

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Данијел Б. Радовић

Јован Ристић: биографија државника

докторска дисертација

Београд, 2020

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Danijel B. Radović

Jovan Ristić: The Biography of a Statesman

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

Подаци о ментору и члановима Комисије

Ментор:

Проф. др Сузана Рајић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови Комисије:

Проф. др Радош Љушић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Јасмина Милановић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју

Датум одбране: _____

Изјаве захвалности

Захваљујемо се Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, чију смо стипендију, у оквиру пројекта *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (ев. бр. 177014), уживали у периоду од 2014. до 2018. године.

Захваљујемо се Аустријској служби за академску размену (Österreichischer Austauschdienst- OeAD), чија нам је стипендија омогућила да обавимо истраживачки боравак у Бечу у периоду фебруар-март 2015. године. Захваљујемо се и Немачкој служби за академску размену у Београду (Deutscher Akademischer Austauschdienst – DAAD), чија нам је стипендија омогућила истраживачки боравак у Берлину у периоду септембар-децембар 2015. године. Захвални смо и тамошњим супервизорима проф. др Марији Вакуниг, са Универзитета у Бечу, као и проф. др Ханесу Грандицу са Хумболтовог универзитета у Берлину, на конструктивним сугестијама и указној пажњи током наведених истраживачких боравака.

Посебну захвалност дугујемо професорима и колегама истраживачима са катедре за Историју српског народа у Новом веку на Филозофском факултету у Београду на личној и професионалној подршци током рада на докторској дисертацији. Највећу захвалност дугујемо ментору проф. др. Сузани Рајић, на указаном поверењу и несебичној подршци током рада на дисертацији.

Јован Ристић: биографија државника

Сажетак: Тема рада је политичка биографија Јована Ристића. Јован Ристић је рођен 1829. године у Крагујевцу. Након завршене гимназије и Лицеја у Београду провео је четири године на студијама у иностранству (1849–1854). По повратку у Србију брзо је напредовао у државној администрацији. Године 1861. именован је на место српског дипломатског представника у Цариграду. На том важном положају је остао до 1867. године. Наредне године, након убиства кнеза Михаила, изабран је за једног од намесника малолетном кнезу Милану Обреновићу, те је ту функцију обављао до кнежевог пунолетства 1872. године. Положај председника Владе и министра иностраних дела заузимао је 1873, у периоду од 1878–1880, као и 1887. године. Ресор иностраних дела заузимао је и 1875, 1876–1878 године. Након абдикације Милана Обреновића 1889. именован је на положај намесника краљу Александру Обреновићу коју је обављао до државног удара младог краља 1893. године. Јован Ристић је умро 4. септембра 1899. године. Ристић је имао велику улогу у добијању шест утврђених градова 1867. године. Био је један од кључних чинилаца у доношењу Устава од 1869. године. Његов најважнији државнички допринос представља рад током периода Велике источне кризе, који је крунисан на Берлинском конгресу 1878. године, којим је Србија добила државну независност и територијално проширење. Иза себе је оставио и мнобројна писана дела, од којих су најважнија она која обрађују спољну политику Србије у периоду од 1848. до 1878. године.

Кључне речи: Јован Ристић, државник, Србија, Берлински конгрес, кнез/краљ Милан Обреновић, Илија Гарашанин, Народно-либерална странка, либерализам, дипломатија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК: 32:929 Ristić J. 327(497.11)"18" 323(497.11)"18" 94(497.11)"18" 341.7/.8(497.11)"18"

Jovan Ristić: The Biography of a Statesman

Summary: The subject matter of the paper is the political biography of Jovan Ristić. Jovan Ristić was born in 1829 in Kragujevac. After having completed high school and Lyceum in Belgrade, he spent four years (1849–1854) studying abroad. After returning to Serbia, he rapidly advanced in state administration. In 1861, he was appointed as a diplomatic representative of Serbia in Constantinople. He remained in this important position until 1867. The following year, after the assassination of Prince Mihailo, he was elected as one of the regents of the Prince Milan Obrenović, who was a minor at the time, and remained in this position until the Prince reached legal age in 1872. He held the position of Prime Minister and Minister of Foreign Affairs in 1873, from 1878 until 1880, as well as in 1887. He held office in the Department of Foreign Affairs 1875, 1876–1878. After the abdication of Milan Obrenović in 1889, he was appointed as regent to King Aleksandar Obrenović, a position he held until the coup that overthrew the young king in 1893. Jovan Ristić died on September 4, 1899. Ristić played an important part in the gain of six fortified cities in 1867. He was one of the key factors in the adoption of the 1869 Constitution. His most essential contribution to state affairs occurred during the Great Eastern Crisis, culminating at the Congress of Berlin in 1878, when Serbia achieved full independence and gained territories. He left a prolific literary legacy, the most notable of which cover the foreign policy of Serbia from 1848 to 1878.

Key words: Jovan Ristić, statesman, Serbia, Congress of Berlin, Prince/King Milan Obrenović, Ilija Garašanin, National-Liberal Party, liberalism, diplomacy.

Scientific field: History

Specific scientific field: Modern history of the Serbian people

UDC: 32:929 Ristić J. 327(497.11)"18" 323(497.11)"18" 94(497.11)"18" 341.7/.8(497.11)"18"

Садржај

Предговор	1
Предмет истраживања.....	1
Структура рада.....	2
Методологија истраживања.....	5
Младост и школовање у Србији	10
Дете престонице.....	10
Школовање у Србији.....	15
Дружина младежи српске.....	19
Благодејанац	25
Хајделберг.....	25
Берлин.....	31
Париз.....	37
Између две политичке генерације	42
При владајућој котерији.....	42
Светоандрејска скупштина.....	46
Личност од поверења.....	50
Идеолошко сазревање.....	53
Цариградске године и политички успон	58
Капућехаја.....	58
Улога у добијању градова 1866/67.....	70
Јавно одабрана страна.....	82
Намесник	90
Прагматичар.....	90
Нови властодршци.....	100
Између Петрограда и Беча.....	114
Напуштање политике кнеза Михаила?.....	128
Пад и консолидација	146
Климаве позиције.....	146

Немоћни противници.....	153
Неопходни вођа.....	159
Велика источна криза.....	165
Дипломата и Рубикон.....	165
У српско-турским ратовима.....	180
Сан Стефано и Берлин.....	198
Врхунац политичког утицаја.....	212
„Мали Бизмарк на Истоку“.....	212
Терет независности.....	216
(Не)разумевање новог доба.....	234
„Елементи реда“.....	242
На челу политичке странке.....	242
Између ратујућих страна.....	250
Коалициона влада са радикалима.....	264
Владар и „грађанин“.....	272
Намесник поново.....	284
Династичке заврзламе.....	284
Намесник и радикали.....	293
„Дворска завера“.....	300
У политичкој пензији.....	310
Понижен и увређен.....	310
Последњи политички кораци.....	315
Личност и породица.....	321
Закључак.....	328
Списак извора и литературе.....	331
Извори.....	331
Литература.....	339
Биографија аутора.....	355

Предговор

Предмет истраживања

Јован Ристић није нова и непозната личност у науци. Напротив. Његово дугогодишње обављање најважнијих и најодговорнијих државних дужности у Србији током друге половине 19. века није могло да прође неопажено домаћој и иностраној историографији. Својим деловањем оставио је велики траг на развој нововековне српске државе. Историчари су, хтели то или не, морали да се дотакну политичких одлука које је доносио. О Ристићевој политици су написани многобројни радови. Његова биографија је добро, мада не у потпуности, истражена. То не подразумева да се о њему још много тога не може рећи или докучити. Историјска наука нема привилегију да постојеће оцене о важним догађајима или значајним личностима посматра као коначне, апсолутне или искључиве. Нови документи, барем када је реч о модерној историји, готово увек бивају откривени. Старе је дозвољено поново читати и легитимно им је постављати нова питања. Сходно томе, за очекивати је да политичке одлуке, те карактерне црте личности, добију другачије обресе и тумачења. Штавише, повесник има обавезу да постојеће научне тезе изнова преиспитује, те да их тако лиши наслага евентуалних паушалних оцена или научних резултата који су постигнути без адекватног истраживачког поступка. То не значи да у преиспитивању постојећих резултата није дужан је да се држи проверених научних постулата, те да неутемељено и по сваку цену нуди „нове“ научне тезе и резултате, тамо где су они неодрживи.

У раду је детаљно анализирана Ристићева улога на политичкој и друштвеној сцени у одговарајућем просторном, временском, друштвеном и хронолошком контексту. Рад је написан на основу необјављене грађе, од чега један важан део није искоришћен у досадашњим историјским истраживањима. Коришћена су публикована документа из домаћих и страних архива, будући да је установљено да поседују драгоцене историјске чињенице, које су биле запостављене. Такође, објављени наративни извори, попут мемоара или дневника, као и релевантна научна литература чине важну основу докторске дисертације.

Основни циљ истраживања јесте да се на основу историјске грађе и релевантне литературе изврши реконструкција живота и државничке делатности Јована Ристића. Један од задатака је усмерен на то да разјасни и пружи одговоре на питања која су у домаћој историографији нерасветљена или мало позната. Главни задатак је целовита и свестрана анализа животног пута, државничких акција, идеја и политике коју је Јован Ристић спроводио у сложености политичког, друштвеног, временског и просторног миљеа у коме је дејствовао. На основу наведеног, тема дисертације није да да одговор на питање ко је био Јован Ристић, јер је то одавно познато. Један од посредних циљева је да се добије одговор на питање - зашто Јован Ристић? Прецизније, шта је све утицало да баш он дође на кључне државне позиције, те да толико дуго игра прворазредну улогу на политичкој сцени Србије у другој половини 19. века.

Јован Ристић је рођен 1829. године у Крагујевцу. Након завршене гимназије и Лицеја у Београду провео је четири године као државни питомац на студијама у иностранству (1849–1854). Године 1861. наменован је на место српског дипломатског представника у Цариграду – капућехаје. На том важном положају је остао до 1867. године. Наредне године, након убиства кнеза Михаила, изабран је за једног од намесника малолетном кнезу Милану Обреновићу, те је ту функцију обављао до кнежевог пунолетства 1872. године. Положај председника Владе и министра иностраних дела заузимао је 1873, у периоду 1878–1880, као и 1887. године. Ресор иностраних дела заузимао је и 1875, 1876–1878. Након абдикације Милана Обреновића 1889. именован је на положај намесника краљу Александру Обреновићу коју је обављао до државног удара младог краља 1893. године. Јован Ристић је умро 4. септембра 1899. године¹.

Структура рада

Предложени рад конципиран је по хронолошком и хронолошко-тематском принципу и састоји се од следећих делова: садржај, резиме на српском и енглеском језику, предговор, једанаест главних поглавља која су подељена на мања потпоглавља, закључак, те списка извора и литературе.

Први део представља *Садржај* у коме се налази преглед тезе.

Други део чини *Предговор* у коме је представљена тема докторске дисертације, појашњење методолошког приступа и указано на значај и сазнајне могућности теме, затим краћа критичка анализа коришћених извора и литературе.

Прво тематско поглавље носи назив *Младост и школовање у Србији*. Хронолошки овај део обухвата период од Ристићевог рођења до 1849. године. Детињство и младост су у науци најмање познати делови биографије Јована Ристића. Идеја је да се на основу расположивих историјских извора што боље реконструише тај део његовог живота. Циљ је да се одговори на питање ко су били његови родитељи, како се сналазио у сиромаштву, те како је изгледао тадашњи Крагујевац, као родно место. Поглавље се подробно бави Ристићевим школовањем у Србији – гимназији у Београду и Лицеју. Као лицејац је имао важну улогу ђачком удружењу Дружина младежи српске. Револуција која је 1848. године захватила читаву Европу имала је посебан утицај на саму лицејску омладину и Јована Ристића.

Благодејанац је друго поглавље дисертације. Ристићеве студије у иностранству су важан део његове биографије. Ради се о периоду живота који су они који су се Ристићем бавили готово у потпуности запоставили, те значај и утицај студија на Ристићево идеолошко и политичко формирање никада није у потпуности разјашњен. Ради се о универзитетским центрима који су у том периоду важили за најпрестижније у Европи. Настојали смо да сагледамо утицаје нове средине и временског тренутка на младог Јована Ристића, те како је изгледао његов студентски живот. Посебно смо се бавили утицајем Едуарда Максимилијана Рета, професора на универзитету у Хајделбергу, на младог Ристића и његове ставове. Његове две најраније књиге *Кратка карактеристика моралног и духовног стања Србије* и *Новија књижевност у Срба* посебно су анализирани.

Треће поглавље је *Између две политичке генерације*. Хронолошки поглавље обухвата период од Ристићевог повратка са студија у иностранству 1854. године, до његовог

¹ Сви датуми у основном тексту су по Новом календару, осим ако није другачије наведено.

наименовања за српског капућехају у Цариграду 1861. године. У овом поглављу је анализирано напредовање у државној администрацији. Томе је у великој мери кумовала његова женидба са Софијом, ћерком једног од најбогатијег београдског трговца Хаџи Томе. Уопштено, подвучена је улога поменуте породице у Ристићевом успону у државној административној хијерархији. Посебну важност у Ристићевој политичкој каријери заузела је Светоандрејска скупштина 1858. године. За њега је то био тренутак када је морао да донесе одлуку на којој ће се страни наћи – уз „младе“, тачније либерале који су били његова генерација, или „старе“, које је предводио његов шеф у Министарству унутрашњих дела Илија Гарашанин. Избор је пао на Гарашанина. То га је довело у конфронтацију са вршњацима. У овом поглављу су анализирани идеолошке и практичне диференцијације са либералима, пре свих са Јевремом Грујићем и Милованом Јанковићем. Посебна пажња је посвећена списима *Законитост* и *Реформе у Србији*. Такође, представљено је његово место на политичкој сцени у том тренутку, блискост људима који су се налазили уз престолонаследника (од 1860. и кнеза) Михаила Обреновића, те његов покушај да оформи посебну групу „умереног правца“ која би на себе преузела државно кормило.

Цариградске године и политички успон је четврто поглавље. Године проведене у Цариграду (1861–1867) представљале су битан сегмент Ристићеве политичке каријере. Поред важне улоге коју је као капућехаја имао у једном турбулентном периоду у односима између Кнежевине Србије и Порте, године проведене у Цариграду представљале су огромно искуство у Ристићевом развоју као дипломате. Посебна пажња је повећана тачном разјашњавању његове улоге 1866–1867. године приликом добијања шест утврђених градова, и исељавања турских гарнизона из Кнежевине Србије. Ти догађаји су га избацили у први план на политичкој сцени у Србији. За Ристићев животопис су важни и догађаји који су уследили након његовог повратка у Београд новембра 1867. године. Подробно је анализиран сукоб са кнезом Михаилом крајем 1867. године и њихово постепено измирење.

Пето поглавље које носи назив *Намесник*. Хронолошки поглавље обухвата период од 1868. до 1872. године када је Ристић заједно са Миливојем Петровићем Блазнавцем и Јованом Гавриловићем обављао функцију намесника малолетном кнезу Милану Обреновићу. У овом поглављу је анализирана унутрашња и спољашња политика који је Јован Ристић спроводио као регент. Важан аспект је посвећен његовој практичној политици – како и на који начин је са различитим факторима на унутрашњем политичком нивоу ступао у одређене врсте политичког савеза, било да се ради о либералима, конзервативцима, те трговачким капиталом. У том смислу је представљена нова група властодржаца, која је након убиства кнеза Михаила 1868. приграбила власт, те је осликана Ристићева улога и место у новом односу снага. Пажња је посвећена Ристићевој улози око доношења новог устава 1869. године. Његов однос са колегом у Намесништву, Миливојем Петровићем Блазнавцем, је важна тема, јер се кроз њихов „тихи рат“ може увидети када, у којој мери и у којим аспектима политичког живота је Ристић почео да води главну реч у државним пословима. Спољна политика представља други део поглавља. Презентовано је у којој мери је Јован Ристић био настављач спољне и националне политике кнеза Михаила Обреновића, те у којој мери је национално питање диктирало спољну политику Намесништва.

Наредно поглавље је *Пад и консолидација*. Односи се на период од 1873. до 1875. године. Јован Ристић је након смрти Миливоја Петровића Блазнавца 1873. године, био од стране кнеза Милана Обреновића именован да формира нову владу, која је потрајала свега неколико месеци. Представљени су главни узроци његовог пада са власти октобра 1873. године, те колико је на то утицала спољна и унутрашња политика. Други део посвећен је опозиционом периоду, те је анализирано шта је све утицало на његов повратак на власт. Посебно је анализирано састављање такозваног Првог акционог министарства, након избијања устанка у Босни и Херцеговини 1875. године.

Велика источна криза је седмо поглавље. Период Велике источне кризе, због њеног значаја за развој модерне српске државе, у великој мери је био предмет истраживања домаће науке. Сходно томе написано је много радова о улози Јована Ристића као министра спољних послова у том периоду и тим догађајима. У првом делу поглавља обрађена је Ристићева политика и планови током Другог акционог министарства, те дипломатска средства која је настојао да искористи пре уласка у рат са Турском 1876. године. Други део је посвећен његовој политици у периоду два српско-турска рата. Крај поглавља посвећен је догађајима који су следили након потписивања мира у Сан Стефану – преговорима са аустроугарским министром спољних послова Ђулом Андрашијем, те Берлинским конгресом, као круном Ристићеве политичке каријере, којим је Србија добила државну независност и проширење државне границе на четири округа.

Поглавље *Врхунац политичког утицаја* је осмо хронолошко-тематско поглавље. Хронолошки поглавље обухвата период од 1878. до краја 1880. године. Јован Ристића је био један од најзаслужнијих за извојевану државну независност и територијално проширење на Берлинском конгресу. Године 1878–1880 представљале су врхунац његовог политичког утицаја на државне послове. Посебна пажња је посвећена односима са Двојном монархијом². Обавезе које је Јован Ристић у име Србије преузео у преговорима са Ђулом Андрашијем у Пешти и Берлину, подразумевале су склапање Железничке конвенције и Трговинског уговора. Анализирани су преговори око склапања тих уговора, те које су биле главне тачке спотицања у њиховом потписивању. Ристићев пад са места председника владе означио је крај једне епохе. Значајно је сагледати све узроке који су до тога довели – од политике према Аустро–Угарској, преко односа са осталим представницима либерала, до појаве нових личности на политичкој сцени, нових захтева и другачије политичке праксе коју је та сцена поставила.

Поглавље „*Елементи реда*“ бави се осамдесетим година 19. века, када је Ристић доспео у други план. Законом о зборовима и удружењима омогућено је оснивање политичких партија у Кнежевини Србији. Ристић је успео да се наметне као вођа либерала, те је изабран за председника Народно-либералне странке. У поглављу је анализирана Ристићева политика као шефа опозиционе странке. Споразум са радикалима, и коалициона влада са Ристићем на челу, посебан је сегмент који је представљен у овом делу дисертације. Акцент је стављен на однос Јована Ристића и краља Милана Обреновића. Колико год да су њихови односи у одређеним раздобљима били лоши, краљ Милан Обреновић се у временима кризе увек враћао Јовану Ристићу као једном од прихватљивих решења за државне проблеме.

Поглавље *Намесник поново* обухвата период Трећег намесништва³ у модерној српској историји (1889–1893). Настојали смо да објаснимо у чему се конкретно састојала Ристићева улога као „првог“ намесника. Посебна пажња је посвећена односима са радикалским владама Саве Грујића и Николе Пашића, те односима са Либералном странком. Ристићева политика у питању краљевских родитеља је такође важна. Поглавље се завршава државним ударом од 13. априла 1893. године и његовим тумачењем.

Последње хронолошко-тематско поглавље носи назив *У политичкој пензији*. Након државног удара из априла 1893. године којим се краљ Александар Обреновић прогласио пунолетним, Јован Ристић је на извесно време напустио активно политичко деловање. Међутим, 1895. године поново је изабран на место председника Либералне странке, те је тако покушао да се врати у политички живот Краљевине Србије. Јован Ристић је умро 4. септембра 1899. године.

² За Аустро–Угарску, која је почела да постоји од 1867. године када се трансформисала Хабзбуршка монархија, користимо и називе Двојна или суседна Монархија или само Монархија.

³ Намесништво је установа која привремено обавља владалачку власт када је владар малолетан или спречен да је обавља. У нововековној Србији образовао је три пута: 1839–1840, 1868–1872, 1889–1893. године

Последњи део поглавља посвећен је опису Ристићевих карактерних особина и његовој породици.

Затим следи *Закључак* у коме су сумирани резултати истраживања. Последњи део рада чини *Списак извора и литературе*.

Методологија истраживања

Приликом писања тезе примењена је традиционална методологија историјских истраживања. Она подразумева прикупљање и анализу изворне грађе, након чега следи синтеза добијених резултата и њихово изношење у форми писаног текста, уз коришћење постојеће, релевантне научне литературе. Резултати истраживања изнети су хронолошким и тематским редом, при чему се поштовала узрочно-последична и смисаона веза између догађаја и процеса.

Прву фазу истраживања чинило је темељно прикупљање историјских извора релевантних за тему домаће и иностране провинијенције. Истраживање необјављених извора у Србији обухватало је следеће архивске институције: Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Архив Србије (даље: АС), Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Народну библиотеку Србије, Рукописно одељење (даље: РОНБС). Истраживање фондова архива аустријске и немачке провинијенције подразумевало је рад у следећим установама: Haus-, Hof- und Staatsarchiv у Бечу (даље: HHStA), Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes у Берлину (даље: РА АА), Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz у Берлину (даље: GStA), Universitätsarchiv Berlin (даље: UB), Universitätsarchiv Heidelberg (даље: UH). Од поменутих архивских институција за тему којом се бавимо најважнији је Архив Српске академије наука и уметности, где се чува заоставштина Јована Ристића. Тај обиман фонд је подељен у 32 групе. У њему се налази грађа која се односи, углавном, на политичко деловање Јована Ристића. Ту се поред Ристићевих списа, налазе: политичка преписка, депеше, телеграми, извештаји разних повереника српске владе, концепти писама и говора, политички програми, статистике, штампа, те историјска грађа коју је Јован Ристић прикупљао као изворе за писање својих дела. Поред тога, у АСАНУ се налази и једна кутија несређене грађе, која нам је била од изузетног значаја за тему овог рада.⁴ Поред Ристићеве заоставштине, ова архивска институција нуди богату изворну грађу у Историјској збирци, где су може наћи преписка других Ристићевих савременика. Поред тога значајна је заоставштина Нићифора Дучића, те историјска грађа која је потхрањена у хартијама историчара Драгослава Страњакковића и Гргура Јакшића. Исписи из бечких и берлинских архива, важан су извор за анализирање спољне политике, те су нам доста користили током истраживачком поступка. Поред Архива Српске академије наука и уметности, по значају грађе за тему дисертације не заостаје ни Архив Србије. Лична заоставштина Илије Гарашанина садржи преписку са Јованом Ристићем, махом из периода који је Ристић проводио као српски дипломатски представник у Цариграду (1861–1867). Поред ње и личне заоставштине Милутина Гарашанина, Милосава Протића, Јована Авакумовића, Ђорђа Симића, Стојана Новаковића

⁴ Захваљујемо се директору Архива Српске академије наука и уметност, академику Василију Крстићу, као и љубазном особљу које тамо ради, што су схватили значај нашег рада и омогућили нам да комплетирамо Ристићеву биографију коришћењем несређене грађе која је била од прворазредног значаја за тему дисертације.

пружају важне информације о политичком деловању Јована Ристића.⁵ Грађа која је потхрањена у фонду Министарства иностраних дела Архива Србије, једна је од најзначајних за тему дисертације. Преписка са српским дипломатским представницима, разни президијали и извештаји, дају битне информације о спољној политици коју је Јован Ристић водио док је заузимао одговорне државне функције. У истој архивској институцији треба напоменути да значајан извор представља грађа која се налази у збиркама Поклони и откупи и *Varia*. Истраживања је обављено и у Архиву града Београда. Рукописно одељење Народне библиотеке такође нуди значајну грађу. Део заоставштине Јеврема и Саве Грујића, као и преписка Милосава Протића са Јованом Ристићем део су значајних рукописа важних за тему дисертације.

Од иностраних архивских институција најобимнија истраживања су обављена у Државном архиву Аустрије (*Oesterreichisches Staatsarchiv*), конкретно у *Haus-, Hof-, und Staatsarchiv*-у који се налази у Бечу. У оквиру фонда који се односи на спољну политику Двојне монархије, најважнија грађа за тему ове дисертације потхрањена је у фондовима који носе назив: PA I, *Allgemeines und Oesterreich-Ungarn (1848–1918)*; PA XII *Türkei (1848–1918)*; PA XIX *Serbien (1879–1914)*. У њима се може наћи политичка кореспонденција попут извештаја из Београда или Цариграда из периода друге половине 19. века, потом различитих меморандума аустроугарских државника и дипломата, те остали извештаји и статистике. Ова грађа представља важан извор информација за спољну политику Двојне монархије према Србији у току седамдесетих и осамдесетих година 19. века, а ретко је коришћена у домаћој науци. Од великог значаја за израду дисертације је и грађа немачке провинијенције. У Политичком архиву Министарства спољних послова Немачке потхрањена је грађа која даје увид у спољну политику Немачке према Србији након 1866. године. Поново се ради о политичкој преписци, извештајима, телеграмима, депешама, меморандумима, упутствима на релацији између немачке владе у Берлину и њених дипломатских представника у Београду или Цариграду. Нешто мање грађе, обзиром на Ристићев значај у том тренутку, нуди *Geheimes Staatsarchiv* у Берлину. Ту се налази грађа која се односи на Краљевину Пруску и њену спољну политику до 1866. године. Од страних архивских институција важно је споменути универзитетске архиве у Берлину и Хајделбергу, где се налази Ристићева документација из периода док је био студент на тим универзитетима (1849–1852). Детаљан преглед свих архива и фондова који ће бити коришћени за израду тезе налази се у списку извора литературе.

Од великог значаја за израду дисертације били су и објављени документи из српских архива. У том погледу истичемо збирке: *Србија 1878, Документи*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић и др, Београд, 1978; *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1858 – 1874*, приредио Војислав Ј. Вучковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Књига XXVII, Београд, 1965; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, приредио Д. Страњаковић, Београд, 1931; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, приредио Г. Јакшић, Београд, 1953; *Светозар Милетић и Народна странка, грађа 1860–1885, I–III*, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци, 1968–1985; *Дипломатско представништво Србије у Бечу, том II (1878–1891) – том III (1892–1902)*, прир. М. Перишић и др, Београд, 2019⁶; *Дипломатско представништво Србије у Цариграду, том II 1859–1868*, прир.

⁵ Услед глобалне пандемије вируса SARS-CoV-2, познатији као корона вирус, и ванредне ситуације која је проузрокована, нисмо били у прилици да истражимо личну заоставштину Николе Пашића, која се налази у Архиву Србије. На овом месту се захваљујемо љубазном особљу Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, које нам је током периода април-август 2020. године максимално излазило у сусрет док смо били у финалној фази писања дисертације.

⁶ Поглавље о Великој источној кризи завршили смо пре изласка првог тома *Дипломатско представништво Србије у Бечу*, услед ванредних околности изазваних вирусом SARS-CoV-2, нисмо били у прилици да дођемо до књиге, те да упоредимо који су од коришћених необјављених извора током израде ток поглавља објављени, а који не.

М. Перишић, А. Марковић и С. Рајак, Београд, 2015. Од објављене грађе стране провинијенције издвајамо дело *Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875. Грађа из совјетских архива*, прир. В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977⁷.

Паралелно са радом на архивским документима користили смо и друге историјске изворе (штампу, објављене дневнике и мемоаре), те литературу релевантну за предложену тему. Што се тиче успомена знаменитих србијанских либерала током 19. века, приметна је аутоцензура када је реч у унутарстраначким односима.⁸ То је интересантан податак, јер су неки од тих мемоара, попут оних од Владимира Јовановића и Јеврема Грујића, писани чак двадесетак година након Ристићеве смрти.⁹

Биографија као научни жанр, ако је научно утемељена и добро написана, у великој мери доприноси разумевању државе и друштва у коме је поједина личност деловала. Она нема искључиво за циљ да истражи приватан и јаван живот одређене личности, већ да се кроз проучавање најзначајнијих представника једног друштва разуме само то друштво. Није намера биографије да покаже да је истакнути појединац имао пресудни утицај на историјска дешавања, те да је све зависило од карактера личности и његових унутрашњих покретача. Политичке и државничке одлуке, које су несумњиво носиле лични печат тог појединца који их је доносио, биле су мотивисане и објективним околностима, тачније - друштвеним, државним, временским, спољнополитичким и другим контекстима. Тачно је да су људи ти који креирају догађаје, али је исто тачно да догађаји креирају људе. Стога је задатак биографа да препозна нијансе једног и другог, те да проникне у то колико је одређена, примера ради, политичка одлука била мотивисана субјективним а колико објективним.

И поред Ристићевог значаја, српска историографија му није дала једну комплетну и свеобухватну биографију. Многи су се бавили Јованом Ристићем више посредно него непосредно. Од ових других треба издвојити два имена – Бранка Петровића¹⁰ и Живана Живановића. Први је, као Ристићев секретар, писао апологетски обрађујући поједине епизоде из Ристићевог живота у делу које носи назив *Јован Ристић: биографске и мемоарске забелешке*, Београд, 1912. Књига највећим делом обрађује период Трећег намесништва. У погледу

⁷ За преводе грађе руске провинијенције и руске литературе на српски захвалност дугујемо колеги Мирославу Радивојевићу.

⁸ С. Рајић, *Мемоари српских либерала*, у: Перо и повест: српско друштво у сећањима, Београд, 1999, 84.

⁹ Детаљни преглед објављених извора и литературе налази се у одељку *Списак извора и литературе*.

¹⁰ Овде се мисли на Ристићевог личног секретара. Постоје два Бранка Петровића који су били Ристићеви блиски сарадници. Ристићев лични секретар је у литератури често мешан са Бранком Петровићем Шандором, који је такође био Србин из јужне Угарске и близак Ристићев сарадник. Да би се између њих направила разлика савременици су га звали „Велики Бранко“ или „Ристићев Бранко“. Године 1882. био је власник и одговорни уредник листа *Брка*. Две године касније појављује се као уредник листова *Авала* и *Домаћица*. Други сарадник Бранко Петровић Шандор се у литератури често помиње и као Александар Петровић, па одатле надимак Шандор. Гимназију је завршио у Великом Бечкереку. Слушао је предавања на Оријенталној Академији у Бечу. Докторирао правне науке у Пешти. Године 1884. постао је сарадник *Заставе* и *Браника*. Његов таленат запазио је Јован Ристић, који га је исте године позвао у Србију. Због неслагања са режимом године 1890. био је принуђен да напусти земљу. Био је уредник *Српске независности*, органа Либералне странке. Био је дописник *Kölnische Zeitung*-а. У периоду од 1897–1900, често је у бечким и пештанским листовима нападао политику владе Владана Ђорђевића. На место шефа српског Пресбирова постављен је у периоду 1900–1903. До Првог светског рата обављао и функцију једног од уредника *Pester Lloyd*. Почетком 20. века кроз своје дело *Историја и обмана у социјализму* долази на позиције утопијског социјалисте и анархисте. У делу осуђује грађанско друштво као неправедно и насилно, док, према његовом мишљењу, државу треба претворити у „слободно друштво“ које би почивало на „праву и љубави“. Да би се избегло мешање са Ристићевим личним секретаром савременици су му дали надимак „Мали Бранко“. Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, прир. Р. Љушић и М. Милошевић, Београд, 2015, 90; А. Стојковић, *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*, Београд, 1972, 269; Н. Станаревић, *Двадесет година Либералне (Националне) странке (1902–1922)*, Београд, 2012, 18, 134; С. Јовановић, *Лаза Костић као сарадник „Брке“*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1938, XVIII, св. 1-2, 225–226.

објективности даље није отишао ни Живановић, Ристићев близак пријатељ и страначки саборац, који је о Ристићу посветио две биографије, једну краћу *Јован Ристић, кнежевски и краљевски намесник и многогодишњи министар иностраних дела*, Београд, 1929, и нешто дужу која је штампана у делу које носи назив *Србија у ратовима*, Београд, 1958. Ипак, значајнији извор информација о Ристићу дају његова четири тома *Политичке историје*, које су објављене у периоду између 1923. и 1924. године. Раша Милошевић, радикалски првак, је са правом констатовао да су та дела историја Либералне странке и Јована Ристића.¹¹ Што се домаће историографије тиче, важан допринос изучавању Јована Ристића дат је у зборнику радова који је изашао поводом 150 година од Ристићевог рођења и који носи назив *Живот и рад Јована Ристића*, Београд, 1985. Обзиром на богату државничку каријеру набрајање оних који су се Ристићем и његовом политиком бавили непосредно захтевало би превише простора. Овде ћемо само издвојити имена, за изучавање друге половине 19. века незаобилазног, Слободана Јовановића, те Чедомира Попова и Сузана Рајић. Њихова, као и остала дела дата су у списку извора и литературе на крају дисертације. Једина комплетна биографија Јована Ристића написана је од стране америчког историчара Дејвида Мекензија и носи назив *Jovan Ristic-evropski državnik*, Београд, 2005. Иако је ова биографија дала значајан допринос, посебно за период Велике источне кризе (1875–1878), она се највећим делом ослањала на оно што су о Ристићу писали Петровић, Живановић или Слободан Јовановић. Треба имати на уму да су последња тројица своје оцене износили и као савременици. Такође, уз често неразумевање унутрашњег политичког и друштвеног контекста којим се Мекензијева биографија одликује, она је оставила на маргини многе важне догађаје када је реч о Ристићевој политичкој каријери.

Оно што Ристићевом биографу представља највећи изазов нису, напред наведени, извори и литература, већ сами Ристићеви списи. Јован Ристић је био професионални историчар. Као неко ко је несумњиво дао велики допринос развоју српске државе Ристић је био оптерећен својим „местом у историји“. Један потоњи савременик приметио је за њега: „тај мора да се непрестано пита, шта ће историја казати о тој и тој изговореној речи, о том и том обученом оделу, о тој и тој учињеној шетњи, о тим и тим поједеним ручковима. Он зна реч коју ће рећи већ секунду пре него што почне да излаже.“¹²

Иако се од Ристића очекивало да иза себе остави мемоаре, те да на тај начин оправда и објасни своја дела, као што су то урадили његови савременици, одлучио се на знатно ризичнији потез. Слободан Јовановић је истакао да је Ристић као дугогодишњи намесник и министар дошао у ситуацију да сам „прави историју“, те је зато донео одлуку „да се начини властитим историчарем“.¹³ Његова најзначајнија дела су *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, који су изашла у три тома. Прве две књиге објављене су 1887. године, а трећа постхумно, 1901. године. Многи сегменти који су ушли у прва два тома, били су објављени раније као посебне брошуре. У *Спољашњим одношајима* је обрађен период од 1848. до 1872. године. *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, изашла је у два тома 1896. и 1898. године, и обрађује период Велике источне кризе. Поред тога вреди напоменути и многа Ристићева дела која су изашла као резултат полемике са напредњачким првацима Миланом Пироћанцем и Милутином Гарашанином.¹⁴ Ристић је писао историју у којој је он био један од главних актера. Сва документа које је износио у поменутих књигама су аутентична, из његове личне заоставштине, а многа су и настала из његовог пера. Међутим, као што Јовановић тврди да нема ниједне Ристићеве расправе „која би била писана само на основу

¹¹ Р. Милошевић, *Државни удар озго, први април 1893. Свргнуће крњег краљевског намесништва*, Београд, 1936, 6, 16.

¹² А. Мале, *Дневник са српског двора: 1892–1894, прир. Љ. Мирковић*, Београд, 1999, 72.

¹³ С. Јовановић, *Јован Ристић, писац и историчар*, у: Ј. Ристић, *Историски списи I*, Београд, 1940, 7, 11–12.

¹⁴ Види *Списак извора и литературе*.

докумената“, тако се и Радован Самарцић слаже да је Ристић као писац који је саставио историју свога времена у исту „више намерно, него нехотично, унео много субјективног.“¹⁵ Ако први том *Спољашњих одношаја* и може да се назове историјом, остала два тома, као и *Дипломатска историја*, више су мемоари. Ристић је суптилно настојао да прикаже своју улогу у догађајима које је описивао. Тежио је да нађе оправдање за политичке одлуке које је доносио, те да подвуче своје заслуге за позитивне епизоде. То је увек радио цитирајући друге. Оправдање сопствене политике подразумевало је да прикаже политику супростављених актера као погрешну тамо где је било неопходно. Међутим, и са тим слабостима, *Спољашњи одношаји* и *Дипломатска историја* писана су према тада важећим правилима науке и извршиле су велики утицај на даљи развој српске историографије.¹⁶

Поменута историјско-мемоарска дела и полемике настале су као резултат политичког прагаматизма. Оне су имале и дневнополитичку ноту, те циљ није био да се утиче само на виђење прошлог, већ и садашњег и будућег. Милан Пироћанац је у својим *Белешкама* био оптимистичан када је написао да се историја неће писати на основу докумената које је Ристић достављао руском историчару Нилу Попову, те Леополду Ранкеу.¹⁷ У томе се у многоме преварио. Ристићев монопол над тумачењем историје, прецизније његове прошлости, није се одвијао само кроз његова дела, већ је настојао да утиче на виђење онога што су други остављали иза себе.¹⁸ Зато је пред биографом нимало једноставан задатак да уочи те нијансе, те да покуша да остави што објективније виђење Ристићеве политике. У том смислу, сматрамо да ствари могу бити померене са „мртве тачке“ само ако се првенствено вратимо изворној историјској грађи. Ристића треба вратити у време у које живео, лишеног накнадних тумачења, а опет га посматрати са историјске дистанце, без које нема правог разумевања његових одлука. Научна новина овог рада је у томе што би ово била прва целовита и свестрана биографија Јована Ристића заснована на строго научним принципима савремене историографије, чиме би надоместила празнину која постоји у домаћој историографији када је реч о Јовану Ристићу као државнику, и његовој улози у развоју српске државе и друштва у другој половини 19. века.

¹⁵ С. Јовановић, *Јован Ристић, писац и историчар*, 10; Р. Самарцић, *Јован Ристић*, у: Писци српске историје, прир. Н. Самарцић, Београд, 2009, 554.

¹⁶ Исто, 552–560; С. Рајић, *Мемоари српских либерала*, 91–95. Ч. Попов. *О историји и историчарима*, Нови Сад, 1999, 173.

¹⁷ М. Пироћанац, *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд, 2004, 510. Ристић је свог некадашњег и професора у Берлину, Леополда фон Ранкеа срео поново 1878. године, током одржавања Берлинског конгреса. Тада су се договорили да у Берлин преко Ристићевог повереника буде достављена одређена историјска грађа за Ранкеово ново дело о Србији под називом *Србија и Турска у 19. веку*. Ранке је и пре сусрета са Ристићем почео рад на том делу. На основу репутације му је већ била уступљено девет томова грађе Министарства спољних послова у Берлину који су се тицали Србије прве половине 19. века. Након завршетка свог дела Ранке се захвалио Ристићу на помоћи и послао му је 1879. два примерка књиге. Једно је била намењена Ристићу лично, а друга кнезу Милану Обреновићу. F. von Ranke, *Vierzig ungedruckte Briefe Leopold von Rankes (schluss)*, Deutsche Revue, Eine Monatschrift, Hg. Richard Flesicher, Einunddreisigster Jahrgang, Erster Band, Januar bis März, 1906, 329–335.

¹⁸ Примера ради, сачувано је писмо где Милева Алимпић, удовица генерала Ранка Алимпића, тражи Ристићево одобрење да преда биографију о свом супругу јавности. Архив српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Јован Ристић (даље: ЈР), XXXII–27, бр. 1.351, Милева Алимпић Јовану Ристићу, Београд, 23. октобар 1887.

Младост и школовање у Србији

Дете престонице

Јован Ристић није иза себе оставио превише података који се могу подвести под сферу приватног. То у великој мери отежава и реконструкцију оног дела биографије који се односи на детињство и младост. О првим годинама његовог живота, породици, окружењу у коме је одрастао може се пронаћи тек неколико података, од којих су поједини настали знатно касније у вртлогу политичких борби са циљем да се омаловажи његово порекло.

Колико је први део Ристићевог живота за истраживаче био недокучив, најбоље илуструје то што не постоји јединствен став у погледу датума његовог рођења. У историографији је прихваћена 1831. година. Добрим делом оправдано, јер је Ристић помиње у једној од својих аутобиографија, те је она наведена у већини некролога писаних поводом његове смрти.¹⁹ Међутим у аутобиографији насталој 1863. Ристић пише да је рођен годину дана раније, што је једино Слободана Јовановића довело у дилему.²⁰ У животопису на латинском језику, који није био познат историјској науци, који је Ристић приложио у Хајделбергу приликом одбране докторске дисертације 1852. навео је 1829. као годину када се родио.²¹ Да се не ради о превиду сведочи и то да је приликом уписа на исти универзитет 1849. навео да има 20 година.²² Почетна дилема у овом случају би могла да буде та, да је због правила уписа Ристић био принуђен да наведе да је био нешто старији, али како су се на универзитет уписивали и студенти са 18 или 19 година, то не може да буде случај. Интересантно је и запажање Алимпија Васиљевића, рођеног 1831. или 1832. године. Исти у успоменама, где пише о гимназијским данима, констатује да га је Ристић, иако „пуно старији“, често називао вршњаком.²³ Свакако да Васиљевићев лични утисак може да буде варљив, али у овом случају он не говори у прилог 1831. години. Чињеница да постоје три различите године које потичу од Ристића лично могу да доведу истраживаче у велику дилему. Једини логичан разлог зашто је то тако лежи у ономе што преноси Живан Живановић. Према његовим речима, Ристић му је саопштио да је у Крагујевцу у књигама

¹⁹ Р. Петковић, *Аутобиографија Јована Ристића*, Архивски преглед 1–2, 1967, 201; Ј. Бошковић, *Јов. Ристић, животописне белешке*, Београд, 1898, 5.

²⁰ Б. Петровић, *Јован Ристић, биографске и мемоарске забелешке*, Београд, 1912, 2; С. Јовановић *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Београд, 1934, 21; Т. С. Виловски, *Јован Ристић, Српска зора*, бр. 6 (1876), 135; А. Гавриловић, *Знаменити Срби 19. века III*, Загреб, 1904, 45; Поред Јовановића и Драгиша Васић се одлучио за 1830. годину, *Јован Ристић*, у: Просвета, народни алманах, Београд, 1939, 111.

²¹ Universitätsarchiv Heidelberg (даље: УАН), Н-IV-102/48.

²² Љ. Трговчевић, *Планирана елита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003, 270.

²³ А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990, 51–52.

рођених покушавао да дође до датума свог рођења, али да у томе није успео.²⁴ Све то јасно говори да ни Јован Ристић није са сигурношћу знао које године је рођен.²⁵ То највероватније није знала ни његова мајка што није била неуобичајена појава. Као поуздано остаје, да се Ристић тек касније одлучио за 1831. годину. Његова мотивација и разлози остају нејасни. Међутим, постоји основана сумња да ова година није тачна. Штавише, најранији сачувани документи и Васиљевић дају довољно основа да се предност да 1829, као поузданијој. Није пронађен валиднији документ који може дати прецизнији одговор на ово питање. Како Ристић као државник на врхунцу политичке каријере у другој половини 19. века није успео да нађе одговор на њему лично веома значајно питање, перспектива у том смеру није најбоља, јер је добар део грађе који се односи на ову проблематику уништен.²⁶

За историографију је већи проблем представљао дан и месец када је рођен Јован Ристић. Наука у том смислу није дошла до јединственог става, а разлог томе лежи у превиду који је направио Живан Живановић. Наиме, Ристић је саопштио да је од кума добио име по Светом Јовану. Живановић је претпоставио да се ради о 31. јануару по старом календару када се славе Свети бесребреници Кир и Јован те да је по другом добио име.²⁷ У историографији је сходно томе претварањем у нови календар узет 13. фебруар као дан Ристићевог рођења. Поново се ради о превиду, јер се у 19. веку разлика између два календара била 12, а не 13 дана, тако да је поменути празник падао 12. фебруара.²⁸ Ипак, оно у чему се састоји Живановићева грешка је у томе, што је погрешног свеца претпоставио Ристићевом имену. Ђорђе Ђекић је на основу Калајевог дневника утврдио да се ради о дану када се слави Свети Јован Крститељ, тачније 7. јануар по старом календару.²⁹ Поред Калаја, постоје и извори првог реда који потврђују 7. јануар по старом или 19. јануар по новом календару. Реч је о неколико телеграма из 1879. године, који су упућени седмог дана у месецу, где више личности честита Ристићу „имендан“, међу којима се налази и један од супруге Софије.³⁰ Тиме је утврђено по ком светитељу је Ристић добио име, те да је тада славио „имендан“, што само по себи не подразумева да је управо тог дана рођен. Александар Протић, је на основу личног Ристићевог казивања да је рођен „око“ Крстовдана, дошао до 4. јануара по старом или 16. јануара по новом календару као дана рођења. Како се ради о Ристићевом блиском пријатељу и једном од потписника његовог тестаментa, Протићев датум можемо узети као поуздан.³¹

Након завршетка Другог српског устанка (1815) и периода борбе за аутономију, Србија кнеза Милоша је кроз три хатишерифа (1829, 1830, 1833) коначно успела да издејствује аутономни положај у оквиру Османског царства. Био је то тренутак, како је кнез Милош означио, када су Срби, на територији која је од тада почела да носи званичан назив Кнежевине

²⁴ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, књ. 4. Друга половина владавине Краља Александра и до угашења династије Обреновић: 1897–1903*, Београд, 1925, 148.

²⁵ Да је Ристић кубурио са годином свог рођења приметила је Милица Р. Петковић у необјављеном спису *Делатност Јована Ристића од 1848. до 1860.* АСАНУ, Историјска збирка (даље: ИЗ), Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

²⁶ У Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу, матичне књиге рођених сачуване су тек од 1859. године.

²⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 148.

²⁸ Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, Београд, 1958, 211. Погрешно рачунање по новом календару приметио је тек Р. Љушић у: *Јован Ристић*, у: Србија 19. века, изабрани радови, Београд, 1994, 189.

²⁹ Ђ. Ђекић, *Када је рођен Јован Ристић?*, Зборник радова Филозофског факултета 28/29 (1998-1999), 344-347.

³⁰ АСАНУ, ЈР, XXXII–31, бр. 1.191. Имендан су славиле цинцарске породице које су се настаниле у Србији. Исте су постепено имендан замењивале за крсне славе. Како је Софија Ристић била кћер једног од најпознатијих Цинцара у Србији, Хаџи Томе, појам „имендан“ не треба схватити тако да је и Ристић био цинцарског порекла, што је провејавало у јавности. „У мојој се кући не држи имендан“ изјавио је Ристић 1876. године. Зна се да је као крсну славу обележавао Светог Николу 18. децембра. Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, Београд, 1937, 286–288; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, приредио Д. Страњаковић, Београд, 1931, 80.

³¹ А. Протић, *Д-р Јован Ристић*, Годишњак српске краљевске академије бр. 13 (1899), 238.

Србије, престали да буду „безусловни поданици самовласја турског“, већ „самобити народ“. Након Милетине буне и доношења Сретењског устава (1835) српски сељак је постао потпуни власник свог поседа без икаквих феудалних обавеза. Стицањем потпуне социјалне слободе завршио се процес започет 1804. године Првим српским устанком, чиме је, по мишљењу дела историографије, завршена Српска револуција.³² Сходно томе, исправно је рећи да је Јован Ристић био дете аутономне Србије, што ће дати посебан печат политичкој генерацији у којој је био један од најзначајнијих представника.

Јован Ристић рођен је Крагујевцу у породици изразито скромног материјалног стања. Како је Слободан Јовановић нагласио, Ристић је као дете „варошког пука“ од свих важних политичара 19. века потекао из највеће сиротиње.³³ За разлику од њега, други истакнути представници те политичке генерације били су углавном деца богатих сеоских домаћина, свештеника или државних службеника. Своје сиромашно порекло Јован Ристић никада није крио. „Пре свега осећам потребу, да поднесем Промислу Божјем захвалност, што ме је из сиротиње подигао и на пут извео, на коме сам, и у грађанском животу и у државним положајима, могао заузимати угледана места, а својој Отаџбини послужити у тешким приликама, па јој што и привредити“, записао је у тестаменту, као потврду претходне констатације.³⁴ Сиромаштво није било потпуно, јер како Живановић истиче Ристић није био „бескућник“. Зна се да су Ристићи делили плац са породицом трговца Обрада Савића, те да су живели „као једна задружна кућа“.³⁵

О Ристићевој породици не постоји много података. У јавном деловању, Ристић није помињао породицу. То је остављало простора његовим политичким противницима да га на одређене начине денунцирају. Ристићево „ћутање“ добрим делом задавало је проблема и историчарима, те су понекада прихватане одређене тезе које су наметали Ристићеви политички противници. Његови родитељи звали су се Риста и Марија. Такође, зна се да је имао два брата и једну сестру. Њихова имена су била Јанко, Коста и Анђа, али о њима нема много података.³⁶

Отац Риста био је пореклом из Босне. Умро је веома рано. По свој прилици 1842. године. Изван сваке сумње се прерана смрт оца додатно негативно одразила на материјално стање породице.³⁷ Стевча Михаиловић који је након 1878. наступао као отворени противник Јована Ристића, забележио је у циљу омаловажавања истог, да је његов отац још у младости био „торбар“, те да је ишао од села до села по „воскарину“. Касније, како наставља Михаиловић, Ристићев отац је чувао крагујевачко гробље и живео од доношења подушја мртвима, чиме је

³² Опширније: Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 29-30, 95-114.

³³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 21.

³⁴ АСАНУ, Историјска збирка (даље: ИЗ), Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, трећа књига, 1868-1872*, Београд 1901, I.

³⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 149; Архив Србије (даље: АС), Министарство унутрашњих дела (даље: МУД), ф. XII, л. 6 / 1857.

³⁶ Јанково име назначено је у тестаменту Јована Ристића. Оставио је Јанковом унуку, Владимиру Г. Ристићу, тада учитељу у основној школи 2.000 динара у наследство. Име Ристићеве сестре Анђе, која га је надживела, забележено је у евиденцији кућних трошкова, коју је Ристић пажљиво водио. Јован Ристић је повремено новчано помагао своју сестру, што је посебно интезивирано последњих месеци пред његову смрт 1899. године. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа; Зна се да је и Анђа имала сина који је умро у 19-тој години живота. *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 264. Што се тиче Косте, за њега сазнајемо из полемике коју је Ристић водио са конзервативцима 1877. године. Ристић је оптуживан да је, као намесник, злоупотребио своју власт и утицао да његов брат, који је убио супругу, изађе из затвора. Потом га је, како се каже у полемици, пребацио на место писара примителног суда и практиканта у Министарству финансија. *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, прир. Ч. Попов, Београд, 1997, 51. Поред тога постоји још један податак о једном Ристићевом брату, не зна се тачно ком, на основу писма које је Андрија Стаменковић упутио Јовану Ристићу почетком 1850. године. Стаменковић је тада писао да је Ристићев брат напустио ранији посао, те да је постао помоћник, извесном трговцу Неђи. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/152.

³⁷ УАН, Н-IV-102/48.

стекао надимак „Риста гробар“.³⁸ Живановић, са друге стране, наводи да је Риста кратко време заузимао скроман положај при крагујевачкој општини. Исти аутор, тврди да су Ристићеви родитељи били поштени и часни људи.³⁹ Од Ристића имамо два различита податка о његовом оцу. У биографији из Хајделберга, из 1852. године наводи да је Риста имао одређене обавезе при војсци. Такође, приликом уписа на исти универзитет 1849. године Ристић је у пољу које се односило на занимање оца, поред крстића који је означавало да није био жив, записао да је био трговац.⁴⁰ До Франтишеха Заха су стигли гласови да је Ристићев отац био кириција.⁴¹ Јасно је и на основу Ристићевих исказа да се његов отац није бавио једним занимањем, што, може бити, потврђује тезу о Ристи као надничару. Као део „варошког пука“ био је принуђен да се довија на различите начине да би породици обезбедио егзистенцију, што не подразумева нужно да се писања Михаиловића, несумњиво тенденциозна, могу узети као потпуно тачна.

О Ристићевој мајци Марији постоји нешто више података. Рођена је у селу Синошевић у Рудничком округу. Живановић саопштава да је Марија још од детињства носила ожиљак на лицу који је задобила приликом напада Турака на њено село. Доживела је дубоку старост и умрла је 1. септембра 1894. године.⁴² Не само Ристићево порекло већ и његов однос са мајком у периоду док је заузимао важне државне положаје био је предмет денунцијације. Михаиловић је у истом делу писао да се Ристић стиди своје матере, те да неће да чује за њу нити она за њега.⁴³ Биле су то приче које су се провлачиле по београдској чаршији, а најчешће су биле у периоду када је Ристић по други пут обављао функцију намесника (1889–1893), тада малолетном краљу Александру Обреновићу. Оне су имале и погодно тле обзиром да је Ристић временом стекао прилично богатство, добрим делом и због чињенице што је био ожењен кћерком једног од најбогатијих београдских трговаца. Колики је обим гласина био, говори и то да су исте стигле до Албера Малеа, Француза који је у Београд дошао на положај учитеља малолетном краљу.⁴⁴ Међутим, сачувани извори у потпуности потиру писања Михаиловића и приче београдске чаршије. У већ поменутој аутобиографији из Хајделберга Ристић је посебно апострофирао утицај мајке на његово васпитање.⁴⁵ Сачувано је писмо Андрије Стаменковића из 1850, где се уочава да је Ристић истог задужио да посећује Марију Ристић и да га извештава о њеном здрављу, док се он налази на студијама у иностранству (1849–1854).⁴⁶ Живановић пише да је управо у том периоду Марија Ристић због егзистенцијалних проблема била принуђена да се поново уда, те да је проживела „чудан и буран живот“, да је радила и као праља, све до тренутка док јој син није „стао на снагу“ и био способан да јој помогне.⁴⁷ Последње у потпуности потврђују бележнице у којима је Ристић записивао месечне расходе своје куће. Неизоставна ставка сваког месеца која је носила назив „за матеру“ подразумевала је пет дуката

³⁸ *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића (1861–1878)*, прир. В. Крстић, Споменик САНУ, СХХХИИ, 8, Београд, 1999, 35; Н. П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Л. Перовић и А. Шемјакин, Београд, 1995, 93; В. Ђоровић, *Из преписке Фрање Заха*, Српски књижевни гласник XXXVI (1932), 534.

³⁹ Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 211; Живановић је као прилог тој тврдњи цитирао речи Јелене, супруге Обрада Савића: „Овој Ристићевој деци Бог ће кад тад нешто велико дати, са поштења и доброте њиховог оца.“ Исти, *Политичка историја Србије IV*, 149.

⁴⁰ УАН, Н-IV-102/48.; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 270.

⁴¹ *Епистоларни дневник Франтишека Заха 1860–1878*, прир. В. Жачек, Нови Сад, 1987, 390.

⁴² АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

⁴³ *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића (1861–1878)*, 35.

⁴⁴ „Па овај Ристић, који данас има палату, син је сиромашне сељанке због које црвени од стида, а која живи у страћари и мора сама са јавне чесме воду да носи.“ А. Мале, *нав. дело*, 99.

⁴⁵ УАН, Н-IV-102/48.

⁴⁶ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњакловића, 14.556/152.

⁴⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 148; В. Чубриловић, *Јован Ристић*, Српски књижевни гласник XXXII (1931), 398.

ћесарских, нешто касније 100 динара.⁴⁸ То што је Марија Ристић своје последње године провела у Београду, говори нам да је њен син Јован на себе преузео одговорност да лично води рачуна о последњим данима њеног живота. Све ово у најмању руку оповргава писања да је Ристић „црвенео“ због скромног порекла из кога је потекао, те да су многе гласине које су се могле чути често биле без основа.

Крагујевац, варош у којој се Јован Ристић родио, био је у тренутку његовог рођења престоница Србије. Због свог повољног стратешког положаја, смештен у Шумадији и самом средишту Кнежевине Србије, далеко од утврђења где су се налазили турски гарнизони, одлуком кнеза Милоша начињен је престоницом. Процес премештања државног средишта у Крагујевац започет је 1818. године.⁴⁹ Значајно је да Крагујевац није у том тренутку био међу највећим варошима, јер је по броју становника био тек осми. Године 1834. варош је имала 369 кућа и 2.234 становника. Тридесетих година 19. века није се много увећао јер је до 1839. имао свега петнаест кућа више и укупно 2.325 житеља. Одабир ове вароши за престоницу утицао је и на њен даљи развој, јер је Крагујевац као такав био центар административне и судске, те у једном кратком периоду и црквене власти (1831–1835). То је значајно утицало и на његово уређење, коме је посвећена велика пажња. Око Кнежевог конака убрзо је почела да се ствара нова варош. Кнегињинин и Амицин конак, пространа црква, зграда Савета, школа била су нека од најзнаменитијих здања. Поред тога су се у вароши налазила и војна болница, касарне, апотека и неколико кафана и дућана. За ондашње путописце и прилике Крагујевац је, са улицама које су биле „поплочане каменом“, остављао врло пријатан утисак.⁵⁰

Одабир Крагујевца за престоницу утицао је и на његов привредни и културни развој. Заједно са кнезом дошли су и вешти трговци и занатлије, док је сама варош са својом пространом пијацом постала економски центар у непосредном окружењу.⁵¹ Живи развој Крагујевца двадесетих година 19. века, највероватније је привукао и Ристићеве родитеље у потрази за бољим животом. Рад *Књажеско-србске печатње*, иако је трајао само две године (1833–1835), оставио је дубок траг на културни живот вароши. Такође, управо је у Крагујевцу Димитрије Давидовић 1834. покренуо *Новине србске*. Годину дана касније, са доласком Јоакима Вујића, варош је била богатија за представе у *Књажеско-србском театру*, где је често наступала „књажеска банда“, први инструментални састав на челу са Јосифом Шлезингером.⁵²

Како је поред Београда био један од политичких центара тадашње Србије, Крагујевац је тридесетих година, у раној младости Јована Ристића, био епицентар политичких догађаја. Пре свега, Крагујевац је место у коме су се, све до стицања државне независности 1878. године, често одржавале народне скупштине. Године 1830. и 1834. управо су у тој вароши прочитани први и трећи Хатишериф на основу којих је Србија заокружила своју аутономију. У другој половини четврте и почетком пете деценије 19. века сукоб кнеза Милоша и уставобранитељских првака директно ће утицати на судбину Крагујевца. Варош је 1835. била поприште Милетине буне, која је резултовала доношењем Сретењског устава. У уставним борбама које су се разбуктале у тих година, Крагујевац је као престоница и седиште гарнизона имао прворазредну улогу. У сукобу владара и уставобранитељске опозиције, као варош наклоњена Обреновићима,

⁴⁸ Живановићеву је помоћ Марији Ристић била позната и због тога, што је управо њега Јован Ристић, у периоду када је био ван Србије, задуживао да његовој мајци проследи новац. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

⁴⁹ Р. Љушић, *Српска државност*, 55; Р. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд, 1928, 27; Р. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, *Престони Крагујевац*, Крагујевац, 2019, 16.

⁵⁰ Р. Љушић, *У кнежевини и краљевини Србији (1833–1918), Споменица гимназије у Крагујевцу 1833–1933*, Крагујевац, 1989, 20–21.

⁵¹ Б. Дробњаковић, *Крагујевац*, Гласник географског друштва, 12 (1926), 44–64.

⁵² М. Николић, *Крагујевачка гимназија, 1833–1933*, Крагујевац, 1934, 32–47; Р. Љушић, *У кнежевини и краљевини Србији (1833–1918)*, 20.

имала је и симболичан значај. Године 1839. дошло је до неуспеле Јованове буне, коју је исценирао кнез Милош Обреновић, и коју је сломио један од вођа уставобранитеља Тома Вучић Перишић. Кнез Милош био принуђен да напусти земљу. Кнез Михаило Обреновић, који је дошао на власт након краткотрајне владавине свог брата Милана, је након Вучићеве буне 1842. такође био принуђен да напусти земљу. Престоница је из Крагујевца 1841. пресељена у Београд. Тиме је град на Сави и Дунаву и дефинитивно однео превагу у односу на Крагујевац.⁵³

Крагујевац, тек са нешто више од 2000 житеља, није био велика средина. Чињеница да је Јован Ристић своје детињство провео у престоници веома је важна ставка у његовој биографији. Он је растао тамо где су се доносиле најважније државне одлуке и где су биле смештене најважније државне институције. Најбитније, детињство је провео у месту где се налазила она најважнија институција – књаза. Сваки долазак и одлазак кнежев у Крагујевац двадесетих и тридесетих година 19. века бивао је праћен помпезно од стране локалних мештана. На Двору и околу јавно се манифестовала кнежева власт. Тако је, свакодневно свирање у зурле означавало кнежево буђење, док ништа мање видљив није био ни кнежев одлазак на јутарњу службу у цркву. Може се само нагађати какав је дојам харизматична личност кнеза Милоша могла да остави на младог Ристића. Кнежева личност и представе о његовој моћи, па чак и фамозна „сува крушка“, која је служила за кажњавање преступника, сасвим сигурно остављале су силан утисак на младог Ристића. Посебно се на великим народним скупштинама јасно огледала и јавно испољавала кнежева моћ.⁵⁴ Политички догађаји који су се одвијали тридесетих година несумњиво су оставили прве печате на Ристићево лично и идеолошко формирање. Ако су, можда, Милетина буна и доношење Сретењског устава дошли исувише рано да би од Ристића били одмах перципирани, то се са сигурношћу не може рећи за догађаје из 1839. попут Јованове буне. Турбулентан период који је уследио након збацивања кнеза Милоша па све до Вучићеве буне, где је део Крагујевчана платио положајима подршку династији Обреновић, несумњиво је утицало на потоње виђење династичког питања од стране младог Ристића.

Школовање у Србији

Све до стицања аутономног положаја у Србији се није много пажње посвећивало образовању. Друштвене и економске прилике, те преокупираност питањем државно-правног положаја довело је до тога да се ово питање нађе у другом плану. У мору неписменог становништва даљи развој државе наметао је потребу за образованим људима. Правне основе за културни и просветни напредак поставио је други хатишериф (1830). Оснивање Министарства правде и просвете (1834, 1838) био је најважнији корак у том правцу.⁵⁵ Иако је било важних одлука по питању просвете током последњих година прве владавине династије Обреновић, тек је доласком Уставобранитеља на власт (1842) питање образовања стављено у први план. Управо у периоду када су доношени први систематски школски планови, прописи и правила пада школовање Јована Ристића у Србији.

⁵³ Опширније: Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 56–57; Исти, *Кнежевина Србија*, 119–203, 451–483.

⁵⁴ Р. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, *Престони Крагујевац*, 33, 45, 46.

⁵⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 415–422.

Основна школа у Крагујевцу, коју је похађао млади Ристић, била је једна од најстаријих у обновљеној Србији. Она је до 1835. године постојала као општинска, а након тога је радила као државна. Реч је о једној од најлепших зграда у тадашњем Крагујевцу, која је поседовала две учионице и две собе са кујнама за учитеље. Била је двогодишња. Први разред се називао букварцев или начинателни, док се други делио на млађи (часловцев) и старији (псалтирцев). У основној школи у том периоду ученици су стицали основе писмености тако што су увежбавали писање, срицали буквар, читали часловец и псалтир, рачунали у четири вида и учили молитве.⁵⁶

Већ у периоду у коме је Ристић похађао основну школу, било је јасно да се ради о изузетно даровитом ђаку, који је са лакоћом савладавао читање и писање. Показани таленат подстакла је Марију Ристић да свог сина пошаље на даље школовање.⁵⁷ Није то била уобичајена пракса обзиром да је већина родитеља у том периоду избегавала да шаље децу у школу. Гимназија у Крагујевцу укинута је 1842. године, чиме се гимназија у Београду нашла у првом плану. Евентални наставак школовања и прелазак у нову средину за сиромашну породицу Ристић представљао је велики проблем. Само захваљујући њиховом најбољем пријатељу и првом комшији, трговцу Обраду Савићу, и његовој финансијској помоћи млади Ристић је добио прилику да се пресели у Београд и тамо настави своје образовање.⁵⁸ Пресељење престонице повукло је и талентованог Ристића са собом.⁵⁹

Гимназија у Београду отворена је 1839. године актом Намесништва⁶⁰. На самом почетку имала је два разреда, да би се временом тај број увећавао. Године 1844. добила је и шести разред чиме је, у том тренутку, постала једина потпуна гимназија у Србији.⁶¹ Од 1839. до 1844. настава се обављала у једној приватној кући, која се налазила у данашњој Господар-Јевремовој улици, да би након тога због већег броја ученика била премештена у Конак кнегиње Љубице, где се настава обављала до 1847. године.

Сходно *Осмотренију учебни предмета* тачније плану и програму, према коме су професори радили од 1841. године, у првом разреду београдске гимназије (првој граматикалној класи) учили су се наука хришћанска, српска граматика, историја всемирна, историја јестествена, земљописаније, численица и немачки језик. Други разред или друга граматикална класа садржала је наставак већине предмета из прве године, осим што се уместо српске граматике у плану налазио предмет словенска граматика. У трећем разреду предмети су били - наука хришћанска, словенска граматика, немачка граматика, политическо земљописаније, човекословје, численица и немачко читање.⁶² *Устројеније јавног училишног наставленија* из 1844. године био је први озбиљни реформски подухват школства који је спровела уставобранитељска влада. Највећи допринос приликом израде овог школског закона дао је тадашњи секретар Министарства просвете, Јован Стерија Поповић. Овај законски акт ставио је гимназију у средиште као општеобразовну установу. Њиме је она добила хуманистичко-

⁵⁶ Р. Љушић, *У кнежевини и краљевини Србији (1833-1918)*, 23; В. Тешкић, *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*, Београд, 1974, 39.

⁵⁷ УАН, Н-IV-102/48.

⁵⁸ Ж. Живановић, *Политичка историја IV*, 149.

⁵⁹ Ако је тачна Живановићева тврдња да је Ристић тек 1842. године уписао гимназију у Београду, обзиром да је школске 1846/47 завршио 6. разред треба претпоставити да је први разред гимназије завршио у Крагујевцу или да је у Београд дошао годину дана раније.

⁶⁰ Намесници малолетном кнезу Михаилу Обреновићу 1839–1840 били су Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић–Перишић.

⁶¹ Поред гимназије у Београду, постојале су још три полугимназије у Чачку, Неготину и Шапцу.

⁶² В. Тешкић, *Почеци и прве године рада (1839–1844) у: Прва београдска гимназија 'Моша Пијаде' 1839–1989*, Београд, 1989, 24–25.

класични, а кроз српски језик и историју и наглашени национални карактер.⁶³ Јована Ристића је у гимназији ова реформа само делимично захватила.⁶⁴

Прве године гимназијског образовања у Београду обележили су крајње скромни услови. Недостатак елементарних материјалних и наставних средстава, те скучен простор, утицали су на квалитет наставе. Поред тога, уџбеника није било, те су професори своја предавања углавном „казивали у перо“. Један од недостатака било је и то што гимназијско образовање није давало довољно знања онима који су школовање настављали на Лицеју. Ипак, не треба губити из вида да је образовање у гимназији били прилагођено захтевима времена и тадашњим капацитетима Кнежевине, мада није увек било у складу са потребама државе и друштва. Професори, већином Срби пречани, имали су обавезу да поред подучавања ученика у свим наукама, посебну пажњу посвете њиховом васпитању. Циљ је био да се од гимназијалаца створе способни и „отачеству полезни“ грађани. Школски закон из 1842. прописао је посебна правила понашања ученика. Од њих се очекивало да сваке недеље и на празнике иду у цркву и „скорушено“ се моле Богу, да на време долазе у школу, да без знања професора не изостају са наставе, не секу скамије, разбијају прозоре и школски намештај, скитају, пуше или пијанче, самим тим обитавају по кафанама и механама. Казне за наведене прекршаје биле су изузетно строге. Поред опомене и укора, као најблажих, казне су често подразумевале батине, казну затвора, те избацивање из школе.⁶⁵

Школска година у гимназији трајала је од 1. септембра до 31. августа и имала је два полугодишта или теченија. На крају сваког полугодишта полагали су се испити – мали који се одржавао на крају првог полугодишта у јануару, те велики крајем јуна. На њима су ђаци добијали оцене. Оцена „превасходан“ је била највећа и добијали су је ђаци који су оцењени „првом класом“. Ученици који су добили оцену „друге“ и „треће“ класе нису стекли услов да упишу наредни разред, те су морали да слушају исти. Јован Ристић завршио је свих шест разреда са највишом оценом „први превасходан“.⁶⁶ Заједно са Стојаном Бошковићем, који је био један разред испод њега, остао је упамћен као најбољи ђак у том периоду.⁶⁷ Гимназијалци су се налазили под будним оком не само надлежних школских и државних органа, већ и београдске вароши. Поједини државни званичници и угледни грађани су често били присутни када су гимназијци полагали велики испит у јуну. Тако је Ристић, још тада, скренуо на себе пажњу митрополита Петра, као и Алексе Симића, једног од најистакнутијих првака уставобранитеља.⁶⁸

Прелазак у Београд, који је био већа и нешто другачија средина од Крагујевца, уз то и без родитеља, представљао је за младог Ристића велики изазов. Зна се да је живео скромно, те да је у једном тренутку делио собу са Алимпијем Васиљевићем у стану једног ђакона. Међутим, то му није сметало да већ тада наступа као неко ко је био пример „правилности и уредности“, те да има држање „као онда када је био краљевски намесник“.⁶⁹ Сиромаштво и тежак живот у младости нагнали су Ристића да живот „не узима олако“, да више времена уместо на игру са вршњацима проводи обављајући тешке школске задатке. То је подразумевало да раније сазри и постане озбиљнији, по многима и осорољивији. Како није имао никог да му у правом смислу помогне на прави начин, морао је да се сналази, да „запиње свом снагом“.⁷⁰ Исто је довело до тога да више цени сваку помоћ која му је била пружена. Она је у првом тренутку стигла од саме

⁶³ С. Терзић и Н. Драгојевић, *Прва београдска гимназија 1839–1999*, Београд, 1999, 39.

⁶⁴ На основу сачуваног сведочанства за друго теченије уочава се да се предмети које је слушао 1847., не поклапају у потпуности са онима који су за то полугодиште били предвиђени *Устројенијем*. АС, ПО, к. 121, л. 41.

⁶⁵ В. Грујић, *Гимназијско образовање у Београду за време Уставобранитељског режима*, Годишњак града Београда XXIV (1977), 98–99; В. Тешић, *Почеци и прве године рада*, 21–22, 28.

⁶⁶ АС, Министарство Просвете (даље: МПс), ф. VI, р. 27/1844; *Аутобиографија Јована Ристића*, 201.

⁶⁷ А. Васиљевић, *нав. дело*, 51.

⁶⁸ Ж. Живановић, *Политичка историја IV*, 150.

⁶⁹ А. Васиљевић, *нав. дело*, 52; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 21.

⁷⁰ Исто, 22.

државе. На предлог управитеља гимназије Илије Захаријевића, Ристић је добио благодетјаније – стипендију, која је додељивана за сиромашније ђаке.⁷¹ Тако је по мишљењу Милана Јовановића–Стојимировића, Ристић још у својим младалачким данима „подржављен“.⁷² По свему судећи благодетјаније од 2,5 талира само по себи није било довољно, јер је, као даровит ђак, Ристић зарађивао свој хлеб и тако што је држао часове мање успешним ђацима који су потицали из богатијих породица.⁷³ Чињеница да је морао сам да се сналази, да води рачуна о сопственим финансијама, развила је код Ристића још једну особину која ће га током читавог живота карактерисати – штедљивост. Исто га је натерало да више цени свој труд, што ће га то учинити посебно осетљивим на сопствене резултате и достигнућа.

Ристићево „учење за белешку“, те позитиван став који су о њему имали професори у гимназији као добром и вредном ученику, природно је од стране осталих ђака било тумачено улизиштвом. Његово, у прво време, издвајање у страну, уопште недружељубивост, коју је добрим делом диктирала и посвећеност обавезама, истим вршњацима је дало повода да му надену надимак Дура.⁷⁴ Временом, како нам указују извори, Ристић је успео да превазиђе почетну резервисаност, тако да га већ на Лицеју видимо као активног судеоника и као прихваћеног и равноправног од стране колега из ђачких клупа. Ово је посебно важно, јер су се у том периоду у клупама београдске гимназије налазили ђаци који ће касније имати изузетно важну улогу у државном животу Србије. Са Ристићем у разреду су били Радивоје Милојковић, Тихомиљ Николић, те Милоје Јовановић, потоњи митрополит Михаило. Годину дана пре Ристића гимназију су уписали Јеврем Грујић и Милован Јанковић, годину дана после Стојан Бошковић, нешто касније и Владимир Јовановић. Скроман капацитет гимназије условио је да се сви они међусобно упознају већ тада, да своја познанства, самим тим симпатије и антипатије, пренесу прво на Лицеј, касније на државну службу и политичку сцену.

Након завршене гимназије природно је било да Јован Ристић настави своје школовање на београдском Лицеју, тако да је 1847. уписао прву годину на филозофском одељењу. Лицеј је основан одлуком кнеза Милоша 1838. године, на инсистирање тадашњег министара просвете Стефана Стефановића Тенке. Те прве школске године, 1838/1839, Лицеј се налазио под заједничком школском управом са крагујевачком гимназијом, али је наредне био издвојен као посебна институција. На Лицеј су посебно утицала политичка превирања 1841. године, те је заједно са другим институцијама премештен у Београд. Имао је по два разреда филозофије (мудрословја) и права (правословја). *Устројенијем* из 1844. прописани су и предмети за прве две године филозофског одељења Лицеја, што је у Ристићевом случају доста важно. На првој години учили су се наука хришћанска, логика, општа историја, алгебра и анализис, чиста и практична геометрија, естетика, општа филилогија и француски језик. На другој – наука хришћанска, метафизика, отачествена историја, виша математика и архитектура, словенска филологија, физика и француски језик. Професори су, као и у гимназији, били Срби са простора Хабзбуршке монархије. Константин Бранковић је био задужен за предмете из филозофије, Исидор Стојановић за историјске, Емилијан Јосимовић за математичке, Јанко Шафарик за физику и словенску филологију, док је привремени професор француског језика био Константин Ранов.⁷⁵

⁷¹ АС, МПс, ф. VI, р. 27/1844.

⁷² М. Јовановић–Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 2008, 297.

⁷³ Ж.Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 149.

⁷⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 22.

⁷⁵ Р. Љушић, *Од Велике школе до Лицеја (1808-1838)*, у: *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд, 1988, 14; В. Грујић, *Више образовање у Србији за првих седам деценија XIX века*, Годишњак града Београда XIV (1967), 208–212.

Јован Ристић је у периоду студија на Лицеју наставио да прима благодeјаније. Сачувана је молба где истиче оскудицу и то да је гимназију завршио са примерним владањем и превасходно првим успехом. Том приликом је тражио од Министарства да му се повиси стипендија на три талира, све у циљу да на прави начин одговори на нове задатке, обзиром да се на том нову школовања „науке умложавају“. Министарство је одобрило захтев.⁷⁶ Иако је Ристић касније истицао да је увек завршавао као „превасходно први“ на крају другог полугодишта прве године проведене на Лицеју то није био случај. Од пет предмета, највишу оцену имао је из науке хришћанске, филозофије и опште историје, док је из француског језика и алгебре на крају године био са једном оценом ниже - „превасходан друге врсте“.⁷⁷ Добрим делом су на ово попуштање утицали и револуционарни догађаји који су 1848. године захватили готово читаву Европу и стигли до самих северних граница Кнежевине, што је узнемирило духове и међу лицејцима. Међутим, то није много утицало на слику марљивог ђака која је о Ристићу постојала. Као такав, био је од стране Министарства просвете упућен да настави школовање у иностранству. Маја 1849. било му је укинута благодeјаније, а већ наредног месеца упутио се у иностранство, без обзира на то да другу годину својих студија није завршио. Ристић јесте одслушао предавања али није полагао завршне испите.⁷⁸

Дружина младежи српске

На Видовдан 1847. године група младих лицејаца основала је Дружину младежи српске, чији је основни циљ био „управљање у србском слогу, писменом и устменом, спјевном и простом“. Њихово деловање било је прихваћено од стране Ректората и Министарства просвете.⁷⁹ Удружење је основано по угледу на српске ђачке дружине у Хабзбуршкој монархији, које су за узор имале буршеншафте, просветно-политичка удружења немачких студената. Од важних ђачких удружења који су деловали тих година на подручју под контролом Хабзбурга најзначајнија су се налазила у Сегедину, Пожуну и Пешти.⁸⁰

Главни иницијатори међу лицејцима за оснивање Дружине, били су они који су 1845. године као старији гимназијалци оформили једно малено удружење претенциозно названим „Душанов полк“. Радило се о скупини од девет дечака који су активности углавном базирали на „игри војника“ и „зекциру“ на Ташмајдану. Међу њима најистакнутији су били Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Петар Протић Сокољанин. На самом почетку у рад Дружине било је укључено двадесетак ђака. Са доласком нове генерације лицејаца у јесен 1847. сама Дружина је интезивирала свој рад и повећала број својих чланова на тридесет и четири. Међу онима који су тада приступили налазила су и имена Јована Ристића, Радивоја Милојковића и Тихомиља Николића.⁸¹ Поред самих лицејаца велики допринос у раду и организацији Дружине дао је Јован Илић, који је као српски питомац неколико година провео у Хабзбуршкој монархији, те је био

⁷⁶ *Лицеј 1838-1863, зборник докумената*, прир. Р. Љушић, Београд, 1988, 253-254.

⁷⁷ *Исто*, 267.

⁷⁸ АС, Лицеј (даље: Л), 261.

⁷⁹ Л. Зрнић, *Српске ђачке дружине*, Београд, 1912, 46.

⁸⁰ Иначе, најстарија српска ђачка удружења на тим просторима основана су у Грацу и Кежмарку 1826. године. Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци, Нови Сад, 2005, 165-166.

⁸¹ Сва тројица уписали су се истог дана у Дружину - *Лицеј 1838-1863*, 339; Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871), изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд, 1966, 31-33.

упознат са начином рада тамошњих ђачких удружења. Долазак Светозара Милетића, председника ђачког удружења „Слобода“ у Пешти, у лето и јесен 1847. године значајно је допринело успостављању чвршћих веза између београдског и српских ђачких удружења у Хабзбуршкој монархији.⁸²

Основна правила Дружина је донела само два дана након њеног оснивања, а „изводна“ новембра месеца 1847. године. Чланови су се делили на редовне, које су чинили сами лицејци, и почасне, који су имали саветујући глас. Међу ове друге убрајани су, поред њихових професора, и чланови Друштва српске словесности, митрополит Петар, те поједини високи државни званичници. Чланови удружења су између себе бирали председника, потпредседника, деловодитеља, казначеја и преписника. Њихов мандат трајао је шест месеци. Иако су се чланови сами организовали и прописивали свој рад, Дружина није имала потпуну слободу деловања обзиром да је постојала функција надзорника коју је обављао један од професора са Лицеја. Удружење је седнице у почетку држало једном у две недеље, и то недељом након црквене службе. Јула 1848. донета је одлука да се оне одржавају једном седмично. На састанцима је вођен и деловодни протокол. Предвиђено је да се главна скупштина Дружине одржава једном годишње, на Видовдан. Дружина је имала и свој печат, на коме је био приказан Свети Сава како благосиља два Српчета.⁸³

Састанци Дружине имали су првенствено књижевни карактер. Њихов рад се заснивао на беседништву, читању прозе и превода са немачког, француског, руског или чешког језика, те на читању стихова које су сами написали. Песме су биле углавном родољубивог карактера. Код припадника био је изразито развијен култ прошлости. Ако се погледају главни мотиви њихових књижевних радова, ти младићи су писали и беседили о „освети Косова“, обнови Душановог царства, „мученичком лику цара Лазара“, те „херојском чину Обилића“. Важно место, поред средњег века, у њиховим радовима заузимају јунаци из Првог и Другог српског устанка. Уочљив је и велики утицај српске народне поезије, али и псеудокласичне, као и старије немачке романтике. То је често доводило до неких апсурдних комбинација у њиховим радовима, попут тога да Марко Краљевић иде загрљен са Орфејем и тако даље. Узори су им били Сима Милутиновић Сарајлија, Доситеј Обрадовић и Вук Стефановић Караџић. Ристић је на једном од састанака предлагао да се подигне споменик Доститеју Обрадовићу, а такође, спевао је и оду Лукијану Мушичком. Био је присутан велики утицај славенофилских идеја. „Славјани“ Јан Колар и Људевит Штур били су изузетно цењени код представника овог лицејског удружења.⁸⁴

Романтичарски дух и национална освешћеност били су једни од главних карактеристика припадника Дружине младежи српске.⁸⁵ Идеје које су заступали припадници Дружине биле су сразмерне духу времена. Револуција која је 1848. године захватила готово читаву Европу имала је поред слободоумних идеја, у виду либерализма и демократије, код појединих народа првенствено национални карактер. Последње се посебно односи на народе који су тежили националном уједињењу попут Немаца и Италијана, те оних који су се налазили у оквиру Хабзбуршке монархије, попут Мађара и словенских народа. Јован Скерлић је са правом приметио да међу члановима Дружине био присутан либерални национализам и космополитиско славенофилство. Ради се и о генерацији која је рођена крајем двадесетих и почетком тридесетих година 19. века, те је стога разумљиво што су тадашњи лицејци имали више националне самосвести и поноса јер за разлику од њихових родитеља нису искусили

⁸² Б. Бешлин, *нав. дело*, 173–174.

⁸³ Л. Зрнић, *нав. дело*, 47–49.

⁸⁴ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 34, 75–77; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 241; М. Радевић, *Дружина младежи српске (1847–1851)*, *Историјски часопис*, XXV–XXVI (1979), 135–136.

⁸⁵ В. Јовановић, *Успомене*, приредио В. Крстић, Београд, 1990, 42; Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 34, 75–77; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 241.

турско ропство. На њихове ставове, добрим делом су утицали и поједини професори који су били припадници прве генерације државних питомаца, које је почетком четрдесетих година 19. века Кнежевина Србија слала на студије у иностранство. Либералне и националне идеје стечене на Западу, пре свега на немачким универзитетима и Паризу, они су преносили својим ученицима, развијајући код њих понајвише осећај за „родољубље и честољубље“.⁸⁶

Међу грађом која је изгорела приликом бомбардовања Народне библиотеке 1941. године налазила се и заоставштина Дружине младежи Србске. Поједини њихови радови, који су рецитовани на састанцима, сачувани су само зато што су објављени у зборнику радова под називом *Невен слоге*. Јован Ристић је био један од чланова редакционог одбора који је одлучивао који ће се радови наћи у зборнику. У *Невену* су се нашле четири његове песме, које се поклапају, са већ поменутим утицајима, којима су лицејци били изложени. *Славија*, као и изгубљена песма *Храм славе*, написане су у славенофилском духу. Песма *Невера* говори о Косовском боју, док су *Србски брод* и *Пут к Жичи* родољубивог карактера.⁸⁷ Зна се да је поред наведених постојала Ристићева песма коју је посветио цару Душану, која је носила назив *Душанов сан*.⁸⁸

Невен слоге значајан је и због тога што се у њему нашао и *Обзор државе*, рад Јеврема Грујића који се у историографији често узима као прва декларација либерализма у Србији. Кроз револуционарна врења у Европу слободоумне идеје стизале су и до тадашњих београдских лицејаца. Посебно ће их у том смеру даље инспирисати долазак Димитрија Матића, Косте Цукића и Љубомира Ненадовића који су се половином 1848. вратили у Србију са својих студија у иностранству. Грујић је у *Обзору* државу, као русоовоски друштвени уговор, поставља на централно место. По његовом мишљењу њен задатак је да народ „до благостања и среће доведе“, што се може постићи само кроз унутрашњу и спољну слободу. Управо у томе су Грујић и његови саборци видели главни проблем тадашњег положаја Србије. Констатовао је да народ није споља слободан јер „плаћа арач“ Османском царству. Није ни унутра био слободан јер „нема, незна и неда му се да зна своја права“, те је због тога „гњечен“ од владара и чиновника. Грујић је сматрао је да влада треба да буде извршитељ воље народа кроз скупштину. Као начин остваривања поменутих циљева, Грујић није пропагирао револуционарне методе, нити „тиранобиства“, већ је сматрао да се до тога може доћи прво кроз просвећивање народа, потом и кроз слободу штампе.⁸⁹ У том смеру лицејци су направили и неке конкретне кораке. Од Министарства просвете су тражили одобрење да одржавају часове у недељним школама, где би подучавали калфе и шегрте читању и писању. Министарство овај корак није одобрило, изговарајући се тиме, да лицејци имају првенствену дужност да се посвете сопственим школским обавезама.⁹⁰

Не треба преценити слободоумне идеје које су тада биле присутне међу лицејцима. Оне нису биле јасно дефинисане. Код њих су видљиве идеје тадашњих либерала, демократа, па чак и крајње левице. Разлике лицејци тада нису препознавали, па им је главна водила био „дух

⁸⁶ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 29, 41; Б. Бешлин, *нав. дело*, 133.

⁸⁷ *Невен слоге*, Београд, 1849, 10–17, 32–36, 44–47, 64–67.

⁸⁸ Ј. Милићевић, *Рани књижевни радови Јована Ристића, Живот и рад Јована Ристића*, Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, Београд, 1985, 240; Зна се да је постојала још једна Ристићева песма под називом *Сан*. Ристић је са немачког превео три текста *Плодови читања*, *Плодови мотрења* и *разсуждавања*, те *Великодушје лава*. Треба издвојити и песму коју је посветио једном од својих најближих пријатеља Павлу Петронијевићу који је преминуо 1848. године. Ј. Зрнић, *нав. дело*, 53; Ј. Ристић, *Плодови читања*, Подунавка бр. 35 (1847), 139–140; Ј. Ристић, *Великодушје лава (с немачког)*, Подунавка, бр. 5 (1847), 107.

⁸⁹ Ј. Грујић, *Обзор државе у: Невен слоге*, 172–178; Д. Батаковић, *Jevrem Grujić: obzori slobode, Liberalna misao u Srbiji, prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XIX veka*, ur. J. Trkulja i D. Popović, Beograd, 2001, 111–112.

⁹⁰ М. Радевић, *Грађа за историју Дружине младежи србске (1847–1851)*, Настава и васпитање XVIII (1969), 469–470.

слободе“ који, што је у том узрасту и разумљиво, нису суштински дефинисали. Јован Ристић, који је тада делио Грујићеве погледе, присећао се знатно касније наивности тих почетака. Иако је реч „реформа“ међу њима била омиљена, заправо нико није имао праву представу шта она тачно значи. Био је довољан само један иступ полицијског чиновника у београдском Читалишту, који је тврдио да слободе које су се у земљама захваћеним револуцијом траже већ постоје у Србији, те да се окупљени грађани и лицејци задовољно разиђу.⁹¹ Ипак, не треба их ни потценити. Идеје изнете у *Обзору* јесу биле први трзај једне тек настајуће генерације на политичкој сцени Србије, и представљале су прву клицу либерализма коју су њени протагонисти у даљем школовању, те кроз каснији политички ангажман даље дорађивали.

Од Фебруарске револуције 1848. у Паризу, немири су се веома брзо ширили читавом Европом. Средином марта месеца дошло до првих комешања у Земуну и Панчеву, готово на самој граници Кнежевине. Револуционарна грозница узнемирила је духове и у Србији. Међутим, иако су аустријске пограничне власти очекивале побуну у Београду, до ње није дошло. Комешања су сведена, заправо, само на лицејце и мали део просвећенијег становништва.⁹² Револуција је непосредно захватила српско становништво које је живело на подручју Хабзбуршке монархије, што је резултирало стварањем јаког националног покрета који се супростављао, пре свега, мађарским аспирацијама.

Догађаји у Европи одушевљено су пропраћени од стране припадника Дружине. Јеврем Грујић је писао свом пријатељу Милошу Петровићу да ђаци готово ништа не уче, те да испробавају оружје на Врачару.⁹³ Грујић је инсистирао да је дошло време за слободу и независност, те да је куцнуо час да „Србин поврати што је на Косову изгубио“.⁹⁴ Српске власти су преузимале мере да предупреду евенуталне демонстрације, посебно против Турака, као симбола неслободе и зависности Кнежевине. Од Министарства просвете је стигао налог да се испитни рокови обаве раније. У заносу поједини представници Дружине су већ почели да говоре о реформама. Долазак Светозара Милетића, српског студента који је бунио српски народ на простору Угарске, крајем априла у Београд, додатно их је инспирисао. Намеравали су да траже веће слободе и спољашњу независност. Међутим, скуп на коме се поред Милетића нашло свега неколико чланова Дружине код Маркове цркве лако су растерали полицијски органи.⁹⁵ Последње је још један показатељ скромног обима слободоумних идеја у Србији тог тренутка.

Игнорисани у Кнежевини, патриотска осећања и национални занос повео је поједине представнике Дружине у сам центар збивања – право на Мајску скупштину у Сремским Карловцима⁹⁶. Претходно су професори Константин Бранковић и Емилијан Јосимовић затражили од Министарства просвете да се лицејцима одобри путовање, што је и прихваћено.⁹⁷

⁹¹ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 38–39; Ј. Ристић. *Спољашњи одношаји Србије новијега времена (1848–1860)*, књ I, Београд, 1887, 9–10

⁹² Ј. Милићевић, *Петровска скупштина 1848, Друштвене појаве у Србији XIX века*, ур. Р. Љушић, Београд, 2002, 213.

⁹³ *Грађа за историју српског покрета у Војводини, март–јуни 1848*, прир. Р. Петровић и др., Београд, 1952, 31.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Д. Страњаковић, *Светозар Милетић и Јеврем Грујић 1848. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13-14 (1956), 145.

⁹⁶ Мајска скупштина, као сабор Срба у Угарској и Хрватској, имала је политичко-расправни карактер и одржана је од 13 -15. маја 1848. у Сремским Карловцима. Окупљена на основама демократских начела, скупштина је донела одлуке које су постављале темељне захтеве српског народа у Хабзбуршкој монархији. На скупштини је проглашена Српска Војводина, која као засебна круновина ступа у „политички савез“ са Троједном краљевином. Митрополит Јосиф Рајачић је изабран за патријарха српског а Стеван Шупљикац за војводу - *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, приредили В. Крестић и Р. Љушић, Београд, 1991, 11–15; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 458–459; О Мајској скупштини опширније: В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад, 2013, 98–110.

⁹⁷ *Грађа за историју српског покрета у Војводини*, 237.

Тако су Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Ристић и Радивој Милојковић кренули преко Саве и Дунава предвођени Јованом Илићем и, тек из иностранства пристиглим питомцем, Димитријем Матићем. Њихово присуство на скупштини није прошло неопажено. Јован Ристић се тада посебно истакао. Пуцњем из пиштоља прославио је проглашење српске Војводине и избора Стевана Шупљикца за њеног војводу. Већина присутних запазила је младог лицејца „пријатног и интелигентног лица“, те су остали одушевљени и ватреним говорима које је држао.⁹⁸ Интересантно је да је Ристић овим потезом стекао велики кредит код српског становништва на подручју Монархије, што му је значило у каснијем периоду. Боравак Ристића и његових другова преко Саве и Дунава није се завршио са скупштином. Ристић је узео учешће у првим мањим сукобима између Срба и Мађара.⁹⁹ Учествовао је у борби у којој је заробљен један мађарски официр. У Београд се вратио средином јуна, између осталог и због обавеза на Лицеју. Грујић је забележио да се његов пријатељ појавио на полагању испита са сабљом заденутом за појас, „не јогунлуком, но одважношћу задобивеном“.¹⁰⁰

Након повратка у Београд чланови Дружине настојали да поново делују у циљу тражења већих слобода на унутрашњем плану. Прилика за тако нешто се указала на скупштини која је сазвана за Петровдан 11. јула 1848. године. Међутим, молба њихових професора да се студентима дозволи да пошаљу своје делегате, била је глатко одбијена.¹⁰¹ Обезбеђење унутрашњег мира због револуционарних догађаја у Европи и самом суседству Србије, поставио се као главни разлог сазивања скупштине. Ипак, иза свега тога стајао је сукоб уставобранитељских првака око преимућства у државним пословима, што је на крају резултирало апсолутном победом Томе Вучића Перишића.¹⁰² На скупштини су се чули тек појединачни гласови у циљу проширивања народних права, попут слободе штампе или успостављања скупштине као сталног тела. Међутим, на њих није обраћана велика пажња. Поједини лицејисти, међу којима је био и Ристић, незванично су учествовали на скупштини.¹⁰³ Са сигурношћу се њима могу приписати нека од „прошенија“ која су подносили представници различитих округа, међу којима је посебно упечатљив један где је тражена „слобода предавања наука“.¹⁰⁴

Рад Дружине младежи српске је од самог почетка био праћен са прећутним одобравањем владе. Поједини Уставобранитељски прваци попут Томе Вучића Перишића или Стојана Симића, у циљу придобијања младежи на своју страну, новчано су помагали њен рад. Међутим, како је време протицало влада је почела другачије да гледа на њену активност. Постојао је страх да лицејисти својом делатношћу могу на одређени начин да узнемире духове у Кнежевини. То је било уочљиво након Петровске скупштине, а посебно од 1849. године када је појачана контрола над њиховим радом. Штампане *Невен слоге* било је забрањено у Кнежевини, тако да је зборник, уз новчану помоћ појединих пречанских Срба, штампан у Земуну. Одласком најистакнутијих представника Дружине средином 1849. на студије у иностранство састанци су постојали све ређи, а радова је било све мање. Једна смела критика на рачун владе која се могла чути на

⁹⁸ Б. Ковачек, *Јован Бошковић*, Нови Сад, 1964, 79.

⁹⁹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 156; D. Mekenzi, *Jovan Ristić – evropski državnik*, Београд, 2004, 9.

¹⁰⁰ *Записи Јеврема Грујића, Књига прва, (Пред Светоандрејску скупштину)*, Београд, 1922, 15; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, приредио Д. Страњаковић, Београд, 1939, 28; *Аутобиографија Димитрија Матића*, 197; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 22; Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 214.

¹⁰¹ *Лицеј 1838–1863*, 268–269.

¹⁰² Ј. Милићевић, *Петровска скупштина 1848*, 233.

¹⁰³ Да је међу њима био и Ристић сазнајемо на основу дневника који је Јеврем Грујић водио у Паризу 1851. године. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/155.

¹⁰⁴ Ј. Милићевић, *Петровска скупштина 1848*, 232.

годишњој скупштини Дружине 1851. била је довољна да се њен рад простом усменом наредбом од стране Министарства просвете забрани.¹⁰⁵

Слога је била основно начело које су чланови Дружине прокламовали. Међутим, Јован Ристић је као деловодитељ прибележио да су одређени чланови напустили дружину, што због приватних обавеза, што због тога што се нису слагали са њеним деловањем.¹⁰⁶ Списак часника дружине који су се мењали на сваких шест месеци, указује да је велики број чланова био искрено укључен у њен рад. Нема сумње да су Грујић, Јанковић, Ристић и Петар Протић Сокољанин били међу најактивнијим. Димитрије Маринковић је тендециозно неколико деценија касније, настојао да ограничи Ристићев удео у Дружини. Ристићева активност као и учешће на Мајској и Петровској скупштини демантују Маринковићево писање. Поред тога што је у периоду 1847–1849 Ристић обављао функцију деловодитеља и секретара, он је био и један од активнијих на састаницима, о чему говори и број песама и превода. Да су Грујић, Ристић и Јанковић имали извесно првенство у раду види се и на основу тога што су 1855. као комисија бивших лицејаца поднели Министарству просвете извештај о новцу који је преостао након укидања Дружине младежи српске.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 35.

¹⁰⁶ Л. Зрнић, *нав. дело*, 49.

¹⁰⁷ *Лицеј 1838–1863*, 317; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 9.

Благодејанац

Хајделберг

Изградња институција и јачање чиновничког апарата наметнуло је у Кнежевини потребу за образованим људима. Од 1839. године када је упућена прва група српских питомаца на студије у иностранство почело је прво планско школовање „отачествених синова“ на страним универзитетима. Студенти који су добијали „благоејаније“ за студије на страни бирани су по строгим критеријумима, те су на школовање о државном трошку слати они који су имали најбољи успех на Лицеју. Избор се вршио у складу са оним што је државном организму у датом тренутку било најпотребније. Године 1846. предвиђено је да се студенти највише упућују на војне и правне науке, те филозофске и камералне. Од благодејанаца се очекивало да марљиво уче, да шаљу семестралне извештаје о успеху са студија, да не забораве на своју народност. У случају „лакомислености, неуредности и неваљалости“, дошли би у ситуацију да им се укине стипендирање од стране државе. На основу одлуке из 1846. године висина стипендије је износила 300 талира годишње. Предвиђено је да поменута свота покрије све трошкове школовања и живота у иностранству.¹⁰⁸

Као један од најталентованијих ђака и „први превасходан“ Јован Ристић је испуњавао све услове који су били неопходни за добијање благодејанија за студије у иностранству.¹⁰⁹ Средином 1849. године, са задатком да се „спреми за професора историје на Лицеју“, упућен је на даље школовање. Сачувана је његова молба за државно благодејаније од 25. маја 1849. године. Том приликом истакао је: „Правитељство поред просвештавања младежи у Отачеству многе питомце у просветама цветајућу Германију на разне струке наука послало, али на Историју, на ово једино огледало среће и несреће људске, који по моме мненију, са осталим философијским наукама тесно спојена, није још никога определило. Цвет историје Обште, нарочито пак Србске, код нас јошт није процветало. Толика силна дата за Историју србску леже у Бечким и Римским библиотекама на нашу корист неупотребљена...“ Том приликом затражио је да му одредница буде Берлин. Министарство је пристало, те му је одобрено благодејаније од 360 талира годишње.¹¹⁰

¹⁰⁸ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 33–37; Ј. Милановић, *Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001), 45–56; Ј. Милићевић, *Прва група србијанских студената државних питомаца школованих у иностранству (1839–1842)*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Р. Љушић, Београд, 2002, 35–37.

¹⁰⁹ Живановић наводи да је Ристић још као гимназијалац запао за око тадашњем београдском митрополиту Петру који је намеравао да га пошаље на Духовну академију у Кијев, где би се спремио за свештенички позив. Ристић је понуду одбио, те је уместо њега отишао Милоје Јовановић, потоњи београдски митрополит Михаило. То потврђује и Ристић. УАН, Н-IV-102/48; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 158.

¹¹⁰ АС, МПс, ф. II, р. 176/1849.

Државни питомци озбиљно су схватили своје студије. Били су свесни да држава улаже у њих, да им је указала поверење, те да се од њих много очекује. Зато су настојали да оправдају поверење које им је указано. Са разлогом су гледали себе као настајућу интелектуалну елиту, те су сматрали, како је Ристић у једном писму Министарству просвете нагласио, да су носиоци „регенерације“ Србије.¹¹¹ За њих студирање у најпознатијим универзитетским центрима није значило само стицање темељних знања из области које су изучавали, већ и упознавање са политичком праксом развијених европских држава. „Плодове науке“ које су убирали на својим студијама намеравали су да примене у пракси у циљу развоја Кнежевине Србије. „У филозофским, правним, теолошким и административним наукама траже само оно што духу народа и духу новог времена одговара“, записао је Јован Ристић 1850. године, анализирајући студирање српских питомаца на страни.¹¹² Такав став га је определио да изучава историјске науке.¹¹³

У престоници Пруске боравио је од средине јуна до краја августа 1849. године, када се на позив двојице питомаца, Рајка Јовановића и Ђорђа Ценића, преселио у Хајделберг. Време проведено у Берлину Ристић је искористио да учи „немачка слова“ и ортографију, посећује предавања на Хумболтовом универзитету, те да чита Хомера, Херодота и Хегела. Долазак у једну много другачију, у односу на тадашњу Кнежевину Србију и знатно развијенију средину, која је имала другачију динамику, само по себи усмерило је младог Ристића да тражи начине прилагођавања. Свест о улози и задатку који је имао најбоље осликава реченица из дневника који је тада водио: „Млоге сам часове провео у мислима на тешки задатак мој; млоге на домовину моју; млоге на путове к благостању њеном.“ Озбиљно схватање студија и новонасталих околности илуструје и „завет“ од десет тачака који је Ристић тих дана сам себи дао. Он се обавезао да ће:

- „1. Одвише дјејателан и прилежан бити.
2. Нарав своју умекшавати.
3. Бити трезвен и окретан.
4. Поради здравља свако вече одати
5. Бити стрпељив.
6. У чест никога не дирати, а своју расудно и учтиво бранити.
7. Напраситост неупражњавати.
8. Умереност у сваком погледу набљудавати.
9. Не бити лакомислен.
10. Расудност у свакоме предузећу упражњавати.“

Наведене тачке су веома значајне јер дају увид у Ристићеву личност. Крајем јула прибележио је у свом дневнику да се „завета“ држао, те да се огрешио само у седмој тачки. Како је нагласио да ће се поменутог држати и наредног месеца, може се претпоставити да се ових упутстава која је сам себи приписао држао до краја школовања. Смрт једног од питомаца и Ристићевог доброг пријатеља, Арсенија Стефановића, августа 1849. године у Берлину, поред лоше климе која га је чинила мрзовољним, утицали су на то да се Ристић предомисли и крене путем Хајделберга. На тамошњи универзитет уписао 15. октобра 1849. године.¹¹⁴

¹¹¹ Исто, ф. IV, л. 284/1854; Јб. Трговчевић, *Планирана елита*, 81.

¹¹² J. Ristic, *Kurze Charakteristik des geistlichen und sittlichen Zustands von Serbien*, Heidelberg, 1850, 17.

¹¹³ Јован Ристић је сматрао да су „историјске науке прве, које развити морамо, јер је ово најпречи пут да расејано племе наше барем у свести здружимо, и јер ћемо предака наших само онда достојни бити кад спомен њиов из гробова њиови васкрсне, када збаци љагу, коју су страни историци на сјен њиову наметнули и тако света имена њиова праведно призивали будемо“. АС, МПС, ф. IV, р. 284/1854.

¹¹⁴ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа,

Смештен на обали реке Некар, Хајделберг је био град који је пред избијање револуције 1848. године бројао 13.300 становника.¹¹⁵ Због природних лепота које су га окруживале, град је био велика инспирација немачким романтичарима. У првој деценији 19. века Бретано и Ахим фон Арним везали су своје деловање за овај град, док му је Хулдерин свеао оду, те се са правом може сматрати једним од центара немачког романтизма почетком 19. века. Ипак, оно по чему се град поносио, јесте један од најстаријих европских универзитета који је основан 1386. године. Вишевековно постојање подразумевало је и озбиљну традицију, па је универзитет био привлачан и многим студентима ван немачког говорног подручја. Због тога је био један од најскупљих, а добар део уписаних чинили су студенти који су долазили из немачког племства. Студенти су чинили важан економски чинилац у граду. Сходно томе, анатомију града чиниле су књижаре, кафане, продавнице дувана и колонијалне радње. Универзитет је био познат и по свом либералном, „хајделбершком“ духу, који је великој мери био подржан од стране власти војводства Баден. На њему су предавали професори различитих идеолошких профила. Либерални дух ће се свој зенит достићи на прелазу из 19. у 20. век, када ће Хајделберг и његов универзитет, због интелектуалног капацитета које је поседовао, бити посматран као тајна престоница Немачке. Такође, универзитет је класификован као „летњи“ јер су га углавном немачки студенти похађали током пролећних и летњих месеци, за разлику од „зимских“ који су се налазили на северу данашње Немачке.¹¹⁶

Војводство Баден имало је велики удео у току револуције 1848–1849 у немачким државама. Штавише, било је од један од центара у коме су деловали немачки либерали и радикални демократи који су играли важну улогу у револуцији. Има оних који сматрају да је револуција у Бадену продукт хајделбершког универзитета.¹¹⁷ Иако је на самом почетку револуције деловало да ће либерали однети превагу, њихово несналажење да осигурају остварене резултате, те притисак од стране радикалних демократа, омогућио је конзервативним владајућим снагама да се протоком времена консолидују и врате своје позиције пре избијања револуције. Овакав резултат био је лајт мотив готово свих појединачних револуција у Западној Европи 1848–1849 године. Проглашење републике у Бадену био је довољан разлог за

¹¹⁵ Д. Матић, *Бачки дневник*, прир. Љ. Дурковић-Јакшић и др., Београд, 1974, 74.

¹¹⁶ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 95.

¹¹⁷ N. Giovannoni, *Paukboden, Barrikaden und Bismarck.Kult, Heidelberger studenten 1800–1914* in: *Auch eine Geschichte des Universitäts Heidelberg*, Нг. К. Buselmeier, Mannheim, 1985, 128. Двојица професора, Готфрид Гервинус и Антон Митермајер, који су сматрани за либерале, покренули су 1847. године у Хајделбергу утицајне новине *Deutsche Zeitung* где су истицали своје идеје. Као основну идеју своје политике Гервинус је у листу заступао уједињење Немачке (без Аустрије) као националне државе и њено конституисање као уставне монархије. Интересанто је да је у току саме револуције Гервинус прешао на страну радикала који су се залагали за републиканско уређење. Због своје делатности у првостепеној пресуди Гервинус је осуђен за велеиздају, али је касније исте ослобођен. *Die Universität zwischen Revolution und Restauration. Ereignisse und Akteure 1848/49*, Нг. P. Nellen, Ubstadt-Weither, 1998, 23. D. Langewieche, *Liberalism in Germany*, Princeton, 2000, 30, 68. До које мере су сами професори овог универзитета били укључени у догађаје говори и чињеница да је чак осморица била делегирана за посланике у Франкфуртском парламенту. Међу њима је било људи различитих идеолошких погледа, тако да је било и оних који су припадали либералима и радикалима, али и конзервативцима. Можда је најбоља илустрација последњег молба Рајка Јовановића Лешјанина, државног питомца, који је тражио да се из Хајделберга пресели у Берлин, пошто су многи његови професори делегирани за парламент у Франкфурту, где се одлучивало о исходима тамошњих револуционарних догађаја. АС, МПс, ф. I, р. 351/1849. Видели смо да су револуционарни догађаји у Европи усталасали духове међу лицејцима у Београду, а међу њиховим колегама у немачким државама она је попримила знатно радикалније обресе. Наиме, немали број њих је узео активног учешћа на барикадама. У Хајделбергу је посебно било активно буршеншафтско удружење које је заступало идеје Француске револуције. К. Jaraus, *Deutsche Studenten 1800–1970*, Frankfurt, 1984, 51; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 97.

интервенцију пруских трупа, које су у јулу 1849. за кратко време вратиле ред и помогле баденском владару да поново успостави стари поредак.¹¹⁸

Хајделберг који је напустио Димитрије Матић у пролеће 1848. није био онај исти у који је у јесен 1849. године дошао Јован Ристић, заједно са другим благодејанцима. Власти у Бадену решиле се да универзитет ставе под своју контролу, што је подразумевало примиривање професора и студената. Поједини професори су отпуштени, док је рад буршеншафта забрањен. Важно је истаћи да је Јован Ристић био студент Хајделбершког универзитета управо у тренутку када је пролазио кроз тежак период, када је и међу студентима и наставним особљем наступила извесна доза разочарења због резултата револуције. Временом су власти Војводства, тачније почев од 1852, водећи рачуна о постојећој слици универзитета, постепено укидале стеге.¹¹⁹

Јовану Ристићу су се након месец дана придружила још петорица српских питомаца - Јеврем Грујић, Милоје Лешјанин, Милован Јанковић, Радиша Јовановић, Крста Писаровић.¹²⁰ Пре њих у Хајделбергу су се већ налазили Рајко Јовановић Лешјанин и Стеван Ђирић. Ова група српских студената била је током боравака нераздвојна. Како пише Грујић, нису могли нити један дан да проведу један без другог, што их је учинило упадљивим осталим студентима и локалним мештанима. Готово сви су становали у истом кварту који су између себе назвали „српским сокаком“. Грујић такође открива како је изгледао један њихов просечан дан. Устајали су веома рано и период до поднева проводили у учењу, након чега су сви заједно ишли на ручак, а потом су се поново враћали својим обавезама. Предавања су им у првом, зимском, семестру почињала касно поподне. Увече су време најчешће проводили тако што су заједно шетали поред Некара или певали родољубиве песме, носталгично разговарали о Србији, или читали писма која су има пристигла од њихових породица или пријатеља. Након завршетка семестра најчешће су заједно путовали ван Хајделберга у жељи да се што боље упознају са његовом околином. То што су време највише проводили скупа није искључивало контакт са студентима других народности. Грујић сведочи да су у своје друштво равноправно прихватили двојицу Пољака.¹²¹ Њихово, добрим делом, наивно славнофилство утицало је да се највише друже са представницима осталих словенских народа, највише Пољацима и Чесима. Делује да је заправо оно било више изнуђено анимозитетом и потцењивањем које су српски и остали словенски студенти осећали од стране Немаца, него што су са њима делили заједничке вредносне судове или језик. То можемо уочити и на примеру двојице Пољака. Грујић је записао да су они све време причали на пољском, а српски студенти на српском, али је са поносом истакао како је то изазивало чуђење локалних мештана и њихових немачких колега.¹²² Ристић је такође, сведочи да је стекао и важне пријатеље међу немачким студентима, од којих га је један касније посећивао у Београду.¹²³

¹¹⁸ J. Sperber, *The European Revolutions 1848–1851*, Cambridge, 2005, 200–207; K. H. Rau, *Die vierzig Tage in Heidelberg, Erinnerungen an den badischen Aufstand im Sommer 1849*, Bearb. von G. Wippermann, Ubstadt-Weiher, 1999, 86; *Die Universität zwischen Revolution und Restauration*, 18–41.

¹¹⁹ D. Langewieche, *нав. дело*, 67-70; *Die Universität zwischen Revolution und Restauration*, 41; N. Giovannoni, *нав. дело*, 131.

¹²⁰ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/131; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 92–98, 270.

¹²¹ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/151.

¹²² Сличност словенских језика навела је тадашње питомце да подсвесно негирају да се не могу споразумети на правилан начин. Грујић је то приметио још приликом сусрета са Јаном Коларом у Бечу, када је записао, да га присутни српски студенти нису разумели шта је причао, али да су се на крају некако ипак споразумели. АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/151. За разлику од Грујића много реалистичнији је био Сретен Поповић када је описивао сусрет са словачким ђацима и Људевитом Штуром у Бечу 1840. године. „Говорили би многа узбудителна слова и држали говор, а ми као о... блејали би у њих, не знавши им ништа одговорити и отпоздравити!“, записао је присећајући се тог сусрета. Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*, Београд, 1950, 203.

¹²³ АСАНУ, ЈР, XXVI–6, бр. 410.

Добар део времена у Хајделбергу Ристић је проводио са екскнезом Милошем Обреновићем, који је извесно време боравио у том студентском средишту. Ристић је старом кнезу читао штампу и књиге. Време је проводио и картајући се, свестно пуштајући да кнез Милош побеђује, јер није желео да онерасположи некадашњег владара. Милош Обреновић је свакако био заинтересован да због будућих планова подржава младе питомце.¹²⁴ Иако је Живановић нагласио да је Ристић управо тада „учинио познанство“, чињеница да је екскнез управо од свих тамошњих питаца одабрао баш Ристића, највероватније није случајна.¹²⁵ Може се претпоставити да је значајну улогу одиграла чињеница да је Ристић рођен у Крагујевцу, престоници кнез-Милошеве Србије. Поставља се питање да ли је Обреновић познавао Ристићеве родитеље, те да је на основу тога млади Крагујевчанин стекао кнежево поверење. Кнез Милош је Ристићу био од велике помоћи, што најбоље илуструје писмо које је потписао и упутио извесном Хајнриху Вестфалу, 17. марта 1851. из Хајделберга у Берлин. У истом, дотичног моли да Ристићу помогне у новој средини.¹²⁶

И поред тога што међу професорима и студентима у Хајделбергу у јесен 1849. није било оног идеолошког ентузијазма као пре и током револуционарних догађаја, то није сметало српским студентима да се одушевљавају неким слободоумним идејама које су могли чути. Међутим, чињеница да су многи од протагониста тих идеја сматрали да иста права не важе за српски, али и остале словенске народе, није импоновала питомцима.¹²⁷ На предавањима су често слушали како се уз словенске народе везују негативне квалификације - „глупост, суровост, порочност“, те да су предмет исмевања хумористичких листова. Јеврем Грујић је посебно био бесан што је такве констатације слушао на предавању Лудвига Хојзера. У младалачкој озлојеђености због таквих ставова о Словенима, Ристић, Грујић и Јанковић су 1850. године у Хајделбергу склопили заклетву, где су се обавезали да ће живети достојанствено и одржати јуначки дух „на славу Словенства и на корист човечанства“.¹²⁸ Резигнирани постојећом перцепцијом, они су настојали да и активно делују у циљу побољшања слике Србије. Начин су нашли у списатељству. У историографији је, у овом смислу, најпознатије дело Јеврема Грујића и Милована Јанковића *Les Slaves du Sud* које је настало у Паризу јануара 1853. године.¹²⁹ И Јован Ристић је „војевао против сваке повике“ колико год је могао.¹³⁰ Из тог војевања настала су два

¹²⁴ Јеврем Грујић је забележио у дневнику да су српски питомци дочекали кнеза Милоша 1851. године приликом посете Обреновића Берлину, АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/155.

¹²⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 158.

¹²⁶ Архивска збирка Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, сигн. 2357.

¹²⁷ *Аутобиографија Димитрија Матића*, 203; Вероватно је најбољи пример разочарања које је наступило међу српским питомцима, запис у дневнику Јеврема Грујића: „Да остане и постоји једно здепасто зданије универзитета хајделбершког, мораде ти величанствена Жичо жртва бити. Видим неблагородни немче ко те је спасо, па нас зато дивљацима називљеш.“ У наведеној реченици Грујић је алудирао на чињеницу да је универзитет у Хајделбергу основан 1386, три године пре Косовске битке. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/151.

¹²⁸ Исто, 14.556/194.

¹²⁹ Грујића је, на писање овог дела директно мотивисала негативна констатација једног професора у Хајделбергу, да су словенски народи „варвари без икакве вредности“. Дело у преводу носи назив *Јужни Славени или народ српски са Хрватима и Бугарима. Преглед њиховог историјског, политичког и друштвеног живота*. Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић, Историјат светоандрејског либерализма*, Београд, 1964, 36; D. T. Bataković, *Jevrem Grujić: obzori slobode*, 117–119.

¹³⁰ Ј. Ристић, *Одговор на претресивање мога дела: „Die neuere Literatur der Serben“*, *Србске новине*, 11/24. децембар 1852, 524; Сви словенски романтичари су се строго држали идеје народног духа, који је као морална карактеристика једног народа преузет од Јохана Готфрида Хердера. У свом делу *Идеје за филозофију повести човечанства* из 1791. године Хердер је дао доста идиличну слику Словена, те је на тај начин подстакао национално буђење словенских народа. Хердер је хвалио благу нарав Словена, њихову питомост и складан дух, али је и додао да су управо због своје мирољубивости временом постали маса робова Германима, Мађарима или Турцима. Ипак, изразио је и веровање да ће се тих ропских ланаца ослободити и прилагодити цивилизацији. Ј. Г. Хердер, *Идеје за*

списа – *Кратка карактеристика моралног и духовног стања Србије у Хајделбергу 1850.* и *Новија књижевност у Срба у Берлину 1852.* године. Ристић их је написао на немачком јер је сматрао да ће на тај начин, на језику којим се многи у Европи служе, ефекат бити већи.

Основни мотив писања *Кратке карактеристике* био је управо одговор на констатације да је српски народ „сиров и варварски“, које је Ристић често могао да чује на предавањима, трибинама или да прочита у штампи. У младалачком заносу, и са повређеним националним осећањем Ристић је овај спис, који броји осамнаест страна, написао у изузетно еуфоричном тону. Уосталом, у једном писму Јеврему Грујићу, где је највероватније говорио о овом делу, Ристић каже да оно није производ „ума, но срца“, те да га није писао као будући непристрасни историчар, већ као дело „Србина Ристића међу Швабама“. ¹³¹ Наглашено је да је код Ристића и његових вршњака било присутно уверење да ће у новој, препорођеној Европи Србији припасти важно место. Ристић је свом спису отишао и корак даље. Он пише како цивилизована Европа у свом егоизму не жели да упозна „себе саму“, да игнорише Србију и поред тога што је једна од њених „најскупљих перли“, те, подвлачи, да она није део Оријента. Истиче да је Европа „трома и стара“, те да је Србија предодређена да буде носилац једне нове културе и препорода читавог човечанства. Као извориште те нове културе Ристић види српски народним дух који се тек ослободио од вековног турског ропства. ¹³² *Кратка карактеристика* није само одговор на једну нову реалност у којој се Ристић нашао, већ, у првом тренутку, одбијање да прихвати нешто што није било у складу са оним уверењима и очекивањима са којим је напустио Србију 1849. године. ¹³³

Током студија у Хајделбергу Ристић је имао прилику да слуша предавања код многих знаменитих научника тог доба. Они можда нису својим политичким и јавним деловањем били савременицима препознатљиви као Митермајер или Гервинус, али су у научном свету били изузетно респектовани. Тако је у току свог боравка био је пријављен код утицајних правника Роберта фон Мола и Хајнриха Цепфла. Код економисте Карла Рауа слушао је предавања о народној економији, код историчара Фридриха Шлосера Историју модерног доба, док је код правника Денерера похађао курс о методологији права. Ристић је само код двојице професора био пријављен на по два предмета – код филозофа Едуарда Рета је слушао Историју старог света и Историју модерне филозофије, док је код Хетнера слушао курсеве о историји уметности Старог Рима, Грчке и Етрурије, те посебан курс о поезији који је обрађивао Шекспирова дела. ¹³⁴

На идеолошко и лично формирање српских питомаца у иностранству, поред другачијег политичког система и актуелне политичке ситуације у државама у којима су се школовали, значајан печат дали су и њихови тадашњи универзитетски професори. Примера ради, Димитрије Матић, није крио одушевљење Митермајером у Хајделбергу или Мишлеом у Берлину. Јован Ристић је имао нешто другачије узоре. Од горе поменутих професора, по сопственом признању, највећи траг на његово формирање оставио је Едуард Максимилијан Рет. Млади Ристић је са посебним одушевљењем пратио његова предавања, а себе је називао његовим „најодушевљенијим учеником“. Говорио је како је професор код студената изазивао посебну глад за знањем и посвећеност истини. Ристића је посебно одушевљавао Ретов „разум, искуство и реалистични правац“. Поред односа професор-ученик Ристић је са Ретом развио и лично

филозофију повести човечанства, Сремски Карловци, Нови Сад, 2012, 245–246; P. Drews, *Herder und die Slaven, Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, München, 1990, 41–44, 50–52.

¹³¹ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/309.

¹³² J. Ristić, *Kurze Charakteristik*, 3–5, 18; Д. Радовић, *Национални романтизам Јована Ристића*, 258–260.

¹³³ Такав отпор био је видљив већ првих дана при доласку у Берлин 1849. године. То се може закључити на основу Ристићеве песме „Мумлајућој Немчадији“. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

¹³⁴ УАН Н-IV-102/48; Код Мола, Цепфла, Шлосера, Рауа, Рета и Митермајера је предавања слушао и Јеврем Грујић. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/151.

познанство. Често је, како сам каже, имао прилику да се професору прикључи у дугим шетњама поред Некара, водећи различите разговоре о филозофији. Такође је неколико пута био гост у његовој кући. Ово последње није било неубичајено када је реч о српским студентима у Немачкој, јер су и Матић и Љубомир Ненадовић у Берлину имали прилику да такво гостопримство уживају код појединих професора. Да тај однос јесте био нешто приснији, говори и чињеница да је Ристић у наставку свог боравка у иностранству као благодетељанац, одржавао са Ретом преписку. У њој је професора извештавао о напретку сопственог образовања и молио га за одређене савете у том смислу. Преписка је за тему имала и ствари које су биле личне природе.¹³⁵ Поред два наведена курса на која је Ристић био пријављен код Рета, сасвим сигурно је колоквијално присуствовао и на посебном који је носио назив Приказ и критика Хегелијанског система, на коме је посебно разматрано Хегелово дело „Феноменологија духа“. Тако се Ристић у озбиљнијој мери сусрео са Хегелом још у Хајделбергу, пре него што је, како Слободан Јовановић наводи, потпао под његов утицај у Берлину.¹³⁶

Поред Рета Ристић је имао и велико поштовање према Карлу Фридриху Рау, те историчарима Фридриху Шлосеру и Фридриху Кертуму.¹³⁷ Интересантно је да је Карл Рау извршио огроман утицај на идеолошко формирање једног питомца који ће нешто касније стићи у Хајделберг, Владимира Јовановића.¹³⁸ Важно је и како су на Ристића гледали тадашњи професори. Рет га је видео као племенитог младића и дивио се његовој жељи да током студија ради на промоцији своје земље и њеном духовном развоју. Мишљења појединих професора о Ристићу позната су из 1852. године, када је Ристић истакао своју намеру да у Хајделбергу добије звање доктора филозофије. Шлосер је тада забележио да о њему, на основу личног познанства, може само позитивно да се изрази, Рау да му је Ристић био познат као „амбициозан, образован и предан младић“. Рет је такође апострофирао марљивост као једну од главних Ристићевих особина.¹³⁹ Очигледно је да Ристић међу хајделбершким професорима није прошао неопажено, те да је оставио доста позитиван утисак.

Берлин

Хумболтов универзитет као водећа образовна установа у Краљевини Прусској основан је 1810. године на предлог државника Вилхелма фон Хумболта. За разлику од већине осталих универзитета који су постојали у државама на немачком говорном подручју, настао је на

¹³⁵ АСАНУ, ЈР, XXVI–6, бр. 410.

¹³⁶ С. Јовановић, *Јован Пустућ, писац и историчар*, 12; М. Krings, *„Donnerwetter, wie haben wir uns blammiert!“*, *Scheffels Hegelstudien und die Badische Revolution*, in: *Von der Spätaufklärung zur Badischen Revolution. Literarisches Leben in Baden zwischen 1800 und 1850*, Hg. А. Aurnhammer, Freiburg, Berlin, Wien, 2010, 685, 688. Рет није узео активно учешће у револуционарним догађајима, али је по својим политичким ставовима био либерал. Његово најпознатије дело носи назив „Историја наше западне филозофије“. Био је један од првих Немаца који је савладао хијероглифе, а такође се бавио и санскритом. Настојао је и да тадашње савремене религиозне и филозофске основе и поимања објасни кроз њихов историјски развој, а корен свега видео је у Старом Египту и Старој Грчкој. Ристић је Ретово дело називао „изванредним“, а познато је да га је касније у Берлину показивао другим професорима тражећи њихово мишљење о истом, АСАНУ, ЈР, XXVI–6, бр. 405, 407, 413.

¹³⁷ АСАНУ, ЈР, XXVI–6, бр. 406.

¹³⁸ G. Stokes, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle, London, 1975, 35, 54.

¹³⁹ УАН Н-IV-102/48.

темељима просвећености и неохуманизма, те националном покрету насталом у Наполеоново доба. Због тог карактера често је називан и „Атином новог доба“. Био је први који је напустио схоластичко учење и на њему је студент био активни истраживач. Јован Ристић се 9. априла 1851. уписао на Хумболтов универзитет у Берлину где је наставио да студира филозофске науке. Рута Хајделберг – Берлин је била уобичајена када је реч о студирању српских студената у немачким државама. За разлику од Хајделберга, Берлин је убрајан у „зимске“ универзитете. Такође, радило се о универзитету који је био знатно већи, што по броју наставног кадра, тако и по броју студената.¹⁴⁰

Са својих 150.000 становника, Берлин је био много другачија средина него Хајделберг. За српске благодетељанце престоница Пруске је половином 19. века остављала утисак града које је „регулисан“, те варош која је имала „реда и укуса“. Такође, од Хајделберга је био и много скупљи. То је осетио и џеп багодејанаца, јер су могли да издвоје за доручак и ручак, али не и за вечеру.¹⁴¹ Друштвени живот у Берлину био је доста развијен. Питомци су имали могућност да посећују опере, позоришта и галерије, да уживају у музици која се изводила у Тиргартену, поверемено да одлазе у „кнајп“ и пију пиво. Међутим, и даље су највише проводили време заједно, окупљајући се и певајући уз гусле.¹⁴² Није немогуће да се на једном од таквих окупљања изродила идеја да се Терези фон Јакобс Талви, која је превела око 250 српских епских и лирских песама на немачки и енглески језик, напише „благодарност“. Та захвалност на промоцији Србије и њене културе, иако потписана заједничким именом српских студента у Берлину, написана је од Јована Ристића.¹⁴³

О расположењу и сагледавању студија и боравка у Берлину сазнајемо из једног Ристићевог опширног писма које је 27. фебруара 1852. године упутио Едуарду Рету. Ристић је нагласио да и поред тога што му се у међувремену много тога лепог десило, ипак осећа жал за Хајделбергом. Берлин, као велики град, нудио је неизмерно богатство нових прилика за неког ко жели да се усавршава у науци. У њему се налазило мноштво књижара а Ристић је највише времена проводио у Краљевској библиотеци која је имала богат књижевни фонд.¹⁴⁴ Међутим, у писму није крио разочарење, јер је за Ристића у тој „Атини модерног доба“ научни живот био плитак и деградиран. Писао је како се у појединим круговима „отворено руга“ Лајбницу и Канту, те да многи са поносом истичу да нису зависни од хегелијанске филозофије, која је након револуције најдубље потцењена. Ристић је сведочио како су природне науке и математика постајале најатрактивније. „Овде је срамота ако се у салонима не прича о астрономији, ако се 'Космос' није прочитао, ако се приликом испијања пива не разматрају његови основни састојци“, писао је. Правац који се у природним наукама заступао чинио му се сувише једностраним, јер, како је сматрао, исте могу у много чему олакшати садашњицу, али саме по себи „не одговарају на загонетку нашег постојања, нити питања нашег срца.“ Сметало му је што се у Берлину нико не бави суштином већ појединошћима, што се нико не бави темељним истраживањима већ енциклопедијама или речницима, што нема продуктивности већ само популаризације. Није био одушевљен ни професорима. Сматрао је да наука као таква ни код њих не ужива довољну заштиту. Једина светла тачка, по њему, био је професор Фридрих Штал, истакнути хегелијанац. Тај, по Ристићу, прави „пуританац“ једини настоји да врати ауторитет науке. Уопштено, Ристић

¹⁴⁰ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 74–75.

¹⁴¹ М. Јагодић, *Српски студенти у Паризу шездесетих година XIX века*, Зборник Матице српске за историју 79–80 (2009), 177.

¹⁴² АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 80.

¹⁴³ V. Milančević, *Die Würdigung der Verdienste Therese von Jakobs durch serbische Studenten in Berlin 1852 un 'Die neuere Literatur der Serben' von Jovan Ristić*, *Zeitschrift für Slawistik*, 28 (1983), 542–543.

¹⁴⁴ Д. Матић, *Бачки дневник*, 21; АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/308.

је закључио да даље усавршавање и нову животну енергију науке мора потражити на другом месту.¹⁴⁵

Био је то још један идејни судар са којим се сусрео млади Ристић на својим студија. Природне науке се након револуционарних догађаја у Европи постепено бивале све заступљеније на универзитетима. Оне су са једне стране фаворизоване и свесно, јер се сматрало да је револуција добрим делом била проузрокована и лошим материјалним стањем становништва. Сходно томе, политичке и интелектуалне елите су у даљем развоју индустрије или земљорадње, постепеним увођењем физике, хемије или физиологије на универзитете настојале да дођу до решења за лошу економску ситуацију. Исти процес је задесио и Хајделберг, али се очигледно Ристић са њим прво сусрео у Берлину.¹⁴⁶

У току три семестра проведених у Берлину Ристић је био пријављен на шеснаест предавања. Прича о Хумболтовом универзитету као Атине новог доба може се тумачити и тиме да је велики број универзитетских предмета имао за тему античку историју и филозофију. Ристић је био пријављен на пет таквих предавања: Историја и споменици старе Атине, Египатска историја, Египатске старине, Римске старине, а слушао је и Аристотелову метафизику. Филозофски факултет у Берлину нудио је и много ширу и разноврснију понуду предавања за неког ко је као Ристић отишао да изучи филозофске и историјске науке. Поред горе наведених, Ристић је у току три семестра похађао следећа предавања: Увод у историју филозофије, Филозофија историје, Логика, Педагогогија и дидактика, Филозофија права, Географија Европе, Новија књижевност код Немаца. Историја средњег века, Историја уметности новијег доба, Новија историја музике. Поређењем Ристићевог сведочанства са сведочанствима осталих тадашњих питомаца у Берлину Милована Јанковића, Стојана Вељковића и Петра Протића Сокољанина, упадљиво је да је Ристић у истом или сличном периоду био пријављен на више курсева него они. Јанковић је за четири семестра одслушао 14 курсева, Вељковић за три одслушао 13 различитих предавања, док је Протић за два семестра био пријављен тек на шест. Ово је још један податак који указује на Ристићеву марљивост.¹⁴⁷ Исто показује и његово сведочанство из Берлина. Ристић као страни студент није био у обавези да полаже испите на крају семестра, али су професори у сведочанству уписивали описне оцене о утиску који је Ристић оставио на предавањима. У сведочанству су налазе квалификације попут - „веома марљив“, „веома марљив у присуствовању“, „веома посвећен слушању“, „изузетно марљив“, „са посебним учешћем“.¹⁴⁸

Када је већ реч о професорима, Ристић је осећао дубоко поштовање према Фридриху Шталу, највише јер је једини бранио Хегелову филозофију. Знамо такође, да је и о египтологу Карлу Лепсиусу, код кога је слушао два предмета, имао лепо мишљење. Са Едуардом Бенекеем је често разговарао о Ретовом делу.¹⁴⁹ Јован Ристић је код изузетно популарног професора и познатог либералног мислиоца Карла Лудвига Мишлеа био пријављен на само једном предмету - Аристотелова метафизика. Ристић је изузетно поштовао Мишлеа, а његов наступ на предавањима означио је као „само Божанство, ријечи Божанске“. Такође, посећивао је и предавања код оснивача катедре за славистику Војћеха Адалберта Цибуљског, Пољака по

¹⁴⁵ АСАНУ, ЈР, XXVI–6, бр. 405.

¹⁴⁶ *Die Universität zwischen Revolution und Restauration*, 43-44; Џ. Попов, *Грађанска Европа (1770-1871) I, Основи европске историје XIX века*, Нови Сад, 314.

¹⁴⁷ Univerzitätsarchiv, Humboldt-Universität zu Berlin, R/S, AZ 324a, Jovan Ristićs, 2. August. 1852; Milowan Janković, 20. Juli 1852; Petar Protićs Sokoljanin, 28. September 1852; Stojan Weljkovićs. 20 September 1852.

¹⁴⁸ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

¹⁴⁹ Исто, ЈР, XXVI–6, бр. 405, 406; UA; Humboldt-Universität zu Berlin, R/S, AZ 324a, Jovan Ristićs

националности, који је због својих панславистичких идеја био у великој мери популаран међу српским студентима.¹⁵⁰

Поред наведених професора, када је реч о Ристићевом боравку у Берлину, незаобилазно је име Леополда фон Ранкеа. Српским студентима је Ранке био познат као писац *Српске револуције*, па се претпоставља да је уживао изузетно поштовање због промоције борбе српског народа за ослобођење кроз своје дело. Међутим, интересантно је да нема много података да су српски студенти нешто посебно хрлили ка њему, или да су били одушевљени тиме да он предаје на универзитету који похађају. Иако је касније Ристић са поносом истицао да је Ранкеов ученик, како је још Љубинка Трговчевић утврдила, он није био пријављен као слушалац на његовим предавањима.¹⁵¹ Овај податак мало и чуди јер је, за разлику од осталих српских питомаца, Ристић отишао у иностранство да се школује за историчара. То Ристића ипак није спречавало да необавезно посећује Ранкеова предавања, те је, према сопственим речима, код њега слушао историју средњег века.¹⁵² Ристић је много касније писао да, иако је познати немачки историчар оставио „моћан утисак“ на њега, да ипак није био претерано речит, да на предавањима није привлачио „спољашњим сјајем“, те да је слушаоцима било изузетно тешко да прате сваку његову реч.¹⁵³

Слободан Јовановић је истицао утицај који је Ранке имао на формирање Ристића као историчара. Свакако да га је било, али не треба губити из вида то да је Ристић у Хајделбергу био ђак оне школе, предвођене Шлосером, која се оштро супростављала Ранкеовом виђењу историје. Наиме, Шлосер и Гервинус су Ранкеово писање називали пуким преписивањем и рецитовањем, те да његова дела немају морално-педагошку димензију која треба да утиче на садашњост и будућност, на чему су они посебно инсистирали.¹⁵⁴ И Ристић је те 1852. године сматрао да историја представља „бездушни низ догађаја“, ако се њима одузме смисао који им даје филозофија. Делује да је у првом тренутку Ристић наступио као присталица оне историографске школе коју је касније сам назвао идеалистичком, а не рационалне у коју је сврставао Ранкеа.¹⁵⁵ Интересантно је и Ристићево виђење немачке историографије у том тренутку. Сматрао је да је историјска литература развијена само на пољу „историјског

¹⁵⁰ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 74–75.

¹⁵¹ Исто, 75.

¹⁵² Податак да је Ристић код Ранкеа слушао овај предмет налазимо као запис у Ранкеовом дневнику, након њиховог сусрета 1878. године. Том приликом Ристић је саопштио Ранкеу да је код њега похађао тај курс. Ристић јесте био пријављен на предмет који носи назив Историја средњег века, али код другог историчара, Лудвига Раумера. L. von Ranke, *Tagebücher*, hg. Walter Peter Fuchs, München-Wien, 1964, 441.

¹⁵³ Ј. Ристић, *Леополд фод Ранке и ослобођење Србије*, Глас СКА XXXI (1892), 3; Да је био изузетан научник а не толико добар професор опште је прихваћена чињеница. М. Вебер, *Духовни рад као позив*, Сремски Карловци, 1998, 61; Ристић је имао прилику да се сретне са Ранкеом током Берлинског конгреса 1878. године. Ранке, тада на почетку девете деценије живота није могао да се сети свог полазника од пре 25 година, али је у свом дневнику забележио сусрет са Јованом Ристићем, „човеком снажног изгледа“, који му је оставио утисак „светски паметног, патриотичног и образованог човека“. Том приликом Ранке није крио одушевљење што је Србија издејствовала независност, а у Ристићевој личности видео је напредак Србије, упоредивши тај сусрет са оним са Вуком Стефановићем Караџићем педесет година раније. F. von Ranke, *Vierzig ungedrückte Briefe Leopold von Rankes (schluss)*, Deutsche Revue, Eine Monatschrift, Hg. Richard Flesicher, Einunddreissegster Jahrgang, Erster Band, Januar bis März, 1906, 329–335; L.von Ranke, *Tagebücher*, 441; *Aus eigenen Lebensgeschichte von Leopold von Ranke*, Hg. Alfred Dove, Leipzig, 1890, 541.

¹⁵⁴ W. Kreutz, *Georg Gottfried Gervinus und Ludwig Häusser, Politische Professoren in Heidelberg*, in: *Von der Spätaufklärung zur Badischen Revolution*, 111,114.

¹⁵⁵ С. Јовановић, *Јован Ристић, писац и историчар*, 13.

испитивања“ док је на пољу „представљања историје“ она далеко назаднија од историографија других народа Западне Европе. Разлог томе Ристић види у „ладном темпераменту“ Немаца.¹⁵⁶

Ристић након писања *Кратке карактеристике* није одустајао од своје намере да путем писатељства, на немачком језику, ради на промоцији Србије у иностранству. Одлучио је да о карактеру народа пише анализирајући српску књижевност, јер је на тај начин желео да покаже да Србија има више самосталности „но што се мисли“, те да се њен „душевни ход“ почео ослобађати туђинског утицаја.¹⁵⁷ Према Ристићевим схватањима, књижевност, као одраз културног развоја, кореспондира са борбом за слободу. На идеју да напише историју српске књижевности Ристић је дошао на самом почетку 1851. године што је и саопштио Едуарду Рету.¹⁵⁸

За разлику од еуфоричног тона којим је писао *Кратку карактеристику моралног и духовног стања Србије*, Јован Ристић је *Новију књижевност* написао много озбиљније, у знатно смиренијем тону, те само дело има и знатно већу научну вредност.¹⁵⁹ Он више не пише о Европи која пропада или пионирској улози Србије у њеном препороду, већ жели да нагласи да Србија није непросвећена у оној мери колико се мисли, те да корача напред у свом развоју. *Новија књижевност у Срба* изазвала је и знатно веће интересовање. *Српске новине* поздравиле су „од свег срца“ настанак овог дела чије је писање диктирала „чиста љубав к народу српском и његовом напретку“.¹⁶⁰ Према Ристићевим речима дело је наишло на позитивну критику код два немачка листа – *Allgemeine Zeitung* и *Blätter für literarische Unterhandlung*. Пољски панслависти из Берлина су у скраћеној верзији превели дело на пољски и француски. Постојала је и једна негативна и оштра критика у *Србско-народном вестнику*, где се као најозбиљнија оптужба наводи да је Јован Ристић плагирао дело Јована Суботића. На поменуте критике Јован Ристић је одговорио из Париза децембра 1852. године.¹⁶¹

Поред већ наведене првобитне намере да презентује Србију у иностранству, дело је имало за циљ и да подстакне даљи развој српске књижевности на основу критике, јер се, према Ристићевом схватању, на тај начин развила и немачка књижевност.¹⁶² Анализирајући књижевну еволуцију Србије, Ристић се није устручавао да, према сопственој перцепцији, изнесе позитивне и негативне примере и да сагледа њихове узроке и значај. У анализи српске књижевности и

¹⁵⁶ Ристић је филозофију означио као најважнију „помоћну дисциплину“, јер је она за историју, по његовом схватању, била средство да „покаже у свакоме појаву вишу радњу у делима људским скрите мотиве, нуждни међусобни савез и невидни принцип са сљедствима његовим.“ АС, МПС, IV, р. 284/1854.

¹⁵⁷ Ј. Ристић, *Одговор на претресивање мога дела*, 524.

¹⁵⁸ Рет се сложио са Ристићевом констатацијом да је неопходно да се Србија презентује боље, пре свега у немачкој штампи. Похвалио је његову намеру као „племениту и достојну“ једног младића и додао да је књижевност одличан одабир за тако нешто. Међутим, Едуард Рет је саветовао Ристићу да је прави начин да служи својој отаџбини тај да се првенствено посвети својим студијама, те да писање историје српске књижевности остави за период након њиховог завршетка. Указао му је да је неопходно да прво боље упозна Немачку и Србију и да стекне одговарајуће научне компетенције, да би на адекватан начин могао да одговори на зацртану тему. АСАНУ, ЈР, XXXIII-28, бр. 1.357.

¹⁵⁹ Према Драгиши Живковићу, овим делом ударени су темељи националне књижевне критике, док Миодраг Поповић сматра да је Јован Ристић својим списом из Берлина извршио еманципацију књижевне историје од историографије и филологије. М. Поповић, *Историја српске књижевности, Романтизам II*, Београд, 1972, 226; Д. Живковић, *Почеци српске књижевне критике (1817–1860)*, Београд, 1957, 331; О Ристићу као књижевном критичару такође видети: Д. Јеремић, *Естетика код Срба од средњег века до Светозара Марковића*, Београд, 1989, 309–317.

¹⁶⁰ *Српске новине*, 25. мај/7. јун 1852, 215.

¹⁶¹ Јован Ристић јесте познавао и користио *Einige Grundzüge aus der Geschichte der Serbischen Literatur* од Јована Суботића, али то није злоупотребио. Ј. Ристић, *Одговор на претресање мога дела*, 524; Ј. Милићевић, *Рани књижевни радови Јована Ристића*, 242.

¹⁶² Ристић је критику видео као основу сваког развоја. У једном писму Министарству просвете нагласио је да ће по повратку у Србију у Лицеју држати лекције „по суду критике“ – АС, МПС, ф. IV, р. 284/1854.

„посматрању ситуације изнутра“, у овој Ристићевој књизи приметан је и утицај Хегелове дијалектике.¹⁶³ Према Ристићу, српска књижевност је до средине 19. века дала доста скромне резултате јер се тек ослободила турског ропства. Сматрао је да је на неоригиналност и несигурност почетака много утицала и чињеница да су први школовани Срби некритички узимали идеје са запада, а да при томе нису познавали народни дух. За Ристића је интелектуални и хумани напредак могућ само у оквиру нације и њеног менталитета. Истицао је да се ни једна цивилизација, а самим тим ни књижевност, није развила самостално без подстрека и утицаја са стране, али је сматрао да те утицаје треба применити на сопствене прилике. Управо због тога је као највећи допринос српске књижевности до средине 19. века означио њено приближавање националном карактеру.¹⁶⁴ Романтичар према схватању књижевности, Јован Ристић је ценио таленат и стваралачку индивидуалност, лирско и субјективно. Управо зато, Бранко Радичевић као „песник коме се увек као неисцрпном извору задовољства враћамо“ заузима веома значајно место у Ристићевом спису. Такође, доста хвали и лирику Јована Илића, те истиче да се много може очекивати од Светозара Милетића и Љубомира Ненадовића. Ипак, на самом врху српске књижевности, Ристић види владику Петра II Петровића Његоша, чији *Горски вијенац* слави идеју слободе.¹⁶⁵

Јован Ристић је истицао да никада не пропада оно што лежи у народном духу. Осуђивао је присталице старог правописа јер нису хтели да прихвате народни језик, те да су на тај начин одбијали и да спусте науку на ниво читалачке публике. Управо из таквог става произилази изузетно позитивна слика Вука Стефановића Караџића и његовог правописа који за основу има народни језик.¹⁶⁶ Ристић је након повратка са студија у иностранству, 1854. године, био један од најагилнијих вуковаца у Кнежевини Србији. У периоду док је обављао функцију уредника *Српских новина*, децембра 1855. године, јавно је истицао предности Вуковог правописа.¹⁶⁷ Такође, 1857. када је избио сукоб између Друштва српске словесности и тадашње Владе око употребе правописа у службеној преписци, Јован Ристић је саставио одговор у име Друштва.¹⁶⁸ Готово сви Ристићеви вршњаци били су присталице реформе српског језика Вука Стефановића Караџића.¹⁶⁹ У току својих студија уочили су да се ближи уједињење Немачке, и да ће једна од најважнијих основа бити језик, као хердеровска традиција. Самим тим, они су у Вуковој реформи видели средство за национално уједињење. Познато је такође, да је Вук Караџић изузетно ценио Ристића и да га је једном приликом назвао „прави гелертер“.¹⁷⁰

Новија књижевност у Срба је важна и због чињенице што представља његову докторску дисертацију. Ристић је 3. јуна 1852. из Берлина у писму ректору Хајделбершког универзитета изразио намеру да стекне звање доктора филозофије на њиховом универзитету, те је послао је и примерак свог, већ објављеног дела. Одабир Хајделберга као места одбране може су тумачити и

¹⁶³ М. Поповић, *нав. дело*, 228.

¹⁶⁴ Ј. Ристић, *Новија књижевност у Срба*, Књижевна историја, 1–4 (1969), 951–952, 959, 962.

¹⁶⁵ Ј. Ристић, *Новија књижевност у Срба*, 960; М. Поповић, *нав. дело*, 228–230; Д. Радовић, *Национални романтизам Јована Ристића*, 262–264.

¹⁶⁶ У једном писму из Берлина 1852. године које је писао Јеврему Грујићу сазнајемо да је Ристић добио од Министарства просвете налог да се више не користи новим правописом, иначе „ће нашој непослушност све приписати морати шта нас снађе“. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Дргослава Страњаковића, 14.556/308.

¹⁶⁷ „Филолози, ето вам речника, па тражите у њему скривени ход језика, образујте му правила и пронађите тајну угрожене благогласности његове! Филозофи, ето вам богатства сваћања народне, филозофије популарне, откријте нам тајну душе! Судије и учитељи, ето вам књиге, па тражите имена за све, што је народу право, што мило што красно!“; писао је Ристић о изласку *Српског ријечника* Вука Стефановића Караџића 1852 – *Србске новине*, 13/26. децембар 1855, 607.

¹⁶⁸ Ј. Ристић, *Распра између пређашње владе и Друштва србске словесности*, Београд, 1859, 3–5.

¹⁶⁹ Ј. Скерлић. *Омладина и њена књижевност*, 297–298.

¹⁷⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Београд, 1934, 23; О односу Ристића према Вуку Стефановићу Караџићу још видети у: Г. Добрашиновић, *Јован Ристић и Вук*, Живот и рад Јована Ристића, 227–237.

већ наведеном чињеницом, да је Ристић био разочаран научним животом у Берлину, али и тиме да се у Хајделбергу много лакше стицали услови за одбрану дисертације. Примера ради, на Правном факултету у Хајделбергу је био довољан један одслушан семестар за одбрану, због чега је тај универзитет често називан и фабриком доктората. Зна се и да је у Берлину такса за одбрану била доста висока.¹⁷¹ Интересантна су мишљења која су о Ристићевој дисертацији дали чланови комисије. Нека од позитивних мишљења о Ристићевој личности смо већ предочили раније. Заправо, позитиван утисак који је Ристић оставио код професора који су били чланови комисије у значајној мери је допринео стицању звања доктора филозофије. Било је извесних примедби на језик, али оне нису представљале велику замерку обзиром да се радило о страном студенту. Најречитији је био Карл Рау који је написао да тај „мали спис“ држи као једва довољан, али да му досадашње познавање Ристића оставило уверење да је у току својих студија много тога научио.¹⁷²

Париз

Стицањем звања доктора филозофије у Хајделбергу, није се завршило Ристићево усавршавање у иностранству. Није желео да његово образовање као историчара остане „једнострано“. Како је писао Министарству просвете 1852. године из Берлина, било му је потребно још теоријског и практичног искуства да себе као историчара „још више приближи правди и истини“. Зато је од Министарства тражио да се пресели у Париз, политичку и интелектуалну престоницу континенталне Европе тог периода. Разлоге за наставак школовања Министарство је одобрило, тако да се већ новембра 1852. Ристић нашао у Паризу, где је остао до маја 1854. године.¹⁷³ Ристић је у једном тренутку студија са скепсом гледао на евенуални наставак образовања у Паризу. Веровао је да у Француској не може да научи нешто више него што је већ могао Берлину и Хајделбергу. Два месеца у Паризу била су му довољна да напусти своје предубеђење, те да се тамо осећа лепо, како је почетком јануара 1853. године саопштио Рету.¹⁷⁴

Париз је као политичко, интелектуално и културно средиште Европе остављао огроман утисак на српске питомце. Као милионски град, са огромним зградама и широким булеварима, благодјејанце није остављао равнодушним. Француска престоница је имала и потпуно другачију динамику. Ноћу је град био осветљен тако да се могло видети као и по дану. Тако се и прави друштвени живот одвијао у то доба. Из опере и позоришта српски студенти су се враћали тек после поноћи, а у граду је ретко ко ишао на спавање пре два сата ујутру. На Грујићево чуђење нико није доручковао пре 10 сати ујутру, а ручало се тек пред вече. Како се радило о веома скупом граду, тако је и студентима који су своје школовање настављали у Паризу стипендија била повишена на 400 талира.¹⁷⁵ Овај износ је благодјејанцима свакако био и више него довољан

¹⁷¹ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 96; Д. Матић, *Ђачки дневник*, 58. У Хајделберу је одбрана дисертације неку годину касније коштала између 360–400 форинти – *Аутобиографија Радивоја Милојковића*, 75.

¹⁷² УАН Н-IV-102/48.

¹⁷³ АС, МПс, ф. IV, р. 284/1854.

¹⁷⁴ Из контекста овог писма сазнајемо да је Рет саветовао Ристићу да иде у Париз. Ристић је такође питао старог професора да му предложи одређене француске класике, пре свега историчаре, које би му помогли да боље упозна француски језик и које би „за узоре могао узети“ – АСАНУ, ЈР, XXVI–6, бр. 406.

¹⁷⁵ АС, МПс, ф. IV, р. 284/1854.

за њихове потребе, мада је град нудио бројне изазове, којима су српски студенти тешко одолевали.¹⁷⁶ Такође, Париз је имао и своју другу страну. Насупрот велелепних квартова могли су се учити и они делови града који су били потпуна супротност. За Грујића је Париз био град где је било сконцентрисано „гдно богатство и највећа сиротиња“.¹⁷⁷ На српске студенте је суптилно утицала и француска мода. Познато је да су се француски студенти распитивали код Ристића да ли су и Немци носили фрак и црни реденгот као што то раде паризлије.¹⁷⁸ Такође, сам град нудио је и много тога егзотичног. Примера ради, Грујић је био фасциниран зоолошким вртом где је могао да види „беле медведе, курјаке, змијурине и лафове“, или цепелином - „ваздушном лаћом“ како га је назвао. Академски живот је био доста развијен, јер је Сорбона, поред дуге традиције, био универзитет на коме су предавали најеминентнији професори, и где су поред најбољих француских студирали и они који су долазили из различитих крајева света. Предавања појединих професора била су веома популарна тако да су на њих поред регуларних долазили и „слободни студенти“, тачније они који су већ негде другде завршили своје студије, али и остало грађанство.¹⁷⁹

Јован Ристић је у Паризу приспео непосредно након што је и један од последњих директних резултата револуције из 1848. године био поништен. Наиме, 1852. дотадашњи председник француске републике и синовац Наполеона Бонапарте, проглашен је за цара као Наполеон III, чиме је Француска поново постала царевина. То је сасвим сигурно оставило неповољан утисак међу оним благодетанцима који су 1848. године са одушевљењем слушали вести о догађајима у француској престоници. Миливој Петровић Блазнавац, тада полазник Артиљеријске школе у Паризу, писао је Вуку Стефановићу Карацићу јануара 1852. из Париза о недемократској атмосфери, како се три речи „слобода, јединство и братство“ укидају, те како се полако закида слобода у свим сферама.¹⁸⁰

Одлазак Јована Ристића у Париз значио је и његово поновно дружење са Јевремом Грујићем.¹⁸¹ Након одобрења Министарства просвете да Ристић након завршетка студија у Пруској настави своје усавршавање у Паризу, и Милован Јанковић поднео је исту молбу. Као разлог за прелазак, нагласио је, да предмете које слуша нису вредни губљења времена. Навео је да ће се у Паризу боље упознати са практичним борбама политичког и друштвеног живота, те да су тамо услови за изучавање административних и камералних наука далеко бољи. Међутим, за разлику од Ристића, Јанковић није завршио своје студије у Берлину, што је био разлог да му Министарство не одобри прелазак. После пар оштрих писама Министарству, Јанковић се на своју руку придружио Грујићу и Ристићу, након чега му је благодетаније укинута. У наставаку боравка у Паризу, Грујић је знатно помогао Јанковићу јер је са њим делио своју стипендију.¹⁸² У периоду који је провео у Паризу Ристић се спријатељио и са Михилом Полит-Десанчићем, српским пречанским студентом, који ће такође играти важну улогу у политичким животу Срба у Јужној Угарској у другој половини 19. века.¹⁸³

¹⁷⁶ М. Јагодић, *Српски студенти у Паризу шездесетих година XIX века*, 178.

¹⁷⁷ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/ 155; Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 37-9.

¹⁷⁸ М. Полит-Десанчић, *Успомене*, прир. С. Дамјанов, Нови Сад, 2006, 125.

¹⁷⁹ О посећености појединих предавања своје сведочанство је оставио Јеврем Грујић. На већину предавања је морао да иде доста раније пре њиховог почетка, да би себи нашао одговарајуће место, обзиром на велику гужву и интересовање. Грујић је забележио, описујући академски живот, да су многе његове колеге, остајале до касно у ноћ у згради припремајући се за предавања и испите, што није била случај са његовим ранијим искуствима. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556 / 226.

¹⁸⁰ В. Стефановић Карацић, *Притиска IX, 1851–1852*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1995, 404; В. Павловић, *Српски студенти у Паризу 1839–1856*, Историјски часопис 33 (1986); Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 43.

¹⁸¹ Ристић је још из Берлина тражио од Грујића, због непознавања француског језика и Париза, да у прво време обитава код њега. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556 / 308.

¹⁸² В. Павловић, *нав. дело*, 191.

¹⁸³ М. Полит-Десанчић, *Успомене*, 125.

Боравак у престоници Француске омогућио је Ристићу, како ће се у каснијем периоду испоставити, да стекне једно веома важно познанство. Реч је о пријатељству са Миливојем Петровићем Блазнавцем, који је 1851. сопственим средствима уписао Артиљеријску школу у престоницу Француске. У једном писму Вуку Стефановићу Карацићу априла 1853. године, Блазнавац је оштро критиковао тек изашло Грујићево и Јанковићево дело о Јужним Словенима. Из контекста тог писма уочава се да се са његовим виђењем у доброј мери слагао и Ристић.¹⁸⁴ Да се тада Блазнавац „опако завадио“ са Грујићем и Јанковићем, сведочи Ранко Алимпић.¹⁸⁵ Могуће, да је удаљавање Ристића од Грујића и Јанковића, које се постепено дешавало након њиховог повратка са студија, корене имало у Паризу. Вероватно је да се то догодило и под Блазнавчевим утицајем. Треба имати у виду још једну ствар када је реч о односу тројице некадашњих представника младежи у том периоду. Грујић и Јанковић су својом књигом поприлично наљутили поједине важне људе у Србији тиме што су их спомињали у негативном контексту, попут Томе Вучића Перишића, Алексе и Стојана Симића. Наглашено је да је Јанковић ушао у отворену конфронтацију са Министарством, док је и Грујићу је због њиховог заједничког дела одузето благодјеларије што је значило и ранији повратак у Србију.¹⁸⁶ За разлику од њих са Ристићем то није био случај. Његова писма упућена надлежнима била су далеко умереније писана и са већом захвалношћу зато што му је пружена прилика да се образује у иностранству. Такође, у сачуваним Ристићевим списима из тога периода нема много речи о унутрашњој политичкој ситуацији у Србији. Једини изузетак чини концепт „Средства за подизање науке“, који је написао 1851. године у Берлину. У истом је истицао слободу говора и штампе као неке од предуслова за развој образовања и просвећивање народа.¹⁸⁷

Пошто не постоји велики број извора који говоре о Ристићевом боравку у Паризу, тешко је реконструисати директне утицаје којима је био изложен. Време је користио учећи француски језик и слушајући предавања на Сорбони. Нема сумње да је посећивао предавања слависте Сипријана Робера. Слободан Јовановић је, приликом анализе Ристића као историчара, приметио да је важан утицај на њега извршио француски историчар и државник Адолф Тјер, као и Сен Рене Таљанди, посебно у погледу стила писања.¹⁸⁸ Да је Ристић имао високо мишљење о Тјеру као историчару може се видети на основу једног догађаја из Хајделберга. Године 1851. након смрти професора Карла Морштата, Министарство просвете је задужило Ристића да купи одређене књиге из његове личне библиотеке, те му је прослеђен списак наслова и новчана средства. Ристић је на аукцији купио педесет књига са списка. За остатак новца Министарство је Ристићу оставило слободу избора на која дела да га утроши средства. Ристић се одлучио за комплет Шилерових дела и Историју Француске револуције од Тјера.¹⁸⁹

Да су надлежне институције Кнежевине имале велика очекивања од благодјеланца Ристића, те да су цениле његов рад показују и задаци које је добио током боравка у Паризу.

¹⁸⁴ В. Стефановић Карацић, *Преписка X, 1853–1854*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1996, 121–123; В. Павловић, *нав. дело*, 198–199; Једна од основних Блазнавчевих критика сводила се на то што су Грујић и Јанковић Хрвате посматрали као одвојен народ. У том смислу на основу Ристићеве дисертације уочава се да је у тада имао унитарна схватања. „Становници југозападне Угарске одрекли су се свог националног имена. Час су Славонци, час Илирци, а час Хрвати, а притом су им и дух и оквир живота - српски“ – Ј. Ристић, *Новија књижевност у Срба*, 958.

¹⁸⁵ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића: у свези са догађајима из новије српске историје*, Београд, 1892, 123.

¹⁸⁶ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 44–48. У једном сачуваном концепту Ристићевог писма, за које се не зна коме је намењено, Ристић протестује због чињенице да је Грујићево и Јанковићево дело строго нападано јер је имало за циљ да у најбољем светлу представи српски народ. Такође, је нагласио да постоје и ставке из тог дела са којима се не слаже, што се посебно односи на „оне неистините карактеристике које су о појединим особама дате.“ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

¹⁸⁷ Исто.

¹⁸⁸ С. Јовановић, *Јован Ристић, писац и историчар*, 12–14.

¹⁸⁹ АС, МПс, ф. III, р. 565/1851.

Ристић је још у писму где је тражио да се пресели у Париз саопштио да има намеру да у библиотекама потражи литературу и рукописе који су везани за новију и средњовековну српску историју. На основу сазнања које је Друштво српске словесности добило од Франтишека Палацког, да се у царској библиотеци у Паризу чувају житија српских светитеља из 13. века, Јован Ристић је био замољен да поменуте наводе испита, те да о томе пошаље извештај. Српски питомац се веома радо одазвао позиву. На основу истраживања написао је Друштву извештај где таксативно наводи рукописе „који су од домаћег огњишта отргнути“, међу којима се налазе житија и црквене беседе Светих Отаца. Ристић је Друштву поднео и извештај где набраја рукописе европских путописаца који су пролазили кроз Србију. Најзначајнији до кога је дошао био је путопис Бертрандона де ла Брокијера из 1432. и 1433. године. Ристић је такође, имао намеру да у Министарству спољних послова Француске дође до докумената који су се тицали почетка 19. века, и који су се односили на Први и Други српски устанак. Обзиром на малу временску дистанцу њихово коришћење му није одобрено.¹⁹⁰

Ристић је био предвиђен за још један истраживачки подухват. Наиме, Друштво српске словесности је наглашавало значај архива у Венецији и историјске грађе која се тамо могла наћи. На предлог Министарства просвете, у циљу уштеде новчаних средстава сматрало се да би најприкладније било послати управо Ристића. Године 1853. српски питомац је са одушевљењем прихватио поменути предлог, и изразио готовост да након повратка са студија у иностранству, крене ка Венецији. Међутим, након његовог повратка у Србију 1854. године читава ствар се изјаловила, те од поменутог пута није било ништа.¹⁹¹

Да би комплетирао своје усавршавање као историчара, Ристић је Министарству просвете марта 1854. писао да би за њега као историчара били корисно да након завршетка студија у Паризу, у повратку проведе и месец дана у Прагу. Ту је планирао да изучава словенску историју, те да се упозна са делима која се налазе у прашкој библиотеци. Његова жеља је била да након боравка на немачким универзитетима, одласком у Праг стекне уравнотеженија знања о историји Словена. И ова Ристићева намера је одобрена те је јун месец 1854. провео у Прагу.¹⁹²

У једном општем осврту на свој готово петогодишњи боравак у иностранству Јован Ристић је истакао да није пропустио ни једну прилику да се усаврши и да се на што бољи начин припреми за историографа и професора историје. Најбољи показатељ тога, како је марта 1854. писао Министарству просвете, су његова сведочанства и књижевна дела која је написао у току свог бављења на страни. У том смислу истакао је да му није недостајало ни труда ни ревности ни добро воље. Све то је подразумевало да у многим угодностима живота добровољно „резигнира“, те да је све узело „скупе жртве сна и здравља“. Навике, које је су га карактерисале још у периоду гимназијских и лицејских дана попут трудољубивости и посвећености, и генерално амбиција за даљим усавршавањем и стицањем знања, понео је са собом у иностранство. То су, како је наведено, посведочили и његови професори у Хајделбергу и Берлину.¹⁹³

¹⁹⁰ *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, прир. М. Станић и В. Ђ. Крестић, Београд, 2011, 531, 537; *Друштво српске словесности 1841–1864*, прир. Б. Перуничкић, Београд, 1973, 415; Ј. Ристић, *Српски у царској библиотеци налазећи се рукописи*, Гласник Друштва српске словесности VI (1854), 161–179; Исти, *О историјској важности успомена старијих путника неких који су кроз Србију прошли, а особито Бертрандона де ла Брокијера*, Гласник Друштва српске словесности VI (1854), 209–227.

¹⁹¹ *Записници седница Друштва српске словесности*, 393, 481, 540; *Друштво српске словесности 1841–1864*, 282, 404–405.

¹⁹² АС, МПс, ф. IV, р. 284/1854.

¹⁹³ *Друштво српске словесности 1841–1864*, 405; АС, МПс, ф. IV, р. 284/1854.

Период проведен на страни за Ристића и његове пријатеље био је веома важан у њиховом интелектуалном и идеолошком формирању. Нејасне представе о слободоумним идејама и либерализму које су са собом понели из Србије у значајној мери ће надоградити у том периоду. Утицаји професора, различита литература коју су читали, и политичка пракса са којом су се сусрели у другим земљама били су огромни подстицаји у том смеру. Готово сви они су након повратка са стране због идеја које су са собом донели били посматрани као „паризлије“, неформални назив који су добили због својих либералних идеја и због тога што је Париз дао финални печат њиховом образовању. Када се говори о утицајима, не треба испустити из вида и оне суптилније који се односе на културу живљења, држања и опхођења јер ће се и по томе разликовати од средине у коју су се вратили. Важно је и то, да су убеђени национални револуционари, како су сами себе доживљавали 1848. године, претрпели током свог боравка у иностранству неколико идеолошких удараца. Први и најочигледнији десио им се на немачким универзитетима, где су управо они које су посматрали као најслободоумније погрдно говорили о словенским народима, што је младе српске питомце доводило до гнева. Пораз оних снага које су покренуле револуцију у немачким државама и Француској свакако је довело до тренутног разочарења у њих. Опет, то није значило да су исте идеје напустили, јер су сматрали да ће се нова прилика за њихово остваривање убрзо указати. Такође се намеће и питање да ли се стварно ради о финалном печату њиховог идеолошког формирања. Идеје и знања које су стекли у том периоду била су пре свега школска и теоријска, често недовољно јасна и детаљније разрађена. Уједначеније представе о слободи па и „народним тежњама“ које су често истицали, многи од њих су стекли приликом повратка у Србију, уз постепено укључивање у државну службу. Код појединих, попут Ристића, овај процес се десио пре, а код осталих нешто касније. То се не односи само на идеје око унутрашњег уређења, већ и виђења националног питања. То је истовремено значило да су се касније „охладиле“ од онаквих потпуно нејасних славенофилских представа које су у том периоду поседовали. Другачији угао гледања који је нудила служба резултирало је њихово идеолошко брушење и сазревање. Револуција 1848–1849 и постреволуционарни период, који су као благодетанци имали прилике да доживе на страни, дали су идеолошки оквир у коме су се кретали представници ове генерације српских питомаца. Каснија политичка и идеолошка размимоилажења Ристића и једног дела представника ове генерације, иако су понекад прерастала у политичке сукобе, никада нису била радикална. Самим тим у најмању руку не треба потценити утицај идеја које је револуција 1848. са собом носила, јер оне јесу оставиле један од кључних печата на формирање политичке генерације. Како је Слободан Јовановић приметио, Јован Ристић је иза хладног и дипломатског става, кога се касније као истакнута политичка личност држао, и даље дубоко у себи остајао „национални револуционар из 1848. са непоколебљивом вером у народну будућност“.¹⁹⁴

¹⁹⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 22.

Између две политичке генерације

При владајућој котерији

Милан Ђ. Милићевић, који је 1854. године радио као секретар при Министарству просвете, присетио се у *Успоменама* колику је знатижељу те године изазвала појава Јована Ристића „са црним хаљинама и цилиндром на глави“ на вратима истог Министарства.¹⁹⁵ Обучен по последњој европској моди, у црном фраку или реденготу, са цилиндром, временом све гушћим и дужим бакенбартима, Ристић је већ тада визуелно одскакао од средине у коју се вратио. Отмено држање само по себи је указивало на огромно самопоуздање и амбицију, ништа мање и гордост. У „томе црном фраку и сјајном цилиндру видео је спасење отаџбине“, како је закључио Иван Шијаковић.¹⁹⁶ Уједно, означавао је став којим је Ристић поручивао да је спреман да на себе преузме одговорност да кроз напредовање у државном и друштвеном животу оствари очекивања са којим је 1849. напустио Србију. Била је то спољашњост коју је свесно држао до краја живота. Према истој је тумачен, изазивајући код појединих поштовање и одраз достојанственог држања, а код других прилику да говоре о његовој уображености или „надувености“.¹⁹⁷

На почетку ствари нису текле онако како је Ристић очекивао. Место професора историје на Лицеју није добио, иако се са том намером отиснуо у иностранство. Није му се остварила ни жеља да као компензацију на истој установи добије место професора француског језика.¹⁹⁸ Илија Гарашанин се посебно занимао за судбину благодетанаца. Исти су га гледали као неку врсту мецене. Гарашанин је писао, свом пријатељу Јовану Мариновићу, да ће се за Ристића тешко наћи место у служби, а још теже за Јеврема Грујића.¹⁹⁹ Ипак, већ септембра исте године,

¹⁹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Успомене 1831–1855*, прир. Б. Ковачевић, Београд, 1952, 193.

¹⁹⁶ Преузето од Р. Љушић, *Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији*, у: Србија 19. века 2, изабрани радови, Београд, 1998, 73.

¹⁹⁷ С. Рајић, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*, Београд, 2007, 344; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 34. В. Ђоровић, *Из преписке Фрање Заха*, 29; П. Михаиловић, *Дневници*, прир. Ј. Милановић, Београд, 2010, 336.

¹⁹⁸ *Аутобиографија Јована Ристића*, 202; Живан Живановић чињеницу да Ристић није добио место на Лицеју, приписује томе да је сам кнез Александар Карађорђевић и његово окружење настојало да се на тај начин освети Ристићу за добре односе које је у Хајделбергу одржавао са некадашњим кнезом Милошем Обреновићем. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 158.

¹⁹⁹ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ 1*, приредио Ст. Лопчевић, Београд, 1931, 228, 260. Јован Ристић је Илију Гарашанина упознао 1852. године у Берлину. У писму Кости Магазиновићу није крио своје одушевљење Гарашанином. Забележио је том приликом да је Гарашанинова појава „импонирајућа“, а његова беседа „величанствена и пуноважна“. АС, Лични фонд Илије Гарашанина (даље: ИГ), 847; Гарашанин је снажно утицао да се Ристићу исте године омогући прелазак из Берлина у Париз. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ 1*, 53; Ч. Попов, Д. Ковачевић, *Илија Гарашанин и Јован Ристић*, у: Илија Гарашанин (1812–1874), зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, уред. В. Стојанчевић, Београд, 1991, 72.

највероватније потпомогнут и његовим „земљацима“, Крагујевчанима, Ристић је именован за изванредног експедитера при Министарству просвете.²⁰⁰ Није се дуго задржао на поменутом положају. Почетом марта 1855. године именован је за протоколисту иностраног одељења при Министарству иностраних дела.²⁰¹ Од очекиване професуре, Ристићева каријера је кренула у потпуно другачијем правцу. Своје амбиције директно је везао за напредовање у администрацији. Владимир Јовановић присетио се једног разговора који је као архивар у Министарству унутрашњих дела водио са Ристићем тих година. У дијалогу Јовановић је констатовао да би њих двојица, са знањем и спремом које су стекли у иностранству, могли у огромној мери да као професори на Лицеју допринесу напретку у струци. Ристићев одговор био је негативан. Самоуверено је изјавио да они нису слати у иностранство да би „читали лекције“ на Лицеју, већ да би на себе преузели одговорност да кроз стечене квалификације дођу на више службене положаје. На тај начин би се, како је сматрао, на најбољи начин одужили држави и народу за чији су се трошак школовали на најбољим европским универзитетима.²⁰²

Једина институција у којој је Ристићу, добрим делом било загарантовано место, било је Друштво српске словесности. Ристић је као члан примљен на почетком 1855. године, заједно са Јевремом Грујићем и Милованом Јанковићем.²⁰³ По тадашњим мерилима стручна образованост на европским универзитетима била је довољна квалификација да се постане члан ове институције. Као претеча Српског ученог друштва (1864) Друштво српске словености основано је 1841. године. Као место које је окупљало најумније људе у Србији, Друштво је имало за основни циљ уједначавање српског језика и развој наука на матерњем језику, те је представљало институцију преко које би Србији било омогућено да се укључи у европски и светски научни развој.²⁰⁴ Ристић је по свом приступању активно учествовао у раду Друштва.²⁰⁵ Временом, како је напредовао у државној служби, његово присуство и учешће је бивало све ређе. Вреди поменути да је у сукобу који је 1857. избио између Друштва српске словесности и Министарства просвете поводом употребе Вуковог правописа у службеној преписци од стране првих, Ристић био тај који је у име Друштва саставио одговор.²⁰⁶

Иако, по повратку из иностранства, ствари нису текле онако како је Ристић замишљао, није му недостајало ни самопоуздања ни амбиције. Најбољи показатељ тога је да је Ристић, иако сиромашног порекла, испросио руку кћерке једног од најбогатијих и најутицајнијих београдских трговца, Хаџи Томе Опулоса. Ристићев таст, пореклом Цинцарин, родио се 1798. године у Мелнику. Вичан трговини, као и већина Цинцара, која се у првој половини 19. века доселила у Србију, Хаџи Тома је временом од власника скромне кожарске радње постао велетрговац и један од највећих поседника.²⁰⁷ Његов важан посед била је циглана са три коморе која се налазила на пространом имању на обали Дунава код Карабурме.²⁰⁸ Хаџи Томин успон десио се у петој и шестој деценији 19. века.²⁰⁹ Педесетих година година стајао је веома добро на двору

²⁰⁰ Према Милићевићевим речима Ристић је тада имао примати плату „из уштеђене и уштеделе се имајуће плате начелника и секретара“, јер је положај на који је Ристић био наименован већ био попуњен. М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 193. Илија Гарашанин је писао да је за ово Ристићево наименовање најзаслужнији Лазар Арсенијевић Баталака. *Писма Илије Гарашанина Јовану Маринковићу I*, 265.

²⁰¹ АСАНУ, ЈР, I – 29, бр. 41.

²⁰² В. Јовановић, *Успомене*, 72.

²⁰³ *Записници седница Друштва српске словесности*, 612.

²⁰⁴ Ј. Пауновић, *Филип Христић, државник, дипломата и први српски англофил 1819–1905*, Београд, 2015, 216.

²⁰⁵ *Записници седница Друштва српске словесности*, 622.

²⁰⁶ Ј. Ристић, *Распра између пређашње владе и друштва српске словесности*, Београд, 1859.

²⁰⁷ Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 468–469.

²⁰⁸ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981, 329.

²⁰⁹ Хаџи Томина биографија, осим пар штурих података, није била предмет интересовања историографије. Још више се то односи на његово пословање. У Министарству иностраних дела сачувани су документи који нам указују на један део његовог трговачког пословања. За потребе сопствене трговине прибављао је сачму из Клагенфурта,

кнеза Александра Карађорђевића. Са Јеленом, ћерком Хаџи Брзака, имао је четири ћерке и два сина. Најстарије, Даница и Софија биле су једне од првих образованих жена у Србији, обзиром да су похађале грчку школу код Тоскине чесме у Савамали.²¹⁰ Ристић се са Софијом Хаџитомић венчао 23. новембра 1854. године у Саборној цркви у Београду. Чин венчања обавио је Ристићев школски пријатељ, у том тренутку епископ шабачки, Михаило Јовановић.²¹¹ Софија је рођена 1836. године.²¹²

Треба имати у виду да српско друштво у том периоду није у великој мери био сталешки подељено. Младићи школовани у иностранству, од којих се очекивала озбиљна каријера у државној служби, често су „били на цени“.²¹³ Хаџи Тома је, како се показало, то веома добро знао. Своју прву кћер, Даницу, удао је за Филипа Христића, док су се Милева и Марија нешто касније удале за Радивоја Милојковића и Антонија Богићевића. Сви Хаџи Томини зетови имали су озбиљне политичке каријере, добрим делом захваљујући и припадности истој породици. Хаџи Тома ће због тога касније бити назван „правитељствујућим тастом“, а његови зетови, једноставно, „Хаџитоминама“.²¹⁴ Као глава породице Хаџи Тома је природно уживао велико поштовање својих зетова.²¹⁵ Улазак у утицајну породицу био је важан корак у Ристићевој каријери, те нема сумње да му је то у значајној мери олакшало успон у политичкој каријери. Било би погрешно Ристићево напредовање у државној администрацији приписати искључиво непотизму и припадности богатој породици, те је читава ствар понекад бивала и тенденциозно пренаглашавана. Ристић се међу тадашњом државном администрацијом издвајао по свом образовању и способностима. Делује да је ту Ристићеву црту препознао и Хаџи Тома, те га је прихватио као зета.

Женидба са Софијом Хаџитомић Јовану Ристићу није само отвараала врата за важну улогу у политичком животу, већ је Ристић поприлично добро „пазарио“ и на име мираза. Из његовог тестамена се сазнаје да је Софија од свог дарезљивог оца у мираз донела 1000 дуката ћесарских, накит, посуђе, нужно покућство и намештај.²¹⁶ Почетни капитал сасвим сигурно омогућио је Ристићу да уз напредовање у државној администрацији, те урођену штедљивост, знатно повећа своје и финансијско стање своје породице.

олово из Будимпеште, као и сумпор. Такође се бавио трговином дрва. АС, МИД-И, 1852, фасцикла I, л. 149, ролна 166; фасцикла I, л. 169, ролна 166; фасцикла I, л. 171, ролна 166; фасцикла VI, л. 5, ролна 175; 1853, фасцикла II, л. 52, ролна 182.

²¹⁰ Ј. Пауновић, *нав. дело*, 225; АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

²¹¹ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), 1882, Саборна црква, инв. бр. 36, Збирка црквених и матичних књига, бр. 77.

²¹² Д. Замоло-Ђурић, *Мала и велика кућа Јована Ристића*, Годишњак града Београда (даље: ГГБ), XXXIII (1986), 53.

²¹³ Преузето од: А. Вулетић, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима*, Перо и повест: српско друштво у сећањима, Београд, 1999, 168.

²¹⁴ Ј. Пауновић, *нав. дело*, 225.

²¹⁵ Као прилог тврдњи може се издвојити песма коју је Јован Ристић посветио свом тасту, коју је написао у Цариграду 1862. године. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

²¹⁶ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа; Од Ристића је нешто „боље“ 1861. године прошао Радивоје Милојковић који је тада оженио трећу Хаџи Томину кћер Милеву. Током преговора о миразу Милојковић је тада постигао вероватно максималну цифру од 1.200 дуката. Хаџи Тома је тада пристао и великодушно да му уступи цео мираз, са којим је могао слободно располагати, а такође, Милеви је као и Софији, том приликом дао намештај, посуђе, гардеробу, те „све нужно покућство“ А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002, 140–141; Интересантно је да Радивоје Милојковић приликом женидбе имао озбиљног ривала у Михаилу Полит-Десанчићу. Међутим, мираз који је Хаџи Тома нудио, није Десанчићу био задовољавајући тако да је својевољно одустао од намере да се ожени Милевом Хаџитомић. Јован Ристић је нешто раније покушавао да наговори Алимпија Васиљевића да испороси руку Милеве Хаџитомић. *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 29; А. Васиљевић, *нав. дело*, 141.

У овом периоду Ристићевог живота значајно је поменути да је заузимао и место уредника *Српских новина*. На том положају остао је свега месец дана, од 15. децембра 1855. до 11. јануара 1856. године. Била је то прилика за Ристића да јавно презентује своје погледе. Улогу уредника схватио је крајње озбиљно. „Кад је читав нараштај у гдекојим предрасудама огрезао, кад му многа питања, многе видове живота дубока тама затире, онда новинар и трудно и опасно нове путеве осветљава“, писао је у првом броју.²¹⁷ Са неколико текстова о неопходности новог правописа, о чему је већ било речи, позиционирао је себе као једног од најагилнијих присталица истог.²¹⁸ У неслужбеном сегменту нашле су се песме Јована Илића, те преводи делова Шекспирових *Магбета* и *Цимбелина*. На месту уредника затекао се у тренутку када Кримски рат био у току, те су извештаји са бојног поља стране штампе били део сваког броја. Своје политичке ставове није могао да пропагира. Разлог за то био је, како је 1863. записао, „строгост цензуре“.²¹⁹

Министарство унутрашњих дела било је место у коме је Ристић пре одласка у Цариград, на положај капућехаје, провео највише времена. У том ресору радио је, са једним мањим прекидом, од 1855. до 1861. године. Напредовао је од привременог секретара до трећег човека министарства – начелника полицајног одељења.²²⁰ За то време на челу министарства налазило се неколико министара, од којих су најзначајнији Илија Гарашанин и Никола Христић. Ристићева агилност у обављању послова и задужења није остала непримећена. Гарашанин је писао Јовану Мариновићу 1859. године: „Још овој Ристић био је остао једини ауторитет способности у Попечитељству Внутерних дела. Овај је човек врло вољан показао се у послу и владању“.²²¹ Ристић је због своје „способности, ревности и употребителности“ напредовао у оквиру Министарства. Позната су и поједина задужења која је Ристић имао. Његов потпис налазимо на разматрањима спискова полицајских извештаја и казни које су у различитим окрузима и срезовима изрицане кривцима и преступницима. У поменутих разматрањима указивано је на недоследности и грешке у пресудама које су изрицане, те на грешке које су правили писари.²²² Познато је да је 1861. године путовао по унутрашњости „ради прегледа извршитељски послова и деловодства полицајни власти“, што је подразумевало да му се на увид ставе сва акта и протоколи која буде тражио.²²³ Априла 1858. године био је именован заједно са секретаром Касације, Ђорђем Ценићем, и професором Лицеја, Стојаном Вељковићем, у комисију која је имала задатак да озакони тачна правила поступања са осуђеницима у време затвора, сужањства или заточеништва.²²⁴

Боравак у Министарству унутрашњих послова био је велики испит за Ристића. Теоријска знања која је прикупио школујући се у земљи и иностранству тада је имао прилику да суочи са практичним деловањем. У тексту који је јула 1859. анонимно објавио под називом *Потребе у струци полицајној у Српским новинама*, може се видети део тога. Пренатрпаност пословима полицајских чиновника видео је као један од горећих проблема. Ништа мање му није сметало што се на челним позицијама налазе неписмени и неспособни људи, који нису у стању да „неуком народу“ јасније представе уредбе, обзиром да их често ни сами не разумеју. Једно од решења за поправљање стања у полицији, поред довођења способнијих кадрова на важне

²¹⁷ *Српске новине*, 3/15. децембар 1855.

²¹⁸ Ј. Ристић, *Српски рјечник*, Српске новине, бр. 141, 13/25. децембар 1855; Исти, *Образ српског језика*, Српске новине, бр. 144, 20. децембар 1855/ 1. јануар 1856.

²¹⁹ Б. Петровић, *нав. дело*, 2; М. Бјелица, *Однос Јована Ристића према штампи и јавном мњењу*, у: *Живот и рад Јована Ристића*, 215–216.

²²⁰ АСАНУ, ЈР, I–29, бр. 42, 43, 45, 46, 47.

²²¹ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу књига 2*, приредио С. Ловчевић, Београд, 1931, 28.

²²² АС, МУД, ф. XI, л. 265/1858.

²²³ Исто, ф. III, л. 115/1861.

²²⁴ АС, Л, 831.

положаје, видео је у реорганизовању постојеће административне поделе на срезове и округе, која је постала застарела и није, по његовом мишљењу, одговарала тадашњем стању.²²⁵

Пет година проведених у Министарству унутрашњих послова упознале су Ристића са функционисањем важног дела државе изнутра, са свим проблемима, особеностима и специфичним погледима који је ресор задужен за одржавање јавног реда и мира носио. Поменуто Министарство представљало је скелет свеукупне државне машинерије и бирократије. Полицијно одељење као њен најважнији део током 19. века важио је као извршни инструмент за спровођење кнежеве воље. Притом, Министарство унутрашњих дела се састојало од великог броја писара и преписивача и, практично, тек неколицине стварних налогодаваца. Положај начелника, који је захтевао умне и енергичне људе, довео је Ристића у положај једног од налогодаваца.²²⁶

Светоандрејска скупштина

Светоандрејска скупштина представља једну од најзначајних прекретница у политичком животу Србије 19. века. На њој је дошло до судара једног старог бирократског режима који је служио под кнезом Александром Карађорђевићем и тек настајуће интелектуалне елите која се школовала на европским универзитетима. Први, као конзервативци, нису били за политичке промене, док су други, као либерали, њих сматрали за неопходне.

Скупштина је сазвана, пре свега, да би се превазишли проблеми који су настали на релацији кнез – Државни савет.²²⁷ Идеја саветника састојала се у томе, да на једној скупштини, коју ће они контролисати, детронизују кнеза Александра Карађорђевића. За разлику од Илије Гарашанина и незадовољних саветника, за либерале збацавање кнеза представљало је само посредни циљ. Они су намеравали да сазивање Скупштине искористе за остваривање свог политичког програма.²²⁸ Главне личности које су улазиле у „странку Светоандрејске скупштине“ били су Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Андрија Стаменковић, Стевча Михаиловић, Јован Илић и Ранко Алимпић.²²⁹ Уз ове две постојала је и трећа група, обреновићевци, чији је основни циљ био повратак династије Обреновић на српски престо. У остваривању основног циља сазивања Скупштине, збацавања кнеза Александра, дошло је до

²²⁵ [Ј. Ристић], *Потребе у струци полицијној*, *Српске новине*, 2/14. 7. 1859., бр. 77–82.

²²⁶ В. Јовановић и др., *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд, 2018, 45–46, 64–65, 67–70.

²²⁷ Илија Гарашанин, тадашњи министар унутрашњих дела, сматрао је да је сазивање Скупштине наопходно да би се стало на пут кнежевој самовољи - АС, ИГ, 1101; С. Јовановић, *Влада Уставобранитеља*, Београд, 1990, 209–210.

²²⁸ Владимир Јовановић је први изнео програм светоандрејских либерала пет година након ових догађаја. Основа програма у унутрашњој политици била је већа власт Народне скупштине – њен редован сазив, одговорност министара према њој. Такође, истицан је њен народни карактер и да је она једино тело које може давати или одузимати власт кнезу. Важан део програма представљали су слобода штампе и друга грађанска права. Захтевано је враћање аутономних права која је Кнежевина Србија изгубила након прве владавине Милоша Обреновића. В. Јовановић, *Српски народ и источно питање*, Нови Сад, 1863, 19–22; *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, приредили В. Крстић и Р. Љушић, Београд, 1991, 17–20.

²²⁹ Важно је нагласити да су у поменутој групи изграђена схватања о либерализму имали само Јеврем Грујић и Милован Јанковић, док су Стевча Михаиловић, Ранко Алимпић и Јован Илић били присталице динстије Обреновић. Генерално, либералне идеје захватиле су само мали круг тадашње интелигенције. Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858–1869) – начела и пракса*, Српске студије I (2010), 222.

споразума између ових чинилаца. Он је предвиђао да се на место председника изабере Миша Анастасијевић, на место потпредседника Стевча Михаиловић, те да за секретаре буду постављени Јеврем Грујић и Јован Ристић.²³⁰

Сазивање Светоандрејске скупштине ставило је Јована Ристића пред велику дилему. Он је и даље важио за пријатеља Грујића, Јанковића, Стаменковића и Илића. Сви су убрајани у „младе“ и „паризлије“, условно речено, кружок који је чинила млађа српска интелигенција школована у иностранству, која је била захваћена либералним идејама.²³¹ Да је пред скупштину Ристић посматран као део те групе види се и на основу забелешке Драгутина Илића, коју је саставио на основу казивања свог оца Јована. Са друге стране, ништа мање важан чинилац у тим догађајима био је и Ристићев „шеф“ у Министарству унутрашњих дела, Илија Гарашанин. Сам тренутак поставио је пред Ристића избор да ли ће се приклонити својим вршњацима или свом надређеном. Његова неодлучност, одбијање, па пристанак да се кандидује за секретара изазвало је огромну сумњу либерала. Увидели су да је постао исувише близак Гарашанину. Некадашњи представници Дружине младежи српске у Светоандрејској скупштини видели су поновну прилику да траже, тада, ближе и јасније дефинисане либералне реформе што им није успело десет година раније. Ристић се плашио наглости тих поступака.²³² Услед агитације либерала Ристићев избор за секретара је пропао. На његово место изабран је Јован Илић. Разлика у гласовима није била велика.²³³

Ако се узме у обзир важна улога коју су секретари одиграли на Скупштини, био је то први пораз који су Гарашанин и његови другови доживели од светоандрејаца.²³⁴ У току трајања Светоандрејске скупштине, од 12. децембра 1858. до 12. фебруара 1859. године, Ристић је често ишао на састанке који су људи блиски Илији Гарашанину одржавали у његовој кући.²³⁵ Поред Ристића, између осталих, ту су се нашли Филип Христић, те, начелник војног одељења, пуковник Миливоје Петровић Блазнавац. Био је то тренутак када је Ристић, по сопственом признању, почео да узима активно учешће у политичком животу.²³⁶

Либерали су на Светоандрејској скупштини покушали да прогурају свој пројекат Закона о скупштини којим би она постала трећи законодавни чинилац у држави, поред кнеза и

²³⁰ *Светоандрејска скупштина*, приредио А. Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, СХП, Нова серија 15, Београд, 1964, бр. 5; *Записи Јеврема Грујића. Књига Друга (Светоандрејска скупштина)*, Београд, 1923, 40.

²³¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 96–99.

²³² Драгутин Илић је забележио да један од разлога зашто се Ристић приклонио Гарашанину тај, што је код њега постојала извесна доза страха да радикални рез на скупштини може лако да доведе до револуције, те до гашења исте од стране аустријских трупа. Иако Илићево писање треба узети са крајњом резервом, не треба у потпуности обацити ову тврдњу. Ристић је као благодејанац имао прилику да види како се 1849. полако гаси пламен револуције у Бадену или Мађарској од стране пруских и руских војских, те није немогуће да је Илићева тврдња тачна. АСАНУ, ИЗ, 9.736 У свом тестаменту Ристић је забележио да уколико би Јован Илић или неко од његових синова „учинио какву провокацију на њега или ударио на његову успомену“ да се у том случају штампа спис „Јован Илијић као историк“. Поменуто Ристићево дело нисмо нашли у његовој заоставштини. Сходно томе, и рукопис Драгутина Илића, настао 1902. године, треба узети са резервом. Исто, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несрећена грађа.

²³³ *Аутобиографија Јована Ристића*, 202; Димитрије Маринковић помиње агитације међу скупштинарима и помиње бројку од 17 гласова колико је Ристић имао мање у односу на Јована Илића – *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 53.

²³⁴ О Гарашаниновој политици током Светоандрејске скупштине опширније: М. Јовичић, *Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина*, у: Илија Гарашанин (1812–1874), 89–100.

²³⁵ Н. Христић, *Мемоари 1840-1862*, приредио В. Христић, Београд, 2006, 266; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 62.

²³⁶ *Аутобиографија Јована Ристића*, 203.

Државног савета.²³⁷ Међутим, како су увидели да такав пројекат тешко да може да прође, одрекли су се појединих битних тачака и пристали на компромисно решење.²³⁸ Тек 22. децембра приступило се главном разлогу сазивања Скупштине. Акламацијом је затражено да кнез Александар Карађорђевић абдицира, а након његовог бекства турском паши у београдску тврђаву, за кнеза је изабран Милош Обреновић. Тиме је коначно била поражена Гарашанинова идеја о контролисаној скупштини, јер је одлука донета мимо сагласности Државног савета.²³⁹

По повратку старог кнеза на престо у Србији односи између њега и либерала су били добри. Стевча Михаиловић је као стари обреновићевац наименован за председника Државног савета, Милован Јанковић постао је кнежев лични секретар, док је за митрополита изабран епископ шабачки Михаило, такође присталица либералних идеја. И остали светоандрејци су добили високе службе у државној управи. Отпочео је обрачун са присталицама старог режима, који су „потресли сво чиновништво земаљско“.²⁴⁰ Ристић је био један од чиновника који је подршку Гарашанину и конзервативцима платио својим положајем секретара при Министарству унутрашњих дела. Смењен је и Филип Христић, док је Блазнавац био затворен, под сумњом да је са појединим официрима радио на останку династије Карађорђевић. Ристић је за своју смену директно кривио Јеврема Грујића.²⁴¹ Од најближих сабораца, Ристић са једне стране, и Грујић и Јанковић са друге, постали су највећи непријатељи. Тада су између њих испливали и лични анимозитети који су сасвим сигурно постојали од раније и били вешто скривани. За разлику од последњих, Ристић је брже напредовао у служби. То је тумачено родбинским везама. Супарништво се још више продубило након Светоандрејске скупштине. Ристић никако није могао да пређе преко чињенице да није изабран за секретара Скупштине, док су вође светоандрејаца на њега гледале као „човека пакосна, сујетна и властољубива“.²⁴²

Хармонични односи у неприродном савезу либерала и кнеза Милоша временом су почели да се кваре, што је посебно било евидентно током и након Малогоспојинске скупштине, августа 1859. године.²⁴³ Прогони државних службеника временом су почели да сметају, пре свега, престолонаследнику Михаилу Обреновићу, који није желео да се отпуштају способни људи само зато што су политички нагињали другачијој опцији. Преко Хаџи Дине, војног проте и истакнутог обреновићевца, свој положај код кнеза Милоша убрзо су поправили Хаџи Тома и Филип Христић, тако да је и Ристић враћен на положај начелника у Министарству унутрашњих дела марта 1859.²⁴⁴

Кнез Милош се у својој политици приликом повратка у Србију на почетку ослањао на либерале и осведочене обреновићевце. Престолонаследник Михаило Обреновић је око себе окупљао групу људи која није била задовољна правцем којим су кренули светоандрејци. У тој котерији нешто конзервативнијих погледа нашли су се Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Никола Христић, Филип Христић, Коста Цукић, Матија Бан и Јован Ристић. Њима се приписује ауторство такозваних Дукатовачких чланака у *Српским новинама* уперених против радње

²³⁷ Пројекат Закона о Народној скупштини предвиђао је одговорност министара према књазу и Скупштини, годишње заседање Скупштине, буџетско право и да народни посланици буду одговорни само пред Скупштином за своја дела. *Животопис Јеврема Грујића*, приредила З. Петровић, Аранђеловац, 2009, 44–45.

²³⁸ Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 224.

²³⁹ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац, 2005, 103.

²⁴⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена I (1848–1860)*, Београд, 1887, 297.

²⁴¹ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, приредио Петар В. Крестић, Београд, 2011, 140.

²⁴² Н. Христић, *нав. дело*, 354.

²⁴³ Опширније: Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 225–226.

²⁴⁴ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 97; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, I*, Београд, 1923, 174. АС, ПО, к. 147, л. 149; АСАНУ, ЈР, I–29, бр. 47.

Светоандрејске скупштине и либерала.²⁴⁵ Иако је касније негирао своје учешће у писању поменутих чланака, Јован Ристић је означен као један од главних иницијатора и писања истих.²⁴⁶ Нема сумње да је имао пре свега личних мотива да анонимно преко штампе напада светоандрејце, тако да се са поприличном сигурношћу може закључити да је уз Матију Бана и Филипа Христића био један од главних аутора. У томе су имали, у најмању руку, подршку престолонаследника. У чланцима су се оптуживали светоандрејци да желе да идејама Француске револуције, Робеспјера, Маре и Дантона унесреће Србију. Скупштина као трећи точак у законодавству, каквом су је представили светоандрејски либерали, треба да има само саветодавни карактер сматрали су дукатовци. Посебна оштрица била је уперена против улоге секретара на скупштини, што Ристића додатно терети као једног од аутора.²⁴⁷ Својеврсно признање може се наћи у аутобиографији из 1863. године. Том приликом је нагласио да се „није страшио одупирати се отворено партаји, која је после преврата од 1858. године имала с почетка власт у рукама“. Исту реченицу Ристић је избацио из аутобиографије из 1874. године.²⁴⁸

Дукатовци су у историографији били означени као конзервативци. Суштински, они јесу допринели профилисању конзервативних ставова.²⁴⁹ Међутим, још је Јован Милићевић, анализирајући чланке, приметио да су по истим питањима постојале велике противуречности.²⁵⁰ За разлику од „старијих“ конзервативаца Гарашанина и Мариновића, „млађи“ попут Филипа Христића и Косте Цукића се као „паризлије“ могу посматрати као либерални конзервативци.²⁵¹ О Ристићу и његовим погледима биће изложено нешто касније. Сходно томе може се закључити да дукатовци нису у потпуности били хомогена идеолошка група, већ да их је пре свега спојио негативан однос према светоандрејским либералима.

Како дукатовци не би преузели примат, ради равнотеже у државним пословима кнез Милош је сменио уредника *Српских новина* Милоша Поповића и на његово место поставио прво Владимира Јовановића, а потом Стојана Бошковића. Године 1860. дошло је до поновног погоршања односа кнеза Милоша и светоандрејаца.²⁵² Последњи су посебно били огорчени након наименовања Јована Ристића за секретара при мисији која је упућена у Цариград марта 1860. године.²⁵³ Депутација на чијем челу се налазио Цветко Рајовић, имала је за циљ да од Порте издејствује наследство кнежевског престола, иселјавање Турака из Србије, те унутрашњу независност која је подразумевала да Србија има право да самостално донесе устав.²⁵⁴ Мисија је због негативног става Порте и великих сила доживела неуспех.²⁵⁵ Ристић као секретар није у самим дипломатским акцијама имао велику улогу. За њега је то био први излет у свет дипломатије, и то баш у Цариграду, у коме ће провести шест година своје политичке каријере.

²⁴⁵ Дукатовачки чланци излазили су под знаком # у *Српским новинама* у периоду од 30. августа до 17. септембра 1859. Опширније: Ј. Милићевић, *О политичким схватањима конзервативаца и либерала 1859. године*, у: *Друштвене појаве у Србији*, 242–245.

²⁴⁶ Ристић је у једном разговору са Владимиром Јовановићем негирао свој удео у писању дукатовачких чланака, али је напоменуо да се у појединим стварима слагао са њиховом садржином. В. Јовановић, *Успомене*, 96; Ј. Ристић, *Последња година спољашње политике кнеза Михаила*, Београд, 1895, 36.

²⁴⁷ *Поглед на радњу одбора Светоандрејске скупштине*, *Српске новине*, бр. 97, 20. август/ 1. септембар 1859, 393.

²⁴⁸ Б. Петровић, *нав. дело*, 3.

²⁴⁹ Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 226.

²⁵⁰ Ј. Милићевић, *О политичким схватањима конзервативаца и либерала 1859. године*, 245.

²⁵¹ Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 32.

²⁵² Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 227.

²⁵³ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 123.

²⁵⁴ АСАНУ, ЈР, XI–4, бр. 109; *Аутобиографија Јована Ристића*, 202.

²⁵⁵ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 44–45.

Личност од поверења

Кнез Михаило је доласком на власт истакао начело по коме закон треба да представља „највишу вољу“ у земљи. Настојао је да води политику помирења између различитих политичких групација. О томе сведочи намера да прва влада буде састављена и од либерала и од конзервативаца. Покушај стварања такве владе у којој би се нашли најистакнутији представници једне и друге стране доживео је неуспех. Стевча Михаиловић и Јеврем Грујић са једне, као и Јован Мариновић и Илија Гарашанин, са друге стране, нису пристали да се нађу у истој влади. На крају, тек 9. новембра 1860. године, нађено је компромисно решење. Нови председник владе постао је Филип Христић.²⁵⁶

Млађи нараштај је доста полагао на долазак кнеза Михаила на српски престо. Од њега су очекивали „аутономију, ослобођење и независност“ у спољној политици.²⁵⁷ Прокламовање унутрашњих политичких реформи од стране кнеза наишло је на добар одазив код либерала, тако да су на самом почетку кнежеве владавине њихови односи били веома добри. Ипак, постојала је велика разлика у питању обима и карактера реформи. Кнез је сматрао да српски народ још увек не поседује политичку зрелост за уживање оних политичких слобода које су истицали либерали, те да је реформе неопходно спровести „одозго“.²⁵⁸

Јован Ристић је, доласком кнеза Михаила на српски престо, учврстио свој положај. Као вођа персонала Министарства унутрашњих дела на подворењу новом кнезу, изјавио је да је Србији потребно „јединство власти и јединство одговорности“, што је наишло на благонакон одазив код владара.²⁵⁹ Ристић се, такође, истакао као један од присталица кнежеве политике реформи. У знак те подршке написао је два списка *Законитост* и *Реформе у Србији* које је објавио анонимно у *Српским новинама*. Да је кнез Михаило ценио Ристићеве квалитете било је јасно још након повратка династије Обреновић. За њега Ристић је био један од дванаест политички најобразованијих људи у Србији. Као знак кнежевог поверења, Ристић је убрзо добио задатак да са Ђуром Даничићем изради један пројекат закона о штампи. Поменути пројекат никада није приведен крају.²⁶⁰

Други показатељ кнежеве благонаклоности према Ристићу је мисија која му је поверена у Сремским Карловцима и Пешти. На исту је отишао заједно са Илијом Гарашанином као надређеним. Како је требало да дође до сазивања Благовештанског сабора, кнез Михаило намеравао је да приволи пречанске Србе на сарадњу са Мађарима. Гарашанин и Ристић прво су обавили разговор са Николом Вајем, председником мађарске дворске канцеларије, а потом и са најистакнутијим мађарским првацима - Ђулом Андрашијем, Ференцом Деаком и Јожефом Етвешом. Испитивана је могућност да се за Србе који живе на простору Хабзбуршке монархије обезбеди аутономна територија, на шта Мађари нису пристајали. Као највећи противник споразума са угарском владом на сабору поставило се српско свештенство на челу са

²⁵⁶ У овој влади се од представника светоандрејца нашао једино Јеврем Грујић као министар правде. *Владе Србије 1805–2005*, ур. Р. Љушић, Београд, 2005, 103.

²⁵⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена II (1860–1868)*, Београд, 1887, 8.

²⁵⁸ Владимир Јовановић је у једном разговору са кнезом предлагао слободу штампе, као средство да се становиштво научи политички да мисли. Кнезу је са друге стране, слобода штампе била последња и која би дошла на ред након спроведених осталих реформи. Кнез је наглашавао Јовановићу да Србија у том тренутку поседује ограничен интелектуални капацитет и да може набројати тек дванаест образованих људи. *Успомене*, 110–111, 180.

²⁵⁹ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 139.

²⁶⁰ Ј. Ристић, *Аутобиографија*, 203–204; Исти, *Спољашњи одношаји II*, 5.

патријархом Јосифом Рајачићем. Оно је било за везивање за Беч, а не за Пешту. Јован Ристић је као представник Србије био присутан на Благовештанском сабору априла 1861. године. Добио је од кнеза задатак да потпомаже струју коју је предводио Светозар Милетић, либерал, која је била за сарадњу са Пештом. Читава акција доживела је неуспех. Ствари на сабору су за Ристића „доста рђаво прошле“.²⁶¹ Није успео да помири завађене Србе пречане. Струја коју је подржаво доживела је пораз. Такође, претрпео је много непријатности од стране Ђорђа Стојаковића и барона Филиповића, чије су оптужбе ишле до те мере да су оптуживали Србију за мешање у унутрашње ствари Аустрије.²⁶² Ако га је мисија у Цариграду 1860. увела у свет дипломатије, мисија у Сремским Карловцима показала му је део потешкоћа са којима се званична власт у Београду суочавала приликом доношења одлука која су се тичала важних националних питања и међусрпским односима.

Светозар Милетић се изузетно похвално изражавао о Ристићевом држању приликом те мисије. У том периоду су блиско сарађивали, а Милетић је истицао да од српских политичара уз Гарашанина, највише цени Ристића и Јеврема Грујића.²⁶³ Једном другом пречанском политичару, Михаилу Полит Десанчићу, било је интересантно запажање да се Ристић за разлику од 1848. године, тринаест година касније тако здушно залагао за сарадњу Срба и Мађара.²⁶⁴ Четири године после Благовештанског сабора Ристић је анонимно, обзиром да је био званични дипломатски представник, у *Видовдану* објавио серију текстова под називом *Глас из Србије питању народности у Угарској*. Они су настали као одговор на дело Јожефа Етвеша. Треба рећи да су писани две године пре Нагодбе Аустрије и Угарске. Суштински, Ристић је инсистирао на томе да све народности у Угарској треба да буду равноправне, да се поштују њихова природна и историјска права. Као адресу за решавање важних питања српске народности у Угарској Ристић је видео Пешту, а не Беч.²⁶⁵

Добри односи између либерала и кнеза Михаила били су брзо поремећени. Милован Јанковић је пао у немилост код кнеза зато што је претио „ужасима Француске револуције“, а Владимиру Јовановићу и Стојану Бошковићу је било забрањено покретање листа *Народна скупштина*. Убрзо је и Јеврем Грујић смењен са места министра правде са циљем да се пред реформну акцију дистанцира од политике, те је постављен на место председника Великог суда.²⁶⁶ Намера кнеза Михаила да реши питање унутрашњег преуређења Србије на Преображенској скупштини, изискивала је да „примири“ главне представнике светоандрејаца.

²⁶¹ *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1858–1874*, приредио Војислав Ј. Вучковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Књига XXVII, Београд 1965, 39; *Аутобиографија Јована Ристића*, 204–205.

²⁶² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји II*, 52–58; Г. Васин, *Сабори раскола. Српски црквено–народни сабори у Хабсбуршкој монархији 1861–1914*, Београд, 2015, 79–83; D. Mekenzi, *нав. дело*, 19–21; В. Ђ. Крстић, *Срби у Угарској*, 265–272.

²⁶³ *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије*, 50; АС, ИГ, 1.203.

²⁶⁴ М. Полит-Десанчић, *Како је то било у нас Срба у буни године 1848.*, прир. С. Гавриловић, Нови Сад, 1996, 99.

²⁶⁵ Ристић је изнео у овом делу изнео осам тачака које би довеле српски народ у Угарској у равноправан положај. Уместо аутономне територије инсистирао је на увођењу „народних управа“ у жупанијама, што је подразумевало да у сремској, бачкој, торонталској, деловима тамашке, као и у граничарским областима власти буду српске и званичан језик буде српски. Тражено је да се „као невидљива народна личност“ Србима дозволи избор војводе, који би у хијерархији стајао иза хрватског бана и имао стално место у Горњем дому угарског сабора. Равноправност црква, загарантовано место митрополиту у Горњем дому, законско утврђивање црквено–школске аутономије тако да се одвоји од воље Беча, отварање катедре за српски језик и књижевност на универзитету у Пешти, те издавање земаљских закона и на српском језику биле су неке од тачака на којима је инсистирао. *Глас из Србије питању народности у Угарској*, Београд, 1865, 109–129; Упоредити са деловањем Светозара Милетића тих година по истом питању у: Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад, 2006, 46–55.

²⁶⁶ *Записи Јеврема Грујића, Књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови)* Београд, 1923., 81–83; В. Јовановић, *Успомене*, 110; *Мемоари Стефана – Стевче Михаиловића*, прир. Ж. Живановић, Београд, 1928, 233.

Кнез је желео послушну Скупштину, која је требало да прихвати све предлоге закона који би са његове стране били достављени. Важну улогу одиграо је Јован Ристић. Од стране кнеза постављен за једног од секретара. Иако су светоандрејци на Скупштини били у мањини успели су да направе извесне потресе. Посебно је то био случај када је тражено да се у адресу унесу одлуке Светоандрејске скупштине. Никола Христић тврди да је важну улогу приликом састављања адресе одиграо Ристић. Као секретар успротивио се да у њу уђу неке од одлука на којима су светоандрејци инсистирали.²⁶⁷ Улогу секретара Ристић је схватио крајње озбиљно. Задатак Преображенске скупштине није био такав да настави „потрес“, који се по његовом мишљењу десио на Светоандрејској и Малогоспојинској, већ да се „положи темељ јак, здрав, реформама, које би биле у сагласности са правим позивом народним.“²⁶⁸ Ристић је касније истицао да је својим радом стекао „љубав и поверење не мало свију скупштинара“, а симпатије дела светоандрејаца успео је да придобије изјавом да он сам не би могао да буде министар у земљи где не постоји министарска одговорност.²⁶⁹ Тиме је желео да се покаже што боље на положају секретара, што још једном указује колико му је губитак те позиције 1858. тешко пао. На Преображенској скупштини донети су закони о Народној скупштини, Државном савету, народној војсци.

Ристићево држање наишло је на похвале кнеза Михаила и Николе Христића, те се убрзо након тога почело говорити о унапређењу у државној хијерархији.²⁷⁰ Ипак оно није текло глатко. За разлику од добрих односа са некадашњим шефом Илијом Гарашанином, са Николом Христићем, тдашњим министром унутрашњих дела они су били нешто комплекснији. Испрва нису били лоши. Никола Христић је међу млађим светом и либералима био нарочито непопуларна личност. У њиховим очима важио је за неког ко је склон строгости и репресији. Убрзо је у самој влади дошао у сукоб са Јевремом Грујићем, потом и са председником Државног савета Стевчом Михаиловићем. Христићев одговор на Михаиловићеве оптужбе који је читан пред Саветом написао је Ристић.²⁷¹ Након Преображенске скупштине дошло је до захлађења односа. Филип Христић је покушавао да наведе Николу Христића да постави Ристића са трећег на друго по важности место у Министарству унутрашњих дела, на шта овај није пристао, јер није желео да смени Тодора Бојовића.²⁷² То је Ристића много наљутило. Крајем септембра затражио је одсуство изговарајући се болешћу.²⁷³ Прави разлог био је чекање на премештај. У његовој

²⁶⁷ Н. Христић, *нав. дело*, 388–389.

²⁶⁸ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји II*, 83.

²⁶⁹ *Аутобиографија Јована Ристића*, 202–203.

²⁷⁰ Н. Христић, *нав. дело*, 398.

²⁷¹ АС, ИГ, 1.196.

²⁷² Христић је у својим мемоарима забележио да Ристић није могао да истрпи да неко буде „врснији и угледнији“ од њега, и да се неко, попут Бојовића, у хијерархијском смислу нађе испред. Између Ристића и Бојовића постојала је посебна лична непрепљивост. За њега Бојовић једва да је „у касарни могао средњи полазни чиновник“ да буде, а посебно не помоћник министра. И последњи, знајући Ристићеву сујету, умео је на свој начин да зада по који ударац. Димитрије Маринковић је у својим мемоарима забележио једну такву живописну сцену након што је Бојовић тражио од Ристића да проследи распис окружним начелницима: „Ја, вели, гледам у Ристића, а он сав блед од љутине, да њему још и један Бојовић даје заповести и да га учи како он распис да пише. Кад оде Ристић, Бојовић потпише и остала акта, и Богић такође изађе. Кад је било подне, Бојовић изиђе из канцеларије, а Богић како је несташан као и свагда, отвори врата на Ристићевој соби и викне: 'Изишао је г. помоћник' те да тобож Ристић може ићи кући. Ристић се на то тако наљути, да дрекне на њега рекавши му: 'је... г...а и ти и твој помоћник, му оца и њему и теби'. И онда је читав четврт сата остао дуже у канцеларији, само да покаже, да он може кад хоће да иде из канцеларије, а не кад помоћник оде.“ Н. Христић, *нав. дело*, 353, 398; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 102.

²⁷³ Н. Христић, *нав. дело*, 399; У молби за одсуство Ристић се жали да је на Преображенској скупштини имао тежак посао, а да је још тамо отишао болешћу изнурен. У прилогу је доставио лекарско уверење где се саветује одмор „због прекомерених душевних напрезања“ која је доводила до недовољне нервне живости, неуредног срчаног откуцаја, „недостатчног израђивања крви“, те нерасположења. АС, МУД, ф. XI, р. 156/1861.

заоставштину чува се један спис који је настао крајем октобра 1861. године. У њему је посебно био критичан према раду Николе Христића. Иако „вредан и послушан“, према Ристићевим речима, он није поседовао способност да унесе ред у рад министарства и државној управи. Сматрао је да својим деловањем, којим је Министарство претворио у „касапницу“ неистомишљеника, довео да тога да се и међу својим чиновницима добије опозицију, те да је тиме много доприносио депопуларизацији самог кнеза Михаила.²⁷⁴ Рукопис се може тумачити и као тренутни Ристићев хир. Међутим, нису само лични разлози били у питању, обзиром да ни касније када је постао централна политичка личност, Ристић се није превише ослањао на Христићеве услуге.

Идеолошко сазревање

Влада Филипа Христића или „пословна влада“, како се другачије називала, имала је за основни циљ да реши проблеме око Преображенске скупштине. Након њеног завршетка поставило се питање нове владе. Јован Ристић је заједно са Филипом Христићем настојао да оформи једну посебну групу људи која ће успети да се добро позиционира код кнеза Михаила те да га приволи да њима укаже поверење приликом састављање новог министарства. Те 1861. године Радивој Милојковић, женидбом Милевом Хаџитомић, постао је Ристићев и Христићев пашеног, што је посебно разбеснело светоандрејске либерале који су га сматрали својим.²⁷⁵ Према наводима Николе Христића, Ристић и Филип Христић су наговарали Илију Гарашанина да се стави на њихово чело и да оснују „странку умерених“.²⁷⁶ Да је то тачно показује и Ристићево писмо Гарашанину од 28. јуна 1861. године.²⁷⁷ Према плану групи је требало да приступе Димитрије Матић и Јован Илић. Ристићев циљ је био да истисне Косту Цукића, Рајка Лешјанина и Јована Мариновића који су одлично стајали код кнеза.²⁷⁸ То јасно указује и на његову амбицију за министарским положајем у том тренутку. Од поменутих комбинација није било ништа, јер је, према Ристићевим речима, кнез Михаило одбио је да да земљу на управу „умереним либералима“.²⁷⁹ Такође, да Гарашанин није пристао на понуду јасно указује и састав новог конзервативног министарства на чијем се челу сам нашао.

Како се приближавало Гарашаниново наименовање за новог председника владе, Ристићу је постало јасно да ће се на политичкој сцени успоставити нови односи. Процес формирања једног новог језгра умерених политичких погледа морао је да се одложи, јер нису постојали одговарајући услови. Намера кнеза Михаила да се ослони на старије, конзервативније снаге била му је јасан сигнал за тако нешто. Сменом Стевче Михаиловића са места председника Државног савета и постављањем Јована Мариновића, светоандрејци су изгубили и последњи високи државни положај, што је довело само до тренутног смиривања партијских напетости у земљи.²⁸⁰ Сукоб либерала и конзервативаца се тек очекивао. Делује да је Ристић планирао да се

²⁷⁴ АСАНУ, ЈР, XXXII – 23, бр. 1.206.

²⁷⁵ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића* 157–158; А. Вулетић, Јб. Трговчевић, *Аутобиографске белешке Радивоја Милојковића*, Мешовита грађа, књ. XXI (2003), 81–82.

²⁷⁶ Н. Христић, *нав. дело*, 401–403, 409.

²⁷⁷ АС, ИГ, 1.196.

²⁷⁸ Милан Пироћанац након свог повратка у Србију и почетка рада у служби помиње Мариновића, Лешјанина и Цукића као блиске људе, који су посебно били нетрпељиви према млађим генерацијама, те да су они чинили једно јако језгро. Милан С. Пироћанац, *За моју децу, Београд 1895*, прир. С. Рајић, Мешовита грађа, књ. XXI (2003), 121.

²⁷⁹ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, приредио, увод и коментаре написао Ч. Попов, Београд, 1997, 91.

²⁸⁰ Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 230.

у њему држи на дистанци. У таквим околностима уследило је и његово наименовање за капућехају у Цариграду 29. октобра 1861. године.²⁸¹ Да исто није имало за циљ евентуално Ристићево склањање из Београда, те да се тим чином није нашао увређеним, како је у делу чаршије преношено, јасно се види из контекста писма које је Ристићу упутио његов пријатељ Сима Живковић из Крагујевца.²⁸² Ристић је одлазак прижељкивао, јер је период који је следио као приоритет постављао питање односа Србије и Порте. Сматрао да ће у таквим околностима своје способности најбоље исказати у Цариграду.

У истом писму где је Гарашанина настојао да приволи да се стави на чело „странке“, Ристић је искусном државнику пребацио да потцењује младе као надолazeћу политичку генерацију, те да о њима „не држи никакав рачун“. Писао је да су они у догађајима који су претходили показали „више него моћ обичну“, те да су постали незаобилазан политички чинилац у Србији.²⁸³ Гарашанин се није сложио са Ристићевом констатацијом да не цени младе људе, али је истакао, да од њих очекује више вештине, „него да се ползују фразама“. Исто тако саветовао је Ристићу да млађа политичка генерација не треба да одбацује старије, јер и они својим искуством могу много да допринесу.²⁸⁴

Чак и на основу овог писања јасно је да је Ристић себе убрајао у „младе“. Сам термин није имао искључиво генерацијско значење, већ је подразумевао и идеолошко. У сукобу две политичке генерације Ристић се нашао између. У тој позицији се затекао пред одржавање Светоандрејске скупштине. Између „младих“ и „стarih“, условно либерала и конзервативаца, у почетку се чинило да је деловањем пристао уз друге. На исто га је касније подсећао и Филип Христић.²⁸⁵ Међутим, сам покушај окупљања једног политичког језгра умерених погледа, говори да се нашао у раскораку крајности тих генерација. Зато је пробао да нађе средњи пут. „Да л' да останемо да дединој постели, са које ћемо, презајући од сваке новости, спокојно дивити се свему староме и прошлом, и с прекрштеним рукама задовољавати се стањем својим зато, што и наши стари нису за боље знали па су живели, или још и зато, што ће нам сваку потребу накнадити сласт навичаја, у коме би нас новости могле непријатно потрести? Да л' тако, или да прекинемо са искуством света и векова, па да пођемо неком авантуриозном логиком, која незастаје ни пред каквим умишљотинама; да се стропоштамо у валове агитације, која ће нас једнако држати у неком врењу, иза које се ништа стално нерађа.“, писао је Ристић у том смислу.²⁸⁶

Често се у како у мемоаристици оних који Ристићу нису били претерано наклоњени, што је пренето у историографију, инсистира да је његово деловање од Светоандрејске скупштине до именовања за капућехају, те до избора за намесника 1868. године, било резултат искључиво личних интереса. Означен као вешт технократа и опортуниста, Ристићева идеолошка мисао била је потцењена, готово занемарена. Нема сумње да је личних амбиција било, међутим далеко од тога да је његово деловање мотивисано само пуким опортунизмом, те да се 1868. године приграбио либерализма искључиво из прагматичких разлога.²⁸⁷ Тачно је да су *Законитост и Реформе у Србији* дела која су настала у циљу подршке најављеној реформној акцији кнеза Михаила 1860. године. Са друге стране, то не значи да се иста могу због тога просто одбацити, јер су у њима сабрани и формулисани Ристићеви идеолошки погледи, у крајњој линији,

²⁸¹ АС, МУД, ф. IV, р. 145/1861.

²⁸² АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

²⁸³ АС, ИГ, 1.196.

²⁸⁴ Исто, 1.197.

²⁸⁵ Ф. Христић, *Успомене*, приредила Ј. Пауновић–Штерменски, Београд, 2015, 54; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880*, прир. Г. Јакшић, Београд, 1953, 187.

²⁸⁶ Ј. Ристић, *Реформе у Србији*, Београд, 1860, 5–6.

²⁸⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 25; В. Јовановић, *Успомене*, 256; Љ. Деспотовић, *Српска политичка модерна. Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Нови Сад, 2003, 107–109, 115–117.

очекивања која је имао од најављених реформи. Да није само пука пропаганда или додогоравање кнезу и његовој политици показала Ристићева потоња политика, обзиром да се многих тврдњи као политички кредо држао до краја државничке каријере.

Са друге стране, сукоб који је постојао између Ристића и једног дела светоандрејских либерала делом јесте био идеолошки, нешто више лични. У тадашњој Србији која је поседовала ограничене интелектуалне капацитете, лични односи између представника интелигенције били су од великог значаја за политичко и идеолошко деловање. Сујета, карактерна особина по којој је Ристић постао препознатљив, није била само њему својствена. Ништа мање у том периоду није видљива код оних који су му били супростављени, попут Грујића или Јанковића. Ако је са последњом двојцом из корена покварио личне односе, са Владимиром Јовановићем, Стојаном Бошковићем и осталим светоандрејцима они су остали добри. Јовановић је и даље сматрао да је Ристић њихов човек.²⁸⁸

За разлику од ранијих подела у Србији које су биле, пре свега, династичке природе, након Светоандрејске скупштине у првом плану су се нашле политичке. Ристићу је јасно било да је након 1858. године дошло до рестаурације која „није била само лична већ и начелна“.²⁸⁹ Већ је описан готово истовестан развојни пут који су имали Ристић и најважнији представници светоандрејаца. Самим тим, идеолошке разлике између њих нису ни могле да буду велике. Добрим делом је на њих утицало искуство рада у државној служби након њиховог повратка из иностранства. Ристић је за разлику од већине својих вршњака имао нешто више практичног искуства и рада у државним институцијама. Притом, треба узети у обзир да је највећи део времена провео у ресору унутрашњих дела. Чињеница је да је Ристић постао вешт технократа, јер се, по Слободану Јовановићу, нашао под „Гарашаниновом строгом бирократском школом“, иако је Гарашанин био Ристићев надређени у ресору унутрашњих дела свега неколико месеци.²⁹⁰

Као и код светоандрејаца, и за Ристића су народност, једнакост и слобода, као универзалне вредности које је са собом донела Француска револуција 1789. године, били основни идеали које је истицао. За њега је народност почивала на народном суверенитету, а ова није могла да постоји без слободе и једнакости.²⁹¹ Однос слободе и поретка јесте кључна тема у Ристићевим списима из 1860. године. Постојала је извесна разлика у тумачењу ових појмова. Владимир Јовановић, који је уз Грујића, прихваћен као најзначајнији идеолог светоандрејског либерализма, је под слободом подразумевао да је свако властан за себе, те да слобода једног не може да угрози слободу другог.²⁹² Ристић се око последњег није сложио. Сматрао је да слобода мора ићи са „разумним ограничењем“, унапред свестан противуречности тог става.²⁹³ Зато је истакао законитост као основи гарант сваке слободе и једнакости.²⁹⁴ Уређена народна скупштина, министарска одговорност, слобода штампе, слобода говора, независност судова и непокретност судија, грађанске слободе била су основна начела која су истицали Грујић и Јовановић, али и Ристић. Такође, као припадницима генерације коју је формирала револуција 1848. године, за њих је спољашња слобода, која је била означена под синтагмом „уједињења и ослобођења“, била један од основних идеала.

²⁸⁸ В. Јовановић, *Успомене*, 251.

²⁸⁹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји I*, 324.

²⁹⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 23; В. Јовановић и др. *Наличја модернизације*, 69–70.

²⁹¹ Ј. Ристић, *Глас из Србије*, 8, 10, 14. Ристић је народност дефинисао као „свет заједнице, која у неком броју људи постаје од једног порекла, једног језика, једне прошлости и садашњости, а отуда и једног осећања и једних интереса“. *Исто*, 13.

²⁹² В. Јовановић, *За слободу и народ*, Нови Сад 1868, 1.

²⁹³ Ј. Ристић, *Глас из Србије*, 29, 32.

²⁹⁴ Исти, *Законитост*, Београд, 1860, 7–8.

Основна разлика која је постојала између Јована Ристића и светоандрејаца била је „мера и време у апликацији начела“.²⁹⁵ Ристић је инсистирао на реформама које су биле у „духу времена“, до којих се долазило смотрено, разборито, природним путем, јер су само такве „мудре и плодне“, насупрот оних које долазе силом и потресом, које су буна и преврат, које „руше и обарају“. Последње, по њему, доводи до сањарења, уображења и привидности.²⁹⁶ Тенденције појединих светоандрејаца, где је било и оних који су претили ужасима Француске револуције, и њихово практично деловање које је у неким сегментима подсећало на праксу европских радикала и демократа, Ристић је посматрао као крајност.²⁹⁷ За разлику од Владимира Јовановића коме је један од најважнијих политичких узора био, демократа, Ђузепе Мацини, Ристићу је, мада то у том тренутку још није изричито наведено, то био, либерал и пијемонтски председник владе, Камило Кавур.²⁹⁸ Није случајност да је у *Реформама у Србији* на почетку дат пример италијанског Рисорђимента. За њега је уједињење Италије био пример и резултат „плодних реформи“ које су дошле одозго. Сматрао је да је управо то довело Италију до главног циљ – националног уједињења и ослобођења.²⁹⁹ То је по Ристићевом схватању, била и основа разлика између њега и водећих светоандрејаца, који су реформе желели да спроведу одоздо. Политика умереног либерализма, „корак по корак“, лишена крајности у политичком деловању постала је његово основно начело. Због тога је питање карактера народног представништва било најважније око кога су се ломила њихова идеолошка копља. Прихватајући као и остали светоандрејци скупштину као патријархалну традицију српског народа, Ристићу није била прихватљива онаква каквом је предлагао Јеврем Грујић. Страховао је да се такво представништво не претвори у „деспотизам масе без одговорности“, те сталан извор нереда.³⁰⁰ Била је то линија преко које Ристић никада није желео да пређе. „Демократску тиранију“, која би се заклонила иза „опаких маневра“ демагошких агитација, Ристић је до краја политичке каријере гледао као свог највећег противника. Може се рећи да је његов страх од демократске тираније био сразмеран страху Владимира Јовановића да закони не постану оруђе злоупотребе властодржаца.³⁰¹ Ингеренције које је Ристић тада предвиђао скупштини као установи, биле су мање него што су то чинили светоандрејци. Она је требало да разматра „општенородна питања“, попут плаћања данка, задуживање земље, отуђењу земаљских добара. Тиме би се она профилисала као трећа политичка установа, уз кнеза и Државни савет којима би припала законодавна делатност.³⁰²

Европски либерали средином и почетком друге половине 19. века истицали су уставну монархију као идеалан облик владавине. Устав је био тај који је требало да гарантује једнака права за све, од слободе говора, штампе, удруживања, вероисповести па до неприкосновености приватне својине. Опрезна и лимитирана примена идеала, страх од демократске тираније, неповерљивост према маси, биле су само неке од карактеристика које су издвајала либералске политичаре у западноевропским државама у том раздобљу.³⁰³ Ристићева критика наглости

²⁹⁵ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 102.

²⁹⁶ Ј. Ристић, *Реформе у Србији*, 1–4, 24; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, други том*, Београд, 1989, 179–180, 202.

²⁹⁷ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 651–652.

²⁹⁸ Ч. Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876–1878. године*, Живот и рад Јована Ристића, 59; М. Ковић, *Либерализам, у: Срби 1903–1914. Историја идеја*, ур. М. Ковић, Београд, 2015, 164–165, 176; С. Антонић, *Демократија, у: Срби 1903–1914*, 28, 31.

²⁹⁹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд, 2007, 262; Поред Италије, као један од позитивних примера Ристић је видео Белгију, државу где се реформе изводе разборито, без наглости. „Они зидају, ми рушимо“ тврдио је. Ј. Ристић, *Реформе у Србији*, 1, 4, 16–23.

³⁰⁰ *Исти, Законитост*, 23–29.

³⁰¹ В. Јовановић, *За слободу и народ*, 23–24.

³⁰² Ј. Ристић, *Реформе у Србији*, 14.

³⁰³ J. Sperber, *нав. дело*, 65–72.

Француске револуције која је произвела Робеспјера и терор, више је наликовала на критику просечног западноевропског либерала, а не конзервативца.³⁰⁴ Није он своје узоре тражио у систему Хабзбуршке монархије, царске Русије или Османског царства, већ Италије, и пре свега, Белгије. Опет, свака идеолошка групација носи печат средине у којој делује. Било би крајње погрешно светоандрејце, због појединих демократских и радикалских обриса, не означити као либерале. Ристић је у односу на њих у својим начелима био конзервативнији. Стога га треба означити као умереног либерала.

У овом сегменту настојали смо да уоквиримо политичке сличности и разлике између Ристића и светоандрејаца крајем педесетих и у првој половини шездесетих година 19. века. Временом ће оне постојати све мање, тако да ће доћи до њиховог поновног приближавања након 1868. године, које ће на крају резултирати стварањем Народно-либералне странке 1881. године.

³⁰⁴ „Кад 1789. год. идеје француске револуције поплавише Француску, небијаше бедема за њи. Оне се расуше по свему западу. Но оставише ли свуда и плодне трагове, уђоше ли све у живот? Где су идеје комунизма, где оне страхотне теорије, где нова вера робеспјерова? Све то повратило се у своје природно корито. Бујица неостави дубоког трага, а она мирна наплођавајућа кишица, која је вековима орошавала благоодетна поља цивилизације француске, остави она узвишена јемства данашње среће слободни народа...” - Ј. Ристић, *Реформе у Србији*, 2–3.

Цариградске године и политички успон

Капућехаја

У активној националној политици коју је прокламовао кнез Михаило, чији је основни задатак био ослобођење и уједињење српског народа, дипломатски односи са сизереном – султаном и његовом Високим портом били су од прворазредног значаја. Српском кнезу је у престоници Османског царства био потребан неко у кога је могао да се поузда. Уједно и заступник који је поседовао довољно дипломатске окретности и вештине да у Цариграду, једном од центара где су се ломила дипломатска копља великих сила, изађе на крај са проблемима и заступа интересе Србије на најбољи начин. Ристић је у Цариград отишао за тадашње стандарде веома млад. Вероватно, као тек нешто старији од тридесет година. Било је у тадашњој Кнежевини личности које су у дипломатији имале више искуства. Кнез Михаило је сматрао да Ристић са експедитивношћу и новом енергијом коју је носио, те показао приликом ранијих мисија у Цариграду и Сремским Карловцима, у датом тренутку је најбоље решење за положај капућехаје. Највише га је препоручило држање као секретара Преображенске скупштине, чије је одредбе пред Портом требало да брани. Нема сумње да је и Гарашанин том приликом дао препоруку за Ристића.³⁰⁵ Додатно га је за то место квалификовао одговор на писања у полузваничном листу турске владе *Journal de Constantinople*. Одговор је европска дипломатија назвала манифестом кнеза Михаила, док је Ристић за своје писање добио од кнеза на поклон златан сат.³⁰⁶

Ристић је у Цариград стигао 3. новембра 1861. након путовања од тринаест дана. Дужност капућехаје примио је три дана касније. Пријем је протекао добро, обзиром да министар спољних послова, Али-паша, није правио веће проблеме што српске власти нису званично упитале турске да ли се слажу са избором новог капућехаје.³⁰⁷

Ристићева примарна мисија са којом је послат у Цариград тицала се одбране и објашњења „закључења народни“ на Преображенској скупштини.³⁰⁸ Одлуке скупштине наишле су на жесток отпор код Порте која је у њима видела нарушавање својих сизеренских права. Али-паша упозоравао је гарантне силе да је формирање народне војске директно уперено против Турске и Аустрије, те да су закони о наследству и Државном савету показатељ намере ка независности. На Порти је владао страх да ће формирање народне војске довести до тога да

³⁰⁵ Гарашанин је крајем 1861. писао Ристићу: „Кнез ми је заповедио да ти изразим његово задовољство. Ми смо заједно оцењивали твоју вештину и заиста признајемо ти је. Нисмо ни мислили друкчије. Књаз тријумвира што је тебе тамо послао.“ *Аутобиографија Јована Ристића*, 206; D. Mekenzi, *нав. дело*, 27.

³⁰⁶ Ј. Ристић, *Журнал де Конастантинопл и Србија, Српске новине*, бр. 15–17, 4–9. фебруар 1861; *Аутобиографија Јована Ристића*, 206; Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 217.

³⁰⁷ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878), Књига I, 1856–1866*, прир. В. Крестић и Р. Љушић, Београд, 1983, 225.

³⁰⁸ *Исто*, 226.

остали хришћани у Османском царству почну да перципирају Србију као Пијемонт. Гарантне силе нису заузеле јединствен став. Док је Русија почетком 1862. питање одлука скупштине посматрала као завршено, дотле су, од стране дипломатских представника Велике Британије и Аустрије у Београду крајем 1861. и почетком 1862. српском кнезу и министру иностраних дела стизале протестне ноте, које су биле у сагласности са Портиним ставовима.³⁰⁹

Јован Ристић је већ у децембру 1861. године тражио од Али-паше да Порта пошаље комесара који би у мешовитој комисији имао задатак да реши питање иселјења турског становништва.³¹⁰ Од почетка 1862. године осећала се напетост, како на дипломатском пољу, тако и у односима између локалног српског и турског становништва у шест утврђених градова, што је доводило до констанних чарки и крвопролића. Соко и Ужице била су места где су се сукоби били најчешћи. Порасту тензија добрим делом је допринело појачавање турских војних јединица на граници са Србијом, као и наоружавање гарнизона у утврђеним градовима. Маја те године ситуација је постала неиздржива, те је Гарашанин писао Ристићу да од Али-паше поново затражи неодложни долазак турског комесара. У случају даљег одлагања, Ристић је Али-паши нагласио, да ће српска влада бити принуђена да турско становништво које се налазило изван тврђава стави под своју јурисдикцију.³¹¹ Корак је начињен по налогу кнеза Михаила. Последње је од стране Порте протумачено као претња ратом. Ни гарантне силе нису повољно примиле намеру насилног успостављања јурисдикције. Српском кнезу саветована је уздржаност, док је Хенри Булвер, британски амбасадор у Цариграду, у циљу смиривања ситуације апеловао на Али-пашу да пошаље комесара. Међутим, Порта је и даље наставила са одлагањем тог корака.³¹²

У таквој атмосфери у Београду је 15. јуна 1862. дошло до инцидента на Чукур-чесми на Дорћолу. У сукобу око првенства точења воде турски низами су убили дечака Саву Петровића. Приликом спровођења тројице низама, два српска жандара су убијена. У узаврелој атмосфери догађај је практично довео до ратног стања у српској престоници. Турска војска се повукла у београдску тврђаву, док су Срби држали саму Варош. Уследили су мукотрпни преговори и жучне расправе како да се смири постојеће стање. Тек наредног дана пред зору и након трећег одласка у тврђаву Гарашанин и Ашир-паша, командант београдског гарнизона, су уз присуство и посредовање конзула гарантних сила потписали конвенцију којом је окончан први дан сукоба. Ситуација је и даље била крајње напета. Међу турским војницима постојало је велико незадовољство због напуштања вароши, што је још више подстицао аустријски конзул Конрад Васић, који је наредног дана посетио тврђаву. И поред постигнутог договора, 17. јуна у јутарњим часовима са тврђаве почело је бомбардовање Београда које је трајало четири и по сата. Кнез Михаило, који се до тог тренутка налазио у Шапцу, вратио се у престоницу и преузео команду над војском. Ратно расположење достигло је свој зенит. Конзули гарантних сила, са изузетком Васића, осудили су поступак турског гарнизона и Ашир-паше.³¹³

Вести о бомбардовању Београда стигле су истог дана Јовану Ристићу. Он је представницима великих сила у Цариграду уручио ноту у којој се осуђује поступак команданта београдског гарнизона, те их је замолио за посредовање у решавању сукоба. Иако је кривица сваљена искључиво на Ашир-пашу, Ристић није сумњао да је одлука о бомбардовању могла да дође само са више инстанце. Великом везиру изјавио је да је Ашир-паша био у заблуди ако је

³⁰⁹ Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860–1868)*, Београд, 2015, 71–77; Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда 1862. године*, Београд, 2004, 10–18, 100–101.

³¹⁰ Исто, 99.

³¹¹ Исто, 25; В. Вучковић, Г. Јакшић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд, 1963, 109; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 79.

³¹² Ј. Ристић, *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867*, Београд, 1897, 12–13; Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 18; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 79–80.

³¹³ Исто, 80–85; В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 111–115.

мислио да би рушењем Београда, срушио и саму Кнежевину, јер „Србија није у Београду“.³¹⁴ На инсистирање представника сила Ашир-паша је смењен, а у Београд је послат Вефик-ефендија са задатком да извиди ситуацију и поднесе извештај.

Догађаји у Београду додатно су алармирали велике силе. Отварање још једног жаришта на Балкану, поред рата који је Порта у том тренутку водила против Црне Горе, те устанка у Херцеговини под вођством Луке Вукаловића, претило је поновном отварању Источног питања. Исто је водило у нове компликације у односима између великих сила. Британија је посебно била заинтересована да узме учешће у сукобу између Порте и Србије, са задатком да се исти не заврши неповољно по Цариград. Слично је на ситуацију гледала и Хабзбуршка монархија. Ове две силе предлагале су да у Београд уђе аустријска војска ради успостављања реда, што је наишло на протесте, пре свега, из Петрограда. Новонастала ситуација захтевала је брзо деловање српске дипломатије. Кнез Михаило је упутио писмо руском и француском цару са молбом за дипломатску подршку, а недуго након тога у Петроград и Париз стигао је извештај Илије Гарашанина о последњим збивањима у српској престоници. Да би се превазишло постојеће стање, из Париза је стигла иницијатива за решавање српског питања на заједничкој конференцији амбасадора гарантних сила у Цариграду. Усаглашавање Русије и Француске у значајној мери је убрзао извештај руског цариградског посланика Лобанова, који је пренео Ристићеве речи о нужној дипломатској подршци Србији, обзиром да су британски и аустријски посланици у Цариграду припремали заједничко деловање у решавању ситуације настале након бомбардовања Београда.³¹⁵ У Паризу, 8. јула представници Француске и Русије потписали су меморандум о заједничкој сарадњи који се тицао српског питања.³¹⁶

И кнез Михаило и влада сматрали су да бомбардовање престонице, противно међународном уговору у Паризу из 1856, треба да се искористи на најбољи начин. То је подразумевало иселење турског становништва из Србије, те напуштање тврђава од стране турских гарнизона. Иза тог захтева српског кнеза прва је стала Русија. Српски кнез је од самог почетка заузео оштар став наспрам Порте, која је њега највише кривила за лоше односе. Непосредно пре сазивања конференције у Канлици кнез Михаило је саопштио Ристићу да је однос између Турске и Србије дошао до „мртве тачке“, те је истакао уверење да исти неће бити решен док се „сабљом не пресече“. У истом писму додао је: „Док је турских градова у Србији, нит њој може бити напретка, нити мени у њој опстанка.“³¹⁷ За разлику од владара, Илија Гарашанин је од стране Порте и великих сила тумачен као много умеренији. Први министар је Ристићу образложио како је на самом почетку догађаја била неопходна поступност, а не наглост, јер иста не би наишла на подршку сила. Гарашанин је веровао у енергично заузимање Русије и Француске на предстојећој конференцији. Ристићу је изразио своје страхове, да ако рад конференције крене лоше по интересе Србије, да „ће нас можда натерати да и неспремни кренемо напред.“³¹⁸ Под овим је подразумевао да Србија недовољно војно спремна и без савезника неће бити у стању да се супростави Османском царству или евентуалној интервенцији Аустрије. Зато је Ристић од свог надређеног добијао савете да буде „скроман и умерен“.³¹⁹

³¹⁴ Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 33–34.

³¹⁵ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 86–88; Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 113–115.

³¹⁶ Споразум је придвиђао заједнички наступ ове две силе на конференцији, напуштање београдске тврђаве, као главног извора немира, од стране Порте. Трећим делом споразума предвиђени су захтеви за рушење спољних утврђења београдске тврђаве, те утврда у унутрашњости Србије, као и јурисдикција од стране Србије над турским становништвом које се одлучи да остане у земљи, те да се не допусти ограничавање регуларне војске. Д. Леовац, *Србија и Русија*, 88–89.

³¹⁷ *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 14.

³¹⁸ В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 118.

³¹⁹ *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 27.

Конференција амбасадора гарантних сила састала се 22. јула 1862. у цариградском предграђу Канлици у летњиковцу великог везира Фуад-паше. Ристић, као представник вазалне државе није имао право учешћа на заседањима. Већ на првој седници било је јасно да се до решења српског питања неће доћи једноставно. Након изнетих оптужби од стране турских представника да је за догађаје у Београду крива искључиво српска страна, представници гарантних сила поделили су се у два табора. Страну Порте држали су Булвер и Прокеш, док су се њима супростављали Мустиде и Лобанов, уз прећутно одобравање пруског и италијанског представника. На другој седници, од 27. јула, није било већих помака. Представљен је меморандум Вафик-паше о збивањима у Београду, који је од стране Лобанова и Мустиде оцењен као једностран. Односе је посебно компликовало то што Ристићу није било дозвољено да представи свој контра-меморандум о бомбардовању Београда. Иако су силе које су подржавале српску страну бројчано биле јаче, иницијатива је била у рукама Порте, Британије и Хабзбуршке монархије. Британски представник је одмах јасно ставио до знања да Србија никако не може да рачуна на Београд. Тако да већ на почетку конференције ствари нису добро кренуле по Србију, те није било великих изгледа да ће се оне повољно завршити по њене интересе.³²⁰ Равнотежа је додатно била поремећена када је на трећој седници, 31. јула, постало јасно да је пруски посланик променио страну. На истом заседању Хенри Булвер је представио предлог протокола о решавању сукоба који је садржао 12. тачака. Исти је наишао на отпор француске и руске стране. На радикалне захтеве Булвера и Прокеша, руски посланик је одговарао још радикалнијим. Енергични иступи Лобанов-Ростовског наилазили су на додатно подозрење представника супарничких великих сила, да Русија тиме жели да купи Србији више времена да се спреми за рат. Пошто је увидео да његово држање доноси више штете него користи Србији, руски представник је на наредним заседањима био принуђен да напусти своје енергично држање, те да иницијативу на страни која је бранила српске интересе препусти француском представнику. На наредним седницама главну реч су водили Булвер и Мустиде. У пројектима које су износили било је неколико питања око којих су се посебно водиле жучне расправе. Рушење барикада које су подигли Срби, учешће српског представника у мешовитој комисији која је требало да утврди нови рејон тврђаве, те питање обештећења муслиманима и рушење одређеног броја српских кућа ради проширења тврђавског рејона била су питања око којих су се ломила дипломатска копља. Услед великог притиска француска и руска страна биле су принуђене на попуштање, те су ова питања решена на српску штету. Питање, које је било посебна тачка спорења, био је предлог који се тицао ограничења броја народне војске на 12.000. Ристић је са посебном пажњом пратио развој овог питања. Гарашанину је писао да је редуцирање војске једина тачка која Србију може увући у рат.³²¹ Обзиром да ниједна страна није попуштала, на крају се дошло до одлуке да Порта и српска влада у директним преговорима дођу до решења о бројности народне војске.³²²

Завршни текст протокола Канличке конференције од стране амбасадора великих сила потписан је 8. септембра 1862. године. Султан Абдулазис I и Порта прихватили су решење, уз обавезу да протокол у форми фермана пошаљу српском владару. Био је написан у дванаест тачака. Канлички протокол предвиђао је иселење муслимана из Србије, право које је било

³²⁰ Непосредно пре почетка рада конференције француски министар Тувнел распитивао се код кнеза Михаила да ли би пристао на опцију да се сва утврђења у Србији поруше осим Београда. Кнез није био задовољан тим предлогом, јер је сматрао да српско становништво се не може осећати сигурним док је турски гарнизон у престоници. Иако невољно, одговорио је да предлог прихвата као минимум. *Исто*, 15.

³²¹ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/387-1; Француски министар Тувнел је у договорима са својим енглеским колегом у току трајања конференције био спреман да попусти и по овом питању. Међутим, енергична реакција Русије у Паризу са ставом да се то питање не може решити без сагласности кнеза Михаила, прекинула је даље комбинације у том правцу. Д. Леовац, *Србија и Русија*, 94.

³²² Исто, 90–95; В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 140–152; Ј. Ристић, *Бомбардовање Београда*, 50–81.

предвиђено још хатишерифима из 1830. и 1833. године. Оно је укључивало и турско становништво које је живело у Београду, али не и турске посаде из четири утврђења – Београд, Шабац, Смедерево и Кладово. Утврђења Соко и Ужице требало је порушити. Даље је предвиђена исплата одштете муслиманском становништву, те рушење кућа у Београду ради проширења рејона тврђаве, распуштање војних јединица које су чинили странци³²³, као и да број припадника народне војске није смео да буде већи од нужног за очување унутрашњег стања у земљи. За извршење протокола било је предочено формирање једне војне и две цивилне комисије. Уз протокол, заповедник београдске тврђаве добио је посебно упутство, које је требало да представља гаранцију да неће доћи до поновног бомбардовања Београда, осим у случају директног напада на тврђаву.³²⁴

Кнез Михаило је био веома незадовољан исходом Канличке конференције. Сматрао је да њене одлуке, не само да нису санкционисале нарушавање међународних уговора, већ да су наградиле турску страну проширењем тврђаве и плаћањем одштете. Долазак Булвера у Београд, који је имао за циљ да приволи српског кнеза да прихвати резултат конференције, као и савети Русије у истом смеру, приморало је кнеза на попуштање. Ванредно стање у Србији је укинато је 6. октобра 1862., када је и уручен царски ферман кнезу Михаилу. Том приликом у прогласу српском народу, кнез није крио да одлуке гарантних сила, иако су донела ранија „неостварена права“ и „нове добитке“, нису одговарале његовим очекивањима и жељама, те да њихово испуњење оставља за касније.³²⁵

Канлица је била најважнији испит у Ристићевој дотадашњој дипломатској и политичкој каријери. Врата седница конференције била су му, слично као на конгресу у Берлину 1878. године, затворена. То не значи да није био до најситнијег детаља упућен у њен рад. Од свих амбасадора, природно, највише је долазио у контакт са Лобановим и Мустијеом. Међутим, примедбе које је Ристић упућивао француском представнику на његов предлог пројекта јасно показују да комуникација између њих није увек била на највишем нивоу.³²⁶ Ристић је био свестан да је Мустијеу и француској дипломатији основни задатак био да „одржи мир са каквим концесијама за Србе“. Ипак, признавао је да је француски амбасадор учинио огромне услуге Србији.³²⁷ У писму кнезу, српски капућехаја није крио своје незадовољство држањем Лобанова. Од неког ко је одавао утисак да је спреман да одмах прихвати рат, временом је почео да попушта, те да се држи по страни. Ристић се жалио да, иако је добијао обећања од руског амбасадора, поједини предлози који су му саопштавани никада нису изнети на заседањима.³²⁸ На одлуке конференције гледао је са великим незадовољством. Иако је на самом почетку конференције било јасно да се не може остварити велики успех, сматрао је да одлуке неће ићи „далеко испод наших очекивања“. Према његовим речима, резултат Канличког протокола није ништа до „модификовани“ Булверов пројекат, који је носио „клицу непрекидне распре“.³²⁹

³²³ Ова тачка се односи на такозвану „Бугарску легију“, на чијем се челу налазио бугарски национални радник Георгије Раковски. Д. Леовац, *Србија и Русија*, 195.

³²⁴ Исто, 96; *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, прир. Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад, 2007, 269–279.

³²⁵ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена. Друга књига 1860–1868*, Београд, 1887, 168; Исто, *Бомбардовање Београда*, 131–132.

³²⁶ Исто, 81–82, 128–131.

³²⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји II*, 199.

³²⁸ У својим историјско-мемораским делима Ристић је био далеко објективнији када је реч о улози и држању Лобанов-Ростовског током Канличке конференције. Са временске дистанце увидео је да је његово држање било скопчано са чињеницом да Русија, као велика сила, након пораза који је доживела у Кримском рату (1853–1856), више није имала утицај на Порту као пре тога, те да је свака њена акција или енергично залагање у прилог Србије, гледана са додатном дозом подозрења од стране западних сила.

³²⁹ *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 23.

Канличка конференција оставила је Ристићу горак утисак. Ипак, стечена искуства омогућила су му да пет година касније епилог за српску страну буде другачији.

У својим потоњим делима Ристић се жалио да у току Канличке конференције није било слуха за поједине предлоге које је износио. Иако се ова констатација највише односи на предлог да се од стране кнеза и владе „гласно и јавно“ тражи уступање градова, питање је да ли би званичан захтев много тога променио. Британски и аустријски амбасадор су већ на првом састанку јасно одредили границе до којих су били спремни да иду, око којих није било могућности преговора, по цену напуштања конференције. Стога је велико питање да ли би се позитиван епилог градског питања из 1867. могао десити нешто мало мање од пет година раније, као што Ристић тврди.³³⁰ Српски капућехаја је у својим каснијим историјско-мемоарским списима део кривице свалио на председника владе Илију Гарашанина због недостатака слуха за поједине предлоге. Покушавао је да покаже да су између кнеза и његовог првог министра постојале велике разлике у кључним питањима. Нема сумње да је кнез Михаило са држањем и претњом абдикацијом био ратоборнији од Гарашанина, али је тешко одрживо тумачење да је први био искључиво за рат, а други за дипломатска средства, још мање да се у овом случају ради о две различите политике. Са друге стране, Ристић је настојао да се прикаже како је држао кнежеву страну. Никако не треба занемарити да је Ристић када је сазнао резултат конференције поставио питање: „Хоћемо ли га усвојити? Можемо ли га одбити.“ У наставку је додао да „жалосно стање“ даје одговор на претходна питања, чиме је потврдио главне аргументе које му је Гарашанин наводио само пар месеци раније. Иако између председника владе и капућехаја 1862. није било директног сукоба, Ристић се јесте жалио кнезу на првог министра. Поново је, као годину дана раније, покушавао да утиче на владара да државну управу повери млађим људима. Сматрао је да исти, заједно са кнезом, могу да изађу „из врачарских традиција“, од којих, према његовом мишљењу, нису били способни да се отргну представници старије управљачке елите. Очигледно је да је Ристић од тог тренутка почео и Гарашанина да убраја у ту групу.³³¹

Ристић је био у праву када је констатовао да су решења Канличке конференције са собом носила само „клицу непрекидне распре“. Тешкоће су биле уочљиве у раду мешовитих комисија које су биле задужене за извршење одлука конференције. Питања проширења рејона београдске тврђаве, исплате одштете муслиманском становништву, те иселење истог само су појачавала напетост између Србије и Порте. Радикално различите процене надокнаде, довеле су до тога да комисија за иселење обустави свој рад код Малог Зворника и Сакра, чиме ова два питања нису до краја решена.³³²

Односи између Србије и Порте били су након завршетка Канличке конференције у наредне три-четири године константно у силазној путањи. Иако је номинално владао мир, он је био само привидан. Постојање бројних и опасних несугласица могло је лако да доведе до ратног сукоба. До најозбиљнијег испита испита на том пољу дошло је већ крајем 1862. године. Након инцидента са руским бродом „Работник“, који је превозио шалитру и олово из Марсеја у Србију, Порта и велике силе сазнале су за конвој оружја од 400 кола који се преко Румуније кретао из Русије за Србију. „Афера оружје“ додатно је алармирала гарантне силе. Убрзо је Ристић био принуђен да пред Портом доказује да оружје не крије иза себе било какве ратне намере уперене

³³⁰ Аутобиографија Јована Ристића, 206.

³³¹ Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића, 22–26. Ж. Ђорђевић, Јован Ристић према политици кнеза Михаила и владе Србије у кризи 1862. године, Живот и рад Јована Ристића, 181–190; Ч. Попов, Д. Ковачевић, Илија Гарашанин и Јован Ристић, 73.

³³² Питање накнаде решено је тек јуна 1865. године, када је сума заокружена на девет милиона гроша. Мали Зворник, Сакар и Каштел била су питања коју су оптерећивала односе Србије и Порте дуго, све до 1878. године када су Берлинским конгресом ова места припала Србији. Д. Леовац, Србија и Русија, 98–100, 147; Ј. Ристић, Спољашњи одношаји Србије II, 281–309.

против сизерена, те да Србија има ради сопствене безбедности право да се наоружа. Министарска криза у Турској, као и избијање устанка у Пољској 1863. године, пребацило је фокус великих сила са Балкана, што је довело је тога да оружје безбедно стигне у Србију, без дипломатских последица.³³³

* * *

Иако је Ристићев примарни задатак као капућехаје био да се преко њега обављају сви важни билатерални послови Србије пред Портом, његова улога је била знатно шира. Природа Ристићевог положаја омогућила му је да из саме престонице прати дешавања у Османском царству. Најбитније су биле информације које су се тичале европског дела Турске, било да се ради о односима Порте са Грчком, Црном Гором или Румунијом. У његовим извештајима нису занемаривани ни азијски делови Турске, тако да се често могу наћи вести о дешавањима на другом крају царства, попут Египта. Догађаји у самом Цариграду, односи међу најважнијим турским политичким личностима тог периода, такође су били лајт-мотив Ристићевих президијала. Исто је доприносило да се у Београду стекне боља представа о уређењу појединих провинција, међународном положају, политици, унутрашњим потешкоћама са којима се суочавало Османско царство у седмој деценији 19. века.

Питање Румуније било је једно од најважнијих. Кнежевине Влашка и Молдавија уједињене су 1859. године под кнезом Кузом. Оне су у свом правно-политичком положају биле сличне кнежевини Србији, што је Ристићу додатно налагало да прати развој румунског питања. Посета кнеза Кузе 1864. године Цариграду довела је кнеза Михаила и Ристића у незгодну дипломатску позицију. Румунски кнез је том приликом од Порте извојевао право за своју државу да се самостално конституише, те да доноси законе везане за унутрашње уређење. То је у многоме пореметило дотадашње добре односе Србије и Румуније. Посета кнеза једне вазалне државе тумачена као израз лојалности султану, у очима Порте и појединих представника великих сила подразумевала је питања о посети другог – кнеза Михаила, што је додатно отежавало Ристићев положај. Значајно је да је посета кнеза Кузе, као и његовог наследника Карла Хоенцолерна 1866, по питању форме, бакшиша, посета, смештаја, српском дипломатском представнику у Цариграду послужила за осмишљавање и планирање посете кнеза Михаила Цариграду 1867. године.³³⁴

У основном циљу спољне политике кнеза Михаила, који је подразумевао рат против Османског царства, те уједињење и ослобођење српског, али и осталих хришћанских народа у европској Турској, важан чинилац требало је да представљају балканске државе. Замишљено је да окосницу Балканског савеза чине Србија, Црна Гора и Грчка. Основу за преговоре са Хеленском краљевином поставио је Илија Гарашанин у мемоару „Договор са Грцима“, који представља упутство специјалном изасланику који би био послат у Атину ради преговара о савезу. Гарашанин је спис предао кнезу Михаилу марта 1861. године. Управо се Гарашанин састао априла исте године у Цариграду са Марком Ренијерисом, тамошњим грчким дипломатским представником. У нацрту српско-грчке конвенције из јуна 1861. године по великом броју питања владала је потпуна сагласност. Тачке спора била су питања Бугарске и Македоније. Ова конвенција представљала је основу за све даље српско-грчке преговоре.³³⁵

³³³ О „афери оружје“ опширније: Д. Леовац, *Србија и Русија*, 100–114; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 167–249.

³³⁴ Исто, 309–351.

³³⁵ Сходно нацрту конвенције који је бројао осам тачака и једну допуну Србија и Грчка су се обавезале да придобију владаре Црне Горе и Румуније ради склапања четворног савеза. Циљ је био придобијање једне подршке једне велике силе преко које би било обезбеђено начело немешања осталих великих сила у Источно питање. Србија

Јован Ристић се одмах приликом доласка у Цариград састао са Ренијерисом. који га је „најнестрпљивије очекивао“ ради наставка преговора. Међутим, до ратификације конвенције Гарашанина и Ренијериса није дошло. Притисак због одлука Преображенске скупштине, смена владе у Београду, савети Русије кнезу Михаилу да се не чине исхитрени потези, уопште сумња Порте, довело је до тога да српска страна не стави завршни печат на конвенцију. На Ристићу је било да грчкој страни саопшти „рђаву импресију од одговора, који се граничи са одбијањем“. Даљи преговори између Ристића и Ренијериса довели су до резултата да је признат обавезни карактер непотписаног уговора. Наставак даљег дијалога заустављен је због Науплијске побуне у Грчкој 1862. и смене на грчком престолу, где је Отона заменио краљ Јоргос.³³⁶

Положај српског заступника у Цариграду омогућио је Ристићу да буде у константној комуникацији са грчким представницима, било да се ради о оним званичним – попут грчког представника у Цариграду, или незваничним – хетеристима из унутрашњости Османског царства. Временом је преко тих веза успео да отвори канале за комуникацију са неким од водећих грчких политичара, попут Кумундурса, Боцариса и Ломбрадоса. Самим тим, у стварању Балканског савеза, Ристић је имао важну улогу. Највећи део преговора Београда и Атине, вођени су преко њега. Ова посредничка улога превазилазила је званични део Ристићевог посла у Цариграду. О завршној фази српско-грчких преговора о савезу биће више речи у наредном потпоглављу.

Служба српског дипломатског представника у Цариграду није био посао без опасности. Подсећања ради, Аврам Петронијевић је као један од чланова српске депутације 1820, која је имала за задатак да решава питања око аутономног положаја Србије, држан у заточеништву пет година. То се дешавало у периоду када су се фанатизовани јаничарски одреди светили Грцима у Цариграду због избијања грчког устанка, што је довело до покоља грчког свештенства, док је васељенски патријарх у Цариграду обешен на вратима Патријаршије.³³⁷ Како су шездесете године пред Турску поставиле сличне изазове као двадесете 19. века, јасно је да су постојали и страхови од поновне радикализације становништва турске престонице. Уосталом, убиство француског и немачког конзула у Солуну 1876. године, указује да страхови нису били без основа. Стога је свака индискреција у Ристићевој радњи са Грцима, могла да га доведе у незгодну позицију. Да је Ристић био свестан тога, говори и писмо које је у полушали писао Гарашанину: „Ја се тога фанатизма муслимана цариградских не бојим ни мало, но ако би се ја преварио у мојој процени и моја кожа би отишла на пазар, ви ме напред тешите да ћете ме осветити 'каквом лепом фразом'. Ја мислим да се ви шалите, а ако би ми се и што догодило, ја држим, да би ви искали од Господара команду и не се зауставили докле не би победоносно ушли у Стамбол и у Св. Софији држали свом агенту сјајан, историјски парастос.“³³⁸

Посредничка улога Јована Ристића као српског капућехаје у Цариграду није се завршавала наведеним. Он је био адреса на коју се, конкретно у овом случају, обраћала општина Ески-загорска за пријем бугарских ђака у српске школе као питомаца.³³⁹ Стипендирање

се обавезала да ће повећати број стајаће војске до 12.000, организовати народну војску, те наоружати устанике у Босни, Херцеговини и Бугарској. Грчка, са друге стране, морала је да припреми 30.000 војника, флоту, наоружа становништво Епира, Тесалије, Македоније и Тракије. Што се територијалних подела и права на анексију тиче, Грчка је добила права у погледу наведених области и Јонских острва, док је Србија та права добила према Босни, Херцеговини, Црној Гори и Горњој Албанији. Питање граница будуће бугарске државе остављено је да се накнадно реши. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану I*, 192–195.

³³⁶ С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд, 1992, 101–110; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 159–161; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану I*, 225–226, 240–242, 269–270.

³³⁷ Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд, 2012, 26–34.

³³⁸ АС, ИГ, 1.636, Јован Ристић Илији Гарашанину, Цариград, 1/13. фебруар 1867.

³³⁹ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 71, 89, 112–113.

бугарских ђака био је само један од начина, како је српска влада сматрала, за бржу и лакшу културну и просветну еманципацију Бугара и њихово приближавање Србији.³⁴⁰

У Балканском савезу и општем устанку на Балкану важно место требало је да припадне Бугарима. Међутим, по том питању српска политика се сусрела са великим анимозитетом између Грка и Бугара. Још у преговорима са Ренијерисом из 1861. године Гарашанин је био принуђен да узме Бугаре у дипломатску заштиту. Нетрпељивост која је постојала између Грка и Бугара била је диктирана и црквеним питањем које се отворило шездесетих година.³⁴¹ Нема много Ристићевих извештаја који говоре о бугарско-грчком црквеном спору. Српска страна се у периоду Ристићевог службовања у Цариграду није мешала у спор, јер није желела да отуђи потенцијалне балканске савезнике. И за Гарашанина и за Ристића је већи проблем представљала католичка пропаганда на Балкану, и зато су истицали неопходност јединства православне цркве.³⁴² Ристић је 1866. упозорио да честе промене на патријаршијском престолу доводе до рушења угледа Васељенске патријаршије у Цариграду.³⁴³

Дипломатија на Босфору се добрим делом заснивала на погађањима, мољакању и триковима. Како је један европски дипломата закључио: „Ко дође у Цариград без стрпљења, научиће се стрпљењу, ако дође са стрпљењем сигурно ће га изгубити.“³⁴⁴ Чињеница да Србија није имала дипломатске представнике на страни, додатно је давала на значају положају српског заступника у Цариграду. Посредници у односима између Србије и великих сила били су њихови конзули у Београду. У Цариграду је српски заступник имао прилику, да кроз разговоре са дипломатама, обезбеди додатан извор информација о политици великих сила, њиховим плановима на Балкану или у ширем европском контексту.

Велике силе су у граду на Босфору имале у дипломате који су у њиховим земљама убрајане међу најбоље. Велику Британију су у току Ристићевог службовања представљале прекаљени амбасадори, Хенри Булвер и, од 1865, Ричард Лајонс. Јозеф Радовиц је касније постао један од наважнијих Бизмаркових повереника за спољне послове, коме су повераване најделикатније дипломатске мисије Немачке. Лионел Мустије је након своје дипломатске службе у Цариграду постављен на место министра спољних послова Француске. Најдужи стаж на Босфору, од дипломата који су шездесетих година били у Цариграду, имао је аустријски представник барон Антон Прокеш фон Остен. У Цариград је дошао 1855. године. Због туркофилске политике често се говорило да је „више био заступник Турске у Аустрији“ него обратно.³⁴⁵

Незаобилазно име међу дипломатама на Босфору, који су важни за Ристићеву биографију, је Николај Павлович Игњатијев. Руски генерал постављен је за амбасадора у Цариграду 1865. године. Због природе српско-руских односа разумљиво је да је Ристић са њим био највише у контакту, што су приметили и представници осталих сила. Ристић је брзо приметио да је Игњатијев „заиста рад, да нам буде полезан, наравно, колико то улази у рам

³⁴⁰ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 194–196.

³⁴¹ Великденском акцијом из априла 1860. бугарски епископи на челу са Иларионом Макариополским отказали су послушност Васељенској патријаршији у Цариграду, чиме су покренули борбу за стварање самосталне бугарске цркве. Начини да се превазиђе постојећи сукоб тражени су током читаве седме деценије 19. века. Бугарска егзархија основана је султанским ферманом од 11. марта 1870. године. Опширније: Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду, Београд, 2019, 47–64.

³⁴² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану I*, 376–378.

³⁴³ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 312–313, 354–355.

³⁴⁴ Преузето од С. Рајић, *Владан Ђорђевић*, 143.

³⁴⁵ D. Bertch, *Anton Prokesh von Osten (1795–1876), Ein Diplomat Österreichs in Athen und an der Hohen Pforte*, München, 2005, 361.

руске политике.³⁴⁶ У каснијој преписци између Ристића, као намесника, и Филипа Христића, као српског заступника у Цариграду, Игњатијев ће бити означен синтагмом „пријатељ“.³⁴⁷ Познанство Ристића и Игњатијева није значајно само због догађаја из 1866–1867, већ и за каснији период.

Слободно се може рећи да је Ристић током свог боравка у граду на Босфору оставио велики траг међу страним представницима. Јозеф фон Радовиц, пруски представник, чије се службовање у Цариграду само кратко поклопило са Ристићевим, у својим сећањима уврстио је српског капућехају, кога је назвао највећим српским државником, раме уз раме са осталим амбасадорима великих сила у турској престоници.³⁴⁸ Барон Антон Прокеш фон Остен писао је крајем 1867. министру Фердинанду фон Бајсту, да је Ристић „један млад, али у свом држању пристојан човек“.³⁴⁹ Слободан Јовановић је са правом приметио да у Ристићевом деловању није било оне сервилности према странцима која је постојала у српској дипломатији. Код њега није био присутан комплекс ниже вредности да представља „рају“ или оне сервилности која је потицала из уобразиље да је „кавалерство обележје западњаштва“. Напротив, Ристић је у опхођењу са дипломатама великих сила настојао да буде „на равној нози“.³⁵⁰ У многим аспектима његово деловање је више подсећало на представника једне независне државе, него на капућехају једне вазалне аутономне територије.

Ристић је одмах приметио огромне недостатке се којима се у техничком смислу суочавала српска дипломатија у Цариграду. Кућа коју је купио књаз Милош Обреновић 1823. године у делу града који се назива Џибалија, није испуњавала основе услове које је изискивала активна дипломатија.³⁵¹ У њој није било „честите простирке“, астала и столица, нити је постојао простор за пријем, што је био огроман хендикеп.³⁵² Такође, сама кућа подразумевала је константне поправке што је доводило до великих трошкова. Зато је Ристић од почетка своје службе покушавао да утиче на свог надређеног, Илију Гарашанина, да се за српско посланство изнајми адекватна резиденција у цариградском насељу Пера.³⁵³ Инсистирање на том делу града било је логично. Ристићева намера је била да српску дипломатску службу упристоји и учини ефективнијом. Ристић је добро разумео значај форме у дипломатији. Ако је настојала да буде прихваћена од стране страних представника у Цариграду, предуслов је био да се српска дипломатија снабде одговарајућим спољним обележјима. Мада је кућа у Пери и даље била

³⁴⁶ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 188.

³⁴⁷ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 53.

³⁴⁸ *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschaftlers Joseph Maria von Radowitz I-II*, Hg. Hajo Holborn, Berlin, Leipzig, 1925, I 238, II 32.

³⁴⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (даље: HHStA), Politisches Archiv (даље: PA), XII, Karton (даље: Кт) 89, Прокеш Бајсту 20. новембар 1867.

³⁵⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 28–29.

³⁵¹ АС, ИГ, I.196; *Дипломатско представништво Србије у Цариграду, том II 1859–1868*, прир. М. Перишић, А. Марковић и С. Рајак, Београд, 2015, 50; Није познато где се тачно кућа налазила. Претпоставља се да је она била смештена у грчком Фанару, недалеко од градске капије, евентуално у близини Златног рога. Кућа се још називала конаком. В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd, 2005, 69, 71.

³⁵² Намештај који се налазио у српској кући купио је Константин Николајевић. Пракса је била да потоње капућехаје једни од других тај исти намештај откуљују. Ристић се против тога побунио. Сматрао је да би га исто материјално коштало, те да је посао министарства да обезбеди новчана средства за куповину адекватне дрвенарије, бакарно и гвоздено покућство. *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 47–50.

³⁵³ Идеја да се у Пери, делу Цариграда, премести српска агенција није била Ристићева. Министарство иностраних дела распитивало се крајем 1859. преко капућехаје Милана Петронијевића о ценама за изнајмљивање кућа у том делу града. *Исто*, 20, 22.

знатно скромнија у односу на представништва великих сила, искорак у односу на предходно стање је био велики. У президијалном писму које је упутио Илији Гарашанину, истакао је убедљиве аргументе за тај корак. Навео је да као капућехаја у Цибалији често није у току свог посла, те да су му чак и оне најважније информације стизале са закашњењем од дан-два. У Пери су била смештена и најважнија представништва великих сила. Обзиром да му је основна дужност била да се стара о српским пословима пред Портом, близина других дипломатских представништава и вести које су могле да дођу до њега кроз чешће сусрете или приватне разговоре са страним дипломатама биле су од примарног значаја. До изнајмљивања куће у Пери за српско посланство, обзиром на скромна средства са којим је држава располагала, дошло је тек крајем 1863. године.³⁵⁴ Исте године је српска Агенција преименована у Књажеско-српско заступништво, а капућехаја је постао заступник. Тим кораком је српски представник пред Портом добио виши ранг, што је био важан корак у правцу даље еманципације Србије у односу на сизерена.³⁵⁵

У српској Агенцији у Цариграду персонал су поред Ристића чинили секретар Константин Ранос, драгоман Сава Апостоловић, ћатип турској језика Агоп Божовић, те капетан пристаништа Никола Живковић.³⁵⁶ Већ неколико дана након доласка у Цариград Ристић је код Гарашанина инсистирао да се на место Раноса доведе други секретар. Интересантно је да је управо питање Раноса, било један од најдужих спорова између Ристића и Гарашанина током службовања првог у Цариграду. Ристићеве критике на рачун секретара, који је био Бугарин по националности, биле честе и понављале су се из године у годину. Гарашанину је писао како Ранос осим бугарског једва да зна који други језик, да не зна написати ниједан акт, уопштено да смета, деморализира, чак и „агитује“ против свог надређеног. Ристић је инсистирао да су Раносове вештине тридесет година раније можда и биле довољне, када је било потребно само да се зна да се чита и пише, али да не одговарају савременим потребама дипломатске службе. Како до смене Раноса није долазио, Ристић се питао који „узроци постоје да лична презрења превагну над државним пословима“. Гарашанин је на крају истог писма додао: „Могоао се и не подписати па да се зна да је он [Јован Ристић прим. Д. Р.]“. Ристић је новог секретара добио тек средином 1867. године у лику Михаила Богићевића, иако је нешто раније истакао жељу да на то место буде доведен чиновник Министарства иностраних дела, Милан Пироћанац. Ништа бољи став Ристић није имао ни о Апостоловићу и Божовићу. Први је био тек питомац, док је писар био „врло ограничен младић, који не разуме шта преписује.“³⁵⁷

Рад српске дипломатске службе у Цариграду био је сведен највише на Ристићеве способности. Како су се послови гомилали тако су и његове обавезе бивале све веће. У писму Гарашанину сачуван је опис његових дневних активности у тренутку када је имао највише обавеза, око припреме доласка кнеза Михаила у Цариград: „Дању летим час на Порту, час у посланства; како се вратим, одма вам инструирам оне дугачке депеше, често још ни то свршио нисам, кад ето ваше коју ваља дешифровати; затим писат, преписивати и.т.д. Ви знате какве огромне ствари ја имам на врату. И ја мишљах као и ви, да ће писање престати скоро, но ја се сада уверавам, да ће се оно продужити и да ће га све више бити. Верујте ми на моју чест, да сам већ телесно малаксао, а се бојим већих последица. Ствари су брзе, хитне, а моја природа не да ми

³⁵⁴ Исто, 48–50, 79–81, 86, 101–102; АС, ИГ, 1.196. У пожару који је избио у Пери изгорела је и кућа у којој је било смештено српско представништво. Српска агенција је 1871. године пресељена у Терапију. *Писма Јована Ристића Фипилу Христићу*, 110; Ј. Пауновић Штерменски, *Фипил Христић у друштвеном животу Цариграда*, Зборник Матице српске за историју 89 (2014), 58.

³⁵⁵ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 5.

³⁵⁶ *Календар са шематизмом Србскога књажества за 1862*, 17; *Календар са шематизмом Србскога књажества за 1863*, 63; *Календар са шематизмом Србскога књажества за 1864*, 32–33; *Календар са шематизмом Србскога књажества за 1865*, 33; *Календар са шематизмом Србскога књажества за 1866*, 34–35.

³⁵⁷ АС, ИГ, 1.196, 1.418, 1.513, 1.580.

ништа да пропустим па оћу да се истрошим.“³⁵⁸ Једина права помоћ коју је Ристић, по сопственим речима имао, био је капетан Љубомир Ивановић, који је у Цариград стигао крајем 1866. и практично заузео место војног аташеа. Ивановић је имао не само важну улогу у преговорима са Грцима око склапања савеза, већ је и у српском представништву био од велике користи Ристићу.³⁵⁹

Књажевско-српско заступништво у Цариграду имало је и друге надлежности. Наплаћивало је таксе за пасоше и визе, за лађе које плове под српском заставом, као и различите судске таксе. Наплаћивање такси спадало је у задатак драгомана и капетана пристаништа.³⁶⁰ Генерално, у овим пословима постојао је велики проблем, јер Агенција у Цариграду није имала законом прописане надлежности. У парничним споровима суђено је по обичају који владају у другим страним канцеларијама. Ристић је планирао да напише један предлог за превазилажење такве ситуације, али је од тога одустао. Разлог томе је био, што је положај Србије био неодређен и подлежан променама те се у зависности од међународних односа увек другачије „контекстира“, да би било немогуће написати законски предлог који би проистицао из аутономног положаја Србије. У суштини, није се радило о великом послу, јер су парнице у које су били укључени српски грађани у Турској били ретки, а бродова који су пловили под српском заставом 1864. године било је укупно шест.³⁶¹

Једна од важних ставки за разумевање Ристићевог положаја у Цариграду представља и начин комуникације са Београдом. Информације је Ристић слао у виду депеша, президијалних писама, извештаја, али и кроз приватну преписку. Већина од те приписке носила је са собом карактер тајности или строге поверљивости. Махом је сва дипломатска преписка на релацији Цариград-Београд преношена преко курира, татарина, у то време Величка Стојковића. Татари, по својој природи снажни људи, успевали су да из Османске престонице до Београда, на издржљивим коњима царски друм пређу за четири до пет дана. У просеку је за ту релацију било потребно 183 сата.³⁶² Чак и депеше, које су по природи ствари носиле најхитније информације, нису због лоших телеграфских веза у Османском царству стизале на време. Ристић се једном приликом жалио Гарашанину како је једну депешу министра чекао девет дана.³⁶³ Када је реч о Ристићевим извештајима постоје два супростављена сведочанства. Гарашанин је хвалио његову способност „да са мало речи каже све што је нужно“.³⁶⁴ Са друге стране, ако је веровати Кости Магазиновићу, кнез Михаило је говорио да Ристићеви извештаји често садрже доста „шупљих фраза“.³⁶⁵ Чињеница да је Ристић много више пазио на форму својих писама упућених српском владару, што се само по себи подразумевало и било природно. За разлику од писама кнезу које су са собом носила и форму званичности, преписка са министром иностраних дела често је имала обележје личног.

Не постоји много података који говоре о Ристићевом друштвеном животу у Цариграду. Због природе посла, био је усмерен на своје колеге из других дипломатских представништава. Одговарајући на једну критику француског конзула у Београду да највише походи руску амбасаду у Цариграду, Ристић се правдао да је то зато што међу запосленим у амбасади има доста приватних пријатеља.³⁶⁶

³⁵⁸ Исто, 1.580, Ристић Гарашанину, Цариград, 1/13. март. 1867.

³⁵⁹ Исто, 1.636, Ристић Гарашанину, Цариград, 4/16. јануара 1867.

³⁶⁰ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 98–100.

³⁶¹ *Исто*, 65–66, 69–70, 72–75.

³⁶² В. Љ. Роровић, *нав. дело*, 75.

³⁶³ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 164.

³⁶⁴ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњковића, 14.556/318-7; АС, ИГ, 1.197.

³⁶⁵ АСАНУ, ИЗ, 9.288, Мемоари Косте Магазиновића, 65.

³⁶⁶ АС, ИГ, 1.636, Ристић Гарашанину, Цариград, 22. фебруар 1867.

Ристић није уживао у престоници на Босфору. Касније је писао Филипу Христићу да је толико „сит Цариграда“ да не би желео „ни једна кост после хиљаду година тамо да ми допре“.³⁶⁷ Мада треба претпоставити да се ова опаска више односи на онај професионални део, него на град као такав. Иако су се потоњи српски представници, због велике влажности ваздуха, највише жалили на тамошњу климу, Ристић се са тим није слагао. Христићу је писао да за шест и по година у Цариграду никада није легао уморан, док у Београду „сваки час кунта“.³⁶⁸ Треба претпоставити да је на добар део Ристићевог нерасположења утицала и одвојеност од породице. Зна се да су супруга Софија и син Никола у једном тренутку боравили у Цариграду, али су већи део тог раздобља провели у Београду.³⁶⁹

Улога у добијању градова 1866/67

Крај 1865. и почетак 1866. године најављивали су важне промене на политичкој мапи Европе. Снажење Пруске убрзано је доводило до заоштравања односа са Хабзбуршком монархијом око примата у германском свету. Русија је имала јасну намеру да се ослободи неповољних одредби Париског уговора из 1856, те је чекала повољну прилику. Француска Наполеона III је још увек важила за најјачу континенталну силу, али је њена снага постепено довођена у питање. Велика Британија, у својој изолационистичкој политици, се није много мешала у збивања на континенту, мада је њен глас и даље био од пресудне важности у најважнијим питањима. У таквим околностима дошло је до сазивања Париске конференције која је требало да расправи питање упражњеног престола у Румунији, након смене кнеза Кузе.³⁷⁰

Важно је нагласити да питање градова за Србију није силазило са дневног реда још од Канличке конференције, те да су се чекале повољне спољнополитичке околности за нову дипломатску офанзиву. За опипавање терена послужила је, већ поменута, посета кнеза Кузе Цариграду 1864. године. У једном разговору са Булвером Ристић је нагласио да би посета кнеза Михаила била могућа само у случају да се кнезу обећају сви градови укључујући и Београд.³⁷¹ Париска конференција је могла да послужи као права прилика да се питање поново изнесе пред европску дипломатију.

Подстицај је први дао руски конзул у Београду, Николај Павлович Шишкин. Иако у овом случају није имао овлашћења надређених, руски конзул је предложио Гарашанину пут кнеза Михаила у Цариград, те да се Србија на тај начин може надати повољном решавању питања Малог Зворника и Кастела. Гарашанин је разговор пренео Ристићу. Председник владе се није сложио са предлогом, али је истакао да би био другачијег виђења ако би посета кнеза подразумевала добијање градова. Гарашанин је додао да би се са посетом сложио и у случају да се Србији загарантују градови без Београда. Ристић је у одговору инсистирао да остали градови

³⁶⁷ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 28.

³⁶⁸ Исто, 217.

³⁶⁹ Ристића је у том периоду задесила и једна породична трагедија. Други син Михаило, умро је 1865. у доби од три године АС, ИГ, 1.514, Гарашанин Ристићу, Београд, 20. мај/ 1. јун. 1865; Н. Крстић, *Дневник, приватни живот I, 9. април 1864 – 31. децембар 1866*, приредила А. Вулетић, Београд, 2006, 197.

³⁷⁰ Париска конференција сазвана је да би решила питање наследства престола у Румунији након свргавања кнеза Кузе фебруара 1866. године. Конференција није била у стању да донесе било какву одлуку, те је њен рад прекинут. Нови кнез Румуније постао је Карло Хоенцолерн.

³⁷¹ АС, ИГ, 1.482.

без престонице не вреде много. Ово Гарашаниново писмо Ристић је у својим потоњим полемикама обилато користио да би показао исправност своје политике у односу на Гарашанинову³⁷² Ристић је сматрао да није немогуће да се конференција у Паризу претвори у конгрес. То је подразумевало да се, поред румунског питања, узме у разматрање и српско. Иако Игњатијев није до краја делио Ристићев оптимизам, направљен је следећи корак. Српски заступник је, највероватније по наговору Игњатијева, написао један мемоар и преко руског амбасадора проследио га за Петроград. У истом је истакао значај Београда. Решавањем питања престонице, сматрао је Ристић, била би решена питања осталих градова, те би се једино на тај начин отклонило неповерење које је постојало између Србије и Порте.³⁷³ Руски канцелар, Горчаков, одбио је да се питање покрене на конференцији. Сматрао је да би се тиме званични Петроград компромитовао код осталих великих сила и Порте.³⁷⁴ Тако је овај, за Ристића, „први дипломатски покушај Србије да добије градове“ доживео неуспех.

Делује у читавом кораку да су и Ристић и Игњатијев доста радили на своју руку, што је потом довело до извесних несугласица између Београда и Петрограда.³⁷⁵ Иако је Ристић Гарашанину истицао да „политика нема параграфа“, те да су „њени параграфи догађаји и прилике“, остаје чињеница да је писање мемоара и корак код Горчакова предузео без претходне сагласности надређеног. Правдао се да корак никако није могао да штети општем плану. Ристић јесте накнадно обавестио српску владу и кнеза, али иако је Гарашанин касније одбрио његов корак, није га превише благонаклоно примио.³⁷⁶ Ни Игњатијев није био транспарентнији. Свесно је одлагао преношење Горчаковљевих речи Ристићу. Због кашњења, у Београду су став руске дипломатије сазнали тек када се Јован Мариновић налазио у Паризу. Мариновићева мисија имала је за циљ да испита ставове француске и енглеске владе у вези са уступањем градова. Исто је довело до тога да се у Петрограду не гледа са поверењем на Мариновићеву мисију. Руски државни врх сумњичио је српску владу да у важном питању заобилази савете Петрограда.³⁷⁷

Пошто покушај да се покрене питање градова није доживео успех, крајем марта Игњатијев је добио инструкције из Петрограда, да се искористе дате околности на „ползу“ хришћана у Османском царству. Стога је руски амбасадор уверавао Ристића да је прави тренутак да се покрене питање Малог Зворника и Кастела. Игњатијев је саветовао турског министра иностраних дела, Али-пашу, да Порта узме иницијативу по овом питању. Међутим, упркос неповољаном положају, Порта је одбила да у пролеће 1866. питање Малог Зворника узме у разматрање.³⁷⁸

Почетком 1866. интензивирани су преговори између Србије и Грчке. Априла месеца Ристић и Делијанис, грчки посланик у Цариграду, усагласили су се да треба искористити постојеће заплете у Европи. Међутим, Ристића није обрадовало то што је краљ Ђорђе, преко Делијаниса, једним мемоаром покушао да заинтересује велике силе за грчке интересе. Ристић је несугласицу са грчком страном покушавао да изглади преко Игњатијева. Руског амбасадора је позвао да не осуђује Грке због таквог поступка већ да их и даље усмерава на директне преговоре са Србијом.³⁷⁹ Неколико недеља касније у Цариград је стигао Михаило Антонопулос, који је

³⁷² *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 135; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 390–393.

³⁷³ Текст мемоара у: Исто, 399–405.

³⁷⁴ Исто, 387–405; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 252–253.

³⁷⁵ Ристић је описао Игњатијева као неког ко је често склон, када су у питању интереси хришћанских народа на Балкану, да „ради мимо инструкција и много рескира“. *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 188.

³⁷⁶ Исто, 144–145; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји II*, 405–408.

³⁷⁷ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 188–189; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 253; О Мариновићевој мисији у Паризу и Лондону опширније: В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 220–225.

³⁷⁸ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 146–147, 150–151, 180.

³⁷⁹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, 419.

требало да замени Ренијериса у даљим преговорима са Ристићем. Српски заступник и грчки повереник сложили су се око свих основа на којима је требало да почива савезнички уговор. Према договору савез би се темељио на истим закључцима око којих су се усагласили Гарашанин и Ренијерис 1861. године. Један од предуслова био је тај да на чело грчке владе „што пре“ дође партија Кумундурса. Како до тога није дошло, јер је већ у јуну формирана влада англофила Димитриса Булгариса, преговори су запали у ћорсокак.³⁸⁰

Јуна и јула 1866. године дошло је до рата између Хабзбуршке монархије против Пруске и Италије. Из тог сукоба, Аустрија је изгубила Венецију и примат у германском свету, што ће резултовати и промену њене политике на Балкану. Само месец дана након завршетка тог сукоба дошло је до устанка на Криту, чиме је поново отворено Источно питање.

Српском кнезу и влади је била потребна јасна слика о сарадњи са Грчком. Зато је покренута нова офанзива у преговорима. Додатне главобоље српској страни задавале су намере хетерија. На Ристићеву иницијативу, ради даљих договора и стицања што јасније слике о стању у Грчкој, капетану Љубомиру Ивановићу била је поверена мисија у Атини септембра 1866. године. Српски капетан се том приликом састао са Ренијерисом, Кумундуром и Боцарисом. Ивановићев извештај није ни мало уливао оптимизам Ристићу. Писао је да је стање грчке војске такво, да ни за тридесет година неће бити спремна да уђе у војни савез и ратна дејства.³⁸¹ У међувремену је Ристић разменио преписку са Кумундуром. Грчки политичар је известио српског заступника да краљ и грчка влада са Булгарисом на челу нису спремни да уђу у савез какав жели Србија. Сматрало се да за тако нешто није погодан тренутак, јер Атина није ни војно ни материјално спремна. Ако није обећавао склапање савеза, Кумундур је писао да је Грчка у стању да подигне хетеристе на устанак у Турској.³⁸² Ристић је био свестан грчке намере да Србија води отворени рат са Портом, док би она преко хетериста водила герилски рат. Кнез Михаило, Гарашанин и Ристић су били против таквих комбинација. Као што кнез није имао намеру да буде устанички харамбаша, тако ни Ристић није наилазио за сходно да се српска влада упушта у авантуру „са безименим друштвом које никоме није одговорно“. Са тим је била сагласна и руска дипломатија, које је била упућена у српско-грчке преговоре о савезу.³⁸³

Распламсавање борби на Криту, довело је до тога да је Порта, у страху од ширења устанка, била спремна да попусти по питању Малог Зворника. У разговору са Ристићем, Алипаша је нагласио да би ово питање могло веома брзо бити завршено. Предуслов је био једно учтиво писмо од стране српског кнеза. Ристић није пропустио да примети турском министру да се, погледу Малог Зворника, не ради ни о каквој концесији, већ о питању које по праву припада Србији. Напротив, нагласио је Ристић, било је логичније да велики везир упути такво писмо српском владару.³⁸⁴ Даље разговоре прекинуо је позив кнеза Михаила да се Ристић врати у Београд ради консултовања и прављења планова о даљим акцијама.

³⁸⁰ Споразум који је постигнут између Ристића и Антонопулоса имао је 12 тачака. Поред доласка Кумундурсове партије на власт предвиђено је да се у начелу прихвата договор из 1861. године. Назначено је да се обе стране имају „живо спремати“ а посебно Грчка која је заостајала у војним припремама. Обе стране, према претходним договорима, имају задатак да спремају народе у Османском царству, а посебно Арнауте, чији је задатак био да отпочну устанак. Договорено је да се читава ствар држи у тајности од европске дипломатије. Требало је спречавати превремене устанке, а о тачном датуму устанка предвиђено је да буде део договора. Пре устанка било је неопходно потписати формалну конвенцију. Такође је назначен наставак преговора у случају изостанка рата у западној Европи. *Исто*, 424–425. Ристић је тих месеци често водио преговоре са Џелал-пашом и његовим повереником Наумом Сидом. Џелал-паша, арбанашки главар из покрајне Мат, уверавао је Ристића у намеру да подигне устанак међу арбанашким племенима против турске власти. Д. Леовац, *Србија и Русија*, 201–204.

³⁸¹ Ивановићев извештај о мисији у Атини – *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, 494–498.

³⁸² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 449–452.

³⁸³ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 174.

³⁸⁴ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 263–264, 271.

Ристић је у Београд стигао 22. октобра. На првом састанку са кнезом и члановима владе показао је Кумундурсово писмо, које је међу присутнима оставило доста неповољан утисак. Након тога је Ристић самоуверено изнео предлог да је дошао прави тренутак да Србија званично покрене питање градова. Неповољне околности у којима се налазила Порта након избијања Критског устанка, те став великих сила да по сваку цену одрже мир на Балкану, уверавали су Ристића у позитиван исход корака. У најгорем случају, како је истакао кнезу, евентуално одбијање Порте олакшало би потоњи положај Србије у очима Европе, ако би била решена да тврђаве заузме силом. Још један од аргумената који је Ристић потегао био је тај, да би се снажним захтевањем градова пружио и доказ солидарности са Крићанима и осталим хришћанима на Балкану у борби против Османске власти.³⁸⁵ Уз Ристића одмах су пристали Јован Мариновић и Никола Христић. Убрзо је такве назоре прихватио и кнез Михаило. Једини који се колебао по овом питању био је Илија Гарашанин. Председник владе сматрао је да би покретње питања градова могло да компромитује тајне војне припреме Србије. Такође, изразио је бојазан да би евентуални добитак градова могао да доведе до одлагања оружане акције против Турске. Штавише, према првом министру питање градова је било најцелисходније решити са великим силама, алудирајући на неконзистентност Порте.³⁸⁶ Ристић се није слагао са последњим. Поучен искуствима из Канличке конференције, сматрао је да посредовање великих сила не може довести до позитивног исхода. Зато је његов предлог био да се корак за иселење турских гарнизона из преостала четири града учини непосредно Порти. Даљи договори у Београду највише су се базирали на форму корака. На Ристићев предлог, прихваћено је да кнез писмом затражи од великог везира уступање градова и иселење турских гарнизона. Тиме би се задовољила и сујета Порте, која је у оријенталном маниру велику пажњу обраћала на форму.³⁸⁷ Писмо је одмереним и достојанственим, чак и ласкавим тоном написао Јован Мариновић. Кнез га је потписао 29. октобра. Ристић са кнежевим писмом отпутовао за Цариград, док је Мариновић кренуо у дипломатску мисију путем Петрограда.³⁸⁸

Ристић је касније инсистирао да је корак учињен за градове искључиво његова идеја.³⁸⁹ Међутим, нема сумње да је он настао и осмишљен у интеракцији са Игњатијевим. Пре свега је утицај руског амбасадора уочљив по питању тренутка и форме по којој су градови тражени. Док је Ристић за корак наишао на повољан одазив код српске владе, дотле је иста намера била подржана и од стране руског председника владе Горчакова.³⁹⁰

Неколико фактора довело је до тога да Јован Ристић постане у јесен 1866. најагилнији актер у намери да Србија од Порте тражи градове. Већ од пролећа исте године могу се кроз извештаје пратити његова промишљања у вези са даљим корацима Србије. Штавише, почетком јуна 1866. Ристић је заузимао много ратоборнији став. Сматрао је да је право време за акцију. Није му у том тренутку до краја био јасан рок којим је предвиђено да се за две године подигне устанак на Балкану. Гарашанину је у погледу тога писао, да или Руси „угађају“ балканским хришћанима или обрнуто. Средином 1866. заговарао је акцију, јер није искључивао могућност да ће даљим заплетима у Европи за Србију наступити „тежи дани“ у остваривању ослобођења и уједињења. Посебно је под тиме подразумевао све чешће гласине које су кружиле дипломатским кулоарима да ће се Аустрији дозволити окупација Босне и Херцеговине као компензација за изгубљене поседе у ратовима са Италијом и Пруском. Сматрао је да би огроман проблем настао

³⁸⁵ В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 300.

³⁸⁶ А. Василевић, *нав. дело*, 90; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 463; М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд, 1895, 67–68; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 256.

³⁸⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 465.

³⁸⁸ Писмо кнеза Михаила Великог везиру види у: З. Јанковић, *Пут у Цариград. Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд, 2006, 62–64; D. Mekenzi, *нав. дело*, 44–45.

³⁸⁹ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 47.

³⁹⁰ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 254–255.

ако би решење српског питања „изашло из наших руку“ и постало европско. По Ристићевом мишљењу то је могло да резултира да велике силе почну да решавају Источно питање у складу са својим интересима, те да у том случају оно не би било решено „по мери“ хришћанских народа у Османском царству.³⁹¹

Није само политика западних сила била предмет Ристићеве стрепње. Штавише, руска балканска политика је тих месеци била у фокусу његових промишљања. Посебно је то био случај након извештаја који је руски конзул Шишкин упитио у Петроград, где је назначено незадовољавајуће стање у српској војсци.³⁹² Ристић је известио Гарашанина, да је тиме Петроград добио још један аргумент да Србију одвраћа од активније политике. Српски заступник у Цариграду није имао дилему да се интереси Русије, од свих великих сила, највише подударају са интересима Србије на Истоку. Ипак, сматрао је да тај однос који је „историчан“ и „постојан“ не треба да буде такав да прерасте у зависност.³⁹³ Ристић није сумњао да Русија жели „устанак хришћана на Балкану“, али тек за коју годину потом, обзиром да још увек није спремна да „прекине чвор Источног питања“. Главни разлог за тако нешто лежи у томе да Русија, од 1856, нема своју флоту у Црном мору, што је спречава да води офанзивнију политику према Османском царству. Исто га је навело на закључак да рок од две године није руски, јер за „две године нити Русија може у Црnome мору флоте имати, нити уопште са својим реформама готова бити“.³⁹⁴ Иако је писао да се не може тачно предвидети какво ће бити држање Русије у „одсудном тренутку“, Ристић није имао дилему да Петроград не би отказао пријатељску политику.³⁹⁵

Ристићева гледишта о руској политици у том тренутку су била тачна. Руски канцелар Горчаков сматрао је да стање у Европи треба да се искористи у циљу вршења притиска да Порта спроведе реформе у царству, те да се на тај начин побољша положај хришћанских народа. Јачање националних свести хришћана постепено би довело до урушавања османске власти. Рат са Турском био је тек резервна опција, мада је и она подразумевала да се покlope прилике у Европи. Стога је и Мариновићу у Петрограду јасно предочено да Русија не може одредити тачно време почетка устанка. Тачан датум акције на Балкану у овом периоду није био коначно одређен.³⁹⁶

Ивановићев извештај, грчко-бугарски односи, Кумундурсово писмо, уопште ток преговора са Грцима, јасно су српском заступнику у Цариграду ставили до знања да сарадња балканских народа није могућа у датом тренутку. Без грчке владе, као најважнијег партнера, српска страна није се могла надати успеху у евентуалном рату против Турске, још мање неутралном држању или подршци великих сила у оправданост сукоба, како је Ристић истакао Кумундурсу.³⁹⁷ Питање српско-грчке сарадње дало је само завршни печат даљим Ристићевим корацима пред Портом. Снажна подршка Русије која би омогућила начело немешања на Истоку и сарадња балканских хришћанских држава били су, за Ристића, преуслови под којима се могло ући у сукоб са Турском. Како у јесен 1866. основе нису до краја постављене, Ристић, који није

³⁹¹ Поводом гласина о анексији Босне и Херцеговине од стране Хабзбуршке монархије Ристић је констатовао Гарашанину да би тим чином „наша будућност била сахрањена“. У истом извештају Ристић није сумњао да ће се Аустрија дочепати ових територија, и то, по његовим речима, путем европског конгреса. Сматрао је да се такав сценарио може спречити једино ако „судбину ови земаља пре тога решимо“. *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 203–204.

³⁹² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, 426–427. О војном стању српске војске и ратним припремама опширније: Д. Леовац, *Србија и Русија*, 210–251.

³⁹³ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 188–189.

³⁹⁴ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, 428–429.

³⁹⁵ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 190.

³⁹⁶ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 258.

³⁹⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 455–457.

веровао да ће две године касније услови за српске интересе постати бољи, дошао је до закључка да су заплети у Европи и Османском царству прави тренутак да Србија пред Порту изнесе питање градова. Сматрао је да покретање тог питања ни на који начин не ремети дотадашње војне припреме Србије и даље радове на стварању Балканског савеза.

Ристић је у Цариград стигао 10. новембра. Сваки наредни дипломатски корак морао је добро да осмисли у циљу да читава акција не буде компромитована. Постојао је страх да Порта из других извора не сазна за садржај, те да велики везир врати кнежево писмо неотворено. То није било нимало једноставно. Ристићеви извештаји говоре колика је тих дана била љубопитљивост амбасадора великих сила о садржају писма. „Свак би желио знати шта сам донео у својој торби“, писао је Гарашанину. Одмах при приспећу отишао великом везиру Мехмед Ружди-паши и предао му кнежево писмо. Велики везир није успео да сакрије горак утисак који је на њега оставио садржај. Службеним тоном изјавио је да ће Порта читаву ствар узети у разматрање. Да би учинио додатна објашњења и ублажио утисак Ристић се упутио Али-паши. Турски министар спољних послова је Ристићу био најприкладнији за сарадњу. У својим извештајима описивао га је као предводника умерене струје, и неког ко се на Порти највише разуме у односе са Србијом. „Пипав и тих“, писао је Ристић, „али мудар и пун обазривости“.³⁹⁸ Ристић је Али-паши саопштио да Србија пред Портом од тог тренутка има два питања. Прво се односило на Мали Зворник, што је питање права Србије. Друго се односи на градове. Ристић је одмах нагласио, да градови нису питање права, већ „великодушности султана“, те је у дипломатском тону замолио Али-пашу да се корак посматра као „поверљив и директан“. Инсистирао је да би отклањањем „топова над главама“, у Србији престало свако неповерење које је владало између ње и Порте. Српски заступник се није устручавао у ласкању, али није пропуштао ни прилику да индиректно запрети у случају да корак буде одбијен. На Али-пашино питање да ли кнез намерава да посети Цариград по угледу на румунског кнеза Карла, Ристић је изјавио да то само од Порте зависи, алудирајућу на позитиван исход градског питања.³⁹⁹

Српски заступник је успео у основној намери. Већ тада је био пун оптимизма у повољан исход. Писао је, да је на самом почетку основни циљ био да се питање „протури“, те да се потом даје значај у складу са околностима, свестан да до разрешења неће доћи брзо и олако. Постепено су за садржину писма, један по један, сазнали и амбасадори великих сила. Због форме корака и „умерености“ писма, акција Србије је произвела изненађујуће добар пријем и међу дипломатама за које је Ристић веровао да неће бити наклоњени српским тежњама. Реакцијама у Цариграду били су задовољни и кнез и Гарашанин. Председник владе је констатовао да је корак учињен у право време, те да „ако га сви и не одобравају, нико га и не осуђује“. Ипак, за разлику од оптимистичног Ристића, Гарашанин није веровао у успех корака. Као политичар старог кова, навикнут на „превртљивост“ Порте, сматрао је да би она изненадила уколико би уступила градове по српским условима.⁴⁰⁰ Знао је и Ристић да Порта није поуздан партнер. Разумео је да „као што није у њена обећања веровати, тако се није на њене претње ослањати“. Дугогодишњи боравак у Цариграду омогућио му је да стекне бољи увид у односе који владају на Порти. Сматрао је да ће Порта, иако невољно, под притиском догађаја на крају ипак бити принуђена да пристане на српске захтеве.⁴⁰¹

Иако је дипломатски корак за градове учињен директно код сизерена, подразумевало се да не може да прође без уплива дипломатије великих сила. Русија је за корак знала и пре него што је учињен. Штавише учествовала је у његовом креирању. Подршка српском захтеву пред

³⁹⁸ АС, ИГ, 1.636, Ристић Гарашанину, Цариград, 1/13. фебруар 1867; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 467.

³⁹⁹ АС, ИГ, 1.580, Ристић Гарашанину, Цариград, 2/14. новембар 1866; 9/21. новембар 1866; *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 291–295; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 471–474.

⁴⁰⁰ АС, ИГ, 1.581, Гарашанин Ристићу, Београд, 15/27 новембар 1866; 17/29. децембар 1866.

⁴⁰¹ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 196.

Портом поново је потврђена Мариновићу у Петрограду. Француска се одмах уз Русију сврстала на српску страну. Мада су њени разлози били дијаметрално супротни руским, обзиром да је кроз напуштање тврђава желела да повећа уплив Порте у Србији.⁴⁰² Мариновић је након Петрограда кренуо путем Берлина и Беча. И од Бизмарка и од Бајста добио је иста уверења да ће српски захтев бити подржан пред Портом од стране амбасадора тих европских сила. Бајст је говорио Мариновићу, да би Порта требало сама да напусти тврђаве, јер би тако избегла већу катастрофу. Након пораза у рату са Пруском, и у тренутку када су се са Пештом водили преговори о даљем преуређењу државе, мир на границама је био приоритет за Бајста. Добијањем тврђава, како је аустријски министар спољних послова сматрао, нестао би сваки повод да Србија уђе у рат са Турском. Исто је могло да доведе до комешања српског и словенског становништва Монархије, што никако није било у интересу Беча. Стога је Ристић био поприлично изненађен заокретом у Прокешовом држању у Цариграду. Енглеска дипломатија се у почетку држала по страни. За цариградског амбасадора, Лајонса, питање градова није било ништа друго него питање сујета.⁴⁰³ Ни Србија ни Русија нису у градском питању очекивале подршку Британије, већ се сматрало да ће Лондон, и у случају да буде против, попустити пред притиском већине сила. То показује и чињеница да Британија није била упућена у корак пре него што је учињен, за разлику од руске, француске и аустријске дипломатије.⁴⁰⁴

Порта се није нашла у завидној позицији након кнежевог писма. Евентуално одбијање захтева тумачило би се непријатељским држањем, те би сва одговорност за лоше односе са Србијом била свалена на Порту. Али-паша покушао је да међу амбасадорима гарантних сила поново постави питање Малог Зворника и Кастела у први план, са речима да ће то питање бити решено по српској жељи. Био је то безуспешан покушај.⁴⁰⁵ Највећи проблем за Порту, по речима Али-паше, представљало је питање Београда као „капије царства“. У источњачком довијању, турским министар спољних послова изјавио је да Порта није у стању да реши последње питање због отпора султана и јавног мњења у Турској. Порта је по питању београдске тврђаве рачунала на подршку Британије. Чак се и француски секретар у Цариграду, Бонијер, распитивао код Игњатијева о ставу руске дипломатије о евентуалној концесији без иселјења гарнизона из српске престонице. Одговор руског амбасадора гласио је да то „и не би била нека концесија“.⁴⁰⁶ Уопштено, руска дипломатија инсистирала је на испуњењу српског захтева у целости. Ристић је касније тврдио да је Игњатијев био „наш сераскер“ током градског питања.⁴⁰⁷ И српска дипломатија била је јасна што се тиче захтева. „Без Београда нема решења и то не као откуп, већ као концесија“, писао је Ристић. Јасна је била намера српске стране да се питање Београда постави као унутрашње, а не као европско питање. Суптилно је стављано до знања да ће се до београдске тврђаве доћи, ако не мирним путем, онда ратом. Пруски амбасадор Брасије посматрајући српску дипломатију, направио је занимљиву опаску. Писао је Бизмарку да га корак Србије подсећа на даму која је спремила најбољу хаљину за бал, али да бала није било, те да је морала да одложи хаљину за боље време. Српски заступник је на такву констатацију

⁴⁰² То потврђује и мемоар француског министра спољних послова, Мустјеа, који је представљен великим силама у јануара 1867. године. Француској је било у интересу да Порта уступањем градова Србије, предупреди даље покрете хришћана на Балкану, те да се на тај начин одржи целовитост Османском царства. Д. Леовац, *Србија и Русија*, 262.

⁴⁰³ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 243.

⁴⁰⁴ С. Рајић, *Велика Британија и градско питање 1866/67 – Борба за Београд*, Београдски историјски гласник IV (2013), 128; Аустријски амбасадор, Прокеш фон Остен био је два дана пре Ристићевог доласка у Цариград детаљено обавештен о кораку. АС, ИГ, 1.580, Ристић Гарашанину, Цариград, 28. новембар/10. децембар 1866.

⁴⁰⁵ Сличну намеру да питање градова замени за Мали Зворник и Кастел имала је енглеска дипломатија. Иста намера наишла је на одлучан отпор руског канцелара, Горчакова. Д. Леовац, *Србија и Русија* 257.

⁴⁰⁶ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 306.

⁴⁰⁷ С. Рајић, *Велика Британија и градско питање*, 138.

цинично одговорио: „Остају тоалете! У томе и јесте поента – имати задовољство које бал доноси, а не уморити се тамо игром.“⁴⁰⁸

Средином децембра, након почетног корака и дипломатских притиска, Ристић је дошао до закључка да се „наша ствар ућутала“. Илија Гарашанин је сматрао да Порта само купује време, те да жели да избегне позитиван одговор на српски захтев. Почетком јануара 1867. и Ристић је једини пут посумњао у позитиван исход градског питања. Деловало је тада да ће на Порти преовладати радикалнија струја, која се залагала за непопуштање. Ни умеренија струја није давала више оптимизма. Ристић је писао Гарашанину, како Али-паша и даље сматра да може да се „провуче“ само са Шапцем и Смедеревом, без Београда и Кладова (Фетислама).⁴⁰⁹

Решење српског захтева је добрим делом била убрзано захваљујући новом француском амбасадору, Николи Буреу. Мада му је требало времена да се снађе на „терену цариградском“, он је са доста ентузијазма је кренуо у решавање српског питања. Утицај француске дипломатије од свих великих сила био је шездесетих година најизразитији. Ристић је добро разумео, да Француска као заштитник кримског система, има доминантну улогу на Истоку, те је природно био усмерен на Буреа. У том правцу усмеравањем је и од стране Игњатијева, јер би активно руско залагање изазвало подозрења осталих сила. Ристићу се није свидело оно што је имао да чује на првом сусрету са Буреом. Француски амбасадор је тражио начин да Порти олакша доношење одлуке. Предложио је повећање годишњег данка који је Србија плаћала. Ристић је одмах замолио да у ту „жицу не дира“. Ристић је након тог састанка био уверен да ће Буре бити знатна подршка за градове, али је сматрао да ће решење бити тако да ће омогућити Порти да Србију „што више очупа“.⁴¹⁰

Одлагање доношења решења све више је бринуло европске силе. Вести о наоружавању српске војске, српско-грчким преговорима, зајмовима, те све чешће гласине о устанку који се спрема на пролеће 1867. године, додатно су алармирали Париз, Беч и Лондон. Прокеш је извештавао своју владу, да би се сваком концесијом која би искључивала Београд, огорчење само повећало, те да мир не би био постигнут. Бизмарк је такође, упозоравао да је предаја градова у Портином „сопственом интересу“.⁴¹¹ Посебно је Велика Британија била заинтересована да се српско питање што пре реши. Страх од јачања утицаја Русије, која је управо преко Источног питања изашла из изолације након Кримског рата, више је плашио министра иностраних дела Енглеске, лорда Стенлија, него губитак градова за Турску. Зато је јануара 1867. слао учестале телеграме Лајонсу, да наступа заједно са француским амбасадором, у циљу да Порта што пре да позитиван одговор на српски захтев. Предлог лорда Стенлија предвиђао је да се сви градови уступе српском кнезу, турски гарнизони иселе, те да на тврђавама остане турска застава као симбол султановог суверенитета.⁴¹²

Порта је била принуђена да попусти пред притисцима. Крајем јануара сви министри на Порти су се сагласили да треба позитивно одговорити на писмо кнеза Михаила. Након седнице на којој је коначно пала одлука, сви су отишли на подворење султану, где су изнели закључак Порте. И пре него што је питање коначно било уређено, Али-паша је 28 јануара 1867. саопштио Ристићу да ће ствар убрзо бити уређена на „одговарајући начин“. Истог дана је и кнез Михаило

⁴⁰⁸ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (даље: GStA PK), III, HA, MdA, nr. 7307, Schriftwechsel mit dem Königlichen Gesandeten zu Constantinopel, 1866-7, Брасије Бизмарку, Цариград, 21. фебруар 1867; С. Рајић, *Велика Британија и градско питање*, 137.

⁴⁰⁹ АС, ИГ, 1.636, Ристић Гарашанину, Цариград, 19/31. јануар 1867; *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 333, 339–340.

⁴¹⁰ *Исто*, 322–325; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије II*, 533–540; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 253.

⁴¹¹ HHStA, PA XII, kt. 87, Прокеш Бајсту, Цариград, 11. јануар 1867; GStA PK, III, HA, MdA, nr. 7307, Schriftwechsel mit dem Königlichen Gesandeten zu Constantinopel, 1866–7, Бизмарк Голцу, Берлин, 30. јануар 1867.

⁴¹² С. Рајић, *Велика Британија и градско питање*, 134–135.

добрио исто обавештење преко команданта београдског гарнизона Али Риза-паша. Али-пашино објашњење довело је српског заступника у дилему. Није се могло са сигурношћу предвидети да ли ће позитиван одговор обухватати и Београд, те да ли ће бити постављени одређени услови. Међутим, испоставило се да су Ристићеви страхови у том смеру били неосновани. Пре коначног решења уследиле су промене на Порти. Нови велики везир постао је Али-паша, док је реосор спољних послова добио Фуад-паша. Порта је 17. фебруара донела решење да се и Београд и остале тврђаве уступе на чување и управљање српском кнезу. Султан је наредног дана санкционисао решење Високе Порте.⁴¹³

Након Портиног и султановог решења Ристићу је са турском званичницима остало да преговара о завршним финесама одлуке и доласка српског кнеза у Цариград. Писао је Гарашанину да српски владар не креће на пут док се дефинитивно не уреде ствари са Али-пашом. „Услови нема онаких каквих смо се прибојавали“, закључио је Ристић. Уопштено, форма је била таква да није постојала могућност да се тражи накнада за градове. Чињеница да Порта није отуђила градове, већ их је уступила на чување и управљање кнезу Михаилу, навела је Ристића на закључак Србија формално није добила ништа, а у пракси „све“.⁴¹⁴ Једно од важнијих питања које је могло да буде предмет неспоразума било је то да ли се градови поверавају на чување личности кнеза Михаила, или кнезу као владару Србије. Када је од Фуад-паше добио одговор да се предају српском кнезу као шефу државе, све препреке за долазак кнеза Михаила биле су уклоњене. Ристићев и Гарашанинов циљ био је да се ствари тако уреде, да кнежева посета има искључиво протоколарни карактер, у чему је српска дипломатија успела. Велики везир је писмом 3. марта 1867. обавестио српског владара о позитивном одговору на српски захтев. Обреновић је прихватио позив да дође у Цариград пет дана касније.⁴¹⁵

Кнез Михаило је у Цариград пристигао 1. априла 1867. године. Последњу деоницу пута, од Варне до Цариграда, са свитом и Ристићем, који му је дошао у сусрет, прешао је на султановом пароброду „Султанија“. По пристизању у престоницу Турске, кнез се упутио у царску палату Долмабахче. Иако је кнез Михаило лепо примљен, турски званичници нису до краја успели да сакрију своје незадовољство. Поносно и господско држање Обреновића оставило је јак утисак на турске властодршце. Наредних дана кнез Михаило је проводио време у посетама представницима гарантних сила у Цариграду. Ристић се, по својој службеној дужности, није одвајао од српског владара. Често се догађало да кнез чека на Ристића, као познаваоца „турске етикете“, пре него што учини следећи корак.⁴¹⁶ Последњег дана кнежевог боравка у Цариграду, 10. априла, султан Абдулазис I је српском владару уручио ферман којим се уступају четири царска града. Уз велику свечаност на Калемегдану акт је прочитан осам дана касније. Последњи турски војник напустио је Србију 6. маја 1867. године.⁴¹⁷

Исељење турских гарнизона из српских градова 1867. био је догађај који је додатно учврстио српску аутономију и којим је учињен крупан корак ка државној независности. Јасно је да успех није само и искључиво Ристићево дело, мада су његове заслуге огромне. Његова одговорност јесте била мања од кнежеве или председника владе, јер су они доносили и одобравали најважније одлуке. Опет, тенденциозна су писања да је Ристић „само по упутствима радио“, како су то настојали да представе његови политички противници. У једној од каснијих полемика Ристић није претендовао да су градови искључиво његова заслуга. Ипак, на истом месту морао је да се осврне на детаље који су показивали његов удео у кораку. „Није моја

⁴¹³ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 344–346; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 262.

⁴¹⁴ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 364.

⁴¹⁵ *Исто*, 348–349, 353, 363–367, 373–374; З. Јанковић, *нав. дело*, 67–69.

⁴¹⁶ Љ. Узун-Мирковић, *У свити кнеза Михаила*, Београд, 1899, 26–27.

⁴¹⁷ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 264–265; З. Јанковић, *нав. дело*, 76–90.

заслуга у томе што је мој 'убедљиви говор хипнотисао Порту', но у томе: што сам ја уздржао српску политику да не спадне на зидине малих градова [...]; што сам нашао подесан моменат кад да се корак чини; што сам и сам *корак предложио*, а то бележи и Мариновић у своме Мемоару' и ако нехотично; што сам за тај посао предложио и *modus procedendi* који је такођер усвојен; што сам навео на тај корак и Министра – Председника, противу његове воље; што сам водио преговоре сâм начином (директно са Портом), који се показао успешним; и, најпосле, што сам успео.“, записао је Ристић.⁴¹⁸ Није занемарљив податак да је од свих српских заступника у Цариграду током 19. века једино Ристић своју мисију успешно завршио. Признање заслуга добио је од кнеза Михаила лично. У писму, које је Ристић објавио у *Видовдану*, српски кнез се захвалио заступнику у Цариграду уз тврдњу да је „понајвише“ заслужан у дипломатском успеху, те да му је у читавом послу био „десна рука“. Писмо је имало велики одјек у јавности. Кнез Михаило је такође, Ристића наградио и материјално, са 1.000 дуката.⁴¹⁹ Јовану Ристићу је и пре него што је корак око градова дефинитивно био готов, своје честитке пренео и Илија Гарашанин. Председник владе писао је, да којим случајем постоји титула „Бизмарк“, да би српског заступника одмах предложио кнезу за исту.⁴²⁰

Позитивним епилогом градског питања није се завршила Ристићева мисија у Цариграду. Период 1866–1868 представљао је финалну фазу стварања Балканског савеза. Још пре званичног покретања питања градова, потписан је савез са Црном Гором, 5. октобра 1866. године. Споразуми су наредне године постигнути и са Добредетелном дружином, коју су чинили бугарски политички емигранти у Букурешту, те Хрватском народном странком на чијем челу се налазио бискуп Јосип Јурај Шторсмајер. Почетком 1868. био је склопљен уговор између Србије и Румуније који се тицао развоја двеју држава и њених трговачких односа.⁴²¹ Најважнија карика Балканског савеза, споразум између Србије и Грчке, био је Ристићев део посла.

Након замирања преговора између Грчке и Србије у октобру 1866. ситуација се значајно изменила крајем године. Све већи притисак Порте код европских сила да Грчка обустави слање помоћи критским устаницима, те претња ратом довела је до пада владе Димитриса Булгариса. Узаврело јавно мњење у Грчкој принудило је грчког краља на попуштање, те да на самом измаку 1866. повери састав нове владе Кумундуросу. Лица која су се наша у новом кабинету, навела су Ристића на закључак да се „хетерија претворила у владу“. Недуго након формирања новог грчког кабинета дошло је мањих побуна у Епиру које су претиле да прерасту у веће. Кумундурос је преко својих повереника известио Ристића да је Грчка спремна да „хитно закључи уговор о савезу“ са Србијом. Од српског заступника је тражио да му српска влада достави пуномоћје за потписивање уговора. Гарашанин је Ристића овластио да води преговоре, али није могао да му да пуномоћје за потписивање уговора док Грци не изнесу своје предлоге.⁴²²

⁴¹⁸ *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 64–65.

⁴¹⁹ Ристићева „награда“ за успешно обављено добијање градова од стране Порте било је једно од питања у полемици коју су деведесетих година 19. века водили Милан Пироћанац и Ристић. Први је тврдио, позивајући се на „Мемоар“ Јована Мариновића, да је Ристић уместо 1000 дуката тражио у замену једно напуштено турско имање, те ранг државног саветника. Ристић је у свом одговору истакао да није желео новац, јер га је у таквој ситуацији посматрао као „бакшиш“. Зато је отишао Мариновићу да замоли истог да утиче на кнеза Михаила да му се поклати једно турско добро, које је према Ристићевим речима, имало далеко нижу вредност од 1000 дуката које је на крају примио као поклон. Тврдњу да је тражио ранг државног саветника Ристић је окарактерисао као лажну. М. Пироћанац, *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд, 1896, 27–29; *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 55–57; Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 223.

⁴²⁰ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/576.

⁴²¹ Опширније: Д. Леовац, *Србија и Русија*, 186–209.

⁴²² АС, ИГ, 1.580, Ристић Гарашанину, 28. 12.1866/ 9.1. 1867; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, 527, 528;

Преговори између Ристића и Делијаниса започели су крајем јануара 1867. године. Грчки представник у Цариграду радио је по инструкцијама новог министра спољних послова Карилаоса Трикуписа, које су се добрим делом заснивале на ранијим договорима Гарашанина и Ренијериса, те Ристића и Антонопулоса.⁴²³ Трикуписова упутства, која је Делијанис предао Ристићу, како је српски заступник у Цариграду приметио, садржале су већ раније договорене тачке општег карактера. Међутим, недостајале су оне конкретније попут дефинисања будућих граница, броја оружаних формација, те тачан датум акције. Свестан да даљи преговори неће ићи лако, у циљу да се савез што пре склопи, Ристић је приликом предаје примедби Делијанису усмено саопштио да треба узети у обзир могућност да Србија и Грчка удружене нису у стању да савладају турску војну снагу. Предложио је да су у уговору утврди оно што је најнужније, што се односило на евентуалне територијалне добитке.⁴²⁴

Подела интересних сфера и територијалне претензије кључно су утицале да преговори западну у Њорсокак. Према Ристићевом предлогу, Србији би припале Босна и Херцеговина, Стара Србија до Дрима и Искера, док би Грчка добила Епир, Тесалију и Егејска острва. Простор назван Албанијом је требало да представља део даљих договора, мада је Ристић сматрао да је најбоље да она постане независна, узимајући у обзир етничку структуру. Македонија⁴²⁵, у случају да се не дође до сагласности око поделе, Бугарска и Тракија биле су територије које је у прво време требало оставити по страни. Ристић је био мишљења да какве год границе да се одреде у савезу са Грчком, биће утемљене тамо „где стигну војске“ једне и друге државе.⁴²⁶ На седници српске владе 24. фебруара усвојен је нацрт уговора који је представљао стилизацију и допуну грчког предлога. Исти је Гарашанин проследио Ристићу заједно са пуномоћјем од кнеза да закључи уговор. Крајем фебруара Делијанис и Ристић су, заправо, само разменили два нацрта. Грчки предлог је делио интересне сфере планином Балкан. И Ристић и Гарашанин били су разочарани огромним територијалним апетитима Грчке, који нису представљали ништа друго до протежирање *Мегали* идеје. Ове територијалне претензије Грчке побудило је сазнање да је Француска упутила предлог Русији, који је предвиђао за Грчку природне границе, а за Србију тврђаве. Био је то разлог зашто је Делијанис, када је видео српски предлог, самоуверено изјавио Ристићу да Грчка може толико да добије и без оружја, те да ће Србији остати само „трошкице“ од грчког истока. Средином марта дошло је до застоја преговора. Чињеница да се са Грчком није стигло до договора утицала је да и Гарашанин промени свој став о градском питању.⁴²⁷

Једна страна кривила је другу због неуспеха преговора. Након добијања градова, Ристић је писао Гарашанину да су и у Цариграду и у Атини „Грци огорчени противу нас“.⁴²⁸ Управо је градско питање довело до промене односа између два потенцијална савезника. Већ у пролеће 1867. било је јасно да од горепоменог француског предлога нема ништа, а добијање градова дало је више на снази српској страни у даљим преговорима. До обнове разговора дошло је средином маја и то на захтев Русије.

Пре наставка преговора између Ристића и Делијаниса српском заступнику су стигла Гарашанинова упутства. Трбало је наставити тамо где је у преговорима настао застој, што је подразумевало да се што пре реше важна питања о интересним сферама. Гарашанин је посебно истакао важност питања Бугара, где је деловао у складу са упутствима Русије. Од Ристића

⁴²³ О Трикуписовом нацрту види В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 319.

⁴²⁴ Исто, 319–322.

⁴²⁵ Под појмом Македоније подразумева се област између Тесалије и Тракије, од Егејског мора до планине Балкан.

⁴²⁶ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 337.

⁴²⁷ АС, ИГ, 1.636, Ристић Гарашанину 8/20 фебруар 1867; Исто, 1.637, Гарашанин Ристићу 15/27. фебруар 1867; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 180–181; В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 322–329.

⁴²⁸ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 387.

очекивало да у преговорима издејствује да се Србији призна право на споразумевање са Бугарима. Друго важно питање било је место потписивања споразума. Грчка страна одбијала је да то буде Београд, те се дошло до сагласности да се потписивање обави у некој од европских бања у којој би Ристићу било одбрено одсуство. Договор је пао на Мехадију, аустријску бању, која се налазила на граници са Румунијом. За грчког повереника био је одређен Петар Занос. Средином августа он се нашао у Бечу на путу за Мехадију. Како је сазнао да се поред Ристића у Бечу обрео и кнез Михаило, који се ту нашао на свом путовању из Париза за Иванку, предложио је наставак преговора у бањи Феслау, надалеко од аустријске престонице. Српски кнез је убрзо кренуо за Иванку, његово имање недалеко од Братиславе, где га је очекивао важан састанак са Ђулом Андрашијем. Кнеза је заменио председник владе. Гарашанинов долазак решио је једно важно питање. Договорено је да коначан рок за отпочињање рата буде март 1868. године. Међутим, питање интересних сфера и даље је представљало најважнију тачку спора. Гарашанин је убрзо био принуђен да се придружи кнезу у Иванци, док су преговоре у име српске стране наставили Ристић и Милан Петронијевић. Како је исто питање и даље било нерешиво, кнез Михаило је одобрио да се у уговору нађу само минималне територијалне компензације. За Србију су то биле Босна и Херцеговина, а за Грчку Епир и Тесалија.⁴²⁹

Феславски уговор потписан је 26. августа 1867. године. Садржао је 17 чланова и Одвојени акт, где је предвиђено да се савезници договоре о границама у случају да једна не оствари минималне територијалне претензије. Између осталог, у уговору су се стране обавезале да је објава рата Османском царству могућа само по претходном споразуму обе државе. До марта 1868. Србија је морала да спреми 60.000 војника, Грчка упола мање и што јачу флоту. Предвиђено је да се рат води до потпуног ослобођења свих хришћана на Балкану, те да је могао бити прекинут само у случају „несавладивих тешкоћа“, и тек пошто буду остварене минимални територијални прохтеви. У случају успеха, Србија и Грчка би се договориле о даљим границама, уз поштовање воље народа који су се придружили борби. Наведено је да се обе потписнице одупру „свим силама“ намери неке стране силе која би желела да присвоји део турске територије. Обе стране су се обавезале да раде код Албанаца, те да привуку Румунију у савез, док је Србији тај задатак пао за Црну Гору.⁴³⁰

Интересантно је да пуномоћје од кнеза за потписивање уговора о савезу није добио Ристић, који је готово шест година на њему радио и који је добрим делом његово дело, већ Милан Петронијевић. Ристић је касније Гарашанина кривио за овај потез. Војислав Вучковић и Гргур Јакшић сматрају да је кнез заобишао Ристића из страха да би за тајни уговор могла да сазна европска дипломатија. Мање рђав утисак, након добијања градова и обећања да ће са Портом бити у пријатељству, оставио би изостанак Ристићевог потписа. Није ни немогуће, како се даље наводи, да је кнез Михаило већ тада имао намеру да Гарашанина замени Ристићем, те је настојао да другог што мање компромитује. У сваком случају Гарашанин није могао да изда пуномоћје Петронијевићу без кнежеве сагласности.⁴³¹

⁴²⁹ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 184.

⁴³⁰ В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 394–395, 510–514; Кнез Михаило ратификовао је уговор 5. октобра 1867. године. Услед одуговлачења грчког краља око ратификације, дошло је до тога да се рок предвиђен за акцију помери са 1. марта на 1. септембар. Српски кнез се усагласио са предлогом те је поново 22. јануара ратификовао уговор. Војну конвенцију потписали су са српске стране Фрања Зах и грчки мајор Манос 28. фебруара 1868. Иста је ратификована од стране министра војног Миљивоја Петровића Блазнавца 16. маја исте године. Д. Леовац, *Србија и Русија*, 185–186.

⁴³¹ В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 392–393; Ч. Попов, Д. Ковачевић, *Илија Гарашанин и Јован Ристић*, 73.

Јавно одабрана страна

Средином шездесетих година 19. века односи између кнеза Михаила и либерала били су лоши. Једну од прекретница представљала је 1864. година. Владимир Јовановић је због осуде кнежеве политике као деспотске био приморан да напусти Србију, док је Јеврем Грујић осуђен на три године затвора јер као председник Великог суда није донео задовољавајуће осуде учесника „Мајсторовићеве афере“, која је била управљена против живота кнеза Михаила.⁴³² Ипак, до коначног расцепа дошло је приликом одржавања Друге омладинске скупштине 1867. године у Београду.⁴³³ Већ на првој седници, поред здравица у част Светозара Милетића и Владимира Јовановића, велики ударац за српску владу и кнеза Михаила представљало је постављање Јеврема Грујића, који је био лишен грађанских права, за председника скупштине.⁴³⁴ Последица таквог правца који је заузео скуп омладине био је његово распуштање од стране полицијских власти. Милан Кујунџић Абердар, професор Велике школе, и Ранко Алимпић, који су се истакли у овом догађају, убрзо су изгубили своје положаје.⁴³⁵ Епилог неславног одржавања скупштине био је да се готово сва либерална интелигенција нашла под окриљем Владимира Јовановића и Светозара Милетића, те да се активност против режима кнеза Михаила пребацила ван граница Кнежевине Србије. Покушаји деловања либерала били су онемогућени и на Михољској скупштини, када су сви њихови предлози били глатко одбијени од стране владине већине.⁴³⁶

Новембра 1867. године Илија Гарашанин смењен је са положаја председника владе и министра спољних послова. Овај догађај представљао је велико изненађење за савременике. Многи су знали да Гарашанин није одобравао планирани брак између српског кнеза и његове рођаке Катарине Константиновић, те је тиме тумачена његова смена.⁴³⁷ Јасно је да су кнеза на тај потез мотивисали дубљи политички разлози. Заокрети у политици великих сила према Источном питању, довели су и до модификације спољне политике српског кнеза. Став Русије да у тренутно није у стању да подржи устанак хришћана на Балкану, те успостављени дуалистички модел Хабзбуршке монархије, нагнали су кнеза да се захвали на сарадњи свом дугогодишњем

⁴³² Владимиру Јовановић је на једној седници Друштва српске словесности требао да одржи реферат о штетњи и социјалним проблемима Србије. Међутим његов говор је забрањен од стране министра просвете Косте Цукића, јер се у њему налазила осуда кнежеве политике као деспотске. Резултат је био забрана рада Друштва, и отпуштање Јовановића из службе, који је након ових догађаја напустио Србију. Јеврем Грујић је у затвору остао годину и по дана. Кнежевим указом пуштен је на слободу, али је остао лишен појединих грађанских права.

⁴³³ Уједињена омладина српска основана је 1866. године удруживањем студентских и ђачких друштава са подручја Хабзбуршке монархије и Србије. Њен основни задатак је био да кроз књижевни, научни и културни рад потпомогне јачању националне свести српског народа. Прва скупштина одржана је у Новом Саду 1866. године, а последња 1871. године када је забрањен њен рад. Опширније: Н. Петровић, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске, Уједињена омладина српска- зборник радова*, Нови Сад, 1968, 9–31.

⁴³⁴ Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 233.

⁴³⁵ *Записници седница министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије (1862–1898)*, приредио Н. Шкерковић, Београд, 1952, бр. 47–48; Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 233.

⁴³⁶ Исто; Либерали такође нису били задовољни епилогом градског питања. Владимир Јовановић је сматрао да је тада пропуштена велика прилика да се уради нешто по питању ослобођења српског народа. Исто је сматрао и Светозар Милетић који је кнеза Михаила након добијања градова назвао „турским пандуром“. В. Јовановић, *Успомене*, 230; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић, живот и политика (1826–1901)*, Београд, 2009, 75

⁴³⁷ Делфа Иванић износи податак да је њена мајка Катарина, била верена за кнеза Михаила само три дана пре атентата на кнеза. *Успомене*, приредила Ј. Милановић, Београд, 2012, 75.

првом министру. Након добијања градова, кнез Михаило је покушавао преко Едмунда Зичија да испита став аустроугарске дипломатије у погледу присаједињења Босне и Херцеговине Србији мирним путем. Радило се о опицавању терена јер је и кнез био свестан да су у Бечу придобијање градова гледали као максималан уступак, док од Порте није могао да очекује позитиван одговор на такав аранжман. Сматрао је да би кључни фактор, који би могао довести до повољног епилога за Србију пре свега у погледу Босне, могла да буде Мађарска, која је након Нагодбе, постала равноправан, ако не и претежнији фактор у балканској политици Монархије. Сусрет са Ђулом Андрашијем у Иванки августа 1867, био је само један у низу кнежевих дипломатских корака тих месеци да се осигура подршка угарске стране, пре свега у зауздавању агресивних намера војне странке у Бечу у погледу присаједињења Босне и Херцеговине Хабзбуршкој монархији. Иако је састанак касније био предмет бројних контраверзи, чињеница је да не постоје основе у изворима које подржавају тврдњу да је председник угарске владе нудио српском кнезу Босну.⁴³⁸ Како се Гарашанин није слагао са кнежевом политиком према Пешти, српском кнезу није преостало ништа друго него да за „нову политику“ потражи подеснију личност. Индискреција Антонија Орешковића, Гарашаниновог повереника, у разговорима са секретаром и конзулом пруског посланства довела је до тога да за њихов садржај сазнају аустријске пограничне власти. Исто је послужило као главни изговор кнезу да отпусти Гарашанина.⁴³⁹

У отпусном писму кнез Михаило се захвалио Гарашанину на сарадњи уз тврдњу да је одлично „одговорио потребама овог првог периода“, те да је сходно захтевима времена решен да државну управу повери „новим снагама“.⁴⁴⁰ Убрзо је уследило Ристићево наименовање за председника владе и министра иностраних дела. Дотадашњи дипломатски представник у Цариграду био је логичан избор. Није са радило само о кнежевом задовољству због повољног исхода градског питања, већ је Ристићев избор требало да представља компромис и споља и унутра. Као што је било неопходно неутрализовати незадовољство доброг дела руске дипломатије због смене Илије Гарашанина, неопходно је било и примирити либералну интелигенцију у Србији. Сходно наведеном, Ристићево наименовање, барем што се тиче стране дипломатије, није било неочекивано.⁴⁴¹

Одмах пошто је добио писмо од Николе Христића да је изабран за министра иностраних дела, те да му је поверен састав новог кабинета, Ристић је напустио Цариград. По приспећу у Београд 28. новембра 1867, исте вечери је позван на аудијенцију код кнеза. Највише је било говора о спољној политици. Ристићев програм сводио се на наоружавање и припрему ослобођења и уједињења српског народа, које се може извести уз сложено деловање балканских народа и уз немешање великих сила, што је подразумевало да се уз руску помоћ спречи интервенција Аустрије. За то је био потребан опрез и координисано деловање, да се прође „између Сциле и Харибде“, тачније да се не изазову пре времена противници јер би то довело до пропасти „опште ствари“. Кнез се у потпуности сложио са Ристићевим виђењем. Разговор је потом усмерен на унутрашњу политику. Ристић је саветовао извесне реформе ради смиривања унутрашњег стања. Упозоравао је да Србија не поседује довољно интелектуалног капацитета да би била подељена, те да је неопходно задовољити неке од тежњи либералне интелигенције, која

⁴³⁸ Види Д. Леовац, *Србија и Русија*, 271–272.

⁴³⁹ В. Ћоровић, *Око пада Илије Гарашанина у јесен 1867. године*, Политика 23–26 април 1938, 5; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 275–276.

⁴⁴⁰ Исто, 275; Своје незадовољство кнез Михаиловом спољном политиком Илија Гарашанин је истакао у меморандуму децембра 1867. године. *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије*, 322–324.

⁴⁴¹ Ленк, аустроугарски генерални конзул у Београду, писао је још средином јула својој влади да је могућ пад Гарашанина и да ће га на положају заменити Мариновић или Ристић. АСАНУ, бр.7.940, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.520, док. 39 (1867).

се у том тренутку налазила под окриљем опозиције коју је предводио Владимир Јовановић.⁴⁴² Српски кнез је био свестан тога. То најбоље илуструју његови поступци који су уследили потом. Радивоју Милојковићу је поверио израду пројекта новог устава, који би задовољио извесне тежње либерала, либерални лист Љубомира Каљевића *Србија* почео је да излази, а давао је и одређену субвенцију Омладини. Такође, у владу је као министар просвете и црквених дела почетком 1868. ушао либерал Димитрије Црнобарац.⁴⁴³

До неслагања је дошло када је покренуто питање састава новог кабинета. Ристић је инсистирао на томе да влада не може да буде састављена од несродних елемената. У истој је било људи са којима није делио исто гледиште у погледу државне управе, а било је и оних које ни лично није могао да трпи.⁴⁴⁴ Ристић је ту пре свега мислио на Николу Христића, Косту Цукића и Рајка Лешјанина. Књазу је саопштио да једино са министром војним, Миливојем Петровићем Блазнавцем, има сличне погледе, те да не види сврху да улази у владу, без „барем још два сагласна друга“. Уместо наведених, предложио је да министарске позиције заузму Димитрије Црнобарац, Панта Јовановић или Радивоје Милојковић. Оно што се кнезу посебно није свидело био је Ристићев предлог да се у влади нађе, стари обреновићевац, Стевча Михаиловић.⁴⁴⁵

Паралелно са покушајима да се договори са кнезом, одвија се и Ристићева закулисна активност. Никола Христић забележио је да се Ристић тих дана често састајао са Анком Константиновић, митрополитом Михаилом, Миланом Кујунџићем, Стојаном Бошковићем и са своја два пашенога – Филипом Христићем и Радивојем Милојковићем.⁴⁴⁶ Свестан да кнез Михаило неће тек тако пристати на његове предлоге око састава новог кабинета, Ристић је код Анке Константиновић говорио да су Никола Христић и Илија Гарашанин главни противници женидбе њене кћери Катарине са кнезом. Такође, уверавао ју је да је митрополит Михаило вољан да да свој пристанак на овај брак само ако у владу уђу личности које је предложио. Христића је том приликом посебно нападао, те је говорио да кнеза лоше саветује. Читава ствар дошла је до кнеза Михаила, коме се није свидело мешање његовог приватног живота и државне политике. Позвао је на састанак, независно једно од другог, Јована Ристића, Николу Христића и Миливоја Петровића Блазнавца. Ристић је смењен са положаја министра иностраних дела а састанак је напустио понижен. Кнез Михаило је након тога упутио Ристићу једно писмо, где је навео да Србија треба да се чува „таквих карактера“ као што је он.⁴⁴⁷ Ристићеви политички противници су ово писмо и касније користили као једно од главних средстава напада на њега. Ристић никада није негирао да му је кнез Михаило упутио писмо које је „носило трагове надражености“, те да је у истом било „пребацивања“ што се противно кнежевим очекивањима

⁴⁴² „Ми смо на путу, који ће реформе са собом довести, па је мудрије да их сами дамо, но да нам оне силом буду отете; ако оне пођу оне могу прећи у неред и потрес, који, не зна се, где се може зауставити“, саопштио је Ристић том приликом кнезу Михаилу. *Аутобиографија Јована Ристића*, 214.

⁴⁴³ А. Васиљевић, *нав. дело*, 90; Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 234.

⁴⁴⁴ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/480.

⁴⁴⁵ Н. Христић, *нав. дело*, 537; Н. Крстић, *Јавни живот I, 9. април 1864–18. децембар 1867*, приредио М. Јагодић, Београд, 2005, 349; *Аутобиографија Јована Ристића*, 214.

⁴⁴⁶ Н. Христић, *нав. дело*, 534; Стојан Бошковић је наредне 1868. године подсећао Ристића на подршку коју је са његове стране имао у овим догађајима. АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 630.

⁴⁴⁷ Н. Христић, *нав. дело*, 540; Н. Крстић, *Јавни живот I*, 360; АС, ИГ, 1.663; Коста Магазиновић писао је Карлу Пацеку 6. јануара 1868, да је Ристић на себе навукао негодовање књаза због својих поступака, те да му је исти саставио једно писмо потпуно супротно од оног где се хвали Ристићев карактер. „То је човек надувен и пун претензија, које су му истина помагале доста брзо пети се, али које, на послетку, исто тако на низ брдо отиснуле су га. Како је се на своју сопствену лудост осилио, одма на првом кораку спотакао је се.“ АС, ПО, к. 35, л. 145.

није хтео примити министарства. Ипак, истицао је да је онакво какво је касније предато јавности носило „трагове изопачености“, те да не одговара правом садржају.⁴⁴⁸

Ристићево деловање у тим догађајима јесте по много чему представљало преседан у односу на дотадашњу праксу приликом наименовања министара. Био је то први такав случај у модерној српској историји. Читав догађај је више подсећао на преговоре око састава владе које су владари водили са политичким актерима осамдесетих и деведесетих година 19. века. Није случајно да се Стојан Новаковић у писму Живојину Перићу из 1907. године, где је образлагао улогу владара у политичком животу Србије, зауставио на овом догађају. У томе је видео аномалију у дотадашњој пракси, а Ристићево понашање окарактерисао као „чудновато“.⁴⁴⁹ Није немогуће да је управо то био догађај који је политички живот у Србији увео у нову фазу, јер је Ристићу један од предуслова за улазак у владу била сарадња са људима који су му начелно и политички били сродни. Као главни извор неспоразума Ристић је навео чињеницу да га је указ у коме је постављен за министра иностраних дела нашао затеченог, те да је обављен без претходних консултација. Ристић је да би ушао у кабинет постављао своје услове, што је кнез Михаило схватио као уцену. Такође, владар је настојао да он буде тај који би примирио актере унутра, а не да се они окупљају око Ристића. Кнез је Ристићево понашање тумачио намером да стекне „популарност у одређеним круговима“.⁴⁵⁰

Ристић се у односу на кнеза у тим догађајима поставио крајње нетактично и претерано амбициозно. Уценио је српског владара митрополитовим пристанком на брак са Катарином Констатиновића уколико Обреновић прихвати личности које је предлагао у влади. Српски кнез никако није могао да прихвати да се његова приватна ствар меша са државним питањима, те је са правом могао да буде љут, те да понашање дојучерашњег српског представника у Цариграду посматра као непримерено за однос једног чиновника према законитом владару. Након шест година проведених ван земље, Ристић је преценио сопствене могућности, а потценио унутрашњу ситуацију у коју се вратио и, што је важније, кнежев положај.

⁴⁴⁸ Пацек је почетком јануара 1868. известио Илију Гарашанина о писму које је кнез Михаило упутио Ристићу, које је потпуно супоротно у односу на оно из 1867. где се хвали Ристићев карактер. АС, ИГ, 1663. Верзија писма је 1874. штампана у *Србском народу*, за које Ристић тврди да није аутентична. Том приликом се Ристић пожалио тадашњем председнику владе, Јовану Мариновићу. Писао је да Мариновић и сам зна да писмо није онакво какво је штампано јер је имао прилику да га види. Ристић је замолио председника владе да се објави његов одговор у званичним новина, до чега није дошло. АСАНУ, ЈР, XI–8, бр. 475, 476, 477. Никола Христић је у својим успоменама објавио, по његовим речима, препис писма које му је лично кнез Михаило уступио: „Када сам вас позвао и именовао за свог министра иностраних дела, био сам уверен да ћу у вама пронаћи највећу спремност да ми помогнете свом својом снагом и да ми олакшате тешко бреме државе. Надао сам се да ћу у вама пронаћи довољно патриотизма којим бисте ублажили вашу личну мржњу према неким члановима моје владе. Нажалост, погрешно сам и уместно онога што сам очекивао сви моји савети и позитивни ставови наишли су на вашу огромну тврдоглавост. У вама сам пронашао мени досад непознату својеглавошћу. Пронашао сам необуздану мржњу према свим оним људима за које сте само помислили да не делите њихово мишљење о појединим питањима. Уз ту црту вашег карактера, пред вама је и један утврђени циљ: популарност у одређеним круговима. Ви нисте за мене, нити сам ја за вас. Нека Бог сачува Србију да такве личности нестану из ње.“ Н. Христић, *нав. дело*, 540; D. Mekenzi, *нав. дело*, 71; Треба имати у виду да се након Топчидерске катастрофе постављало питање одговорности за убиство кнеза Михаила. Тако је кривица често пребацивана на Христића да није успео да као министар унутрашњих дела заштити кнеза, иако је му је то била обавеза. Ни Христић у својим мемоарима није остајао дужан. Део кривице покушавао је да пребаци и на Ристића, те је записао да један од људи са којима се састајао тих дана био и један од браће Радовановић, који су извршили атентат на кнеза, Исто, 534. До оригинала у Ристићевој заоставштини нисмо успели да дођемо. Чињеница да га Ристић никада није предао јавности јасно указује да, у најмању руку, није био поносан на његов садржај.

⁴⁴⁹ Ж. Перић, *Политичке студије*, Београд, 1908, 10–11.

⁴⁵⁰ Н. Христић, *нав. дело*, 540; Да је Ристићевим наименовањем настала једана „нова ера“ у политичком животу Србије приметио је у аустроугарски конзул Ленк. АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.537, док. 53 (1867).

Информације о Ристићевом отпуштању брзо су процуреле у јавност. Док су Ристићеви противници у сукобу са кнезом видели његову „надувеност“ или „лудост“, дотле је предлагање реформи у „либералном духу“ и стављање Стевче Михаиловића у први план уместо, код либерала озлоглашеног, Николе Христића, изазвало је повољан утисак код либералне опозиције. Био је то тренутак када се Јован Ристић по први пут јавно сврстао уз либерале. Ситуација је за њега постала таква да су га поједини „гурали у благо“ а други „уздизали у небеса“.⁴⁵¹

И Илија Гарашанин је сматрао да се Ристић понашао са циљем да се не замери „дружини новосадској“.⁴⁵² Односи између Ристића и Гарашанина значајно су се погоршали након завршетка градског питања. Као што је на претходним странама приказано историјат њихових односа почиње са 1852. годином. Они су све до конференције у Канлици били веома добри. У неку руку, све до одласка у Цариград, Гарашанин је био Ристићев политички ментор.⁴⁵³ Ново место службовања променило је дотадашњу природу њихових односа. Гарашанин је писао да је Ристић, још од првих дана свог службовања у Цариграду, учесталим саветима покушавао да се стави „на равну ногу“ са њим, те да је био принуђен да му укаже да „има само моје [Гарашанинове – прим. Д. Р.] налоге вршити“.⁴⁵⁴ Мада су односи, чак и поред несугласица на састанку у Београду октобра 1866, и даље остајали добри. Гарашанин се није у потпуности са кораком за градове, али када је он покренут није наилазио ни на најмањи отпор са његове стране. Тек у мају 1867. у њиховој преписци уочљива је дубина сукоба, која је најавила дефинитан разлаз. Обострана суревњивост дошла је до те мере, да је Ристић кривио Гарашанина за изостанак потписа на Феславски уговор.⁴⁵⁵ Септембра месеца односи су стигли до тачке кључања, што се јасно види из Ристићевог писма кнезу Михаилу, у коме се жалио на политику и понашање надређеног. Није немогуће да је тим писмом Ристић хтео да принуди српског владара на избор. И Ристић и Гарашанин су знали да је њихов однос дошао до мртве тачке и да нема назад, те је на кнезу било да донесе одлуку. „У опште, ми смо се добро разумевали, и кад смо се слагали и кад смо се препирали“, записао је касније Ристић о својим односима са Гарашанином.⁴⁵⁶

Нису само огромне сујете, разлике у карактеру и личне амбиције одиграле пресудну улогу у разлазу двојице значајних државника Србије 19. века. Њихови политички циљеви, барем када је реч о спољној политици, нису били различити. И Гарашанин и Ристић су сматрали да добијање градова „ни за длаку“ не мења план акције за ослобођење и уједињење. То јасно показује и програм који је Ристић изложио кнезу новембра 1867, као и његова потоња политика. Разлика се заправо сводила на средства и начине којима је требало стићи до зацртаних циљева. Гарашанин је инсистирао на решавању српског питања у целости, да се „ништа не прескочи“. Ристић је касније такву политику окарактерисао као „излазак на широко море светске политике где се губи компас“. Ристић је у спољној политици, слично унутрашњој, почео да заступа идеју „корак по корак“, у овом случају уступак по уступак. Сматрао је да и најмањи успех важан, те

⁴⁵¹ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II, приредио Ст. Лопчевић, Београд, 1931, бр. 248; Ристић помиње да су му том приликом стигла два писма - једно од Стевче Михаиловића, друго од Омладине који му честитају на његовом држању. *Аутобиографија Јована Ристића*, 215–216.

⁴⁵² Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II, 221.

⁴⁵³ Гарашанин је 1864. године саопштио Николи Крстићу следеће: „Тај ми је човек десна рука; само му треба навестити шта се жели и он ће тад најбоље ствар свршити; он ће изнаћи пут и начин боље, но да му се пише како ће најбоље урадити оно што треба. Ја честитам себи што га имам! Ја му рекох да се Ристић и овде одликовао озбиљношћу и даровитошћу. 'Срце му само, рече Гарашанин, није свагда на свом месту'. Хтеде рећи да нема тврда карактера, но ја ублажих рекавши да је то приватан карактер.“ Н. Крстић, *Јавни живот I*, 103.

⁴⁵⁴ АС, ИГ, 1.690.

⁴⁵⁵ Писмо се тицало признања Ристићевих личних заслуга у градском питању. Исто, Ристић Гарашанину, Цариград, 9/21. мај 1867.

⁴⁵⁶ *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 60.

да представља корак ближе зацртаном циљу.⁴⁵⁷ Иако је Љиљана Алексић је истакла значај припадности различитим политичким генерацијама и условима у којима су се формирали, о разликама у унутрашњој политици је излишно говорити. Гарашанинова и Ристићева преписка до 1867. године готово да нема за тему унутрашња питања, те је питање колико се може говорити о евентуалним размимоилажењима у тој сфери.⁴⁵⁸

Ристић је након отпуштања са места првог министра пензионисан и налазио се у својерсној изолацији од јавних послова. Од кнеза је затражио да се врати на положај дипломатског представника у Цариграду, до чега није дошло.⁴⁵⁹ Није седео скрштених руку, већ је након непријатних догађаја свој положај код кнеза покушавао да поправи преко Блазнавца и Анке Константиновић.⁴⁶⁰ Према аустријским извештајима, пресудну улогу у помирењу кнеза и Ристића одиграла је мисија руског секретара у Цариграду Николаја Хитровоа почетком фебруара 1868. године. Важно је истаћи да исти није био само руски државни службеник, већ и човек од поверења Игњатијева и панславистичких кругова. Ленк, аустроугарски конзул, наводи да је мисија, која се пре свега односила на војне ствари, имала и свој тајни део – да поправи положај Ристића код српског кнеза. Већ исте вечери након посете Хитровоа, Ристић се нашао међу званицама на кнежевом балу, што је изазвало чуђење свих присутних.⁴⁶¹ Овај догађај извео је Ристића из јавне изолације.

Црногорски књаз Никола позвао је почетком 1868. године књаза Михаила да крсти његову трећу кћер Марију. Српски кнез је као свог заступника именовано Јована Ристића. Крштење је требало да представља параван за политичку мисију. Један од циљева био је да се поправе нарушени односи настали неког повољног решења градског питања за Србију. Тајни задатак мисије био је одвраћање кнеза Николе од било какве преурађене акције која би могла да доведе до реаговања великих сила. Ристић је црногорском књазу пребацио да су његови самосталне политичке одлуке често у супротности са општим циљем и ранијим уговорним обавезама. Ристић је у Цетињу боравио укупно пет дана. Односи Србије и Црне Горе били су барем, на кратко време, изглађени.⁴⁶²

До коначног помирења између Ристића и кнеза Михаила дошло је средином априла 1868. године. Ристић је у једној молби, која се тичала његове пензије, подсетио кнеза да га је „верно служио шест година“.⁴⁶³ У том периоду кнезу Михаилу пристигло је писмо Николаја Игњатијева, који је позитивно говорио о Ристићу, и изразио жељу да са њим поново сарађује.⁴⁶⁴ Међутим, уместо повратка у Цариград, српски кнез је за Ристића имао другачије планове.

⁴⁵⁷ Исто, 63–64; С. Рајић, *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 26–27.

⁴⁵⁸ Љ. Алексић-Пејковић, *Јован Ристић и Илија Гарашанин (1861–1871 године)*, Живот и рад Јована Ристића, зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, Београд, 1985, 134–137; Ч. Попов, Д. Ковачевић, *Илија Гарашанин и Јован Ристић*, 74–78

⁴⁵⁹ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/480.

⁴⁶⁰ АСАНУ, ЈР, XXVI–1, бр. 612; Никола Христић помиње и Јована Мариновића као једну од личности блиских Двору који су се залагали код кнеза да Ристић добије одређени положај – *нав. дело*, 541.

⁴⁶¹ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.557, док. 8 (1868); Исто, ИЗ, 7.889, Д. Црнобарац, *Тајни мемоари моји*.

⁴⁶² Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 226; Р. Јовановић, *Политички односи Србије и Црне Горе 1860–1878*, Цетиње, 1977, 172–173; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 282; Према речима Симе Поповића књазу Николи се није допало Ристићево држање. О њему се изразио „да је човек надувен, уображен, да с велике висине гледа на Црну Гору, која му је тежа од Турске“, С. Поповић, *Мемоари*, Цетиње, 1995, 313; Ристић се током ове мисије побратимио са једним од виђенијих црногорских великаша, војводом Миљаном Вуковићем. Ристић је о његовом сину, потоњем војводи, Гаври Вуковићу, водио рачуна док се овај школовао у Београду. АСАНУ, ЈР, XIII–1, бр. 15, 16.

⁴⁶³ АСАНУ, ЈР, XI–1, бр. 10.

⁴⁶⁴ В. Вучковић, Г. Јакшић, *нав. дело*, 458.

Почетком 1868. повећао се страх да Двојна монархија на заузме Босну. Кнез Михаило намеравао је да искористи све учесталије аустријске агитације у Босни за улазак српске војске на поменуте територије у име наводног очувања султанових права. План кнеза Михаила предвиђао је да се Србија добије на управу Босну без великог сукоба, уз исценирану побуну након које би се повели преговори са Портом око плаћања неке врсте годишње закупнине. То је подразумевало немешање Русије и Пруске у сукобе, те да Пешта, заузета успостављањем дуализма, зауздава реакцију Беча. Било је неопходно да се евентуална акција додатно дипломатски обезбеди. Априла месеца, по налогу српског кнеза, Ристића се упутио у престонице гарантних сила.⁴⁶⁵ Иако се званично мисија Јована Ристића тичала укидања капитулација⁴⁶⁶, она је првенствено имала политички карактер.

Прва станица на Ристићевом пропутовању била је Пешта. У сусрету са Андрашијем, потоњи га је уверавао да Угарска нема аспирације према Босни и Херцеговини, што није могао да тврди за Беч. Андраши је сматрао да би присаједињење Босне само појачало словенски елемент у Монархији, те да се зато залаже за начело немешања на Истоку. У том случају од Србије се очекивало да подржи настојање Угарске да уреди своје односе са српским становништвом које је живело на њеној територији. Ристић је у писму кнезу истакао да обим унутрашњих проблема спречава Двојну монархију за било какву спољну акцију.⁴⁶⁷

Још у току Ристићевог пута за Берлин, кнез Михаило је преко пруског конзула, Розена, настојао да припреми одговарајући терен. Розену је изјавио да Ристић ужива његово потпуно поверење, што је подразумевало да ако пруски канцелар има нешто да поручи српском кнезу, да то може слободно учинити преко његовог повереника. Кнез је потом повео разговор о решавању Источног питања. Изразио је свој став да реформе, које су велике силе често предлагале као средство, никако не могу да буду решење Источног питања, јер хришћани никада неће бити равноправни у Османском царству. Даље је нагласио да би повољан пријем Ристића био од „бескрајног моралног значаја“ за Србију.⁴⁶⁸ Ристић је у Берлину одлично примљен. На састанку са Бизмарком, стављено му је до знања да је сукоб између Пруске и Француске неминован, те да ће до њега брзо доћи. Такође, пруски канцелар је изјавио да Србија нема разлога да страхује од евентуалног упада Аустрије у Босну и Херцеговину јер би то довело до реакције Русије.⁴⁶⁹

После неколико дана боравка у Берлину, Ристић је кренуо путем Петрограда, који је био најважнија станица његове мисије. Срдачно је дочекан. Првенствено мисија у руској престоници имала је за циљ да се отклоне неспоразуми који су настали падом Илије Гарашанина, што је и учињено. Што се тиче акције у Босни ставови Петрограда су били јасни. Саветовани су мир и стрпљење, те никакво деловање пре очекиваног сукоба Француске и Пруске. Ристић је руском цару и Горчакову пренео разговор са Андрашијем, од којих је добио савет да се дата уверавања прихвате са крајњом резервом. Питање конзуларних јурисдикција било је повољно решено. Након петнаест дана у Петрограду, поново је кренуо за Берлин.⁴⁷⁰

Ристић није имао среће при повратку у пруску престоницу. Бизмарк се разболео те је морао да узме одсуство од државних послова. Важна питања која су била на тапету натерала су

⁴⁶⁵ Опширније: Д. Леовац, *Србија и Русија*, 265–288; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 53–64.

⁴⁶⁶ Капитулације или конзуларна јурисдикција. Србија је сматрала да њен правни поредак гарантује заштиту како српских тако и страних држављана, те да велике силе треба да се одрекну јурисдикција конзула над својим држављанима, да би странци који живе у Србији били подвргнути домаћим законима. С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 56.

⁴⁶⁷ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/421; С. Рајић, *Спољна политика*, 58.

⁴⁶⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (даље: ПА АА), Türkei, R 12.076, Розен Бизмарку, Београд, 27. април 1868.

⁴⁶⁹ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/428.

⁴⁷⁰ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 58–59; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 285–286; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 460; АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/435, 439

Ристића да сачека на опоравак пруског канцелара. Енглеска дипломатија је сумњичила да се Ристићев повратак у Берлин одвија под покровитељством Русије.⁴⁷¹ Додатну сумњу изазивале су и његове посете руском амбасадору у Берлину, Убрију. Управо у том периоду дошло је до озбиљних преговора по питању савеза Русије и Пруске. Да Берлин и Петроград делују у сагласју уверио се и Ристић. Зато му је било неопходно да пре одласка у Париз још једном обави разговоре са Бизмарком.⁴⁷²

Ристић је кроз своју мисију успео да поврати део оног поверења које је изгубио у сукобу са кнезом пред крај 1867. године. Раст Ристићеве популарности није импоновао његовим неистомишљеницима у влади, који су настојали да утичу на књаза да буде враћен на положај капућехаје при Порти, чему се одлучно противио Блазнавац. Димитрије Црнобарац је био сигуран да ће кнез Михаило Ристићу, након повратка из иностранства, поверити састав нове владе.⁴⁷³ Ристић је ту кнежеву намеру навео у својој аутобиографији.⁴⁷⁴ Кнез Михаило је три дана пред смрт имао састанак са Гарашанином. Потоњи је саопштио руском конзулу Шишкину да кнез планира да га поново позове у владу.⁴⁷⁵ До тога никад није дошло. Ристићева мисија је остала недовршена јер је 10. јуна 1868. у Топчидеру убијен кнез Михаило.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ РА АА, Türkei, R 12.076, фон Тил Бернсторфу, 27. мај 1868.

⁴⁷² Д. Леовац, *Србија и Русија*, 286–287; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 59.

⁴⁷³ АСАНУ, ИЗ, 7.889; Ни Георг Розен није искључио могућност да Ристић након повратка буде постављен на чело владе, и у томе је видео одлучујућу победи руске дипломатије. РА АА, Türkei, R 12.076, Розен Бизмарку, Београд, 3. јун 1868.

⁴⁷⁴ *Аутобиографија Јована Ристића*, 217.

⁴⁷⁵ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 287–288.

⁴⁷⁶ Након Берлина, план Ристићеве мисије предвиђао је да се посете Париз, Лондон и Фиренца, АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/420.

Намесник

Прагматичар

Вести о Топчидерској катастрофи затекле су Јована Ристића у Берлину. Ако је веровати Вукашину Петровићу, до Ристића је информација о убиству кнеза Михаила стигла наредног дана, преко тамошњег руског посланства.⁴⁷⁷ Излазак из хаотичне ситуације након убиства монарха, која је претила да угрози јавни поредак и државну безбедност, захтевала је брзу реакцију надлежних. Формирано је привремено Намесништво које су чинили Јован Мариновић као председник Државног савета, министар правде Рајко Лешјанин, те председник Касационог суда Ђорђе Петровић. Истог дана издата је прокламација српском народу у којој је назначено сазивање Велике народне скупштине за 2. јул 1868, чији је задатак био да изабере новог кнеза. Међутим, и поред привременог Намесништва, као апсолутни господар ситуације наметнуо се министар војни, Миливоје Петровић Блазнавац. Он је био главни иницијатор да војска, 12. јуна, прокламацијом за новог владара изабере Милана Обреновића, који се у том тренутку налазио у Паризу.⁴⁷⁸ На тај начин предухитрио је сазивање Скупштине која је требало да расправља о том питању.⁴⁷⁹

Ристић је из Берлина кренуо натраг у Србију. У Бечу му је пристигла Блазнавчева депеша у којој му је поверен задатак да оде до Париза, те да доведе новог кнеза у Србију. У Француској престоници искористио је прилику да, свог старог познаника и министра спољних послова, Лионела Мустјеа увери да је ситуација у Кнежевини под контролом.⁴⁸⁰ Ристић је, у писму датираним 16. јуна из Париза, честитао Блазнавцу што је уз помоћ војске успео да одржи ред и законитост. Нагласио је да Милан Обреновић долази у Србију као законити владар, те да не треба да буде биран. У складу са тим саветовао је да се организује дочек „као дочек законитог наследника“. За четрнаестогодишњег Обреновића забележио је да је „здрав и интелигентан“.⁴⁸¹ Нови кнез је уз помпезан дочек стигао у Београд 23. јуна 1868. године. У току пута за Србију,

⁴⁷⁷ Петровић је забележио да је Ристић био „необично блед“ када је сазнао за вест. *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, прир. С. Турлаков, Споменик СХЛШ одељења историјских наука, Београд, 2009, 3.

⁴⁷⁸ Милан Обреновић био је син Милоша Обреновића, и унук Јеврема Обреновића, рођеног брата кнеза Милоша. У току ових догађаја, као четрнаестогодишњи дечак, налазио се на школовању Паризу.

⁴⁷⁹ Према закону о наследству престола Милан Обреновић је био пуноправни наследник кнеза Михаила. Опширније: Д. Леовац, *Србија и Русија*, 292.

⁴⁸⁰ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 68.

⁴⁸¹ АС, Поклони и откупи (даље: ПО), к. 26, л. 135.

Милан Обреновић је пратиоцу поклонио своју слику на чијој је полеђини писало: „Господину Ј. Ристићу у знак захвалности за усрдно старање које је о мени показао на путу из Париза у Београд“.⁴⁸² Није без значаја за Ристићеву биографију чињеница да је од јавних личности први дошао у прилику да стекне поверење новог владара.

Блазнавац је, након убиства кнеза Михаила у Кошутњаку, захваљујући контроли над војском, успео да у борби за превласт изађе као победник над највећим конкурентом, Илијом Гарашанином. Захваљујући његовом одлучном иступању и присебности избегнути су даљи потреси у земљи. Као апсолутном господару ситуације, од Блазнавца су зависиле све даље државне одлуке. Она најважнија тичала се избора Намесништва малолетном Милану Обреновићу. Док је Блазнавчев избор на место првог намесника био неупитан, у јавности и дипломатским кулоарима лицитирано је са именима његових колега. Поред Ристића, помињали су се Гарашанин, Стевча Михаиловић, Димитрије Црнобарац, Јеврем Грујић, Јован Мариновић. Што се Гарашанина тиче, било је јасно да је његов избор након превласти Блазнавца немогућ. Искусни државник се као опција више провлачио услед спољних притисака.⁴⁸³

Као што је назначено, везе између Ристића и Блазнавца почињу још 1853. године. Слично као у догађајима из 1858, и десет година потом нашли су се на истој страни. Колико је њихова сарадња, након Ристићевог повратка из Цариграда, била тесна, најбоље сведоче мемоари Димитрија Црнобарца из 1868. године.⁴⁸⁴ Треба имати у виду, као што се потом испоставило, да се Ристића и Блазнавац нису приближили услед идеолошких сличности, већ зато су обојица ушла у сукоб са њиховим дојучерашњим наредњеником, Илијом Гарашанином. То их је након 1867. учинило природним савезницима. Убиство кнеза само их је још више приближило и учврстило њихов савез. Као што је Ристићу била неопходна Блазнавчева војска као гарант јавног поретка, толико је Петровићу било потребно да на своју страну привуче интелигенцију код које је Ристић уживао извесно поверење.⁴⁸⁵ Истицањем дојучерашњег капућехаје у први план, Блазнавац је настојао да дефинитивно онемогући Гарашанинов и Мариновићев избор, који Ристића нису гледали као себи равна по државничком искуству и положају. Иако је Ристићев избор на место другог намесника био готово изванредан, нимало није без значаја чињеница да он законски, као министар на расположењу, није имао права да буде биран на ту функцију.⁴⁸⁶ До тог места могао је да дође само захваљујући Блазнавчевом доминантном положају и његовим политичким комбинацијама.

На Великој народној скупштини, 2. јула 1868. године у Топчидеру, Милан Обреновић је аklamацијом проглашен за кнеза Србије. Три дана касније уследило је и његово миропозавање. Да би се обезбедила потпуна контрола скупштинског процеса, гарнизон београдске војске био је стационаран недалеко од места њеног одржавања, чиме је онемогућен сваки вид другачијег иступа.⁴⁸⁷ За намеснике кнежевског достојанства изабрани су Миливоје Петровић Блазнавац,

⁴⁸² АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несрећена грађа.

⁴⁸³ Лазар Арсенијевић Баталака је у једном разговору са Николом Крстићем напоменуо да је Блазнавац хтео да Мариновићу повери место намесника, али да овај није хтео да буде са Ристићем кога је сматрао „непоштеним“. Са друге стране, Илија Гарашанин је након „борбе“ првих дана за превласт са Миливојем Петровићем Блазнавцем писао свом сину Милутину, да ако га којим случајем изабере за намесника да је „тврдо решен да се одрекне“ тог положаја, јер му је „и сувише било ове вилајетске господе“. Н. Крстић, *Јавни живот II*, 42; АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/96.

⁴⁸⁴ АСАНУ, ИЗ, 7.889.

⁴⁸⁵ *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875)*, приредио А. Раденић, Београд, 2002, 57.

⁴⁸⁶ Н. Крстић, *Јавни живот II*, 38.

⁴⁸⁷ *Георг Розен и ситуација у Србији 1867–1869 године*, прир. Д. Радовић, Мешовита грађа XXXVIII (2017), 102.

Јован Ристић и Јован Гавриловић. Ристић је међу намесницима био најмлађи.⁴⁸⁸ Избор Јована Гавриловића, дотадашњег члана Државног савета, за трећег намесника био је смишљен потез Блазнавца и Ристића. Као човек без велике амбиције, али са извесним угледом међу старијом чиновничком елитом, није могао да представља реалну сметњу првој двојници намесника.⁴⁸⁹

Догађаји у Србији додатно су алармирали велике силе, те је и њихова улога у избору кнеза и Намесништва била велика. Иако су силе званично тврдили да се неће мешати у избор новог владара, наводна незаинтересованост била је скопчана са тим да је Милан Обреновић био готово једини озбиљан кандидат за престо. Посебно је западним силама одговарало да се на српском трону нађе малолетни владар, јер се са правом сматрало да ће Србија на извесно време бити онемогућена да води активнију националну политику.⁴⁹⁰ У Бечу су посебно истицали да нису много жалили за убиством кнеза Михаила, чија је политика могла да доведе у питање интегритет Монархије. За разлику од западних сила, водеће личности у Петрограду тешко су примиле убиство кнеза Михаила. Сматрало су да је нестао један од водећих стубова њихове балканске политике, те да ће читав рад на стварању Балканског савеза бити враћен на почетак. Избор Милана Обреновића био је прихваћен од стране свих гарантних сила, што се одразило и на брзо добијање султановог Берата, којим је нови владар званично потврђен и од стране Порте.⁴⁹¹

Избор за намеснике није био ништа мање важан заинтересованим силама. Блазнавац је важио за човека блиског Двојној монархији, чију је подршку уживао.⁴⁹² Док је Миливоје Петровић посматран као изричит противник Русије, Ристић је у Бечу и Пешти, због ранијих веза са Игњатијевим, окарактерисан као човек близак Петрограду. Штавише, Андрашију је Гарашанин био прикладнији кандидат од Ристића, јер се у Пешти сматрало да би његовим избором Намесништво добило чврстину.⁴⁹³ Са последњим се није слагао Блазнавац. Први намесник је преко Калаја уверавао председника угарске владе да Ристић није велики приврженик Русије, те да је придобијен за његову политику приближавања Аустро-Угарској.⁴⁹⁴ Петроград је своје фаворите имао у Илији Гарашанину и Јовану Мариновићу. Међутим, иако је Шишкин добио упутства да ради на њиховом наименовању, доминантан положај Блазнавца стајао је на путу тој намери. Ако већ није успела да наметне своје фаворите, руска дипломатија прихватила је Ристића тек као компромис, уз озбиљну резерву да се потпуно не приклони Блазнавцу, те да са њим почне да води политику супротну руским интересима.⁴⁹⁵

* * *

⁴⁸⁸ Друга два намесника била су старија од Јована Ристића, Блазнавац је у тренутку избора на место намесника имао 44, а Јован Гавриловић 72 године.

⁴⁸⁹ Најозбиљнији кандидат за трећег намесника био је Димитрије Црнобарац. Међутим, због свог „самосталног држања“ није био по вољи Блазнавцу и Ристићу, тако да је испао из даљих комбинација. *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 205; Н. Крстић, *Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*, приредио М. Јагодић, Београд, 2006, 38; *Дневник Бењамина Калаја*, 38.

⁴⁹⁰ Као противкандидат Милану Обреновићу помињао се црногорски кнез Никола Петровић, највише од стране Игњатијева, што је брзо било сасечено од стране канцелара Горчакова. Д. Леовац, *Србија и Русија*, 293.

⁴⁹¹ Исто, 291–292; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 68–72.

⁴⁹² *Дневник Бењамина Калаја*, 33; *Светозар Милетић и Народна странка, грађа 1860–1885, Књига I (1860–1869)*, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци, 1968, 461.

⁴⁹³ Исто, 458, 476.

⁴⁹⁴ *Дневник Бењамина Калаја*, 44, 57; Антоније Орешковић уверавао је Андрашија да Ристић као „човек новог времена“ не може никако да има симпатије према апсолутистичкој Русији. *Политичка акција Србије у јужнословенски покрајинама Хабзбуршке монархије*, 370.

⁴⁹⁵ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 75.

Атентат у Кошутњаку извршили су Ђорђе и Коста Радовановић, Лазар Марић и Станоје Рогић. Том приликом, поред кнеза, убијена је Анка Константиновић, док су њена кћер Катарина, ађутант Светозар Гарашанин и послужитељ Мита Томарчевић рањени. Вођа завереника био је београдски адвокат, Павле Радовановић. Он је са братом Љубомиром имао спремљен план преврата након атентата. Како је Павле Радовановић преко рођачких веза био повезан са Александром Карађорђевићем, и екскнез се убрзо допао затвора у Угарској. Убиство кнеза Михаила се може довести у везу и са појединим турским и аустријским круговима.⁴⁹⁶

Уз проглашено ванредно стање и рад преких судова, пацификовање унутрашњег стања захтевало је прагматичну политику намесника. Ситуација након Топчидерске катастрофе је била таква да су омладинци улазили у најужи круг осумњичених за убиство кнеза Михаила. Кривицу либерала било је тешко доказати. Њихово опозиционо држање, писања у *Застави*, списак нове владе главног завереника Павла Радовановића на коме су се налазили поједини либерали, допринели су томе да их јавност сврста у први ред осумњичених.⁴⁹⁷ Међу онима који су улазили у ужи круг, лицитирана су имена Владимира Јовановића, Светозара Милетића. Стојана Бошковића, Милана Кујунџића, Гиге Геришића, Милована Јанковића, Љубомира Каљевића. Намесници су били свесни да снага оних који су били окупљени око Уједињене омладине српске није занемарљива и настојали су да их привуку на своју страну. Унутрашња стабилност диктирала је њихову намеру да либерале око Омладине извуку из опозиционог држања. За Ристића је један од начин био да им понуди заштиту пред законом.⁴⁹⁸ Ристић је преко Матије Бана, кога је поставио за шефа Пресбирора, настојао да предупреди сваку хајку у правцу оптужби против поменутих либерала.⁴⁹⁹ У јавности је наглашавао да треба правити разлику између атентатора и оних који су представљали опозицију режиму кнеза Михаила.⁵⁰⁰ Ристић је у појединим случајевима својом руком преправљао протоколе са суђења. Постоје индиције да је и Блазнавац након кнежевог убиства сакрио и уништио извесну документацију.⁵⁰¹

Јован Ристић је доласком на место намесника, по питању унутрашње политике, намеравао да настави тамо где је стао новембра 1867. године. Сматрао је да су реформе

⁴⁹⁶ Опширније: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 52–83; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 295–297; *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 1 (Топчидерска катастрофа), књ. 2. (Неколико првака либералних и завера), приредио И. Ђукановић, Београд, 1990.

⁴⁹⁷ Павле Радовановић, вођа завереника у атентату на кнеза Михаила имао је код себе списак личности који је требало да заузму министарске положаје након убиства кнеза. На њему су се налазила имена Милована Јанковића, Стојана Бошковића, Алимпија Васиљевића, Радивоја Милојковића. Према поменутом списку на место намесника након убиства припало би, поред Радовановића, Стојану Бошковићу и Димитрију Матићу.

⁴⁹⁸ *Дневник Беџамина Калаја*, 86; Јовану Ристићу су често стизале оптужбе да су Стојан Бошковић и Милан Кујунџић узели учешћа у завери против кнеза Михаила. Главна оптужба односила се на њихово присуство на једном скупу код Светозара Милетића, августа 1867. године. Наводно, том приликом поднет је предлог да се кнез Михаило убије. Сачувана су, такође, писма Кујунџића и Бошковића у којима се правдају Јовану Ристићу да нису били присутни на поменутом скупу. АСАНУ, ЈР, XVI–15, бр. 1.079, 1.080, 1.081.

⁴⁹⁹ Исто, XXVI–12, бр. 613.

⁵⁰⁰ Исто, IX–1, бр. 139.

⁵⁰¹ В. Јовановић, *Тајна полиција у Кнежевини Србији, политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века*, Београд, 2012, 108; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 296; Чедомиљ Мијатовић наводи да је Миливој Блазнавац приликом једног пријема чланова трговачког одбора изјавио да када је чуо да су се шириле гласине о убиству, да је знао да треба да прогласи Милана Обреновића за кнеза. Таква изјава могла се тумачити тако да су Блазнавац и Ристић знали да се спрема убиство кнеза Михаила. Читава ствар се убрзо прочула по вароши. Да би предупредио даља говоркања, Јован Ристић је замолио Чедомиља Мијатовића, који је тада био секретар Трговачког одбора, да састави саопштење да би тиме отклонио све сумње да су намесници на било који начин знали за припрему атентата. Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд, 2008, 21; М. Војводић, *Рукопис „Дипломатске тајне“ Чедомиља Мијатовића*, Споменица академику Чедомиру Попову, Нови Сад, 2017, 186–188; Коста Магазиновић је сматрао да су у „комплот“ против кнеза били умешани и Блазнавац и Ристић, АСАНУ, ИЗ, 9.288.

неопходне, али у том смислу није намеравао да изађе изван граница принципа „умереног корачања“. То се може видети и на основу прокламације коју је Намесништво обнародовало након ступања на дужност. Наглашена је њихова тежња да наставе путем којим је и кнез Михаило кренуо у реформе, те да ће њих обавити „свестрано, но смотрено“.⁵⁰² И Миливоје Блазнавац истакао је потребу да влада крене слободоумним путем.⁵⁰³ Нова влада која је састављена требало је томе да говори у прилог. Као показатељ добре воље према либералима, убрзо је пензионисан Никола Христић, те је нови кабинет састављен, углавном, од умеренијих либералних елемената.⁵⁰⁴ Такође, Стевча Михаиловић је, уз Радивоја Милојковића и Ђорђа Ценића, постављен за тудора малолетном кнезу Милану. Постављање Димитрија Матића, 24. септембра 1868. године, на место министра иностраних дела, посебно се допало либералима. Намесници нису дозвољавали да један елемент преовлада, што показује наименовање конзервативца, Ђорђа Ценића, на место председника владе. Намесништво је настојало да себе позиционира „изнад свију странка, да би све могле подједнако к њему прићи“.⁵⁰⁵ „Садашња влада жели спајати, а не растављати“, закључио је Матија Бан.⁵⁰⁶

Прокламоване реформе и обећана заштита довеле су до тога да многи представници либералне интелигенције стану уз Ристића. Јавно, део либерала је Ристићево наименовање за намесника примило са одобравањем.⁵⁰⁷ Стојан Бошковић је постао уредник полузваничног листа *Јединство*, а добио је и место секретара при Министарству иностраних дела. Сличан савез са намесницима направили су и Милан Кујунџић и Гига Геришић који су враћени, додуше као хонорарни професори, у Велику школу. Место професора на Великој школи припало је и Алимпију Васиљевићу. Ранко Алимпић, искрени обреновићевац, који је још од 1858. припадао ужем кругу светоандрејаца, постао је окружни начелник у Пожаревцу, пределу који је традиционално нагињао династији Карађорђевић.⁵⁰⁸ Ристић је на тај начин нудио интелигенцији и економску сигурност. Либерали су се, са своје стране, обавезали да ће подржавати умерене реформе које је Ристић намеравао да спроведе. Тиме је либерална интелигенција жртвовала своју „самосталност“ и прилагодила се Ристићевим захтевима.⁵⁰⁹ То се може видети и на примеру Милана Кујунџића Абердара, који је пристао да по Ристићевом налогу у духу

⁵⁰² *Србске новине*, бр. 84, 21. јун/3. јул 1868.

⁵⁰³ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.599, док. 41 (1868).

⁵⁰⁴ *Владе Србије*, 116.

⁵⁰⁵ АС, ПО, к. 102, л. 5; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 220.

⁵⁰⁶ АС, ПО, к. 102, л. 6.

⁵⁰⁷ „Кад оно кнез Михаило узе г. Ристића за спољнога министра, цео је либерални и напредни свет српски поздравео то као радостан појав и као знак, да ће у влади кнежевој настати слободоумнији и напреднији правац; а кад г. Ристић не стаде у министарство и не хтеде да буде у телу, које се није очистило од непопуларних и назадних елемената, онда тим својим понашањем, којим је засведочио свој државнички карактер, још веће поверење доби у земљи и од млађега, напредног света. Слободњачка странка је дакле гледала а гледа и данас у г. Ристићу државника просвећена и одгојена на грудима нове, савремене државничке школе, човека, који није огрезао у бирократској прашини и у обожавању преживелог државног полицијског система“, писао је Светозар Милетић након Ристићевог избора за намесника – *Сабрани списи II/1*, приредили Ч. Попов и Д. Микавица, Београд, 1999, 485.

⁵⁰⁸ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 181–182; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије, Политичке странке у Србији XIX века*, Београд, 1997, 158–159.

⁵⁰⁹ „И славни либералац, Стојан Бошковић, пристао је да му слава самосталности утоне у бунар званичности. Иде ли се за начелима, или трбухом за хљебом? И Геришић је морао много молити, давати изјаснање, и учинити дело покајања, одрекавши се своје прошлости, а зашто?... за мало званије. Боже мој, да чудних у нас поборника личне самосталности и либералне опозиције. Ти људи нису до власти дошли да би могли остварити своја тобожна начела, па су опет од опозиције одустали чим им је пружено сто, двеста талира више на годину, и пристали су уз владу, премда још незнају хоће ли и докле ће ова ићи њиним правцем. Но пошто су Намесници људи и разумни и практични, то се већ напред известно може предпоставити да ће стаза њихова у либералном правцем сасвим другачија бити од оне коју су наши занашењаци тражили. Каква ће тад бити њима брука!“, писао је Матија Бан Милошу Поповићу, уреднику политичког листа *Напредок*. АС, ПО, к. 102, л. 2.

либерализма владе усмерава радњу омладинске скупштине у Бечкерек у одржане 1868. године.⁵¹⁰ Други намесник је оваквом политиком имао прилику не само да контролише, већ и да усмерава и одређује меру либералних реформи. Блазнавац је тврдио Калају да су либерали морали да дају писану изјаву приликом ступања у службу, где су се обавезали да ће се држати умереног правца.⁵¹¹ Иако је Блазнавац био тај који је јавно позвао либерале преко Каљевићеве Србије да ступе у политички савез са Намесништвом, они му нису били претерано наклоњени. Ристић је био свестан тога, што је вешто користио плашећи либерале Блазнавцем. Говорио је да ако се не буду држали умерености, да ће препустити првом намеснику да „одлучно иступи против њих“. Исто то је Светозара Милетића навело на тумачење да се Ристић „држи“ Блазнавца, јер се плашио да би га у супротном „конкуренција интелигенције надмашила“.⁵¹²

Стојан Бошковић је у једном писму Јовану Јовановићу Змају наглашавао да *Јединство* покренуто управо из разлога да постоји политички лист који би стајао ближе либералном Намесништву, али и да „уједно представља слободоумне тежње и начела једног напредног доба, која се сада у овим приликама могле остварити“.⁵¹³ Владимир Јовановић је такође својим *Успоменама* истицао да је у том тренутку била потребна постепеност у увођењу реформи.⁵¹⁴ У одређеним тренуцима је деловало да су они имали више поверења у Ристића, него он у њих.⁵¹⁵ Међутим, Јовановићево тумачење била је накнадна памет, као и што је Бошковићево писање било резултат тренутне подршке, али и политичких притисака. Подршка Ристићу је постојала јер је он представљао противтежу конзервативцима од којих нису могли да очекују реформе у складу са либералним идејама. Либерали су свакако тражили више либерализма него што је Намесништво нудило, али су у датом тренутку прихватили понуђено. Понети тренутком и догађајима након 1868. године, они су настојали да искористе Ристића, али се заправо он окористио њима. Њихова теорија била је пресвучена у Ристићеву праксу, што није наишло на одушевљење. Тек након догађаја из периода 1868–1869. либерали су имали прилику да уоче како њихове најистакнутије присталице нису тражиле више либерализма од оног што им је нудило Намесништво, те су касније ублажили одређене политичке ставове.⁵¹⁶

Тек 1868, постала је видљива још једна Ристићева амбиција у односу на либерале. Намеравао је да постане личност око које би се окупљали. То је наишло на још једну потешкоћу – и даље су међу либералима постојале јаке фигуре које су тај његов положај могле да угрозе. Конкретно, Владимир Јовановић, који је био један од главних осумњичених за Топчидерску катастрофу. Док је Ристић нудио заштиту Бошковићу или Кујунџићу, то није био случај са Јовановићем, који се допао затвора у Угарској.⁵¹⁷ Иако су либерали који су приступили Ристићу настојали да утичу на Намесништво да издејствују ослобођење Јовановића, намесници са тим нису журили.⁵¹⁸ Ристићу и Блазнавцу је одговарало да онемогуће деловање Милетића и

⁵¹⁰ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, бр.1; Исти задатак је имао и Стојан Бошковић, који је Антонију Хацићу, уреднику *Матице*, писао да уреди скупштину на тај начин да се не стекне уверење да Омладина хоће да „приписује програм српској влади“. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/48.

⁵¹¹ *Дневник Бењамина Калаја*, 118.

⁵¹² Исто, 137; Светозар Милетић, *Сабрани списи II/2*, прир. Д. Микавица и Ч. Попов, Београд, 2001, 608.

⁵¹³ *Светозар Милетић и Народна странка I*, 567,

⁵¹⁴ Архимандрит Нићифор Дучић је, такође, у свом извештају који је поднео Ристићу са мисије у Новом Саду марта 1869. године приметио да је међу либералима Владимир Јовановић постао „најумеренији“. Исто, 602.

⁵¹⁵ АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 630.

⁵¹⁶ Б. Бешлин, *Српски либерализам у 19. веку – генеза, идеје, страначке поделе*, Зборник Матице српске за историју 67–68 (2003), 84.

⁵¹⁷ *Светозар Милетић и Народна странка I*, 459.

⁵¹⁸ Владимир Јовановић се жалио Стојану Бошковићу да намесници ништа не раде поводом његовог ослобођења. Писма која је јавно писао Намесништву, као апел за избављење нису објављена ни у *Јединству* као ни у *Србији*. Такође, писао је Бошковићу да му је истражни судија који је био задужен за његов случај, поручио да је довољна

Јовановића, који су осуђивали добре односе Београда и Пеште, као и активно пропагирање својих начела који су излазили из оквира „умерености“ Намесништва. Већ након пуштања на слободу јануара 1869. године, Владимир Јовановић је увидео да је Ристић уз себе имао окосницу либералне интелигенције. „Као да су вас опчинили“, констатовао је тада Бошковићу.⁵¹⁹ Иако је знао да намесници нису много тога урадили поводом његовог ослобађања, Јовановић је након изласка из затвора писао другом намеснику, где је истакао подршку политици српске владе. Намеравао је да се врати у Србију и да покрене политички лист, али је након Ристићевог одговора дошао до уверења да је за њега најбоље да остане у Новом Саду.⁵²⁰

Како су се унутрашње прилике посетепено примиривале и ствари долазиле у редовне државне токове, тако се и Ристићу указала прилика да неке од својих амбициозних намера спроведе дело. Један од основних разлога због којих је кнезу Михаилу саветовао реформе био је тај што је сматрао да оне могу бити силом наметнуте. Ристић је закључио да су се већ у крајем 1868. године створили услови за спровођење најпозамашније реформе – доношења новог устава. Као основ за покретање тог питања, послужили су захтеви народних представника у седамнаест тачака на Великој народној скупштини. Између осталог, у њима је тражено сазивање скупштине једном годишње, министарска одговорност и слобода штампе.⁵²¹

У циљу да се размотре начела будуће уставне реформе, сазван је Светоникољски уставотворни одбор, који је трајао од 18. до 22. децембра 1868. године. У њему је било места за Стојана Бошковића, Љубомира Каљевића, Јована Илића, Јована Бошковића, митрополита Михаила, као и конзервативаца попут Јована Мариновића, Данила Стефановића или Филипа Христића. У Одбору су се нашао и имена Стојана Новаковића и Чедомиља Мијатовића, који су се, до тог тренутка, посебно истакли у књижевним раду Уједињене омладине српске. На Уставотворном одбору расправљало се о томе да ли је Србији потребан нови устав, што је наишло на противљење једино Јована Илића.⁵²² Иако је највећа полемика вођена око прерасподеле законодавне власти, захтев о постојању народног представништва са два дома прихваћен је готово једногласно. Политика намесника према члановима Одбора није била у потпуности транспарентна. Готово да нема сумње да је већ тада постојао уставни пројекат, који није био поднет члановима. Ристићева намера је била да кроз Светоникољски уставотворни одбор опипа пулс народа и интелектуалне елите о уставној реформи, те да у истом касније тражи још један вид легитимитета за спровођење планиране уставне реформе. Ако су седамнаест тачака представљале народну вољу, тако је Светоникољски одбор тумачен као сагласност интелектуалне и чиновничке елите за доношење новог устава.⁵²³

Иако је Ристић у многоме успео да припитоми водеће либерале, и даље је постојало велико неповерење. Сматра се да је Ристић посебно зазирао од учешћа Јеврема Грујића у Уставотворном одбору, те да је то био основни разлог што је исти постављен за српског

„само једна реч“ српске владе и да ће се он истог тренутка наћи на слободи. *Исто*, 566, 575–578; Гргур Јакшић показао је да Владимир Јовановић није учествовао у атентату на кнеза Михаила - *Завера против кнеза Михаила, Питање Владимира Јовановића*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 9, Нови Сад, 1954, 106–112.

⁵¹⁹ *Светозар Милетић и Народна странка I*, 576.

⁵²⁰ *Исто*, 589.

⁵²¹ Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање 1869. године, Живот и рад Јована Ристића*, Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, Београд, 1985, 201.

⁵²² Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 40; М. Гарашанин, *Два намесништва*, Београд, 1892, 30; Илићево образложење у: *Мале новине*, 15/27. март 1894, бр. 78.

⁵²³ Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање*, 196–197; Илија Гарашанин није био задовољан радом Одбора. Сматрао је да је код интелигенције, поред „прљавости карактера“, и „неспособност преузела мах“. „Ја не кажем да су реформе, које су прокламиране рђаве; не против, оне су врло лепе и могле би бити користне; али којим се начином оне уводе, или мисле увести, ја од њих очекујем више зла него добра“, писао је Јовану Мариновићу. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, 236.

дипломатског заступника у Цариграду.⁵²⁴ Већ априла месеца 1869. са места уредника *Јединства* смењен је Стојан Бошковић. Такође, Владимир Јовановић, Милован Јанковић, Љубомир Каљевић, услед полицијских притисака, нису изабрани за посланике предстојеће Народне скупштине.⁵²⁵ Подршка либерала и даље је била неопходна, о чему сведочи мисија Нићифора Дучића, који је по налогу Ристића, имао задатак да поради на измирењу Милетићеве *Заставе* и Намесништва. Иако се мисија највише тицала спољнополитичких питања, о чему ће касније бити речи, Милетић је од Дучића тражио да му Ристић пошаље пројекат устава да би о томе могао да напише „два пријатељска чланка“.⁵²⁶

Већу опозицију влади представљали су конзервативци, који су сматрали да су реформе пренагљене. Илија Гарашанин се након убиства кнеза, и пораза у борби за превласт од Блазнавца, вратио на своје имање у Гроцкој. Тих дана се жалио свом сину Милутину, да намесници често „вичу“ у јавности против њега, те да нарочито Ристић предњачи у томе.⁵²⁷ Да је постојао страх намесника од Гарашаниновог утицаја, јасно указује то да се искусни државник у Гроцкој нашао у некој врсти кућне присмотре. Гарашанин није одобравао нови правац унутрашњих реформи. Сматрао је да су намесници искључиво покренули питање унутрашњег преуређења да би се препоручили либералима, „не држећи никакав рачун од сљедства, који ће из тога наступити.“⁵²⁸

Намера Намесништва да донесе нови устав косила се важећим законским прописима. Према Закону о Народној скупштини никакве уставне промене нису могле бити извршене у периоду док је владар малолетан. Државни савет, састављен од конзервативаца, је био тело које је предлагало законе уставног карактера. Пошто је фактички сва моћ била сконцентрисана у рукама намесника, исто је нагнало саветнике да попусте пред притиском и потпишу указ о сазивању Велике народне скупштине. Тим поступком Савет је искључен из расправе о новом уставу. То што је Устав донет преко Скупштине, омогућила је намесницима да га представе као „израз народне воље“. Било је то у складу са једном од познатих Ристићевих девиза - „ништа о народу, без народа“.⁵²⁹

На Великој народној скупштини одржаној од 10. до 29. јуна 1869. године Крагујевцу, и која је бројала 516 посланика, донет је нови Устав. Као основа послужио је уставни пројекат Радивоја Милојковића.⁵³⁰ Законодавна власт је била подељена између кнеза и Народне скупштине. Иако није добила право законодавне иницијативе, чиме је превага припала кнезу, ниједан закон није могао бити „издат, укинут, измењен“ без пристанка Скупштине. Чиновници нису могли бити бирани за посланике, чиме је онемогућен улазак интелигенције у народно представништво. Такође, на три бирана посланика кнез је имао право поставити једног свог. Низак цензус које је предвиђен за избор народних посланика омогућио је „продор маса“ у

⁵²⁴ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 187, 194.

⁵²⁵ Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање 1869. године*, 195, 197.

⁵²⁶ *Светозар Милетић и Народна странка I*, 600–605; АСАНУ, Заоставштина Нићифора Дучића, 15004/265, 266.

⁵²⁷ АС, ИГ, 1690.

⁵²⁸ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, 231.

⁵²⁹ АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњковића, 14.556/45, Јован Мариновић, *Устав од 1869*; Никола Крстић увиђао је какве проблеме може произвести гажење овако важних закона да би се донео Устав: „Што је урађено, урађено је мимо законске прописе, а то је, тако рећи, мирна револуција. Сад да кнез буде противан свему што је урађено, он би дошао у тежак положај. По формалним законима, право би било на страни његовој, али би се показао као натражњак и као противник законим који су донети с утицајем, као бајаги, Народне скупштине. Према тим законима он би се појављивао као противник јавној слободи.“ *Јавни живот II*, 180.

⁵³⁰ О уставном пројекту Радивоја Милојковића опширније: М. Кулаузов, *Уставни нацрт Радивоја Милојковића од 1868. године*, Истраживања бр. 17 (2006), 63–77.

политику.⁵³¹ Постојала је министарска одговорност, али је она била само кривична, не и политичка. Државни савет је претрпео највеће измене. Њему је одузета законодавна власт, тако да је сведен на ранг административног суда. Устав је зајамчио једнакост пред законом као и личну и имовинску сигурност. Слобода штампе дата је само у начелу, док слобода збора и удруживања није предвиђена. Независност судова била је загарантована, али не и непокретност судија. Постојала је одредба која је предвиђала да у случају опасности по јавну сигурност кнез може обуставити извесне одредбе о политичким и грађанским слободама. Као њен идејни творац сматра се Радивој Милојковић.⁵³² Наредне, 1870. године, донето је неколико органских закона који су пратили Устав: закон о изборима за Народну скупштину, закон о пословном реду у Народној скупштини, закон о министарској одговорности, закон о Државном савету, закон о слободној штампи.⁵³³

Радош Љушић, који се подробно бавио улогом Јована Ристића у доношењу Устава од 1869, јасно је назначио у чему се састојала највећа заслуга другог намесника. Основу Устава свакако је чинио Милојковићев пројекат, али је он настао под Ристићевим надзором, те је други намесник био тај који је доносио коначне одлуке и био је стуб око кога се све окретало. Једнодома скупштина са квалификованим посланицима и четири члана о министарској одговорности су Ристићев лични печат.⁵³⁴ Ради се о члановима који су у важним сегментима одредили карактер новог уставног уређења. Питање дводомог или једнодомог система за Ристића је било најважније. О томе сведочи то да су пред саму Скупштину постајала два уставна пројекта. Одлучио се за пројекат са једним домом у чему је посебно ишло на руку расположење народних посланика. У односу на његове текстове из 1860. године управо у том сегменту Ристићево схватање унутрашњег уређења доживело је најважније промене. Државном савету, као конзервативном телу, Ристић је тада давао примат над Скупштином.⁵³⁵ Практична политика налагала је Ристићу да у овом смислу пре задовољи либерале, него конзервативце. Тиме је желео да покаже да је „већи либерал од самих либерала“.⁵³⁶ У Уставу од 1869. предност над Скупштином добио је Министарски савет. Јака и одговорна влада сашироким овлашћењима била је Ристићева мисао водиља.⁵³⁷

Често се међу савременицима, као и у историографији, може наћи констатација да је Устав настао због практичне потребе намесника, што је тешко одрживо тумачење.⁵³⁸ Он јесте у неким сегментима настао као плод прагматичне политике. То не умањује његов прави значај, јер представља важан искорак у односу на „Турски“ устав из 1838. године. Посебно у погледу јачања аутономије и онемогућавања мешања Порте у унутрашње ствари Кнежевине.

Ристић је, мада знатно касније, писао да Намеснички устав⁵³⁹ као такав није био „савршено дело“, већ да је био прилагођен тадашњим народним тежњама.⁵⁴⁰ Значајно је да је

⁵³¹ На сваких 2000 пореских глава биран је по један посланик, што је у том тренутку давало број од 97; У Народну скупштину су улазила и 32 владина посланика, Б. Мајданац, *Народна скупштина Србије; од обичајне установе до савременог парламента: 1804–2004*, Београд, 2004, 37.

⁵³² Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање 1869. године*, 204.

⁵³³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 112–114.

⁵³⁴ Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање 1869. године*, 198–209.

⁵³⁵ Ј. Ристић, *Реформе у Србији*, 9.

⁵³⁶ АСАНУ, ЈР, XXVI – 7, бр. 423; Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје*, 136–137; Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, прир. Д. Батаковић, Београд, 2017, 187–190.

⁵³⁷ Р. Љушић, *Јован Ристић*, 193.

⁵³⁸ Посебно је у том виду истицана одредба којом је продужено трајање Намесништва са три године на период док кнез не постане пунолетан. Како Радош Љушић примећује, намесницима ради продужавања периода своје дужности није био потребан нови устав, јер су постојали и други начини да се таква одредба спроведе у дело. Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање*, 205.

⁵³⁹ Устав из 1869. познат је по синонимима још и као „Намеснички“, те „Тројички“.

⁵⁴⁰ Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 52

Ристић најважнијим државним актом одредио границе слободоумља. Као неко ко усмерава, одређује меру и правац слободоумља, Ристић је 1868. готово неприметно постао један од водећих идеолога либерала.⁵⁴¹ Успео је у својој намери. Тако што је привлачио либерале, али их истовремено и држао на одговарајућој дистанци, начинио их је пасивним извршиоцима сопствене политике. Иако су либерали истицали да су Устав прихватили као компромисно решење, многи од њих су веома брзо дошли на Ристићеве идеолошке позиције. У постепеном процесу спајања умерених либерала и „великолиберала“ постављене су на основе на којима ће се касније образовати Либерална странка. Како је Ристић водио главну реч, имао је могућност, према Алимпију Васиљевићу, да „европеизује“ либерале. Тачније, да основна начела светондрејаца прилагоди, не само друштвеним и политичким околностима у Србији, већ и правцу умерених струјања Европе тог периода.⁵⁴² То је, опет, подразумевало да поједине ставке „крајњих елемената“ либералног покрета одбаци као неадекватне тадашњем политичком и друштвеном ступњу развоја Кнежевине Србије. „Слобода с редом“, било је још једно Ристићево гесло, којим је он тумачио задатак Устава од 1869.

Иако ће о спољној политици Намесништва бити речи у неком од наредних потпоглавља, не могу се на овом месту прескочити фактори који су омогућили да доношење Устава буде позитивно решено. Заузетост Француске и Пруске ратним припремама довела је до тога да се питањем Србије баве највише Аустро–Угарска и Русија. Конзул Двојне монархије, Бенјамин Калај је са посебном пажњом пратио развој уставног питања у Србији. Сматрао је да ће рад на унутрашњем реформисању, који је здушно подржавао, одвојити Србију на неко време од акционе политике на Истоку. Такође, по његовом тумачењу, либерализацијом политичког живота, која би довела да оснивања странка, спољнополитичка активност била би додатно ослабљена.⁵⁴³ Његове назоре, прихватили су и Андраши и Бајст. Аустроугарски министар спољних послова препоручивао је Порти да не подвргава превише испитивању законитост новог устава, јер би доношење истог довело до веће сигурности у Србији, што је најважнији интерес Порте. На ово питање је слично гледала и Британија. Штавише, управо на предлог конзула Лонгворта, намесници нису гарантним силама поднели текст устава, под изговором да га је тешко превести на француски језик.⁵⁴⁴

Потпуно другачије је на питање уставне реформе у Србији гледала Русија. Добрим делом негативан став Петрограда потицао је због здушне подршке кој је по том питању стизла од Двојне монархије. Поред тога, Горчаков је писао Блазнавцу да се „на летећем песку не може ништа сталног подићи“, алудирајући тиме на либерални карактер реформи. Ристић је преко Игњатијева покушао да промени почетни став Петрограда. Руском амбасадору у Цариграду је писао да је основни задатак Устава од 1869. да Србија не остане „пашалук“, али исто тако и да се не оде у „анархију“, као што је то био случај са уставним реформама у Румунији и Грчкој, које су наишле на одлучно противљење Русије. Игњатијев је писао да нема ништа против реформи ако оне нису „на штету Србије“. Ипак, изразио је страхове да се са њима не оде далеко, да не ослабе начело ауторитета, те што се спроводе у неповољном тренутку. Поред цариградског представника важна веза преко које је Ристић покушавао да утиче на став Петрограда био је митрополит Михаило, који је стајао у добрим односима са руским

⁵⁴¹ С. Рајић, „Српска независност“ орган Народно–либералне странке, Годишњак града Београда XLV–XLVI (1998–1999), 41.

⁵⁴² А. Васиљевић, *нав. дело*, 88.

⁵⁴³ *Дневник Бењамина Калаја*, 201–205.

⁵⁴⁴ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 132.

интелектуалним круговима. Ристићеве акције довеле су до тога да Русија попусти, те да се, формално, не противи намери Србије да донесе нови устав.⁵⁴⁵

Услед назначених спољнополитичких околности, где није било отпора гарантних сила, преостало је још да се учини одговарајући корак пред Портом. Ристић је саветовао Јеврему Грујићу да Али-паши преда део Устава „из руке“, као вид учтивости, без додатних саопштења. У случају да велики везир затражи француски превод, Грујић је добио задатак да му, у своје име, обећа и превод. Српски дипломатски заступник у Цариграду урадио је готово све према Ристићевим упутствима, осим у једној ствари. На питање Али-паше да ли постоји француски превод, кратко је одговорио: „Ја не мислим“. Иако Ристић није одобравао овакав Грујићев поступак, јер је због ранијег искуства био упознат колико је Порта пазила на форму сваког дипломатског корака, цео поступак био је тим завршен. Ни Порта ни гарантне силе нису упутиле никакав званичан протест због доношења новог устава. Изостанак званичних примедби значио је прећутно прихватање фактичког стања.⁵⁴⁶

Доношење највишег правног акта једне државе није значајно само због сређивања унутрашњег стања. Био је то изузетан дипломатски успех који је знатно оснажио аутономију Србије. Према Ристићевим речима, гарантне силе су Србији тада први пут признале право да се самостално конституише. Само осам година пре тога, кнез Михаило због спољних притисака и противљења Порте није био у стању да донесе устав, те је морао да потражи алтернативна решења. Ристићеве заслуге у том смеру су неупитне. Како је касније писао, доношење Намесничког устава диктирала је „неодољива потреба земаљска“. По његовим речима, опредељењем за „пут уставности“ а не реакције, држава је унутра изашла без већих потреса након убиства владара, док је споља била додатно оснажена.⁵⁴⁷

Нови властодршци

У политичком смислу, ослонац породице Хаџитомић до 1868. године био је Филип Христић. Постављењем на место намесника Ристић је искочио у први план. Занимљиво је да Христић доласком Ристића на власт, у првом тренутку, није много аванзовао, обзиром да је и даље је био члан Државног савета. Убрзо се испоставило да су два пашенога заменили раније улоге. Христићу је 1869. прво била поверена мисија у Црној Гори, док је наредне постављен на некадашње Ристићево место у Цариграду.⁵⁴⁸ Начелне разлике између њих двојице, након Ристићевог јавног сврставања уз либерале, по први пут су постале видљиве. Мада, не може се Христићево именовање у Цариграду тумачити искључиво у том смеру. Био је то израз поверења. Ристићу је у веома важним односима са Портом у Цариграду била потребна поуздана личност. Важно место у новој влади припало је трећем Хаџи Томином зету, Радивоју Милојковићу. Он је након прокламовања Намесничког устава заменио Ђорђа Ценића на месту председника владе.

⁵⁴⁵ АСАНУ, ЈР, IX–9, бр. 425, бр. 428; Исто, XXVI–13, бр. 1.060, 1.062; Исто, XXVI–17, бр. 1.115; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 30–36; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 133–134.

⁵⁴⁶ АСАНУ, ИЗ, 13.162/ I-32, Президијали Јеврема Грујића; Р. Љушић, *Јован Ристић и уставно питање 1869. године*, 212.

⁵⁴⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 29; Исти, *Једно намесништво*, 30, 51; Л. В. Кузьмичева, *Јован Ристич о проблемима државног грађевинарства у Србији*, *Человек на Балкану. Државство и его институти: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.)*, Санкт Петербург, 2006, 192,195.

⁵⁴⁸ Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 85.

Четврти зет Хаџи Томе, Антоније Богићевић, постао је ађутант малолетном кнезу Милану. Због политичких односа који су Милојковић и Ристић имали, за првог се често говорило да је „први ристићевац“.⁵⁴⁹ Радивој Милојковић се као председник владе и министар унутрашњих послова убрзо наметнуо као трећи, иза Блазнавца и Ристића, најутицајнији политички актер у држави. Успон породице Хаџитомић био је видљив и савременицима. У Београду су се, у периоду намесничког режима, често појављивали натписи: „Доле са династијом Хаџи Томе“.⁵⁵⁰ Према тумачењу Николе Крстића, улога који су Хаџитомићи имали, довела је до тога да се најважнија државна питања решавају у „фамилијарним круговима“.⁵⁵¹

Поред Хаџитомића, једна велика породица је посебно искористила догађаје из 1868. године. Ради се о Бабадуднцима или Бабадудићима.⁵⁵² У политичком животу њени најпознатији представници били су Јован Белимарковић, Панта Јовановић, Алимпије Васиљевић, Живко Карабиберовић, Коста Јовановић. Бабадудинци су у периоду Другог намесништва дали два министра - Белимарковић је заузимао положај министра грађевина и отправника послова Министарства војног, док је Панта Јовановић био задужен за ресор финансија. Живко Карабиберовић, трговац и власник бродова на Морави, у истом периоду константно је биран за председника Скупштине. Још један члан ове породице, који ће нешто касније играти важну улогу, био је Јован Авакумовић. У том периоду он је био један од чиновника који су остварили најбржи напредак у Министарству унутрашњих дела.⁵⁵³ Важан удео његовом напретку у служби може се приписати и припадности утицајној породици. Као основну карактеристику Бабадудића, Авакумовић помиње то што су у свему, па и у јавним пословима, били изузетно сложни.⁵⁵⁴

Хаџитомићи и Бабадудићи стајали су у доста добрим односима.⁵⁵⁵ Они су били диктирани начелном питањима, трговачким интересима, те родбинским везама. Намесничка влада је своје најважније лиферације и финансијске послове поверавала Хаџи Томином сину, Николи, и Живку Карабиберовићу. Последњи је био познат и као „правитељствени банкер“, јер су преко њега и Јована Крсмановића обављане готово све трансакције владе у иностранству. Карабиберовић је 1869. постао гувернер Прве српске банке.⁵⁵⁶ Треба имати на уму да није само непотизам, који је сасвим сигурно олакшао пут, искључиви разлог зашто су наведене личности

⁵⁴⁹ „Ти знаш, као што синоћ сам пред свима друговима рече, да се ти и ја за ово 11 година од 1868. не разликујемо ни у каквом начелном питању политичком, а ја ћу још даље потврдити, да се не разликујемо ну у начинима, па чак ни у оцени појединости, и ако смо можда при првом почетку какву појединости другачије оцењивали. Но мени се чини да ово треба сад да буде, те да се не рекне и овом приликом ексклузивни рођаци, и Бог зна шта. Ми нећемо ово порицати у себи да смо један другоме ближи него ма ко други од живих политичких личности...“, саопштио је Милојковић Ристићу 1879. године, као илустрацију њихових односа АСАНУ, ЈР, XXXII–3, бр. 88.

⁵⁵⁰ *Дневник Беџамина Калаја*, 286.

⁵⁵¹ *Јавни живот II*, 76.

⁵⁵² Бабадудићи воде порекло из Липљана. Родоначелник породице био је Живко Карабибер. Иначе породица је добила име по његовој кћери, Ђурђији Карабиберовић која је носила надимак Баба Дуда. Након бекства из Липљана године 1809. доселила се у Београд где се у тринаестој години удала се за трговца Ристу Јовановића. Због утицаја који је ова породица имала у јавности се често називала „некрунисаном династијом Србије“. Говорило се да се у кући Ђурђије Карабиберовић за време Божића и Васкрса, налази „пола владе“. ИАБ, ОЗ, К-2/ III, 1, 5; Н. Станаревић, *нав. дело*, 9–10.

⁵⁵³ АСАНУ, ЈР, IX–1, бр. 96.

⁵⁵⁴ „Моја баба Ђурђија била је врло разборита. Он је умела да држи прикупљену и као браћу сложну, не само целу фамилију својих кћери и сина Панте, већ и фамилију свог умрлог брата Цветка Карабиберовића и своје сестре Стојанке, мајке славног генерала Јована Белимарковића“. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, приредио С. Тулаков, Сремски Карловци, 2008, 12.

⁵⁵⁵ Добре односе, седамдесетих година 19. века, крунисао је брак између Данице, кћери Радивоја Милојковића, и Николе Стаменковића, још једног представника породице Бабадудић. ИАБ, ОЗ, К-2/ III, 1, 5.

⁵⁵⁶ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 49; М. С. Костић, *Успон Београда 2. Послови и дани трговаца привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд, 2000, 133, 180.

заузеле важне државне позиције. Панта Јовановић и Живко Карабиберовић, који су били задужени за владине финансије, своја знања стекли су на студијама у иностранству. Такође, непотизам није настао тек након 1868. године. Итекако је био видљив и у претходном периоду. Са Илијом Гарашанином ородили су се Коста Цукић и Ђорђе Ценић, док је Јован Мариновић био зет богатог и утицајног трговца Мише Анастасијевића. У блиским родбинским везама стајали су и Рајко Лешјанин, Коста Цукић и Милан Петронијевић.⁵⁵⁷ Година 1868, у том смислу, представља смену једне генерације властодржаца и долазак на њено место нове, која ће обележити политички живот у осмој деценији 19. века. Чињеница да је кнез био малолетан омогућила је тим „новим људима“ да учврсте своје позиције. Брзина којом су напредовали након убиства владара, било је оно што је читав овај процес учинило видљивим за савременике.

Уз Ристића и Милојковића, побројани Бабадудинци чине основу „умерених“ или „либерала од 1868“. Неки од њих, попут Белимарковића и Васиљевића, од самог почетка су улазили у шири круг светоандрејаца. Овој групи либерала брзо су се прикључили Димитрије Матић, Јован Илић и Стојан Вељковић. Ристић је Матића и Илића убрајао у умереније елементе још 1861. године. Милојковић је једном приликом рекао Владимиру Јовановићу да су светоандрејски либерали „идеалисти“, а либерали од 1868. „опортунисти“, желећи тиме да нагласи већу прагматичност других. Према Ристићу, основна разлика између њих била је „мера и време у апликацији начела“.⁵⁵⁸

Живко Карабиберовић и Никола Хаџитомић нису били једини представници крупног капитала који је представљао потпору намесничком режиму. Влада се посебно ослањала на богате трговце у Београду и унутрашњости земље, попут браће Крсмановић, Арсе Лукића, Косте Антуле и Ристе Параноса.⁵⁵⁹ Њихове амбиције нису биле искључиво везане за трговину, јер су многи били активно укључени у политичка дешавања. Колико је режим озбиљно рачунао на београдске трговце најбоље илуструје чињеница да су они, услед притисака, били чешће бирани на изборима него светоандрејци, попут Владимира Јовановића или Милована Јанковића.⁵⁶⁰ „Све што се од тадашњих избора очекивало, било је само у томе да изабрани посланици буду добри домаћини, угледни грађани, озбиљни и одани ондашњем стању“, забележио је Авакумовић.⁵⁶¹ Поред богатих занатлија и велетрговаца озбиљан ослонац режиму представљале су богате сеоске газде. Подршка трговаца и богатих сеоских газди није искључиво

⁵⁵⁷ Опширније: А. Вулетић, *Породичне везе јавних личности*, 163–172.

⁵⁵⁸ В. Јовановић, *Успомене*, 256; *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 90, 102; М. Ковић, *Либерализам*, 175.

⁵⁵⁹ АСАНУ, ЈР, IX–4, бр. 465; О Параносу и Крсмановићима опширније: М. С. Костић, *нав. дело*, 49–56; Вукашин Петровић оставио је једну занимљиву констатацију о једном од њих, велетрговцу Јовану Крсмановићу: „Ја се забавих мало подуже са ћир Јовом. Он ће, дакле док живи, бити увек 'важан', а када га нестане, нико неће осећати његову празнину. Годину дана после његове смрти, ретко ће се ко сећати да је 'некада' живео и тако важну улогу играо Јов. Крсмановић“. *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 19.

⁵⁶⁰ Једну такву ситуацију описао је Никола Крстић: „Приликом избора било је трења, које једанако траје, између ђака и трговаца. У некој кафани истукли су неког ђака Стев[ана] Поповића, млада човека из прека, мислим из Карловца, од куда ли, родом. Међу трговцима највише су агитовали против ђака Јована, прозван Стокућа и Михаило Јовановић, његов ортак. Обојица су кувани и печени, штоно веле, код Ристића. Ђак Жика приповеда да ђаци не могу да се покажу ни у једеној кафани, јер им грађани прете да ће их тући, што су за Јанковића итд. и кад њих неколико у групи иду сокаком, трговци вичи за њима: „И то су ђаци!“ Знаш да су ђаци били највећи агитатори за Јанковића и друге, па и разумем то. Млади људи иду обично за оним што им се чини напредно. Заиста, од људи независних, Каљевића, Јанковића, Филиповића, Владимира Јовановића итд., много су способности за скупштинаре, но што су београдски трговци“. *Јавни живот II*, 115–116.

⁵⁶¹ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 126; *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 102.

важана за разумевање периода 1868–1872. Њихов, условно речено, савез одредио је потоњи карактер Либералне странке, као странке крупног капитала.⁵⁶²

Да би се на прави начин разумела Ристићева улога у том периоду, неопходно је сагледати његов однос са првим намесником, Миливојем Петровићем. Ристић и Блазнавац наступали су јединствено на јавном пољу. Настојали су да не дају повода за било какву сумњу да између њих постоје неспоразуми. Иако су међу обичним светом и у дипломатским кулоарима постојала разна говоркања да између намесника не влада сагласност, прави разлози остајали су на нивоу шпекулација, а сама природа сукоба, ако га је било, није довољно јасна. Ипак, несумњиво је да је између њих постојала једна врста „тихог рата“ за превласт над државним пословима. Трећи намесник, Јован Гавриловић, „тих и повучен“ и без политичких амбиција, ни изблиза није имао утицај на државне послове као прва двојица намесника.⁵⁶³

Док је Блазнавчев утицај након убиства кнеза Михаила био доминантан, Ристић је неприметно успевао да ојача свој положај у односу на првог намесника. Веома брзо се испоставило да је озбиљан такмац у борби за главну реч у државним пословима. Блазнавац је чврсто држао војску у својим рукама, док је Ристић постепено јачао цивилну администрацију. Заједно са Радивојем Милојковићем контролисао је Народну скупштину, те је био у могућности да парира евентуалним намерама првог намесника. То се показало одмах након избора Намесништва. Блазнавац је намеравао да кроз Скупштину протури закон којим би му, као првом намеснику, била поверена целокупна власт над војском. Таква намера није наишла на одазив код Ристића, који је успео да издејствује да такву власт деле сва три намесника.⁵⁶⁴ Иако Ристића овај корак није избацио у први план, успео је да онемогући потпуну доминацију првог намесника. И поред тога што делује да је Блазнавац имао доминантан углед у војсци, ни Ристић није био без утицаја. Франтишек Зах помиње Тихомиља Николића и Антонија Богићевића као личности које о свему информишу малолетног кнеза Милана. Први је Ристићев земљак и вршњак, а други је четврти зет Хаџи Томе.⁵⁶⁵

Док је Ристић преко породичних веза иза себе имао „моћну алијанцију материјалних интереса“, Миливој Блазнавац је све мање могао да трпи у служби „његове креатуре“, како их је једном приликом назвао.⁵⁶⁶ Први намесник је такође био сиромашног порекла, а свој положај је учврстио тако што се ороди владајућом династијом. Оженио се Катарином Константиновић, те је постао „стуб династије“ Обреновић у периоду док је кнез Милан био малолетан. Венчани кум том приликом био је Јован Ристић.⁵⁶⁷ Блазнавца и Катарину Константиновић венчао је београдски митрополит Михаило. Истог тренутка када је Калају саопштио да му је Ристић неопходан јер привлачи интелигенцију, Блазнавац је додао да је захваљујући митрополиту

⁵⁶² Тема рада није да се дубље бави природом утицаја крупног капитала на политичка дешавања, што је једно од веома важних питања на које српска историографија још није упустила у детаљнија истраживања. На овом месту неопходно је подвући да је утицај крупног капитала на политичке одлуке постојао.

⁵⁶³ Нешто мало другачију слику о Јовану Гавриловићу, од општег уверења савременика, дао је Радивој Милојковић у једном разговору са Живаном Живановићем. „Обично је вели ћутао. Седео је често даље и даље од стола, где су остали Намесници и Министри. Слушао би ћутке наслоњен челом на руку, шта Министри износе, и шта се претреса. Ако му се нешто не би свидело, он би само кратко рекао: 'Ја ово нећу потписати!' – а често би, по том, узео капу и отишао кући.“ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије, Књига прва. Од Светоандрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858–1878*, Београд, 1923, 272.

⁵⁶⁴ М. Пироћанац, *Наша завршна реч*, 16; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 266.

⁵⁶⁵ *Епистоларни Дневник Франтишек Заха*, 472–473.

⁵⁶⁶ *Дневник Бењамина Калаја*, 286; D. Mekenzi, *нав. дело*, 111.

⁵⁶⁷ АСАНУ, ЈР, XXVI–17, бр. 1.094.

Михаилу успео да придобије цркву, чију подршку није претерано уживао. Не треба изгубити из вида да је београдски митрополит био Ристићев пријатељ из гимназијских дана. Штавише, митрополит је био један од важних шрафова у Ристићевим односима са Русијом. Важне мисије Ристић је поверавао и архимандриту Нићифору Дучићу, који се због сукоба са књазом Николом, преселио у Србију. Ристић је током читаве своје државничке каријере уживао велико поверење црквених кругова.

Лојално чиновништво, моћна породица, као и већа способност и флексибилност у вођењу државних послова, постепено су Ристићу давали све више на значају. Антоније Орешковић приметио је још у августу 1868. године да Ристић „доминира Блазнавцем“.⁵⁶⁸ Примат Јована Ристића у државним пословима посебно се осетио након доношења новог устава. Према Николи Крстићу, велика свађа између намесника претходила је избору чланова Државног савета средином 1869. године.⁵⁶⁹ За председника је тада поново изабран Јован Мариновић. Калај је у извештају Бајсту писао да је одабир Мариновића, као и постављање Цукића на место српског дипломатског представника у Букурешту, показатељ да је Блазнавац апсолутни господар ситуације, јер се на тај начин окренуо својим старим сарадницима.⁵⁷⁰ Већ наредног дана записао је у дневник: „Да ли измирење са странком Гарашанин – Мариновић није Ристићево дело, који се, видећи да не може успети с Омладином окренуо руској странци.“⁵⁷¹ Постављење поменутих личности било је управо потез Јована Ристића.⁵⁷² Иако је Калај очекивао сукоб између намесника, Ристићев утицај је све више растао.⁵⁷³ Томе у прилог говори и влада која је формирана на челу са Милојковићем, у којој су се нашле искључиво Ристићеве присталице.⁵⁷⁴

Слободан Јовановић је оставио живописан опис двојице намесника: „Блазнавац је имао једну надмоћност над Ристићем: умео је 'лепо примити и лепо отпустити свакога'. То је још била стара демагошка школа Вучићева. Ристић је примао као да је владалац: био 'леден као стена' и 'неприродан до зла Бога'; чак онда када је хтео с киме бити љубазан, то му није ишло од руке, - био је тада 'крт у беседи и држању'. Сваки је знао да се Блазнавцу може мање веровати него Ристићу, - и опет је сваки радије ишао Блазнавцу, јер је он дочекивао боље.“ Јовановић пише како је код Ристића, посебно након повратка из Цариграда, било уочљиво да је „дипломатска закопчаност постајала његова друга природа“, те да је у разговору са људима „мерио речи као да пише ноту“.⁵⁷⁵ Ипак, и са више „званичности него отмености“, Ристић се у политичким комбинацијама показао вештијим него Блазнавац. Иако Јовановићеве речи, преузете на основу Милићевићевог *Поменика*, углавном осликавају став једног дела савременика, било је и оних који нису Ристића видели на тај начин. Ристић је уживао посебно поверење „млађег напредног света“, тачније, оне интелигенције која је тек улазила у државне послове. Као школовани историчар и доктор филозофије, самим тим и човек од науке, Ристић је у очима тих људи изгледао као „мецена Тријумвирата“.⁵⁷⁶ Ту групу чинили су Чедомиљ Мијатовић, Стојан Новаковић, Мита Ракић, Владан Ђорђевић. Сви они су спадали у истакнуте представнике

⁵⁶⁸ Дневник Бењамина Калаја, 71.

⁵⁶⁹ Н. Крстић, *Јавни живот II*, 125.

⁵⁷⁰ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.688, док. 18 (1869).

⁵⁷¹ Калај преноси да је Ђорђе Стратимировић упозоравао Блазнавца да ће га Ристић премашити, те да и министар унутрашњих дела, Милојковић, ужива већу популарност од њега. *Дневник Бењамина Калаја*, 239.

⁵⁷² Ристић је непосредно пре постављања Мариновића за председника Државног савета ступио у контакт и са Илијом Гарашанином. О томе сведочи једно Ристићево писмо Гарашанину, где му се захваљује на ласкавим речима поводом спроведених реформи. АСАНУ, ИЗ, Заставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/458.

⁵⁷³ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред.бр.дела 1718, док. 13 (1871).

⁵⁷⁴ У влади на челу са Милојковићем, који је обављао и функцију министра унутрашњих дела нашли су се још и Јован Илић, Панта Јовановић, Димитрије Матић и Јован Белимарковић. *Владе Србије*, 119.

⁵⁷⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 29–35.

⁵⁷⁶ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 447.

Омладине пре убиства кнеза Михаила. Након Ристићевог избора за намесника одлазили су директно њему, а и други намесник је умео да их награди напретком у служби. Посебно се ово односи на Мијатовића, кога је Ристић често из Министарства финансија „довлачио“ у Министарство иностраних дела. Мијатовић је 1871. године добио веома важну дипломатску мисију.⁵⁷⁷ Има доста сличности у респекту који је Илија Гарашанин уживао код либерала до 1858. године, и односу који је један део омладинаца у Србији заузео према Ристићу у периоду Другог намесништва.

Важан аспект кроз који се може гледати однос двојице намесника је спољна политика. Иако је ресор иностраних дела номинално, као вршилац дужности, водио Димитрије Матић, спољна политика стајала је под непосредним Ристићевим надзором. Савременици су забележили да је спољне послове Ристић водио иза затворених врата, те „да о њима у целом Министарству нико ништа не зна.“⁵⁷⁸ Иако се одлазак кнеза Милана и Блазнавца у Ливадију 1871. узима као дефинитивна Ристића победа, отворено је питање да ли Блазнавац диктирао спољнополитички курс. Ристићев примат је несумњиво уочљив након доношења Намесничког устава. Бенјамин Калај, који није симпатисао Ристића и кога је у широком луку заобилазио, почео је све чешће да иде код њега. Опет, намесници су у својим дипломатским акцијама често играли на карту „подељених“ погледа.⁵⁷⁹ Треба назначити, да Ристићев „примат“ у спољним пословима и кроз спољне послове није подразумевао потпуно изузеће Блазнавца из њих. И поред тога што је поменути ресор важио за Ристићев, став и улога Петровића, као првог намесника, у најмању руку, нису за потцењивање. Свакако да Ристић није креирао спољну политику сам, без Блазнавчевог удела.

Гласови о сукобу Ристића и Блазнавца постали су све учесталији управо након Ливадије. Ристић је упркос Блазнавчевом противљењу успео да постави Милована Јанковића на место помоћника у Управи фондова. Како се све више налазио у подређеном положају први намесник настојао је да утицај другог неутралише тиме што је покушао да се договори са два велика Ристићева противника – Аћимом Чумићем и Миланом Пироћанцем. Нудио им је улазак у нову владу, али не и збацивање Ристића са места намесника, што су последња двојица условљавала. Да је Ристић прозreo Блазнавчеву намеру сведочи и премештај Милана Пироћанца у Горњи Милановац, где је заузео место окружног судије.⁵⁸⁰ Међутим, како се ближило пунолетство кнеза Милана Обреновића, тако је и Блазнавац успевао да консолидује своје позиције. Добрим делом је томе допринео устанак који је Омладина планирала 1871–1872. Како су на тапет долазила практична питања око устанка, тако је Блазнавцу, као војнику, утицај растао.⁵⁸¹ Читав август 1872. године, пред само пунолетство кнежево, био је испуњен утркивањем између два намесника на кога ће да падне састављање нове владе.⁵⁸² Ако већ нису могли лично да се сукобе, то су уместо њих радиле њихове супруге.⁵⁸³ И поред тога што је Ристић држао већи део управе под својим окриљем, Блазнавцу је, као члану породице, било поверено састављање новог

⁵⁷⁷ Ч. Мијатовић, *нав. дело*, 28; С. Г. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић, Викторијанац међу Србима*, Београд, 2006, 34–39.

⁵⁷⁸ *Дневник Бењамина Калаја*, 195; *Владе Србије*, 119.

⁵⁷⁹ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 80.

⁵⁸⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, 283, 308, 310–311; М. Пироћанец, *За моју децу*, 140.

⁵⁸¹ Јеврем и Светозар Марковић, који су имали водећу улогу у „Главном одбору за српско ослобођење“, радили су на томе да посвађају двојицу намесника. Гласови о неслози Ристића и Блазнавца, у периоду 1871–1872, пренаглашавани су, и долазили су од штампе која је била наклоњена омладинцима. И. Станојчић, *Два непозната писма Светозара Марковића*, *Огледало*, зборник радова, Београд, 1953, 23; В. Војводић, *У огледалу историје*, Сремски Карловци, Нови Сад, 2008, 102–104.

⁵⁸² В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 135.

⁵⁸³ Калај пише да су сестре Софија Ристић и Марија Божићевић настојале да у Србију доведу Марију, мати књаза Милана, што је наишло на одлучан отпор Блазнавчеве супруге Катарине. *Дневник Бењамина Калаја*, 458, 515.

кабинета. Савременици су приметили да је млади владар већ тада почео да показује ненаклоност ка Ристићу због његовог гордог држања.⁵⁸⁴ Династија и подршка војске поново су се показали пресудним. Ристићев утицај растао је у редовним политичким околностима. Тада је успевао да исказе вештине и способности које је несумњиво поседовао.

Односи Јована Ристића и Миливоја Петровића Блазнавца ушли су у једну нову фазу након 22. августа 1872. године. И даље су и један и други настојали да оповргну било какве гласове о неспоразуму. Ристић је писао Филипу Христићу да није „потчињени“ Блазнавцу, већ да их је кнез оставио да се договоре око нове владе. Слично је Христићу потврдио и Блазнавац. Ипак, утицај новог председника владе је све више растао. О томе сведочи и добијање чина генерала, првог до тог тренутка у српској војсци. Такође, после само осам дана проведених у новој влади, Радивоје Милојковић је био принуђен да напусти положај министра унутрашњих дела, те је прекомандован у Државни савет. На његово место дошао је Марко Лазаревић који је сматран за Блазнавчевог присталицу. Смена Милојковића, један је од показатеља да је Блазнавац почео да преотима примат у државним пословима.⁵⁸⁵ Недуго након тога, Петровић је поново почео да преговара са Пироћанцем и Чумићем. Међутим, као и сви претходни покушаји и овај се завршио код захтева да се у министарству не нађе Ристић. Блазнавац није хтео да попусти пред захтевом. Ристић је и даље био моћан, док Блазнавчева намера није била да га руши већ да ограничи његов утицај. Ристић је забележио у својој *Аутобиографији* да је Блазнавац тих дана имао доста контаката и са старим Гарашанином.⁵⁸⁶

Блазнавчево министарство није било дугог века, а разлог томе је била његова смрт 5. априла 1873. године. Ристић се Блазнавчевом смрћу ослободио најозбиљнијег противкандидата за власт у државним пословима и јединог који је могао да парира његовом политичком утицају у том тренутку. Самим тим, у периоду када је кнез још увек млад и када нема довољно искуства у вођењу државних послова, Ристић је постао најутуцајнија политичка фигура. Са друге стране, не сме се изгубити из вида да је Ристић Петровићевом смрћу изгубио и политичког партнера са којим је могао да сарађује. Иако се несумњиво ради о двојници амбициозних људи, њихове закулисне радње, спотицања, никада нису прешла границу ограничавања утицаја оног другог. Слободан Јовановић је предвиђао обрачун између Ристића и Блазнавца, да је потоњи поживео дуже. Ипак, иако није искључено, чини се да су и један и други добро разумевали предности њиховог савеза. Не може се олако прећи преко чињенице да је Ристић након 1873. имао изузетно добре односе са Блазнавчевом браћом, Милојем и Живојином.⁵⁸⁷ Блазнавчева смрт, како је то одмах приметио Радивој Милојковић, у огромној мери је пољуљала и Ристићев лични положај.⁵⁸⁸ Један доушник је правилно приметио, да су од тренутка Блазнавчеве смрти „све стреле“ уперене искључиво ка Ристићу.⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ А. Васиљевић, *нав. дело*, 100.

⁵⁸⁵ Ристић је имао намеру, свестан да ће Радивој Милојковић пасти, да на место министра унутрашњих дела постави Јеврема Грујића. Међутим, Блазнавац је одбио ту могућност под изговором да Грујића неће министар правде, Стојан Вељковић. АСАНУ, ЈР, XXVI–11, бр. 591.

⁵⁸⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 147, 149; *Дневник Бењамина Калаја*, 498; Ј. Ристић, *Аутобиографија*, 218; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 282–283.

⁵⁸⁷ АСАНУ, ЈР, III–4, бр. 1.311, 1.504; XXVI–12, бр. 730.

⁵⁸⁸ АС, ПО, к. 70, л. 404.

⁵⁸⁹ АСАНУ, ЈР, III–23, бр. 1.228; Ристић је 1890. године саопштио Гаври Вуковићу да је заједно са Гарашанином и Стевчом Михаиловићем намеравао да спречи Блазнавца да оснује нову династију. Није немогуће да је Ристић тиме, користећи се Блазнавцем, желео да исказе своју оданост династији Обреновић у тренутку када је поново преузео улогу намесника. Г. Вуковић, *Мемоари II*, Цетиње, 1985, 249.

Ванредно стање и преки суд уведени након убиства кнеза Михаила омогућили су намесничком режиму да у потпуности учврсти своју власт. Ради повратка ауторитета, влада је настојала да преузме контролу читавог јавног живота у циљу предупредивања антидинастичких и антидржавних тенденција. У првом реду су се на мети власти налазиле присталице Карађорђевића као опасне по династију.⁵⁹⁰ Иако је стање након убиства владара изискивало успостављање политике предострожности и утврђивања режима, злоупотребе нових власти биле су учестале.

Један од најважнијих ослонаца намесника била је добро организована полиција на чијем се челу налазио Радивој Милојковић. Слободан Јовановић помиње да су у том периоду постојале три полиције – Блазнавчева, Ристићева, Милојковићева, али да је само она од министра унутрашњих дела била видљива. Милојковић је по много чему био министар кога је тражио Устав од 1869. године.⁵⁹¹ Често се говорило да су постојали читави спискови људи који су били означени као противници новог стања. У опозицији се шушкало да је Милојковић записивао антидинастичаре у „црну књигу“, док је Блазнавац водио спискове неистомишљеника у „црвеној књизи“. Важан чинилац контроле представљала је и разграната мрежа доушника коју су Ристић и Милојковић организовали.⁵⁹² Контрола јавног живота и добро организована полиција имала је за циљ да сузбије опозиционо деловање. Једна од најозбиљнијих оптужби којима је намеснички режим био изложен, била је чињеница да батине, као полицијска мера, нису укинуте, те да су се пречесто користиле у пракси.⁵⁹³

Намесници су стабилност власти одржавали и на послушној Скупштини. Пошто је онемогућен улазак интелигенције у народно представништво, осим оне коју Намесништво као вршилац кнежеве дужности изабере, она је била састављена од неуке масе народа. Невични и неписмени посланици често су били збуњени скупштинским процедурама, те су чланови владе за себе задржавали право тумачења формалности.⁵⁹⁴ Ако се изузму повремени Каљевићеви испади, опозиције у Скупштини готово да није ни било. Уопштено, међу народним посланицима владало је уверење да је њихова улога да стоје у сагласности са владом. Таквом изгледу

⁵⁹⁰ У чл. 10 Устава од 1869. писало је: „Никада не може бити изабран за књаза србског нико од фамилије и потомства Карађорђевићева, на које је проглашено проклетство народно“. Један од примера односа Намесништва према присталицама супарничке династије представља случај Антонија Мајсторовића. Након оптужбе за саучесништво у завери против кнеза Михаила, иако се влади говорило да можда и не заслужује смртну казну, стрељан је у свом селу Азањи, крају који је традиционално нагињао династији Карађорђевић. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 56–57.

⁵⁹¹ *Исто*, 149–151; „У ствари, Радивоје је био паметан човек, пријатан у опхођењу, трезвен познавалац тадашњих људи и прилика, практичан политичар који је у јавним пословима имао своје изражене и утврђене погледе о ономе шта се може а шта се не може и кога у томе уверењу није колебало ни удворичко ласкање ни дивља мржња, два неминовна излива људске слабости према онима који су у власти и положају.“ Коста Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд, 2011, 233.

⁵⁹² О доушницима у време Другог намесништва опширније: Ч. Антић, *Историја једног доушника, Прилог Томе Павловића историји Србије 70-тих и 80-тих година XIX века*, Годишњак за друштвену историју VI/3 (1999), 247–266; Добра илустрација како је посматрана политика намесничког режима представља *Песма најлојанијег грађанина* Јована Јовановића Змаја.

⁵⁹³ „У Београду је неки Мита Станковић, брат Филипа Станковића, које се сматрао као Карађорђевићевац, такође батинат. Па не само да је министар тако наређивао, него је и сам Ристић лично дозвоао управника или члана полиције и наређивао: 'Дед ти, тога и тога, уведи у подрум па му онако 25 вруће дај'.“ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 211.

⁵⁹⁴ У Србији 1866. године однос сеоског и градског становништва износио је 90,5 према 9,5%. Број неписмених досезао је 95,82%. Н. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914: mit europäischen Vergleichdaten*, München, 1989, 99, 534; Према Георгу Розену број неписмених који је улазио у Народну скупштину износио је готово 70%. *Георг Розен о ситуацији у Србији 1867–1869*, 102.

народног представништва добрим делом допринели су огромни притисци владе приликом избора. Слобода на изборима, услед притиска полицијских органа на бираче те јавног гласања, била је само на папиру прокламована. Власти се нису либиле да под претњама батинаша или „курцона“, осигурају жељени исход изборног процеса.⁵⁹⁵

Бењамин Калај је забележио да је Ристић од свих слобода највише зазирао од оне која се односила на штампу.⁵⁹⁶ Слично као и кнез Михаило, Ристић је био мишљења да слобода штампе долази тек на крају. Закон о штампи из 1870. године начелно је прогласио њену слободу и укинуо цензуру, али је она у великој мери била ограничена јер је полиција имала контролу над њом.⁵⁹⁷ Листови који нису били полузванични владини органи, попут *Јединства*, веома брзо су се гасили, услед честих забрана од стране полицијских органа. Политичка штампа је добрим делом пропадала и због дефицита, обзиром да није имала довољно читалачке публике. Опозицију влади представљали су, углавном, српски листови у Хабзбуршкој монархији, попут *Заставе*, *Панчевца* или *Напретка*. Да би неутралисао њихово деловање Ристић је 1871. године иницирао покретање и субвенционисао лист *Исток* у Панчеву.

Добро организована полиција, контролисана Народна скупштина и штампа нису оставиле много простора за деловање опозиције. Конзервативци, лишени стварних позиција моћи, нису представљали озбиљну претњу. Државни савет, у коме су махом били сконцентрисани, изгубио је свој ранији значај. Мада су намесници и даље покушавали да га на сваки начин заобиђу.⁵⁹⁸ Члан Државног савета постао је 1869. године и Јеврем Грујић, који такође није симпатисао политику намесника. Ристић је посебно зазирао од Грујићеве популарности међу либералима, те је настојао да га што више држи изван њиховог видокруга. Ристић и Грујић након 1858. никада нису поправили своје односе. Међу, некада, присним пријатељима, само је још поздрав „комшија“ остао да подсећа на хајделбершке дане.⁵⁹⁹ Остали либерали и даље су држани на сигурној дистанци или су били у потпуности маргинализовани. Ристићева политика, где се лојално држање награђивало службом а нелојално губитком исте, довела је до тога да пред крај Другог намесништва Милован Јанковић и Владимир Јовановић постану државни чиновници.⁶⁰⁰

Ристић је много већи проблем имао да на своју страну приволи либерале пречане, који су преко Уједињене омладине српске имали велики утицај и на унутрашње прилике у Србији. Подршка србијанских либерала намесницима није се свиђала Светозару Милетићу. „Где су Бошковићи, Јанковићи, Грујићи, Јовановићи, итд. итд. задовољни или ћуте, или још служе влади“, писао је 1870. године.⁶⁰¹ Управо по питању сарадње са намесницима долазило је и до расцепа међу либералима окупљеним око Омладине. Милетић и *Застава* углавном су заузимали

⁵⁹⁵ В. Јовановић, *Тајна полиција*, 122; Никола Станаревић изнео је верзију да су курциони име добили баш по Ристићу. Према његовим речима, Ристић је у раној младости био велики љубитељ енглеског либералског политичара Џона Гледсона. Пријатељи су га због тога из милоште прозвали Џон (од српског Јован). Обичај је тада налагао да се испред имена уместо „господин“ додаје грчка реч кириос или кир. Сходно томе, Ристић је постао „Кир Џон“. Касније су речју курциони припадници политичких неистомишљеника називали либерале. Н. Станаревић, *нав. дело*, 85.

⁵⁹⁶ *Дневник Бењамина Калаја*, 153; Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 33.

⁵⁹⁷ Матија Бан, преко кога је Ристић израђивао Закон о штампи, није се слагао са Ристићевом намером да Пресбирио прикључи Миинстарству унутрашњих дела, јер „то не приличи влади либералној“. АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 447.

⁵⁹⁸ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 60.

⁵⁹⁹ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 186.

⁶⁰⁰ Ристић је највише проблема имао да „примири“ Милана Кујунџића. То што је на Великој школи био запослен хонорарно омогућила је намесницима да га, барем за извесно време држе мирним. Године 1870. његови иступи против Намесништва постају чешћи, јер је постао уредник *Младе Србадије*, листа Уједињене омладине српске (1870–1872). Како су бројеви често били цензурисани, Кујунџић се све више окретао опозицији, тако да се већ 1871. налазио у истом табору са Аћимом Чумићем и Јевремом Марковићем. АСАНУ, ЈР, XXVI–13, бр. 896; АС, МК, 80.

⁶⁰¹ С. Милетић, *Сабрани списи II/3*, приредили Ч. Попов и Д. Микавица, Београд, 2001, 197.

опозиционо држање, иако је повремено, готово искључиво Ристићевом иницијативом, долазило до измирења.⁶⁰² Друштвено–политичка ситуација у којој су се налазили либерали у Србији и Угарској није била иста. Стога су разлике између либерала из Кнежевине и српског либералног грађанства у Угарској постојале све уочљивије. Пречани окупљени око Светозара Милетића у први план су стављали национално питање, за разлику од Србијанаца који су свој либерализам изражавали свестраније. Опозиционе држање *Заставе*, био је пре свега резултат незадовољства спољном и националном политиком Намесништва.⁶⁰³

Опозиција намесничком режиму створила се у левом крилу Уједињене омладине српске. Као њихов предводник наметнуо се Светозар Марковић. Лабаву слогу међу омладинцима, својим оштрим оптужбама на рачун либерала у Србији, социјалисти су додатно пољуљали. Светозар Марковић их је назвао „лебарима“, који су за „мало слободе“ себе довели у позицију да „просе од Ристића и Блазнавца“.⁶⁰⁴ Као носиоци социјалистичких начела, Светозар Марковић и његови истомишљеници су се налазили под будним оком власти, посебно због тога што су њихове идеје постајале све популарније међу лицејском омладином.⁶⁰⁵ Ако су карађорђевићевци прогањани из династичких разлога, социјалисти су се нашли на удару власти као противници државе. То је посебно било евидентно након 1870. и догађаја у Француској који су довели до стварања Париске комуне. Са становишта управљачих елита у читавој Европи, Париска комуна и њене последице показале су да идеје крајње левице нису биле за потцењивање. Светозар Марковић покренуо је у Београду 1871. лист *Раденик*, који је излазио готову годину дана. Покретање социјалистичког листа одмах након догађаја у Паризу није могло да наиђе на симпатије власти, те је често цензурисан. Међутим, то што да је за тадашње прилике толико дуго излазио говори да власт није била репресивна према социјалистима у оној мери колико је то наглашавано у историографији.⁶⁰⁶

Значајно је да је појава социјалиста, као крајње левице на политичкој сцени, индиректно све више приближавала остале либерале Јовану Ристићу. Године 1871. дошло је до распада Уједињене омладине српске. Владимир Јовановић је за то кривио Светозара Марковића и његове следбенике. Ако се узме у обзир да су либерали у својим мемоарским делима били крајње штури када је реч о њиховим унутрашњим односима, није без значаја, иако резервисана, једна напомена Владимира Јовановића. Према његовим речима, Светозар Марковић је изјавио Ристићу да му је учинио услугу када је угасио Уједињену омладину српску.⁶⁰⁷ Такође, и Слободан Јовановић није пропустио у свом делу да скрене пажњу како је српска влада често знала да зајмури на нападе које је *Раденик* упућивао на рачун Владимира Јовановић и осталих либерала.⁶⁰⁸ Гашењем Омладине, либерали су изгубили важно тело у коме су вршили непосредну комуникацију и координисали деловање. Тиме је сужен њихов маневарски простор у односу на Ристића. Србијански либерали су, након 1868, покушавали да умире опозиционе тенденције у Омладини. То је рађено и под Ристићевим утицајем, обзиром да је све више претила опасност њене радикализације, што је могло да створи невоље политици Намесништва, како споља тако и унутра. Међутим, како је Омладина након гашења почела да се „раствара у

⁶⁰² Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад, 2006, 78–81.

⁶⁰³ Б. Бешлин, *Српски либерализам у 19. веку – генеза, идеје, страначке поделе*, 93–94.

⁶⁰⁴ Преузето од: Исти, *Европски утицаји на српски либерализам*, 672.

⁶⁰⁵ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић, Његов живот, рад и идеје*, Београд, 1966, 74; Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије*, 222; Милан Кујунџић је писао Миливоју Блазнавцу да је на Великој школи као либерал имао против себе читаву омладину која „нагиње социјализму“. АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 685.

⁶⁰⁶ Д. Јанковић, *нав. дело*, 136.

⁶⁰⁷ В. Јовановић, *Успомене*, 280.

⁶⁰⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 255–256.

револуционарне клубове“, које је било све теже контролисати, питање је колико је Ристић профитирао од њеног гашења, те да ли му је то било у непосредном интересу.⁶⁰⁹

Намеснички режим је својом политиком успео да предупреди готово сваки вид организованијег опозиционог деловања. Као противници владине политике посебно су се истакли Аћим Чумић, Јеврем Марковић, Милан Пироћанац. Први је још својим иступима у Уставотворном одбору навукао на себе подозрење, пре свих Ристића и Милојковића. Своју опозициону делатност пренео је на Велику школу, где је радио као професор. Његову намеру да постане кмет београдске вароши Намесништво је искористило да га смени са места професора.⁶¹⁰ Намесницима је један од већих изазова на унутрашњем плану представљала побуна у Великој школи 1871. године. До ње је дошло након што је влада поставила Захарију Угричића на место професора. Том приликом заобиђен је школски савет који је био надлежан. Паралелно са њом догодила се и побуна међу глумцима у Народном позоришту. Влада је успела да реши сукоб тако што је са Велике школе отпустила поједине професоре, док је Аћима Чумића, настојала да дискредитује оптужбама да је карађорђевићевац.⁶¹¹ Како опозиција није могла да делује кроз штампу, морала је да пронађе алтернативна поља деловања, како је један од професора на Великој школи, Ђорђе Малетић, приметио Јовану Ристићу.⁶¹² Први озбиљнији покушај организованијег опозиционог деловања десио се пред скупштинске изборе 1871. године. Међу потписницима програма нашла су се имена Чумића, Јеврема Марковића, Милана Кујунџића и Паје Михаиловића.⁶¹³ Сви они су се нашли у истом колу као противници владе, иако су између њих постојале идеолошке разлике. Услед полицијских притисака ниједан од кандидата није изабаран, што указује да опозиција, иако удружена, није успевала да нанесе озбиљније потресе режиму.

Политички противници су окарактерисали намеснички режим као режим полицијског терора. Ристићу је пребацивано да је лажни либерал, да се либерализма прихватио само на речима и из практичних разлога, те да није раскинуо са праксом полицијских и бирократских режима од ранијег периода.⁶¹⁴ Неке од ових тврдњи постала су општа места у науци.

На страну што одређене оцене историографије делују анахроно, и са практичне стране се поставља питање да ли је било могуће преко ноћи раскинути са унутрашњом праксом претходних влада у Кнежевини. Ристић је у полемикама често замерао политичким противницима да су склони да забораве да је кнез Милан дошао на српски трон у тренутку док се „крв још увек пушила на престолу“. ⁶¹⁵ Притом, нови владар није био само малолетан, већ и једини представник династије која је тек једну деценију пре тога поново засела на српски трон. У предговору у трећем делу *Спољашњих одношаја* Ристић је изнео своје виђење задатка Намесништва. Његова мисија није била да искључиво „корача у редовним границама“, већ и преко „свога специјалног мандата“. Нагласио је да су „изузетне прилике“ дале Намесништву другачији карактер, чија политика не би смела да буде тумачена „мером обичних, нормалних времена.“ Слободан Јовановић је приметио да су намесници себи као основни задатак поставили „одржање династије“, те да су исти у потпуности испунили. Иако постоје индиције да је Блазнавац, исконструисао аферу „теразијска бомба“, само да би се додатно заплашио малолетни

⁶⁰⁹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 86.

⁶¹⁰ Ј. Милановић, *Аћим Чумић (1836–1901)*, Београд, 2007, 63–66.

⁶¹¹ Исто, 72, 75; *Записници седница министарског савета, Кнежевине и Краљевине Србије (1862–1898)*, приредио Н. Шкерковић, Београд, 1952, бр. 191.

⁶¹² АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 236.

⁶¹³ Д. Јовановић, *Јеврем Марковић, Испред свог времена*, Јагодина, 2009, 73–74.

⁶¹⁴ Љ. Деспотовић, *нав. дело*, 115–120.

⁶¹⁵ *Стање Србије (за прошле четири године) разложено Намесништво књажевског достојанства Његовој светлости књазу српском Милану М. Обреновићу IV. приликом ступања његовог на владу 10. августа 1872. године*, Београд, 1872, 3.

кнез, амбиције српских супарничких династија нису биле за потцењивање.⁶¹⁶ Везе екскнеза Александра и завереника против кнеза Михаила су постојале. Намесници су својим личним спољнополитичким успехом сматрали што је кнез Александар доведен на суочавање са завереницима у Земун.⁶¹⁷ Петар Карађорђевић је 1868. године превео дело либерала Џона Стјуарта Мила *О слободи* на српски, вероватно не искључиво из алтруистичких разлога. Ништа мања амбиција није била изражена код Николе Петровића Његоша, која је била подгревана од једног дела руске дипломатије.

Иако се не може рећи да није било незадовољства, већих потреса на унутрашњем плану готово да није било.⁶¹⁸ Влада Радивоја Милојковића била је један од најдуготрајнијих у Србији током друге половине 19. века. „Време је његово од четири године прошло мирно, правилно, без трзавица, без завери и побуна, у најбољој хармонији између народа и власти“, сумирао је Ристић 1894. период Другог намесништва, несумњиво пренаглашавајући став о хармонији.⁶¹⁹ Очување династије, уставне реформе и спољна политика захтевале су у очима намесника одржавање реда унутрашњем плану. Одговорност која је са собом носила управљање државом у важном преломном периоду, подразумевала је одређене мере које једном делу савременика нису биле разумљиве. Систем који је успостављен, и поред честих злоупотреба, делом је био резултат објективних околности. Заштита династичког и државног поретка биле су основне смернице које су водиле политику Ристића и намесничког режима, а не њихови уски партикуларни интереси.

Ристић се никада није истицао демократичношћу, што је чињеница. Сматрао је да српски народ, али и добар део европских, није довољно просвећен да би могао самостално да управља демократским установама, те да преко њих води државу у складу са њеним потребама.⁶²⁰ Нови устав омогућио је „продор маса“ у политику. Иако су светоандрејци, пре 1868, уздизали српског сељака и његов демократски дух, први су захтевима да се интелигенцији обезбеди место у скупштини, настојали да спрече његово овладавање народним представништвом. Сходно томе, јасно је да су либерали постајали све више неповерљиви према „маси“.⁶²¹ Стога, њихова сарадња са намесницима се не може посматрати искључиво као опортунистичка јурњава за положајима, већ је до постепеног приближавања долазило и модификацијом идеја. Разлика између њих и Ристића је била у томе, што је намесник деловање скупштине настојао да контролише јаком владом, и путем „квалификованих посланика“, тачније оне интелигенције коју влада одабере. То је био Ристићев начин да спречи „демагошке агитације“, те „превратничке и анархистичке“ тенденције.⁶²² Пример Уједињене омладине српске добар је показатељ дубоких начелних подела које су завладале у образованијем делу српског народа. Ристић ту борбу, која се водила на омладинским седницама 1870. и 1871, није намеравао да види на скупштинским заседањима. Према виђењу намесника, државни организам није, након убиства владара и тек спроведених уставних реформи, био довољно јак да себи приушти луксуз евентуалних скупштинских криза и дневнополитичких распри. Нипошто се није желело да, пред важним националним и спољнополитичким задацима који су чекали Кнежевину, влада изгуби

⁶¹⁶ Јуна 1871. код Теразијске чесме пукло је старо турско ђуле, које је било укошано у земљу. То се десило неколико тренутка пошто је кнез Милан кочијама прошао тим путем ка позоришту. Неколико месеци након тога, на путу за Ливадију, дошло је до друге афере познате као „смедеревски намештај“. Опширније: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 278–279; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 55; АСАНУ, ЈР, XXVII–9, бр. 683.

⁶¹⁷ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 78.

⁶¹⁸ Калај је приметио да је опозиција Намесништву углавном сконцентрисана на Београд, те да се унутрашњост држи мирном. *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, прир. В. Ђ. Крестић, Нови Сад, 2015, 144.

⁶¹⁹ Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 46.

⁶²⁰ *Стање Србије*, 8.

⁶²¹ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 653; М. Ковић, *Либерализам*, 174–175.

⁶²² Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 51.

свој ауторитет. Треба имати у виду и то, да је Намесништво на тој позицији наследило владара који је уживао огроман углед у земљи и шире. Намесници, иако су привремено обављали дужности у име новог кнеза, нису могли, да се у правом смислу речи, заклоне иза имена владарске династије. Политички актери, унутра и споља, су били свесни пролазности њихових положаја. Перцепција о кнезу Михаилу, као способном али и монарху апсолутисти, надвијала се над њима, док су они положајима били обавезани да очувају престо малолетном владару, који је тек упознавао земљу у којој је требало да влада.⁶²³ Стога, гледано из њиховог угла, није ни нелогично, што су ауторитет своје власти градили на презентованим основама. „Ја нећу популаритет, већ аукторитет“, је једна од најцитиранијих Ристићевих изјава, која се уклапа у опис његове политике током периода Другог намесништва.

Доношење новог Устава било је најзначајније дело намесничког режима на унутрашњем плану. Тиме се не завршава њихова унутрашња политика. Војне припреме нису биле обустављене нити запостављене, иако су то негирале руске дипломате, и касније, политички противници. То се може видети по буџету, где су расходи за војску били убедљиво на првом месту. У периоду Другог намесништва издвајања су износила су 27–30% годишњег државног буџета. Према речима Саве Грујића, организација народне војске је тек под Намесништвом потпуно изведена. Пушке гриновог система биле су подешене за употребу, док је остатак пребачен на пидбодијев систем. На тај начин, поред два батаљона стајаће војске, острагушама је наоружана и прва класа народне. Готови сви ванредни трошкови у државном буџету били су резултат војних припрема.⁶²⁴

Велику пажњу Намесништво је посветило просвети. Пре свега се на том пољу истакао Димитрије Матић као министар тог ресора. Просвећивање народа био је један од основних задатака који су либерали још раније истицали као нужност. Како је Србија била у дефициту са учитељима, 1870. отворена је Учитељска школа у Крагујевцу. Отворене су и недељне школе, једна од старих тежњи Ристића и његових пријатеља још из периода Дружине младежи српске. Међутим, и поред почетног ентузијазма, недељне школе су се брзо угасиле. Мајстори нису хтели да пуштају своје шегрте и калфе на предавања, док су општине одбијале да преузму трошкове њихових одржавања. Године 1869. дошло је до реформисања Српског ученог друштва.⁶²⁵

У периоду Другог намесништва осетио се изванредан привредни полет. Мада је он више био резултат исељења турског становништва из Београда, него планске политике. Исељавање турског становништва довело је сређивања градске привреде, те је, пре свега у Београду, нагло порастао број занатлија. У домену индустрије у периоду 1868–1872, отворене су свега четири фабрике – сукна, сапуна, шпиритуса и ћебади. Влада није запостављала пољопривреду, али су изостала крупнија решења која би довела до поправљања положаја сељака. Године 1869. отворена је земљодетско-шумарска школа, а годину дана раније основано је Друштво за пољску привреду, које је Намесништво потпомагало. Један од највећих проблема била је презадуженост сељака, који је влада настојала да реши оснивањем окружних штедионица. Највећу пажњу

⁶²³ М. Гарашанин, *Два намесништва*, 6–7.

⁶²⁴ *Стање Србије*, 24–25; С. Грујић, *Први прилог за историју српско-турског рата 1876: одношаји српско-турски пред рат 1876. год.*, Београд, 1897, 14; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 161–163; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 331–334.

⁶²⁵ Опширније: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 163–176.

изазвало је доношење закона о сеоским дућанима из 1869, којим је омогућено отварање дућана на четири сата од вароши.⁶²⁶

Ристић је, у погледу привредне политике, делио схватања либерала где држава треба да буде сведена на улогу „чуvara реда“, те да омогући слободну делатности самосталним друштвеним снагама. Ако је постојала приватна иницијатива, она није била ометана од стране Намесништва. Основни циљ у финансијској политици био је сведен на штедњу, на „домаћинско“ понашање са циљем да се „не арчи народни новац“. Тражени су нови извори попуњавања државног буџета. Донекле је то постигнуто увођењем царина на шећер, кафу, алкохолна и друга пића. Државни буџет, званично, није био у дефициту. Мада се тврдило да су вишкови које је влада истицала само привид, те да је Намесништво правило лажне буџете. Ванредни расходи били су велики, и махом су одлазили на војне потребе. Генерално, финансијско стање Кнежевине није било повољно.⁶²⁷

Два најважнија задатка економске политике са којима је намеснички режим морао да се ухвати коштац били су установљене банака и изградња железнице. Прва српска банка основана је 1869, са педесет посто учешћа страног капитала, тачније енглеско-мађарског. Године 1871. основан је Београдски кредитни завод чији је капитал био искључиво српски. Прва српска банка није испунила очекивања савременика, посебно јер је била депозитна и есконтна, а не новчана. Она није била дугог века, јер је дошло до њене ликвидације 1873. године. Разлог је добрим делом лежао у томе што је била блиско повезана са пештанским и бечким тржиштем, па је пропала услед финансијске кризе која је те године захватила Европу, што је довело и до слома аустријске Лендербанке. Иако финансије нису биле јача Ристићева страна, схватао је значај овог питања. Да ништа мање није бринуо о народној банци, најбоље говори да је 1873. године детаљан концепт конвенције о зајму француског капитала подлегао његовој оцени као председника владе.⁶²⁸

Питање изградње железничке линије кроз Србију није било само економско већ и прворазрено спољнополитичко питање. Железничко, као једно од „животних питања“ за Србију актуелизовано је 1867. године, мада у том тренутку није постојао прави интерес ниједне стране. Убрзо је све чешће у први план избаћивана опција о железничком повезивању Хабзбуршке монархије и Османског царства преко Босне. Заобилажење Србије директно је погађало и Пешту, што је био још један од разлога за добре односе који су успостављени између намесника и Ђуле Андрашија. Заједнички интереси Угарске и Србије, наилазили су на отпор Порте и Беча. Намера председника угарске владе, Андрашија, да пруга Пешта–Солун прође најкраћим путем, кроз Србију, био је први озбиљнији покушај у том смеру. Калај је код српске владе фаворизовао Федора Николића, рођака Обреновића. Ристић је у начелу прихватио Николићев план. Ипак са послом се одуговлачило, те се Николић крајем 1868. повукао.⁶²⁹

Железничко питање узело је посебан замањ у пролеће 1869. године. У први план је стављена изградња гвозденог пута између Турске и Двојне монархије, која би ишла преко Новог Пазара и Босне. У Србији се сматрало да је то било масло Беча, што је имало за крајњи циљ припајање Босне и Херцеговине Монархији. Градњом ове пруге, Србија би била изолована из европске железничке мреже, што намесници никако нису хтели да дозволе. Сходно томе, један од најважнијих мисија Јеврема Грујића током његовог службовања у Цариграду, била је да од

⁶²⁶ Стање Србије, 11–13, 15; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 176–185.

⁶²⁷ Стање Србије, 17; Д. Милић, *Економска политика либерала*, *Историјски часопис XXIX–XXX* (1982–1983), 363; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 190–192.

⁶²⁸ Д. Милић, *нав. дело*, 365; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 215; М.С. Костић, *нав. дело*, 133; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 185–186.

⁶²⁹ М. Samardžić, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881*, Pisa, 2010, 32; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 102.

великог везира Али-паше извуче гаранције о свези преко Ниша и Алексинца. Одговори великог везира током Грујићеве мисије нису одмакли даље од уопштених обећања.⁶³⁰ Јануара 1870. Порта је изградњу железнице договорила са Морисом Хиршом. Радило се о представнику франко-белгијског капитала и Друштва за изградњу пруге од Цариграда до Саве, са крацима до Солуна, Варне и Еноса. Хирш је наредне, 1870. године, Србији понудио повољне правне и финансијске гаранције за изградњу железнице. Београд није журио са коначним одговором, јер намесници нису намеравали да се обавезују пре него што од Порте добију одговарајуће гаранције да ће крак ка Србији бити изграђен.

За разлику од градског из 1867. године, Ристић је питању изградње железнице настојао да примени другачију тактику. Од самог почетка намеравао је да преговоре о железници између Србије и Порте представи као међународно питање, које Србија и Турска између себе треба да реше. Како у томе није успео, морао је прилику за даљу еманципацију Србије од сизерена кроз железничко питање да потражи путем посредника. На конференцији у Бечу, јула 1871. године, поред аустроугарских били су присутни турски и српски представници. Намеру Андрашија и Бајста да се Србија обавезе да ће следити договор Цариграда и Пеште, српски представник, Јован Белимарковић одлучно је одбио, задржавајући право да Србија самостално преговара са Турском о свези, у складу са сопственим интересима и аутономним правима. Српској страни је на руку ишла ситуација на терену. Градња пруге од Солуна текла је веома споро, док су линије Варна–Рушчук и Цариград–Једрене биле тек у припремној фази.⁶³¹

Српска влада није прекидала преговоре са Хиршом. Састављен је предлог уговора који је предат на разматрање скупштинском одбору, са којим се, уз одређене измене, потом сложила и сама скупштина. Међутим, са предлогом конкурса морала је да се сложи и Порта. Крајем 1871. године у Цариграду је дошло до хапшења високих државних званика на основу корупционашке афере, управо на основу железничког уговора са Хиршовом компанијом. У турској престоници се и раније са подозрењем гледало на услове које је Хирш нудио Србији, јер се није са симпатијама гледало да вазал издејствује боље услове од сизерена. Читава афера је убрзо заташкана. Ипак, Хирш и његова компанија нашли су се под озбиљним протиском. О томе најбоље говори чињеница да је са његове стране Србији стигао предлог, у виду ултиматума за изградњу транзитне железничке пруге. Како су нови услови били неповољни, до договора није дошло. Ристић је сматрао да ће Србија како време буде одмицало, добити боље услове.⁶³²

Између Петрограда и Беча

Да се рат између Француске и Пруске ближио Ристићу је јасно предочено још током боравка у Берлину пролећа 1868. године. Иако је до сукоба две силе дошло две године након Ристићеве мисије, Берлин и Париз су се активно припремали за војни сукоб. То је подразумевало да се, пре свега, Француска, која је шездесетих година имала водећу реч у Источном питању, постепено дистанцира са тог простора. Уместо ње, на Балкану су се једна наспрам друге, у борби за водећу улогу, нашле Аустро–Угарска и Русија. Поред наведених сила,

⁶³⁰ АСАНУ, ИЗ, Президијали из Цариграда, 10086, бр. 27, 38.

⁶³¹ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 191–194; М. Samardžić, *Roads to Europe*, 33–34.

⁶³² С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 194–198.

осећало се и присуство Велике Британије, чија је дипломатија помно пратила дешавања која су се тичала будућности Османског царства.

Добре односе са Пештом и нешто поремећене односе са Русијом, који су делимично били поправљени Ристићевом мисијом, Намесништво је наследило од кнеза Михаила.⁶³³ У претходним поглављима назначено је коју је улогу имала Аустро–Угарска у избору Милана Обреновића за кнеза, добијању Берата, те да доношење Устава буде прихваћено од стране гарантних сила. Двојна монархија је велику пажњу посветила избору намесника, а посебно је Пешта била заинтересована да се међу регентима нађу људи који би наставили добре односе из последњег периода владавине кнеза Михаила. Новонастала ситуација у Кнежевини довела је Андрашија и Калаја до уверења да могу да учврсте, пре свега, угарски утицај на уштрб руског, те да се Србија барем на извесно време дистанцира од активне политике у погледу ослобођења и уједињења српског народа.⁶³⁴ Није без значаја ни то, да су водећи људи Двојне монархије као посебно интересантну чињеницу видели да су прва двојица намесника сиромашног порекла. Сматрало се да их исто чини поткупљивијим. Како је време показало био је то пуцањ у празно.⁶³⁵

Посебно је за Блазнавца важило да је близак Двојној монархији. Први намесник се испред Калаја често разметао различитим обећањима, попут оног да ће истиснути руски утицај из Србије. Колико је у својим обећањима био искрен није до краја јасно. Његови односи са Русијом са краја Другог намесништва, где је истицао опасност од све јачег германског утицаја, потиру искреност извесних обећања датих Калају. Недостатак Блазнавчевих личних заблешки или запажања, генерално извора из првог лица, онемогућавају да се до краја проникне у његове намере. Јасно је да је Блазнавца, на почетку, Хабзбуршкој монархији највише препоручило то што је био на лошем гласу у Петрограду. Иако му се није до краја веровало, у Бечу и Пешти је сматран као најпоузданија опција у Србији.⁶³⁶

Петровићу се у Аустро–Угарској свакако више веровало него Ристићу. Други намесник је од самог почетка био сумњичав због добрих односа које је имао са Игњатијевим у Цариграду, што Прокеш није пропустио да укаже.⁶³⁷ Међутим, како је Блазнавчев положај био преовлађујући, у Двојној монархији је владало уверење да ће Ристић стајати под утицајем нешто старијег колеге. Калајево неповерење према Ристићу било је уочљиво још током њиховог првог сусрета. У свој дневник записао је: „Он је лукав и страсан и резервисан према мени.“⁶³⁸ У периоду до доношења Устава 1869, када се завршава прва фаза спољне политике Намесништва, Ристић је за аустроугарску дипломатију представљао велику енигму. У назначеном интервалу, Калајеви извештаји и дневник јасно указују на недостатак јасног става о Ристићу. Преко „руског човека“, до неког ко уопште није проруски оријентисан, опис другог намесника је варирао у зависности од његових политичких корака или тренутног утиска. Штавише, Андраши је крајем 1868. године закључио да су нетачне тврдње да Србија има само једног државника у лику Гарашанина, већ да је ту и Ристић. Угарски председник владе је, у том тренутку, сматрао да су неоправдане гласине да је други намесник под руским утицајем.⁶³⁹

⁶³³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 266–267, Исти, *Стварање Југославије 2*, 200.

⁶³⁴ Калај је као свој главни задатак поставио да у Београду пре свега придобије симпатије за Мађаре, јер је сматрао да не постоје изгледи да се поправи слика Аустрије. *Дневник Бењамина Калаја*, 64; I. D. Armour., *Apple of Discord. The Hungarian Factor in Austro-Serbian Relations 1867–1881*, West Laffayette, Indiana, 2014, 85.

⁶³⁵ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.600/1, док. 41 (1868); *Дневник Бењамина Калаја*, 666; *Светозар Милетић и Народна странка I*, 461.

⁶³⁶ *Дневник Бењамина Калаја*, 17, 32–33, 44; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 193; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 72–73. I. D. Armour, *нав. дело*, 78, 102.

⁶³⁷ ННStA, PA XII, Кт. 89, Прокеш Бајсту, Цариград, 20. новембар 1867.

⁶³⁸ *Дневник Бењамина Калаја*, 7.

⁶³⁹ *Светозар Милетић и Народна странка I*, 574; *Дневник Бењамина Калаја*, 54, 66, 83.

Неповерење Русије према Намесништву било је видљиво одмах након избора. Неуспех у покушају да се за намеснике изаберу Илија Гарашанин или Јован Мариновић, те избор Блазнавца, довео је Петроград у непријатељско држање према режиму у Београду. Иако то није рађено званично, руска страна је активно радила на обарању намесника. Штампана у Русији, као и лист *Напредак* активно су нападали ново стање у Србији.⁶⁴⁰ У Петрограду је лоше примљена вест да је стрељан Ђорђе Мрцајловића, официр који је школован у Русији, након оптужбе за учешће у атентату на кнеза Михаила. Очигледно је да се радило о човеку који је био близак Русији, те чин није био протумачен као пријатељски. Ристићу на то нису пропустили да скрену пажњу новинар Јован Вацилик и грофица Антонина Димитријева Блудова.⁶⁴¹

Након преписке Блазнавца и Горчакова, која није донела позитиван резултат, комуникација намесника са Русијом преко званичних канала била је готово немогућа. Добрим делом томе је допринело држање руског конзула Николаја Павловича Шишкина. Иако је у извесној мери Шишкиново држање требало да означи и став Русије, било је присутно и доста личног. Као велики пријатељ Илије Гарашанина, руски конзул није на најбољи начин прихватио одуство избора старог државника. Извештаји које је слао Горчакову и Стремоухову, били су доста пристрасни у оцени ствари у Србији. Генерални конзул писао је да су намесници за свега неколико месеци успели да пониште све добре резултате политике кнеза Михаила. О оцени личности прве двојице намесника истицано је да имају безграничне амбиције, те да су веома самољубиви.⁶⁴² Посебно се на његовом удару нашао Блазнавац, што је утицало на њихов међусобни однос. Ристић је добро разумео колико сукоб Блазнавца и Шишкина у још већој мери ремети српско–руске односе. Преко Игњатијева у Цариграду, који је тих месеци био једини доступан дипломатски канал, настојао је да предупреди даљу ескалацију сукоба. У извештајима које је преко Богићевића слао руском посланику у Цариграду, Ристић је имао озбиљне притужбе на Шишкиново држање. Жалио се да се руски конзул шаље лажне извештаје у Петроград, да се понаша као „разжарена звер“, те да свесно прави проблеме јер „не трпи г. Миливоја“. Додао је да Шишкин такав став не би заузео да се у Намесништву нашао Гарашанин.⁶⁴³ Поред руског генералног конзула, Ристић је у својим делима за лоше односе Србије и Русије највише кривио Петра Николајевича Стремоухова, шефа Азијског департмана руског Министарства спољних послова.⁶⁴⁴

Поправљање лоших односа са Русијом Ристић је преузео на себе. Како то није било могуће преко Шишкина, кога је упорно покушавао да измири са Блазнавцем, морао је да се користи незваничним каналима. Митрополит Михаило стајао је у одличним односима са одређеним руским интелектуалним круговима.⁶⁴⁵ Поједина писма са руском грофицом и

⁶⁴⁰ Исто, 126–7; *Die auswärtige Politike Preußens 1858–1871, Bd. X, April 1868 bis Februar 1869*, bearbeitet Н. Michaelis, Berlin, 1939, 426–428; J. A. Reisz, *нав. дело*, 150, 152; Један део негативних ставова, посебно о Блазнавцу, који су са руске стране постојали према намесничком режиму могуће је уочити у путопису Павела Аполоновича Ровинског, који се након убиства кнеза Михаила нашао у Србији. *Записи о Србији 1868–1869 (из путничких белешака)*, предговор Л. Перовић, Нови Сад, 1994, 110, 127, 130, 132–133, 171.

⁶⁴¹ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 418, 422.

⁶⁴² *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875, Грађа из совјетских архива*, прир. В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977, 89, 150.

⁶⁴³ АСАНУ, ЈР, XXVI–17, бр. 1.096, 1.097; Уопштено, Ристић није разумео инсистирања која су са руске стране долазила у погледу Гарашанина. Крајем 1868. писао је Богићевићу у Цариград: „Гарашанин је лагао Русију 6 година, али не имајући ове препреке, све му се веровало, а наша се истина не прима јер јој неко смета.“ Слично је 1871. приметио Филипу Христићу: „Та шта хоћеју они са 70-годишњим старцем? Зашто се не вежу за будућност него гледају у прошлост. Свему су криви лични одношаји који они не хтедоше исправити.“ *Политичка акција Србије*, 395; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 65.

⁶⁴⁴ Исто, 37, 73; J. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 20.

⁶⁴⁵ О преписци митрополита Михаила и грофице Блудове опширније: J. Блажић, J. В. Иванова, *Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године*, Мешовита грађа XXXIV (2013),

књижевницом Антонином Блудовом, која је имала огроман утицај међу славенофилима, састављена су уз Ристићеву редакцију. Кроз преписку намесници су се распитивали о шансама за смену Шишкина, те да сазнају конкретне разлоге неповерења Русије према Намесништву. На прво питање одговор је био негативан. У Шишкинове речи се у Петрограду није сумњало. Како је грофица инсистирала, Шишкин је био први руски конзул у Србији који је постављен мимо воље западних сила. Као што је Ристићу од Игњатијева уручено упозорење да би реформе могле Србију да одведу што даље од њене мисије на Балкану, поруке грофице преносиле су најважније што се Србији замерало од стране Русије. Поред доминантно негативног става о Блазнавцу, који се, како се наводи, ставио на челу „прогресиста“, посебно су нападани добри односи са Мађарима, што је посматрано као обнова Кошутове идеје о „Дунавском савезу“.⁶⁴⁶

Ристићеви одговори грофици и Игњатијеву, почетком 1869, садрже суштину држања Намесништва током прве године владе. Блудовој је писао да је идеја о „Дунавском савезу“ сама по себи анахрона, те да Србија никако не би пристала на такву „комбинацију“. Односи Србије и Мађарске нису прелазили праг добросуседских односа. Србија је, према Ристићевим речима, била принуђена да тражи услуге од стране Угарске у погледу затварања осумњичених за атентат на кнеза Михаила. Нагласио је да је таква политика према северном суседу неопходна у циљу смиривања унутрашњег стања. Угарска је, објашњавао је други намесник, била „легло конспирације“. Сви немири у Србији били су иницирани преко Саве и Дунава, од оних личности које су налазиле заштиту под аустро–угарским законима. Услуге које је Србија примила од Угарске по овом питању, није била позвана да враћа. Унутрашња консолидација након убиства владара, била је за намеснике примарни задатак. Ристић је на крају закључио, да Србија само ако је на „свом огњишту јака и снажна, онда она може бити користна себи и својим саплеменим народима“. Слично како је приметил Игњатијеву, предуслов да Србија уопште буде у стању да испуни своју мисију је да „не остане пашалук“.⁶⁴⁷

Ристићева прегнућа да, преко Игњатијева и Блудове, поправи односе са Русијом у првом тренутку нису наишла на озбиљне резултате. Почетком марта 1869. деловало је да су односи Намесништва са Шишкином били поправљени. Међутим, то је било тек привремено. Крајем маја Шишкин је отпутовао на одмор. Очекивала се његова смена. „Даће Бог да се никад не врати“, прокоментарисао је Ристић. Иако је Горчаков за лоше односе Русије и Србије кривио политику намесника, учињен је извештај уступак у погледу Шишкина, који је на одсуству остао пет месеци. Ипак, то није много тога променило, јер су односи и даље остали лоши. Ни Ристић, у том тренутку, није био спреман на велике заокрете у спољној политици. То најбоље илуструје његово „ћутање“ на питање Нила Попова, историчара и секретара Московског благотворног комитета, да се наредни Свесловенски конгрес одржи у Београду.⁶⁴⁸

Не може се рећи да је Ристићева проаустријска политика током прве године намесничког режима била резултат његовог подређенијег положаја у односу на Блазнавца. Ристићево тактизирање са подршком Аустро–Угарске имало је циљ пацификацију унутрашње политичке ситуације као и мирно спровођење уставних реформи, како споља тако и изнутра. Поред тога, Ристић је био тај који је средином јануара 1869. у полузваничном *Јединству* изнео програм спољне политике. У истом је наглашена потреба за пријатељством Угарске, али да исто треба да буде доказано конкретним резултатима, те да не може да почива искључиво на захтевима да се Србија држи мирном. Чланак је изазвао велику пажњу. Јавно изражавање неопходности добрих

193–218; Исте, *Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа 1871–1874*, Мештовита грађа XXXV (2014), 121–138.

⁶⁴⁶ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 422; XXVI–13, бр. 1.060, 1.062; О разлозима неповерења Русије према Блазнавцу пре Другог намесништва опширније: Д. Леовац, *Србија и Русија*, 223–235, 244–251.

⁶⁴⁷ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 425; XXVI–13, бр. 1.062.

⁶⁴⁸ Опширније: С. Рајић, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, *Историјски часопис* 62 (2013), 331–344.

односа са Угарском, логично није наишао на добар одазив у Петрограду, који је у томе видео потврду постојећег става о намесницима. Исто ни у Бечу није примљено са претераним одушевљењем, за разлику од Пеште. Уочљиво је да чланак, који је Ристић анонимно објавио у *Јединству*, пада отприлике у исто време када се, преко Игњатијева и Блудове, трудио да Петроград увери у нешто другачије намере.⁶⁴⁹

Берат, устав, хапшење завереника на инистирање српске владе, дозвола преноса оружја преко територије Угарске, као и склапање поштанске конвенције били су резултати добрих односа са Двојном монархијом, пре свега са њеним Транслајтанским делом. Ристић ни у својим историјско- мемоарским делима није негирао да је тада било „штедње“ наспрам Аустро–Угарске. Инсистирао је на томе да је била изнуђена унутрашњим тешкоћама, те да Србија није преузимала никакве званичне обавезе наспрам Двојне монархије, нити да је давала обећања. Други намесник је, као дипломата са искуством, добро разумео намере Беча и Пеште. „Ви, зар не, увек препоручујете да реформишемо наше унутрашње ствари и да останемо у миру, а за то би се време ви код куће са војском од 800.000 људи добро ојачали“, саопштио је „подругљиво“ једном приликом аустроугарском конзулу. И поред тога инсистирао је на смотреној политици. Србија није, како је Ристић писао Блудовој, од Угарске очекивала „спасење“, већ да не прави сметње. Вођење другачије политике која би водила у директну конфронтацију са суседом, у датом тренутку није била у интересу Србије. Ристић је руској страни указивао на пример румунског председника владе, Јона Братијануа, који супротном политиком није постигао боље резултате за своје сународнике у Хабзбуршкој монархији. Игњатијеву је тврдио да „изазивање није политика, но несташлук“.⁶⁵⁰

Ако је имао велике наде у сузбијање руског утицаја у Србији, Калај није гајио велике илузије када су у питању намере намесника, посебно у погледу ослобођења српског народа. Још у октобру 1868. писао је Бајсту, да намесници настоје да иду путем којим је ишао кнез Михаило. Указивао је да хришћани у Босни и Херцеговини јасно виде Србију као пијемонт, те да постоји огромна привлачна снага између Босне и Србије. Ипак, како је писао, Намесништво није у стању да поведе „освајачки рат“ који би се завршио позитивним исходом. Сматрао је да регенти неће ризиковати да „једном кампањом“ покваре све позитивне резултате Србије неколико година уназад. То га је навело на закључак да је план о припајању Босне и Херцеговине одложен на извесно време.⁶⁵¹

Управо питање Босне и Херцеговине најбоље осликава природу односа Србије и Аустро–Угарске. Тема Босне у односима Србије и Угарске покренута је још приликом састанка кнеза Михаила и Андрашија у Иванки. Да Андраши том приликом није нудио Босну српском кнезу инсистирао је и Ристић. „План о Босни“ био је Андрашијев корак да још више приближи намеснике Угарској, те да, кроз обећање концесија, паралише руску политику у Србији. У суштини ниједна страна није веровала у могућност реализације плана у коме би Србији била поверена управа над Босном и Херцеговином, али су преговори о том питању вештачки одржавани све до краја 1870. године.⁶⁵² Угарска је питање Босне и Херцеговине искористила зарад сређивања унутрашњих односа и кристализације сопствене позиције у тек успостављеном дуалном уређењу. Један од посредних циљева је био да ово питање постане камен спотицања између власти у Србији и Хрватске народне странке, што показује Калајева и Андрашијева

⁶⁴⁹ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.670. док. 3 (1869); *Уједињена омадина српска и њено доба*, 87–89; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 96–97; Ч. Попов, *Јован Ристић и гроф Андраши 1868-1878*, Глас 7 (1990), 44.

⁶⁵⁰ АСАНУ, ЈР, XXVI–13, бр. 1.062; *Дневник Бењамина Калаја*, 116; *Политичка акција Србије*, 395; *Уједињена омадина српска и њено доба*, 120; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 24–26.

⁶⁵¹ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.627. док. 63 (1868).

⁶⁵² С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 81; С. Терзић, *Јован Ристић и заветна мисао српска: (1868-1876)*, Историјски часопис, 34 (1987), 274; Ј. Galantai, *Der Österreich-ungarische Dualismus 1867–1918*, Wien, 1990, 112.

преписка.⁶⁵³ Регенти нису били заведени Андрашијевим понудама. Ристић је од самог почетка јасно показао да не верује у изводљивост сценарија где би Србија преко Пеште дошла до Босне. На разговору са Калајем, септембра 1868, у коме је аустроугарски конзул саопштио да Андраши у потпуности одобрава план о предаји Босне и Херцеговине Србији, други намесник је изразио сумњу да је угарски председник владе у могућности да за припајање Босне Србији приволи Бајста, још мање да је Порта спремна да се мирно одрекне својих територија. Ништа мање се Ристићу није допала евентуална цена коју је Србија требало да плати. Угарска страна је потенцирала питање неутралности Србије у случају рата Аустро–Угарске и Русије, што други намесник није могао да обећа.⁶⁵⁴ Ристићева тврдња Блудовој да су добри односи са Мађарима резултат жеље да преко Саве и Дунава не долазе сметње, добрим делом се односило на питање Босне.⁶⁵⁵ Ако су намесници разумели да Калај говори у Андрашијево, али не и у Бајство име, ипак су рачунали на то да је Пешта била у прилици, барем на извесно време, да заузда агресивне намере ратне струје, оличене у бечким војним круговима, према овим турским провинцијама. И у Београду и у Пешти су разумели да сценарио из Андрашијеве понуде неће наићи на сагласност Беча.

Добри односи Београда и Пеште имали су рок трајања. Утицај Угарске у Двојној монархији био је лимитиран, што је Ристић рано закључио. Сматрао је да од даљих блиских односа са Двојном монархијом Србија не може превише да издејствује. Било је неопходно да се Кнежевина ишчупа из загрљаја моћног суседа, те је постепено предузимао дипломатске кораке који су водили у другом смеру. Велики утицај да се направе модификације у спољној политици имала су све већа нерасположења српског народа у Угарској и Босни због тесних односа Београда и Пеште. Извесне промене биле су уочљиве на јесен 1869. године. Шишкин се са петомесечног одуства вратио крајем септембра. Приређен му је топао дочек од стране намесника, што није промакло ни страним представницима. Убрзо је Мариновић постављен за председника Државног савета. Гарашанин се после дужег времена састао са намесницима, те више није био под полицијском присмотром и кућном изолацијом.⁶⁵⁶ Октобра 1869. митрополит Михаило и архимандрит Нићифор Дучић упутили су се у Кијев на прославу педесет година од оснивања Духовне академије. Митрополит је, по налогу намесника, искористио прилику и отпутовао до Петрограда где се сусрео са руским царем, Горачковом и Стремоуховим. Била је то траса која је тек требало да води у нешто боље односе. Незадовољство Петрограда политиком намесника је и даље било присутно, о чему сведочи да је предлог о Ристићевој посети руском цару био глатко одбијен.⁶⁵⁷

Година 1870. била је прелазна што се тиче спољне политике намесника. Преговори о Босни и Херцеговини, као и железници, са Андрашијем и Калајем нису доносили очекиване резултате. Да је Беч гледао Босну и Херцеговину као простор за компензацију за изгубљене територије у рату са Пруском и Италијом, Ристићу је било јасно још 1866. године. Намере војне странке биле су све израженије. Да се у Аустрији активно радило на стварању атмосфере за припајање Босне Двојној монархији, Ристић је добио потврду почетком 1870. године. Беч је преко Хрватске народне странке покушавао да створи такво расположење. До намесника је

⁶⁵³ Светозар Милетић и Народна странка I, 581.

⁶⁵⁴ Дневник Бењамина Калаја, 83; Ч. Попов, Јован Ристић и гроф Андраши, 45.

⁶⁵⁵ „Не чекамо ми да од Угарске добијемо Босну, Херцеговину и Стару Србију, то нити стоји у рукама Кошутовим нити Андрашијевим, али је известно да нам у тренутку, када се ово питање буде решавало, Угарска може много сметати; она то може учинити и поред нашег највећег пријатељства, но ако она то поред пријатељства може покушати што тако може наћи за добро да га и не покуша, докли би да поред разрешавања и изазивања од наше стране известно покушала, а путова и средстава свагда се нађе када један сусед хоће другоме да буде вредносан.“ АСАНУ, ЈР, XXVI–13, бр. 1.062.

⁶⁵⁶ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/458; Дневник Бењамина Калаја, 230.

⁶⁵⁷ АСАНУ, ЈР, XXVI–13, бр. 869; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 121–122.

доспела преписка коју је Иван фон Вагнер, гувернер Далмације, водио са водећим људима из Хрватске народне странке. У преговоре је био укључен и Антоније Орешковић, некадашњи Гарашанинов повереник. У преписци је изложен Вагнеров план у коме су назначени начини како треба водити пропагандну активност у Босни и Херцеговини у циљу припајања тог простора Аустрији. Први корак требало је да буде побуна Бокелџа или Кривошијски устанак из 1869. године, али је план на том пољу пропао.⁶⁵⁸ Са компромитујућим документом у рукама Ристић је морао пажљиво да поступи. Обзиром да је било непромишљено да се јавно оптужи званични Беч за роварења по Босни, то је учињено преко полуваничног *Јединства*. Ристић је са Вагнеровим планом упознао Велику Британију, Русију, Порту и Црну Гору.⁶⁵⁹

Паралелно са откривањем Вагнере афере осећало се постепено захлађење у односима Београда и Двојне монархије. Марта 1870. чланци о Бокелџском устанку у *Јединству* и нешто неповерљивије држање намесника, пре свега Блазнавца, према Калају, навело је аустроугарског конзула да констатује да је Двојна монархија изгубила позиције које је стекла у Србији.⁶⁶⁰ У Бечу и Пешти се осећала потреба да се заташкају ствари, те да се задржи утицај обећањима. Министар спољних послова, Фридрих Бајст, нудио је Ристићу преговоре о Босни и неутралност у случају рата Србије и Турске. Према његовом предлогу, разговори је требало да буду обављени мимо знања Андрашија и Калаја. Ристић је игнорисао предлог, јер је сматрао да Бајст настоји да придобије Србију лепим речима.⁶⁶¹

Избијање рата између Француске и Пруске 19. јула 1870. додатно је алармирало Беч и Пешту у погледу на Србију. Русија је три дана пре почетка рата објавила своју неутралност, а брзо су њеним путем пошли Османско царство, Британија, Италија, као и Аустро–Угарска. Пруска војска је војну победу однела брже него што се то очекивало. Након пораза код Седана, 1. септембра, и заробљавања цара Наполеона III и његове војске, исход рата био је јасан. Влада новопроглашене Треће француске републике, која је установљена уместо Другог царства, наставила је ратовање још неколико месеци. Практично то је подразумевало опсаду Париза од стране пруске војске која је трајала све до краја јануара 1871. Франкфуртским миром из маја 1871. рат је званично завршен, са проглашењем Немачког царства као главним епилогом. Немачка је заменила Француску као главна континентална сила.⁶⁶²

Како се опсада Париза продужавала и даље је владала велика неизвесност око ширења ратног пожара и на Балкану. Посебно се у Пешти осећала потреба да се осигура неутралност Србије извесним компензацијама. Мада су ствари доста тешко ишле у том смеру. Почетком октобра дошло је до ослобађајуће пресуде екскнеза Александра Карађорђевића од стране угарских судова. То је произвело доста мучан утисак у Београду, што намесници нису ни покушавали да сакрију од Калаја. Аустроугарски конзул је намесницима преносио Андрашијева оправдања да он није имао никаквог утицаја на рад угарских судова, те да ће Карађорђевић сигурно бити осуђен на вишој инстанци.⁶⁶³ Угарске позиције у Србији биле су знатно уздрмане. Уредник *Видовдана*, Розен, упозоравао је Калаја да је могућ заокрет Србије ка Русији и Пруској.⁶⁶⁴

⁶⁵⁸ Бокелџски устанак је требало да буде представљен као српско-словенска пропаганда. Циљ бечких војних кругова је био да се „запали“ Босна и Херцеговина, те да исто послужи као повод за војну интервенцију Аустрије. *Политичка акција Србије*, 404–405, 415–418, 422–425; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 46; V. Vučković, *Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera (1870)*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 1, Beograd, 1955, 27–30.

⁶⁵⁹ *Уједињена омладина српска и њено доба*, 119–120; J. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 120–125.

⁶⁶⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, 277, 279.

⁶⁶¹ *Политичка акција Србије*, 420–421; С. Рајић, *Спољна политика*, 139; V. Vučković, *Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera*, 36–38.

⁶⁶² A. Dž. P. Tejlor, *нав. дело*, 207–216

⁶⁶³ J. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 194.

⁶⁶⁴ *Дневник Бењамина Калаја*, 320.

Пешта је морала да реагује. Крајем 1870. поново је у први план враћено питање Босне и Херцеговине. Андрашијев предлог намесницима имао је три главне тачке. У првом делу Аустро–Угарска се обавезала да ће у случају рата Србије и Османског царства остати неутрална. У случају да сукоб избије на иницијативу Београда, Србија би била обавезна да претходно обавести аустроугарску владу о том кораку. Друга тачка подразумевала је пријатељску неутралност Србије у случају рата Двојне монархије и Русије, где је као награда предочена Босна и Херцеговина и Стара Србија. Што се Босне тиче, предлог је подразумевао границе до Врбаса и Неретве, док би остатак себи придружила Двојна монархија. У оквиру питања о Старој Србији нису прецизиране границе. Трећом тачком предвиђен је улазак аустријске и српске војске у случају немира у Босну и Херцеговину, у назначеним зонама. У случају напада Порте на Србију, Двојна монархија се обавезала да ће признати Србију као независну, те да ће на том пољу радити код других европских дворова. Ни Калај није много веровао у изводљивост идеје. Увиђао је како Угарска полако губи терен, те да је негативан утисак који је оставила ослобађајућа пресуда Карађорђевићу додатно погоршала утисак. Аустро–угарски конзул није искључивао могућност придобијања Блазнавца за назначену шему, али је са сигурношћу установио да је на њу немогуће приволети Ристића.⁶⁶⁵ Други намесник, у *Спољашњим одношајима*, није Андрашијеву понуду означио као неискрену. Међутим, и поред уверавања Калаја да је за план придобијен и цар Франц Јозеф, Ристић је категорички одбијао да верује у пристанак Беча. Са друге стране, понуда је носила и низ обавеза које се Ристићу нису допадале. Није желео да Србију лиши слободног деловања у случају рата Русије са Турском или Двојном монархијом. Такође, значајно су сужене српске аспирације. Није постојала спремност да се Аустро–Угарској жртвују, сходно Ристићу, Бањалука и Мостар, „трећи део оних земаља српских“. Према речима Слободана Јовановића, Ристић није намеравао да дели Босну и Херцеговину јер му је била потребна до „последњег села“. Притом, други намесник није искључивао ни могућност да у сукобу Двојна монархија буде поражена, те да би штета коју би Србија претрпела везано за даље остваривање националних интереса и позиција у Словенству, била непоправљива.⁶⁶⁶

Обично је Андрашијева „босанска шема“ из 1870. означена као главни разлог зашто Србија није искористила рат у западној Европи. Намесници нису много значаја придавали Андрашијевој понуди, те су олако прешли преко ње. Ристић и Блазнавац су свакодневно ослушкивали вести са фронта. Како је Ристић приметио Шишкину, Србија у сукобу Париза и Берлина жели да буде посматрач, а не неутрална. Тиме је желео да наговести да се, у складу са околностима, није искључивала активнија политика у погледу остваривања националних тежњи. Очекивања од сукоба на западу Европе била су у српској јавности и међу политичком елитом веома висока. Велике наде од рата Француске и Пруске полагале су се још у време кнеза Михаила, те су оне подгреване касније, почетком владе Намесништва. Француско-пруски рат је, поред брзе војне победе, од стране пруског канцелара Бизмарка био вешто дипломатски припремљен и успешно локализован. Исто није оставило превише простора намесницима за деловање. Поред тога, на држање намесника су највише утицале изричите наредбе Русије да се Србија држи мирном. Стога, никакви даљи преговори са балканским савезницима, Црном Гором и Грчком, без посредства Русије, нису давали превелике изгледе за било какву акциону политику.⁶⁶⁷

Намесништво и поред тога није било неактивно. Развијена је жива дипломатска активност. Један од разлога зашто Андрашијев предлог није дубље разматран било је то да је

⁶⁶⁵ Исто, 349.

⁶⁶⁶ Исто, 348; *Политичка акција Србије* 428–429; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 140–146; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 199.

⁶⁶⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 38–44; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 136–137.

Ристић у погледу Босне имао другачије планове како да српске тежње представи европској дипломатији. Као посредник појавила се Велика Британија. Намесници су успоставили добар однос са енглеским конзулом Лонгвортом. То посебно није промакло руској дипломатији, која је неколико пута упутила прекоре Ристићу да туркофил Лонгворт ужива веће поверење него Шишкин.⁶⁶⁸ Намесништво је 1869. године преко Лонгворта покушало да придобије британску дипломатију за план да се у Цариграду издејствује да Босна и Херцеговина потпадне под духовну јурисдикцију Митрополије београдске. Британски конзул није одбацио план, али је сматрао да се у том смеру може радити тек у будућности. Замисао намесника је била да се преко духовне власти постепено дође и до политичке администрације над Босном и Херцеговином. Ристић је сматрао да духована администрација сама по себи није довољна јер своди националне аспирације на минимум, а Лонгворту је доказивао да митрополит без српске администрације није у прилици да врши своју духовну власт.⁶⁶⁹ Лонгворт је, слично Калају, сматрао да задовољење Србије мирним путем може да доведе до потпуног слабљења руског утицаја. Већ у марту 1870. године, Ристић је упознао енглеског конзула са Вагнеровом преписком. Том приликом покренута је мешовита комбинација о условном придружењу Босне и Херцеговине и Старе Србије Кнежевини Србији. У принципу, подразумевала је придруживање поменутих територија Србији под сизеренством Порте, кроз административну управу над њима.⁶⁷⁰ Ристић је настојао да представи ствари тако да је проширење српске администрације на Босну и Херцеговину од животног интереса за Порту, те да је то најбољи начин за опстанак Османског царства. У потоњим упутствима српског цариградском посланику навео је економске, војне и политичке предности таквог решења.⁶⁷¹

Са задатком да припреми терен за покретање питања Босне и Херцеговине пред Портом, у Цариград је послат Филип Христић. Ристић је Христићу објашњавао шта је његов примарни задатак: „Ко ће нама дати Босну за дипломатским асталом? За то требају другачија времена и околности, но зато не треба престати да се спрема терен, те да се у одсудном тренутку лакше може ствар решити; то је један од првих задатака твојих.“ Прва Христићева обавеза, када је септембра 1870. године приспео на Босфор, била је да великом везиру, Али-паши, достави документа везана за Вагнерову аферу. Ристић је пажљиво бирао тренутак када упозна Порту са компромитујућом преписком. Било је неопходно да се сизерен увери у мирољубиву политику Србије, и битније, да се изазове подозрење према Аустрији.⁶⁷²

Иако је о плановима намесника и Лонгворта био обавештен и сам врх британске дипломатије, преговори су остали на нивоу размене мишљења. Тачније, „мешовита комбинација“ наишла је на препреку већ на следећој инстанци на британској дипломатској лествици. За разлику од Лонгворта, цариградски посланик, Хенри Елиот, јасно је ставио до знања да спровођење плана у дело нема никакав изглед на успех, те да Порта неће ни пристати да саслуша такав предлог. Ристић није до краја био незадовољан. Његов основни циљ је био да у дипломатским кулоарима „посеје“ саму мисао, те да је касније развија и употреби у одговарајућем тренутку. Могао је да буде задовољан и тиме што је енглеска страна, и поред

⁶⁶⁸ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 422; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 1.

⁶⁶⁹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 310–317.

⁶⁷⁰ Нешто детаљније је о томе како су текли преговори српске и британске стране успео је да сазна Калај. Елиот и Блазнавац се нису сложили у висини годишњег данака за Босну и Херцеговину. Енглеска стране сматрала је да Србија треба да има на располагању 30.000 људи за добрану територије, док је намесник сматрао да Србија треба да се обавезе само на одбрану граница територије. Постављено је и питање отплате страних дугова, где је Елиот предлагао да Србија отплати половину дугова Порте, а српска страна је пристајала на исплату од пет милиона пјасера. Елиот је сматрао да турске посаде морају да остану у четири утврђена града. С. Рајић, *Спољна политика*, 157.

⁶⁷¹ Опширније: Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 313–318.

⁶⁷² *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 12, 14.

огромних разлика у виђењу „комбинације“, уопште пристала да се упусти у дискусију. Иако је Елиот одмах сасекао намеру да се питање покрене у Цариграду, ипак је ушао у размену мишљења шта би „мешовита комбинација“ подразумевала за енглеску и српску страну, што је Ристић видео као успех. Енглеска је пре тога била „тврди камен“ и нема када су у питању српски национални интереси. Лонгвортова индискреција у Београду довела је до тога да за разговоре сазнају његове колеге, Шишкин и Калај, представници најзаинтересованијих сила. Аустро–Угарској се то свакако није допало, јер се сматрало да Енглеска покушава да преотме иницијативу у односима са Србијом по предмету Босне. Ништа другачије није било са руском дипломатијом. Игњатијев је у Цариграду активно радио да отежа читаву акцију и деловање Филипа Христића. Ристић је добио потврду онога што му је већ било познато. Од подршке Петрограда највише је зависио успех српских питања пред Портом. „Мешовита комбинација“ имала је за задатак да европској дипломатији представи српске аспирације, те посредно и да провери тренутна расположења великих сила по овом питању.⁶⁷³

Канцелар Горчаков је циркуларом од 31. октобра 1870. обавестио остале велике силе да Русија престаје да сматра за важеће одредбе Париског мира из 1856. која се односе на неутрализацију Црног мора. Иако је то право Русији бити признато тек на Лондонској конференцији, која је одржана од јануара до марта 1871. године, Ристић је одмах схватио значај тог корака. Подсећања ради, 1866. године писао је Гарашанину, да док је на снази забрана Русији да користи ратне бродове у Црном мору, не постоји могућност за њено активно уплитање у Источно питање. Кораци који је предузимао након циркулара најављивали су заокрет у спољној политици.⁶⁷⁴

Потреба да се односи са Петроградом изведу на чистац, те да се отклоне све даље препреке око међусобне сарадње, наметнула се одмах након избијања Француско-пруског рата. Августа 1870. у специјалној мисији у Петрограду се нашао, тамо увек радо виђени, Милосав Протић. У разговору са Стремоуховим, шеф Азијског департмана саопштио је да Русија највише замера намесницима неискреност и поступање противно руским саветима. Протић се осврнуо на односе Русије према Обреновићима. За разлику од његових претходника, кнез Милан Обреновић није добио ниједан орден од цара. Русија је за то кривица намеснике. Додели ордена била је претпостављена посета малолетног кнеза руском цару на Криму. Таква опција постојала је 1869. године. Неспреман, тада, да нарушава односе са Двојном монархијом, Ристић није био вољан да пристане да кнез отпутује на Крим, те је понудио да он, као намесник у кнежево име посети цара. Одбијање таквог предлога, Стремоухов је правдао да је за намесника било неопходно саставити посебан церемонијал, те да није било довољно времена. Покренуто је и питање Француско-пруског рата и евентуалног ступања у акцију. Стремоухов је о томе говорио неодређено, те је само констатовао да организовању устанка мора да претходи сагласност са Црном Гором, Грчком, Румунијом и Бугарима. Такође, шеф Азијског департмана није пропустио да Протићу укаже на то да је српска влада радије „унапређује“ оне које су своје образовање стекли на Западу него питомце који су се школовали у Русији.⁶⁷⁵ Био је то још један приговор на „позападњачење“ Србије, које је руски државни врх видео кроз Устав из 1869. и све веће учешће либерала или, како их је Петроград називао, „прогресиста“ у власти. Протић је покушавао да увери Стремоухова да његова оцена о стању у Србији није исправна. На крају

⁶⁷³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 320–328; С. Рајић, *Спољна политика*, 155–159; С. Терзић, *Јован Ристић и заветна мисао српска*, 274.

⁶⁷⁴ Види потпоглавље *Улога у добијању градова 1866/67*.

⁶⁷⁵ Руски цар је још од 1849. године сматрао да треба из српског друштва одстранити српске студенте, који су школовани на западним универзитетима и били носиоци модернизације. М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 260.

извештаја намесницима, закључио је да су, након његове мисије, односи Србије и Русије у нешто повољнијем положају него што су били.⁶⁷⁶

Нови оптимизам, али и обавезу у српско-руским односима дао је Горчаковљев циркулар. У јесен 1870. велико неповерење изазвала је Христићева мисија у Цариграду и питање Босне. Русија није благонаклоно гледала како се питање српске администрације у Босни покреће мимо њеног знања, и без њених савета. Стога је и мисија Косте Митрићевића у Петрограду крајем октобра и почетком новембра 1870. протекла у још оштријој осуди Стремоухова према политици Београда. Митрићевић је пренео Ристићеву тврдњу да Србија неће улазити у било какву акцију без знања Русије, а посебно не пре него што Петроград осигура себи Црно море. Стремоухов је одговорио да су намесници својом политиком довели до тога да Срби у Угарској изгубе веру у у било какву акциону политику, те да „ствари“ у Босни, као ни са Црном Гором не стоје најбоље. Интересантно је да се у критици српске владе Петроград често позивао на незадовољство Срба у Угарској, које је предводио Милетић. Након 1871. руски званичници су пребцивали намесницима да се поводе Милетићем и Омладином⁶⁷⁷. Стремоухов је у даљем разговору истакао да Бугара има шест милиона, чиме је покушавао да доведе у питање вођство Србије на Балкану. „Па шта онда може Србија да уради и ко може на њу да рачуна“, саопштено је Митрићевићу. Ипак, индиректно, шеф Азијског департмана је изнео предлог како да се односи поправе. Намесници је требало да „испросе пријем“ за књаза код руског цара, док се овај налази у одморишту у Ливадији на Криму.⁶⁷⁸

Ристић је био посебно осетљив на миноризовање улоге Србије. Сматрао је да Кнежевина стоји чврсто „на својим ногама“, те да је незаобилазна за решавање ситуације на Истоку. Критике да је Србија запоставила војну спрему, које нису биле потпуно истините, добијао је и од Игњатијева и од Стремоухова. Првом је преко Христића приговарао на „параду са Црном Гором“, тачније стављања у први план књаза Николе Петровића. Стремоухова је и даље видео као највећи препреку за успостављање добрих односа, те га је поредио са Родофиникином и Недобом. Ристићу је и даље била нејасна глорификација Гарашанина, и апсолутно неприхватање Блазнавца, од стране руског државног врха. Са друге стране, као бивши капућехаја, Ристић је разумео значај Русије у решавању српског националног питања. Ипак, у том односу није био спреман да иде наруку свим жељама Петрограда. Сматрао је да међусобни односи треба да буду постављени на, по њему, реалистичнијим темељима. Према другом намеснику, „политика опорости, унижавања и застрашивања“ требало је да остане у прошлости у односима Србије и Русије, јер се показала као контрапродуктивна. Притисак догађаја у Европи и на Балкану у другој половини 1870, диктирао је постепено и поновно зближавање Београда и Петрограда, више него што су на путу стајали лични анимозитети. За разлику од прве две године, до Стремоухова је било лакше доћи, а његов утицај у Петрограду је вредео више него од Игњатијева. Комуникација је постала живља а помен кнежеве посете Криму, нудио је решење како да се односи поправе. Одлазак на Крим постао је само питање одговарајућег тренутка.⁶⁷⁹

Евентуално окретање ка Русији није могло да прође без кварења односа са Двојном монархијом. Написана претеће, намесницима је Бајстова нота од 23. новембра 1870. послужила као један од разлога да укажу на лицемерно држање Аустро–Угарске, те као оправдање за будуће дипломатске потезе. У самој ноти, која је упућена конзулима у Београду и Букурешту, Бајст је исхитрено запретио „свом снагом монархије“ Србији и Румунији, у случају ако се не

⁶⁷⁶ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 435.

⁶⁷⁷ Појам Омладина обухвата шири круг људи од оних који се строго могу везати за Уједињену омладину српску. Поред припадника организације, под појмом су обухваћени и њихови професори и пријатељи из Србије. Радило се о идеолошки хеторогеном покрету.

⁶⁷⁸ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 437.

⁶⁷⁹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 12, 37.

буду држале одредби Париског уговора о Црном мору. Калај је увидео негативне последице тако срочене ноте, те је није ни саопштио намесницима, који су за њен садржај сазнали преко штампе. Јасно је да је Бајстова нота оставила „мучно упечатљење“, те да је могла бити прихваћена једино „гласом осуде“. Калај је тек фебруара 1871. изнео пред намеснике ове питање. По Бајстовим упутствима, истакнуто је да је нота погрешно протумачена, те да је њен циљ био да заштити статус Србије и Румуније, које је гарантован Париским уговором. Иако су намесници прихватили Калајева објашњења јасно је да поверења у односима више није постојало.⁶⁸⁰

Лондонска конференција (7. јануар–13. март 1871) имала је за задатак да се бави само питањима око измена одредби Париског уговора о Црном мору. Никаква друга питања, попут потписивања мира Берлина и Париза, нису покренута. Иако је дипломатија страховала да ће Србија изнети питање Босне и Херцеговине на конференцију подбадана од Калаја или Лонгворта, Ристић на то није озбиљно помишљао. Такви гласови били су иницирани од стране Прокеша да би се изазвало неповерење осталих великих сила према Србији, зарад питања које је Двојна монархија планирала да покрене. Другом намеснику је било јасно да не постоји могућност да се то питање нађе на дневном реду. Сматрао је да се Србија не може надати успеху ако Босну и Херцеговину тражи од великих сила на конференцији.⁶⁸¹

Ристић је преко Игњатијева сазнао да ће Аустро–Угарска у Лондону изнети захтев да јој се провери чишћење Ђердапа. На тај начин, Двојна монархија је настојала да знатно прошири права која је имала према уговору из 1856. о слободној пловидби Дунавом. То је подразумевало нарушавање права прибрежних држава, између осталих и Србије. Идеја је била да се послови око Дунава, пренесу са прибрежене комисије на европску. У практичном смислу то је значило надмоћ Аустро–Угарске. На тај начин она је настојала да, уз полицијски надзор, придобије контролу над обе обале Дунава од Сулине. На самом почетку конференције став великих сила био је наклоњен жељама Беча. Русија је због Црног мора морала је да заузме неутралну позицију. Преношење права са Комисије прибрежних држава на Европску дунавску комисију значио је губитак чланства Србије у једном међународној организацији, док је исто било виђено као и губитак стечених аутономних права. Србија је, на незадовољство Беча, одредила специјалног изасланика за конференцију. Избран је Чедомил Мијатовић, који се налазио на положају начелника Министарства финансија и који је уживао велико Ристићево поверење. Главни циљ Србије је био да, као прибрежна држава, сачува права која је имала сходно уговорима из 1856, да питања регулације Дунава и чишћења Ђердапа не буду решена у корист Двојне монархије. Ако већ није могла да се ослони на помоћ Русије, Србија је сматрала да може да рачуна на Порту и Румунију, којих се ово питање исто тичало колико и Београда. За разлику од Румуније, на Турску је Србија је могла да рачуна. Мусурус-паша, турски представник, једини је бранио српске интересе, заједно са турским, на конференцијским заседањима. Преко њега је Мијатовић поднео представницима великих сила, мемоар о српском виђењу проблема. Сарадња са Портом донела је, мада тек тренутни, ипак позитиван импулс у односима Србије и Турске, који су углавном током 1868–1872 били лоши. Ристић је задовољно истицао, да је заједничко учешће у Лондону био један од ретких тренутака када се „моћни сизерен“ заложио за „малу Србију“. Иако је на самом почетку уживала прећутну наклоност других сила, европска дипломатија одбила је да реши Ђердапско питања у корист Беча. У петом и шестом члану Лондонског уговора, загарантована су стечена права сходно одлукама из 1856, док је питање Ђердапа остављено да се решава кроз договор прибрежних држава. Без пристанка Србије,

⁶⁸⁰ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела. 1.708, док. 3 (1871), ред. бр. дела 1.709, док. 4 (1871); АСАНУ, ЈР, XVII–1, бр. 10; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 146–150.

⁶⁸¹ С. Рајић, *Спољна политика*, 163.

ниједно питање везано за Ђердап се није могло решити, што је Ристић видео као још једну потврду аутономних права Србије.⁶⁸²

Пресуда екснезу Александру Карађорђевићу, Бајстова нота и Лондонска конференција, одлично су послужиле Ристићу као оправдање за миран отклон и постепено окретање од Аустро–Угарске. Такође, епилог Лондонске конференције био је спољнополитички успех који је Намесништву био потребан. Највише због унутрашњег стања јер је било приступно велико незадовољство у земљи, као и међу српским народом ван граница Кнежевине. Домаћа штампа је брујала о дипломатској победи над Двојном монархијом. „Тријумф источних народа“, био је један од описа Ристићевог виђења закључака конференције. У односима Београда и Пеште отворено је било и питање Александра Карађорђевића. Калај је предлагао Андрашију да се изрицање коначне одлуке суда што дуже одлаже, јер исто може да послужи као „Демоклов мач“ над главама намесника. Циљ је био да одлука суда по жељама намесника послужи као средство притиска, те да Ристић и Блазнавац попуштају пред Пештом по осталим питањима. Међутим, почетком јуна 1871. године екснез Александар Карађорђевић је услед недостатка доказа ослобођен оптужби од стране Краљевске курије, највишег суда Угарске. Одлуку суда Ристић је приписао осветничким намерама Андришија због незадовољства како су се ствари по Двојну монархију одвојале у Лондону почетком 1871. године.⁶⁸³

Ђорскокак у коме су се нашли односи са Бечом и Пештом средином 1871. остављао је простор да се учини нешто више ка другој страни. Августа месеца уследио је предлог Николаја Игњатијева да кнез Милан заједно са једним намесником посети цара Александра II у Ливадији. Ристић није крио да га је предлог изненадио и „поплашио“. Иако је имао довољно поверења у Игњатијева, још увек није имао представу да ли је читава ствар утаначена формално или је настала као плод неформалних разговора Игњатијева и руског цара. Ништа мање Ристића није плашило заобилажење званичних канала, тачније Шишкина и Стремоухова. Неизвесност је владала око резултата пута. Христићу је писао да постоји могућност да Србија буде изложена „гоњењу других сила“, а да односи са Русијом не буду поправљени.⁶⁸⁴ Након гаранција Игњатијева и његовог заменика у Цариграду, Куманија, у кога је Ристић имао огромно поверење, српски намесник је пристао на план. Средином септембра Игњатијев је упутио телеграм руском цару, у коме је истакнута жеља српског кнеза о посети. Одговор је стигао 1. октобра, где је наведен царев пристанак. Остало је само да се утаначе детаљи, што се показало као много већи проблем. Касно се и сазнало да ће руски цар у свом одморишту бити до 24. октобра, те је све било организовано у великој журби. Читаво путовање држано је у строгој тајности, те је Ристић водио рачуна да ништа не доспе у јавност. Било је немогуће заобићи Шишкина по овом питању. Проблем је био у томе што се руски конзул налазио у Грацу, те до њега није било лако стићи ни преко руског конзулата. Руски конзул се кнезу и његовој пратњи придружио током самог пута. Преко њега је тражено и формално царско одобрење, док је Блазнавац имао задатак да увери руског конзула да је путовање замислио Филипа Христића, а не Игњатијева. Намесници су пре самог пута одвели кнеза у Крагујевац, где је скупштина 15. октобра одобрила корак.

Српски кнез са Блазнавцем и пратњом стигао је у Ливадију 22. октобра. На Криму су се нашли и Игњатијев и Христић. Кнез Милан примљен је најусрдније. Помало и на сопствено изненађење, и намесник Блазнавац био је лепо дочекан. Са царем Александром II разговарало се директно о односима Србије и Русије. Цар је посебно истицао своју приврженост Словенству. Објашњавао је држање Петрограда у време Француско-пруског рата, док је и Београду саветовао

⁶⁸² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 152–182; С. Г. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић*, 34–39; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 163–166.

⁶⁸³ *Дневник Бењамина Калаја*, 367, 370; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 188–194.

⁶⁸⁴ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 69.

мудро и стрпљиво држање. Готово изненада, барем по сведочењу српске стране, Игњатијев је покренуо питање лоших односа од 1868. године, где је кривицу свалио на Стремоухова, и присутног, Шишкина. Цар се нашао изненађен тим информацијама, те је изјавио да се Русија нема намеру да се меша у унутрашње ствари Србије.⁶⁸⁵

Ристић је, након велике неизвесности и ризичног путовања, био поприлично задовољан првим вестима са пута и што је све прошло како је предвиђено. И даље се није могло говорити о хармоничним српско-руским односима. Међутим, да се радикалан бољитак у односу на претходно стање и није могао очекивати Ристић је знао пре пута, док му је исто било саопштено и од стране Куманија. Посебно су га плашиле реакције Стремоухова. „Отуд ме лед бије, отуд страхујем још“, писао је Христићу. Ипак, крајем 1871. постало је уочљиво да је Шишкин у својим извештавањима постао нешто објективнији, те да ни шеф Азијског департмана, барем формално, није био негативно настројен према режиму у Србији. Најважнији добитак путовања био је тај што је положај у самој земљи био далеко лакши, те да се са више оптимизма гледало у даљи ток ствари. Кнез Милан је помпезно дочекан на скупштини. Његов говор пропраћен је овацијама, те клицањем његовог и имена руског цара. Ипак, Ливадија је изазвала знатно већу пажњу као демонстрација. Односи са Русијом били су тек наизглед исправљени, што ће показати период након путовања.⁶⁸⁶

Ристић је очекивао да ће на „пољу дипломације“ ситуација бити много тежа. Путовање је оставило велики утисак на остале велике силе. Немачки конзул Розен, у потпуности изненађен, морао је надређене да пита шта се тачно десило и како је могуће да је до пута тако изненада дошло. Пут у Ливадију је посебно тешко пао Угарској. Андраши је у њему видео пораз сопствене политике, непосредно пре него што је заменио Бајста на месту министра спољних послова Двојне монархије. Са друге стране, Бизмарк је сугерисао Андрашију да је галама око Ливадије претерана, те да се ефекти путовања могу неутралисати једном кнежевом посетом Бечу. Жестоке реакције Угарске биле су очекиване за Ристића. Калај, након Ливадије и ван уобичајеног такта, изјављивао је да је Србија постала „провинција руска“. Његова, али и оштрица аустроугарске штампе била је усмерена искључиво на Ристића, који је означен као главни кривац за путовање. Иако је био тврдо решен да неће више одлазити код Ристића, Калај је на то био принуђен. Други намесник је са своје стране објашњавао Калају да само путовање нема толики политички значај који му се придаје, те да је оно било неопходно зарад постизања *modus vivendi* између Русије и Србије.⁶⁸⁷

Ливадија је последица Ристићеве политике коју је почео да води након доношења Устава из 1869. године. И поред чињенице, да је пут предложен од стране Игњатијева, реализован добрим делом захваљујући улози Филипа Христића, изворна грађа говори да је одлука да ли ће путовање бити обављено зависила највише од Ристића. Одлазак Блазнавца са кнезом, није била нужно Ристићева идеја, јер је исто сугерисано од стране Куманија.⁶⁸⁸ Блазнавац као пратилац кнеза је био далеко политички практичније решење. У Русији му се мање веровало, а у Двојној монархији више, те је стога порука била ефективнија, а гаранција у искреност Србије коју је Русија тиме добијала била је боља. Са друге стране, Ристић је и сопствени неодлазак успео прећутно да представи као своју заслугу. Могуће невољно, личну сатисфакцију морао је да остави по страни. Игњатијеву је поручивао да њему није потребно никакво ордење, већ да се у

⁶⁸⁵ АСАНУ, ЈР, XXVI–9, бр. 352, бр. 683–687; *Писма Јована Ристића Филипу Ристићу*, 69–74; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 84; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 202–234; Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 103–107; С. Рајић, *Спољна политика*, 174–178.

⁶⁸⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 74–75; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 178.

⁶⁸⁷ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.721, док. 16 (1871); *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 74–75, 81–84; *Дневник Бењамина Калаја*, 413, 435; Ј. А. Reiswitz, *нав. дело*, 203–204.

⁶⁸⁸ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 84.

Русији „скину лоши гласови са мене и мог друга Гавриловића.“⁶⁸⁹ Насртаје угарске штампе је стоички подносио, а пред Калајем није ни покушавао да демантује своју улогу. Ристић је о себи стварао слику коју је тек требало да валоризује.

Напуштање политике кнеза Михаила?

Да ли период Другог намесништва представља дисконтинуитет или наставак спољне и националне политике кнеза Михаила, било је најзначајније питање у полемикама које је Ристић водио са потоњим напредњачким првацима, Милутином Гарашанином и Миланом Пироћанцем. Гарашанин је тврдио да је 1868. била „година рата или година у очи рата“, те да је Србија била војно спремна да се упусти у оружану акцију. Ристић је писао да је оружана акција одложена „на неодређено“ још за време кнеза Михаила. Тачније, од тренутка када је Србија добила градове. Такође, правио је разлику између „оружане акције“ и „акционе политике“, где је за последњу инистирао да никада није била прекинута. Нова истраживања у историографији показују да је кнез Михаило непосредно пред смрт имао одређене планове за акцију у Босни.⁶⁹⁰ Да ли би исто наишло на одобрење или охрабрење од Русије, као најважнији предуслов, отворено је питање. Стога је Ристић Гарашанинову тврдњу да би кнез Михаила пошто-пото повео рат 1868–1870, назвао „претпоставком“, те да је још упитније да ли би исти био успешан. Према Ристићу, кнез Михаило није ништа намеравао да предузима без наслона на Русију, а Петроград је због своје неспремности био тај који је одбијао да кнезу, а потом и намесницима, да зелено светло за ступање у акцију.⁶⁹¹

Пироћанац, услед негативног погледа према Русији, није нужно одбијао да поверује да је акција одложена на неодређено време, али је сматрао да је лошом политиком намесника дошло до њеног „застоја“. Његова критика заснивала се највише на томе да су намесници спољном политиком и покренутим унутрашњим реформама запоставили „народну мисао“, те да је њихова одговорност што је савез балканских народа остао мртво слово на папиру.⁶⁹² Ристићева резервисаност према искреној сарадњи балканских хришћанских држава често је апострофирана у науци. Треба узети у обзир да је став који се нашао у полемици, резултат дугогодишњег државничког искуства, али и тога да су полемике вођене деведесетих година 19. века када су односи међу балканским државама били на ниским гранама. Ристић је видео савез балканских хришћанских држава као „најздравију мисао“ у погледу решавања Источног питања. Међутим, по њему, ако је тај пут био „најприроднији“, он није био нимало једноставан. Пре него што је Пироћанцу одговорио на критику, Ристић се осврнуо на неискрене основе на којима је почивао Балкански савез из периода кнеза Михаила. Добро упућен у преговоре, пре свега са Грцима, био је упознат и са намерама и дOMETИМА савезника. Као пример, наводио је да је Грцима било потребно шест година да се „вежу“ за Србију, те да се потпише „онако сакат“ уговор у Феслави.

⁶⁸⁹ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 73. Ристић је у том тренутку поседовао руски орден Станислава II, који му је био додељен током мисије у Петрограду 1868. године. До тог тренутка поседовао је црногорски и турски орден.

⁶⁹⁰ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 287–288.

⁶⁹¹ М. Гарашанин, *Два намесништва*, 31; Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 8, 11, 19; Исти, *Последња година спољне политике кнеза Михаила*, 22, 37.

⁶⁹² М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 3, 43, 50; Исти, *Наша завршна реч*, 6; Исти, *Историска размисљања*, Београд, 1897, 9–14; Ј. Ристић, *Пироћанчева 'Историска размисљања'*, Београд, 1897, 5–9.

Потписивању уговора са два најважнија савезника, Грчком и Црном Гором, добрим делом је кумовао притисак који је на те државе дошао од стране Русије. Да уговорне стране нису до краја у томе биле искрене показало је време. Многи од савезника искористили су смрт кнеза Михаила да оперу руке од преузетих обавеза, те да се сакрију иза чињенице да је у Србији на престолу био малолетни владар у чије име је управљало Намесништво. Такође, као изговор често су потказивани добри односи које је Србија успоставила са Угарском. Тиме се настојало да се прикаже како је Намесништво прво одустало пута којим је кренуо кнез Михаило, иако је исти владар такве односе са Пештом успоставио раније. Ако се узме у обзир и устанак који је беснео на Криту од 1866. године и држање Србије по страни у тим догађајима, неке од тих оптужби имале су погодно тле. Све то показује да савез међу хришћанским балканским народима није имао чврстину и јаку основу коју ће имати пола века касније. Оптужбе које су долазиле на рачун Србије да је напустила акциону политику, Ристићу су биле показатељ великих очекивања која су постојала од Србије, те њеном месту и улози на Балкану. Јасно је било другом намеснику да је савез добрим делом почивао на ауторитету и угледу који је кнез Михаило уживао, те да је његова смрт значајно отежала национални задатак, као и даљи рад на учвршћивању фронта хришћанских држава на Балкану. Ипак, обзиром на то да је у савезу највећи људски и материјални терет требало да падне на Србију, није могао да се отме утиску да су многи хтели да се окористе српском крвљу, те „нашим рукама змије да ватају“. Међутим, и поред тога Намесништво није запостављало рад на ближем споразумевању и јаснијем дефинисању заједничких циљева са савезницима.⁶⁹³

Међу балканским савезницима најживљи контакт Намесништва је био са Црном Гором. Односи између две српске државе били су у периоду Другог намесништва далеко од присних. Малолетни владар на престолу у Београду, схваћен је на Цетињу као прилика да Црна Гора изађе из сенке Србије, те да се постепено постави као такмац у улози пијемонта међу српским народом. Добри односи који су постојали између Србије и Угарске омогућили су књазу Николи да се још више наметне руској политици. Исто је одговарало и Петрограду, који је стављањем црногорског књаза у први план настојао да режиму у Београду посеје страх да се центар за ослобођење јужнословенских народа да изместити. Таква политика резултирала је посетом књаза Николе Петрограду крајем 1868. године.

Осим Русије, црногорски књаз је свој ауторитет током 1868–1872 јачао и преко Омладине и *Заставе*. Настојао је да неретка незадовољства омладинаца националном политиком Намесништва усмери у своју корист. Са друге стране, црногорски двор је као „увреду“ схватио то што је архимандрит Нићифор Дучић, као политички емигрант своје уточиште нашао у Србији. Књаз Никола је за то кривио директно Ристића. Неколико година потом, оптерећен наслеђем компликованих односа Београда и Цетиња, изјављивао је да му је у Београду прихватљива свака влада у којој се не налази Ристић.⁶⁹⁴ Намесницима је често замерано да на Црну Гору гледају „са висине“. Ривалство међу српским династијама постало је израженије након 1868. године. За разлику од 1866. када је, услед притиска Русије, кнезу Михаилу признавао примат, књаз Никола на то више није био спреман. Поред династичког и покушаја Цетиња да изађе из сенке Београда, појавило се и питање поделе интересних сфера. Амбиције Николе Петровића на Херцеговину бивале су све отвореније, иако је тамошње становништво било наклоњеније Србији.⁶⁹⁵

⁶⁹³ Ј. Ристић, *Последња година спољне политике кнеза Михаила*, 18–20, 28–29; *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804–1903*, прир. П. Поповић, Београд, 1987, 300; *Политичка акција Србије*, 300.

⁶⁹⁴ Г. Вуковић, *Мемоари I*, Цетиње, 1985, 184–185.

⁶⁹⁵ *Уједињена омладина српска и њено доба*, 184; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 56–62, 72–73; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 219–234; Р. Јовановић, *нав. дело*, 175–230.

„Парада“ Петрограда са Црном Гором и књазом Николом доста је погађала Ристића. Упорно је предочавао Игњатијеву крактовидост такве политике. Био је уверен да свако ко намерава да нешто ради на простору Балкана, мора то да чини преко Београда. Истицао је да Грчка и Румунија немају ни половину снаге колико Србија, а посебно му је бесмислено било протежирање Црне Горе као конкурента. Игњатијева је упозоравао да Србија може да изведе знатно више војске, те да има барем седамнаест кнежевина као што је Црна Гора. За „разметање“ и све већу „кураж“ књазу Николе, Ристић је добар део кривице свалио на Петроград и Азијски департман. Наглашавао је да је пре 1868. Русија била та која је Црну Гору, али и остале хришћанске балканске државе, упућивала на Србију, те да је са том праксом прекинуто након доласка намесника на власт.⁶⁹⁶

До помака у односима Београда и Цетиња дошло је 1870. године, и то на подстицај Русије.⁶⁹⁷ Књаз Никола се, марта исте године, намесницима обратио за савет поводом сукоба са Турском око Вељег и Малог Брда. Да се упусти у рат са Турском, црногорски књаз није помишљао јер му је исто јасно сугерисано од Русије. Сличан одговор добио је из Београда. Ристић, који је без сумње саставио одговор који носи потпис тројице намесника, писао је да није сазрело право време за акцију. Србија и Црна Гора, лишене потпоре савезника биле би изоловане. Поред тога, руски канцелар Горчаков је био изричито против да се „угарак под барут подмеће“. Трећи, у том тренутку најактуелнији аргумент, за Ристића био је Беч, који је активно почео да ради на присвајању Босне. Као доказ за то поднео је компромитујуће Вагнерово писмо. На крају, саветовано је стрпљење и уздржаност, јер Србима нису били потребни нови „мученици“, већ „успех“, а то је, како се наводи, било слобода и уједињење расутог српства.⁶⁹⁸

Иако је номинално, преписка из марта 1870, требало да представља поновно успоставље поверљивих односа између Београда и Цетиња, суштински се није много тога променило. Прави показатељ представља Ристићева иницијатива да Србија и Црна Гора потпишу војну конвенцију. Након избијања Француско-пруског рата, уз велику могућност да једна мала варница запали цело Балканско полуострво, намесници су настојали да односе са Црном Гором ближе дефинишу. На Ристићеву иницијативу, књазу Николи је, крајем августа 1870, предложено склапање тајне војне конвенције. Са предлогом је на Цетиње послат Љубомир Ивановић.⁶⁹⁹ Намера намесника је била да се конвенцијом црногорски књаз обавезе на заједничку сарадњу, те да се на тај начин онемогуће његове самосталне акције, које су могле да доведу Београд у незавидан положај и да компромитују решавање српског питања. Мисија се завршила без успеха. Црногорски владар није узео предлог у претрес, нити је давао икакве примедбе. Руским дипломатским круговима је предлог војне конвенције тумачио као израз неповерења према

⁶⁹⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 4, 12, 22; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 25, 34.

⁶⁹⁷ Иако је 1868–1870 изостајала званична преписка контакти са Ристићеве стране су постојали. Ристић није само преко Русије покушавао да изглади односе са Цетињем, већ крајем 1868. преко „кума“ војводе Илије Пламенца и нешто касније преко побратима војводе Миљана Вуковића. Вуковићев сина Гавра, налазио се у том тренутку на школовању у Београду и био је под Ристићевим надзором. АСАНУ, ЈР, XIII–1, бр. 1, 5, 15, 16.

⁶⁹⁸ *Односи Србије и Црне Горе*, 298–301; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 62–72.

⁶⁹⁹ Предлог тајне војне конвенције имао је пет чланова. Предвиђен је и део који се односио на поштовање уговора потписаног између кнеза Михаила и књазу Николе 1866. године, али је Ристић поручио Ивановићу да исто може бити избачено ако црногорски књаз инсистира. Било је предвиђено да уговорне стране не улазе самостално без претходног договора у рат против Турске, већ тек када се заједнички усагласе. Србија је била обавезна да подигне 70.000 активне војске и 30.000 у резерви, док је за Црну Гору предвиђена бројност била 7.000 активне и 5.000 резерве. Активна црногорска војска имала би да се упутити ка Сјеници, где би се ујединил са србијанском. Део црногорске резерве имао је за задатак да се упутити ка „Зети и Албанији“, са циљем да побуни тамошња племена. Предвиђено је да се стране обавезу да неће склапати мир или примирје са непријатељем без претходне сагласности, те да ће стајати у непрекидној вези. АСАНУ, ЈР, XIII–1, бр. 73, Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 75–76.

њему. Ни у писму које је проследио намесницима није дао конкретан одговор, осим што је нагласио да ће послати одређено лице у Београд ради даљих преговора.⁷⁰⁰

Да ли је Ристић такав одговор очекивао није лако утврдити, али су му поједине ствари постале јасније након пропале Ивановићеве мисије. Неодређеност књаза Николе, тумачено је као одбијање. Ристић је са правом сматрао, да је иза тога стајала Русија. Непосредно пред обелодањивање Горчаковљеве ноте, правац у коме је требало да иду односи између Србије и Црне Горе се нису уклапали у источну политику Петрограда.⁷⁰¹ Да намесници не могу да очекују позитиван резултат, постало је јасно након доласка Илије Пламенца у Београд. Осим изјаве поздрава да књаз Никола није могао да прими конвенцију, црногорски сенатор није имао никаква друга овлашћења. Преписка Београда и Цетиња, која је све до маја 1872. и даље за тему имала војну конвенцију, добрим делом се претворила у игру стрпљења и сујете, која ће страна више чекати пре него што одговори оној другој.

Војна конвенција је узета као најбоље могуће решење за тадашње србијанско-црногорске односе. Било је то са разлогом. Обе стране су уговор из 1866. гледале као терет. Црногорски књаз је суптилно поручивао намесницима да је убиство књаза Михаило изменило одређене ствари у односима Београда и Цетиња. Ристићу је посебно 1871. године било потребно да односе учини што транспарентијим, да их из „поља поезије“ пребаци на поље практичне политике. Почетком марта, у писму намесника, истицано је да за Србију и Црну Гору стоје три најважнија питања: ослобођење Српства, његово уједињење и династичко питање. Ослобођење српског народа био је најважнији задатак и ту није владала никаква несагласност. Друго и треће питање било је повезано. Наглашено је да је уједињење Србије и Црне Горе најцелисходније. Мада у циљу да се књаз Никола одреди остављена му је могућност да предложи други начин како се „срећа народа српског“ може постићи. Решење династичког питања остављено је за будућност. У случају да Петровић не признаје уговор из 1866, ослобођени и уједињени српски народ, требало је да себи изабере владара. Одговор који је књаз Никола послао био је увијен у изразима. Прво питање било је неспорно. Слично као и питање уједињења, али је нагласио да оно није могуће без претходног „тврдог духовног уједињења“. Поводом трећег одговорио је да је уговор из 1866. престао да важи са смрћу кнеза Михаила. Питање династије које је остало отворено, Ристић је перципирао као уступак црногорском књазу, са циљем да се одбровољи на потписивање војне конвенције. Међутим, и поред настојања да се уговор представи, услед неизвесних околности, као прека потреба, црногорски књаз је био непоколебљив. Петровић је и даље остајао при свом ставу да је у том тренутку непрактичан и непотребан.⁷⁰²

За разлику од периода друге владе кнеза Михаила, акценат међу балканским савезницима је стављен на Црну Гору. Није то одрађено са посебном намером, јер су намесници највише поверења имали у снагу Грчке. Ристић, који је сасвим сигурно у Србији био најупућенији у капацитете Хеленске краљевине, био је искључив да је то савез који је био неопходан. Тек са Грчком је био спреман да ступи у акцију и „окуша јуначку срећу“. Међутим, и поред тога што је Грчка акредитовала свог посланика, Доска, 1868. године у Београду, односи се нису одвијали у правцу који је наговештавао заједничку сарадњу и скорије ступање у акцију. Намесништво је доласком на власт затекло још увек отворено питање Крита, где је и даље у току био устанак. Београд је настојао да демонстрира добре односе. Србија је споразумно са Румунијом одбила захтев Порте да са своје територије протера грчке поданике. Исто је требало да Грчкој покаже солидарност, али и да се Порти стави до знања да Србија неће дозволити даље нарушавање њених аутономних права. Иако су се устаници на Криту од 1868. налазили у дефанзиви, велике

⁷⁰⁰ *Односи Србије и Црне Горе*, 307, 312–314; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 41, 65.

⁷⁰¹ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 12; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 228.

⁷⁰² *Односи Србије и Црне Горе*, 314–317, 317–320, 320–323, 329–331, 342–344.

силе су страховале од уласка Грчке у рат против Турске. Јануара 1869, током одржавања конференције у Паризу, којом је завршен Критски устанак, Калај и Лонгворт су се распитивали код Ристића који положај би Србија заузела у случају да дође до рата Турске и Грчке. Ристић је одговорио да у том случају Србија не би могла да буде неутрална, што је додатно алармирало велике силе. Међутим, и поред крупних речи, Београд је био у прилици да Атине пружи тек „моралну потпору“. У Грчкој је то да Србија није била спремна за рат, касније потенцирано као непоштовање Феславског уговора. Међутим, услед финансијске и војне немоћи, ни Грчка није била спремна да се упусти у сукоб са Турском. Оптужбе које су више индиректно долазиле, послужиле као изговор за потоњу политику Атине. И поред наглашавања потребе о заједничкој радњи у будућности, ситуација се у српско-грчким односима није много променила ни наредне године. Француско-пруски рат прошао је без конкретног договора. Грци су тврдили да није право време за акцију, јер је финансијска ситуација Хеленске краљевине била доста лоша, након помагања критских устаника. Сличан одговор Ристић је добио од Христодулоса, министра спољних послова у новој влади на челу са Кумундуросом. Иако је Ристић молио Игњатијева да утиче на Грке и да их усмерава на Србију, договора није било. Добрим делом је томе кумовало што је Грчкој све више јачао енглески на уштрб руског утицаја.⁷⁰³

Односи Србије и Румуније током Другог намесништва такође нису сезали до задовољавајуће искрености. Спорена која су Румуни и Мађари имали око Трансилваније, утицала су на то да се у Букурешту не гледа позитивно да добре односе Србије и Угарске. Све веће неповерење између Београда и Букурешта, током периода Другог намесништва, резултовало је низу дипломатских несугласица. Проблематичан однос намесника са двојицом румунских представника, Јонескуом и Кантакузенем, траљав заједнички наступ на Лондонској конференцији, као и потврђена па отказана посета кнеза Милана румунском кнезу Каролу након Ливадије, само су неки од примера. Нерасположење намесника према Јонеску био је резултат тога што је посматран као присталица Гарашанина, али и близак човек председника владе Јона Братијануа, са којим је Намесништво имало доста хладне односе још након упада бугарских чета у Турску из Румуније 1868. године, када је Ристић одбио сваку одговорност Србије за тако нешто.⁷⁰⁴

Мада се по важности не могу сврстати у ред са државама попут Грчке, Румуније или Црне Горе, односи Намесништва са Хрватском народном странком и бискупом Јосипом Јурајем Штросмајером не могу се занемарити. До тешњих односа између Штросмајера и српске владе дошло је 1866, након што се увидело да Хабзбуршка монархија неће бити реформисана по федералистичком већ дуалистичком принципу. Рок за почетак ослободилачког покрета, према споразуму Гарашанина и Штросмајера, који је предвиђен за лето 1867. године у Босни, био је пробијен. Матија Мразовић, други човек Народне странке, тврдио је да његове страначке колеге и даље остају на путу сарадње са Србијом. Питање колико су обе стране биле искрене у пропагирању југословенског заједништва у преговорима. Хрватској народној странци су добри односи са Београдом били потребни ради притиска на Беч, који је инистирао да Загреб пристане на Нагодбу из 1867. године.⁷⁰⁵

⁷⁰³ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.670, док. 3 (1869); *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 85–86; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 44–54; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 214–216; С. Терзић, *Србија и Грчка*, 143–154.

⁷⁰⁴ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 216–219; Ристић је слично као кнез Михаило пре њега, настојао да спречи формирање бугарских чета и њихово прелажење српско-турске границе. Ристић није имао превише поверења у Добродетелну дружину у Букурешту. Пироћанцу је одговарао да она није била више него „ђачка дружина“, да се њена права снага показала у периоду Источне кризе, те да их ни Гарашанин није схватао озбиљно, чим је изостао његов потпис на Програм политичког одношаја Србо-Бугара. Ј. Ристић, *Последња година спољне политике*, 20.

⁷⁰⁵ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 206–209.

Може се рећи да је Ристић добро прозрео намере Хрватске народне странке. Долазак Штросмајера октобра 1868. у Београд, који је имао за циљ да изврши притисак на Мађаре током преговора о хрватско-угарској Нагодби, није протекао у складу са очекивањима ђаковачког бискупа. Иако је дочекан уз бакљаду омладинаца и ватрени говор Јована Бошковића, намесници су веома јасно ставили до знања да не желе да се мешају у унутрашње односе Аустро–Угарске. Ристић је Игњатијеву након Штросмајерове посете писао: „Хрвати не хтедоше пређе признати ни да има у Хрватској Срба, и кад их Маџари до дувара притискоше, онда се они и према Србима разњежише. И они хтедоше да нас у своју борбу са Маџарима увуку, па кад се нашом помоћу спасу, да и даље продуже одрицати *биће* Срба; они би најрадије видели да се ми са Маџарима свадимо, па макар отуда никакве користи не имали.“⁷⁰⁶

Ристић је током готово читавог периода Другог намесништва био у контакту са Мразовићем и Штросмајером преко свог повереника Јосипа Тончића. Развојачење Војне границе као и питање Босне и Херцеговине, те евентуалне тешке последице које су из тога могле да проистекну, наметало је потребу намесника за одржавањем добрих односа са Хрватском народном странком. Међусобна преписка је често обиловала фразама о југословенском заједништву, братским односима, неопходности сарадње, потребама за јавном демонстрацијом добрих односа преко штампе и тако даље. Ристић је у једном писму Штросмајеру навео да су Срби и Хрвати један народ који је подељен вером, те да нема тога што би могло Србију да издвоји из југословенске заједнице. Међутим, правога поверења није било, посебно након Вагнерове афере. Поред тога, треба имати у виду да су и Мађари доста уложили да поремете ближе споразумевање Срба и Хрвата. Мада се не може све приписати Пешти. Након игнорисања Андрашијевог предлога о Босни, Ристић је прихватио да о подели тих територија преговара директно са првацима Народне странке. Иако су намесници кроз преписку пристајали на поделу, ништа нису потписивали нити су се званично обавезивали. Ако су имали на уму да кључеви за Босну и Херцеговину не леже у Пешти, било би неозбиљно сматрати да су мислили да ће их наћи у договору са Загребом. Крајем 1871. Штросмајерова странка је стала на позиције прихватања Хрватско-угарске Нагодбе из 1868. године. То је подразумевало боље односе Загреба и Пеште, те је све веће захлађење у односима Београда и Загреба било очекивано.⁷⁰⁷

Тврдње у историографији да су намесници запоставили национално питање, да нису намеравали да воде активнију политику, те да им је једина брига била самоодржање на власти, не могу издржати научну критику. Планови за подизање устанка у Босни и Херцеговини су постојали, и они нису игнорисани од стране намесника. До њихове реализације није дошло јер нису били испуњени услови за подизање. Присутна је била и додатна опрезност од спољних фактора, пре свега реакције Аустро–Угарске. Ристић је преузео постојећу мрежу агената српске

⁷⁰⁶ *Политичка акција Србије*, 390–395; Да је Ристићева претпоставка била тачна, испоставило се већ 1871. године. На Првој општој хрватској скупштини августа 1871, на којој је присуствовао велики број хрватских народњака, у складу са ранијом идејом о политичком народу, негирано је постојање Срба у Хрватској. Интересантно је да се то десило само неколико месеци након што је Народна странка уз помоћ Срба са простора Хрватске и Угарске збацила са власти унионисте и бана Левина Рауха. В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 2010, 154–155.

⁷⁰⁷ *Политичка акција Србије*, 429–431, 433, 434–450; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 234–242; В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 150–154; Ј. И. Поповић, *Неимари Југославије*, Београд, 1934, 131–135.

владе - повереника у Босни и Херцеговини и Старој Србији од Илије Гарашанина. Најважнији повереник у Босни и Херцеговини био је Ника Окан, за кога је Ристић преко Николе Христића добио уверење да се ради о поузданом човеку.⁷⁰⁸ Окан је током периода 1868–1870, поднео Ристићу два плана о подизању устанка у Босни и Херцеговини.⁷⁰⁹ Други намесник није одбацио поднете планове. Међутим реалне основе за њихову реализацију није било. Намесници су редовно добијали извештаје преко повереника. Рад на терену наилазио је на њихову подршку и потпору. Можда најбољи показатељ интензитета српске просветно-политичке делатности, показују репресалије, у неколико таласа, турских власти над истакнутијим Србима у Босни и Херцеговини 1869–1870. године. Хапшења и прогонства била су учестала појава, тако да је и број емигранта у Србији био све већи. Српској влади је највише главобоље задало хапшење архимандрита манастира Житомислић, Серафима Перовића. Постојала је бојазан да се турске власти не докопају компромитујућих писама, што је могло да укаже на деловање српских кругова, али и руских славенофилских комитета. Стога је и разумљив налог архимандрита Дучића, који је у националном раду био десна рука Јована Ристића, да се делатност повереника ублажи до бољих околности.⁷¹⁰

Намесници су покушавали да нађу заједнички језик и да придобију бегове из Босне и Херцеговине. То је углавном рађено преко повереника. Неколицина бегова је долазила у Београд ради постизања договора. Тражили су очување поседа и вере у будућој држави, што је наишло на начелни пристанак намесника. Мада Ристић није много пажње поклањао датим обећањима. Сматрао је да ће муслимане у Босни и Херцеговини Србији више приближити „чувство опасности“, него евентуалне концесије. Гаранција очувања поседа, свакако је била у супротности са ослобођењем српског сељаштва у Босни и Херцеговини. Решавање аграрног питања у тим областима, као једно од најзначајнијих, налазило се изван времена и снага намесника да се њиме позабаве. Зато је решавање остављено за будућност. Ристић је био свестан унутрашњих проблема који би чекали Србију у Босни и Херцеговини. Филипу Христићу је писао да би Србија, ако и дође до Босне, имала барем педесет година да се бави унутрашњим тегобама, те да не помисли на даље ширење.⁷¹¹

Да ли је Стара Србија била подређена Босни и Херцеговини у остваривању националних циљева отворено је питање. У најважнијим „комбинацијама“ из периода Другог намесништва Стара Србија се готово увек помиње уз Босну и Херцеговину, било да је реч о Андрашијевом предлогу или меморандуму о независности који су намесници 1872. упутили у Петроград.⁷¹²

Да Стара Србије није запостављана најбоље показује рад Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини. Ристић је прихватио постојећу идеју

⁷⁰⁸ АСАНУ, ЈР, XII–3, бр. 20; Право име Нике Окана је било Никола Јовановић. Постојала је сумња да је двоструки агент, тачније и аустријски. Беч је обавештавао са знањем Николе Христића. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено српство 1868–1876*, Београд, 1994, 19.

⁷⁰⁹ Опширније о плановима: Исто, 20–27, 50–53.

⁷¹⁰ Исто, 236, 242; С. Рајић, *Спољна политика Србије, 278–279*; АСАНУ, ЈР, XVI–13, бр. 876.

⁷¹¹ М. Екмечић, *Национална политика Србије према БиХ и аграрно питање (1844–1875)*, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд, 1997, 37–40; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 5, 45.

⁷¹² На интересовање енглеског цариградског посланика Елиота докле иду српске аспирације на југу, Ристић је одговорио да „на Солун нико не мисли“ већ на територију где српски народ „чисто и неоспорно“ живи. *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 10–11. Године 1874. Ристићево схватање појма Старе Србије се није много разликовало од онога што се у Србији, углавном, подразумевало под северним, западним и јужним границама тог простора. Изузетак чине источне границе. Као крајњу југоисточну тачку Ристић је навео место Разлог. Такође, у Стару Србију Ристић је убрајао Белиградчик, варош са друге стране источне границе Кнежевине Србије у правцу Књажевца. Наравно, Ристићева намера на том месту у *Спољашњим одношајима* није била да означи јасне границе појма, већ где је Одбор за школе и учитеље основао и где је „у Ст. Србији“ планирано да се оснују школе. *Спољашњи одношаји III*, 280–287; О појму „Стара Србија“ опширније: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016, 23–36.

митрополита Михаила са почетка 1868, те је Одбор основан августа те године. За председника је постављен архимандрит Дучић, док су чланови постали Пантелија Срећковић и Милош С. Милојевић. Први је био професор Велике школе, а други професор у београдској гимназији. На Ристићеву иницијативу, тада већ као министра спољних послова у Блазнавчевој влади, као члан је 1872. придодат и Стојан Новаковић. Основни задатак Школског одбора био је подизање националне свести кроз културно-просветну делатност. Треба имати у виду да просветно-политичка и верско-духовна делатност на простору Старе Србије и Босне и Херцеговине нису представљале замену за оружану акцију, већ је реч о узајамним процесима. Финансирање Одбора обављано је преко Министарства иностраних дела, тачније преко Фонда за достојније заступање државних интереса. Тиме је држава преузела на себе улогу финансирања и организације рада Одбора за школе и учитеље.⁷¹³

Улога Јована Ристића у раду Одбора била је прворазредна. Он је именовао чланове, подупирао и контролисао рад тела. Њему су подношени извештаји о раду и стању на терену. Године 1872. Ристић је истакао своје задовољство радом Ученог одбора. Нагласио је да то тело „са незнатним средствима развио доста живу радњу на тешком пољу унапређивања наше погажене народности у Турској, те само тако помоћу његовом успели да постигнемо резултате на које се доиста с радошћу гледати може“.⁷¹⁴

Културно-просветна делатност на простору Старе Србије и Македоније подразумевала је финансијску помоћ постојећим црквено-школским општинама, отварање нових школа, обезбеђивање учитељског кадра и школских уџбеника, материјалну помоћ питомцима који су са тих простора долазили на школовање у Београд, те помоћ црквама и манастирима на том простору. У току Другог намесништва финансијска издавања државе за учитеље и књиге су удвостручена. Деловањем Одбора, пре Велике источне кризе, на простору Старе Србије и Македоније радило укупно 77 основних школа које су субвенционисане од стране Кнежевине. Дobar део постигнутих резултата био је избрисан управо током Велике источне кризе. Као круна читаве делатности, 1871. године отворена је Богословија у Призрену, у чему је Ристић одиграо значајну улогу. Призренска богословија није имала само просветну функцију, већ је била један од најважнијих стубова у очувању српских националних интереса.⁷¹⁵ Из културно-просветне политике није била искључена Босна. У другом разреду Богословије у Београду школована су деца са тог простора, Србија је слала учитеље, гардеробу и књиге у тамошње школе, те се активно радило на томе да се пронађе решење како да се Богословија у Бањој Луци спасе од затварања.⁷¹⁶

Један од највећих изазова у погледу српског националног питања на простору Старе Србије представљала је бугарска пропаганда. Ристић се као српски дипломатски представник у Цариграду шездесетих година 19. века, упознао са грчко-бугарским црквеним спором, и колико је исти од духовног прерастао у политичко питање. Црквена распра је додатно отежавала рад на стварању савеза балканских хришћанских народа. На бугарску пропаганду на простору Старе Србије и Македоније први је пажњу скренуо митрополит Михаило 1861. године.⁷¹⁷ Средином шездесетих година је посебно у том смеру гласан био Милош С. Милојевић. Оснивање Одбора

⁷¹³ К. Џамбазовски, *Културно-општественте врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје, 2006, 128–129, 145; С. Рајић, *Спољна политика Србије* 276; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 279–280.

⁷¹⁴ АСАНУ, ЈР, XII–7, бр. 454; А. Новаков, *Јован Ристић и оснивање Православне српске богословије у Призрену*, Споменаца академику Чедомиру Попову, 541.

⁷¹⁵ О улози Јована Ристића у оснивању Призренске богословије види: Исто, 541–550.

⁷¹⁶ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 281–290; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 279, 282–283; С. Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1869. до 1876*, Вардарски зборник 8 (2013), 283–306; Н. Вулићевић, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, оснивање, организација и циљеви (1868–1876)*, Српске студије 4 (2013), 209–229.

⁷¹⁷ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 79.

за школе и учитеље, те политичко и културно-просветно деловање људи који су били укључени у његов рад, треба посматрати у том контексту.⁷¹⁸

Године 1863. Ристићеве симпатије, али и доброг дела политичке и верске елите у Србији, су биле на страни Бугара. Сматрало се да су одређени захтеви били оправдани. Верска служба и јерарси народног језика било је привлачна идеја, а на незадовољство према Цариградској патријаршији упућивало је и понашање појединих грчких епископа. Ристић је исте године митрополиту Михаилу писао да је Бугарима саветовао мудро држање, те да настоје да барем четири бугарска епископа нађу места у Св. Синоду. Том приликом је нагласио да неће проћи много времена, те да ће и српске епархије из Босне и Херцеговине затражити „народне пастире“, као и места у Синоду. Временом, сматрао је Ристић, то је могло да доведе до тога да словенски народи добију већину, те да у будућности буде изабран патријарх словенског порекла. Већ наредне године, Ристић је увидео да амбиције Бугара нису биле за потцењивање. Сматрао је да су кренули пољем „ускога шовинизма“, који их је, уместо мудре политике и ближих односа са Србијом, све више бацао у наручје Порте. Крајем 1864. упозоравао је митрополита Михаила да је услед бугарско-турске пропаганде у Старој Србији, неопходно што пре организовати отпор. Са жаљењем је истакао да такво понашање Бугара отежава посредничку улогу Србије и још више продубљава раздор између два народа који су Србији преко потребни као савезници. На крају истог писма закључио је да је добра ствар што је Кнежевина у дотадашњем развоју црквеног спора није нападала Патријаршију.⁷¹⁹

Нову фазу у црквеној распри означила је наредба Порте из новембра 1868. године. Наредба Порте донета је мимо Васељенске патријаршије у Цариграду. Бугарима је додељено право на митрополита у Цариграду и сопствени Синод, те могућност на епископе у крајевима где већину чине Бугари. Ново заоштравање односа Грка и Бугара никако није одговарало Србији. Патријарх Григорије VI затражио је фебруара 1869. мишљење митрополита Михаила о спору. Колико је ситуација за Србију била незахвална говори то да су састављена два концепта одговора. Оба је саставио Ристић, који је по читавом питању радио у најближем сагласју са београдским митрополитом. Са одговором се није журило. У првој верзији изражено је жаљење што се са црквеног распра пребацила на поље политике. У наставку је стајало да је читав спор могао бити избегнут да је Васељенска патријаршија на време изашла правичне захтеве Бугара. Друга верзија која је прослеђена патријарху Григорију VI била је још повољнија за егзархисте, јер се представљала неопходност да се Бугарима допусти аутокефални јерарх на простору некадашње Трновске патријаршије. У обе верзије није пропуштено да се истакне захтев да се у српским епархијама за архијереје поставе Срби. Патријарх је према таквим потраживањима заузео негативан став уз образложење да се ради о филетизму.⁷²⁰

Марта 1870. султан је издао берат којим је основана Бугарска егзархија. Истим је бугарском „духовном округу“ укључено 15 епархија, уз право да се Егзархији потчине она места у којима се две трећине домова изјасни за припадност новоустановљеном милету.⁷²¹ Тиме је отворана могућност ширења ван бугарског етничког простора. Ако је однос Егзархије према Порти регулисан овим ферманом, још увек није био решен са Васељенском патријаршијом у Цариграду. Патријарх Григорије је сматрао да је неопходно сазвати Васељенски сабор. У одговору митрополит Михаило је изнео свој, као и став српске владе, који је био против сазивања Сабора. Истакао је жаљење што се ферманом Порта умешала у унутрашње односе Цркве, али је сматрао да би сазивање Васељенског сабора, који би чинили искључиво Грци само

⁷¹⁸ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 285.

⁷¹⁹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 463, 560–562.

⁷²⁰ Исто, 564–566; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 285–287; [С. Грујић], *Како је постала Бугарска егзархија. Посвећено српско-бугарском споразуму*, Београд, 1897, 23–27, 32; Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 71–93.

⁷²¹ А. Јовановић, *нав. дело*, 131–133; [С. Грујић], *Како је постала Бугарска егзархија*, 36, 37, 41.

још погоршало стање и продубило постојеће поделе. То је касније поновио и Ристић. Поред тога, такав став српске владе био је мотивисан одлуком да се истакне право на оне епархије у Османском царству насељене Србима, на основу преседана који је учињен проглашењем Егзархије. Ристић је већ тада помишљао да се успостави „Патријархат српски“.⁷²²

Међутим, Ристићеви планови били су у самом корену сасечени од стране Русије. Савети Петрограда, тачније Игњатијева, али и руског Синода сводили су се на то да није прави тренутак да се покреће питање српске патријаршије у Османском царству. Игњатијев, као дипломатски представник најмногољудније православне државе, у Цариграду је од почетка свог мандата био активно укључен у грчко-бугарски црквени спор. Имао је веома важну улогу у Портином ферману из 1870, којим је Егзархији додељена аутокефалност. Тиме је обелодањен пут потоње руске политике. Да су славенофилски кругови у Русији почели у први план на Балкану да стављају Бугаре пре Срба уверио се средином шездесетих Милош Милојевић. Да није само Игњатијев тај који фаворизује Бугаре, увидео је Милосав Протић током својих мисија 1870. и 1872. године код Стремоухова. Шеф Азијског департмана је саопштио да су Бугари бројнији народ, те стога и логичнији избор. Додао је да Русија неће дозволити да Србија „завлада“ Бугарима. Тиме је желео да оспори оправданост српских аспирација према Старој Србији. Тек касније је постало јасно да су руски славенофили негирали постојање српског елемента на добром делу тог простора. Стремоухов је 1872. закључио да је однос између два балканска народа постао такав, да су Бугари до те мере почели да мрзе Србе, те да су спремни да се у евентуалном рату чак придруже и Турцима.⁷²³ Ипак, у Србији је 1870. године постојала велика непознаница колико је Петроград спреман да иде далеко у фаворизовању Бугара. Постојала је нада да ће Русија изаћи у сусрет српским захтевима на сличан начин као и бугарским. У циљу стварања позитивне климе у Петрограду, из Београда је постојала, иако не гласна, подршка бугарској страни. Игњатијев је 1872. године уверавао да је потребно да прође неколико месеци након што се питање Егзархије слегне да би се покренуло питање српских епархија. До тога није дошло. Годину дана раније руска страна је одбила да подржи сличне захтеве Србије у Босни и Херцеговини. Ристић и митрополит свакако нису сматрали да је Русија била спремна да иде толико далеко у бугарском питању да подржи шизму. Са друге стране, без помоћи Русије се није могло много тога очекивати од планова који су имали намесници. Држање Русије према Бугарима 1870–1871, без сумње је посредно имало утицаја на одлуку намесника да што пре изгледе односе са Петроградом, што је на крају и довело до кнежевог пута у Ливадију.⁷²⁴

Након фермана из 1870. и немогућности да услед притисака сазове Васељенски сабор, Григорије VI се повукао са места патријарха, те је на његов положај васпостављен Антим VI, који је важио за личност склону компромису. У преговорима који су уследили једна од главних тачка спотицања било је питање броја епархија. Амбиције Бугара ишле су много даље од бугарског етничког простора, посебно ка подручју Старе Србије, Македоније и Тракије. За Србију је ово питање било посебно важно. Митрополит Михаило је од самог почетка истицао да је спреман да подржи аутокефалност бугарске цркве, али у границама некадашње Трновске патријаршије. То се није односило на амбиције Бугара према областима које су некада потпадале под Пећку патријаршију или Охридску архиепископију. Иако је Ристић средином 1872. констатовао да у шизму никако „не треба газити“, жеља му није испуњена. Притисак Грка на Цариградску патријаршију сваким даном је постајао све јачи, док је и међу Бугарима све

⁷²² Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 17–18, 272; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 465.

⁷²³ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 435, 451.

⁷²⁴ С. Рајић, *Спољна политика*, 288–289.

више преовладала радикална струја коју су чинили световњаци. Све то је кумовало да октобра 1872. Бугарска егзархија буде од стране Великог сабора проглашена за шизматичку цркву.⁷²⁵

Успостављање Бугар-милета, тачније народности, додатно је отежавала положај српског становништва. Срби су били принуђени да бирају између Урум и Бугар милета, тачније да ли да се приклоне Патријаршији или Егзархији. Бугарска пропаганда на простору Старе Србије је била све агресивнија. Ристићу су посебно пред крај 1872. године стизале све алрамантније вести о јакој антисрпској кампањи Бугара, која се поклапала са доласцима егзархијских епископа у Ниш, Пирот, Охрид, Битољ, Скопље, Велес и Ћустендил. Први на удару нашли су се српски учитељи. У прогону учитеља и књига посебно су ревносни били ћустендилски, нишки и пиротски владика. У инсталацији нових егзархистичких црквених власти помоћ су пружале локалне власти. Турска администрација је одиграла одлучујућу улогу у застрашивању и насиљу над српским становништвом које није желео да се изјасни ни за Бугаре ни за Грке, као што су били случајеви у Охриду или Скопљу.⁷²⁶

По мишљењу Филипа Христића, Бугари који су „са крстом у руци“ гонили српски народ били су гори него што су Грци икад раније.⁷²⁷ Наредба Ристића је била јасна. Срби је требало да се изјасне да су уз Васељенску патријаршију у Цариграду. Мада ситуација на самом терену није била једноставна. Страх, притисци бугарских црквених власти и месних турских, али и служба на словенском језику довела је до тога да се добар део српског народа приклони Егзархији. Ристић је истицао да ниједна страна Србима није учинила ништа добро. Опет, Христић је од Ристића добијао налоге да све чешће иде код цариградског патријарха, између осталог и са циљем да се изнађу начини како да се одупре егзархистичкој пропаганди у Старој Србији. Поново је као једно од решења предложено да патријарх завладичи Србе, што је одбијено.⁷²⁸ Генерално, и односи са Васељенском патријаршијом били су оптерећени лошим искуствима. У Београду су били незадовољни тиме што босански митрополит Дионисије, који је био на злом гласу код Срба, није разрешен дужности. Призренски владика Мелентије, који је био наклоњен Србима, био је разрешен. Ни патријархово понашање у циљу решавања спора између Срба и Гога око цркве Светог Спаса у Призрену није уливало превише поверења. „У садашњим околностима наш је положај тежак. И једна и друга страна имају власт над појединим деловима нашег народа, па нам и једна и друга могу штете починити, са чега смо обвезани ни са једном не прекидати“, писао је Ристић Христићу почетком 1873. године.⁷²⁹ Стога је било и покушаја да се и са Егзархијом нађе какав-такав компромис. Како је митрополит Михаило настојао да избегава званичан контакт са бугарским егзархом, то је урађено преко Христића. Као опција за споразум помињало се да у Старој Србији буду изабране они епископи, које предложи српска влада. Ристић је као доказ искрености затражио да на место нишког владике буде постављен један од три предложених кандидата до чега није дошло. Бугарска пропаганда је на простору Старе Србије временом постајала све јача, јер је имала и моћан инструмент у својим рукама у виду Егзархије.⁷³⁰

⁷²⁵ А. Јовановић, *нав. дело*, 137–141; [С. Грујић], *Како је постала Бугарска егзархија*, 44–47., 57; Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 91–100.

⁷²⁶ АСАНУ, ЈР, XII–7, бр. 451; С. Рајић, *Спољна политика*, 293–294.

⁷²⁷ Христић је такође изнао један став, да српске епархије треба оставити „у аманет“ бугарском егзарху. Ову тврдњу је касније подвукао Сава Грујић, настојећи да је представи као део политике тадашње владе. На Грујићево дело, а посебно да ову констатацију, за који је тврдио да није став тадашње владе већ заступника, Ристић је одговорио такође анонимно у *Српској застави*, што је штампано као посебна брошура. [С. Грујић], *Како је постала Бугарска егзархија*, 59; [Ј. Ристић], *Поводом брошуре: „Како је постала Бугарска егзархија“*, из „Српске заставе“, Београд, 1897; АСАНУ, ЈР, I–11.

⁷²⁸ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 161, 170.

⁷²⁹ *Исто*, 190.

⁷³⁰ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 467–470, 582–584; С. Рајић, *Спољна политика*, 290–292, 296–297.

Као један од најгласнијих опонената националне и спољне политике намесника наметнуо се Светозар Милетић. Иако су *Застава* и вођа Српске народне слободоумне странке поздравили именовање Јована Ристића на место намесника, до разочарења је дошло брзо. Добри односи Београда са Мађарима нимало се нису свидели Уједињеној омладини српској, као ни политика Намесништва према хапшењу Владимира Јовановића и покушају хапшења Милетића, кога је од затвора сачувао посланички имунитет. Београд је оптуживан да је зарад добрих односа са Пештом „жртвовао“ пречане, те да су Ристић и Блазнавац запоставили националну политику. Услед незадовољства Милетић је, слично као руски кругови, у први план стављао књаза Николу. Отимање првенства у решавању српског питања Београду, Ристићу се није допадало.

Односи између намесника и *Заставе* били су поприлично лоши до десетодневне мисије Нићифора Дучића у Новом Саду са краја фебруара и почетка марта 1869. године. Архимандрит је Милетићу и његовим саборцима приговарао на кампању коју је *Застава* водила против српске владе. На тапету су се посебно нашле нетачне оцене уговора између Србије и Црне Горе из 1866, до кога је уредништво дошло. Дучић је упозоравао да Црна Гора, која је у листу истицана испред Србије, нема материјалних ни људских капацитета да на себе преузме водећу улогу. Расправа се након тога пренела на спољну и унутрашњу политику. У извештају који је упутио Ристићу, Дучић је своју мисију посматрао као успешну. Милетић се обавезао да ће подржавати политику Намесништва, те да ће се „испод руке“ договарати са Београдом. Предложено је да се на Цетиње пошаље Владимир Јовановић као посредник у отопљавању односа Србије и Црне Горе, са чим се Ристић сложио. Иако је Дучић био задовољан исходом, хармонични односи нису потрајали, јер је *Застава* убрзо поново заузела опозициони став. Оптужбе на неактивност намесника су посебно биле оштре и учестале током Француско-пруског рата и почетком 1871. године.⁷³¹

Иако је и код Милетића и код Ристића владало велико незадовољство деловањем оног другог, не може се рећи да су препреке између њих биле непремостиве, као што је показало време. Милетићево држање није до краја било непомирљиво. Чињеница јесте да су повремени компромиси које је правио били и резултат претњи да ће бити изолован у странци, које су долазиле од стране намесника. Међутим, и поред тога се чини да је био спреман да прихвати и одређене аргументе који су му долазили из Београда. Одређена доза поверења према Ристићу је била присутна.⁷³² Није немогуће да је она резултат догађаја из 1848. и 1861. године, када су блиско сарађивали. Критика Ристића у *Застави* није била иста као критика Блазнавца, или, примера ради, конзервативаца и младоконзервативаца нешто пре и касније. Ако је према Блазнавцу постојао јасан отклон, Ристић није критикован због циља, већ због средстава или путева који су ка истом водили, те због тога што је запоставио „своје другове“. Не треба изгубити из вида да су, готово искључиво, Ристићевом иницијативом поправљани односи са *Заставом* током Другог намесништва.⁷³³

⁷³¹ АСАНУ, ЈР, XIII–1, бр. 69; Исто, ИЗ, Заоставштина Нићифора Дучића, 15.004/264, 265, 266; *Светозар Милетић и Народна странка I*, 600–605.

⁷³² *Светозар Милетић и Народна странка II*, 225–226.

⁷³³ С. Милетић, *Сабрани списи II/2*, прир. Ч. Попов и Д. Микавица, Београд, 2001, 607–608; Исти, *Сабрани списи III*, прир. Ч. Попов и Д. Микавица, Београд, 2002, 227, 229.

У том смислу симптоматична је поновна посета архимандрита Дучића Милетићу од 8. августа 1871, док се овај налазио у затвору у Вацу. И вишечасовној препирци Дучић је кривио Милетића да је својим писањем и деловањем направио доста штете српским интересима, не само у Кнежевини већ и на простору Угарске. Протежирање књаза Николе, те Милетићеве самосталне акције које су биле у нескладу са радњом Београда, нису биле у интересу српског народа. На Милетићеву констатацију да ће се повући, архимандрит је одговорио да то нико од њега не тражи, већ да „мудро ради“, најбоље у споразуму са српском владом. На крају је Дучић констатовао да којим случајем Босна и Херцеговина и Стара Србија буду ослобођене али да добију своје владаре, да он не би био срећан. Тиме је желео да укаже на погубност партикуларизма у решавању српског питања. Последње су биле и Дучићева и Ристићева порука Милетићу. Намесник је тиме упозоравао да само Србија може да изнесе терет пијемонта, док је архимандрит тиме оправдавао своју одлуку о напуштању Цетиња, те што се ставио на располагање Београду.⁷³⁴

Горчаковљева нота о Црном мору донела је намесницима већу неизвесност, али и више енергије. Ристић је, након тог корака Русије, писао Христићу да ће Петроград „реда ради“ бити принуђен да се бар две-три године држи новог уговора. Исто је подразумевало да питање ступања у акцију буде додатно одложено, што је положај Србије чинило тежим. Стога се Ристић постајао све уверенији да Србији полако понестаје времена за чекање. Покушавао је да поправи односе са Русијом што је као резултат дало Ливадију. Ристићеве позиви да Игњатијев утиче на Цетиње и Атину и да их усмерава ка Београду били су све учесталији. Посебно је након Ливадије било приметно нестрпљење код Ристића и Блазнавца. Иако је сасвим добро разумео негативне спољнополитичке последице путовања, позитиван ефекат који је посета учинила у српском народу, дало је више елана регентима. Ристић је поручивао свом пашеногу у Цариграду да је Ливадија дала „стварима нов правац – хтели ми то или не хтели“.⁷³⁵

Журба намесника била је добрим делом скопчана са страхом да не изгубе контролу над ситуацијом у земљи и окружењу. Околности нису биле за потцењивање. Наиме, крајем јула почетком августа, намесници су обавестили Шишкина да се Омладина спрема да подигне устанак на Балкану.⁷³⁶ Иако је њен рад био забрањен, она се постепено окупљала у револуционарне клубове, који су привлачили незадовољне политиком српске владе. Намесницима није остало ништа друго него да не испусте контролу над читавом ситуацијом. У том контексту треба посматрати и кнежев пут за Ливадију, Дучићеву мисију у Вац, те поновни покушај да се наговори црногорски књаз на војну конвенцију. Ристић је јављао Христићу: „Ми смо сад у немалој неприлици. Ако ствар не узмемо у своје руке, она ће и мимо нас ићи, јер ће је прихватити Милетић са граничарима, који је с њима у договору, а ако је ми узмемо руководити, то нас може далеко одвести.“⁷³⁷ Међу Омладином и њеним симпатизерима нестрпљење за подизањем устанка било је све веће. Ристић то није потцењивао. Истицао да је Милетић у стању

⁷³⁴ Светозар Милетић и Народна странка II, 219–221; По мишљењу Димитрија Ђорђевића Кнежевина Србија је шездесетих и седамдесетих година 19. века постала не само политичко већ и културно средиште српског народа. *Историја модерне Србије*, 219.

⁷³⁵ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 15, 83.

⁷³⁶ У Кнежевини се средином године нашао изасланик књаза Николе, Перо Матановић, који је претходно био у Русији и код Милетића у Вацу. Убрзо је ступио у контакт са Васом Пелагићем, руским официром Ђорђем Влајковићем, те браћом Марковић, Јевремом и Светозаром. Према њиховим намерама, планирано је подизање буне у септембру 1871. у Херцеговини. Матановић је разговарао и са намесницима, у жељи да се и Србија прикључи читавој акцији. Његов предлог наишао је на одлучан отпор. Са таквим ставом намесника сложио се и Петроград. Н. Петровић, *О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872*, *Летопис Матице српске* књ. 398, св. 5 (1966), 472–474.

⁷³⁷ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 85.

да „пусира“ незадовољство, те се питао колико српска влада може да издржи пре него што је та иста „струја“ преплави. „Докле год су новине новосадске лармале, ми се нисмо бринули, али ето сад се све ућута, а испод земље вулкан се кува.“, писао је српском цариградском посланику.⁷³⁸

Септембра 1871. на Цетињу основана је Дружина за српско уједињење и ослобођење, која је донела и свој статут. Као повод да се омладинци нађу и разговарају са књазом Николом искоришћена је церемонија крштења престолонаследика. И поред звучних речи којима су дочекани, омладинци нису претерано одушевљени напустили Црну Гору. Петровићу је прилика да окупи омладинце добро дошла као још једно истицање пред Београдом. Са друге стране, сасвим сигурно није настојао да се повинује Омладини, те да своју слободу деловања подреди њеним плановима. Дружина је, ипак, постигла то да њен централни одбор у Новом Саду добије пододборе у Београду и Цетињу.

У одбору који се налазио у престоници Србије, нашли су се, поред браће Марковић и њихових сабораца, поједини српски официри. То указује да је о његовом раду своја сазнања имао и први намесник, који је војску држао под строгом контролом. Јеврем Марковић је на самом крају 1871. године имао састанак са Блазнавцем. Том приликом изложио је план устанка који је предвиђен да отпочне фебруара 1872. године. Марковић је велике наде полагао на новчану помоћ која је Перу Матановићу наводно обећана од Словенског благотворног комитета са центром у Москви. Планирано је да се устанку придружи око 30.000 граничара, Црногорци али без званичног учешћа Цетиња. Рачунало се и на Арбанасе који су у сукобу са Портом, хетеристе, бугарски комитет у Букурешту, као и на Црногорце који живе у Цариграду чији би задатак био да дејствују око планине Балкан. Поред Босне и Херцеговине план је предвиђао ширење устанка на Бугарску и Македонију. Од Србије се очекивало да помаже устанике, те да званично узме учешћа тек након што изгледи на успех буду извесни. Блазнавац није могао да се сложи са планом. Истакао је да подизању устанка, као великом делу, мора да претходи велика идеја. Иста, по његовим речима, није могла да се довољно развије због деловања Милетића и књаза Николе, који су доводили до раздора. Први намесник је назначио да су нереалне претпоставке да ће устанак бити широко прихваћен. То је, сходно Блазнавцу, било могуће тек ако иза њега стану званична Србија и Русија. Новац који је обећан из Москве није био довољан, као ни материјална средства којима располажу хетеристи и бугарски комитет, ако се у исте може имати поверење. Притом се и позивао на изричите наредбе које су стизале из Петрограда, који није одобравао покретање било какве акције. Блазнавац је предложио одлагање устанка, те да се све припреме и акције обављају са знањем српске владе. Марковић је прихватио објашњења првог намесника те је о томе обавестио остале чланове одбора, као и Милетића.⁷³⁹

Преговори између намесника и представника Омладине нису прекидани. Готово читав јануар прошао је у разговорима Блазнавца и Лазе Костића, који се у Београду обрео по Милетићевом налогу. Такође, истог месеца основан је Главни одбор за српско уједињење у Крагујевцу, што је подразумевало измештање рада одбора из Београда. Да је радио под све већом контролом владе показује и то да су се у њему нашли и поједини либерали, који су раније због сукоба са социјалистима одбијали да уђу у организацију. Фебруара месеца, након састанка Светозара Милетића и Светозара Марковића, настао је писмени план устанка који је поднет српској влади. Меморандум се махом базира на основе на којима је почивао разговор између Јеврема Марковића и Блазнавца.⁷⁴⁰ До договора није дошло. Боље упућени у спољнополитичка

⁷³⁸ Исто, 84–87.

⁷³⁹ Исто, 89–93; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 254–255.

⁷⁴⁰ Поново је огромно поверење полагано на међусобну солидарност балканских народа, посебно Срба и Бугара. Истицано је да ће Грчка и Румунија бити принуђене да се прикључе устанку. Превелико поверење у револуционарни карактер устанка довело је Омладину до става да савез Србије, Грчке и Црне Горе, иако користан, није нужан предуслов. Потцењивана је моћ Аустро–Угарске, за коју се тврдило да након два изгубљена рата неће

кретања, као и расположење балканских хришћанских држава и народа, намесници нису могли да прихвате план који им се чинио нереалним.⁷⁴¹ Међутим, због планова који су регенти имали са Русијом, контакти са Омладином нису прекинути. Главни одбор у Крагујевцу је током марта и априла покушавао да окупи чете и наоружа их. Извештаји са терена који су чланови одбора добијали, ипак нису били превише охрабрујући, јер је владало тек делимично расположење за подизање устанка. Како на самом почетку маја ниједан предуслов за подизање устанка није био испуњен, Јеврем и Светозар Марковић у договору са Милетићем решили су да до даљњег обуставе покретање акције.⁷⁴²

Ако се изузме извесна доза страха која је код Ристића постојала крајем 1871, српска влада је преко официра, полиције и доушника успела да стави под контролу деловање Омладине на простору Србије. Да је Ристић у том периоду почео да показује више нестрпљења и да излази из својих ранијих позиција приметио је и Шишкин. Исто је било чудно јер је у Намесништву Ристић био тај који је важио за оличење умерености и смирености. Мада његова улога није била иста као Блазнавчева. Први намесник, заједно са Радивојем Милојковићем, је имао задатак да заузда Омладину, док је други настојао да њен ентузијазам и намере искористи у спољнополитичке сврхе. Тачније, да приволи Русију за даље кораке. Штавише, намесници нису бежали од идеје о устанку. Шишкину су крајем 1871. предлагали, а он о томе известио Петроград, да се искористе тадашњи заплети, те да Србија уђе у рат са Турском и прогласи независност. И из Петрограда и од Игњатијева из Цариграда убрзо су почела да пристижу упозорења. Горчаков је поручивао да за Србију последице могу бити катастрофалне ако се не сузбију планови Омладине.⁷⁴³

Ристић није одустајао. У трећем делу *Спољашњих одношаја* тврдио је да ако Србија већ није могла да води рат за ослобођење могла је да покуша за независност. Мимо знања Русије, фебруара 1872, пред Портом је покренуто питање Малог Зворника. Филип Христић је од Ристића добијао изричите наредбе да о кораку никако не сме да сазна Игњатијев, јер би га од истог одвраћао. Порти је читава ствар била представљена тако да је Намесништво овим кораком настојало да кнезу Милану, када августа 1872. постане пунолетан, не остану у наслеђе нерешена питања у односима са сизереном. Од почетка је било јасно да не постоји изглед на успех. Порта, иако су се Сервер-паша и Вефик-ефендија упуштали у разговор са Христићем на ту тему, није намеравала да пристане да испуни српске захтеве. Као једна од могућности да дође до позитивног решења, од стране енглеског посланика Елиота, било је покренуто питање доласка кнеза Милана у Цариград. Ристић је то изричито одбијао. По њему, решавање питања Малог Зворника била је мала цена за такву жртву.⁷⁴⁴

Конзули великих сила распитивали су се како би Београд поступито ако би Порта одбила да реши проблем Малог Зворника у српску корист. Ристић је одговорио да ће зауставити исплату годишњег данка.⁷⁴⁵ Питање Малог Зворника пред Портом било је покренуто плански, да

правити сметњу Београду. Са друге стране, превелике наде биле су полагане у помоћ Русије. Београду је номинално остављена слобода деловања, те да по сопственој процени крене у акцију када се буде назирао позитиван исход. Од српске владе се очекивало да у новцу и оружју снабде чете у Крагујевцу, које би око Ђурђевдана упале у Босну. Последње је практично подразумевало ангажовање Србије и губитак слободе акције, што тек није наилазило на одобрење Ристића и Блазнавца.

⁷⁴¹ *Споменица слободоумне странке и одбора „за ослобођење“*, како се званично назива меморандум који је предат намесницима, објавио се заједно са Блазнавчевим коментарима В. Војводић, *У огледалу историје*, 113–130.

⁷⁴² Н. Петровић, *О покушају устанка Уједињене омладине српске*, 478–485; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 259–265; В. Војводић, *У одледалу историје*, 89–112.

⁷⁴³ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 257.

⁷⁴⁴ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 93–94, 95–97, 123, 136–137; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 270–275, 333.

⁷⁴⁵ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 117; Данак није планиран да се исплаћује јер се рачунало на војни сукоб, Мали Зворник је првобитно требало да представља само изговор. Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 339.

би се замаскирао много озбиљнији Ристићев план. Неуспех у решавању тог проблема, пред гарантним силама могао је да послужи као показатељ о немогућности даљег вазалног положаја Србије у оквиру Османског царства, и као оправдање за корак који је планиран. Тај потез садржан је у мемоару који је саставио Ристић, и који су намесници 18. марта 1872. проследили у Петроград. У истом је назначена намера да 22. августа, на дан кнежевог преузимања власти, народна скупштина прогласи независност Србије и њено уздизање на ранг краљевине. Поред тога, скупштина је требало да прогласи припајање Босне и Херцеговине и Старе Србије Кнежевине. Након тога, српска влада би пристала само на извршење одлуке о независности и краљевини, у случају да Порта пристане да не улази у ратни сукоб. Ако Порта одбије такав захтев, Србија је решена да прихвати рат. Ристић је веровао да би Порта у последњем тренутку устукнула од сукоба, те да би питање било решено на конференцији великих сила, где би се могло рачунати на помоћ Русије и њеног савезника, Немачке. Као начин да се спаси „честољубље Портино“, предложено је путовање српског владара у Цариград. У наставку меморандума набројане су предности које би Србија добила остваривањем независности. Почев од већег угледа, учвршћивања династије, преко престанка плаћања данка, до ослобађања од капитулација и лошег трговинског уговора. На крају, навео је да је независност само „полумера“, или „први акт велике драме народног ослобођења“, који омогућава да се одложи војна акција до тренутка до када царска влада у Петрограду не нађе за сходно да су услови за њено покретње испуњени. Последње је Ристићев покушај да одговорност за ступање или неступање Србије у оружану акцију пребаци на Русију.⁷⁴⁶

Паралелно са Ристићевим мемоаром, у Петроград је као додатак стигао и Блазнавчев. У њему је истакнута потреба за стварањем јаке словенске државе, православног карактера, са Србијом као средишњом тачком. Њен основни задатак је да представља брану пангерманизму, чије су тенденције преко Аустро–Угарске постале све уочљивије. У сличном смислу је Стремоухова током лета исте године убеђивао Милосав Протић. Наглашено је да је тренутак за тако нешто погодан. Француска и Немачка су уморне од рата, Велика Британија, иако би била против, није спремна да се сама војно ангажује, док је Аустро–Угарска окупирана борбама многобројних народа у њој. Интересантно је да се оцена спољнополитичких околности, када је реч о положају великих сила, није превише разликовала од аргументације Омладине. Мада су намесници овим кораком тек настојали да приволе Русију да заузме положај који је, конкретно, Омладина очекивала или сматрала да се већ подразумева.⁷⁴⁷

Горчакова су намере намесника веома узнемириле. Преко Шишкина су стизали телеграми да пројекат нема никакав изглед на успех, те да непромишљени потези могу Србију скупо да коштају. За Ристића су одговори били очекивани. На интересовање Шишкина колико далеко Србија мисли да иде по предмету Малог Зворника, Ристић је одговорио да став Србије према том питању зависи од односа Русије према пројекту о независности. Ако се Русија обавезе на подршку плану, српска влада неће затезати по питању Малог Зворника. У супротном, питање пред Портом ће Србија „још живље терати“ без да се исплаћује данак Порти, који ће послужити као залог. Притом се простор за даље дипломатске маневре сужавао. Преговори око Малог Зворника запали су у ћорсокак. Христић је, након што је постало јасно да Порта неће нимало попустити, писао из Цариграда: „Ако хоћете рат с Турцима, ето вам га. Куд ћете згодније прилике?“⁷⁴⁸

⁷⁴⁶ АСАНУ, ЈР, IX–4, бр. 211–214; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 335–338.

⁷⁴⁷ Ристић у *Спољашњим одношајима* није објавио Блазнавчев мемоар, јер се није налазио у његовом поседу, већ код кнеза Милана. Оцена спољнополитичког тренутка предочена у мемоару готово је истоветна Ристићевој у наведеном делу.

⁷⁴⁸ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 117; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 111.

Горчаков је писао цару да Србија овим кораком жели да доведе Русију пред свршен чин, да хтела она или не спасава Србију из невоље, или да Русију оклевета пред српским народом што није подржала или приступила у помоћ српској влади. Петроград није желео да зависи од, према њима, непромишљених акција српске владе. У Београд су стизали категорични гласови, који су се позивали на цара, да Србија треба да одустане од своје намере. Телеграм који је Горчаков 6. маја упутио намесницима упозоравао је да ће читав план пасти искључиво на њихову личну одговорност, те да ће свако одступање од претходних савета Петрограда „имати најнесрећније последице“ по Србију. Читава акција намесника стигла је до мртве тачке - или да се упустите у сукоб уз категоричан став Петрограда да се то не чини, или да се одустане од акције. Ристић је у *Спољашњим одношајима* тврдио да није очекивао да ће пројекат о независности наићи на одобрење, још мање на охрабрење, Петрограда. Ипак, да није сматрао да ће за последицу имати одлучно иступање па чак и претње. Ристић је био обесхрабрен јер се Србији одузимало право слободе деловања према територијама за које се сматрало да постоји право наслеђа. Намесници нису имали куда. Неколико дана након Горчаковљевог телеграма морали су испред Шишкина да изјаве да ће се покоравати саветима Петрограда.⁷⁴⁹

Последњи Ристићев покушај да придобије руску дипломатију представљала је још једна мисија Милосава Протића. Члан Касације се, јуна 1872, обрео код руског посланика у Бечу, Евгенија Новикова. Протић је тврдио да је Србији не остаје ништа друго него да ступи у рат, уз општи устанак и моралну помоћ Русије, која би имала за задатак да издејствује наутралност Аустрије. Руски посланик га је одговарао. Тврдио је, на личну одговорност, да је најнепогоднији тренутак за подизање устанка. Додао је да неутралност Аустрије, није проблем, већ Немачка, која би уз њу стала у случају да се пламен устанка прошири на Истоку.

Пут је Протића даље водио у Петроград. Разговор са Стремоуховим откривао је сав раскорак у коме су се 1872. налазили Београд и Петроград. Хармонични односи након Ливадије били су само привид. Протић је истицао да су тадашње границе Србији постајале све више тесне, да је огроман терет у виду војних буџета, те да се не може назад. Инсистирао је да погодан тренутак да се ступи у рат. Стремоухов је био супротног мишљења. За њега су војни капацитети Србије минорни, те да су поред тога нарушени и односи између балканских народа. За оба је кривио намеснике. Слично као Новиков сагласио се да Русији не представља проблем Беч, већ Берлин. На крају, шеф Азијског департмана је прешао на саму суштину. Рекао је да Русији није до ратовања јер је чекају унутрашње реформе. Ако Србија сматра да је њено ослобођење зависи од Русије, онда не може Петроград бити подређен вољи Београда. То је подразумевало да Русија не ратује са целом Европом зарад непромишљеног рата у који је Србија хтела да се упусти. Ступање у акцију, могуће је тек у договору, и то када Русија буде сматрала да је прави тренутак, био је изричит Стремоухов.⁷⁵⁰ Неутрализација Црног мора, коју је Ристић толико прижељкивао, није ишла у правцу његових очекивања. Русија се удаљавала од намере да подржи покрете на Балкану, већ је све више ишла ка политици која је водила стварању Тројецарског савеза. Са друге стране, обруч око Србије се све више стезао, док је Београд био све намернији да ступи у акцију.

Из Ристићеве политике, током 1868–1872, јасно се види да није сматрао да Србија може да дође до Босне преко Пеште или Беча. Пут до Босне и Херцеговине водио је преко Порте. Тачније, оружаном акцијом која би се имала извести у име суверена. У суштини, био је то исти план којим се кнез Михаило водио. Међутим, таква политика захтевала је посебан опрез. Још након пораза Аустрије од Пруске и Италије, Ристићу је било јасно да Беч намерава да се пошто-пото докопа Босне. Сматрао је да ће до тога доћи путем европског конгреса. Једини начин,

⁷⁴⁹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 345–346; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 266–275.

⁷⁵⁰ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 451.

писао је тада Гарашанину, био је да Србија пре тога нешто учини.⁷⁵¹ Сходно томе, премиса да се намесницима није журило са националним ослобођењем, крајње је упитна. Кривошијски устанак само је евоцирао Ристићеве постојеће страхове. Неравноправна борба, која ће свој епилог имати 1878. године, постепено је улазила у акутну фазу. Показало се да један погрешан или исхитрен корак доводи до тога да акција Србије или преурањен устанак, чак и без подршке владе, може српски народ да учини оруђем у туђим рукама. Ристић у начелу није био противан акцији Омладине.⁷⁵² Исто даје јаснији одговор зашто су се намесници трудили да кључеве од националног ослобођења по сваку цену задрже у својим рукама, а не због самоодржања на власти, што је опште место у историографији. Колико је предострожности било потребно, показује и пример да су намесници били крајње сумњичави да иза Јеврема Марковића и покрета омладинаца стоји Аустрија.⁷⁵³ Беч је пажљиво вребао сваку прилику, те је Ристић морао да изнађе путеве које су могли да доведу до тога да Србија заузда намере, у перспективи и преотме, Босну од знатно јачег противника. Савременицима у Србији то је деловало другачије. Да Пешта, макар на извесно време, може да одигра важну улогу сматрао је и кнез Михаило.⁷⁵⁴ Ристић је разумео да се Србији журило, јер је Аустрија имала и ту предност што је могла дуже да чека. Стога су време и околности евентуалног ступања у акцију морали да буду пажљиво избрани, уз велику силу која суздражава Аустро–Угарску. Достављање Вагнерове преписке Али-паши био је покушај да се искористи оружје којим се Беч користио. Не сматрамо је Ристићево јадиковње за смрћу Али-паше изговор зашто нешто више није урађено пред Портом.⁷⁵⁵ Сасвим сигурно да намесник није очекивао да ће велики везир Србији поклонити Босну, али се надао да ће са њим успети да нађе некакву заједничку реч. У жељи да оправда своју политику, одмах након пада са власти 1873. писао је да су се духови у Србији након добијања градова, навикли на лаке добитке, те да су таква очекивања била и у погледу Босне. Идеја да се Порта оружјем принуди на попуштање није била могућа током Другог намесништва. Ни намера да се издејствује независност и краљевина, као важан залог за даље ослобођење, услед противљења Русије, као основног предуслова, доживела је неуспех. Ристић је слично као и у унутрашњој политици и у спољној заговарао еволутивни приступ, политику умереног корачања. „Мисли што мислиш, узми што можеш“, једна је од фраза на коју се често позивао. Сматрао је да су околности такве до једновременог ослобођења није могуће доћи. „Дух народних интереса и народног достојанства“ био је пут који је трасирао кнез Михаило, а који је Ристић настојао да прати.⁷⁵⁶

⁷⁵¹ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 204.

⁷⁵² Р. Стојановић, *Јован Ристића као дипломата*, у: *Живот и рад Јована Ристића*, 109.

⁷⁵³ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 91.

⁷⁵⁴ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 271–272.

⁷⁵⁵ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 261, 382.

⁷⁵⁶ Исто, 306–307.

Пад и консолидација

Климаве позиције

Место првог намесника, наклоност младог владара, утицај у војсци али и у политичком животу биле су више него довољна препорука да Миливоје Петровић Блазнавац састави прву владу након пунолетства кнеза Милана Обреновића. На основу саме те чињенице јасно је да је Ристић препустио примат свом старијем колеги. Према његовим речима, то је урадио вољно, на основу претходног договора са својим дојучерашњим колегом у Намесништву. Ристићу је у влади припао ресор спољних послова. Разматрана је опција да се прихвати Министарства унутрашњих дела, али је одбијено, јер би исто било тумачено као концесија Аустро–Угарској.⁷⁵⁷ Блазнавчено министарство потрајало је свега неколико месеци услед његове смрти 5. априла 1873. године.

Изненадном смрћу Миливоја Петровића Блазнавца поставило се питање састављања новог кабинета. Иако је сматран као „природно“ и најозбиљније решење за састављање нове владе, ствари за Ристића нису текле глатко. Кнез Милан није намеравао да му тек тако препусти да оформи владу. Ристићев предлог да у кабинет уђу Јеврем Грујић, Стевча Михаиловић и Радивоје Милојковић није наишао на благонаклон одазив код српског кнеза.⁷⁵⁸ То што је кнез постао пунолетан, али и смрт Блазнавца као дела породице, отварала је могућност и другим личностима са политичке сцене да лакше дођу до српског владара. Да се појавио одређени раскорак у плановима кнеза и Ристића, показују све чешћи састанци Обреновића са Јованом Мариновићем. Последњем се указала прилика да представи политику намесника као погубну, те је посебно упозоравао на поремећене односе са Двојном монархијом након пута у Ливадију. Свестан да је Јован Ристић у том тренутку најснажнија политичка фигура у Србији, Милан Обреновић је имао намеру да његов утицај ограничи тиме што је предлагао једну фузионистичку владу у којој би се нашли и Ристић и Мариновић. Иако се Мариновић начелно сложио да заузме положај министра без портфеља, према Ристићевим речима, није био превише озбиљан у тој намери, јер није желео да уђе у владу у којој „не би био шеф“.⁷⁵⁹

Према једном Калајевом извештају, Ристић је код себе позвао најистакнутије представнике либерала, са којима је саставио брошуру у којој су Јован Мариновић и његови политички пријатељи због својих начела представљани као „реакционари“ или „назадњаци“. У њој се наша опомена да ће, уколико се Јовану Мариновићу повери састављање Министарства, то довести у опасност целу земљу, где је подсећано на догађаје из 1868. године. У наставку извештаја Калај говори да је Ристић наредног дана отишао код кнеза и да му је владар показао поменуту брошуру. Ристић је изјавио да му није познато ко је њен аутор, али да се слаже са њеном садржином. То указује да некадашњи намесник користио и методе дискредитације политичких противника као средство борбе. Јован Ристић настојао да изврши пресију на кнеза

⁷⁵⁷ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 146–147.

⁷⁵⁸ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1775, док. 9 (1873); Дневник Бењамина Калаја, 526; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије I*, 275.

⁷⁵⁹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 220; Н. Крстић, *Јавни живот II*, 199.

Милана тиме што га је упозоравао да ће се повући у приватан живот због „здравственог стања које му се погоршало“.⁷⁶⁰

Кнез је увидео да је између Ристића и Мариновића немогућ компромис око састављања нове владе, те је одлучио да се ослони на некадашњег намесника, чија је дотадашња радња показивала да ће пратити правац његове политике.⁷⁶¹ Ристићеви проблеми око састављања кабинета нису били изазвани једино Мариновићем. „Састав министарства задао ми је посла и једа толико колико никада предвиђао нисам. Тегобе су долазиле са свију страна.“, писао је Христићу. У намери да створи што јачу владу, покушао је да се договори са Јевремом Грујићем и Стевчом Михаиловићем, у чему није био успешан.⁷⁶² Ни Радивоје Милојковић није био задовољан подређеном улогом која му је намењена.⁷⁶³ Ристић је био принуђен да састави кабинет од оних људи који нису поседовали довољно ауторитета, или нису имали довољно искуства у обављању најзначајнијих државних послова.⁷⁶⁴

Ако су се на унутрашњем плану за Ристића појавиле ненадане препреке, спољни фактор није био ништа олакшавајући. Његов избор се није допадао Аустро–Угарској, Русији и Немачкој. Непријатељско држање Двојне монархије није нешто што Ристић није могао да очекује. Са друге стране, ни Русија није имала превише поверења у Ристића, те је у први план поново стављан Мариновић, што је интензивирало још од кнежевог пунолетства. Ништа мањи анимозитет према Ристићу није испољавао ни немачки конзул Розен, који је делом био и личан а делом је требало да ослика и став његове владе. Није случајност да Ристићев избор није погодно наведеним силама. Оне су увелико усаглашавале своје политике, што је резултовало стварање Тројецарског савеза, 22. октобра 1873. године.⁷⁶⁵

Један од првих задатака Јована Ристића био је да исправи односе са Двојном монархијом. То је урађено и по иницијативи кнеза Милана.⁷⁶⁶ Односи са Бечом и Пештом су били на доста ниским гранама још од Ливадије. Да намесници нису настојали одмах да поправе односе са Аустро–Угарском, говори и то да нису спречили растурање брошуре *Граничари и царски рескрипт*, која је настала у Београду октобра 1871. године. Штавише, брошура која је разгневила Калаја и Андрашија, састављена је по Ристићевом налогу.⁷⁶⁷ Намесници, због другачијих планова, нису журили ка бољим релацијама, а бољитку није допринела ни помпезна прослава кнежевог пунолетства.⁷⁶⁸ Двојна монархија је имала инструменте како нашкоди Србији, превасходно економске природе. Односи су најнижу тачку досегли почетком 1873. године. Трговачки бродови су услед притиска Пеште, након једног мањег инцидента у коме је

⁷⁶⁰ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр, дела 1775, док. 9 (1873).

⁷⁶¹ Д. Мекензи, *нав. дело*, 121.

⁷⁶² Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (даље: РОНБС), 561/III/3, 4.

⁷⁶³ „Чак и Радивоју ушао црв у главу, да предњачи, па зато је и изостао, да се штеди за прилике. Имао си право када си од њега зазирао, јер је његова амбиција безпримерна, којој је он готов жртвовати не само пријатеље, но и децу своју“. *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 220.

⁷⁶⁴ У Министарству које је састављано поред Ристић који је обављао функцију министра иностраних дела нашли су се и Панга Јовановић као министар финансија, Стојан Новаковић као министар просвете и црквених дела, Милојко Лешјанин министар војни, Ранко Алимпић грађевина, Марко Лазаревић правде, док је министар унутрашњих дела био Јаков Туцаковић, *Владе Србије*, 122; Како је Никола Крстић приметио, у односу на остале чланове владе, Ристић је изгледао „као неки див“, *Јавни живот II*, 199; „Извади Ристића из гомиле тих министара, па отиди и не прекрсти се од тих чуда“, био је Гарашанинов коментар на састав нове владе. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, бр. 306.

⁷⁶⁵ *Дневник Бењамина Калаја*, 507; Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, Београд, 2010, 203–206; F. Sherer, *Adler und Halbmond, Bismarck und der Orient, 1878–1890*, Paderborn, 2001, 27–35; А. Тејлор, *нав. дело*, 221–224.

⁷⁶⁶ ННStA, Konsulate, RA XXXVIII, Kt. 199, Калај Андрашију, Београд, 18. април 1973.

⁷⁶⁷ *Дневник Бењамина Калаја*, 201–204. С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 179.

⁷⁶⁸ Опширније: Исто, 303–307.

српски цариник увредио посаду брода, одбијали да пристају на српску обалу. Такође, увелико се претило затварањем граница за српску робу.

Да би отклонио даље препреке, само неколико дана након састављања новог кабинета, Ристић је морао да „пређе преко личних презрења“ и крене за Беч заједно са Радивојем Милојковићем. Слично као Блазнавац у Ливадији, и Ристић је био изненађен пријатним дочеком у Бечу од стране цара Франца Јозефа и Андрашија. У отвореном разговору са аустроугарским министром председником, истакнуте су „рекриминације“ једне и друге стране. Андришијева главна замерка је била да се Србија мешала у унутрашње ствари Монархије, у крајњој линији да није „декуражила“ опозицију влади. Обе стране су се сложиле о потреби добросуседских односа. Ристић је успео у основној намери. Неприлике које су претиле српским „материјалним интересима“ биле су отклоњене. Трговачки бродови поново су могли да пристају уз српску обалу, док затварање граница више није разматрано као опција. Договорено је да се почне са преговорима о железничкој свези код Београда, са циљем да се након тога исто питање лакше заврши пред Портом. Разговарало се о Ђердапу и капитулацијама. Што се првог тиче, постигнута је сагласност да се, у складу са Лондонском конференцијом, радови са српске обале неће предузимати без претходног договора са Србијом. За међусобне дипломатске односе најзначајнији резултат Ристићеве мисије био је тај што је договорено да Србија, по угледу на Румунију, има свог дипломатског представника у Бечу.⁷⁶⁹

Ристић је био задовољан мисијом и договореним у престоници Двојне монархије. Према његовом тумачењу, успостављен је неопходан *modus vivendi* са Бечом. Ипак, да резултати пута нису мењали превише у односу на претходни спољнополитички положај Србије, разумео је и Ристић. Међутим, у јавности је, као што је био случај и са Ливадијом, пренаглашаван значај пута, само у негативном смислу, те се све више говорило о „контра-Ливадији“. Опозиција је добила аргумент више против Ристићеве „домишљате“ политике. Истицано је да је пут „понижење државе“, те да је председник владе био принуђен да иде на „хаџилук“ у Беч да „испашта друге грехе“ пред Андрашијем. Ристић је пут тумачио као лично понижење, које је било у служби државних интереса.⁷⁷⁰

Иако је Калај сматрао да у Ристићевој мисији Русија има умешане прсте, те је препоручивао да се предупреди његов сусрет са Новиковим, однос званичног Петрограда према Ристићу није ни изблиза имао поверљиву црту.⁷⁷¹ Ристићев корак се нимало није допао Горчакову. Штавише, у Петрограду су све мање имали поверења у Ристића и његову политику. Ако је и поседовао изванредан политички кредит код Руса пре 1868, након Другог намесништва више га није било. Ристић је у Петрограду посматран као непоуздана личност. Забележено је да су и цар и Горчаков о њему тих дана говорили као о „интриганту“. Приметно је да су и Шишкинове агитације против Ристића бивале све учесталије.⁷⁷²

Ристић је пошто-пото настојао да открије праве мисли и планове Горчакова. Био му је потребан што јаснији став Петрограда ради даљих политичких корака. Како му се прилика није указивала путем постојећих канала, био је решен да је сам створи. Милосав Протић је успео да дође до руског канцелара, који се јула месеца налазио у Визбадену на одмору. Посета, једино са знањем Ристића, кнеза Милана и Протића, номинално је обављена са циљем да се испита могућност кнежеве женидбе руском принцемом. Радило се о важном питању које је покренуто још за време Ливадије. Међутим, став Русије био је категоричан. Руска принцеза није могла бити удата за вазалног владара, што је Горчаков поновио Протићу. Руски канцелар је нагласио

⁷⁶⁹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 221–223; Ч. Попов, *Јован Ристић и гроф Андраши*, 47.

⁷⁷⁰ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 57; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 338.

⁷⁷¹ HHStA, Konsulate, PA XXXVIII, Kt. 199, Калај Андрашију, Београд, 18. април 1973.

⁷⁷² I. Diószegi, *Die Außenpolitik der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1871–1877*, Budapest, 1985, 53, 68; *Дневник Бењамина Калаја*, 551–552.

да би свака препрека за женидбу била отклоњена тек када би Србија постала независна, што је био увод у прави циљ Протићеве мисије, да јасније испита Горчаковљев став о независности Србије. Српски изасланик је саопштио да Србији не преостаје ништа друго него да се сама својим оружјем избори за независност, уз општи устанак на Балкану и моралну потпору Русије. Једини проблем, у том смислу, могла је да представља Аустро–Угарска. Што се тиче Двојне монархије, Горчаков је саопштио да она неће смети да се са оружјем нађе на страни Турске. Ипак, око осталих Протићевих тврдњи имао је другачије ставове. Сматрао је да војна снага Србије није довољна да се ухвати у коштац са турском, и поред Блазнавчевог „фанфарисања“ током Другог намесништва. Општебалкански устанак био је само илузија, тако да би сав терет ратовања био сведен искључиво на Србију. Као један од предуслова за упуштање у сукоб са Османским царством, Горчаков је поменуо материјалну помоћ од стране Русије. На њу Србија може да рачуна тек када дође одговарајуће време. Уопште, тврдио је да тренутак за акцију још није прави. „Боље, дакле, да остала ваша браћа још трпе, него ли да се целом будућности ризикује“, речено је Протићу. Ристићу је посебно запала за око Горчаковљева тврдња да Србија мора да чека помоћ да би се ступило у акцију. Навео је да је то први сигнал такве природе који је долазио од руског државног врха, што је настојао да представи као доказ да је Русија та, која суздржава читав покрет.⁷⁷³

Порука Горчакова била је и више него јасна. Србија није могла да рачуна на подршку Русије ако би се упустила у ризичне политичке комбинације. Саветовано је стрпљење и мирно држање, са циљем да се не изазивају непријатељи. Као доказ такве политике Горчаков је инсистирао на кнежевој посети султану. Русија је посету Цариграду саветовала од почетка 1872. године. Сматрало се да би исто релаксирало српско-турске односе, који су 1873, услед нерешеног питања Малог Зворника и неисплаћивања данка били крајње деликатни. Руски канцелар је посебно упозоравао да би евентуална посета Бечу пре Цариграда био погрешан политички корак. Ристић је урадио управо супротно. Већ средином августа се поново нашао у Бечу са задатком да уговори кнежеву посету, што је Андраши без превише размишљања прихватио. Од Руса је, за српског кнеза, могао у Цариграду да очекује само добар пријем, што је била исувише мала награда за такву „жртву“. Само годину дана раније Ристић је одбијао сваку помисао кнежевог пута у Цариград, па и по цену награде у виду Малог Зворника и железничке свезе. Ипак са пролећа 1873. деловало је да је у том смислу био спреман на попуштање. Тек је у мају, након годину дана, дошло до исплате данка Порти. О Малом Зворнику Ристић је разговарао са Андрашијем у априлу, а ову тему није пропустио да помене ни кнез Милан током свог боравка у Бечу. Иако је током посете Бечу нађено решење да се што мање увреди суверен, тиме што је кнез Милан прво посетио турског амбасадора, односи између Србије и Порте били су све лошији.⁷⁷⁴

Ристићевим путем у Беч није био задовољан Светозар Милетић, који му је то саопштио приликом боравка у Београду средином маја месеца. У разговору са Ристићем Милетић је саветовао да кнез не иде у Цариград па и по цену Малог Зворника, јер би влада изгубила на популарности.⁷⁷⁵ Милетић се током свог боравка састао појединим либералима у кући Љубомира Каљевића. Ако су Калајеве информације тачне, од осталих је затражио да се Ристићу припрети писмом, у коме је наглашено да ће председник владе имати против себе „целу

⁷⁷³ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 455; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 348–349; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 320–324; С. Терзић, *Јован Ристић и заветна мисао српска*, 278.

⁷⁷⁴ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 455; ННStA, Konsulate, PA XXXVIII, Kt. 199, Калај Андрашију, Београд, 18. април 1973; Исто, Андраши Калају, Рајхенау, 14. август 1873; Исто, Андраши Калају, Рајхенау, 11. септембар 1873.

⁷⁷⁵ *Светозар Милетић и Народна странка II*, 468.

Омладину“ уколико се приближи Двојној монархији. Међутим, Милетићева намера није наишла на одговарајући одазив код осталих.⁷⁷⁶

Либерали у Србији били су почетком седамдесетих година 19. века подељени у различите фракције.⁷⁷⁷ Једна група окупила се почетком 1873. око листа *Будућност*. Његов власник био је Љубомир Каљевић, а писац програма у првом броју Владимир Јовановић.⁷⁷⁸ У прва два-три месеца излажења лист није био наклоњен Ристићу. Апострофирано је његово ауторитарно држање, као и либерализам, који је посматран као лажан. Ипак, ситуација се донекле променила након формирања владе. Ристић је успео да се договори са Владимиром Јовановићем и тиме придобије прећутну подршку његове фракције. У замену за то, Јовановићу је било обећано место у неком од министарства, до чега је дошло средином маја. Постављење Јовановића у Министарство унутрашњих дела изазвало је велику пажњу. Да је Ристић средином 1873. уживао, иако не превише гласну, подршку либерала показује њихово одбијање да стану у опозицију влади на Милетићев предлог.⁷⁷⁹

Ристићеве позиције биле су додатно уздрмане у августу, због проблема унутар кабинета. Притужбе на његово ауторитарно држање у самој влади, где се према осталим министрима односио као према нижим чиновницима, често су се могле чути јавности.⁷⁸⁰ Истог месеца, са места министра финансија смењен је Панта Јовановић. На његово место дошао је Чедомиљ Мијатовић. Да смена Јовановића, као најугицајнијег Бабадудинца, није просто кадровско решење, показале су афере које су након тога процуреле у јавност. Радило се о проневерима које су везиване за високопозициониране чланове исте породице, пре свега, за Јована Белимарковића и Живка Карабиберовића. Једна од њих била је афера са набавком војних шињела која је падала на терет Јована Белимарковића, као министара војног, али и Карабиберовића као главног лиферанта. Комисија која је формирана да испита случај, нашла је на неправилности. Првостепени суд је ставио забрану на Белимарковићево имање, али је одлуку убрзо поништила Касација.⁷⁸¹ Друга афера односила се на Прву српску банку, која је везивана за име Живка Карабиберовића. Под сумњу је потпао и рад Сењског мајадана, јер се тврдило да је Панта Јовановић Карабиберовићу „испод руке“ уступио мајдан под закуп.⁷⁸² Радило се о аферама које су у знатној мери оштетиле државну касу.⁷⁸³

⁷⁷⁶ *Дневник Бењамина Калаја*, 535.

⁷⁷⁷ „Овако не видимо ништа друго него разне громилице, које веже где вршњаштво, где земљаштво, где друго познанство, где копча пријатељства или, те тако јединство своју громилица више је случајно, изазвано каквим догађајем или заједничком опасности, и нема у себи јемство трајања“, описао је Милетић либерале у Србији, *Сабрани списи III*, приредили Ч. Попов и Д. Микавица, Београд, 2002, 287.

⁷⁷⁸ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 71–78.

⁷⁷⁹ *Светозар Милетић и Народна странка II*, 465–466; *Дневник Бењамина Калаја*, 538, 541. Ристић се Филипу Христићу правдао да је постављење Владимира Јовановића на положај било потребно због унутрашње равнотеже. „Пређе је он био независан човек, па нам је правио често незгода, а сад дошавши у одношаје службене мораће стајати под дисциплином чиновничком, ако не жели да изгуби свој комад“, додао је у истом писму Ристић. *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 234.

⁷⁸⁰ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. П. Крестић, Београд, 2015, 62, 113; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 293–294.

⁷⁸¹ Н. Станаревић, *нав. дело*, 8, 61; О Белимарковићевој оптужници опширније: *Протоколи ванредне Народне скупштине држане у Крагујевцу 1874. године*, Београд, 1874, 223–227; Ристић је Белимарковића описао: „Јоца је доста бистар човек и карактеран друг, али, на жалост врло нерадан Министар.“ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 66.

⁷⁸² *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 78.

⁷⁸³ Штета у „Белимарковићевој афери“ процењивала се на 17.500 дуката. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 295. Треба имати у виду, посебно када је реч о Првој српској банци, да је њена пропаст била уско скопчана са финансијском кризом у Европи, која је довела до слома и аустријске Лендербанке. Сам Карабиберовић, али и остали трговци који су били укључени у њен рад, доста су финансијски пострадали том приликом.

Године 1877. младоконзервативци су оптуживали Ристића да је у обрачун са Бабадудићима кренуо зарад интереса своје фамилије. Никола Хаџитомић и Живко Карабиберовић били су главни лиферанти владе, а до тога су долазили на тај начин што су поменуте послове обављали у ортаклуку. Међутим, како тврде, између њих је временом почела да се јавља суревњивост. Ако је Живко Карабиберовић требало да падне као жртва Николе Хаџитомића, Јован Белимарковић је био жртва Јована Ристића. Да би се обрачунали са претходном двојцом, неопходно је било прво оборити Панту Јовановића, који је, према једном извештају упућеном Јовану Ристићу, сматран за најугицајнијег Бабадудића.⁷⁸⁴

Отворено је питање колико у овакавом конструкту младоконзервативаца, коришћеном у дневнополитичким препуцавањима, има истине. Чињеница је да је Никола Хаџитомић био један од лифераната владе, те да је, као члан породице намесника, узиман у заштиту од напада у штампи.⁷⁸⁵ Међутим, и Ристић је у праву када тврди да је Хаџи Тома своју позицију стекао много пре Другог намесништва, и да је одређене послове у име владе већ обављао и раније. Никола Станаревић, као економски новинар, у својој анализи Ристићеве политичке делатности, навео је као најважнију особину да је био „чистих руку“, да се ниједна афера није могла везати за његово име. Порекло Ристићевог новца, тврде Станаревић и Милан Ђ. Милићевић, тачно се зна. Штедљивост у погледу државних али и личних финансија, била је карактеристична за Ристића.⁷⁸⁶ Ниједна афера се није везивала ни за Хаџитомиће. Ипак, да њихове руке нису биле чисте тврдили су политички опоненти.⁷⁸⁷ Сличног мишљења био је и Калај, који је Федору Николићу саветовао да подмити Хаџи Тому, тиме посредно и Ристића, да би се изборило право на грађење железнице. Калај је, такође, добио информацију да је Пауерс, представник Кроулијеве фирме за изградњу железнице кроз Србију, подмитио Хаџи Тому. Ни Николић ни Кроули нису добили концесију, те се Калајеве тврдње могу узети као претпоставке.⁷⁸⁸

Поуздано се зна да је Ристић још 1871. године био упознат са малверзацијама у војном магацину.⁷⁸⁹ Изворна грађа, ћутање оне мемоарске, нам не дозвољава да до краја проникнемо у Ристићеве намере. Формиране су две мешовите комисије за испитивање наведених афера, може бити и под притиском јавности. Због Ристићевог држања Бабадудинци су постали одлучна опозиција влади. Са својим пословним везама по београдској чаршији и шире могли су да направе доста проблема. Ристић, барем тако делује, се није превише потрудио да их узме у заштиту. Негативна слика које су афере стварале о Ристићевој владавини након 1868, указује да обрачун са Бабадудинцима није био у његовом непосредним интересу. Ристић је имао то на уму и настојао је да постепено читаву ствар заташка. У тој намери није успео. Сам је, после извесног времена, писао да је главни разлог његовог пада са власти 1873. то што се против њега уротила „моћна алијанција материјалних интереса“.⁷⁹⁰

⁷⁸⁴ АСАНУ, ЈР, III–23, бр. 1.237; *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 48–50, 120; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 147.

⁷⁸⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 7.

⁷⁸⁶ Н. Станаревић, *нав. дело*, 20, 61; Према речима Филипа Христића, Ристић је највише уштедео током свог боравка у Цариграду, и то око десет хиљада дуката, које је потом дао под интерес. М. Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику од 1888*, 144–146.

⁷⁸⁷ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 49; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 215.

⁷⁸⁸ *Дневник Бењамина Калаја*, 206, 208, 212, 555; Након пропасти преговора са Хиршом, као најозбиљнији кандидат за грађење железнице кроз Србију појавила се британска фирма *Crawley and Co*. Српска влада је прелиминарно прихватила предлог Кроулијеве фирме, али Државни савет на челу са Мариновићем био је против понуде. Према Лонгворту, један од разлога који су довели до пада Јована Ристића, и доласка Мариновића на власт био је покушај да се спречи продор британског капитала у Србију. С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 197.

⁷⁸⁹ *Светозар Милетић и Народна странка II*, 221.

⁷⁹⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, 540, 561; *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 122, 129–130.

Афере које су избиле на видело, Ристића су учиниле још више рањивим. Показало се да је намеснички режим, који је након Блазнавчеве смрти симболизовао само Ристић, био подложен и корупцији. Слободан Јовановић је добро оценио да је публика, која је у време Другог намесништва прецењивала, одједном почела да потцењује Ристићеву снагу. Обруч око некадашњег другог намесника се све више стезао. И споља и унутра владало је велико незадовољство његовом политиком. Радивоје Милојковић упозоравао је да се „вију неки облаци“ над његовом главом.⁷⁹¹ Против себе је имао конзервативаце и Бабадудиће, самим тим и добар део трговачког света. Довољну подршку није имао ни међу либералима. Штавише, Ристићева политика изазивала је њихово притајено незадовољство, који су једва чекали да му виде леђа.⁷⁹² Поменуте групације су почеле да раде на обарању Ристића, а саме околности су за тако нешто биле повољне.⁷⁹³

Ситуација унутар земље била је само рефлексација спољне политике. Ристић је све мање био по вољи оним великим силама које су биле најзаинтересованије за дешавања у Османском царству. Политика која је након Ливадије водила у једном правцу, услед приближавања Беча и Петрограда, доведена је до тога да је Ристић био принуђен да отклања негативне спољнополитичке последице тог пута. Његове стварне намере добиле су вето у Петрограду, тако да је пад представљао неминовност. Помало иронично, ако се узме у обзир целокупна Ристићева биографија, у овом делу своје политичке каријере у очима великих сила сматран је „елементном нередом“. Ствари је довео до преломне тачке. Напред није могао, јер да иде против воље Петрограда није имао довољну подршку. Мариновић је постао далеко прикладнији кандидат за политику коју је инаогурисао Тројецарски савез. Мариновић, иако је важио за изразитог русофила, и Бечу је био погодан кандидат, јер се од њега нису очекивали смели политички потези „попут Ливадије“.⁷⁹⁴ Ристићу је нерасположење кнеза постало видљиво већ након повратка из Беча крајем августа. Уочљиво је да је и кнез Милан након тога код Андрашија настојао да се дистанцира од одређених спољнополитичких потеза намесника.⁷⁹⁵ Преко Мариновића Петроград је дошао до кнеза Милана. Све чешиће посете Мариновића двору јасно су указивале у ком правцу ће се одвијати ствари. Повратак кнеза Милана и Беча крајем октобра убрзао је читав процес. Српски владар и Мариновић су се договорили око новог кабинета. Ристић није имао куда, те је поднео оставку 2. новембра 1873. године. Том приликом навео је „слабо здравље“ као разлог свог повлачења, што је кнез Милан оберучке прихватио.⁷⁹⁶

Извори помињу Филипа Христића као неког ко је одиграо важну улогу у Ристићевом паду. Сматра се да је као пратња кнезу Милану на његовом путовању у Беч и Париз, убеђивао српског владара да смени Ристића. То што се Христић нашао у новој влади, на изненађење савременика, говори у прилог претходним тврдњама. Сарадња између два пашенога почела је

⁷⁹¹ Ж. Живановић, *Политичке историја Србије I*, 276.

⁷⁹² В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 115.

⁷⁹³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 295, 297; На основу једног извештаја који је Ристић добио, уочава се да је списак личности који спремају „диверзију“ Ристићевој влади огроман. У извештају се наводи да Стевча Михаиловић и Јеврем Грујић не поседују довољно ауторитета за веће акције. Наглашава се да су Бабадудићи, пре свих Панта Јовановић и Белимарковић ступили у тесне контакте са поједином либералима Владимиром Јовановићем и Љубомиром Каљевићем. Такође, наводи се да су били потпомагани од Мише Анастасијевића и појединих присталица Илије Гарашанина. Аутор извештаја је приметио да је „чудновато кокетовање и митрополитово“. АСАНУ, ЈР, III–23, бр.1237.

⁷⁹⁴ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.793, док. 27 (1873).

⁷⁹⁵ ННStA, Konsulate, RA XXXVIII, Андраши Калају, Рајхенау, 11. септембар 1873.

⁷⁹⁶ D. Mekenzi, *нав. дело*, 128; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 325–326; АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/480а; „У народу, и међу друговима није умео ни хтео створити себи странке и ослонца – зато је био сувише високоуман. Напред није хтео, натраг није могао, јер натражњаци не хтедоше са њиме – и тако је пасти морао, и чим је пре, тим је боље било, јер је стање и споља и изнутра запето било као стрело – но без цели, без маште“, била је Милетићева оцена разлога Ристићевог пада. *Сабрани списи III*, 227.

посебно да се квари након смрти Миливоја Петровића Блазнавца. Христић је Ристићу предлагао да пристане на фузионистичку владу са Мариновићем, што је наишло на оштро Ристићево одбијање. Након свог повратка из Цариграда Христић је поменуо руском конзулу Шишкину да ће енергично радити да Ристића обори са власти.⁷⁹⁷ Средином септембра односи између два пашенога били су из корена поремећени.⁷⁹⁸ У Архиву Србије сачувана је једна белешка поводом поменутих догађаја од стране Радивоја Милојковића, у којој се налази осуда Христићевог поступка. Замерано му је да је након поверења које му је влада указивала, нашао за сходно да код кнеза Милана ради на збацивању Ристића.⁷⁹⁹ Стога је несумњиво да је Христић имао удео у Ристићевом паду, али свакако у томе не треба тражити главне разлоге, јер се радило о само једном делу политичког мозаика који су претходили смени Ристићевог кабинета.

Улога Филипа Христића у Ристићевом паду доводи у питање да ли се код Хаџитомића може увек говорити о политички хомогеним интересима. Калајева теза, још из јануара 1873, да ће Хаџитомићи у први план гурнути Христића да би сачували свој удео у власти, има своје основе.⁸⁰⁰ Ипак, Милојковићев меморандум и Христићево упозорење Ристићу на Милојковића, указује да су први и трећи Хаџи Томин зет зазирали један од другог. Стога, делује да њихови унутрашњи односи нису били јединствени, као примера ради код Бабадудинаца. Заправо, исто јасније осликава Ристићеву улогу у политичкој „династији Хаџи Томе“. Јасно је да је заправо Ристић спона која је повезивала Христића, Милојковића, и, у том тренутку мање политички значајног, Богићевића. Колико је било утицаја остарелог Хаџи Томе, или његових синова Николе и Светозара, на државне послове и Ристићеве одлуке није јасно, јер извори не дају увид шта се дешавало иза затворених врата породице. Опет, до јавности су повремено долазили одређени гласови. Тако је Никола Крстић забележио свађу две сестре, Данице Христић и Софије Ристић, само неколико дана након Ристићевог пада са власти.⁸⁰¹

Немоћни противници

Ристић се у првом периоду након формирања Мариновићеве владе налазио у Карлсбаду на лечењу. У јавности је, преко својих агената, ширио гласове да је сопственом одлуком напустио владу због болести, те да му је био потребан одмор.⁸⁰² Иако је „слабо здравље“ као главни разлог Ристић навео у писму кнезу Милану приликом оставке, јасно је да његов пад скопчан првенствено са политичким разлозима. Да је у том смеру било извесне театаралности у Ристићевом јавном наступу, приметио је касније и Албер Мале. Мада је сличну врсту „драматургије“ око болести приметио један од Бизмаркових биографа, код немачког

⁷⁹⁷ *Дневник Бењамина Калаја*, 549.

⁷⁹⁸ „Ти су постао чудан човек, драги пашо. По чему држиш, да се ја у туђ посао мешам, кад ништа друго нисам учинио, но само теби једном две речи послао, колико да ти као пријатељу, опоменем, да у онако важној ствари будеш предострожан. Каква је то ароганција од моје стране, да ти предподаје да ми онаквим тоном у депеши говориш? Ја ћу да ти кажем да си доиста чудан човек постао; кад знаш да немаш пријатеља на страни, ти их неће да имаш ни у најближој родбини својој; и ти презиреш и онога који ти је пуни 20 година био не само пашеног, но и најбољи и највернији пријатељ. У здрављу драги пашо – Филип“, био је садржај писма које је Филип Христић послао Јовану Ристићу из Париза средином септембра 1873. године. АСАНУ, XIV–1, бр. 2; Ж. Живановић, *Политичке историја Србије I*, 277.

⁷⁹⁹ АС, ПО, к. 70, л. 404.

⁸⁰⁰ Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 238–239.

⁸⁰¹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*, 208–209.

⁸⁰² *Дневник Бењамина Калаја*, 583.

канцелара.⁸⁰³ Сходно томе, није она била својствена само Ристићу, већ је добрим делом представљала једну врсту манира водећих политичких личности тог периода. Свакако да је вођење државе само по себи стресан посао, мада Ристић ни као питомец није пропуштао да укаже да га је бављење у иностранству коштало „сна и здравља“.⁸⁰⁴ Готово после сваког пада са власти Ристић је са породицом одлазио на одмор у неку од европских бања, попут Карлсбада, Визбадена или Маријенбада. Био му је то преко потребан одмор, али и прилика да прави даље политичке планове и прикупи снагу за даље деловање. Обично је на тим путовањима започињао рад на апологији своје дотадашње политике, тако што је писао своја историјско-биографска дела. Примера ради, *Стољашње одношаје* који се односе на период Другог намесништва, завршио је већ 1874. године.

На челу нове владе након Ристићевог пада нашао се дотадашњи председник Државног савета Јован Мариновић. Као неко ко се остварио у дипломатије, Мариновић је првенствено уживао углед код страних дипломатских представника. Међутим, како исти није био технократа власти Ристићевог кова, брзо се испоставило да његов стварни утицај у унутршњем политичком животу није био сразмеран угледу који је уживао. Састав нове владе указује да је она требало да представља супротност Ристићевој. На основу договора кнеза Милана и новог председника владе, први је имао задатак да у Министарство уведе Филипа Христића и Чедомиља Мијатовића, а други Чумића.⁸⁰⁵ Последњи је сматран за најнепомирљивијег Ристићевог противника. Његово постављење за министра унутрашњих дела, Мариновић је правдао намером да Чумић као вешт демагог може да буде од изузетног значаја у Скупштини.⁸⁰⁶

Пад Ристића са власти, природно га је учинио опасним опонентом. И даље је важио за утицајног политичког актера. Многима је било јасно да он неће тек тако да се помири са својим пензионисањем, те његов повратак на чело владе није искључиван. Интересантно је да је још један лајт-мотив који је пратио сваки Ристићев пад са власти питање његове пензије. То се дешавало 1868, 1874, 1885, 1893. године. Ристић је средином фебруара 1874. пензионисан „по годинама службе“, те му влада није одобрила пуну пензију, коју је и Ристић захтевао због „посебних заслуга“ за државу. Мариновић му је отворено признао да је то искључиво из политичких разлога јер би свака пажња која би му била указана ишла на штету владе. Пристанак на специјалне заслуге, водило је у признање Ристићеве политике као исправне.⁸⁰⁷

Један начина да се створи противтежа Ристићевом утицају, Мариновићев кабинет видео је у привлачењу оних либерала који нису до краја били задовољни политиком намесника. Милан Кујунџић Абердар и Стојан Бошковић, коју су након 1868. године увек додатно морали да уверавају Ристића у своју оданост, добили су професуре на Великој школи.⁸⁰⁸ Слично се поступило и са другим либералима. Стојан Вељковић је постао председник Апелационог суда, а Марко Лазаревић члан Касације. У Државни савет ушли су Панта Јовановић, Јован Илић и

⁸⁰³ А. Мале, *нав. дело*, 72; J. Steinberg, *Bismarck. Magier der Macht*, Berlin, 2012, 330.

⁸⁰⁴ Види поглавље *Благодејанац*; Ристић је за себе писао да је „јектичавац“, те да се сваког јутра купао у хладној води која није прелазила дванаест степени. У позним годинама имао је проблема са реумом. *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 60–61.

⁸⁰⁵ АСАНУ, ИЗ, 8.894/21; АС, ПО, к. 28, л. 254; У новој влади су се поред Мариновића који је обављао посао министра иностраних дела, Чедомиља Мијатовића који је добио ресор финансија, Ђорђа Ценића као министра правде и Филипа Христића, министра просвете и црквених дела, нашли још и Коста Протић као министар војни и Коста Магазиновић као министар грађевина. *Владе Србије*, 126.

⁸⁰⁶ Н. Крстић, *Јавни живот II*, 254; Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 97.

⁸⁰⁷ *Аутобиографија Јована Ристића*, 219; Н. Крстић, *Јавни живот II*, 219; АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.810, док. 2 (1874); *Дневник Бењамина Калаја*, 579; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије I*, 292.

⁸⁰⁸ *Будућност*, бр. 110, 21. септембар/ 3. октобар. 1874, 472; Кујунџић је често био принуђен да уверава Ристића у своју оданост. Тврдио је да ће у њему увек наћи присталицу против „назадњаштва“ и „шарлатанског авантуризма“, те га је молио да му барем не ускрати рад на науци. АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 685–687. У сличном положају је био и Стојан Бошковић, М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 62.

Ранко Алимпић. У јавности је најзвучније одјекнуло наименовање Радивоја Милојковића за потпредседника тог тела.⁸⁰⁹ Мариновић није настојао да у потпуности раскине са кадровским решењима Ристићевог режима. Уласком либерала у Државни савет, настојао је да им да одређено задовољење, сматрајући да ће их тако држати на истој дистанци као Ристић конзервативце у периоду Намесништва. То се нимало није допало министру Чумићу. За разлику од Мариновића, који је, чини се, имао реалистичнији поглед у интелектуалне капацитете тадашње Србије, која себи није могла да приушти радикална кадрoвска решења, Чумић је исту окарактерисао стинтагмом „млитава политика измирења“.⁸¹⁰

Како је показало време, за Ристића је већи ударац био улазак Чедомиља Мијатовића у Мариновићеву владу. Иако је само неколико дана пред формирање кабинета уверавао Ристића да у његову оданост не треба да сумња, Мијатовић је на иницијативу кнеза Милана Обреновића наставио да врши посао министра финансија.⁸¹¹ Као оправдање за такав поступак, Мијатовић је Ристићу навео да би његов изостанак довео кнеза и финансијску политику „у неприлику“, те да је зарад „опште ствари“ морао тако да поступи.⁸¹² Годину дана након Мијатовића и Стојан Новаковић је кренуо сличним путем, када је ушао у кабинет Аћима Чумића. Јован Ристић је у периоду док је био намесник више поверења поклањао Мијатовићу и Новаковићу него другим либералима, попут Кујунџића, Геришића или Каљевића. О томе сведочи то што је поменуто двојицу узео као ministre у влади 1873. године. Штавише, Новаковићево постављење за министра просвете и црквених дела наишло је на оштре протесте митрополита Михаила, са којим је Ристић добро сарађивао.⁸¹³ Ристић је касније често указивао да они нису након његовог пада показали „никакве начелне доследности у политичком правцу, ни признателности према њему“.⁸¹⁴

Са друге стране, веома је важно сагледати улогу кнеза Милана у тим догађајима. Кнежева потпуна еманципација као суверена, није могла да се оствари док је Ристић превише моћан, иако су савременици и наука пажњу првенствено поклањали владаревој нетрпељивости према Ристићевом карактеру. Након Блазнавчеве смрти, Обреновић је истицао да у Србији не постоји ни једна династичка странка.⁸¹⁵ Након Ристићевог пада, српски владар је тежио да у оним младим људима који су представљали „елементе реда“ нађе ослонац за своју политику, како је једном приликом истакао Јовану Мариновићу.⁸¹⁶ Поред Новаковића и Мијатовића, кнез је временом у ову групу почео да убраја, пре свега, Милана Пироћанца и Милутина

⁸⁰⁹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије I*, 292.

⁸¹⁰ Аћим Чумић о узроцима пропасти Мариновићевог кабинета, прир. Ј. Милановић, Мешовита грађа XXXIII (2012), 325.

⁸¹¹ АСАНУ, ЈР, XXVI–14, бр. 980; Ч. Мијатовић, *Мемоари балканског дипломате*, 268.

⁸¹² Ж. Живановић, *Политичка историја Србије I*, 280; С. Г. Марковић, *нав. дело*, 45; Чедомиљ Мијатовић је у једном разговору са Николом Крстићем, након формирања Мариновићеве владе, истицао да сматра да Ристићев повратак на власт није могућ „ако не свагда, а оно за много година“. *Јавни живот II*, 215.

⁸¹³ Када је постао министар Новаковић је основао друго одељење при Богословији и израдио посебан програм за питомце. Његово деловање наилазило је на протесте митрополита Михаила који је сматрао да се Новаковић тиме меша у послове цркве, због чега се жалио Ристићу. М. Војводић, *Митрополит Михаило и Стојан Новаковић*, Историјски записи, LXXIII, 2000/ 1–2, 155–156.

⁸¹⁴ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 94; *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 9–10. Ипак, за разлику од Мијатовића, Новаковић се са Ристићем „није споречкао“. Новаковић је пре прихватања места министра ишао код Јована Ристића да му саопшти своју одлуку. Поред Владана Ђорђевића, Стојан Новаковић је био један од потоњих првака Напредне странке са којим је Ристић имао најкоректнији однос. Н. Крстић, *Јавни живот II*, 289–290; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 234.

⁸¹⁵ *Дневник Бењамина Калаја*, 549.

⁸¹⁶ АСАНУ, ИЗ, 8.814/22.

Гарашанина, који су важили за одлучне противнике Ристићеве политике. Тиме је створена основа за потоњу Напредну странку.⁸¹⁷

Влада Јована Мариновића дошла је на државно кормило у неповољним политичким и економским околностима. Из тог разлога Калај је предвиђао да неће бити дугог века. Сматрао је да Мариновићева влада није у могућности да се избори са нагомиланим проблемима, те да ће се исто одразити на њену популарност.⁸¹⁸ Нови кабинет је већ на самом почетку мандата имао задатак да настави тамо где се стало са Белимарковићевом афером. Како су Бабадудићи помогли кнезу и Мариновићу да збаци Ристића са владе, тако је кнез Милан, заузврат, искористио свој утицај и Скупштини ставио до знања да не жели да Белимарковић буде оптужен. То је урадио на тај начин што је поново Живка Карабиберовића поставио за председника Скупштине, иако није био међу првим опцијама посланика за то место.⁸¹⁹ Кнежева мотивација није била нелогична. Оптужити Белимарковића бацало је љагу и на Блазнавца, коме је дуговао престо. Такође, кнез је настојао да задобије што већу подршку у војсци и официрском кору. Белимарковић се пред Скупштином правдао да се вероватно није баш у свему држао закона, али да су набавке извршене по нижим ценама. Ослобађање Белимарковића од оптужби довело је до дисхармоније у Министарству. Аћим Чумић није био задовољан резервисаним ставом Јована Мариновића према овом питању.⁸²⁰

Нова влада имала је огромне потешкоће да изађе на крај са Народном скупштином у којој су се налазиле Ристићеве присталице и која је изабрана 1871. године. И поред тога што је кнез указом распустио Скупштину, и заказао нове изборе, они нису испали добро по владу јер су либерали и даље имали већину. То је касније приморавало владу да међу појединим либералима тражи подршку, што само по себи није гарантовало стабилну већину у народном представништву. Исто је онемогућавало стабилну владу. Темељи које је Ристић успоставио у периоду од 1868–1873, још увек су били јаки, и задавали су главобоље кабинету. Поред скупштине, важан извор Ристићеве снаге било је чиновништво. Пре свега начелници одељења. Многи од њих доспели су на те положаје у периоду Намесништва. Мариновић се посебно жалио Калају што су чиновници и даље „Ристићеве креатуре“.⁸²¹ Како је касније изашло на видело, многи од тих начелника су и даље су радије подносили извештаје Милојковићу и Ристићу, него својим новим министрима. Младоконзервативци су касније оптуживали Карабиберовића да је скупштинске протоколе носио Ристићу на преправку.⁸²²

Јасно је да је Ристић из сенке имао огроман уплив на рад државних органа. Аустроугарски конзул са правом није очекивао да ће Ристић бити „миран посматрач“, те да ће бити озбиљан противник који се никако не треба потценити.⁸²³ Оптужбе које су долазиле на његов рачун да дезавуише политику владе, што лично, што путем листа *Исток*, биле су све чешће. Несумњиво да је *Исток*, за Ристића био средство напада, али и одбране његове претходне политике. У периоду 1873–1875, оптужбе на Ристићев рачун биле су најжешће. У циљу политичке дискредитације писало се о писму кнеза Михаила Ристићу из 1867, те су тада највише преношени гласови да су он и Радивоје Милојковић умешани у убиство кнеза Михаила.

⁸¹⁷ Улазак у конзервативне владе 1873–1875 је поменуте личности етикетирао као младоконзервативце. Међутим, већ у Мариновићевој влади је постало уочљиво да између Мариновића и Ценића, са једне, и млађих елемената, са друге стране, постоје велике начелне разлике. Како је знатно касније Никола Јовановић Американац, један од чланова Либералне странке сликовито приказао, младоконзервативци су били „ускоци“ који су „либералним вином подмладили бабу кајмакаму“, *Либерали и либерализам*, Београд, 1883, 45.

⁸¹⁸ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.793, док. 27 (1873).

⁸¹⁹ М. С. Пироћанац, *За моју децу*, 141; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 343.

⁸²⁰ Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 100–103.

⁸²¹ *Дневник Бењамина Калаја*, 588.

⁸²² Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 110.

⁸²³ *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, 220–221.

Ристићева сујета је још више дирнута када је, због поменуте ствари, његова кућа морала бити претресена.⁸²⁴ Притом је код Милојковића, тло за такве гласове било погодно, због личног познанства са једним од убица, Станојем Рогићем, те је касније морао да се правда пред Скупштином. Још пред крај 1873, Ристић је био принуђен да одговара на оптужбе *Видовдана*.⁸²⁵ Полемике и пашквиле су биле све чешће, а оптужбе и једне и друге стране све често прелазиле дотадашње границе.⁸²⁶ У чланцима који носе назив *Ко је крив*, који су штампани и као посебна брошура, Ристић је бранио своју политику док је био намесник, а владу Јована Мариновића је нападао као „назадњачку“ или „кајмакамску“.⁸²⁷ На поменуту брошуру стигао је одговор, највероватније Аћима Чумића, у *Кореспонденцији*. У чланцима који носе назив *Великаши* мета су били Ристић и Милојковић, и наглашавана је идеолошка разлика између њих и светоандрејских либерала. За разлику од првих, потоњи су представљани као носиоци политичких и јавних слобода. Уопште питање јавних и грађанских слобода биле су честа тема, а Ристићеве опоненти су имали аргумент више јер су 1874. донели закон од забрани батина као казнене мере.⁸²⁸

Посебан ударац за Мариновићеву владу био је кнежев пут у Цариград. До њега је дошло средином јула 1874. године. Раније је наведено, да је Ристић био против тога да кнез посети султана, иако је са пролећа 1873. показао извесну спремност уколико би имао гаранције за Мали Зворник и железничку свезу. Ако се изузме пут кнежев у Беч, којим је Андраши добио сатисфакцију за Ливадију, остали европски Дворови нису били спремни да приме кнеза пре него што овај посети Цариград. Петроград је и даље истицао нужности таквог корака, те је исто саветовано Мариновићу. Марта 1874. од Игњатијева стигла информација да је на Порти већ донета одлука о свези код Ниша, као и да постоје назнаке и да се може питање Малог Зворника повољно завршити уколико се кнез што пре одлучи на пут. Међутим, српска страна направила је тактичку грешку, јер је у званичним новинама објављена кнежева намера да пође на пут, пре него што је Порта званично ишта обећала. Кнез Милан је у Цариграду лепо дочекан, али је резултат његовог пута био неуспешан, јер је до решења питања Малог Зворника није дошло. Штавише, Порта је јавно, након кнежевог питања, одбила да реши питање у српску корист.⁸²⁹

Пут у Цариград озбиљно је пољуљао Мариновићеву владу. Кнез се са пута вратио незадовољан, а за неуспех кривио је Мариновића и његов кабинет. Са друге стране, радило се о неуспеху који је Ристићу све више давао на значају. Мршав добитак, у виду незваничног обећања свезе код Ниша, давао је Ристићу, у очима јавности, за право што је избегавао да кнеза пошаље у Цариград. Притом, радило се о неуспеху који је у штампи добро експлоатисао. *Исток* је тих дана брујао о издаји националних интереса и понижењу.

Не треба губити из вида одговорност Русије у свему томе. Притисци Петрограда да кнез оде у Цариград су од 1872. били константни. Игњатијев је преценио свој утицај на Порти, док неуспех кнежевог пута представља и дипломатски пораз Русије. Спољна политика је требало да представља аргумент више у користи Мариновића, јер је уживао већу подршку великих сила него Ристић. Дobar део одговорности Петрограда лежи у томе, што ако већ пошто-пото нису

⁸²⁴ *Дневник Бењамина Калаја*, 595; В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 136.

⁸²⁵ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 456; Исто, XXXII–5, бр. 190.

⁸²⁶ „Никоме ваљда, не би пало на ум да пориче, да је од неко доба у нашој журналистици обвладао доста ненормалан тон. Нескладна полемика, подмукло заједање, и по кад - кад и доста груба грдња запремала је читаве стране наших јавних гласила“. *Будућност*, бр. 90, 30. октобар/ 11. новембар 1874, 353.

⁸²⁷ Кајмакамија је била један од назива којим су Ристић и остали либерали етикетирали конзервативце. Наводно, Илија Гарашанин, Тома Вучић Перишић и Миша Анастасијевић су 1858. имали намеру да након свргавања кнеза Александра Карађорђевића освоје власт и формирају кајмакамију. Гласови о овој, наводној, завери су посебно у периоду Другог намесништва истицани од стране либерала. Касније ће и радикали називати напредњаке овим називом. *Успомене Димитрија Маринковића*, 62.

⁸²⁸ Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 127.

⁸²⁹ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 348–349; Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 130–134.

желели Ристића на власти у Београду, Мариновићу у спољнополитичким комбинацијама нису успели да створе одговарајућу алтернативу некаквим дипломатским успехом, који би јавности у Кнежевини и шире дао гаранције да је влада на добром путу. Ситуацију није много поправило ни кнежево путовање по Европи лета исте године. Након Париза, планирано је да кнез посети Берлин. Ипак, разговор о односима Србије и Порте и срдачни односи који су кнез и Мариновић показали према и разговорима са министром Деказом и председником Мак-Махоном, нису наишли на добар пријем у Немачкој. Преосетљивости у односима Немачке и Француске је била огромна, те услед одлагања пријема до посете Берлину није дошло.⁸³⁰

Интересантно је да је септембра те године дошло до сусрета Јована Ристића и Леона Гамбете у Паризу, што се сазнаје на основу дневника француског државника. Не може се рећи да је сусрет имао за позадину политичку мисију, обзиром да је Гамбета, као вођа француских „опортунистичких“ републиканаца био у опозицији. Ристић приликом сусрета говорио о симпатијама балканских хришћанских народа према Француској. Гамбета је стекао позитиван утисак о значају Србије, пре свега у сузбијању „германског монструма“ у будућности. Француски државник није крио одушевљење Ристићем: „То је човек од четрдесет година, отмене и привлачне спољашњости, који говори француски тако савршено да му већ то зајемчава наше симпатије. Сам се представио с тактом доста ретким код Источњака, и знао је одржати праву меру и поздравима који претходе сваком разговору; без претеривања али и без окрутности. Био сам очаран: познавао сам његову каријеру; знао сам да Србија дугује њему и његовој издржљивој дипломатији целокупност државне области, удаљење турских гарнизона, оснивање једне велике народне странке, уређење унутрашње управе као и своју војну организацију према којој је сваки Србин војник без икаквог изузећа од навршене седамнаесте године па до педесет и осме године.“ У наставку је додао: „Ја сам био срећан, што сам имао пред собом човека који је устао да дисциплинује један народ, и који је могао иставити му пред очи један једини циљ коме треба тежити, и када сам из његових уста дознао да сва средства за ову снагу која је овај мали народ умео прикупити и спремити на једном потпуно затвореном земљишту, ма да је окружен трима великим, похлепним и непријатељски расположеним силама...“⁸³¹

Ситуација се по владу посебно закомпликовала након скупштинских избора у октобру 1874. године, када су либерали поново освојили већину. И поред полицијских притисака изабрани су многи владини противници, попут Јеврема Марковића, Јована Бошковића или Александра Николајевића. Аћим Чумић је Марковићев избор посматрао као „Ристићево масло“.⁸³² У циљу да направи што шири фронт и да влади обезбеди какву-такву стабилност у народном представништву, Мариновић је настојао да се приближи појединим либералима. Тако су се на листи владиних посланика у Скупштини нашла имена Јеврема Грујића, Јована Илића, Стојана Вељковића и Милана Кујунџића.⁸³³ Грујића је било најтеже привући, и он је пристао на сарадњу тек када га је на то наговорио Стевча Михаиловић.⁸³⁴ Убрзо је постављен за потпредседника Скупштине. Калај помиње да је Мариновић планирао да као владине посланике именује Јована Ристића и Јована Белимарковића. Иако је председник владе указивао да „Ристић представља силу која се не може игнорисати“, његова намера наишла је на оштро одбијање

⁸³⁰ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 350–352.

⁸³¹ М. В. Радоњић, *Гамбета и Ристић*, Календар Просвјета (Сарајево), 1912, 57–59; Ч. Попов, *Француска и Србија: 1871–1878*, Београд, 1974, 90–91.

⁸³² АС, ПО, к. 40 л. 97. Избори Марковића, Бошковића и Николајевића представљали су велику проблем по владу. Јован Бошковић је изабран упркос чињеници да се налазио у затвору. Такође, кнез Милан је нагласио да би избор Јеврема Марковића посматрао као атак на своју личност. Након поновљених избора и услед полицијских притисака, Марковића није успео да уђе у Скупштину. Д. Јовановић, *нав. дело*, 83.

⁸³³ Д. Јанковић, *нав. дело*, 187.

⁸³⁴ *Животопис Јеврема Грујића*, 87.

млађих чланова кабинета, Аћима Чумића и Чедомиља Мијатовића.⁸³⁵ Чумићева тврдња да је Мариновић својом „млаком“ политиком ојача непријатеље владе, у принципу јесте тачна. Притом, Мариновић концесијама није придобио политичке противнике, а њима је од себе отуђио своје сараднике.⁸³⁶ Калај је закључио да је Мариновићу за тако нешто недостајало политичке енергије коју је поседовао Ристић.⁸³⁷ Потоњи је далеко вештије излазио на краја са проблемима унутар Министарства, али и у народном представништву. Мариновићева влада пала је на скупштинској адреси, која је прихваћена са само три гласа више. Председник владе је то протумачио као израз неповерења Скупштине, те је поднео оставку.⁸³⁸

Нову владу саставио је Аћим Чумић, мада је од самог почетка било евидентно да она неће бити дугог века, те ју је и *Исток* означио као прелазну.⁸³⁹ Намера кнеза Милана била је да придобије подршку Скупштине увлачењем у кабинет Љубомира Каљевића, иако је то наилазило на оштро противљење Аћима Чумића. Чедомиљ Мијатовић је напустио владу због Каљевићевог уласка.⁸⁴⁰ Овај кабинет није успео да се одржи ни два месеца.⁸⁴¹ Није умео на одговарајући начин да изађе са „нарогушеном“ Скупштином, док је и савременицима је било очигледно да су се министри слагали као „рогови у врећи“.⁸⁴²

Иако је притисак да се Ристићу повери састављање нове владе био све већи, кнез Милан је након 1873. одбијао сваку сарадњу са Ристићем. Симптоматична је ситуација која се десила након повратка кнеза Милана са пута по Европи. Ристић се нашао у свити која је требало да дочекала кнеза. Српски владар је преко Филипа Христића поручио Ристићу, да његово присуство није пожељно.⁸⁴³ Када је у време Чумићевог министарства постало јасно да оно неће бити дугог века, кнез се одлучио да пре поверење укаже Јеврему Грујићу, него Ристићу. Међутим програм владе и личности које је Грујић предложио нису наишле на одобравање кнеза Милана.⁸⁴⁴ Нови кабинет саставио је Данило Стефановић, дотадашњи државни саветник, и личност која се није истицала у политичком животу Србије.⁸⁴⁵

Неопходни вођа

Политичка ситуација у Србији током Чумићеве владе и након њеног пада била је крајње незавидна. Скупштина са краја 1874, која је после дужег времена одржана у Београду а не у Крагујевцу, испала је лоше по Мариновићеву и Чумићеву владу, те је распуштена. Јаз између кнеза и Скупштине био је све већи. Владар је нагињао конзервативнијим елементима, док су у

⁸³⁵ *Дневник Бењамина Калаја*, 615.

⁸³⁶ Ј. Милановић, *Аћим Чумић о разлозима пада Мариновићевог кабинета*, 325–327.

⁸³⁷ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.850, док. 41 (1874).

⁸³⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 377–378.

⁸³⁹ *Исток*, бр. 8, 22. јануар/ 3. фебруар 1875.

⁸⁴⁰ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.868, док. 59 (1874); И Калај и Крстић говоре да је Каљевић иза себе имао педесетак народних посланика који су присталице његове политике *Дневник Бењамина Калаја*, 620; Н. Крстић, *Јавни живот II*, 255.

⁸⁴¹ Чумићева влада трајала је од 7. децембара 1874. до 3 фебруара 1875. године. *Владе Србије*, 127.

⁸⁴² Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 147–150.

⁸⁴³ *Дневник Бењамина Калаја*, 609.

⁸⁴⁴ Д. Јанковић, *нав. дело*, 190; Грујић је предлагао да на чело владе стане Стевча Михаиловић, а да се као министри нађу Алимпије Васиљевић, Љубомир Каљевић, Милан Пироћанац, Стојан Бошковић, Димитрије Матић. АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.983, док. 4 (1875); Н. Крстић, *Јавни живот II*, 272.

⁸⁴⁵ *Владе Србије*, 130.

Скупштини већину имали либерали. Уопште, нестабилна политичка и друштвена ситуација погодовала је јачању револуционарних и народњачких снага, али и присталицама династије Карађорђевић. Док је владар, чији се престо све више климао, око себе постепено окупљао млађу генерацију политичара на коју је тек требало да се ослони, дотле је све јачала снага оних који су се од социјализма постепено прелазили у радикализам. Јеврем и Светозар Марковић, због идеја које су пропагирани нису могли да наиђу на благонаклон став владара и тадашњих влада. Притом је и њихово породично опредељење као антиобреновићеваца додатно продубљивало јаз. Програмом опозиције из 1871, Јеврем Марковић је постао главни идеолог радикала, а да је радикализам практичније решење за борбу, у земљи где нема пролетаријата, указивао је и свом брату Светозару.⁸⁴⁶ Велики искорак за радикале/социјалисте представљао је улазак у Скупштину Јеврема Марковића, Адама Богосављевића и Милије Миловановића 1875. године. Њихово опозиционо деловање којим су тражили укидање бирократије и смањење чиновничких плата и пореза, имао је изванредан одјек међу народним масама. Иако се, у том тренутку, није радило о великом броју посланика, они су наступали као целина.⁸⁴⁷

Немоћ Мариновићеве и Чумићеве владе да изађе на крај са политичком, друштвеном и економском ситуацијом у земљи доводило је до пораста популарности Јована Ристића, који је у јавности све више сматран „ослободиоцем“. Чак је и Калај, поред огромних антипатија, дошао до уверења да је само Ристић способан „да спречи анархију“.⁸⁴⁸ Разлог за тако нешто лежи у Ристићевој политици у периоду Другог намесништва, када је поставио основе власти коју његови наследници нису успели да испрате. Како је Чумић приметио, Намесништво је за време свог мандата учинило све „да учини себе неопходним, а све друге немогућим“.⁸⁴⁹

Јован Ристић је, још у периоду док је био министар у Блазнавчевој влади, истицао да и у случају пада са власти неће остати без странке.⁸⁵⁰ Наредне године савременицима то није деловало тако. Калај је у извештају тврдио да је Ристићева странка најмања али „никако и најслабија“.⁸⁵¹ Ристић је веома брзо успео да обнови своје раније савезе. Брзо се измирио са Филипом Христићем. Поново су му пришли Бабадудинци. Убрзо нашао заједнички језик са Милетићем, коме је Ристић био далеко ближа опција у Србији него конзервативне владе.⁸⁵² Колико год да је било жалбе да људи „не могу да трпе Ристића“, његова „понижавања“ и „карактер“, исти су се и даље држали Ристића и поново му прилазили. Јасно је да је било нетрпељивости према његовој хладној личности, можебити да се управо због тога се све више веровало у његове политичке способности. Уопштено, покушаји са конзервативним владама, како се у историографији називају три кабинета 1873–1875, показала су да је једино Ристић способан да држи довољно актера на окупу који су на унутрашњем плану могли да омогуће какву-такву политичку стабилност. Не треба сметнути са ума да је томе кумовало и то што је

⁸⁴⁶ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма. Живот и дело Павла Паје Михаиловића (1845–1915)*, Београд, 2013, 99, 122, 156; Д. Јовановић, *нав. дело*, 181; Да је Светозар Марковић у радикализму видео практичније решење показује и писмо које је упутио сестрама Нинковић у Новом Сад, где износи тајни програм „као основ практичног рада“ и у који је унето само оно „што се може постићи у данашње време“, Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, 200; *Програми и статуту српских политичких странака*, 80.

⁸⁴⁷ Наредне, 1876, године Никола Пашић, један од најзначајних следбеника Светозара Марковића, писао је Јеврему Марковићу након једног његовог испада у Скупштини о потреби очувања партијске дисциплине радикалаца. Исте године, Никола Пашић у једном писму Миши Димитријевићу износи програм радикала, што нам указује да се радикали у том тренутку имали јасну организацију и програм. Д. Јанковић, *нав. дело*, 325; *Програми и статуту српских политичких странака*, 80–82.

⁸⁴⁸ *Дневник Бењамина Калаја*, 589, 625.

⁸⁴⁹ Ј. Милановић, *Аћим Чумић о узроцима пропасти Мариновићевог кабинета*, 329.

⁸⁵⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, 506.

⁸⁵¹ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.850, док. 41 (1874).

⁸⁵² *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 74.

владар још увек био млад и недовољно искусан у државним пословима, али и политичким комбинацијама.

Завршни чин Ристићевог повратка требало је да представљају либерали. Ако је веома брзо повратио добре односе са „либералима од 1868“, са светоандрејцима ствари нису текле глатко. У „епоси либерализма“, како су у српској историографији означене седамдесете године 19. века, либерали су имали много више утицајнијих политичких фигура у односу на остале политичке групе.⁸⁵³ Међутим, либерална партија у том тренутку није била „формално кристализована ни консолидована“, нити је имала свој јединствени политички програм или једно гласило које је говорило у име свих либерала. Многи су и даље настојали да се извуку из канци водеће Ристићеве улоге, која од 1868. није била само политичка већ је увелико прерасла и у идеолошку. Једну посебну групу чинили су либерали окупљени око листа *Будућност*, на челу са Љубомиром Каљевићем и Урошем Кнежевићем, који је био уредник тог гласила. Ту се тек, донекле, може убројати и Владимир Јовановић. Засебну групу чинили су Јеврем Грујић и Стевча Михаиловић. Како је Јован Милићевић закључио, иако су начелно били ближи групи око Каљевића, у пракси су то били Ристићу.⁸⁵⁴ Наравно, личне нетрпљивости условиле су да Грујић нема превише поверења у Ристића, али су за разлику од Каљевићеве групе одржавали добре односе са либералима блиским Ристићу, посебно са Радивојем Милојковићем.⁸⁵⁵ Јован Ристић је настојао да у потпуности на своју страну привуче Михаиловића и Грујића. *Исток* је већ након кнежевог путовања у Цариград истицао њих као кандидате за нову владу.⁸⁵⁶ Проблем у тим односима могао је да представља Грујићев улазак у Скупштину као владиног посланика. Деловало је, барем на кратко, да је Јеврем Грујић успео да поврати своју ранију снагу и углед.⁸⁵⁷ Такође, тада у *Истоку* излази чланак о Грујићу, где се истичу његове заслуге током Светоандрејске скупштине, те да је увек био веран либералном правцу. На тај начин Ристић је Грујићу нудио сарадњу, али га је тим чланком упозоравао и на начелну недоследност уколико уђе у ближу сарадњу са конзервативцима.⁸⁵⁸

Коначан подстицај за приближавање Ристића и осталих либерала дошао је споља. Сукоб између херцеговачког сељаштва и турских заптија који су прогнали хајдучку чету Пере Тунгуза у близини Невесиња, иако се чинио као безначајан догађај, убрзо је попримио много шире размере. „Невесињском пушком“ од 9. јула 1875, започет је устанак у Херцеговини, који се брзо ширио, те је већ 16. августа захватио и Босанску Крајну. За месец дана устанка устаничке чете су бројале 7.000 људи, чији се број постепено увећавао добровољцима из Црне Горе и две добровољачке чете из Србије. Паралелно са ширењем устанка и турским одмаздама растао је и број бегунаца што у Србију и Црну Гору, а знатно више у Аустро-Угарску.⁸⁵⁹ Устанак у Босни и Херцеговини узнемирио је духове у Србији, Црној Гори, као и српско

⁸⁵³ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, 335.

⁸⁵⁴ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 214–215.

⁸⁵⁵ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.850, док. 41 (1874); Радивоје Милојковић често се налазио на мети *Будућности*, која је осуђивала његову политику као министра унутрашњих дела: „Држао је да божијом милошћу његова столица вечно над народом“. *Будућност*, бр. 44, 31. мај/11 јун 1874, 157.

⁸⁵⁶ *Дневник Бењамина Калаја*, 590.

⁸⁵⁷ Чумић као један од разлога за оставку на месту председника Владе наводи да није могао да се мери са Грујићем у „неједнакој борби“. „Грујић је победитељ у скупштини. Он је изван скупштине вођа једне развратне банде“, закључио је у: *Аћим Чумић о узроцима пада Мариновићевог кабинета*, 331.

⁸⁵⁸ *Јеврем Грујић, Исток*, бр. 6, 17/29. јануар 1875; У писму уз 1880. године Јеврем Грујић пише Михаиловићу, да су конзервативци након Ристићевог пада политику светоандрејца сматрали као „наше преливање у њих“. Светоандрејци су позиционирали себе између Ристића и Мариновића. АС, ПО, к. 40 л. 103.

⁸⁵⁹ Опширније: В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878, друго издање*, Београд, 1996, 49–82; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 171–176; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, прва књига, први рат*, Београд, 1896, 14–40.

становништво у Угарској. Ратоборно расположење је расло. Многи у Србији су у устанку видели дуго чекану, вишедеценијску прилику, да се поведе борба за ослобођење и уједињење српског народа на челу са Кнежевинам Србијом. То је било константно подгревано и преко *Истока*.⁸⁶⁰ Стање духова у Србији, довело је до стационарања турске војске уз саму границу Кнежевине. Велике силе су посебно биле алармиране догађајима из лета 1875. године, те су настојале да онемогуће сваки утицај Србије на догађаје у Босни и Херцеговини.

Кнез је још средином марта престао да игнорише Ристића, те га је све чешће позивао на двор.⁸⁶¹ Након избијања устанка поново је пропао покушај о влади у којој би се нашли Ристић и Мариновић.⁸⁶² Владар је без успеха усмеравао Ристића на Косту Цукића и Магазиновића. Након тога је и Обреновић одбио предлог о кабинету на чијем би се челу нашао Стевча Михаиловић. Скупштински избори који су одржани средином августа поново су дали већину либералима, што је коначно натерало кнеза на попуштање.⁸⁶³ Прво акционо министарство, како се неформално назива, формирано је 31. августа 1875. године на челу са Стевчом Михаиловићем и са Ристићем као министром спољних послова. Истицање Михаиловића за председника Министарског савета био је тактички потез Ристићев. Михаиловић је у том тренутку наступио као неко ко је „ублажавао суревњивости међу политичарима“. Стари обреновићевац био је компромисно решење.⁸⁶⁴ Јеврем Грујић је постављен за министра унутрашњих дела, Радивој Милојковић правде, док је Каљевић постао председник Скупштине.⁸⁶⁵ Како је Никола Крстић приметио, био је то скуп „најјачих“ људи који чине „народно – либералну“ партију, те да је од истакнутијих још само Владимир Јовановић недостајао.⁸⁶⁶ Такође, и конзервативцима је Михаиловић био прихватљивије решење од Јована Ристића. Ипак, савременицима је било јасно да ће Ристић водити главну реч у државним пословима. Истицањем Михаиловића у први план, Ристић је „жртвовао форму, да би спасио садржину“.⁸⁶⁷

Повратак Ристића изазвао је незадовољство Петрограда, који је и даље зазирао од његових хазардерских потеза, који се нису уклапали у главни правац руске балканске политике. Беч је за разлику од 1873. мало ублажио став. Андраши је изјављивао да се не плаши Ристића у влади. Кнез Милан је одлучио да се обрати Ристићу тек након пристанка Беча. Делује да су се у Двојној монархији више плашили од ескалације унутрашњег стања у земљи, него од Ристића на власти. У Бечу су итекако били свесни да је Ристић преко *Истока* додатно подгревао ратоборно расположење, мада Николаус фон Вреде, нови аустроугарски конзул, није могао да буде сасвим сигуран да ли је Ристић то чинио зато што је стварно представљао ратну опцију или зато што је желео да се додвори Омладини.⁸⁶⁸ „Чудно би и кобно било, када би министар Ристић, кога је

⁸⁶⁰ „Крвав крсташ у руке па у Босну и Херцеговину“, био је тек један од многих позива да је куцнуо „дванаест час“, те да Србија треба да се упусти у рат са Османским царством. *Исток*, бр. 67, 24. јул/ 5. август 1875.

⁸⁶¹ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.989, док. 9 (1875).

⁸⁶² С. Милетић, *Сабрани списи III*, 466.

⁸⁶³ *Русија и босанско-херцеговачки устанак : 1875-1878. Св. I*, приредио Б. Павићевић, Титоград, 1985, 321.

⁸⁶⁴ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 10; Н. Крстић, *Јавни живот II*, 292.

⁸⁶⁵ У Министарству су се још нашли Алимпије Васиљевића као министар просвете и црквених дела, Коста Јовановић као министар финансија, Тихомиљ Николић као министар војни, док је Михаиловић добио и ресор грађевина. *Владе Србије*, 135.

⁸⁶⁶ Н. Крстић, *Јавни живот II*, 293.

⁸⁶⁷ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 10; М. Јовановић–Стојимировић, *нав. дело*, 302; *Русија и босанско-херцеговачки устанак I*, 341–342.

⁸⁶⁸ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 2.038, док. 43 (1875); *Светозар Милетић и Народна странка II*, 664–666; С. Терзић, *Јован Ристић и заветна мисао српска*, 280.

туђина због тобожњег звецкања са сабљом поткопавала, сада засвирао у идилску фрулицу мира“, писао је и Светозар Милетић у *Застави*.⁸⁶⁹

Народна скупштина сазвана је за 9. септембар 1875. године у Крагујевцу. Кнез Милан се након престоне беседе вратио у Београд.⁸⁷⁰ Адреса кнезу је требало да одреди држање Скупштине према устанку у Босни и Херцеговини. На састанку одбора за адресу формирана су два пододбора. Први, у који је од министара ушао Ристић, тицао се састављења адресе као јавног акта. У другом, који је за задатак имао састављање тајног додатка, нашао се Грујић. Најважније питање које се нашло пред члановима одбора било је какав ће положај Србија заузети према устанку. Сви чланови сложили су се да Кнежевина треба помагати устанике. Међутим, када је постављено питање да ли исто треба чинити по цену рата, појавили су се гласови против. На крају, тек након поновљеног гласања, адреса и њен тајни део прихваћени су са двадесет и једним гласом за и дванаест гласова против. У извештају предлога одборске већине је наведено да Србија не може да буде „непомична“ према борби у којој „су наша браћа устала, да се за своју слободу, за своја човечанска права боре на живот и смрт.“ Равнодушност Србије, довело би у питању њену репутацију међу српским народом. Тиме се настојало да се посебно апострофира водећа улога Кнежевине, али и терет одговорности коју ће носити у случају да се оглуши о позиве за ослобођење оних које је у томе подржавала. Изражена је и бојазан да ће се Источно питање, као и питање Босне, решити мимо Србије, што је доводи у опасност да у постојећим границама постане „плен неког силнијег суседа.“ У „тајном додатку“ нашле су се одлуке за припрему земље за рат са Турском. У њему је истакнуто одобрење влади да тражи зајам од три милиона дуката, или тридесет и шест милиона динара, који би био расподељен на помагање устанка, војну спрему, док је последња трећина требало да послужи као резерва у случају да дође до рата. Такође, предвиђено је образовање једног скупштинског одбора који ће надирати владин рад на закључивању зајмова и контролисати трошење добијених средстава.⁸⁷¹

Предлог адресе се на тајној седници нашао пред народним посланицима 17. септембра. Јован Ристић је том приликом одржао говор пред посланицима. Није крио да су гарантне силе против уласка Србије у рат. Уосталом, тврдио је да силе никада нису „буниле народе“, те да Србију још одлучније одвраћају од било какве акције. Ни у погледу балканских савезника није био оптимистичнији. Нагласио је да од Румуније треба очекивати тек пријатељску неутралност, да Бугари немају један центар, са којим би се могао постићи чврст договор, те да се једино на Црну Гору може рачунати. Највише га је мучило питање Грчке, са којима није крио да су односи хладни. Међутим, истакао је да тај потецијални савезник неће пропустити прилику да се „ползује“ уколико се догађаји развију. Подвукао је да је, упркос силама и савезницима, најбитније „да знамо шта хоћемо и шта можемо, па ако и можемо оно што хоћемо, онда наша одлука не треба да загне за противност сила.“ На питање посланика Милутина Гарашанина какав је став владе о адреси, стигао је одговор да ако је Скупштина вољна да прихвати адресу, да је онда и влада спремна да прихвати терет које њено извршавање носи. У супротном њен рад није могућ. Резултат гласања био је такав да је већина од 77 посланика била за потпомагање устанка по цену рата, насупрот тридесет гласова против.⁸⁷²

Последња реч била је на владару. Одређена је скупштинска делегација, од осам чланова, која је уз пратњу министра правде, Милојковића, требало да однесе кнезу тајни додаток адресе,

⁸⁶⁹ С. Милетић, *Сабрани списи III*, 464; „У Ристића беху упрети очи свију оних, који желеше видети Србију на мегдану. *Српска зора*, бр. 6 (1876), 136.

⁸⁷⁰ *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)*, прир. Д. М. Ковачевић и М. Самарџић, Нови Сад, 2005, 42–44.

⁸⁷¹ *Записи Јеврема Грујића. Књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Београд, 1923, 109–116.

⁸⁷² *Исто*, 118–126; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 51–53.

али и Закон о ванредним приликама. Кнез је у таквим одлукама видео рушење својих прерогатива. Испоставило се да су разлике у „назорима између кнеза и владе велике“. Кнез је ради додатних објашњења инсистирао да у Београд дође Ристић, кога је очигледно сматрао за најодговорнијег. Михаиловићу, номинално шефу кабинета, поручено је „да седи код куће“. Министар иностраних дела, је у Београд пристигао 28. септембра. Кнез је начелно пристао на зајам, али је сматрао да је одбор од девет чланова који би контролисао трошење новца противустанан, са чим се Ристић није сложио. Пошто је по кнежевој жељи Скупштина премештена у Београд, српски владар је решио да се директно обрати посланицима, без присуства својих министара, што је са њихове стране протумачено као израз кнежевог неповерења. Чланови владе су након ове кнежеве одлуке поднели оставке. У име Министарског савета потписао их је Ристић, не Михаиловић, што је још један од показатеља стварног примата министра иностраних дела.⁸⁷³

Иако је Ристић, како је писао Михаиловићу, тврдио кнезу да датој ситуацији не треба „расправљати о параграфима“, подразумева се да то није био главни разлог пада владе. Каљевић, коме је указано поверење да састави нови кабинет, у својим успоменама наговештава да је кнез Милан Ристићу посебно замерио такав став јер је и сам знао расположење европске дипломатије.⁸⁷⁴ Још током одржавања скупштине, Обреновић је писао министру иностраних дела да се не доносе брзоплете одлуке које би се лоше одразиле на будућност Србије, те га је подсећао да се на самој граници налази 75.000 турских војника.⁸⁷⁵ У *Дипломатској историји* Ристић пише да је кнез своје мишљење формирао под утицајем европске дипломатије, али и да је био заузет женидбом, обзиром да је Наталију Кешко испорсио јуна месеца у Бечу. Опет, Ристић је инсистирао да адреса не садржи „крајња средства, тражи коначан лек, али не предрасуђује правац“. Нагласио је да је кнезу хтео да саветује да „без нужде“ не улази у рат.⁸⁷⁶ Ипак, Ристић је својим држањем као министар одавао утисак неког ко је одлучан да ступи у рат. Каљевић, касније, није могао да се начуди, како је поред толиких разлика у ставовима владара и владе, било могуће да министри пред скупштином заузму толико ратоборан став.⁸⁷⁷

Очекивано, притисак дипломатије на кнеза био је огроман. То показује демарш великих сила, који је упућен два дана након пада првог акционог министарства. Посебно је претећи тон Петрограда одиграо значајну улогу на кнежев став.⁸⁷⁸ Да је Ристић био спреман противно саветима европске дипломатије да уђе у рат, могло се уочити и у његовом говору пред посланицима. Са друге стране, и ранијом политиком је показао да се не води до краја саветима Петрограда. Њих свакако није могао да игнорише, јер је Русија у његовим политичким плановима била незаобилазан чинилац. Јасно да је настојао да Петроград стави пред свршен чин. Према оцени Димитрија Ђорђевића, Ристић је покушао да Русију „вуче са собом“.⁸⁷⁹ Ипак, 1875. године Ристић је био тај који је морао да се повуче.

⁸⁷³ АС, ПО, к. 39, л. 132; АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 164, 172, 190, 193, 195, 198; *Записи Јеврема Грујића III*, 148–150; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 53–58; *Владе Србије*, 133.

⁸⁷⁴ Љ. Каљевић, *Моје успомене*, приредио С. Турлаков, Ужице, 2006, 14–15.

⁸⁷⁵ АСАНУ, ЈР, IX–5, бр. 176.

⁸⁷⁶ *Дипломатска историја Србије I*, 53, 56–57.

⁸⁷⁷ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 12.

⁸⁷⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 388–389.

⁸⁷⁹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962, 39.

Велика источна криза

Дипломата и Рубикон

„У нас мисле једни, да се у народном животу не може ништа свршити без помоћи дипломације, а други опет држе, да се све и свагда мора мимо њу радити.

Погрешно суде и једни и други; јер ни једно ни друго мишљење не важи за свако време. Има тренутака, кад је одвећ опасно дипломацију презирати, а има их, кад управо мимо њу ићи треба.

Ко дакле има право? Онај, који ни с које тачке није предубеђен, већ ради у довољном познавању и своје снаге и јачине интереса, с којима се у сукоб улази.“

Јован Ристић, *Бомбардовање Београда*

Устанак у Херцеговини, након тога и у Босни, од самог почетка заокупио је пажњу великих сила. Да је Османско царство буре барута, те да је и најмањи покрет брзо могао да поприми знатно шире размере, европским дворовима је било јасно годинама уназад. Стога је почетак кризе, која је постала познатија као Велика источна, представљао додатни изазов у међусобним односима великих сила, чији су интереси већ наилазили на многобројна конфликтна питања.

Аустро–Угарска и Русија, чланице Тројецарског савеза, као најзаинтересованије за даљи развој догађаја у Османском царству преузеле су иницијативу у наметању дипломатских решења. Даља ескалација устанка неминовно је задрала у проворазредне спољнополитичке интересе обе силе, те је постојећи савез био на озбиљном испиту. На њихову иницијативу настала је идеја о конзуларној комисији, чији је задатак био да посредује између турских власти и устаника. Иницијативу су прихватиле и остале силе. Међутим, рад комисије није донео позитивне резултате. Устаници су одбацили посредничке понуде. Тражили су јасније гаранције за реформе, а не да њихово прокламовање остане само на папиру.⁸⁸⁰

Ратоборно држање Србије и Црне Горе додатно је компликовало ствари за силе. Њихов евентуални улазак у рат против сизерена, уводио је Источно питање у нову фазу. За тако нешто велике силе, током јесени 1875, нису биле дипломатски припремљене. То се односило како на западне силе, тако и на Русију. На исто указују и огромни притисци на српског кнеза и демарш гарантних сила приликом пада Првог акционог министарства. Са друге стране, постајало је све јасније да Османско царство није било способно да изађе на крај са проблемима у сопственом дворишту.

У паљењу и мотивисању покрета у Херцеговини важну улогу је играо Беч. Пут Франца Јозефа у Далмацију априла и маја 1875, када се размахивао паролама да је непоколебљиви заштитник хришћана, доста је утицао на узнемиравање духова у суседним турским провинцијама. Нема сумње да је Хабзбуршка монархија од свих сила дипломатски најспремније дочекала кризу. Још крајем јануара 1875, када се очекивао сукоб Турске и Црне Горе, у Бечу је

⁸⁸⁰ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 174–175; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 65–67.

сазван Крунски савет на коме су учествовали цар Франц Јозеф и војни врх на челу са надвојводом Албрехтом. Од представника цивилних власти једино је Андраши био присутан. Тема је била предстојећа криза и питање Босне и Херцеговине. Намере војних кругова према поменути провинцијама биле су и пре тога јасне.⁸⁸¹ Важан је био Андрашијев наступ. Сложио се да је поседање Босне и Херцеговине за интересе Монархије потпуно исправан циљ. Међутим, нагласио је да се мора строго повести рачуна о тренутку, начину и средствима. Истакао је да окупација никако не би требало да изгледа као освајачки поход, већ да се Европи представи као нужност у циљу заштите „сигурности и интегритета“ Монархије.⁸⁸²

Уочљива је велика разлика у политици према Босни, у односу на оно што је Андраши раније тврдио кнезу Михаилу и намесницима. Након наименовања Андрашија на место министра спољних послова Двојне монархије, дуализам, који су мађарске политичке елите настојале да очувају, ушао је у нову фазу. Андраши се вољно или не, за ову тему потпуно тривијално питање, постепено приближавао интересима војне странке. И поред свог „пристанка“ на окупацију Босне, као врсте компромиса са Бечом, и даље је на истом састанку био изненађен апетитима војних кругова. Наиме, надвојвода Албрехт је истицао да поред Босне и Херцеговине, примарни интереси Монархије диктирају контролу над Рашком облашћу, простором који је од 1865. носио административни назив Новопазарски санџак.⁸⁸³ Андраши није био до краја сагласан. Истакао је да се не смеју у потпуности занемарити жеље Србије и Црне Горе. Поседањем тог, по њему трусног и стратешки тешко одрживог подручја, Монархија би на себе само навукла гнев балканских хришћана. Сматрао је да одређено заокруживање граница Србије и Црне Горе потребно, јер би се тако купила њихова оданост Двојној монархији. Иако је почетком 1875. аустроугарске интересе заустављао на Дрини, две године касније Андраши се није држао тог става.⁸⁸⁴

Почетак Источне кризе указивао је на то да се у Аустро–Угарској може говорити о две политике, једној коју је симболизовала војна странка у Бечу, и другој која је била оличена у Андрашију. Ипак, стиче се утисак да је између њих постојала разлика у средствима и методу, не у циљу. Уосталом, од самог почетка устанка, Монархија је настојала да у погледу Босне и Херцеговине, устали статус „најзаинтересованије силе“. Гувернер Далмације, Гаврило Родић, је

⁸⁸¹ Планови мајора Темела и генерала Фридриха Бека из 1869. године, као и Вагнерова афера показатељи су амбиција Беча. Мада су први такви планови настали још 1844. године. У Бековом и Темеловом плану истицана је као животна потреба Монархије да се због поседа у Далмацији Србија и Црна Гора држе даље од Босне и Херцеговине. На савету у Бечу из јануара 1875. Андраши је предложио да се Темелов елаборат о „сувим границама“ узме као основа. ННStA, РА XII, kt. 95, Oberst Boeck, Wien, 29. Jänner 1869; I. Diószegi, *Die Außenpolitik der Österreichisch–Ungarischen Monarchie*, 326; W. S. Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army. Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*, London, 1995, 59–63.

⁸⁸² A. Dz. P. Tejlor, *нав. дело*, 229; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923*, New York, 1966, 180; М. Вукчевић, *О политици грофа Андрашија према нашем народу пре источне кризе*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, бр. 6 (1933), 390–393; Д. Берић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878*, Београд, 2000, 252–253; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 279; Исти, *Стварање Југославије 2*, 290; С. Терзић, *Јован Ристић и заветна мисао српска*, 284; Н. Haselsteinder, *Zur Haltung der Dounaunonarchie in der Orientalischen Frage*. in: *Der Berliner Kongress von 1878. Die politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, hg. R. Melville und H-J. Schröder, Wiesbaden, 1982, 228–231; Иштван Диосеги је овакве Крунске савете видео као аномалију дуалног уређења. На њима су доношене најважније стратешке одлуке, а осим војног врха био је једино Андраши присутан. По његовој оцени крунски савети су „оживљали“ време апсолутизма. Обављани су у тајности без знања заједничких министара. *Die Außenpolitik der Österreichisch–Ungarischen Monarchie*, 135.

⁸⁸³ Већ тада су бечки војни кругови имали јасне аспирације према Солуну. Надвојвода је тврдио да је окупација наведеног простора важна због железнице која би ту пролазила. Додао је да интереси Монархије не дозвољавају да Србија и Црна Гора успоставе заједничку границу. Исто би подразумевало да одређени економски интереси Аустро–Угарске зависе од воље малих балканских држава.

⁸⁸⁴ М. Вукчевић, *нав. дело*, 393–395; I. Diószegi, *Die Außenpolitik der Österreichisch–Ungarischen Monarchie*, 321–325.

током јесени 1875. и почетком 1876. апеловао на Андрашија да се изврши војна интервенција у побуњеним Османским провинцијама. Потоњи је његове захтеве игнорисао.⁸⁸⁵ Аустроугарски министар спољних послова веровао је да није дошло до правог тренутка за такву акцију. Још увек се није могао предвидети даљи развој догађаја. Био је противан потезу који не би наишао на одобрење осталих сила, и који је водио у директну конфронтацију са Петроградом. Дипломатски терен за супротно није био припремљен. Стога се Андраши одлучио за нешто другачији метод, покушај одржања турске власти у Босни и Херцеговини кроз реформе.⁸⁸⁶ То је изразио у *Меморандуму о босанско-херцеговачком питању* од 30. децембра 1875, који је постао познатији као Андрашијева нота. У основи меморандум је садржао тачке на које се Порта номинално обавезала још у Хатихумајуну из 1856. и каснијим законским актима. Радило се о слободи вероисповести, једнакости пред законом, забрани закупа пореза, да се порез који је сакупљен непосредно искористи за подмиривање потреба у Босни и Херцеговини, те испуњавање одређених одредби из Саферске наредбе из 1859. године. Предвиђено је да спровођење реформи контролише мешовита хришћанско-муслиманска комисија. Да би предупредио ефекат ноте, султан је издао ферман 12. децембра. Међутим, ситуација у Османском царству била је све лошија. Поправљању слике није допринело ни државно банкротство октобра 1875. године. На Андрашијеву ноту пристале су Русија и Немачка, након тога Француска и Италија. Најдуже се чекало на Велику Британију, која је пристанак да стави печат на меморандум, те да се исти у име гарантних сила преда Порти дала тек 18. јануара 1876. године.⁸⁸⁷

Како је наилазила на притисак сила, Порта је била принуђена да прихвати ноту. Султан је на основу Андрашијевог меморандума издао Ираде о реформама 11. фебруара 1876. године. Ипак, турске власти нису журиле са спровођењем прокламованих реформи у дело, нити се о томе претерано размишљало. На њихово прихватање није било спремно ни локално муслиманско становништво као ни беговат. Ништа мање неприхватљиве оне нису биле за устанике, који су у њима видели већ ранија обећања која никада нису испуњена. То је било јасно на састанку херцеговачких првака у Суторини са бароном Гаврилом Родићем, 6. и 7. априла 1876. године. Иако начелно нису одбили реформе, поднели су свој контрапројекат. Убрзо, након консултација са Београдом, и босански устаници су поднели своје захтеве. Били су готово истоветни као и херцеговачки. У оба захтева истицала се нужност аутономије.⁸⁸⁸

Након смиривања дејстава током зимског периода, већ почетком 1876. деловало је да ће устанак узети нови замах. Херцеговци су недуго након султановог прихватања реформи, 24. фебруара однели значајну победу код Муратовице. Иако је дипломатија веровала да ће устанак

⁸⁸⁵ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Гргура Јакшића, Исписи из аустро-угарских архива за херцеговачки устанак, 12.577 А-4, Родић Андрашију, Задар, 22. јул 1876; Такође, отприлике у време избијања устанка у Херцеговини настао је војни план, познатији као, „ad hoc случај“, који је подразумевао улазак аустријске војске у Босни и Херцеговину 25 дана након што буде објављена делимична мобилизација. I. Diószegi, *Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, 86–87, 110, 150.

⁸⁸⁶ Током Крунског савета из јануара 1875, аустроугарски министар спољних послова истицао је да је опстанак Османског царства од велике важности за Двојну монархију, јер би аспирације малих балканских држава још увек биле окренуте према Турској, а не другде. Истакао је да владавина „вегетирајуће“ Турске у Босни и Херцеговини сама по себи није опасност за поседе у Далмацији. Ипак, тврдио је, огромна би разлика настала ако би те провинције доспеле у руке Србије и Црне Горе. У том случају Аустрија би преузела улогу Османског царства и постала „болесник“.

⁸⁸⁷ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 177–179; *Русија и босанско-херцеговачки устанак св. 2. Почетак рата на Балкану 1875–1878*, прир. Б. Павићевић, Титоград, 1986, 22–23, 28–29, 34–35.; V. Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opsanka Osmalijske carevine u Levantu i na Balkanu, drugo izdanje*, Sarajevo, 1965, 169–170.

⁸⁸⁸ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 179–181; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 408; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 74–75.

постепено бити угашен, са пролећа 1876. дешавања су се кретала у супротном смеру.⁸⁸⁹ Непосредно после истицања примирја из Суторине, херцеговачки устаници су поразили турске трупе у близини Никшића. У Босни, где се средиште покрета усталило у Црном потоцима, дошло је до новог таласа, који је свој зенит достигао априла 1876. године. Ипак, већ тада се испоставило да устаници у Босни нису били способни да изађу на крај са башибозлцима и четама босанских муслимана. Недостајало је оружја, док је вођство било неискусно и подељено, те је устанак већ крајем априла поново сведен на раније размере. Током читавог периода Велике источне кризе, устаничке снаге са севера нису успеваале да се повежу са онима на југу Босне. Према оцени Васе Чубриловића, покрет је био сведен на „појачану хајдучију“, која није успела да освоји ниједан важнији град.⁸⁹⁰

С пролећа 1876. са појачаним дејством устаничких деловања паралелно је растао фанатизам муслимана. Извештаји који су стизали из Босне и Херцеговине били су пуни описа насиља башибозлука и осталих нерегуларних турских трупа. Број хришћанског становништва који је настојао да пребегне у Аустрију или Србију био је огроман. Разаране су цркве, школе, домови, док башибозлци нису штедели ни оно становништво које није бежало са својих огњишта. Дипломатију је посебно разјарило убиство немачког и француског конзула у Солуну почетком маја месеца. У јавном мњењу Европе посебно је дубок траг оставило насилно и брутално гашење устанка Бугара од стране башибозука крајем маја 1876. године. Постало је очигледно да Порта нема снаге да успостави ред и да су ствари увелико измицале контроли.⁸⁹¹

Берлину је криза изазвана босанско-херцеговачким устанком добро дошла, јер је исте године у „рату на видик“ постојала могућност ескалације односа са Француском. Заплет на истоку, скретао је пажњу Европе на другу страну, те је Немачкој нудио могућност даљих дипломатских маневара. Стога се Бизмарк надао продужењу кризе, не и њеној ескалацији. То је за Берлин, који није имао непосредних интереса на Истоку, значило да може да „загреје руке на ватри“.⁸⁹² Основна преокупација Немачке била је усмерена на понашање две преостале државе чланице Тројецарског савеза. Бизмарк је унапред истицао спремност да прихвати све што се Беч и Петроград између себе договоре. Новом немачком конзулу у Београду, Бреју, поручено је да се о свим текућим питањима договара непосредно са руским и аустроугарским колегом.⁸⁹³ Иако декларативно на том принципу, Бизмарку није повремено сметало да посеје које семе неповерења између Двојне Монархије и Русије. Ипак, у том правцу није ишао далеко. Берлин је посебно пазио на то једна од остале две чланице из Велике источне кризе не изађе као потпуни губитник. У циљу заштите, „полухегемонијалног“ положаја који је Немачка заузела након 1870. године, стварање, поред Француске, још једне реваншистички настројене силе било је нешто што је Бизмарк пошто-пото настојао да избегне. Из Велике источне кризе првенствени интерес Немачке је био да не изађе са лошијим односима са Аустро-Угарском, Русијом и Енглеском него што су били пре њеног избијања. Међутим, како су се односи на терену мењали тако је Бизмарк све више држао залеђе Бечу. То је посебно постало јасно на Берлинском конгресу.⁸⁹⁴

⁸⁸⁹ *Русија и босанско-херцеговачки устанак II*, 154–156.

⁸⁹⁰ В. Чубриловић, *Босански устанак*, 74–75, 135–139, 324–325.

⁸⁹¹ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 407; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 184; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 287; М. S. Anderson, *нав. дело*, 184.

⁸⁹² Интересантна је Андрашијева забелешка поводом Бизмаркове тврдње да Немачка нема директних интереса на Истоку. На једном извештају који му је послао Карољи из Берлина, подвукао је и записао: „ми имамо, и морамо добро промислити, па ако треба и сами поступати.“ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Гргура Јакшића, Исписи из аустроугарских архива за херцеговачки устанак, 12.577 А-4, Карољи Андрашију, Берлин, 2. децембар 1875. године.

⁸⁹³ РА АА, *Türkei*, R 12.087, Билев Бреју, Берлин, 9. јун 1876.

⁸⁹⁴ I. Diószegi, *Bismarck und Andrassy. Ungarn in der deutschen Machtpolitik in der 2 Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Oldenburg, 1999, 266–267; Исти, *Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, 147; М. S. Anderson, *нав. дело*, 188.

Све веће неповерење међу чланицама Тројецарског савеза, добро је дошло Лондону. Како је на тапету био престиж Британије као силе, водећа улога Тројецарског савеза задржала је у статус британске дипломатије, која је након почетног резервисаног деловања постајала све енергичнија. Бенџамину Дизраелију, британском премијеру, није се превише допадало што су силе савеза три цара, имале иницијативу, те је радио на дестабилизацији савеза и његовом распаду. Очување status quo-а у Османском царству био је примарни интерес Британије. Лондон је после дугог и свесног отезања пристао на стави свој параф на Андрашијеву ноту. Дизраели и министар спољних послова, Дерби, на крају на то нису били спремни да пристану у случају Берлинског меморандума.⁸⁹⁵ Француска, је након пораза од Пруске, тежила да опстане на месту велике силе, те је током Велике источне кризе била присутна у дипломатским комбинацијама. Ипак, из Париза су изостајала крупнија решења. Француска, није била спремна да се у игри нерава између Британије и Русије превише приближи некој од те две силе, јер би исто значило удаљавање од друге, што је могло да кошта у евентуалном заплету ствари са Берлином. Како је британски историчар Тејлор закључио, Французи током Велике источне кризе нису урадили ништа, и то је „било сасвим добро“. Важнију улогу није играла ни Италија, која је била спремна да прати сваког ко јој је признавао статус силе.⁸⁹⁶

Иако су све силе номинално стале иза Андрашијеве ноте, у Цариграду се добро уочило да су размимоилажења између њих велика. Стога, поред ситуације на терену, немоћи и нехтења Порте, недовољна сагласност сила била је један од разлога зашто меморандум није имао позитиван епилог. Велика Британија је посебно бодрила Порту у њеном отпору према предлозима који су стизали од стране сила Тројецарског савеза. Ништа мање против Андрашијеве ноте у Цариграду није радио Игњатијев. Све већа несагласност између Русије и Аустро–Угарске у саветима на Порти била евидентна. То је турским властима остављало довољно простора за дипломатске маневре и избегавање предложених обавеза.

Избијање кризе у Босни и Херцеговини нимало није било у интересу званичног Петрограда. Горчаковљева политика која је годинама уназад настојала да дејствује, пре свега, преко центрифугалних сила ка постепеном урушавању Османског царства, од 1875. нашла се на раскршћу. Ескалацију устанка, те евентуални улазак у рат Србије и Црне Горе, Петроград је по сваку цену настојао да предупреди. Ригорозне претње стизале су у Београд и на Цетиње да су Србија и Црна Гора препуштене сопственој судбини уколико се одлуче на сукоб. У дипломатским играма, пред очима руског канцелара и даље је лебдела опасност од поновне кримске коалиције. Иако су Петроград и Беч настојали да учесталим преговорима дођу до „потпуног споразума“, у борби која ће сила другој да наметне своју визију умиривања Источног питања, све више је постајало јасно да су погледи Русије и Аустро–Угарске дијаметрално супротни. Док је, на самом почетку кризе, Андраши остављао Турској да гуши устанак, дотле је Горчаков предлагао посредовање три силе у користи устаника. Међусобно неповерење осликава и деловање Игњатијева у Цариграду. Заправо, *Ирада* из октобра 1875. и ферман, који је донет неколико дана пре Андрашијеве ноте, султан је обзнанио захваљујући притисцима руског амбасадора. Ипак, цар Александар II и Горчаков су дали свој пристанак на Андрашијеву ноту. Горчаков је са почетка 1876. све више у први план гурао идеју о аутономији Босне и Херцеговине, која је по тумачењу Андрашија задржала у виталне интересе Двојне монархије. Како је време пролазило постајало је све јасније да је руском канцелару било све теже да наметне своју концепцију решења, те је био принуђен на попуштање.⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд, 2007, 154–157, 164–166.

⁸⁹⁶ А. Dz. Р. Тејлор, *нав. дело*, 230, 236.

⁸⁹⁷ С. Рајић, *Сто четрдесет година од почетка ратова Србије за независност 1876 – 2016. Претње Европе, нећкање Русије и одлучност Србије*, Српске студије VII (2016), 181, 185–186

Дипломатско решење кризе, услед ситуације на терену, стигло је крајем априла до мртве тачке. Да би се спречило даље удаљавање Беча и Петрограда, самим тим, и распад Тројецарског савеза, дошло је до сусрета Бизмарка, Горчакова и Андрашија у Берлину 11. и 12. маја. Састанак у Берлину је представљао последњи покушај да се дипломатијом реши криза у Османском царству. Иако је за основу преговора узет Горчаковљев предлог о аутономији, који се темељио на захтевима устаника из Суторине, руски канцелар није успео да наметне своја решења. Андраши је једва прихватио и предлог да европска комисија надгледа реформе у Босни и Херцеговини, док је и у другим тачкама успевао да наметне своја виђења. Ипак, Берлински меморандум је отишао корак даље у односу на Андрашијеву ноту. Предвиђено је примирје од два месеца, након чега би започели преговори између Порте и устаника. У случају да се непријатељства продуже три силе су припретиле ефективнијим мерама.⁸⁹⁸

Текст меморандума су поред сила Тројецарског савеза подржале Француска и Италија. Поново се очекивао потез Велике Британије. Међутим, за разлику од Андрашијеве ноте, више није било дилеме. Лондон није био спреман да стане иза понуђеног предлога реформи. Одбијен је под изговором да Тројецарски савез третира Британију као другоразредну силу, те стога што је сматран као превише повољан за устанике. Дипломатска акција сила на тај начин је већ унапред била осуђена на пропаст. Поред тога, догађаји у самој престоници Османског царства измицали су контроли. Још током договора представника три силе у Берлину, након демонстрација у Цариграду, 11. маја са места великог везира збачен је Махмуд Недим-паша. На његово место дошао је Мидхат-паша, чиме је британски утицај на Порту преовладао у односу на руски. Иако се текст Берлинског меморандума нашао пред Портом 30. маја, за његово извршење је било касно. Крајем маја, прво је са престола збачен, а потом и убијен, Абдул Азис I, те је на његово место доведен нови султан Мурат V. Немоћ и неусаглашеност дипломатије, све већа радикализација, како у Цариграду, тако и међу муслиманским становништвом у провинцијама, те све ратоборније држање Србије и Црне Горе, јасно је указивало да је ратни сукоб неминован.⁸⁹⁹

Након пада Михаиловић–Ристићевог кабинета поставило се питање нове владе. Кнез Милан се прво обратио Мариновићу, али је исти понуду одбио јер није имао снаге да састави довољно јаку владу која би се одупрела ратоборној струји.⁹⁰⁰ После неколико дана неизвесности нови кабинет је 8. октобра 1875. формирао Љубомир Каљевић. Нови председник Министарског савета је прихватио мандат тек након што је од Ристића добио гаранције да ће његова влада бити подржавана од стране народних посланика у Скупштини. Сходно Ристићу, нова влада била је састављена од левог крила „либералне странке“, те од „спремних људи“ и „добрих патриота“.⁹⁰¹ Мада су се неки од њих касније убрајали у младоконзервативце, ипак су у Каљевићевом кабинету места нашла и два светоандрејца - Стојан Бошковић и Милован Јанковић.⁹⁰²

⁸⁹⁸ Текст Берлинског меморандума у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, I tom (1876–1918)*, прир. М. Стојковић, Београд, 1998, 33–36.

⁸⁹⁹ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 185–188.

⁹⁰⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 452.

⁹⁰¹ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 62; Љ. Каљевић, *нав. дело*, 19.

⁹⁰² Поред њих Министарски савет су чинили Стојан Марковић, Стеван Здравковић, Ђорђе Павловић и Тихомиљ Николић. *Владе Србије*, 138.

Још приликом ступања на власт Каљевић је обелоданио да ће велику пажњу посветити унутрашњим реформама. Кнез га је у томе подржао јер је сматрао да ће се тако народу скренути пажња са догађаја споља. Током Каљевићевог мандата, донети су либерални закони о општинама, штампи, казненом поступку. Радило се о реформама које су за циљ имале демократизацију и слабљење полицијских стега, управо оно што је највише пребацivano Ристићу.⁹⁰³ Са друге стране, постављало се питање држања нове владе и кнеза према устанку у Босни и Херцеговини. Ни Ристић није, као савременици и потоња историографија, био несклон да потенцира причу да је српском кнезу више стало до женидбе са Наталијом Кешко, него до догађаја у непосредном окружењу. Међутим, доласком Каљевићеве владе није се превише мењао однос према устанку, што наводи на закључак да је обарање Првог акционог министарства кнез предузео да би, најпре, смањио спољне притиске на Србију. Нова влада је и даље наставила да шаље помоћ у новцу и оружју. Ратна спрема, такође, није обустављана. Кнез је, на измаку 1875, прихватио тајне одлуке Каљевићевог кабинета из октобра, које су биле идентичне оним које су донете за време Првог акционог министарства, а које је Обреновић одбио да потпише. Иако без конкретних резултата, за време Каљевићеве владе се активно радило на склапању савеза са Грчком и Црном Гором. За тако нешто није било слуха са друге стране.⁹⁰⁴

Доста је интересантан однос Ристића према Каљевићевој влади. У јавности је владало уверење да су Каљевић и његове колеге само „копије“ претходног министарства, те да су продужена рука Ристићеве политике.⁹⁰⁵ Ни Ристић није бежао од тога да преко *Истока* представи ствари на тај начин, те да својата Каљевићев кабинет као „лево крило“ либерала. Тиме је у јавности поручивао да је његово одсуство са власти резултат спољних фактора. Приликом поновног ступања Акционог министарства, Ристић је преко гласила наглашавао да је Каљевић радио „у хармонији са скупштином и споразумљењу са целом либералном странком“.⁹⁰⁶ Такође, председник Владе је, од стране појединих младоконзервативаца, нападан да се одликовао „красноречивим ћутањем“ према Ристићу и његовим следбеницима.⁹⁰⁷ Оштрица напада *Истока* била је уперена према младоконзервативцима, који су се противили ратној политици. Исти преко *Шумадије* нису остајали дужни Ристићу и либералима. Унутрашње реформе које је предузео нови кабинет нису могле да наиђу на Ристићево одобравање, иако је гласна критика у том смислу изостајала. Ристић, је касније изнео свој став да реформе у таквој унутрашњој и спољној ситуацији нису могле да имају плодно тле: „Тешко је било спрематити аутономне реформе с пушком о рамену. То је могло ићи само дотле, докле се ватра и вода не помешају, а кад то буде, онда ће или ватра воду у пару претворити, или ће вода ватру угасити. Зна се, који је случај наступио у Србији, чим се изашло на бојно поље.“⁹⁰⁸

Далеко већи проблем Каљевићевој влади представљало је ратоборно расположење које је подгревано преко *Истока* и *Заставе*. Панчевачке новине под Ристићевим утицајем константно су, посебно првих месеци 1876. године, објављивале помпезне чланке који су позивали на то да је куцнуо „судбоносни час“. „Стојимо на раскршћу. Решавајмо, бело или црно, рат или мир, частан рат за живот или сраман мир за – смрт“, само је један од примера писања *Истока*.⁹⁰⁹ Према Каљевићевим речима, Ристић се правдао да је такво држање било неопходно, али да је

⁹⁰³ О законодавној делатности Каљевићеве владе опширније: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 458–467.

⁹⁰⁴ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 392.

⁹⁰⁵ Н. Крстић, *Јавни живот II*, 298, 300.

⁹⁰⁶ „Радња кабинета г. Каљевића припада историји. Свакако, он је дејствовао у хармонији са скупштином и у споразумљењу са целом либералном странком“, писало је у *Истоку* након пада Каљевићеве владе, бр. 46, 28. април/10. мај, 1876.

⁹⁰⁷ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 77.

⁹⁰⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 63.

⁹⁰⁹ *Исток*, бр. 33, 21. март/2. април 1876.

спреман да подржи владу уколико јој прети пад.⁹¹⁰ На крају се то није десило. Ристић је већи проблем имао са кнезом Миланом него са Каљевићем. Српски владар је пошто-пото настојао да избегне поновно Ристићево наименовање. Постојала је понуда Јеврему Грујићу да уђе у Каљевићев кабинет, што је овај одбио под изговором да је немогуће формирати „јаку владу“ без Ристића у њој.⁹¹¹ Штавише, Обреновић је написао анонимни памфлет под називом *Каљевићев кабинет и Јова Ристић*. У истом је Ристић представљан као властољубив, горд и осветољубив. Означен је као највећи непријатељ тадашњег кабинета, те да је у појединим тренуцима његова подршка била присутна само да би касније стекао боље позиције.⁹¹²

Иако несклон Ристићу као решењу, кнез Милан је био принуђен да се на њега ослони. На то га није натерала искључиво ситуација споља. Каљевићеве реформе добрим делом су охрабривале револуционарне елементе и припаднике супарничке династије. У Крагујевцу је 27. фебруара 1876. године дошло је до побуне познате као „Црвени барјак“. Иако њене размере нису биле велике, и пренаглашаване у каснијој социјалистичкој историографији, у атмосфери која је владала у Србији и непосредном окружењу даља ексалација незадовољства није била нешто што је већ увелико несигуран престо српског кнеза могао да занемари. Не треба изгубити из вида активност Петра Карађорђевића у Босни. Постојале су везе између њега и организатора „Црвеног барјачета“. У запаљивој атмосфери, у којој је владало велико незадовољство изазвано како тежњом за дугоочекиваним ослобођењем српског народа, тако и унутрашњом политиком, једна искра је могла да доведе у опасност не само династију већ и државни поредак. У науци се страхови кнеза и његових влада често оцењују као претерани, јер фактори који су претендовали на смену династије појединачно нису имали велику снагу. Ипак, такве појаве потпомогнуте са стране, као средство притиска на власти у Београду, нису биле неизводљиве. Карађорђевић је без проблема у престоници Монархије штампао памфлете и прогласе, ковао медаље са својим ликом, састајао се са турским послаником. Притом, идеолошка хетерогеност, пре свега покрета у Босни, где су поред Петра Карађорђевића били активне и присталице Васе Пелагића, могла је веома лако да се преточи на унутрашње прилике у Србији.⁹¹³

Страх од династичког преврата код српског кнеза подгревао је и Ристић. Преко Стојана Бошковића, који је једини у Каљевићевој влади био за беспоговорни улазак у рат, потурио је меморандум који је прочитан пред кнезом и Министарским саветом. У истом је истакнута неопходност што скоријег уласка у војни сукоб. У супротном земљи је претила „крвава“ револуција, коју би изазвали разни „елементи нереда“ који су „под разном фирмом по земљи растуруени“.⁹¹⁴

Упечатљива је сличност у односу Јована Ристића и Круне у догађајима из 1867. и 1876. године. Начин и притисак који је Ристић крајем 1867. настојао да изврши на кнеза Михаила саветујући унутрашње реформе по сваку цену, сразмеран је његовом агитовању за рат 1875. и 1876. године. Као што се види из памфлета кнеза Милана о Каљевићевој влади, поново је на тапету био Ристићев „карактер“. Оно што је 1876. задавало велике главобоље страном дипломатији било је то да ли је Ристић био на „челу Омладине“ или се „водио за Омладином“.⁹¹⁵ Тачније, дилема која готово увек задаје доста муке историчарима, у којој мери и колико истакнути и утицајни појединац, у овом случају Ристић, утиче на креирање догађаја или се њима води. Нема сумње да је Ристић преко *Истока* давао важну ноту ратној пропаганди.

⁹¹⁰ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 22.

⁹¹¹ Исто, 26; В. Јовановић, *Успомене*, 293; *Записи Јеврема Грујића III*, 151–152.

⁹¹² АСАНУ, ИЗ, бр. 6.784.

⁹¹³ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 432, 438.

⁹¹⁴ *Рат против Турске или револуција у земљи, Aide–memoire Јована Ристића из 1876*, прир. С. Терзић, Мешовита грађа, 17–18 (1988), 180–183.

⁹¹⁵ РА АА, Türkei, R 12.086, Бреј Билову, Београд, 23. мај 1876; Исто, Столберг Билову, Беч, 29. мај 1876.

Опет, атмосфера међу српским народом, како у Кнежевини тако и изван ње, била је таква да се дубоко веровало да је дошао прави тренутак за ослобођење. Такво уверење постојало је годинама уназад, само је лавина догађаја коју је покренула Невесињска пушка додатно радикализовала већ увелико укорењено јавно мишљење.⁹¹⁶ Јасно је да ту лавину Ристић није могао непосредно да изазове, још мање да се њој директно супростави. Ипак, могао је у одређеним сегментима, колико је то у моћи утицајног појединца, неутралише или предупреди, по потреби и подстакне, њене потенцијалне последице. Његово уверење да је земљи претила имплозија, уколико се не предузме нешто по питању ослобођења и уједињења, било је, по свој прилици, искрено. Савети кнезу Михаилу са краја 1867, како су показали догађаји само неколико месеци потом, били су итекако основани. Иако кнезу Милану они нису били директно изречени од стране Ристића, владар је разумео чије речи је преносио Бошковићев мемоар. Дobar део тога је могао да прочита у дневној штампи која је нагињала, или је била под Ристићевим утицајем. Обреновић је попустио. Штавише, сам је постао беспоговорни поборник уласка у рат. На то су га натерале прилике унутра, али и ситуација у Османском царству, као и све очигледнија немоћ европске дипломатије. На тај начин формирано је Друго акционо министарство 6. маја 1876. године.

Ристић је поново заузео ресор спољних послова. Није било много кадровских разлика у односу на Прво акционо министарство. Грујић и Милојковић су заменили ресоре, док је уместо Косте Јовановића своје место у влади нашао Владимир Јовановић. Уласком последњег, нови кабинет је перципиран као кабинет најистакнутијих либерала. Кнез Милан је још приликом састављања Првог акционог министарства рачунао да ће уласком Ристића и Грујића у исту владу убрзо доћи до њиховог разилажења. Ипак, ефекат је био супротан. Иако су лична презрења и даље постојала, Јеврем Грујић и Јован Ристић су имали активну сарадњу у овом периоду. Такође, Грујићево истицање да у Србији у том тренутку не може да постоји јака влада без Јована Ристића, било је и својеврсно признање лидерског положаја, али и свести да Ристић ван власти представља и више него озбиљног такмаца сваком кабинету. Ристић је тако успео да у влади окупи најважније представнике либералне генерације. Како се испоставило, иако тек министар спољних послова, важност тог ресора, рутина којом је већ располагао у управљању спољним и државним пословима, лична харизма и лидерске способности довеле су до тога да у влади заузме надмоћан положај. Друго акционо министарство је дефинитивно потврдило да је он био, иако још увек неформални, вођа либерала.⁹¹⁷

Нови кабинет дочекан је у земљи доста помпезно. Интересантно је да, за разлику од Првог акционог министарства, други Стевча-Ристићев кабинет није наишао на велико противљење великих сила. Штавише, оно је у потпуности изостало, ако се изузме и даље присутно незадовољство званичног Петрограда са Ристићем у било каквој комбинацији на власти. Нови кабинет је све више перципиран као „јака влада“. Дипломатију су првенствено занимале намере новог министарства, а одговори су се очекивали најпре, од министра иностраних дела. Ристић је преко српских посланика у Бечу и Цариграду, Цукића и Магазиновића, тамошњим дипломатама пружао уверавања да је промена кабинета у Србији резултат унутрашњих мотива. Наглашавао је да Србија нема агресивних намера, што је било у супротности у односу на оно што декларативно залагао док је био ван власти. Ипак, Ристић није пропуштао да укаже на то да је Србија и даље опасана турском војском, да су упади нерегуларних чета на територију Србије учестале појаве, на киптећу ситуацију у Босни и Херцеговини, те на дешавања у турској престоници и тако даље. Тиме је поручивао да, иако

⁹¹⁶ М. Војводић, *Место и улога ратова Србије и Црне Горе 1876-1878. године у решавању Источног питања*, у: *Изазови српске спољне политике (1791-1918), огледи и расправе*, Београд, 2007, 35-36.

⁹¹⁷ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, 234, 236-238.

декларативно са мирољубивим намерама, ситуација окол Србије, Београду, не оставља превише избора.⁹¹⁸

Једно од првих питања које је влада себи поставила односило се на потенцијалне савезнике међу балканским народима. Још током Првог акционог министарства Ристић је истакао да постоје изгледи само на савез са Црном Гором. Његова тадашња предвиђања односна на Грчку и Румунију показала су да је и раније био начисто са њиховим држањем, иако је сам ток Велике источне кризе показао да непријатна изненађења нису изостала. То се пре свега односи на Румунију. Да је Букурешт у предстојећем сукобу Србије и Црне Горе настојао да заузме неутралну позицију јасно је назначено Петронијевићу.⁹¹⁹ Ипак, у Београду се није очекивало да ће Румунија да врши „турску жандарску службу“, као што је било у случају хапшења Љубена Каравелова и његових сабораца, те уклањање мајора Драгашевића који је послат из Београда да преговара са Бугарима.⁹²⁰ Ситуација између Београда и Букурешта није била боља ни након почетка Првог српско-турског рата. Дошло је до застоја у испоруци олова и оружја преко румунске територије, што је довело до тога да у кључним борбама које су се водиле на фронту дође до недостатка муниције. Ристић је, да би се олово што пре пребацило преко границе, претио да ће објавити текст савезничног уговора из 1867. године, уколико се Румунија не држи преузетих обавеза. Штавише, са румунске стране дошло је, до укидања средстава за румунску агенцију у Београду, што је трајало све до септембра 1877. године.⁹²¹

Ни са Хеленском краљевином ствари нису текле најбоље. Да се од званичне Атине није могло очекивати много тога било је Милутину Гарашанину јасно током његове мисије у Грчкој крајем марта 1876. године. Иако су грчки државници давали извесна обећања, није било правог плана нити намере: Није занемарљиво да је и грчки краљ био одлучно против рата. Помоћ су нудиле хетерије. Ристић их није одбијао, али је још од времена службовања у Цариграду био свестан њихових скромних домета, те да се у успех могло надати једино у савезу са званичном Атином. У сваком случају, његова тврдња из октобра 1875. да Грчка неће узети учешћа, али ни да неће пропустити да се ползује догађајима испоставила се као потпуно тачна. Тек након завршета ратних операција руске и српске војске против Турске 1878, грчка војска је прешла границу и објавила рат Турској.⁹²²

Велики испит за Београд било је држање Бугара. Њихова подела на „старије“ и „млађе“, натерала је Србију да се определи за прве, више под утицајем револуционарних тенденција других. Колико је било проблема у синхронизацији рада са Бугарима постојало показао је устанак младобугара из септембра 1875. године. Док су они позивали на устанак, дотле је егзархистичко свештенство, под утицајем различитих обећања Порте, смиривало народ. Мисија капетана Драгашевића није дала резултате због сметњи Румуна. Априлски устанак Бугара, под вођством „млађих“, био је преурањен и угушен у крви, што је потом онемогућило истовремено српско-бугарско садејство.⁹²³

Неповерење између Београда и Цетиња и даље је било присутно. Ипак, као и увек када се отварало Источно питање у 19. веку, тако је устанак у Босни и Херцеговини доводио је до ближих односа две српске кнежевине. Међутим, опет је постало важно питање форме по којој

⁹¹⁸ АС, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (даље: МИД-ПО), ролна 36, 1876, фасцикла I, досије VIII, Цукић Ристићу, Беч, 26. април 1876, пов. бр. 299; Исто, Ристић, Цукићу, Београд, 27. април 1876, пов. бр. 300; Исто, Цукић Ристићу, Беч, 8. мај 1876, пов. бр. 353; Исто, ролна 38, ф. III, дос IV, Ристић Магазиновићу, Београд, 29. април 1876, пов. бр. 312; Исто, Ристић Магазиновићу, Београд, 7. мај 1876, пов. бр. 349.

⁹¹⁹ АС, МИД-ПО, 1876, ролна 37, ф. II, д. VI, Петронијевић Ристићу, Букурешт, 8. мај, пов. бр. 354.

⁹²⁰ Исто, Петронијевић Ристићу, Букурешт 31. мај 1876, пов. бр. 480.

⁹²¹ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 447–450.

⁹²² Опширније: С. Терзић, *Србија и Грчка*, 179–208. Исти, *Јован Ристић и Грци (искуство 1876. године)*, у: Живот и рад Јована Ристића, 174, 177–178.

⁹²³ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 442–450.

би се одредила међусобна сарадња. Црногорски књаз, који је рат видео као једину опцију, инсистирао је на једном општем плану, не и војном и политичком савезу. То се није свиђало Београду, где се желело управо супротно, да се јасно прецизирају обавезе обе стране. Мисије Филипа Христића из новембра 1875. и Ранка Алимпића из фебруара 1876, иако без конкретних договора, давале су основу да је споразум могућ.⁹²⁴ Такви сигнали долазили су од црногорског књаза, који је ипак посебно инсистирао да се јасно одреди зона командовања војски Србије и Црне Горе. Споразумевање две српске кнежевине почетком 1876. онемогућавали су и константни притисци Русије и Аустро–Угарске.

Долазак Другог акционог министарства убрзао је процес договора Београда и Цетиња. Велики проблем представљала је улога званичног Петрограда која се сводила на то да одврати Србију и Црну Гору од било какве акције. Стога је било неопходно да се преговори обављају у тајности. Почетком јуна детаљно су разрађиване тачке *Тајног уговора о савезу између Црне Горе и Србије* као и *Војничке конвенције*. Ратификација је извршена у Венецији 15. јуна. За постојање ових уговора и њихових садржаја у Петрограду се сазнало тек након почетка рата, јер је у Београду и на Цетињу постојао страх да Русија настоји по сваку цену да спречи улазак српских кнежевина у рат.⁹²⁵

Тајни уговор предвиђао је ослобођење дипломатским и војним путем свих хришћана у европском делу Турске. Као непосредан циљ постављено је ослобођење српског народа. Предвиђено је да државе заједничким средствима раде на томе да велике силе препознају начело да Балканско полуострво припада народима који на њему живе. Апострофиран је заједнички отпор у случају покушаја било које стране силе која би имала намеру да заузме простор насељен српским народом. Даље је предвиђено да рат отпочне десет дана након ратификације уговора. Мир и примирје могли су бити закључени тек након претходног договора. Најважнија одредба Војне конвенције односила се на пресецање комуникација турске војске, на основу чега је књазу Николи признато право на део Херцеговине за који је био заинтересован. Уочљив је изостанак помена заједничког деловања обе војске, као и политичког уједињења након рата, чиме су кнежевине поставиле као приоритет минимални национални интерес. По много чему деловало је да је Конвенција потписана само да се две војске не би спојиле.⁹²⁶

Маја и јуна 1876. постојала је константна опасност од напада турске војске на Србију. Учестали упади нерегуларних трупа на простор Србије, смене у Цариграду које су на власт довеле радикалније елементе, није остављало наду у решење које би као епилог имало мир између Цариграда и Београда. У таквој атмосфери појачане ратне припреме биле су неминовност. Крајем маја проглашен је мораторијум на исплату дугова, што се нимало није допало Бечу. Након тога уследиле су мере увођења ванредног приреза, принудног зајма, као и ангажовање страних официра и руских генерала на челу са Михаилом Черњајевим. Наоружавање српске војске упадало је у очи како Порти, тако и дипломатији. На питања великог везира кад ће престати снабдевање оружјем и војне припреме, српски кнез је одговорио да прво треба отклонити узроке, тачније упади и опсадно стање од стране турских трупа, као и устанак у Босни и Херцеговини.⁹²⁷

Везирово писмо, где су тражена објашњења о војним припремама, Ристић је настојао да искористи на другачији начин. Намеравао је да у специјалну мисију у Цариград пошаље Филипа

⁹²⁴ Опширније: Р. Јовановић, *нав. дело*, 261–267.

⁹²⁵ Исто, 269.

⁹²⁶ *Balkanski ugovorni odnosi I*, 36–42; М. Војводић, *Место и улога ратова Србије и Црне Горе 1876-1878 у решавању Источног питања*, 38; О преговорима за потписивање конвенција опширније: *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку*, 426–436.

⁹²⁷ АС, МИД-ПО, 1876, ролна 36, ф. I, д. IX, Ристић Цукићу, Београд, 1. јун 1876, пов бр. 493; ролна 38, ф. III д. IV, Ристић Магазиновићу 27. мај, пов. бр. 449; ролна 39, ф. III д. VI, кнез Милан великом везиру, 27. мај 1876, концепт Ристићевом руком.

Христића. По Ристићевој замисли, иако званично са циљем да образложи кнежеве намере, Христић није требало да даје оправдања о наоружавању. Замисао је била да се од Порте тражи право да Србија са војском упадне у Босну у султаново име у циљу завођења мира у побуњеним провинцијама. Након тога предвиђено је административно присаједињење Босне Србији под сизеренством султана. Такав план наилазио је на многобројне тешкоће. Прво, Ристић је имао доста проблема да на њега приволи изузетно ратоборно настројеног кнеза Милана. У *Дипломатској историји* пренео је живописан разговор који је по том питању имао са Обреновићем. На Ристићеву констатацију да би, у случају да предлог успе, био спреман да пољуби „у руку“, српски кнез је изјавио да би „плакао“. Када је на крају успео да придобије владара за корак, проблем се јавио на Цетињу. Књаз Никола није био спреман на заједничку акцију пред Портом, где би Црна Гора тражила Херцеговину. Коначан ударац Ристићевој замисли дала је енглеска дипломатија. Амбасадор у Цариграду, Елиот, саопштио је да Христић неће бити ни саслушан, уколико долази са намером да тражи административну управу над Босном. Сходно томе, корак није имао изглед на успех. Ипак, Ристић и кнез су се одлучили да великом везиру пошаљу писмо у коме је тражено исто што је требало да буде циљ Христићеве мисије. Одговор на писмо, захваљујући и Елиотовом притиску, није стигао. Формално гледано изостанак одговора подразумевао је објаву рата.⁹²⁸

Једно од веома важних питања тиче се наведеног Ристићевог „колебања“ да ли да Србију уведе у рат. Дипломатска решења била су му од већег интереса него војни сукоб. Иако није искључивао могућност да би Порта у последњем тренутку „ма у коме облику“ усвојила српски предлог, није превише наде полагао у његову изводљивост.⁹²⁹ „Ако би ове наше претпоставке биле основане, нема сумње, да би административно спојење Ст. Србије, Босне и Херцеговине без рата требало претпоставити *потпуном ослобођењу њиховом али с ратом...*“, писао је Ристић две године раније.⁹³⁰ Корак за административно присаједињење Босне био је финални покушај да се дипломатски дође до решења. У крајњој линији, имао је за циљ да пред очима европске дипломатије прикаже да је Србија потрошила сва мирољубива средства, те да се одговорност за рат пребаци на Порту. Такође, Ристићева „колебљивост“ или „мирољубивост“ у очима дипломатије, требало је да га представи као „елемента реда“. Тачније, као последњу карику да се рат избегне.⁹³¹ Ту пре свега треба имати у виду енглеску дипломатију, која је због утицаја на Порту, могла да има пресудну реч, те је њу настојао да одобривољи. То се може уочити и на основу контекста Христићевог писма Ристићу: „Што се тиче твог колебања да ли да останеш у Министарству, или да у приватан живот ступиш, ја се с Вајтом нисам слагао. Вајт вели да би на сваки начин требало да се уклониш, када се твоја идеја није могла остварити, да би се сачувао за боље прилике, које би непремено за тебе настале. Ја пак мислим да би за земљу најкритичније прилике настале, кад би ти у оваквим околностима оставио лакшим главама да судбином земље управљају.“⁹³² Ако је Ристић имао разлога да свом „паши“ саопшти премишљања, свакако да за тако нешто није имао личну потребу да пита конзула Вајта, осим ако није настојао да преко истог, претњом оставке, добије нешто од британске дипломатије. У свом мемоарско-историјском делу Ристић је за пропаст мирног разрешења Источне кризе кривио Велику Британију и премијера Дизраелија, због изостанка потписа на Берлински меморандум. Иако је

⁹²⁸ АС, МИД-ПО, 1876, ролна 36, ф. I д. IX, Ристић Цукићу, Београд, 10. јуна 1876, пов. бр. 557; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 92–111; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 452–453; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 190.

⁹²⁹ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 92.

⁹³⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји III*, 330–331.

⁹³¹ Да је Ристић најумеренији члан владе, у својим извештајима јављали су Бреј и Вреде, а истог става био је и Вајт. Тог мишљења био је и Новиков. РА АА, *Türkei*, R 12.086, Бреј Билову, Београд, 23. мај 1876; Исто, Столберг Билову, Беч, 29. мај 1876; *Русија и босанско-херцеговачки устанак II*, 367; D. Mekenzi, *нав. дело*, 156.

⁹³² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 136.

неколико дана пред улазак Србије и Црне Горе у рат против Турске, било преговора о аутономији Босне и Херцеговине између Лондона и Петрограда, за њих је већ било касно и они нису дали никакве резултате.⁹³³

Још у ед-мемоару који је Стојан Бошковић предао кнезу Милану, Ристић је назначио да је рат једина опција, те да је за дипломатска решења постало касно на измаку 1875. године. У истом је истакнута одлучна решеност за војним сукобом, и то „што пре то боље“, са констатацијом да се српско питање у датом тренутку може решити само „крвљу и гвожђем“. Опет, није била реч о исхитреном, неприпремљеном војном сукобу.⁹³⁴ Ристић је од 1872. године све више веровао у војни сукоб као опцију, наког чега би уследила дипломатска решења. Као што је истакао у предговору из *Бомбардовања Београда*, „дође време“ када треба „мимо дипломатије ићи“, те када рат постаје нужност. Са краја Другог намесништва Ристић је сматрао да ослобођењу српског народа, што је његова генерација још из *Дружине младежи србске* ставила као приоритет, следе све тежа времена. Расположење у земљи, немоћ да се дипломатским путем домогне Босне, алкавост европске дипломатије, доводило је до тога да и Ристић постепено губи на стрпљењу. Србија, у догађајима који су се дешавали у непосредном окружењу, није смела да остане по страни. У супротном, сматрао је да би била осуђена на „вегетирање“ или „непомичност у чекању“, што је могло да представља озбиљан ударац за будућност српског народа. Излазак из Париског система из 1856. био је један од предуслова да Србија настави даље да се развија. Свакако да Ристић није случајно историјско-мемоарска дела започео Кримским ратом. Евентуална пасивност Србије озбиљно је доводила у питање њену репутацију, уз опасност да се Источно питање реши мимо њеног учешћа. Ако је Србија на себе преузела епитет Пијемонта, онда је морала да се понаша у складу са том улогом. Та рола није подразумевала пасивност. Стога не делимо мишљење једног дела историографије да је Ристићева и кнежева одлука за војним сукобом била строго мотивисана у циљу умиривања унутрашње ситуације. Притом треба имати у виду да Ристић као човек „умереног корачања“ није веровао у једновремено ослобођење, већ је сматрао да оно треба да се одвија у више „мена“. Био је свестан жртава које рат за собом носи, било да су људске, материјалне или војне, те да се оне „ни за по века“ не би могле надокнадити. Иако заговорник пројекта о административном присаједињењу Босне, у томе је видео и мане. Сматрао је да би се тиме народ навикао на „лаке добитке“ што би прерасло у „готованство“. У истим редовима истицао је да се једино слобода која је извојевана „крвљу“ уме на први начин да се цени.⁹³⁵

Ристић није намеравао да користи узалуд финансијска средства и остале мере које су служиле за припрему. Потпуно ван његовог манира био је спреман на огроман ризик. У том тренутку постао је спреман да „жање олују“, од чега је настојао да држи отклон током готово читаве државничке каријере. „Коцка је пала!“, како је записао у *Дипломатској историји*.⁹³⁶ Притом, опасност није претила само од Османског царства већ и од северног суседа. Мада је, како је истакао у ед-мемоару, и на тај ризик је био спреман. У том случају, једино мере попут „заузећа градова“ од стране Двојне монархије, које би биле извршене под мандатом Европе, могле би да зауставе војну акцију Србије. Исто би, по Ристићевом мишљењу, европској дипломатији јасно ставило до знања да је Београд спреман да српско питање решава и ратом.⁹³⁷

„Гордијев чвор“ Источног питања, по Ристићевом схватању, могао је да се пресече само у случају ако би устанку балканских хришћана притекла у помоћ једна велика сила, слично као

⁹³³ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 82; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 177.

⁹³⁴ *Рат против Турске или револуција у земљи*, 180–182.

⁹³⁵ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 330–331, 351; Ч. Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876–1878*, Живот и рад Јована Ристића, 57–58.

⁹³⁶ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 111.

⁹³⁷ *Рат против Турске или револуција у земљи*, 181; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 390, 454, 459.

што је Француска учинила за Италију. Јасно је да је ту подразумевао Русију. Међутим, управо су 1868. и 1872. године из Петрограда саботиране намере кнеза Михаила према Босни, те Ристићев и Блазнавчев пројекат о проглашењу краљевине. Званични Петроград је и даље наставио да делује у истом правцу. Притисци и претње, да ће Србија и Црна Гора бити препуштене својој судбини ако зарате, стизале су константно од цара и Горчакова, амбасадора попут Новикова и Шувалова, те генерала Миљутина. Са друге стране, у руском државном врху јавила се опозиција политици Горчакова. То се пре свега рефлектовало на однос према Андрашијевој ноти и Берлинском меморандуму, јер се у Петрограду наметало питање колико ће Русија бити принуђена да излази у сусрет жељама савезника, те која је цена попуштања и повлачења. Славенофилски кругови, руска царица и царевић, те Игњатијев, све су гласније наступали против актуелне политике. Руском конзулу Карцову је у Емсу од стране цара јасно предочено да на сваки начин одвраћа државни врх у Београду од рата. Такође, руски император је одбио да прихвати мисију митрополита Михаила у Петроград, те да овласти московску банку да одобри зајам Србији. Опет, Карцов је нашао за сходно да у Београду проследи Игњатијевљево питање о томе зашто Србија „одуговлачи“ да узме на себе одбрану балканских хришћана. Руски амбасадор у Цариграду, који није веровао у мирно разрешење кризе, питао је преко пуковника Катарџија српског кнеза и владу: „А шта ви хоћете? Да вам цар отворено саопшти своје тајне жеље? Разуме се да он то не може. А ја вам понављам, чим објавите рат Русија иде за вама.“⁹³⁸

Као дипломата и државник са дугогодишњим искуством, Ристић је веома добро знао чија реч је имала већу тежину. Поруке цара и Горчакова, са додатним упозорењима Новикова биле су и више него јасне. Међутим, још 1866. писао је да „ни у најодсуднијем тренутку“ Русија не би Србији отказала „пријатељство“.⁹³⁹ Порука Игњатијева преко Катарџија била је са Ристићеве стране схваћена у том контексту. У крајњој линији како је писао у *Спољашњим одношајима*, Ристић је знао да директно одобрење или охрабрење из Петрограда неће добити. Међутим, за разлику од 1872. године када су од Игњатијева стизале отворене „претње“, 1876. године цариградски амбасадор давао је другачије сигнале, иако као личан а не званичан став. Пукотина међу руским дипломатским агентима, као и „двозначност“ у Карцовљевим порукама, били су Ристићу дуго очекивани сигнал који је намеравао да искористи. Иако у својим делима кривицу пребацује на Карцова, те инсистира да су речи Игњатијева биле показатељ да је Русија намеравала да узме учешће у сукобу, добро је разумео да то не може да буде доказ да и званични Петроград намерава да се приклони ратном вихору. Карцов и Игњатијев су Ристићу послужили као оправдање. Сматрао је да Петроград неће попустити у свом ставу, осим ако на то не буде био приморан. Прилику за попуштање цара и Горчакова видео је и у јавном мњењу у Русији, које никада раније није било у тој мери наклоњено борби балканских хришћана. Рачунао је да Русија, због угледа који ужива међу једноверницима на Балкану, неће смести да остане пасивна. Био је то још један ризик који Ристић преузео, унапред свестан да исто значи да Србија улази у војни сукоб дипломатски неспремна.⁹⁴⁰

Ристић је у ед-мемоару одлуку за рат оставио Војном савету, што је, такође, било пребацавање одговорности.⁹⁴¹ На једном од првих састанака Министарског савета Другог

⁹³⁸ АС, МИД-ПО, 1877, ролна 41, ф. I д. VI, Ристић Цукићу, Београд, 1. април 1877, пов. бр. 334; В. С. Карцов, *Иза кулиса дипломатије*, Дело, бр. 60 (1911), 190–191; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, 83; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 455; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 189; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 285; Исти, *Стварање Југославије 2*, 301.

⁹³⁹ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду II*, 190.

⁹⁴⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 345; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 455; Ч. Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима*, 57.

⁹⁴¹ *Рат против Турске или револуција у земљи*, 181.

акционог министарства донета је одлука о формирању Војног савета.⁹⁴² Новоформирани Ратни савет, на челу са српским кнезом, чинило је још деветорица главнокомандујућих свих одељења српске војске. Савет је расправљао о кључним војно-стратешким питањима предстојећег сукоба. Међутим, као главна тачка спора наметнуло се питање правца офанзивних дејстава. Издвојила се већина и мањина. Већина се залагала за офанзиву према југоистоку, тачније ка Нишу, са циљем да се супростави главној турској војној сили. Мањина, која је уживала подршку владе, била је супротног мишљења. Предлагала је офанзиву према Босни или Сјеници, те да се држи дефанзива код Алексинца, Делиграда и Зајечара. Обе стране су на крају писмено елаборирале своје ставове. Превагу је однео реферат мајора Саве Грујића, који се залагао за прву опцију, коју су подржали кнез Милан, и убрзо након тога пристигли генерал Черњајев.⁹⁴³ Реферат мањине писао је мајор Димитрије Ђурић. Јовану Ристићу и влади се никако није свидела одлука Ратног савета. Министар спољних послова сматрао је да Босна као примарни политички циљ рата, треба да буде тежиште војних операција српске војске. Уосталом, на Министарском савету одлука за сазивање Ратног савета донета је, између осталог, и са намером на „дипломатску потребу да се Босна благовремено заузме“. Ипак, одлука донета уз сагласност кнеза и, потом, Черњајева, остала је на снази.⁹⁴⁴

Чињеница је да су за одлуку Војног савета постојали бројни војно-стратешки разлози који су говорили у прилог наступању српске војске у југоисточном правцу, ка Нишу.⁹⁴⁵ Међутим, за Ристићеву биографију је важно то како је правац офанзивног деловања, као прворазредно спољнополитичко, стратешко и војно питање прошао тек уз формалне протесте од стране владе. Од Ристићеве намере за брзом војном акцијом у Босни, која би имала за задатак да за што краћи временски период овлада што већим простором, те да на тај начин анимира европску дипломатију на реакцију, није било ништа. Такве идеје биле су и потом одлучно одбачене од кнеза и Черњајева и након првих неуспешних борби на фронту током Првог српско-турског рата. Ристић је веома добро разумео да српска војска нема довољно снаге да се сама, изузимајући Црну Гору, готово без савезника одупре највећем делу турске војне силе. Притом, хране, оружја и муниције није било довољно за дуже ратовање. Кратак и брз рат, након чега би уследила дипломатска решења, били су Ристићева примарна жеља.⁹⁴⁶

Епилог Ратног савета отвара читав низ питања. Обзиром, да Ристић и влада нису успели да наметну своје виђење, отворено се поставља питање његовог стварног утицаја, те да ли је евентуално његова улога на претходним странама овог рада прецењена. Његов утицај је свакако превазилазио формално противљење владе на одлуку Ратног савета. Јасно је да је Ристић био више од „обичног“ министра спољних послова, те најмоћнија политичка личност у земљи. Кнез, иако се често противио, опет је био спреман да у кључним питањима послуша његово мишљење и да се води за Ристићем, као што је показао пример са пројектом о административном присаједињењу Босне.

⁹⁴² Одлучено је да „се сазове нарочити војени савет, који ће, са погледом на такву политичку цель Србије за ослобођење наше браће у Турској и по могућности за уједињење са Србијом Босне и Старе Србије и српских предела источно-јужно, а и особито на дипломатску потребу да се Босна благовремено заузме, начини ратни план, и уколико је с тим нужно претрести основе и правце операција српске војске, како би после према томе гл. штаб начинио план и спремио све што треба.“ *Записи Јеврема Грујића III*, 159.

⁹⁴³ Љ. Кузмичева, *Русија и припреме Србије и Црне Горе за рат са Турском у пролеће 1876. Околности доласка у Србију М. Г. Черњајева у: Делиград од устанка ка независности 1806–1876*, Београд, 2007, 257.

⁹⁴⁴ *Записи Јеврема Грујића III*, 160; С. Грујић, *Други прилог за историју српско-турског рата 1876. Наш ратни план 1876 г. и мишљења о њему*, Београд, 1897, 2–14; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 461; С. Терзић, *Јован Ристић и заветна мисао српска*, 285–286; D. Mekenzi, *нав. дело*, 163.

⁹⁴⁵ Н. Ракочевих, *Ратни планови Србије против Турске од војска Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1933, 115–118.

⁹⁴⁶ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 468, 469.

Војни савет отвара питање о дисхармонији која је владала између војске и дипломатије. Ако се у време Другог намесништва могло говорити о њиховој хармонији, током Велике источне кризе то није био случај. Не само дијаметрално супротан став о правцу деловања, већ пример представља и епизода током Првог српско-турског рата познатија као „краљевина на Делиграду“. Ако се последње наведени случај може приписати утицају генерала Черњајева, то се не може тврдити за догађаје пре рата.⁹⁴⁷ Да, Ристић још за време свог фактичког савладарства са Блазнавцем, није био без извесног утицаја на војску, већ је назначено. Интересантно је да је након завршетка Велике источне кризе, осамдесетих година када су либерали били у опозицији војска остала једна од ретких зона њиховог утицаја. То се осетило и током Трећег намесништва.

Ристић је од 1868, када долази на кормило државе, унутрашњу и спољну политику водио у једном смеру. Потом је био спреман да се оглуши о савете Петрограда, претње Беча и осталог дела европске дипломатије у погледу уласка Србије у рат. Необично је да се његова политика, ако су узме у обзир његова политичка моћ у земљи, спотакне на реферат Саве Грујића, управо на унутрашњем земљишту. Мада се мора назначити да померање главног правца деловања никако није значило и испуштање Босне као главног политичког циља рата.⁹⁴⁸ Опет, Ристићеве намери добрим делом изложени у Ђурићевом реферату нису били прихваћени. Јасно је да Ристић препустио одлуку и одговорност војсци. Није до краја јасно да ли је то урадио свесно или зато што није имао политичке снаге да је измени. Ристићева биографија пре и након поменутих догађаја, показује да и за мање важна државна питања није био спреман да попусти, те да искористи сва расположива средства да наметне своју политику. Нема сумње да је рат на видiku, цурење времена пред одлучне догађаје утицало на то да одређене одлуке, па и оне најважније државне, постану предмет компромиса. Ристић јесте одлучио да се упусти у ратни сукоб, али не и да наметне своје решење да пређе српски Рубикон, Дрину.

У српско-турским ратовима

На Делиграду, 30. јуна 1876. године кнез Милан је пред војском прочитао прокламацију о објави рата Турској. Као што је Слободан Јовановић приметио, у прокламацији је реч „рат“ употребљена свега једном и брижљиво је избегавана. Читав корак требало је представити тако да је он предузет у интересу Османског царства, које није у стању да само изађе на крај са кризом. „Наш је покрет чисто народни. Он мора затворити своје редове свим елементима социјалног преврата и верозаконског фанатизма. Ми не носимо са собом преврат, ватру и опустошење, но правду, ред и безбедност.“⁹⁴⁹ У том смеру су из Београда стизале сугестије Цукићу у Бечу. Ристић је био крајње опрезан у избору фраза, јер је рат требало представити као покушај решавања „старих размирица“. То је подразумевало да сукоб прође без мешања гарантних сила. Исто је било у сагласности са Ристићевом намером да од стране истих сила Србији буде признат положај ратујуће стране. Посебно се водило рачуна о држању

⁹⁴⁷ Недостатак студија о политичким погледима и утицајима неких од кључних актера у војсци онемогућава да се ово питање до краја рашчливија. Биографије Миливоја Петровића Блазнавца и Саве Грујића, који спадају у рад најутицајнијих војника-политичара, које би биле базиране и на иностраној грађи, представљају важан задатак којим би српска историографија требало да се позабави у наредном периоду.

⁹⁴⁸ С. Грујић, *Други прилог за историју српско-турског рата*, 4.

⁹⁴⁹ Цит. према М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 286.

Аустро–Угарске, која је такав статус признала Црној Гори и устаницима у Херцеговини. До тога је дошло тек 20. јула, када је барон Леополд Хофман, Андрашијев помоћник, изјавио Цукићу да Двојна монархија, мада тек „делом“, признаје исти положај Србији и устаницима у Босни.⁹⁵⁰

Улазак Србије и Црне Горе у рат против Турске увео је Источно питање у нову фазу. Устаници на четири места прогласили су уједињење Босне са Србијом и Херцеговине са Црном Гором. Неколико дана након објаве рата, тачније 8. јула, дошло је до сусрета царева Александра II и Франца Јозефа у Рајхштату. Владаре су пратили Горчаков и Андраши. Састанак је, у потоњој историографији као и у спољнополитичким играма великих сила пред Први светски рат, постао предмет бројних контраверзи. На њему је постигнут усмени договор и изнете су основне идеје на којима су Беч и Петроград базирали своје држање према Османском царству. Истакнут је принцип неинтервенције, али тек као услован у зависности од развоја догађаја. Обе стране су се усагласиле да се ни у ком случају неће створити једна јака словенска држава на Балкану. У случају победе Турске предвиђен је за Србију *status quo ante*, а за Босну и Херцеговину реформе у складу са Андрашијевом нотом и Берлинским меморандумом. Ако би дошло до победе балканских хришћана, Црна Гора би добила право проширења на Херцеговину, Србија на делове Босне и Старе Србије. Границе нису јасно предвиђене, јер је Русија пристала да Бечу уступи право на делове Босне, у замену за повратак оног дела Бесарабије који јој је одузет 1856. године. Управо нејасне границе у погледу Босне, постале су предмет каснијих спорова. У сваком случају, Петроград је био принуђен да за територије западно од Дрине направи уступак Бечу. Како је постало јасно да је рат неизбежан, Русија је морала да се побрине за сопствене интересе, те да исти искористи за своје циљеве. Неутрално држање Беча према Истоку био је један од примарних интереса Петрограда.⁹⁵¹

Да би се уредили односи између Београда и Петрограда путем руске престонице поново је кренуо Милосав Протић. Он је имао неколико важних задатака. Најважнији је био да добије подршку за ратне циљеве Србије. Пре свега да издејствује позитиван одговор за Босну. Други задаци подразумевали су обезбеђивање зајма од милион дуката, као и одобрење за превоз оружја из Немачке преко Русије и Румуније. Око последњег у Петрограду није прављен већи проблем. Питање зајма опет је са собом носило низ тегоба. Како је Русија истакла неутралност, зајам није могао бити закључен преко државних банака, јер би исто било тумачено као подршка званичне Русије. Руски државни врх је ипак сматрао да треба незванично пружити помоћ Србији и Црној Гори. Захваљујући упливу владе, склопљен је зајам преко приватних лица. Исплаћиван је постепено до краја рата. Ипак, од планираних четири милиона дуката Србији је исплаћено нешто више од половине те суме. Питање ратних циљева и очекиваних територијалних добитака након рата са Турском није наишло на задовољавајући одговор из Петрограда. Протићу је одмах истакнуто жаљење што Србија није послушала савете Русије, те се упустила у рат. Руски канцелар је српског изасланика упознао са епилогом састанка у Рајхштату. Јасно је предочено да Србија не може да се нада проширењу у Босни јер то не дозвољава Беч. У случају позитивног исхода војног сукоба, Београд је могао да рачуна на „мало округљене границе“. У преводу то је подразумевало да ако српска војска ослободи Нови Пазар да је урађено пола посла. У случају да добије Ниш и Видин урађено је „све“. Слично је Протићу поновио и Горчаковљев заменик, Жомини, неколико дана касније.⁹⁵²

⁹⁵⁰ АС, МИД–ПО, 1876, ролна 36, ф. II, д. II, пов. бр. 744, Цукић Ристићу, Беч, 11. јул 1876; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига друга*, Београд, 1934, 6; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 462–463.

⁹⁵¹ *Balkanski ugovorni odnosi I*, 46–47; V. Роровић, *нав. дело*, 171.

⁹⁵² АС, МИД, Благајничко одељење (даље: БО), кутија 9. година 1877, тематска целина 2, телеграми и преписка између министра иностраних дела и посланика Србије у Петрограду, Протић Ристићу, Петроград, 21. јул/2. август 1876; Исто, 12/24 јун 1876; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 457–459.

Држање Беча и признање ратујуће стране стране Србији било је најважније на почетку сукоба, мада не и једино отворено питање са северним суседом. У Бечу је била спремљена наредба да се евентуалном продору српске војске у Босну супростави једна дивизија Двојне монархије која је била стационирана у Славонији.⁹⁵³ Недовољно прецизне изјаве о неутралном статусу Монархије, Ристић је настојао да демистификује на основу положаја Дунава. Тачније, да испита какав став Аустро–Угарска намерава да заузме у случају да турска флота нападне Србију преко Дунава, што је била једна од најслабијих тачака одбране. У случају да Аустрија допусти улазак турске флоте, то би, у очима Београда, подразумевало фаворизовање Порте. За Беч је то представљало идеалну прилику да држи Србију, али и Румунију у неизвесности. Читава ствар је била уређена тек почетком августа, када је Турска званично изјавила да неће ићи даље од ушћа Тимока.⁹⁵⁴ Ништа мањи проблем првих недеља ратовања није представљало ни држање конзула Вредеа, које је изазивало константну дипломатску напетост. Аустроугарски конзул се непрестано жалио на антиаустријске демонстрације у Београду. Ристић је Вредеово понашање окарактерисао тако да исти жели да „пошто-пото“ изазове сукоб српске и аустроугарске владе.⁹⁵⁵ Да је понашање конзула Вредеа било претерано сведочи и немачки конзул Бреј.⁹⁵⁶

Српска војска је у рат ушла војно и материјално инфериорнија у односу на турску војску. Мобилисано је 123.000 војника, припадника народне војске, који су били распоређени у три класе. Том броју треба додати и број од 2.718 руских добровољаца. Од тога њих 718 су били официри, што је поправило ситуацију око командног кадра, који је представљао један од горућих проблема српске војске, поред недовољне увежбаности трупа и материјалне инфериорности у домену наоружања у односу на турску војску. Насупрот србијанској војсци стајао је број од 180.000 турских војника, што регуларних што нерегуларних јединица, тачније башибозлука. Савезничкој, црногорској војсци од 23.000 супроставио се број од 38.000 турских. Србијанска војска била је подељена у четири дела. Моравска војска под командом Черњајева била је са 68.000 војника најбројнија. Поред ње Тимочку, под командом пуковника Милојка Лешјанина, је чинило 25.000 бораца, док су Ибарску (12.000 бораца) и Дринску (20.000) водили генерали Зах и Алимпић. Последње две имале су, пре свега, дефанзивна и ограничена офанзивна дејства у правцу Новопазарског санџака и Босне.⁹⁵⁷

Српска војска кренула је у офанзиву 2. и 3. јула у свим правцима. Ипак, она је била кратког даха. На источном фронту, одмах су била уочљива одступања од ратног плана и дисхармонија у наређењима која су стизала од главнокомандујућег генерала Черњајева. Тежак пораз Тимочке војске код Великог Извора, недалеко од Зајечара, 18. јула, означио је и крај

⁹⁵³ S. W. Laskey, *нав. дело*, 67.

⁹⁵⁴ АС, МИД-ПО, 1876, ролна 36, ф. II, д. I, Ристић Цукићу, Београд, 18/30 јун 1876, пов. бр. 612; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 449.

⁹⁵⁵ АС, МИД-ПО, 1876, ролна 36, ф. II, д. II, Ристић Цукићу, Београд, 15/27 јул 1876, пов. бр. 764.

⁹⁵⁶ Бреј је у својим извештајима писао да је Вреде наступао са великом дозом „личне жестине“. Да је посебно био нерасположен према Ристићу кога је и приликом афере са монитором „Тиса“ лично увредио. Додао је и да се Ристић није либио да ту исту увреду штампа у новинама. Берлин је занимало колика је могућност да дође до сукоба руског и аустроугарског конзула, Бреј је истакао да је до њега неће доћи, и то захваљујући гипкости руског конзула Карцова. Вреде је информацијама које је слао у Беч могао и немачког конзула да доведе у неприлику. Немачки и руски конзул су се видели са српским кнезом недуго пре поласка истог војсци у Делиград. Према Вредеовим тврдњама, Бреј је том приликом изразио жељу српском кнезу да се врати „као победник“. Бреј је одбацио Вредеову тврдњу као неистиниту, те да се са Обреновићем само руковао без речи. Берлин је морао да демантује примедбу која је стигла из Беча. Иста је могла бити схваћена као подршка Берлина рату Србије. За разлику од Вредеа, Бреј је имао потпуно другачије мишљење о Карцову. Писао је да је руски конзул од самог почетка рата потпуно суздржан према српским властима, да избегава све што би могло бити протумачено као подршка Србији, те да је чак и супрузи забранио да се сусреће са пријатељима из Београда. РА АА, Türkei, R 12.087, Радовиц Донкофу, Берлин, 8. јул 1876; Исто, Бреј Радовицу, Београд, 14. јул 1876.

⁹⁵⁷ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 194–195.

офанзивног деловања. Након тога дефанзива је постала једина могућност. Међутим, већ 5. августа у турске руке пао је Књажевац, док је српска војска била принуђена да напусти и Зајечар. Турци су се из ових предела повукли крајем истог месеца, остављајући их опустошеним. Источна граница на Тимоку била је највећи проблем током Првог српско-турског рата. Ситуација није боље стајала ни на западном фронту. Иако је војска под командом Алимпића успела да пређе у Босну, што због неспремности војске што због изричитих наредби до дубљег продора није дошло. Нису освојени ни Мали Зворник ни Бјељина, као најважније тачке на том потезу. Ни Ибарска војска није успела да освоји Нови Пазар и Сјеницу. Тај део српске војске додатно је оптерећивао сукоб међу главнокомандујућим, који је на крају резултирао сменом Франтишека Заха и довођењем на његово место потпуковника Чолакантића.⁹⁵⁸

Већ крајем јула ни кнез ни Черњајев нису помишљали на офанзивна дејства. Ситуација је постала незавидна. Страхovalo се да су и дефанзивни положаји тешко одрживи. Томе је доприносила ширина границе коју је требало бранити, општа деморализација у војсци, као и то да у том тренутку још увек нису пристизали руски официри и добровољци, али ни оружје које је ишло преко Румуније. Мада Ристић није превише очајавао. Писао је кнезу, након неуспеха у офанзиви, да је важно да се истраје у дефанзиви. На тај начин, сматрао је, може се „дати времена да се код сила и код народа окрене струја у нашу корист.“⁹⁵⁹ Ристић се 30. јула, заједно са Јевремом Грујићем, нашао код кнеза у Главном стану у Делиграду. Српском владару донео је одлуке Министарског савета у дванаест тачака. Влада и Ристић остали су при ставу да офанзиву треба вршити на западу, те да треба бранити положаје на истоку. Веровало се да је народна војска, иако недовољно обучена за офанзиву, ипак способна да изађе на крај са турским насртајима. Исто је поново одбијено, јер је одбрана на истоку била приоритет. Предвиђено је да митрополит Михаило иде у Русију са кнежевим писмом у циљу да одржи наклоност руске владе и народа према борби Србије, те да издејствује зајам и долазак што већег броја руских официра. Један од захтева предвиђао је да влада буде јасно и тачно информисана о стању на терену, што указује да то није био случај у првим недељама рата. Предложено је и то да министри и кнез бораве у истом месту раде боље координације. Захтев је сам по себи био непрактичан јер је српски владалац као Врховни командант био потребан на терену, док је Ристић као министар спољних послова био неопходан у Београду ради сталног и непосредног контакта са конзулима гарантних сила. Најважније питање тицало се тражења примирја. Кнез је након почетних неуспеха био видно деморалисан. По саветима Черњајева, сматрао је да треба од представника сила тражити склапање примирја. Ристић није био тог става. Искуснији у државним пословима и са више такта министар спољних послова је лакше подносио притиске него кнез. Сматрао је да примирију треба да претходи изван успех српске војске, а до тог тренутка није га било. Гледиште министра спољних послова је усвојено, те је ратовање настављено. Незавидна ситуација у коју је запала српска војска, натерала је српског владара да на Ристића пребаци део одговорности, тиме што га је оптужио да је „наваливао“ да се уђе у рат.⁹⁶⁰

Почетак августа донео је на источном фронту велику неизвесност. Након пада Књажевца и Зајечара дошло је до спајања Тимочке и Моравске војске под командом Черњајева. Кључ одбране постао је Алексинац. Другу половину августа обележиле су борбе на Морави. Турска војска је силовито нападала, али су српски одбрамбени положаји одолевали. Најзначајнија победа која је извојевана било је одбијање турског напада на Шуматовцу 23. августа, недалеко од Алексинца. Турска армија је након тога пребацила деловање на леву обалу Мораве са циљем да прекине комуникацију између Делиграда и Алексинца. Српска војска је прво поражена код

⁹⁵⁸ Исто, 195–196; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 466–468.

⁹⁵⁹ АСАНУ, ЈР, XVIII–8, бр. 778.

⁹⁶⁰ *Записи Јеврема Грујића III*, 193–197, 199–200; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 125–128.

Горњег Адровца. Почетком септембра вођене су крваве борбе на линији од Шиљеговца до Алексинца. Најважнија битка одиграла се на Бобовишту 11. септембра, где су се истакли руски официри. Овај сукоб онемогућио је даљи продор турске војске моравском долином.⁹⁶¹

Паралелно са борбама на источном фронту које су се водиле током августа, гарантне силе понудиле су своје „добре услуге“. Тачније, радило се о посредовању за склапање примирја са Портом. Ристић је сматрао да нема превише смисла тражити примирје без претходног успеха на бојном пољу, јер би исто било потписано на штету Србије. Тражен је начин да се Србија из сукоба извуче без понижења. Прва права прилика за тако нешто указала се након битке код Шуматовца. Штавише, одмах након сукоба Черњајев је захтевао, док је кнез Милан наредног дана обавестио конзуле великих сила да прихвата њихово посредовање. Била је то прилика коју је Ристић чекао. Сматрао је да код Шуматовца спасена „част српског оружја“, те да би наставак ратовања било „проливање крви без цели“. ⁹⁶² У томе га је спутавало премишљање Черњајева, који захтев за примирје обновио тек након пораза код Адровца. Руски генерал у српској служби није намеравао да пристане на прекид ватре након Бобовишта. Ипак, кнез инструиран саветима званичног Петрограда био је другачијег мишљења.⁹⁶³

Велики проблем било је питање карактера примирја. Порта, након иницијативе на бојном пољу, била је у прилици да одбија захтеве који су стизали од великих сила, те да износи услове. Из Цариграда се захтевало фактично, а не формално примирје, након чега би одмах били поведени преговори о миру. Београд је желео супротно. Ни услови које је Порта постављала нису задавали мање главобоље српском кнезу и влади. Између осталог помињао се долазак кнеза на подворење султану у Цариград, плаћање ратне одштете, укидање народне војске, улазак турских трупа у четири града. Новиков је потврдио тачност информација да је турска страна тражила збацивање династије Обреновић и прогонство личности из владе из земље. Према његовим речима Порта је мисао о детронизацији напустила услед интервенције Андрашија. Након почетног опирања, Турска је пристала на прекид ватре од 16. септембра. Радило се о примирју без демаркационе линије и неутралне зоне и временски тек на десет дана, које се заснивало на једностраном акту једне силе – Турске.⁹⁶⁴

На вести о обустави непријатељства дошло је до тако званог „делиградског догађаја“ или „краљевине на Бобовишту“. Наиме, Черњајев, који се налазио на челу Тимочко-моравске војске, прогласио је Милана Обреновића за краља. Догађај је имао огроман одјек међу великим силама и изазвао је велику пажњу и узнемиреност у дипломатским кулоарима. Још већу непријатност догађај је приредио српском кнезу и влади. Кнез Милан се захвалио војсци која му је положила заклетву као краљу. Ипак, унапред свестан расположења сила, понуђену титулу је одлучно одбио. Ристић је Цукићу писао да ни влада ни кнез догађају не дају никаквог значаја, те да се он више треба посматрати као демонстрација војске против услова који су предочени током евентуалних мировних преговора. Нема сумње да је „делиградски догађај“ масло генерала Черњајева. На тај начин он је покушао да спречи даље мировне преговоре и да настави ратни сукоб, очекујући скорији улазак Русије у рат против Турске. Како се испоставило то су била и више него нереална очекивања.⁹⁶⁵

Слободан Јовановић је највећим делом у праву када тврди да је Јован Ристић био „мирнодопска величина“. И раније је у овом раду предочено да се Ристић најбоље сналазио у

⁹⁶¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 60–63.

⁹⁶² АС, МИД-ПО, ролна 36, ф. II, д. II, 1876, Ристић Цукићу, Београд, 12/24. август 1876, пов. бр. 839.

⁹⁶³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 64–65; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 134–143.

⁹⁶⁴ АС, МИД-ПО, 1876, ролна 36, ф. II, д. II, Цукић Ристићу, Беч, 5. август 1876, пов. бр. 825; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 66.

⁹⁶⁵ АС, МИД-ПО, 1876, ролна 36, ф. II, д. III, Ристић Цукићу, Београд, 16. септембар 1876, пов. бр. 972; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 474–475.

редовним околностима. У таквој ситуацији његов утицај на државне послове и политичку ситуацију је највише долазио до изражаја. Рат, као ванредна ситуација, није му омогућавао да има контролу над догађајима на начин на који је он прижељкивао. Дисхармонија између цивилних и војних власти била је очигледна још током Ратног савета. Влада је после неколико недеља рата захтевала да буде боље обавештена о ситуацију на терену, што додатно потврђује изнету тврдњу. Да Ристић није био вичан војним стварима и више је него јасно. Његова намера за офанзивом у Босни током трајања рата, која је подразумевала ангажовање дела трупа са источног фронта, показала се као неоснована, обзиром да ни трупе које су остале на том делу ратишта нису биле у стању да спрече турску офанзиву. Нема гаранција да би биле у стању да издрже турску навалу пре него што би се постигао изванредан резултат у Босни. Међутим, иако је Ристић био човек мирнодопских услова, не треба потцењивати његов значај на догађаје. Тачна је тврдња да се Ристић жалио Вредеу да је Черњајев у једном тренутку постао апсолутни господар ситуације у Србији. Смена Тихомиља Николића, Ристићевог пријатеља из гимназијских дана, такође може бити прилог тврдњи да је утицај Черњајева на политичке одлуке постао претежнији. Међутим, истицање Черњајева у први план није нужно, и није увек, било противно Ристићевим интересима. Јасно је да је тиме одговорност, не само за „делиградски догађај“, већ и за остале политичке потезе пребачена на руског генерала у српској служби. Иако су Черњајевљеве акције у великој мери компромитовале Србију, оне су такође у извесној мери компромитовале и Русију. Сумња у том смеру није падала само на панславистичке кругове, чију је подршку Черњајев уживао, већ и на званични Петроград.⁹⁶⁶ Један од Ристићевих циљева је био да натера Петроград на одлучније потезе, и што скорије војно ангажовање. Исхитрене акције Черњајева, иако понекад на штету Србије, могле су да буду једно од средстава за тако нешто. Мада је Ристићу већ крајем августа постало јасно да од евентуалног брзог уласка Русије у рат неће бити ништа.⁹⁶⁷

Опет, ако је Ристић имао прилику да одговорност пред дипломатијом и каснијим историјско-мемоарским делима пребаци на Черњајева, то никако не значи да је истом утицај на догађаје, али и на кнеза, препустио вољно. Ристић није са симпатијама гледао како Черњајев са „авантуристичким плановима“ одлучује о судбини Србије. Ситуација након „краљевине на Бобовишту“ то показује. Министар спољних послова је сматрао да је даље проливање крви узалудно, те да наставак рата, који би се сводио на дефанзиву, Србији не може донети ништа. Један од циљева, да се изазове посредовање сила, био је постигнут. Такође, Шуматовац је могао да представља полазну основу за даље преговоре. Примирје је истицало, док је кнез Милан, заведен обећањима Черњајева о скором уласку Русије, био је за наставак рата. Прекид ватре продужен је тек до 2. октобра. Ристићев пораз у односу на Черњајева више се огледа у томе да ни влада није имала јединствену позицију. За даље преговоре о примирју су били тек Ристић, Грујић и Милојковић. Остали министри били су за наставак ратног сукоба. На крају је Ристићу, као ресорном министру, запао задатак да уверава конзуле да Србији „неподобно“ примирје, са нејасним условима није у интересу.⁹⁶⁸

И поред све веће енергије која се осећала у војсци, услед прилива руских доровољца, ентузијазам Черњајева показао се као неоправдан. Битка на Кревету вођена је од 28. до 30. септембра. Најкрвавија битка у Првом српско-турском рату, није довела до очекиваног резултата. Турска војска је постепено потискивала српске положаје. Паралелно са војним

⁹⁶⁶ Берлин је са огромном пажњом пратио писања руске штампе о „делиградском догађају“. Немачки конзул Бреј ипак је био убеђен да је конкретан догађај изолована акција Черњајева. РА АА, Türkei, R 12.087, Бершем Билову, Петроград, 19. септембар 1876; Исто, Петроград, 20. септембар 1876; Исто, Бреј Билову, Београд, 21. септембар 1876.

⁹⁶⁷ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 476; М. Екмечић, *Стварање Југославије 2*, 304; D. Mekenzi, *нав. дело*, 164.

⁹⁶⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 144–145; Ч. Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима*, 66–67.

сукобом трајали су преговори сила са Портом. У Цариграду се на крају пристало на *status quo ante bellum* као основе за мир, али је остало отворено питање дужине трајања примирја. Док је српска страна пристајала на шестонедељно примирје, Порта је инсистирала на шестомесечном. Последње је подразумевало да Порта држи под окупацијом део источне Србије као гаранцију да Београд не зарати поново. Иако су остале силе прихватале предлог Порте, томе се успротивила Русија, што је било довољно да преговори застану.

У међувремену ствари на бојишту, нису се одвијале најбоље. Након пораза код Великог Шиљеговца, 21. октобра, пад Ђуниса био је само питање дана. До тога је дошло 29. октобра. Турској војсци је овладавање Ђунисом омогућило несметан даљи продор. Черњајев је јављао кнезу да пише руском цару и тражи хитно примирје у наредна 24 сата. Ристић је исто јављао Милосаву Протићу. Руски одговор био је брз. Два дана касније, 31. октобра Игњатијев је предао турским властима ултиматум, где се тражи уредно двомесечно примирје или прекид руско-турских дипломатским односа, у преводу рат. Рок за одговор био је 48 сати. Порта је 1. новембра прогласила двомесечно примирје са Србијом и Црном Гором.⁹⁶⁹

Србија је у рат са Турском 1876. године ушла дипломатски, војно и материјално неспремна, те епилог сукоба многе није изненадио. Штавише, велике силе предвиђале су слом Србије већ током првих недеља сукоба. Очекивања у земљи, за разлику од европске дипломатије, била су потпуно другачија. Од масовног одушевљења за улазак у рат за ослобођење и уједињење, након почетних неуспеха отишло се у другу крајност, до потпуног разочарења. Ако је расположење народа, у том смислу, пратило расположење кнеза, како је Ристић подносио вести са бојишта? Савет кнезу прво да се истраје до неког успеха на бојишту, па инсистирање на примирју након Шуматовца, јасно указује да је ипак објективније и трезвеније процењивао ситуацију него кнез Милан или Черњајев. Неуспех у покушају да наметне офанзиву према Босни, подређени положај у односу на Черњајева, говори о томе да није имао све конце у својим рукама. У једном тренутку Ристић је савременицима изгледао као човек „на ивици очајања“.⁹⁷⁰ Ипак, на здравици на банкету код Черњајева, пред одлазак овог у Русију, Ристић је настојао да не делује песимистично. Нагласио је да иако снага српске војске није била довољна, ипак је пред Европу изнела недостатке турске. Додао је да се пре рата говорило само о *status quo*-у, те да се од тог тренутка озбиљно разматра увођење аутономија у европске делове Османског царства.⁹⁷¹

И пре избијања сукоба Ристићу је било јасно да Србија војно не може, ни у савезу са Црном Гором, да изађе на крај са турском војном силом. Тајна седница скупштине у Крагујевцу 1875. јасно показује да је већ тада био начисто да се не може рачунати на остале балканске савезнике. Било је покушаја током рата да Атину и Букурешт подсети на уговорне обавезе из периода кнез Михаилове владавине. Ипак, позитивног одговора није било. Балкан је спавао „мртвим сном“, док је српска војска ратовала.⁹⁷² Од општехришћанског устанка након што Србија ступи у рат, приче актуелне током Другог намесништва, такође није било ништа. Бројка од 10.000 граничара, који би притекли Србији у помоћ, показала се као пуста жеља.⁹⁷³ Хабзбуршка монархија, као држава са вишевековним искуством, добро је знала како да предупреди не само прелазак граничара, већ и ескалацију незадовољства међу српским становништвом преко Саве и Дунава. Све наведено показује да су планови који су постојали током друге владе кнеза Михаила и Другог намесништва често почивали на лабилним основама и нереалним претпоставкама. Највећа енигма за Ристића и карта на коју је највише играо био је

⁹⁶⁹ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 197.

⁹⁷⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 77.

⁹⁷¹ АСАНУ, ЈР, XVIII–1, бр. 188.

⁹⁷² С. Терзић, *Јован Ристић и заветна мисао српска*, 287.

⁹⁷³ О Војној граници у ослободилачким плановима опширније: В. Ђ. Крстић, *Срби у Угарској*, 301–320.

званични Петроград. Преко Протића је помно пратио расположење званичних кругова. Ипак, игнорисање тих истих канала приликом уласка у рат, превелико поверење у славенофилске кругове, дало је убрзо и Ристићу до знања да до војног ангажовања Русије неће доћи када Србији то буде највише одговарало. Притом и поред оптужби које су на његов рачун стизале из Петрограда, ни Ристић се није либио да узврати истом мером. Подсећао је на двозначне поруке руских дипломата, на то да је руских добровољаца морало да буде више, те да је помоћ у новцу и наоружању каснила.⁹⁷⁴

Након примирја влада је кнезу поднела извештај, где је изражена потреба за склапањем мира, те да се војни сукоб може наставити само у случају уласка Русије у исти.⁹⁷⁵ Кнез Милан и влада били су решени, након негативних искустава из Првог српско-турског рата да са Русијом раде искључиво преко званичних путева. Да се са Петроградом „објасни и изложи право стање“, било неопходно послати одговарајуће лице на мисију у Петроград. Кнез је намеравао да путем Русије упути Ристића, али је такву намеру стопирао лично руски цар, који је сматрао да је Јован Мариновић прикладнији. Тиме је Петроград јасно саопштио свој став о Ристићу, те посредно кнезу стављао до знања да треба да се ослободи тадашње владе. Мариновић је у Петроград стигао 14. новембра, а два дана касније био је примљен код цара.

Ристић је, као министар спољних послова, саставио за Мариновића *упутства* и *мемоар*. Такође, српски изасланик је поред тога, независно од знања владе, добио тајна упутства од кнеза Милана. Ристић је у инструкцијама Мариновићу наглашавао да је Србија исцрпљена, те да није у стању да настави бој. Наставак војног сукоба није био опција ни у случају да прилив руским добровољаца буде знатно већи, те ни ако би се могло рачунати на Грчку и Румунију. Једини начин да Србија поново уђе у рат јесте да се руска влада одлучи да „оружаним посредовањем“ поправи стање у Османском царству. Међутим, и тада је кооперација Србије условна. Ристић, поучен искуствима из Првог српско-турског рата, настојао је да веже даље учешће Србије за одговарајуће и јасно дефинисане гаранције од Петрограда. Оне су се највише односиле на територијалне добитке, те на гарантовану помоћ у новцу и оружју. У случају да Русија није решена да уђе у рат, Ристић је тражио потпору за потписивање часног мира са Портом, уз ратну одштету за пустошење територија на источним границама Србије. У случају да новчана надокнада буде одбијена, Ристић је као компензацију предлагао административно припајање Новопазарског санцака и Призренског вилајета. Мариновићу су у Петрограду дата магловита обећања. Посебно се то односило на територијалне добитке. Од „неколико увеличање“ до проширења државне границе „по мери наших услуга“, кретале су се нејасне флоскуле којима су се служили руски званичници. Што се тиче новчане потпоре за војне набавке од милион рубаља, независно од зајма, путем Србије је кренуо генерал Никитин, који је имао и задатак да изврши реорганизацију српске војске. Све у свему Мариновић у Петрограду није добио јасна обећања, а Србији су праве намере Русије и даље остале непознате. Узајамном поверењу није допринело ни то да је Мариновић из Петрограда практично протеран.⁹⁷⁶

Недостатак координације на релацији Београд-Петроград био је очигледан и у том духу је настављено почетком 1877. године. Најава компликованих односа био је говор цара Александра II, 29. октобра 1876, у коме је србијанску војску оптужио за кукавичлук. Мариновићева мисија није много поправила ситуацију, иако су ствари пренете на званичан ниво. Русија се и даље нећкала да ли да се упусти у ратна дејства, дипломатски терен још увек

⁹⁷⁴ АС, МИД-ПО, 1877, ролна 41, ф. I, д. VI, пов. бр. 334, Ристић Цукићу, Београд, 1/13. април 1877; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 490–491.

⁹⁷⁵ АСАНУ, ЈР, XVIII–1, бр. 7.

⁹⁷⁶ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, друга књига*, Београд, 1898, 2–13; АС, МИД-БО, кутија 9, тематска целина 1, мисија Јована Мариновића у Петрограду, 1/1877.

није био припремљен, јер се знало да се рат у Европи може избећи само у случају да Петроград и Беч склопе договор. Исто се није могло постићи без одређених жртава од стране Русије. Опет, Ристић није намеравао да земљу излаже новим жртвама без највиших могућих гаранција од стране Петрограда. Сходно његовом мишљењу, Србија је већ довољно крварила зарад ослобођења балканских хришћана, те је дошло време да наплати своје жртве. У својим делима је свесно указивао на двозначне поруке из Петрограда, настојећи да тиме тежиште неспоразума пребаци на Русију, иако лично није био за наставак рата. Неуспешна Мисија генерала Никитина показала је сва разилажење у српско-руским непосредним интересима.⁹⁷⁷

Још док је трајало двомесечно примирје, месеца децембра трајала су прелиминарни договори представника великих сила на међународној конференцији која се састала у Цариграду, поводом решавања Источног питања. Пленарни део конференције, уз присуство турских представника отпочео је крајем децембра и трајао до 20. јануара 1877, када је коначно постало јасно да је конференција остала без икаквих решења. Дијаметрално супротни интереси великих сила у решавања Источног питања, где су доминирали ставови Русије, Велике Британије и Аустро–Угарске, дошли су до изражаја. Немоћ да се нађе заједнички именоватељ у погледу реформи у европском делу Османског царства, уз неискреност сила, додатно је куражило Порту у свом отпору према свим предлозима који су стизали. Једини резултат конференције био је тај да је Турска продужила примирје са Србијом и Црном Гором до 1. марта 1877. године. На Ристићеву иницијативу било је покренуто питање слања српског и црногорског представника на конференцију, али је предлог на крају одбијен. Његова идеја такође је била да се гарантним силама представи предлог о аутономији по народностима у Османском царству, али то није прихваћено ни од стране српског ни црногорског владара.⁹⁷⁸

Подржан од стране Петрограда у тренутку, када се већ ближио други месец продуженог примирја, кнез Милан је обавестио великог везира да прихвата непосредне преговоре о миру. Преговори су вођени на неколико нивоа. Прво између Цукића и турског амбасадора у Бечу, потом између Ристића и турског изасланика Пертев-ефендије. За финалне преговоре у Цариград били су упућени Филип Христић и Димитрије Матић, који су тамо пристигли 18. фебруара 1877. године. Уједначавање одредби није било једноствано, иако се Порта обавезала да ће основу за мир представљати *status quo ante bellum*. Поново је као, тачно десет година раније у случају градова, зачкољица била у „материјалним и моралним гаранцијама“. Тачније, преузимању обавезе да Србија неће поново заратити против Порте. То је преговоре, у тренутку када се ближило време истицања примирја, могло да доведе у ћорсокак. Помињало се да и кнез Милан посети Цариград, што је Ристић одлучно одбијао, јер није желео да пристане на „сраман мир“. Притисак британске и аустроугарске дипломатије на Порту убрзао је склапање мира. Европским силама никако није одговарао поновни заплет у односима између Београда и Цариграда, у тренутку када расту изгледи да Русија уђе у рат.⁹⁷⁹

Протокол о миру, који је усаглашен између српских и турски представника у Цариграду прихваћен је на Народној скупштини 26. фебруара. Два дана касније Христић и Матић предали су ноту у којој је изражена сагласност Србије на протокол на бази *status quo ante*. На овај начин Србија и Порта су по први пут потписале један билатерални акт. Директни преговори зараћених страна били су основа за мир, а не султанов ферман. Пертев-ефендија је три недеље касније донео царски ферман, како се испоставило последњи који је Србији уручен из Цариграда. Био је

⁹⁷⁷ О мисији генерала Никитина опширније: С. Рајић, *Мисија генерала Никитина у Србији, 1876/1877*, у: *Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја*, ур. М. Јагодић, Пирот, 2018, 63–74.

⁹⁷⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије I*, 213–230; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 203–207; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 492–493.

⁹⁷⁹ Исто, 494–497.

примљен по протоколу по ком се примају страни представници. Био је то још један корак који је водио Србију ка независности.⁹⁸⁰

Србија је из рата 1876. изашла материјално и морално исцрпљена. У земљи је владало велико разочарење и опште незадовољство. Влада састављена од либерала није добро стајала. То су показали избори за Велику народну скупштину у фебруару 1877. године. Скупштина је сазвана са задатком да одлучи о ратификацији мира са Портом. Иницијатива је дошла од стране кнеза, који је желео да се преко ње ослободи владе, те да власт повери конзервативцима, на чијем би се челу нашао Јован Мариновић. И поред намере Михаиловићевог кабинета да кнеза одврати од тог корака, српски владар је остао непоколебљив. Међутим, избори нису донели резултате какве је кнез Милан очекивао. Уместо конзервативца, незадовољство у земљи довело је до тога да се на Великој народној скупштини нађе доста представника радикала, чак и присталица династије Карађорђевић.⁹⁸¹ Да влада није имала већину показао је и избор Ђорђа Топузовића, представника опозиције, за председника Скупштине. Изборни резултати озбиљно су поколебали Обреновића. Страх од сценарија сличног Светоандрејској скупштини кнеза је поново окренуо Ристићу. Према Ристићевој идеји, даљи потреси били су избегнути тако што је пред скупштину било постављено само питање о ратификацији мира. До расправе о одговорности за рат, услед строго контролисаних и унапред припремљених услова, није ни дошло.⁹⁸²

Велика народна скупштина из фебруара учврстила је Ристићев положај. Према оцени Живана Живановића кнез Милан је управо у том тренутку спознао Ристићеву снагу, те је након тога потписивао све што му је влада подносила. Да је кнез Милан тесно везао свој рад за Ристића била је убрзо уверена и руска дипломатија.⁹⁸³ За немачког конзула Бреја, министар спољних послова је тих дана деловао као човек који чврсто држи konce српске политике у својим рукама.⁹⁸⁴ Колико год да се савременицима чинило да је унутрашња ситуација у Србији таква да је питање дана када ће доћи до смене владе, кабинет Михаиловић–Ристић није имао озбиљне потресе. Разлог томе свакако није лежао у популарности владе, које након неуспешног рата није било, већ у чврстој контроли државног апарата и ванредном стању. И поред тога да је опозиција бавала све одлучнија, Ристић од ње није страховао. Како је једном приликом саопштио Ладиженском, није имала довољно јаког лидера.⁹⁸⁵

⁹⁸⁰ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 164.

⁹⁸¹ Ристић је присталице радикала и Карађорђевића називао „елементима нереда“. *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 242.

⁹⁸² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 121–124.

⁹⁸³ *Русија и босанско–херцеговачки устанак 1875–1878. Руско–турски рат 1877*, Св. III, прир. Б. Павићевић, Титоград, 1988, 251.

⁹⁸⁴ РА АА, Türkei, R 12.088, Бреј Билову, Београд, 3. март 1877.

⁹⁸⁵ Опозиција је своје незадовољство изражавала кроз штампу. Пошто је услед ванредног стања био обустављен либерални Закон о штампи који је донела Каљевићева влада, младоконзервативци су у периоду јул–август у новосадском *Српском дневнику* писали против Јована Ристића. Ови чланци штампани су као посебна брошура под називом *Влада намесништва са својим ограницима и Кабинет Јована Мариновића*. Недуго након тога уследио је Ристићев одговор у *Истоку* и брошури *Српски конзервативци. Одбрана и критика*. Поменуте брошуре издигле су медијски рат на један виши ниво. Посебно су се чланци младоконзервативца одликовали својом оштрином. Ристићу је на крају те брошуре поручено: „Убицо народни доћи ће и теби судњи час“. Кривица за „сулуди“ рат са Турском приписивана је искључиво Јовану Ристићу, као и то да је ратоборно расположење у земљи искористио да би се докопао власти. Ристић није у одговору пропустио да своје нападе усмери на Аћима Чумића, Милана Пироћанца и Чедомиља Мијатовића, кога је назвао „најпревртљивијим Чедицом“. Оштрина ових чланака показује

Прилику за обрачун са опозицијом дала је тек Тополска буна, која је избила 7. децембра 1877. године. На основу исказа коловођа као организатори побуне означени су Јеврем Марковић, Аћим Чумић и трговац Илија Милосављевић Коларац. До њиховог хапшења дошло је у фебруару 1878. године. Радило се о монтираним процесима, јер правих доказа за њихово учешће није било.⁹⁸⁶ Јеврем Марковић је био стрељан, док је Чумићу смртна казна кнежевим помиловањем преиначена на десет година затвора. Сматра се да је Јеврем Марковић као војник – политичар пао као жртва кнеза Милана, док су за Чумићеву осуду побринули Јован Ристић и Радивоје Милојковић.⁹⁸⁷ Ристић је био против извршења смртне казне над Јевремом Марковићем, али је за разлику од осталих министара, уз Милојковића једини знао да ће до ње доћи.⁹⁸⁸ Аћим Чумић представљао је Ристићевог најагилнијег противника. Тополска буна дала је Ристићу прилику да ућутка своје политичке противнике, барем на извесно време, тиме што је „најгрлатијег“ осудио.⁹⁸⁹

Јован Ристић је веома лоше стајао код званичног Петрограда. Главномандујући руске војске велики кнез Николај Николајевич, јавио је цару Александру II 7. јануара 1877, да кнез и српска влада не желе да продуже рат. Генерал Никитин, који је почетком године боравио у Београду, обавестио је императора да је Србија стратешки важна за предстојећи рат против Турске, али да је немоћна и неупотребљива ако јој Русија материјално не помогне зарад хитне мобилизације. Упозорио је цара да ће се сва турска сила усмерити на руску надирујућу снагу, ако српска војска не одвуче на своју страну део турских трупа. Цар је био при ставу да се Србији помоћ неће дати све „док је влада Србије у рукама непријатељских нам личности“. На маргинама извештаја главнокомандујућег руске војске од 7. јануара, цар је својом руком записао да се из поверљивих извора може закључити да „од Србије никакве помоћи и очекивања“ Русија не може да има јер је српска влада одлучна да „не жели да продужи рат“. У одговору министра војног генерала Миљутина главнокомандујућем од 13. јануара 1877. изричито се преноси царев став да је свака даља финансијска помоћ српској влади убудуће бескорисна. Иако је одлука објашњена очајним стањем у српској војсци, види се да је по среди била српска влада, тачније Јован Ристић који је сматран непријатељем Русије.⁹⁹⁰

Руска страна је преко Карцова, у току последњих месеци 1876. и првих 1877, радила код српског кнеза да смени Ристића, те да на његов положај доведе Мариновића. Први такав случај десио се децембра 1876. након инцидента са аустријским монитором „Морош“ на Дунаву. Кабинет Михаиловић–Ристић понудио је оставку. Ипак, како су конзервативци били неспремни да преузму власт, кнез Милан је и даље је био принуђен да се ослони на постојећу владу.⁹⁹¹ Карцов је имао велику улогу у наговарању српског кнеза да се ослободи Михаиловићевог кабинета фебруара 1877. Међутим, и тај покушај се није успешно завршио. Карцов је у мају

да су личне нетрпељивости, пре свега на релацији Ристић–Чумић, биле доведене до усијања. *Русија и босанско–херцеговачки устанак III*, 386–388; *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 50, 86, 110, 127.

⁹⁸⁶ О томе да Аћим Чумић и Јеврем Марковић нису узели учешћа у буни види: Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 180–203; Д. Јовановић, *нав. дело*, 141–157.

⁹⁸⁷ В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 149.

⁹⁸⁸ Ристић није био за то да се изврши смртна казна над Марковићем, али се није слагао ни са чињеницом да се Марковићу суди због крађа и уцена које су му приписиване приликом ослобађања Ниша, јер је сматрао да то унижава углед српског војника у очима јавности. Последње је вероватно прави разлог стрељања Марковића. Ристић је наговарао кнеза да смртну казну замени робијом. Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 185.

⁹⁸⁹ Милан Пироћанац помиње да је постојала намера Јована Ристића да се Тополском буном повеже њега и Милана Ђ. Милићевића, те да су они спашени сама залагањем руског секретара Церетелева код Игњатијева, *За моју децу*, 144.

⁹⁹⁰ *Сборник материјала по руско–турској војни 1877–1878 гг. на Балканском полуострвима. Выпуск 14. Рапорты Главнокомандующего Великого Князя Николая Николаевича Государю Императору*, Санкт Петербург, 1898, 26, 28.

⁹⁹¹ АС, Заоставштина Милосава Протића, кутија 8, Ристић Протићу, Београд, 17/29. децембар 1876.

због, према Ристићевим речима, превеликог уплитања у унутрашње ствари Србије био принуђен да напусти Србију. Томе је претходио један мемоар, који је потписао српски кнез, а који је српски министар спољних послова доставио руској влади преко посланика у Петрограду, Протића.⁹⁹² По Брејовој оцени одлазак Карцова представљао је још једну важну Ристићеву победу.⁹⁹³

Конференција великих сила која се састала у Цариграду ради решавања ситуације у Османском царству, доживела је неуспех. Евентуалном уласку Русије у рат морао је да претходи споразум са Бечом. Андраши и Новиков су 15. јануара 1877. потписали акт познатији као Тајна будимпештанска конвенција. Њена допуна потписана је 18. марта исте године. Ове конвенције су имале за циљ да потврде неутралност Аустро–Угарске у рату Русије са Турском, те су се ослањале на Рајхштатски споразум које су ове две велике силе потписале годину дана раније. Ипак, основну разлику представљало је то да је Босна и Херцеговина постала неоспорна зона Аустро–Угарске, са правом на окупацију. Предвиђено је да Србија постане неутрална зона, јер су се и Аустро–Угарска и Русија обавезале да неће имати војне операције на српској територији. Порта је средином априла одбила „Лондонски протокол“, концепт реформи за Турску, које су понудиле велике силе. Русија је Османском царству објавила рат 24. априла 1877. године.⁹⁹⁴

Јован Ристић и кнез Милан Обреновић су од самог почетка 1877. активно пратили спољнополитичка превирања, посебно намере Петрограда. Милосав Протић је од Ристића, након разлаза Цариградске конференције, добијао инструкције да се у неформалним разговорима код водећих личности у Петрограду распитује о правцу који Србија треба да заузме.⁹⁹⁵ И поред тога да је привремени посланик у Цариграду, Филип Христић, упозоравао да је улазак Русије у рат против Турске готово изванредно, српски министар спољних послова у то није био сасвим сигуран. Сматрао је да је Русија та која избегава рат, те да је у исто уверен још од времена Мариновићеве мисије. Након што је Порта одбила предлог реформи, Ристић је писао Христићу да се нада ће Русија поштовати мир, јер је управо она мир саветовала Србији. „Наш је положај сада тугаљивији, опаснији и њежнији но што је био у очи нашег рата. Морамо бити смотрени, уздржљиви. Ако смо у рату с Турцима рескирали, да поднесемо жртве и претрпимо губитке веће или мање, за своју егзистенцију нисмо се имали бојати; али рат турско-руски може донети компликације, које и сам опстанак наше кнежевине могу у питање довести.“, писао је Христићу. Како је касније у својим делима наводио једна од основних мотивација да уласком Србије у први рат против Турске, била је да на исто натера и званични Петроград. Ипак, улазак Русије у рат у априлу деловао је помало изненађујуће за Ристића.⁹⁹⁶

Први корак кнеза и владе била је мисија која је поверена пуковнику Ђорђу Катарцију у Кишињев. Катарци је добио два писма, једно од кнеза Милана друго од Ристића, која је требало да преда цару Александру II и генералу Игњатијеву. Према инструкцијама Јована Ристића, изаслаников примарни задатак је био да се информише о намерама Русије, те да искаже склоност Србије на сарадњу у рату. У случају уласка у рат, Србији је потребно три милиона рубаља да би довршила војну спрему, милион рубаља месечно за издржавање војске током трајња рата, као и благовремена назнака правца у коме би Србија имала деловати.⁹⁹⁷ На седници Министарског савета од 9. маја 1877. саслушани су одговори руског цара и Игњатијева. Цар је

⁹⁹² Исто, Ристић Протићу, Београд, 9/21. март 1877.

⁹⁹³ РА АА, Türkei, Бреј Билову, Београд, 18. април 1877.

⁹⁹⁴ *Balkanski ugovorni odnosi I*, 58–62, 68–70.

⁹⁹⁵ АС, МИД–БО, кутија 9, година 1877, тематска целина 2/1877, Телеграми и преписка између министра иностраних дела и посланика Србије у Петрограду, Ристић Протићу, Београд, 10/22. јануар 1877.

⁹⁹⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 162; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 243, 245; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 509.

⁹⁹⁷ *Записи Јеврема Грујића III*, 289; *Записници седница министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије (1862–1898)*, прир. Н. Шкерковић, Београд 1952, 299.

саветовао „спремање, мудрост и узржавање“ до преласка Дунава од стране руске војске. У усменом одговору Катарџију, прихватио је сарадњу Србије и заштиту над њом у рату. За споразум о појединостима упутио је на великог књаза Николаја Николајевича, као главнокомандујућег руске војске. Игњатијев је одговорио да Србија може да рачуна на један милион рубаља, али није искључио да ће након тога бити још финансијске помоћи. Што се територијалног проширења тиче, стављено је до знања да се према Босни „за сад“ ништа не сме предузимати због Аустрије, већ искључиво у Старој Србији. Правац операција српске војске био би усмерен између Ниша и Видина у правцу Софије. На недовољно јасне поруке о српској кооперацији, убрзо је Карцову стигао телеграм од Горчакова у коме је назначено да Србија остане у дефанзиви, те да не преузима ништа што би могло узнемирити Цариград или Беч.⁹⁹⁸

Положај Србије добрим делом је искомпликовало проглашење независности Румуније, 21. маја, која је ушла у рат на страни Русије. Стекла се потреба да српски владар лично посети руског цара који се налазио у Плоештију у Главном стану руске војске. На тај пут кнез Милан је 14. јуна кренуо заједно са Јованом Ристићем, генералима Ђуром Хорватовићем и Милојком Лешјанином. Иако је Ристић извештавао српску владу да је пријем био добар, заправо је био доста хладан. Посебно се Ристић нашао на удару. Цар је одбио да му пружи руку, а генерал Миљутин је забележио да је за вечером „седео као човек осуђен на смрт“.⁹⁹⁹ Разговор српског кнеза и руског цара протекао је знатно боље. Кнез је изразио спремност цару да слуша његове савете. Обреновићу и Ристићу је пребачено да су противно саветима Петрограда ушли у рат са Турском. Саветовано је да Србија „остане на миру“, све док руска војска не пређе Дунав, те да тек након тога Београд може да суделује ако то жели. Предочено је дефанзивно држање на Дрини, те да се не изазива Двојна монархија. Цар је саопштио да Србија не мора да се боји интервенције Аустрије, у случају да се прикључи руској војсци након преласка Дунава. Кнезу Милану је било јасно након разговора са руским царем, Горчаковим, Игњатијевим и великим кнезом Николајем да Русија избегава да упути Србији формални позив, али да се учешће Србије у рату очекује. Према речима Горчакова, то треба да буде изведено на тај начин, да је Србија из сопственог побуђења ушла у рат, а не подбадана од стране званичног Петрограда. Ристић је, и поред негативног личног искуства, оценио да је кнежев пут у Плоешти био изузетно важан. Србија је након тога прецизније знала шта се од ње тражи, тачније да се ангажовање очекује када руска војска пређе Дунав и упути се ка Софији, са задатком да српске трупе ударе у леви бок турске војске.¹⁰⁰⁰

Након уласка Русије у рат против Турске очи европске дипломатије биле су упрте у Београд. Посебно је то био случај приликом кнежевог одласка у Плоешти. Ристић је пре пута, био принуђен да представнике страних сила уверава да пут нема толики значај који му се придаје, те да Србија не сме да се изложи „последикама непажње“ према руском цару, као једном од владара гарантних сила. Кнежева посета руском цару је посебно негативно одјекнула у Цариграду, те је исто објашњење је Ристић преко Христића проследио великом везиру Сафет-паши.¹⁰⁰¹ Српски министар спољних послова није желео да Србију поведе путем којим је пошла Црна Гора, која је два дана након Русије објавила рат Порти. Сматрао је да је земља још увек „отворена“, те да је народ „малаксао држећи војску од 130.000 људи под оружјем и на

⁹⁹⁸ *Записи Јеврема Грујића III*, 291; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 32–36.

⁹⁹⁹ Цитирано према Д. Мекензи, *нав. дело*, 211; Наталија Обреновић забележила је да је код Ристића, због лошег гласа у Русији, пред пут у Плоешти владала „погрушеност и узнемирење“. *Моје успомене*, прир. Љ. Трговчевић, Београд, 1999, 87.

¹⁰⁰⁰ АСАНУ, ЈР, XIX–4, бр. 559, 560; *Записи Јеврема Грујића III*, 293; А. Васиљевић, *нав. дело*, 119; В. Јовановић, *Успомене*, 386–388; Л. В. Кузьмичева, *Фальшивый партизан русский. Йован Ристич и обречение Сербией независимости*, Родина, 10, 2003, 71.

¹⁰⁰¹ РА АА, Türkei, R 12.090, Бреј Билову, Београд, 14. јун 1877.

храни.¹⁰⁰² Ристић је од априла до јуна месеца често убеђивао стране дипломате да Србија, након епизоде из рата са Турском из кога је изашла материјално и морално девестирана, настоји да очува мир по сваку цену. Да је Ристић тих месеци био тај који се одупирао ратној странци утисак су стекли и аустроугарски и енглески конзули Вреде и Вајт.¹⁰⁰³ Посебно су се у бечкој и пештанској штампи могле прочитати вести да не постоји сагласност по питању држања Србије у влади, као ни на релацији влада-кнез. Ристић је преко Косте Цукића покушао да оповргне такве гласове. Нагласио је да Србија пошто-пото жели мир, али и да влада и кнез знају да у датим околностима Србија тешко да може да буде „независна“ у својој одлуци, „него потчињена развоју догађаја од нас независних.“¹⁰⁰⁴ Бреј, немачки дипломатски представник у Београду, је у разговору са Ристићем непосредно пред одлазак истог у Плоешти, дошао до закључка да ће Србија остати у дефанзиви све до тренутка док руске трупе не пређу Дунав. Сматрао је да Ристић на тај начин настоји да избегне да се територија Србије претвори у ратно попрште моћнијих војски, као и да се не изазива осетљивост Аустро–Угарске. Сходно томе, немачки конзул је закључио да рат за Србију није пожељан али да ће бити изнуђен.¹⁰⁰⁵

И поред тога што је уверавао страну дипломатију и, још увек, сизеренску Порту у мирољубиву политику, Ристић је разумео да је улазак Србије у рат против Турске неизбежан. Питање је било када, под којим условима и околностима ће се српска војска придружити руској. Још приликом уласка Русије у рат распитивао се код Протића у Петрограду шта Србија може да очекује у случају брзог рата и мировног споразума Русије и Турске. Страховао је да би у таквим околностима Србији остале само „жртве“, те да би Бугари, и поред своје неактивности, били награђени аутономијом. Тај страх се повећао након проглашења независности Румуније. Протић је добио задатак да у руским круговима „посеје мисли“ за Стару Србију, посебно за Видин и Ниш, ако већ на проширење у Босни није могуће рачунати.¹⁰⁰⁶ Јасно је да је Ристић у преговорима са Русијом покушао да се врати на неке основе из периода Мариновићеве мисије.¹⁰⁰⁷ На Ристићеву жалост, негативна слика која је о њему постојала у очима руских званичника није му омогућавала да постави у Плоештију нека од ових важних питања. Тек је његов познаник, из времена док је био српски капућехаја у Цариграду, Игњатијев изустио по које магловито обећање да ће бити извесне помоћи током рата и „увеличање након рата“. Игњатијев је, у свом маниру, саветовао Ристићу, иако „ће се српске жртве у сваком случају оценити“, да је сврсисходније „да сами узмете своје, но да то добијете по туђој великодушности“.¹⁰⁰⁸

Ефекат пута у Плоешти позитивно се одразио на смиривање унутрашњег стања пред отварање скупштине 2. јула. Бреј је писао да ће Ристић у земљи успети да представи „своју вољу“ као вољу руског цара, те да на тај начин примири унутрашњу ситуацију. Чак је и Филип Христић, српски посланик у Цариграду, био убеђен да је пут у Плоешти био предузет искључиво да би се превазишле тегобе у држави.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰² Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 243.

¹⁰⁰³ АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, Вреде Андрашију, Београд, 27. април. 1877; Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 176.

¹⁰⁰⁴ ÖStA, NHStA, PA XXXVIII, Kt. 216, Цукић Орцију, Беч, 23. маја 1877; АС, МИД–ПО, 1877, ролна 42, ф. I, д. VI, пов. бр. 456, Ристић Цукићу, Београд, 6/18. мај. 1877.

¹⁰⁰⁵ РА АА, Türkei, R 12.090, Бреј Билову, Београд, 13. јун 1877.

¹⁰⁰⁶ АС, Заоставштина Милосава Протића, кутија 8, Ристић Протићу, Београд, 14/26. април 1877.

¹⁰⁰⁷ АС, МИД–БО, кутија 9, тематска целина 1/1877, Мисија Јована Мариновића у Петрограду, Ристић Мариновићу, Београд, 18/30. новембар 1876; Мариновић Ристићу, Петроград, 23. новембар/5. децембар 1876; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 9–16.

¹⁰⁰⁸ Исто, 42; *Записи Јеврема Грујића III*, 293.

¹⁰⁰⁹ РА АА, Türkei, 12.090, Бреј Билову, Београд, 14. јун 1877; Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 177.

Затишје након повратка из Плоештија није дуго трајало. Почетком јула, убрзо након преласка Дунава од стране руске војске и три дана пре почетка опсаде Плевне, велики кнез Николај Николајевич је у савету са царем и Игњатијевим преко Катарџија проследио српској влади поруку. У њој се тражи да Србија прогласи независност, објави рат Турској и пошаље војску на границу. Захтев великог кнеза Николаја је непријатно изненадио српску владу. Ратна ситуација се није много изменила две недеље након кнежеве посете цару, а захтев није био у сагласности са оним што је српском кнезу саветовано у Плоештију. Српска влада је одговорила да је јој је потребно пет до шест недеља да ступи у рат након формалног позива. Такође, наглашено је да за довршетак ратне спреме потребна помоћ од милион рубаља, те исто толико сваког месеца током трајања рата за војне потребе.¹⁰¹⁰

Руске, као и српске, планове додатно је искомпликовала дуготрајна опсада Плевне. Турска војска на челу са Осман-пашом одолевала је налетима руске од 20. јула до 10. децембра 1877. године. Да застој није био планиран показују реакције цара и Игњатијева. Цар је крајем јула преко Катарџија поручивао да Србија треба „да маршира“, те да ће лично знати да цени ако се Србија стави у покрет у року од дванаест дана. Игњатијев је био директнији. Поручивао је да ће „будућност Србије бити компромитована“ ако се до назначеног рока не покрене. Катарџију је саветовао да српска војска упадне у Стару Србију, заузме Ниш, те да паралише лево крило турске војске. Такође, у Катарџијевом телеграму је наведено да је цар издао наредбу министру финансија да се Србији пошаље тражени милион рубаља. Церетељев је половину те суме донео у Србију почетком августа, а она је тек 23. истог месеца била доступна министру финансија.¹⁰¹¹

Јован Ристић је, у својим мемоарско-биографском делу, као главног кривца за „оклевање“ да Србија ступи у рат, након руског застоја код Плевне, означио Јеврема Грујића. Да у томе није био искрен, већ је установљено у историографији.¹⁰¹² Ристић је био тај ко је највећим делом одрађивао политику владе. Играо је на два колосека. Запад и Порту је уверавао у мирно држање, али није искључивао могућност да догађаји натерају Србију да изађе из неутралности.¹⁰¹³ За разлику од западних сила, Ристић је у односу на Русију настојао да се покаже у другачијем светлу. Одлагање рата правдано је неспремношћу војске и лошом финансијском ситуацијом, што је било тачно. Делује да је Ристић свесно препуштао Грујићу улогу противника уласка у рат ради што бољег позиционирања код Руса. Како је Грујић тих дана често био у дослуху са Мариновићем, такође противником уласка Србије у рат, Ристић је на тај начин покушао да себе представи као једину ратну опцију. Ипак, неповерење Петрограда према српском министру иностраних дела и влади увелико је било присутно и постојало је до краја Велике источне кризе. Из Петрограда није стизао директан позив да се Србија укључи у рат. То није сметало руским званичницима да криве директно Ристића зато што је Србија стајала по страни. Његове објективне захтеве за финансијском и материјалном помоћи тумачили су као изговарања.¹⁰¹⁴

Церетељев, секретар руског посланства у Цариграду, је током августа и боравка у Београду протезирао опозицију. Међутим, кнез Милан, заговорник уласка Србије у рат, држао се тада актуелне владе. Ристићу нису добро дошли ни извештаји које је Церетељев слао високим руским званичницима. Убрзо је са истим дошао у сукоб, а његове наводе био је принуђен да оповргава као лажне. У томе му је помогао долазак пуковника Бобрикова, средином септембра у

¹⁰¹⁰ *Записи Јеврема Грујића III*, 294; Л. В. Кузьмичева, *Фальшивый партизан русский. Йован Ристич и обретенне Сербией независимости*, 71.

¹⁰¹¹ *Записи Јеврема Грујића III*, 295–296.

¹⁰¹² Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 63–65; Ч. Попов, *Јован Ристић у српско–турским ратовима*, 74; D. Mekenzi, *нав. дело*, 214.

¹⁰¹³ АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, Вреде Андрашију, Београд, 21. август 1877.

¹⁰¹⁴ Л. В. Кузьмичева, *Фальшивый партизан русский. Йован Ристич и обретенне Сербией независимости*, 71–72.

Србију, који је добио задатак да спреми српску војску. Кнезу Милану пуковника Бобрикова је послао лично главнокомандујући велики кнез Николај Николајевич, и то док је трајала опсада Плевне. Већ при првом сусрету са отправником послова руског конзулата Ладиженским, пуковник је слушао да је за све невоље Србије крив искључиво кнез Милан. Још му је рекао да кнез „трпи“ Ристића, јер је принуђен да га држи уз себе пошто му је положај несигуран. Отправник је нагласио да Ристић није популаран у земљи, иако се тако чини. Као разлоге за девастирану земљу кривио је владине реквизиције током рата, затим економију и трговину коју држе странци. Бобриков је констатовао потпуно одсуство организоване војне силе.¹⁰¹⁵ Бобрикови потоњи извештаји су били у сагласности са ранијим Ристићевим тврдњама, да је војска неспремна за рат, те да су неопходне финансије ради њеног оправка. Руски пуковник је о Ристићу стекао много позитивнији утисак него његови претходници.¹⁰¹⁶

Ристић је у августу писао Христићу у Цариград да Србија још увек „није решена“ за рат.¹⁰¹⁷ Основа за опрезну политику било је довољно. Преурањено срљање у војни сукоб на страни Русије могао је Србију да доведе у лошији положај него годину дана раније. Одатле страх да постоји опасност да се државна егзистенција доведе у питање. Развој догађаја није искључивао могућност да се војске две силе сударе на територији Србије. Како је Ристић писао Цукићу, није било немогуће ни да ће Осман-пашина војска бити одбачена на саме српске границе. Једна од могућности била је да се руска војска, у случају неуспеха код Плевне, повуче да презими преко Дунава. Исто је Србију остављало на милост и немилост турске војске и башибозлука.¹⁰¹⁸ Русија је већ била у рату тако да није ултиматумима могла да заштити Србију као годину дана раније. Притом не треба губити из вида константне притиске које се на владу долазиле од стране европских сила. Највећи су свакако били из Беча, док су Британија, Француска и Италија крајем септембра упутили званичан демарш влади да се суздржи од рата против Турске. Немачка се због прихваћених обавеза наспрам Русије, држала по страни. Највећи опрез Ристићу је налагало држање Двојне монархије. Иако је преко Протића у Петрограду покушавао да дозна шта су тачно Петроград и Беч договорили пре уласка Русије у рат, Ристићу је било јасно да се договор тицао наутралности Србије и онемогућавање сваког вида српске акције према Босни.¹⁰¹⁹ Уосталом, неутралност српске територије била је Ристићу и кнезу предочена у Плоештију. Иако се окупација Београда од стране аустроугарских трупа помињала као могућност на самом крају 1876. и почетком 1877, такав сценарио није толико бринуо Ристића касније.¹⁰²⁰ „Провоцирање“ суседне Монархије није за резултат морало да има њену евентуалну реакцију према самој територији Србије. Чини се да Ристића више плашио могући одговор Беча у Босни и Херцеговини. И поред тога да су од Андрашија, али и са руске стране, стизали строги захтеви о потпуној дефанзиви на Дрини, Ристић није дигао руке од Босне и Херцеговине, што се видело и приликом самог уласка Србије у Други српско–турски рат. Андраши није искључио могућност уласка аустроугарских трупа у ове провинције. Новикову је нагласио да је окупација неизбежна уколико би турска војска покушала да се у Босни и

¹⁰¹⁵ Г. И. Бобриков, *В Србији. Из воспоминаний о войне 1877-1878 гг.*, у: Русские о Сербии и сербах, Санкт Петербург, 2006, прир. А.Л. Шемякин, 255.

¹⁰¹⁶ *Русија и босанско-херцеговачки устанак III*, 366, 376, 386–388, 388–390; Ђ. И. Бобриков, *У Србији: из успомена у рату 1877–1878 год.*, Београд, 1892, 31–33.

¹⁰¹⁷ *Писма Јована Ристића Филупу Христићу*, 250.

¹⁰¹⁸ Ђ. Попов, *Srbija na putu oslobođenja*, 144.

¹⁰¹⁹ АС, МИД–БО, к. 9, 1877, тематска целина 2/1877, телеграми и преписка између министра иностраних дела и посланика Србије у Петрограду, Ристић Протићу, Београд, 14/26. април 1877.

¹⁰²⁰ Августа 1877. је цар Франц Јозеф тражио мобилизацију војске уперену против Србије. Андраши је такву могућност одбио, под изговором да је у договору са Русијом Србија проглашена за „неутралну зону“, те да није било акција према Босни и Херцеговини, који би изазвали такву врсту ангажовања. S. W. Laskey, *нав. дело*, 72–73.

Херцеговини освети хришћанском становништву покољима.¹⁰²¹ Стога је Ристићева политика оклевања била скопчана и обзирима према Босни. Опрезност је диктирала чињеница да слично као за рат из 1876. године, Србија није могла да рачуна на Грчку као савезника.¹⁰²²

Ипак, Ристић је сматрао да у датим околностима Србија мора да обезбеди своје интересе. Јасно му је било да без „пристанка Русије“ Београд не сме у акцију, те да свака кооперација мора бити потчињена руским захтевима.¹⁰²³ Остало је главно питање тренутка и услова уласка у рат. Ристић је почетком септембра доказивао Бобрикову да је Србија неспремна за рат, те да би упуштање у војне операције било „акт безумља“ ако би до тога дошло пре марта 1878. године. Руски пуковник је био другачијег мишљења. Нагласио је да би Србија могла у бој за „месец и по или два“, те да ће Плевна, која је још увек мучила руску војску, пасти пре краја године.¹⁰²⁴ Читав септембар су обележиле интензивне војне припреме у Србији.

Нећкање Србије и покушај да се улазак у рат помери за пролеће, било је прекинуто од стране Русије. Руски војни врх је у другој половини септембра интензивније притискао владу у циљу да Београд што пре увуче у рат. Прво је 28. септембра стигла депеша Бобрикову од главнокомандујућег руске војске, великог кнеза Николаја, у којој се тражи стационирање српских трупа на југоисточној граници, без да се објављује рат Турској. Исти захтев поновљен је 3. октобра, преко новог руског конзула у Београду Персијанија. Велики кнез је писао да би Србија избегавањем да уђе у рат порекла „своју прошлост, свој прошлогодишњи рат, своје традиционалне свезе са Русијом и своју будућност“. У истој депеши истакнуто је да Србија још увек не треба да улази у борбу, те да број војника који треба да се нађе на граници буде између 25.000-30.000, а не 20.000 колико је влада намеравала. Такође, наглашено је да чим стигну вести да су трупе на граници, да ће Србији бити прослеђена друга половина од милион рубаља, до чега је дошло крајем октобра 1877. године.¹⁰²⁵

Стационирање војске на границу одмах је алармирало Порту. Оптужбе из Цариграда на рачун Србије биле су константне од уласка Русије у рат. Притисци које је трпело српско становништво у Старој Србији 1877. године од стране башибозлука било је огромно. На сазнање да је Србија стационирала трупе на источној граници реаговала је Порта. Влада је као оправдање износила да је војска послата на границу ради двадесетодневне обуке. На гласове да је Порта послала специјалног изасланика, Ристић је преко Христића поручивао да су „прошла времена комесарстава“. Српски министар спољних послова је сматрао да Порта нема права да протествује док се Србија држи у својим границама, те да је шест месеци колико је протекло од уласка Русије у рат, без учешћа Београда, довољна гаранција Порти да Србија не жели сукоб.¹⁰²⁶

Завршни преговори Србије и Русије око кооперације показали су дубину неповерења које је постојало. Кнез Милан и влада су крајем септембра, приликом захтева великог кнеза да Србија пошаље војску на границу, решили да поново покрену питање месечне помоћи од милион рубаља за српску војску, које је само у начелу прихваћена годину дана раније. Био је то покушај да се Петрограду јасно покаже намера да Србија жели у рат. Цар Александар II је у писму кнезу Милану од 29. октобра изразио жељу да се српска војска придружи акцији. О месечној новчаној помоћи се са руске стране ћутало. Тек је велики кнез Николај 12. новембра преко Катарција поручивао да се сарадња Србије очекује у скорорије време, те да ће бити новчано потпомогнута. Два дана касније на седници Министарског савета донета је одлука, да се за

¹⁰²¹ *Русија и босанско-херцеговачки устанак III*, 355–356.

¹⁰²² Иако је Ристић преговарао са Доском, грчким агентом у Београду, око уласка Србије и Грчке у рат против Турске, резултат је изостао. С. Терзић, *Србија и Грчка*, 201–203.

¹⁰²³ АС, МИД–ПО, 1877, ролна 42, ф. 1, д. 7, пов. бр. 723, Ристић Цукићу, Београд, 5/17. септембар 1877.

¹⁰²⁴ Ђ. И. Бобриков, *нав. дело*, 32–33.

¹⁰²⁵ *Записи Јеврема Грујића III*, 299–301; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 514–515.

¹⁰²⁶ Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 152–154; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 254–256, 258.

улазак у рат чека званични позив руске владе као и обећање о месечној помоћи за српску војску. Званичан позив је у записницима са седница био формулисан као „ступање у сарадњу“. Тиме је Ристић настојао да избори савезнички статус Србије. Он је морао бити кроз уговорни однос, што би умногоме олакшало очување ратних тековина пред великим силама након рата. До позива дошло је од стране великог кнеза Николаја 22. новембра 1877. године. Дат је и рок од десет дана за ступање у акцију. Кнез Милан је Персијанију и Бобрикову, који су му уручили позив, обећао мобилизацију војске као и њено распоређивање на граници, али је претходно тражио званично обећање новчане помоћи без које Србија не би била у стању да води рат. Канцелар Горчаков није претерано журио са решавањем поменутог питања. Супротно од српске стране, руски канцелар је месечну помоћ условљавао уласком Србије у рат и њеном послушношћу у току самог рата. Дошло је до отезања. У игри нерава између Петрограда и Београда, око месечне помоћи и статуса савезника, Ристић и српска страна били су у подређенијем положају. Два дана пре истека рока од десет дана, на седници владе одлучено је да Србија на позив Русије крене у рат за ослобођење српског народа у Турској, са циљем да из истог изађе територијално увећана и независна.¹⁰²⁷

И поред тога да је Ристић, како се тврди, на једној од седница Министарског савета током новембра „лупио песницом о сто“, и доказивао да Србија треба да уђе у рат на страну Русије, српски министар спољних послова са таквом одлуком није журио.¹⁰²⁸ У покушају да обезбеди што боље услове за улазак у рат и припреми терен за очување потоњих ратних тековина, Ристић је у односу на Русију поставио амбициозне циљеве. Поучен искуствима из прошлогодишњег рата, унапред је желео да припреми дипломатски терен и утаначи ствари са Петроградом. Прилика за тако нешто му се није у потпуности указала. Русија је била та која је диктирала услове, а Ристић и влада којој је припадао готово да нису имали никакав кредит код руских управљачких елита. Питање месечне помоћи било је решено два дана након уласка Србије у рат. Договорено је да се утврди сума од 150 рубаља на сваку хиљаду српских војника који пређу на територију Турске. То је важило само за оперативну војску и износило је тек седмину предвиђених месечних војних трошкова.¹⁰²⁹ Интересантно је да питање територијалног проширења у односима Русије и Србије, готово током читаве 1877, није долазило на дневни ред. Осим назнака из Кишињева да војска треба да делује у Старој Србији и ка Видину, те да се држи дефанзивно ка Босни, у завршној фази преговора око уласка Србије у рат ово питање није ни покретано. Нејасно је да ли Ристић није успео да то питање наметне руској страни или га је свесно избегавао. Ово питање отворило се током Другог српско–турског рата. Треба нагласити да је Србија ратне циљеве прогласила тек 15. јануара 1878, када су отпочели преговори о миру између Петрограда и Порте. Да Ристић у погледу територија ни у односу према Аустро–Угарској није настојао да прихвати званичне обавезе пре уласка у рат, показао је на примеру Босне. Ристић је и даље уверавао Андршија да ће се Србија држати у дефанзиви на Дрини. Цукић је усмено поставио Андрашију питање о ставу Аустро–Угарске о рату Србије, и то осам дана након уласка у рат. То указује да је Ристић, избегавајући писану форму, покушао да избегне било какву врсту званичне обавезности према притисцима на српске аспирације и политику према Босни и Херцеговини.¹⁰³⁰

Ристић је 2. децембра 1877. јавио Филипу Христићу, који се као незванични посланик налазио у Цариграду, „да се у тишини“ спрема за пут назад. Кроз неколико дана је Христићу у

¹⁰²⁷ *Записи Јеврема Грујића III*, 303–306; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 517–518; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 68–74.

¹⁰²⁸ Ч. Попов, *Јован Ристић у српско–турским ратовима*, 72; Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 233.

¹⁰²⁹ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 518–519.

¹⁰³⁰ АС, МИД–ПО, 1877, ролна 42, ф. I, д. VIII, пов. бр. 937, Ристић Цукићу, Београд, 14/26. децембар 1877; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 519–520; D. Mekenzi, *нав. дело*, 205.

Цариград стигла и нота коју је предао великом везиру, као разлог за објаву рата. У њој је као главни разлог наведено да је српска влада сходно, мировном уговору са Турском, амнестирали одређена лица, која су након тога послужила конспирацијама против јавног реда и поретка. Мобилизација војске завршена је 2. децембра. Међутим, 7. истог месеца у Крагујевцу је дошло до побуне II лепеничког батаљона. Војници који су одбили послушност повукли су се ка Тополи. Радило се о завери супарничке династије Карађорђевић. Српској војсци је било потребно четири дана да угуши побуну, што је довело до одлагања уласка у рат. У међувремену, 11. децембра дошло је до пада Плевне. Ратна прокламација српског кнеза прочитана је два дана касније. Објава рата након пада Плевне умањила је војнички и морални значај уласка Србије у рат.¹⁰³¹

Након реорганизације српска војска била је подељена на нападачку и одбрамбену. Прва је била подељена у три корпуса: Моравски, Шумадијски и Тимочки. Операције су отпочете 15. децембра. Улазак српске војске у великој мери је олакшао деловање Русима. Три дана након уласка у рат ослобођени су Кула и Прокупље, а 28. децембра Пирот. Одмах се кренуло са опсадом Ниша, који је ослобођен 10. јануара. Пали су и Куршумлија, Лесковац, Цариброд и Трн. После жилавог отпора турских снага, 30. јануара 1878. године ослобођено је и Врање. Даље операције српске војске, прекинуло је руско-турско примирје од 31. јануара 1878.¹⁰³²

Сан Стефано и Берлин

Разговори између Русије и Турске о примирју трајали су од децембра 1877. до краја јануара 1878. године. Србија је ратне циљеве ближе дефинисала на седници Министарског савета 15. јануара 1878. године. Том приликом је као циљ, поред државне независности, означено проширење државне границе на делове Старе Србије уз Видин. Тачније, влада је подразумевала простор Нишког, Призренског, Скопског и Новопазарског санцака.¹⁰³³ Последњег дана јануара између Русије и Османског царства закључено је примирје, као и прелиминарни услови мира. Њима је било предвиђено стварање аутономне зависне кнежевине Бугарске, државна независност Србије, Црне Горе и Румуније, као и аутономна управа у Босни и Херцеговини са посебним гаранцијама. За Румунију је предвиђена територијална накнада, док за Србију „исправка граница“.¹⁰³⁴

Вести о прелиминарним условима мира оставиле су горак утисак у Београду. Иако је велики кнез Николај уверавао кнеза Милана да интереси Србије нису занемарени, јер је предвиђена независност и територијална добит, владала је велика неизвесност шта се подразумева под појмом „исправка граница“. Страх је био већи јер Србија није учествовала у преговорима, те је постојала реална могућност да ратне тековине буду у потпуности поништене. Да би се остварило што ефикаснији уплив међу руским званичницима, самим тим и на преговоре

¹⁰³¹ Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 154–156; Ѓ. Попов, *Srbija na putu oslobođenja*, 146–149; Д. Радовић, *Јован Ристић и питање уласка Србије у други рат са Турском 1877. године*, у: Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја, 75–84; Ј. В. Кузьмичева, *Фальшивый партизан русский. Йован Ристич и обретенне Сербией независности*, 74.

¹⁰³² С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 522; В. Стојанчевић, *Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској*, у: Живот и рад Јована Ристића, 5–6.

¹⁰³³ О границама потраживања опширније: *Записи Јеврема Грујића III*, 313; М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад, 2006, 20.

¹⁰³⁴ *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић и др, Београд, 1978, 27–29.

о миру, путем Петрограда је поново кренуо Милосав Протић. При руском главном стану сличне задатке добио пуковник Катарци. Ристић се почетком фебруара упутио за Ниш. Тамо је заједно са српским кнезом усаглашавао инструкције које су прослеђене пуковнику Милојку Лешјанину. Исти је, као српски изасланик, требало да пође путем Једрена, где су вођени преговори о миру између руске и турске стране.¹⁰³⁵

Главно питање на које су Протић, Катарци и Лешјанин имали да утичу тицало се територијалног проширења. Да није постојало основа за превише оптимизма, постало је јасно након примирја. Убрзо су из руског Главног стана и Петрограда пристизале информације да се све оне територије на којима се јужно од Дунава налази руска, па чак и српска војска, називају „Бугарском“. Ишло се и даље од тога. Бугарима је био намењен и Ниш, варош где је живело претежно српско становништво и који је српска војска ослободила у Другом српско-турском рату. Протић и Катарци добили су задатак да дејствују у правцу да се границе Кнежевине прошире на Косовски вилајет, Новопазарски санџак и Видин. Преко руског конзула послата је карта, на којој је означено шта српска влада подразумева под Старом Србијом. Ристић је у инструкцијама Лешјанину поновио захтеве Србије за Новопазарским, Нишким, Призренским и Скопским санџаком. На основу инструкција западна граница пројектована је до Дрине и Лима, и укључивала је Вишеград. Такође, поновљена је потражња за Видином, до Лома, због претензија Румуна. Уколико би се појавиле „несавладиве тегобе“ око последњег захтева, онда је требало да се инсистира на Кулском пределу како би се ојачала рањива граница код Зајечара. Један од захтева подразумевао је да се Србији осигурају Мали Зворник и Сакар, питања која су дуго стајала на дневном реду у односима Београда и Цариграда.¹⁰³⁶

Гласови који су стизали из Петрограда и Једрена, те Сан Стефана где су премештени преговори, јасно су указивали да назначене максималне претензије нису оствариве. Ристићу је то било јасно. Оне су изнете више са циљем да се обележи српски етнографски простор. Стога је требало захтеве свести на разумнију меру, тачније да Србији припадне оно где се налази српска војска. Обзиром да је и Ниш долазио у опасност да буде предат Бугарима, било је неопходно усмерити све снаге да се Србији призна право на Нишки санџак. Српски кнез је поручивао руским званичницима да ако Србија остане без Ниша, за који је крварила, да ће бити „ожалашћена“ и „неутешно тужна“. Ристић је инсистирао на томе, да би се тако поништило трогодишње прегнуће Србије током Велике источне кризе. Исто је, према њему, остављало велики простор за нова нерешена питања на Балкану. Уступањем Ниша Бугарима који су током ратова били пасивни, не би била прослеђена добра порука српском народу. Међутим, још тада је јасно поручивано из Петрограда да су руски и бугарски интереси готово истоветни.¹⁰³⁷

Као најважнији актер у преговорима са руске стране наметнуо се Николај Павлович Игњатијев. За разлику од Протића, кога није примио Горчаков, Катарци и Лешјанин су имали прилику да изнесу жеље српске владе пред Игњатијевим. Пуковник Лешјанин је одабран за депутата јер је био уважена личност међу руским круговима. Уз то се прославио и као ослободилац Ниша. Игњатијев је у неколико наврата саслушао жеље српске стране. Одмах је јасно ставио до знања да су захтеви претерани, али је изразио спремност да их узме у разматрање. Игњатијев, као и већина славенофила, није био претерано наклоњен српским интересима. Изражени бугарофили у његовог окружењу, Нелидов и кнез Черкаски, били су то још мање. Током трајања преговора стекло се уверење да Игњатијев пројектује српску границу

¹⁰³⁵ *Записи Јеврема Грујића III*, 313; *Србија 1878. Документи*, 30–37, 41; В. Стојанчевић, *Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској*, 2, 8–9.

¹⁰³⁶ *Записи Јеврема Грујића III*, 313; *Србија 1878. Документи*, 46, 49–50, 50–54, 58–61; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 111–123; В. Стојанчевић, *Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској*, 9; Исти, *Срби и Бугари 1804–1878, чланци и расправе*, Нови Сад, 1995, 271–284.

¹⁰³⁷ *Записи Јеврема Грујића III*, 321; *Србија 1878. Документи*, 76–77; D. Mekenzi, *нав. дело*, 244.

ка западу, ка Лиму и Дрини. Ипак, под изговором отпора који је долазио са турске стране, ни од границе на Лиму са Црном Гором није било ништа. Турци, али и велике силе, одбиле су руску иницијативу за војни пут, ширине двадест и пет километра, који би повезао Босну и Херцеговину са осталим деловима Османског царства.¹⁰³⁸

Остављен је утисак да се Игњатијев није превише трудио када су у питању Нови Пазар, Сјеница и Нова Варош. Није се радило искључиво о турском притиску, већ је за мањак агилности са руске стране за српску ствар постојало још неколико разлога. Један од њих је противљење Аустро–Угарске монархије, и остављање простора за потоње дипломатске комбинације међу великим силама. Русија није намеравала да освајања у Азији (Карс, Ардаган и Батум) подвргне преиспитивању осталих сила. Међутим, у Петрограду се знало се да у европским деловима Турске то неће бити случај. Ратни успеси Русије непрестано су отварали опасност стварања нове Кримске коалиције, где су се посебно издвајале претње Беча и Лондона. Да Русија није искључивала избијање рата у случају неуспеха дипломатских решења показује и мисија генерала Ростислава Фадејева јуна месеца у Србију.¹⁰³⁹ Британија је своје намере јасно исказала уласком флоте у Дарданеле. Стога је питања мореуза и Црног мора Петроград свесно остављао отвореним, највише због Лондона. Уздржаност у погледу вазалних балканских држава постојала због Аустро–Угарске. Андраши је инсистирао да се питања везана за Србију, Црну Гору и Румунију не могу решавати независно од Беча.¹⁰⁴⁰

Прелиминарним условима мира била је предвиђена аутономија за Босну и Херцеговину. У инструкцијама Протићу, истакнуто је да се активно ради у Петрограду на томе да се Босна и Херцеговина не предају у руке Аустро–Угарској, пошто је било јасно да их Србија неће добити за „дипломатским столом“. Ристић је током Другог српско-турског рата избегавао да преузима званичне обавезе наспрам Беча у погледу поменутих територија. Није давао ни обећања у којима је изгледло да се Србија одриче Босне. Из престонице Двојне монархије су константно стизале претње о интервенцији у случају да Србија војно или револуционарно покуша нешто западно од Дрине. Аспирације Аустро–Угарске биле су Ристићу одавно познате. Оно што се наметнуло као главно питање јесте докле тачно сежу „животни интереси“ Монархије. Током рата, на Ристићеву констатацију о оправданости дејства српске војске према Новом Пазару и Сјеници, Вреде је констатовао да Двојна монархија тај предео сматра делом Босне и Херцеговине. Средином јануара Андраши је недвосмислено поручио да се интереси Беча простиру до Лима, чиме су озбиљно пољуљане наде у припајање тог дела Старе Србије.¹⁰⁴¹

У Сан Стефану је 3. марта потписан мировни уговор између Русије и Османског царства. Као најважнији резултат Санстефанског мировног уговора издваја се стварање Велике Бугарске. Тачније, радило се о аутономној Кнежевни Бугарској која је требало да обухвати простор од Дунава до Егејског мора, са Кавалом као важном луком, те од Лиле Бургаса до Охрида. У њену област био је укључен велики део простора Старе Србије. Штавише, у састав је требало да уђу и врањски, пиротски и трнски округ који је ослободила српска војска.¹⁰⁴² Србија је у Сан Стефану добила дуго прижељкивану државну независност. „Исправка граница“ на крају је довела до тога да територијално проширење обухвати простор Нишког санцака, те делове Новопазарске и Митровачке нахије, али без тих важних центара. Србија је тако добила Ниш, Лесковац, Куршумлију и Прокупље, не Врање, Пирот и Трн. Српска војска је и даље држала територије

¹⁰³⁸ *Записи Јеврема Грујића III*, 317; *Србија 1878. Документи*, 95, 101–103; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 126–127.

¹⁰³⁹ Опширније о Фадејевљевој мисији: Л. В. Кузьмичева, *Достижение Сербией независимости в 1878 г. Иллюзии и реальность*, у: *Славяне и Россия: Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира. XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)*, Москва, 2019, 279–283.

¹⁰⁴⁰ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 525–527, 531.

¹⁰⁴¹ *Записи Јеврема Грујића III*, 316; *Србија 1878. Документи*, 9–10.

¹⁰⁴² О границама опширније: *Исто*, 105–108.

код Врања и Гњилана и северно од Приштине, а према уговору имала је обавезу да се, у року од петнаест дана, повуче са свих територија које јој нису додељене. За разлику од Србије, Санстефанским уговором задовољнија је могла да буде Црна Гора, која је поред државне независности добила и знатно територијално проширење.¹⁰⁴³

Сходно уговору између Русије и Османског царства била је предвиђена аутономија Босне и Херцеговине. У Петрограду се знало и више него јасно да Беч и Лондон неће дозволити наметање мира попут оног из Ункјар-Искелесија из 1833. године. Стога се очекивала ревизија миривног уговора на иницијативу европских сила, те се сазивање конференције или конгреса поставило као неминовност. Прво се помињао Беч, али је на крају Берлин постао најреалнија опција. Иако је предвиђена аутономија, знало се да ће Босна и Херцеговина бити предмет спора Беча и Петрограда. У Русији су се пак надали ће уступање тих земаља Двојној монархији, бити пропраћено одобравањем за стварање Велике Бугарске. Ипак, и поред доказивања Новикова да Санстефанска Бугарска не ремети планове Монархије, попут стварања једне велике српске државе, Андраши је био неумољив да стварање било какве јаке словенске државе на Балкану неће бити толерисано.¹⁰⁴⁴

Да би дошло до усаглашавања Петрограда и Беча, почетком априла у престоници Двојне монархије нашао се Игњатијев. Руски изасланик нудио је Босну и Херцеговину и није оспоравао трговачке и железничке интересе Двојне монархије у Србији и Црној Гори. Руска страна је била спремна и да попусти по питању граница Црне Горе, не и за луку на Јадрану. Све у свему, мисија Игњатијева није била успешна, обзиром да није дошло до усаглашавања ставова. Ратни успеси Русије доводили су до назадовољства Беча и потребе за већом компензацијом. У престоници Аустро–Угарске, и даље се сматрало за целисходније да мандат за Босну и Херцеговину добију од Европе преко конгреса, него у директним преговорима са Петроградом.¹⁰⁴⁵

Период од Санстефанског мира до почетка Берлинског конгреса протекао је у преговорима и нагађањима Петрограда, највише са Бечом и Лондоном. На Андрашијеве захтеве руска страна одговорила је посебном Промеморијом. Она је садржала, како је у Петрограду представљено, максимум уступака који су могли бити учињени. Двојној монархији је дата сагласност за окупацију Босне и Херцеговине, не и Новопазарског санцака. Русија је још увек настојала да избори заједничку границу Србије и Црне Горе. Бечу су тим документом признати трговачки, железнички и индустријски интереси у Србији и Црној Гори. Ипак, ни такве понуде Русије нису наишле на одобравање Двојне Монархије, Велике Британије и Немачке. Изолована, под претњом поновног удруживања европских сила, Русија је била принуђена на попуштање зарад мирног разрешења кризе. Да би разбио чвршће удруживање Британије и Двојне монархије, Петроград је водио одвојене преговоре, и био је принуђен да чини уступке Бечу и Лондону. То је на крају довело до тога да се граница Бугарске помери што даље од линије Митровица – Солун. Како је време одмицало, Русија је у преговорима све више одступала. Прво је жртвовала своје интересе у Србији, потом одустала од заједничке границе Србије и Црне Горе, након тога пристала да се западне границе Бугарске помере до Сереза, на крају и да Бугарска буде подељена планином Балкан на два дела. Повлачењем западне границе бугарске државе на етнички простор тог народа отварало је врата Србији за ревизију предочених јужних граница.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴³ Србија 1878. Документи, 103–118; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 132–133.

¹⁰⁴⁴ Србија 1878. Документи, 68, 78, 83; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 130–131; D. Mekenzi, *нав. дело*, 237–238.

¹⁰⁴⁵ Србија 1878. Документи, 213–214; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 536; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 323–325.

¹⁰⁴⁶ Србија 1878. Документи, 228, 254, 265–267, 277, 282–289, 306–309, 362.

Вести о потписивању мира у Сан Стефану стигле су српској влади и књазу 4. марта. Прве информације биле су уопштене. У телеграму је назначено само да је Србија добила независност и територијално увећање. Детаљније вести стигле су три дана потом. Незадовољство у српској јавности било је велико. Убрзо је прерасло у антируско расположење, које је било кратког даха.¹⁰⁴⁷ Разочараност је постојала и у Министарском савету. Ристић је закључио да су једино Бугари могли да буду задовољни. Највећи ударац за владу свакако је била предаја доброг дела српског етничког простора у руке Бугарима. Ристић је одмах истицао негативне последице такве одлуке руској страни, те да то тек компликује ствари на Балкану. Ипак, и поред незадовољства због Старе Србије, Ристић није очајавао. Како је писао Милосаву Протићу, чланови Министарског савета, који су били упознати са „тегобама“ које су постојале и како се и до тог резултата стигло, могли су да буду задовољни. Као што је поручивао још пре потписивања мира, Србија је могла да пристане и на такво решење, само у случају да Босна и Херцеговина не припадну Аустро–Угарској. Да Србија није ушла у рат са Турском тешко да би на нешто више од Малог Зворника могла да рачуна.¹⁰⁴⁸

Ристић је сматрао да Европа нема намеру да пристане на мир који Русија једнострано намеће Турској. То је давало додатни разлог за опрез и окретност. Одмах након Сан Стефана, по налогу кнеза, српском министру спољних послова је предочено да буде спреман сваког тренутка да крене да представља Србију на конгресу у Берлину. Ако је током Велике источне кризе услед нередовних околности повремено био принуђен да попусти пред другим политичким актерима у земљи, дипломатија је била његов терен. Све очи у земљи биле су упрте у Ристића. Једна од првих одлука тичала се напуштања оних предела, у року од петнаест дана, на којима се налазила српска војска а који су сходно Санстефанском уговору припали Бугарима. Истицао је да Србија није у стању то да учини. Ристић је сматрао да не постоји гаранција да ће Турци то урадити за новопазарске и вучитрнске пределе. Свака попустљивост и исхитреност, по том питању могла је да иде само на штету српских интереса. Није се радило искључиво о „залогу“, већ и ишчекивању ревизије Санстефанског мира.¹⁰⁴⁹

Првих месец дана након потписивања мира Ристић је пажљиво пратио дипломатске токове, и покушавао да дозна што више информација. Међу страним представницима у Београду није крио незадовољство одредбама мира, посебно оних који су се односиле на уступање предела на којима се налазила српска војска. Прикупљање информација о преговорима великих сила није било једноставно. Симптоматична је мисија Игњатијева у Бечу по том питању. Руски изасланик се није састао са Цукићем у хабзбуршкој престоници. Заједно са осталим руским званичницима избегавао је да даје детаљна обавештења и Протићу. Српски посланик у Петрограду је са правом Ристићу преносио да ток преговора Русије и Аустро–Угарске не иде у прилог српским интересима. Иако је Протић сазнао од Игњатијева да Андраши тражи трговински, железнички уговор и „Бог зна шта“, страхови да је Русија била спремна да највише попусти на српском питању били су оправдани. Ристић није негирао да је у тадашњим односима између Србије и Русије било негативних „емоција“. Међутим, тврдио је, да оне никада нису отишле у крајност. И Ристић и кнез су савете, упутства, најважније информације и даље чекали из Петрограда. Да међу водећим људима у Русији не постоје негативне емоције према Србима уверио се током мисије априла месеца уверио и пуковник

¹⁰⁴⁷ Ристић је у цензури видео разлог зашто Србију није захватила антируска хистерија након Санстефанског мировног уговора. *Исто*, 589; Л. В. Кузьмичева, *Достижение Сербией независимости в 1878 г. Иллюзии и реальность*, 285.

¹⁰⁴⁸ *Србија 1878. Документи*, 151, 204–205; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 532.

¹⁰⁴⁹ *Записи Јеврема Грујића III*, 319; *Србија 1878. Документи*, 268; В. Стојанчевић, *Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској*, 12; Ч. Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима*, 78; М. Војводић, *Међународни положај Србије у време ослободилачких ратова од 1876. до 1878. године*, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, 13–14; D. Mekenzi, *нав. дело*, 257.

Лешјанин. Ристић је разумео да као што је Србија била принуђена да брани своје ратне тековине пред Русијом, исто као што је Петроград морао своје пред Европом. Опет, то Ристића није обавезивало да жртвује интересе Србије. Став руске политике да бугарски интереси иду пре српских, подразумевало је да је Петроград био спреман да прво жртвује жеље Београда. Протић је успевао да ишчупа нејасна уверења да постоји могућност да се Врање припоји Србији. Руски званичници остајали су неумољиви по питању Пирота. Он је требало да припадне Бугарској. Пред сам полазак на пут у Беч, и пред повратак Протића у Србију, Ристић је српском посланику поручио да „на срце“ Русима стави Трн, Врање, Кулу и Пирот.¹⁰⁵⁰

Постало је јасно да Русија не нуди превише. Са друге стране, охрабривала је Београд на отпор према Бечу. Био је положај који је Србију могао да доведе у још веће проблеме, те је влади и књазу било јасно да морају да ишчупају земљу из такве дипломатске позиције. На Цукићеву констатацију да Русија, као једини заштитник, окреће леђа Србији, Ристић је одговорио да ниједна сила није учинила протесте против „незнатног проширења границе“. Још и пре неко што је сазнао коначне одлуке у Сан Стефану, српски министар спољних послова разумео је да глас Аустро–Угарске на предстојећем састанку великих сила може бити од пресудног значаја. Цукићу је почетком марта указивао на неопходност да се „разбију предрасуде“ између Београда и Беча. У прилог томе је ишло што је Вреде константно упозоравао на нарастајуће антируско расположење у Србији. Била је то карта на коју је и Ристић играо, те се аустроугарском конзулу жалио на Нелидова и Черкаског. Пут српског министра иностраних дела у Беч и договор са Андрашијем био је неминовност. Међутим, сачекао је да се ситуација на дипломатском пољу разбистри, те по сопственим речима, да се створе добре полазне основе, а не да се договори крећу „у кругу претпоставака и нагађања“.¹⁰⁵¹

Повратак Вредеа из Беча, 27. маја убрзао је ствари. Конзул је министру спољних послова и кнезу пренео Андрашијева саопштења. Истакнуто је да би Ристић „са задовољством“ био примљен у Бечу, те да Србија може рачунати на „благодонакљону потпору“ на предстојећем конгресу. У погледу територијалних проширења пренет је Андрашијев став да Пирот, Врање и Трн треба да припадне Србији. Међутим, наглашено је да потпора треба да буде пропраћена одговарајућим условима. Први је да се Србија одрекне Новог Пазара. Други се односио на експлоатацију железнице. Тачније, да се њено грађење повери друштву које гради турске железнице. Тражено је потписивање трговинског уговора. Склапање војне конвенције, што је српска страна изричито одбијала као могућност, Андраши је оценио као гласине без основа.¹⁰⁵²

„Окретање“ према Аустро–Угарској, како се од тог тренутка, представља спољна политика Србије, није подразумевала поклањање поверења Бечу а неповерења Петрограду. Мада то нису тако прихватили у руској престоници. И данашња руска историографија стоји на становишту да се Србија окористила руским оружјем, те аустроугарском дипломатијом да би дошла до независности и профитирала након Санстефанског мировног уговора.¹⁰⁵³ Радило се о простој рачуници да се у датим околностима за земљу извуче највише. Ристић је то схватио пре кнеза Милана, који се дао мало теже наговорити. У дотадашњој Ристићевој државничкој

¹⁰⁵⁰ *Србија 1878. Документи*, 125, 203, 229–230, 238, 248–249, 254, 271, 315–321, 371; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 537–538; М. Војводић, *Место и улога ратова Србије и Црне Горе*, 41.

¹⁰⁵¹ *Србија 1878. Документи*, 122–123, 185–186, 222–223, 297–298.

¹⁰⁵² *Исто*, 354–357; D. Mekenzi, *нав. дело*, 263.

¹⁰⁵³ Људмила Кузмичева сматра да је код Ристића и кнеза Милана Сан Стефански уговор би само изговор за процес одвајања од Петрограда који је почео 1877, што је резултирало уласком Београда у рат тек након пада Плевне, Л. В. Кузмичева, *Фалшивый партизан русский. Йован Ристич и обречение Сербией независности*, 74; Кузмичева Л. В. *Достижение Сербией независности в 1878 г. Иллюзии и реальность*, 285–286; Генерал Фадејев је упозоравао надлежне да што пре треба пресећи Ристићеве договоре и трговину руским интересима са Андрашијем. Исти је сматрао да Русија на предстојећем конгресу треба да говори у име Србије, те да Кнежевина након што се окористила руским оружјем не добије право самосталног наступа. Исто, 280.

каријери, такав корак није био неубичајен. Прве две године Другог намесништва, када је била неопходна подршка Беча за спровођење унутрашњих реформи, те пут у престоницу Монархије 1873. године, пример су претходне констатације. Опет, Ристић је и даље сматрао да, дугорочно гледано, далеко већа опасност Србији вреба од Аустро–Угарске, него од Русије. Штавише, од априла у Бечу су почели и јавно да истичу аспирације према Босни и Херцеговини. Да тежње Монархије иду даље од тога такође је плашило Ристића. Зато је састанак са Андрашијем био од изузетног значаја за потоњи положај Србије. Историјска нужност нагнала је српског министра спољних послова да зарад очувања ратних тековина подршку потражи у Бечу. Да то није значило напуштање или кидање веза са Русијом, показује да су управо из Петрограда све чешће почели да долазе савети да се Србија договори са Двојном монархијом. То је током конгреса у Берлину, Ристићу поновио Шувалов.¹⁰⁵⁴

Ристић је за Беч кренуо 5. јуна, а три дана касније био је примљен од стране Андрашија. Аустроугарски министар спољних послова је добио кнежево писмо, где се Обреновић захваљује за благодатну подршку, те подсећа да српска војска по жељи Монархије није прелазила Лим и Дрину. Разговор Ристића и Андрашија био је лишен уобичајене дипломатске срдчности. Изведен је у намери обе стране да извуку максималне користи. Јасно је да је Ристић био у подређенијем положају, те да је Монархија диктирала услове. Опет, и аустроугарски министар је разумео да уколико жели да има задовољног суседа, мора Србији да понуди више од Санстефанског уговора. Ристић је захтевао европску гаранцију за независност Србије, признање државне независности, те територијално увећање. Прву ставку Андраши је одмах одбио, под изговором да Монархија не може да трпи државу са страном гаранцијом на границама. По питању државне независности био је сагласан. Највише дилема изазвало је треће питање. Ристић је пажљиво гледао на форму. Није порицао историјска права Србије на Нови Пазар. Међутим, због „призрења“ према Монархији пристајао је на „компензацију“ на другој страни. Андраши је обећао подршку за Врање, Пирот и Трн. По питању Видина, није се изјаснио. Ипак, остало је спорно докле би сезала јужна граница. Иако је Ристић инсистирао да је Ибар подеснији, са циљем да Србија дође до Гњилана и Новог Брда, Андраши је упорно гурао границу на Копаоник, у жељи да је што више удаљи од линије Митровица – Солун.¹⁰⁵⁵ У наставку разговора Андраши је изнео услове, без којих Монархија није у стању да помогне Србији ни за санстефанске границе, „па ни за сам Ниш“. Радило се о захтевима за потписивање трговинског уговора, те изградње и експлоатације железнице од стране друштва које је већ градило железнице у Османском царству.¹⁰⁵⁶

Ристић је наредног дана о детаљима преговарао са шефом Трговинско-привредне секције Министарства спољних послова, бароном Јозефом Швегелом. Што се тиче три потраживања које је Србија изнела није било већих промена у односу на основе разговора са Андрашијем. Ристић је питао барона о корекцији граница код Увца, са циљем да поједина села уђу у састав Србије, из страха од турске одмазде. То је одбијено. На констатацију српског министра спољних послова о корекцији границе на Тимоку, барон је изјавио да Андраши неће имати ништа против, али сумња у пристанак других сила. Ни на Берлинском конгресу услед повлачења границе Бугарске на исток, није било прилике да се о том делу границе расправља.¹⁰⁵⁷

У разговору Ристића и Швегела претресана су питања која су највише занимала Монархију. Радило се о условима који су имали за циљ да обезбеде њену економску и

¹⁰⁵⁴ *Србија 1878. Документи*, 430; В. Јовановић, *Успомене*, 421; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 544–545.

¹⁰⁵⁵ Опширније о границама: М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије*, 35–37.

¹⁰⁵⁶ В. Ђорђевић, *Србија и Берлинском конгресу*, Београд, 1890, 9–14; В. Јовановић, *Успомене*, 416–420; *Србија 1878. Документа*, 371, 372, 383–389; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 163–173; Ч. Попов, *Јован Ристић и гроф Андраши*, 49.

¹⁰⁵⁷ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 176–181.

привредну доминацију на Балкану. То је уједно подразумевало и осигурање дугорочних политичких интереса. Основе такве политике поставио је управо Швигел у једном свом елаборату из марта 1878. године.¹⁰⁵⁸ Сходно томе посебна пажња посвећена је пловидби Дунавом, регулацији Ђердапа, железници, трговинском уговору, закључно са тим и капитулацијама. Потписивање трговинског уговора Ристић је покушао да услови укидањем капитулација. На тај начин, је настојао коначано да омогући независан рад правосуђа у Србији. У погледу Ђердапа уређење и чишћење препуштено је Монархији. Оно што је након састанка са Швигелом Ристићу задавало бојазан била је тежња аустроугарске стране да, пре завршетка Берлинског конгреса, са Србијом писмено утврди трговинске и железничке основе. Српски министар спољних послова је наметање званичних обавеза тог типа пошто-пото настојао да избегне. Међутим, сматрао је да исте обавезе могу свеједно бити наметнуте у Берлину, а да притом Србија остане ускраћена за подршку Монархије у осталим важним питањима.¹⁰⁵⁹

Ристићева следећа дестинација био је Берлин. Српску делегацију, поред њега, чинили су новинар Лаза Костић, те потпуковник Јован Драгашевић, као стручњак за војна питања. Придодат је и Коста Цукић, који је као економиста требало да настави преговоре са Швигелом. Србија није могла да има представнике на седницама конгреса. Иницијатива за тако нешто је постојала, са румунске стране. Ристић је то сматрао излишним, обзиром да су главна питања решавана ван седница, на комисијама или у оквиру договора међу представницима сила.¹⁰⁶⁰ Конгресу су претходили тајни споразуми између Русије и Британије, Русије и Аустро–Угарске, те Британије и Аустро–Угарске. Њима је заправо постављена основа и одређен правац у коме су се потом кретале одлуке у Берлину. Русија је у споразуму са Лондоном пристала на поделу Бугарске, док је Британија дала подршку Бечу за окупацију Босне и Херцеговине.¹⁰⁶¹

Једна од првих обавеза Јована Ристић била је наставак преговора са Андрашијем и Швигелом. Како првих неколико дана рада конгреса није било иницијативе са њихове стране, Ристић је сматрао да је најбоље да не жури са предлозима, те да не отпочиње преговоре. То се није свидело српском кнезу који је страховао да таква политика може да има негативне последице. Српски министар иностраних дела је кроз разне билатералне разговоре опипавао политику великих сила и њихов положај на конгресу. Одмах му је било јасно да је положај Двојне монархије изузетно јак. Председавајући Конгреса, немачки канцелар Бизмарк, поручио је да је неопходно да се Аустро–Угарска задовољи у сфери њених интереса. То је са једне стране, охрабривало Ристића у погледу територијалних добитака које је Андраши обећао да подржи. Са друге стране, исто је сужавало маневарски простор у погледу потписивања конвенције, што је Андрашију, Швигелу и Хајмерлеу омогућавало да заузму готово ултимативан став у односу на захтеве које су износили пред Ристићем и Цукићем.¹⁰⁶²

Недељу дана након почетка рада седница, иницијатива за наставак преговора и потписивање конвенције стигла је са Андрашијеве стране. Аустроугарски министар спољних послова био је мишљења да конвенцију треба потписати „што пре“. О томе да Андраши захтева да се обавезе Србије регулишу уговором, Ристић је јавио влади и кнезу још из Беча. У Београду је постојао страх да потписивање „теретног“ уговора, значи истискивање руског утицаја и препуштање „на милост и немилост“ Бечу и Пешти. Из Београда је поручивано, да такав уговор

¹⁰⁵⁸ О Швигеловом елаборату опширније: М. Самарцић, С. Самарцић, *Елаборти барона Швигела, март 1878*, Мешовита грађа XXXVI (2015), 251–274.

¹⁰⁵⁹ В. Ђорђевић, *Србија и Берлинском конгресу*, 17–20.

¹⁰⁶⁰ *Записи Јеврема Грујића III*, 319–320; *Србија 1878. Документи*, 432.

¹⁰⁶¹ А. Dz. Р. Тејлор, *нав. дело*, 243–244; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 330–337; М. S. Anderson, *нав. дело*, 205–210.

¹⁰⁶² *Србија 1878. Документи*, 408, 424–425, 430–432; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 185–187.

мора да буде одобрен прво од Министарског савета, те потом од Народне скупштине, што је српски министар иностраних дела већ подразумевао.¹⁰⁶³

И поред тога да су интереси Београда и Петрограда на конгресу поводом појединих питања били дијаметрално супротни, положај Србије био је највећим делом диктиран положајем Русије на конгресу, која је била у дефанзиви, те принуђена да брани одредбе Санстефанског мировног уговора. Ристићу је стигао савет од Шувалова да избегава кораке на конгресу који нису у сагласности са политиком Двојне Монархије. Колико је Ристић настојао о томе да води рачуна види се и на основу Мемоара који је упутио конгресу и писма које је тим поводом упутио Бизмарку, као председавајућем. Са мемоаром је морао да се усагласи Андраши, те је српски министар спољних послова строго пазио на фразе. Настојао је да води рачуна о обзирима Монархије, али првенствено о српским интересима, да се не обавезује ни на шта више од онога што му је тадашња незавидна ситуација налагала. У писму Бизмарку тражио је, да пре коначне одлуке конгреса о Србији, буде саслушан пред истим. Што се Мемоара тиче, у њему је Ристић изнео разлоге Србије да ступи у рат са Османским царством. Предочио је историју односа Београда и Порте. Турска у немогућности да изађе на крај са проблемима у сопственом дворишту, представљала је извор нестабилности, што се може уочити по непрестаним устанцима који су се дешавали из године у годину. Нагласио је да је кључ за ситуацију на Истоку, лежи у решавању српског питања. Поновљене су претензије над Старом Србијом. У погледу Босне и Херцеговине, Ристић је био опрезнији због Андрашија. Изразио је наду да ће конгрес у „својој мудрости“ наћи одговарајуће решење за тај простор, да Срби из Кнежевине не морају више да слушају јауке са оне стране Дрине и Лима.¹⁰⁶⁴

Још пре конгреса у међусобним договорима великих сила било је јасно да је Беч стекао право на окупацију Босне и Херцеговине. На конгресу једини глас против такве одлуке био је од стране представника Порте. Међутим, и њени представници су под притиском морали да пристану, обзиром да су све одлуке морале бити једногласне. Ристић је о великим изгледима да Двојна монархија окупира поменуте турске провинције обавештавао владу и кнеза. Оно што је било нејасно тичало се дужине трајања окупације. Сматрало се да ће аустроугарске трупе са мандатом Европе у циљу завођења реда у Босни Херцеговини остати колико и руске у Бугарској. Међутим, брзо је постало јасно да то неће бити случај. „Завођење реда“ Беч је гледао као „цивилизаторску мисију“ на том простору. Ристић је разговарао о тој теми са руским представницима. Жомини му је саопштио да „најдаље“ петнаест година треба рачунати на аустроугарску управу у Босни и Херцеговини. „Празна утеха!“ била је Ристићева констатација. Остало му је да тек у погледу форме, као оној у Мемоару не одрекне српске претензије. Такође, није спутавао молбу коју су босански устаници упутили конгресу, у којој су изразили жељу да се Босна припоји Србији.¹⁰⁶⁵

Српско питање се на седницама конгреса први пут појавило петнаестог дана његовог рада, тачније, 28. јуна 1878. године. Ниједна сила није правила проблем што се тиче државне независности. Мада, представници Британије, Немачке и Француске изразили су забринутост због положаја Јевреја у Србији. Влада и кнез усагласили су се изједначавањем припадника свих

¹⁰⁶³ Ристић је страхове и недовољно јасне поруке Грујића тумачио као покушај да се одговорност пребаци само на њега. Одговорио је да са својим колегама у влади жели да одржи сагласност, а ако они желе да одговорност само на њега свале онда му је довољно само одобрење кнеза. Грујић је Ристића уверавао у потпуно поверење осталих чланова владе, те да је претходни одговор настао из страха да Србија на конгресу остане кратких рукава, и са преузетим обавезама. *Србија 1878. Документи*, 410–412, 430.

¹⁰⁶⁴ *Србија 1878. Документи*, 442–450; В. Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, 35–41; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 195–204.

¹⁰⁶⁵ *Србија 1878. Документи*, 406, 458, 464–466; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 251; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 557–558. Грофица Блудова писала је Ристићу, да многи у Русији мисле да ће давање Босне и Херцеговине Бечу, довести до бржег пада Аустро–Угарске. АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 746.

вера у политичким и грађанским правима. Ристић је изјавио представницима конгреса да ће српска влада укинути споран и ограничавајући закон, којим Јеврејима није било дозвољено да се насељавају ван Београда.¹⁰⁶⁶

Усаглашавањем ставова о признању државне независности Србији, није се окончало српско питање на конгресу. Остало је још неколико крупних питања која су прво морала бити решена у оквиру политичких и војних комисија. У домену првих појавило се питање које се изненада наметнуло на конгресу. Отворено је на инсистирање британског министра спољних послова Солзберија, који је подржан од стране Бизмарка и француског представника Вилијама Вадингтона. Радило се о плаћању годишњег данка Србије Порти. Пошто је Србија добила независност није више била у обавези да плаћа годишњи трибут Цариграду. Ипак, поднет је предлог да Београд не може бити ослобођен те дажбине, обзиром да је исти коришћен за отплату државних дугова Османског царства. Енергично залагање Русије по овом питању довело је до тога да предлог буде одбачен. У оквиру исте комисије било је решено да сви важећи трговински уговори Порте са осталим државама, остају важећи за Србију до закључења нових.¹⁰⁶⁷

Најважније питање за Србију које је решавано у оквирима војне комисије тичало се граница. Ристић је био у константном дослуху са представницима Двојне монархије и Русије и пажљиво пратио њихове преговоре. Јасно му је и пре конгреса било да Андраши потискује Србију из Новопазарског санцака, а нуди Пирот и Трн. Русија, са друге стране, иста места искључиво је чувала за Бугаре, док је нудила Гњилане и Ново Брдо, што је наилазило на отпор Беча. Ристић је са правом пребацио руској делегацији, да Аустро–Угарска „гони“ Србију из Новог Пазара, те да Петроград није у стању да је узме у заштиту. Крут став Русије у погледу Пирот и Трна, упозоравао је Ристић, на крају је доводио до тога да Србија што „скупље“ прође у преговорима са Андрашијем. Српски министар спољних послова поручивао је Русима да ће у потоњим односима Петрограда са Бечом, Србија Русији много више значити него Бугарска. Предложио је Шувалову да се локално становништво у Пироту и Трну изјасни да ли жели да се припоји Србији или Бугарској. Руски представник је такву понуду одбио. Као разлог је навео да се у тим крајевима налази српска војска, те да је из Пирота протеран бугарски владика, што је могло да утиче на резултате гласања. Предлог Шувалова био је да се европска комисија позабави тим питањем. Ристић је одговорио да исто није у интересу ни Срба ни Бугара ни Руса, већ само непријатеља Словена. Непопуштање Русије у погледу трнског среза било је диктирано тиме да је Бугарска непланирано остала без Ихтимана на југоистоку. Ристић је у потоњим књижевним радовима инсистирао да му је Шувалов у једном тренутку обећао Трн за Србију.¹⁰⁶⁸

Ствари нису текле једноставно ни за Врање и Грделицу. Ту је већи проблем била политика Британије која је тај предео, све до Лесковца, намеравала да остави Турској. Ристић се није много жалио када је било речи о политици Британије према Србији на конгресу. Назначио је да Београду иста ништа не спори, „не мари за нас али нас трпи“.¹⁰⁶⁹ У појединим питањима извесна наклоност је могла да се осети са стране неутралних држава Италије и Француске, што је био разлог да је Србија у комисијама у спорним питањима углавном имала већину. Подршка Вадингтона је била посебно важна у погледу Пирота и Трна.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁶ *Србија 1878. Документи*, 477, 484, 490–491; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 208–211.

¹⁰⁶⁷ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 549.

¹⁰⁶⁸ *Србија 1878. Документи*, 430, 455, 458–460, 488, 489, 532, 536, 544; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 222–224.

¹⁰⁶⁹ О политици Велике Британије према Србији на Берлинском конгресу опширније: Д. Живојиновић, *Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу*, у: Живот и рад Јована Ристића, 81–97; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 344–350.

¹⁰⁷⁰ *Србија 1878. Документи*, 430, 487, 494, 513, 535–537; ; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 219–231; О политици Француске према Србији на Берлинском конгресу опширније: Ч. Попов, *Француска и Србија*, 411–421.

Залагање Андрашија за српске територијалне захтеве у погледу Пирота, Трна и Врања није било безусловно. Од 28. јуна до 3. јула ушло се у завршну фазу преговора око конвенције. Ристића је изненадио захтев Андрашија, који се тек у Берлину појавио. Радило се о томе да се Србија обавезе да безусловно дозволи, старом познанику српске владе, барону Хиршу експлоатацију железница. Ристић је одговорио да истом политичким утицајем може да обезбедити тек првенство под једнаким условима. Уверавао је Андрашија да Србија треба да склопи уговор са државом а не са приватним лицем. Питање је ипак решено на конгресу повољно по Аустро–Угарску. Постојећи уговор о изградњи железнице Турске и Морица Хирша обавезивао је и Београд.¹⁰⁷¹

У конвенцији која је договорена, на крају и потписана, Србија се обавезала да у року од три године сагради железничку линију Београд–Ниш, као и кракове за линију Митровица–Солун, те други који је преко Пирота водио ка Цариграду. Постојао је услов да се владе Двојне монархије, Османског царства, Србије и Бугарске договоре око једнообразности грађења, уређења и експлоатације. Требало је да се Београд и Беч договоре са Цариградом и Софијом да се у исто време обезбеде везе на поменути линијама. То је био предлог Ристића, којим је настојао да отклони страх да железница у Србији не остане слепи пут. Усаглашено је потписивање трговинског уговора, као и да ће царинска унија бити проучена као могућност.¹⁰⁷² Што се тиче пловидбе Дунавом и Ђердапског питања, Ристић је био задовољан тиме што је Србија задржала право прибрежне државе и најповлашћеније у погледу пловидбе. Монархији је препуштено чишћење Ђердапа, које, са становишта трговине, није било противно интересима Србије.¹⁰⁷³

Јасно је било Ристићу да садржина конвенције, сама по себи, није нешто што је било у непосредном интересу Србије. Београд је кроз исту преузео крупне обавезе у будућности наспрам моћног суседа. Међутим, константовао је да је Србија „према околностима“ боље прошла него што се могла надати. Разговори нису били на равној нози. Захтеви Андрашија и његових сарадника често су били ултимативни. Ипак, Ристић је успео да постигне то да уговор буде склопљен у билатералној форми између две државе, у којој су номинално једна и друга страна имале своје уговорне обавезе. Пристанак министра иностраних дела био је мотивисан задражавањем ратних тековина Србије. До тога је, у датим околностима, могло да се дође само уз подршку Беча. У историографији је нашироко цитирана Ристићева констатација, да за разлику од других великих конгреса током 19. века, онај у Берлину није се водио ни начелом легитимитета нити освајача. Он је пре свега био усмерен ка томе да се задовоље апетити великих сила на уштрб малих држава. Србија је била лишена подршке Русије у отпору према Двојној монархији. Штавише усмеравана је од исте на договор. У таквој констатацији снага, Ристић није сматрао неповољном конвенцију, где је највећи терет био изградња железнице у року од три године. Био је уверен да би исте обавезе биле Србији свеједно наметнуте од стране конгреса, а без потписивања уговора Србији би остала без подршке за ратне тековине.¹⁰⁷⁴

Преговори око детаља конвенције дешавали су се у току жучних расправа о територијалним питањима Србије. Предлог конвенције није се превише допао кнезу и влади у Београду. Дошло је до неколико дана нећкања да ли да се на њено потписивање пристане. Основна замерка осталих министара била је у томе што није наведено да ће Србија добити територије које је Андраши обећао да ће подржати. Грујић је у телеграму Ристићу саопштио да

¹⁰⁷¹ *Србија 1878. Документи*, 461–462.

¹⁰⁷² Барон Јозеф фон Шwegел у својим мемоарима жали за тим што на конгресу Србији није наметнута обавеза склапања царинске уније са Аустро–Угарском. То је назвао пропуштеном шансом да „*pénétration pacifique*“ на простор Балкана, J. Schwegel, *Na cesarjev ukaz. Spomini politika in Diplomata*, Ljubljana, 2004, 96.

¹⁰⁷³ *Србија 1878. Документи*, 524–530.

¹⁰⁷⁴ *Исто*, 506; J. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 231, 243; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 551.

влада не може да да сагласност без претходног услова, те да ако је „нужност пристанка“ да „патриотизму“ министра спољних послова оставља на избор. Ристићу се последње нимало није свидело. Тиме се одговорност сваљује искључиво на њега, што је пребацио својим колегама. Андраши је одговорио Ристићу да не може да доведе у везу подршку на конгресу са конвенцијом. Није посустао ни по другом спорном питању за српску владу да се продужи рок за грађење железнице. Ристић је упозоравао да је изостанак потписа довољан разлог Бечу да гласа против било које српске границе, те да једино Андрашијев глас на конгресу стоји на путу да Пирот припадне Бугарима, а Врање остане Турској. Коначно, кнез Милан је 7. јула дао пристанак Ристићу да стави потпис на конвенцију, што је министар спољних послова учинио наредног дана. Тек након тога је питање територијалног проширења Србије могло да се приведе крају. Због жучних расправа око Пирота и Трна, на крају је прихваћено компромисно решење које је предложио Шувалов. Пирот је припао Србији, Трн Бугарској. На југу, добрим делом и захваљујући залагању Бобрикова, Кнежевина је добила Врање и Грделицу.¹⁰⁷⁵

Конгрес је затворен 13. јула 1878. године. Берлински уговор, који је потписан од стране представника Великих сила које су узеле учешће, садржао је девет чланова које су се директно односиле на Кнежевину Србију. Најзначајнији је 34. члан којим је Србији призната државна независност. Проширење државне територије од 10.792,1 км² било је дефинисано чланом 36. Радило се Врањском, Нишком, Пиротском и Топличком округу. О осталим обавезама већ је било речи. Србија се обавезала да ће поштовати верску, правну и политичку једнакост припадницима свих религија. Била је обавезна да, до потписивања нових уговора, поштује трговинске уговорне односе које је Порта раније успоставила. Наметнута је дужност да, у погледу изградње и експлоатације железнице, преузме обавезе наспрам Аустро–Угарске које је раније прихватио Цариград.¹⁰⁷⁶ За историју српског народа веома је важан члан 25, где је Аустро–Угарској дато право да окупира Босну и Херцеговину, без прецизирања временског трајања окупације. Такође, пошто Беч, како стоји у уговору, „не жели“ да окупира Новопазарски санџак, Монархија је добила право да на том простору држи гарнизоне, ради обезбеђивања новог политичког стања. Сходно томе, аустријске јединице су се убрзо стациониране у Пљевљи, Прибоју и Пријепољу.¹⁰⁷⁷ Црна Гора добила је државну независност и територијално проширење.¹⁰⁷⁸ Границе које је добила Бугарска у Сан Стефану биле су повучене знатно на исток. Она је подељена планином Балкан на вазалну Кнежевину Бугарску и Источну Румелију, која је постала аутономна област у оквиру Османског царства. Румунија је такође, призната државна независност, али је остала без дела Бесарабије, који је анектирала Русија.¹⁰⁷⁹

Народна скупштина је 26. јула 1878. године и јавној седници усвојила одредбе Берлинског уговора. Такође, одобрила је и „посебан аустро-српски уговор“. До прогласа државне независности дошло је на кнежев рођендан 22. августа 1878. године. Резултати Берлинског конгреса и проглашење државне независности представљају круну Ристићеве државничке каријере. Једно од веома важних питања које је постављала домаћа историографија јесте да ли се Берлински конгрес може сматрати као успех или несупех, како за Кнежевину Србију, тако и за српски народ? Како је Ристић од 1868. био најзначајнији актер у политичком животу Србије, и неко ко је усмеравао државну политику, тако је оцена Берлинског конгреса уско повезана и са тумачењем његове политичке делатности у назначеном периоду. Радош Љушић је анализирао тумачења Берлинског конгреса у српској историографији. Ако се

¹⁰⁷⁵ *Србија 1878. Документи*, 512, 513, 515, 518, 519, 523, 539–540, 542–545; М. Војводић, *Пирот на Берлинском конгресу 1878. године*, у: *Изазови српске спољне политике*, 51–57.

¹⁰⁷⁶ *Србија 1878. Документи*, 569–571.

¹⁰⁷⁷ *Исто*, 565.

¹⁰⁷⁸ *Исто*, 565–569.

¹⁰⁷⁹ О осталим одредбама Берлинског уговора опширније: *Исто*, 556–575.

погледају радови српских историчара, који су пореклом из Босне, попут Ђоровића, Чубриловића и Екмечића доминира став да је 1878. година била неуспешна, што се пренело и на потоња историографска дела. Слободан Јовановић је констатовао да је окупација Босне била огромно разочарење, те да је за српски народ деловало поражавајуће „као ново Косово“. Ипак, исти у свом делу тврди да је Србија 1878. године постигла „половни успех“, који је био далеко од оног што се очекивало, али да се резултати могу сматрати успехом. Да се Берлински конгрес треба оценити као успешна епизода у развоју нововековне српске државе, констатовао је и Љушић.¹⁰⁸⁰

У кнежевој прокламацији од 22. августа јасно стоји да Берлински уговор није „намирио све жеље српске“, али да Кнежевина има да буде захвална великим силама на благонаклоној потпори. Ристић је сматрао да је Србија „срећно прошла“, ако се узму у обзир објективне околности. Српски министар спољних послова је био свестан да је окупација Босне постала болна тачка српских националних интереса, обзиром да се ради о територији према којој је био усмерен вишедеценијски напор Београда за ослобођењем српског народа, али и сузбијањем аустроугарског продора на Исток. Ристић је током Велике источне кризе посебно настојао да у погледу Босне не начини погрешан дипломатски корак. План за офанзивом у Босни, који пре почетка Првог српско-турског рата није успео да наметне, био је његов последњи покушај да се некаквим војним маневром изазове Европа да се изјасни о српским претензијама преко Дрине. Након тога, ултимативне поруке из Беча, које су јасно оцртавале интересе Двојне Монархије до Дрине и Лима, одредиле су даље српске претензије. Колико год да је Ристић, од 1868. године, тражио адекватан одговор у Босни, Кнежевина је наспрам себе имала моћнију Монархију, са вековиним искуством, која је у циљу да се „намири“ на Балкану, била подржана од остале Европе, као и, мада невољно, од Русије. Отворено је питање, како су радикалски прваци касније пребацивали Ристићу, да ли би Босна остала у стању у коме јесте или добила аутономију, да је Србија остала мирна током Велике источне кризе. Колико су тежње Беча за Босном и Херцеговином биле велике јасно се видело у Берлину. Нема гаранција, да се у перспективи ситуација на терену не би свеједно изменила у корист Двојне монархије, а да Србија остане без резултата које је постигла.¹⁰⁸¹

Ристић је на тајној седници Народне скупштине одмах при повратку из Берлина указао да је Србија којим случајем остала по страни и да није узела учешће у рату да би остала без „плодова својих жртава“. Није се ова констатација односила искључиво н улазак у Други рат са Турском. Жртве су биле вишедеценијски напори Кнежевине за државном независношћу, те националним ослобођењем и уједињењем. Са једне стране, проширење на четири округа у односу на тадашњу територију Србије, није мала територијална добит. Са друге стране, проглашењем државне независности, као најзначајнијим резултатом Берлинског уговора, године 1878. за Србију се завршио процес који је започео 1804. године и Српском револуцијом. Стога, две наведене године, чине најзначајније датуме у историји Србије 19. века. У говору пред посланицима Ристић је истакао да независност не треба гледати само кроз призму материјалног, да Србија нема обавезу више да плаћа 40.000 дуката годишње као данак Порти. Према његовим, речима, независност је основа „на којој државе постају и своју будућност обезбеђују“. Србија је све до 1878. године била у обавези да поштује царинске уговоре које је потписала Порта, режим капитулација, док је војно уређење и наоружавање наилазило на сталне претње из Цариграда, само су примери да Србија није била самостална држава и колико независност значи. Притом треба имати у виду, да Србија више није била аутономна кнежевина под европским

¹⁰⁸⁰ Опширније: Р. Љушић, *Српска историографија о Берлинском конгресу*, Српске студије 2 (2011), 261–276.

¹⁰⁸¹ М. Ђ. Миловановић, *Јов. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878. Прва књига. Први рат, Београд, 1896*, Дело, лист за књижевност, науку и друштвени живот, 10 (1896), 296–306; Ј. Ристић, *Радикали и наши дипломатски успеси, прештампано из 'Српске Заставе'*, Београд, 1898.

покровитељством. Колико је иста у једном важном историјском сегменту омогућавала Србији заштиту пред Портом, толико је временом постајала терет и препрека самосталној политици. Званични Београд није имао права да учествује у решавању многих питања која су се непосредно тичала Србије. Стремљење ка државној независности је био природан излаз из Париског система из 1856. године.¹⁰⁸²

Остаје непобитна чињеница да је Берлинским конгресом Србија удаљена од Босне и Херцеговине, а раздвојена од Црне Горе. Ипак, национална интеграција 1878. године није окончана, већ успорена. Историјске околности довеле су до тога, да након 1878. године аспирације Београда буду првенствено усмерене према Косовском вилајету. Ристић, иако не у потпуности задовољан, није очајавао. Сматрао је да се питања на Истоку не могу рашчијавати без позитивног решења српског питања. Државну независност, чији је, по речима Слободана Јовановића, „фанатик“ био, гледао је као важан степен у том правцу. Берлинским конгресом, постигао је оно што је са Блазнавцем намеравао 1872. године. Као што је и тада писао званичницима у Петрограду, независност је требало да представља тек „први акт велике драме народног ослобођења“.¹⁰⁸³

¹⁰⁸² Србија 1878. Документа, 585–591; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 559–561.

¹⁰⁸³ Види потпоглавље *Напуштање политике кнеза Михаила?*

Врхунац политичког утицаја

„Мали Бизмарк на Истоку“

Године 1878. Ристић се нашао на врхунцу своје политичке каријере. Његово ангажовање за интересе Србије на Берлинском конгресу наишло је на потпуно признање у земљи. Епитети попут „српског Кавура“ „историјског мужа“ или „малог Бизмарка на Истоку“, постали су уобичајени међу његовим присталицама.¹⁰⁸⁴ Радом министра иностраних дела био је задовољан и кнез Милан. Према речима владара, Ристић је „оправдао поверену му дужност“. Од Обреновића је за „патриотско држање“ и „ревносној службу“ добио златну медаљу украшену брилијантинима.¹⁰⁸⁵

Ипак, најзначајнији доказ поверења владаоца и, уопштено, политичког статуса у земљи било је неупитно Ристићево наименовање за новог председника Министарског савета 13. октобра 1878. године. Кнез је изразио жељу да сви министри, осим Стевче Михаиловића, остану на својим позицијама. Ипак, места у новој влади није било ни за Јеврема Грујића. Ристић је за своје сараднике одабрао оне људе у које је имао највише поверења. Радило се о истим лицима на које се ослањао од 1868. године. То је подразумевало да се у новој влади не нађу Јеврем Грујић или Стевча Михаиловић, те да на њихова места дођу Димитрије Матић и Ранко Алимпић. Такође, нови министар био је Јован Мишковић које је преузео ресор војске од Саве Грујића.¹⁰⁸⁶ Ристић, који је задржао и ресор иностраних дела, је желео хомогену владу у којој би се нашли људи који су му били одани и који му не би представљали већу сметњу у обављању државних послова. Кнез Милан је имао прилике да се увери, у периоду српско–турских ратова и Берлинског конгреса, у политичке и дипломатске способности које је поседовао нови министар-председник. Вољно или не, на самом почетку је обављање најважнијих државних послова препустио новом председнику владе. На Ристићу је било да доведе до краја посао који је започео у Берлину 1878. године.

Берлинским конгресом Србија је добила независност. Међутим, Србија је требало да кроз регулисање низа правних, политичких, стратешких и економских питања, формира своје место у европском политичком систему независних држава. Нови државно-правни положај Кнежевине Србије, међународно признат, носио је са собом низ крупних обавеза и питања која су морала бити решена у првим годинама државне независности. Коначно обележавање граница на западу, југу и истоку земље, инкорпорација новоослобођених предела, питање црквене независности, финансијско стање Кнежевине након исцрпљујућих ратова са Османским царством само су нека

¹⁰⁸⁴ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа; М. Пироћанац, *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд, 2004, 5.

¹⁰⁸⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, II*, Београд, 1924, 13.

¹⁰⁸⁶ *Владе Србије*, 143; А. Васиљевић, *нав. дело*, 128; Ј. Мишковић, *Дневник мога министарског и гувернерског рада и ванредне мисије и дата. Од 1. октобра 1878. до 19. октобра 1880. године. 1886–1890/[18]93–1896. и [18]99. година*, прир. А. М. Савић, у рукопису.

од њих. Поред тога, на ред је дошло и регулисање низа трговинских и других билатералних односа са великим силама. У том смислу, свакако да су најважније биле оне обавезе које је Србија преузела према Двојној Монархији на Берлинском конгресу.

Међународна комисија за разграничење почела је са радом почетком септембра 1878. године. Њена активност била је усмерена, најпре, на повлачење линије јужне српске границе. Како аустријске војне карте које су послужиле за цртање граница на Берлинском конгресу нису биле довољно прецизне, то је остављало простор српској влади да се нада да може да избори извесна ревидирања граничне линије. Међутим, са тим је ишло доста тешко. Граница Врањског округа повучена је у складу са одлукама конгреса. На Преполцу, важном стратешком месту, као и на Копаонику, у Београду су могли бити задовољни новом линијом. Ту је дошло до редакције одлука Конгреса у корист Србије, што је Београду давало стратешку предност за евентуална будућа ратна дејства у правцу Старе Србије. Већи проблем око разграничења представљала је гранична линија са Бугарском. На тој страни, делегати Србије често су долазили у сукоб са руским представницима, који су протезирали бугарске интересе. Насилно протеривање српских власти из Трна и Брезника, те спорна граница између Црноречког округа и Кулског предела, претили су да се пренесу на виши ниво, тачније да изазову дипломатски сукоб Београда и Петрограда. Ристић је давао инструкције српским делегатима да своја деловања удешавају тако да се избегне сукоб са руским делегатима. На крају, невољно, у циљу да не квари односе са званичном Русијом, Ристић је пристао на гранична решења која су руски представници наметнули.¹⁰⁸⁷

Као директна последица стицања државне независности на дневни ред дошло је питање признавања црквене аутокефалности. Положај православне цркве у Србији према Васељенској патријаршији у Цариграду био је регулисан Конкордатом из 1831. године. Њиме је црква у Кнежевини добила унутрашњу аутономију, али је задржала канонску и фискалну зависност у односу на Цариградску патријаршију. Питање признања црквене независности покренуто је писмом које је Ристић упутио Христићу 23. фебруара 1879. године. У њему је истакнута жеља да једно „природно“ питање буде решено споразумно и уз благослов Васељенског патријарха. Поновљене су жеље за постављањем Срба епископа на простору некадашње Пећке патријаршије. Ипак, на дневни ред дошло је питање форме. Након што је Васељенска патријаршија прогласила Бугарску егзархију за шизматичку 1872. морало се водити рачуна о одговарајућем моделу признања аутокефалности. Нови патријарх, од децембра 1878. године, Јоаким III поручио је Христићу да је, ради покретања тог питања пред Светим Синодом, потребно да црквена аутокефалност буде затражена од стране митрополита Михаила, али и кнеза Милана. Ристићу се тај услов није свидео. Сматрао је да у писму од 23. фебруара има довољно материјала где се јасно види да званична Србија тражи независност цркве у Кнежевини. Ипак, на крају је нађен одговарајући модел на предлог цариградског патријарха. Српски кнез је требало да одговори на патријархову објаву о ступању на престо из децембра 1878. године, те да у истој затражи регулисање црквених односа. Писма српског кнеза и митрополита стигла су у Фанар маја 1879. године. Упркос томе што је патријарх имао благонаклон став према српском питању, проблеми су се јављали у Синоду. Из Цариграда су стизала нова питања и услови. Једно од њих односило се на унутрашњу управу цркве у Србији. Тачније, да ли ће се на њеном челу налазити митрополит или синод. Ристић је такође тумачио као мешање у унутрашње ствари српске цркве. Ништа мање важно питање није био однос према свештеницима који су у новоослобођеним крајевима били рукоположени од стране

¹⁰⁸⁷ Опширније: М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, 60–164; В. Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804–1878*, 228–268.

егзархистичких црквених великодостојника.¹⁰⁸⁸ Христић је одговарао да су исти исказали своју верност српској цркви, те да је то ствар Кнежевине. Између осталог у преговорима лебдело је и питање заостале мирије, коју црква у Кнежевини није исплаћивала Патријаршији током ратних година. Одуговлачење преговора није се свиђало Ристићу. Сматрао је да је дошло време да се обнови идеју о српској патријаршији. Страсти је код српског председника владе смиривао Христић. Цариградски посланик је инсистирао да треба прихватити црквену аутокефалност онакову какву нуди Цариградска патријаршија, те да се за обнову Пећке патријаршије сачекају повољније прилике. Ствари су добиле свој епилог у Синодском акту од 1. новембра 1879. године којим је призната аутокефалност цркви у Србији. Паралелно са тим цариградски патријарх је послао писмо српском кнезу и митрополиту, те писмо којим се обратио српском народу.¹⁰⁸⁹

Једно од најважнијих питања за државни врх након завршетка Велике источне кризе било је уређење новоослобођених крајева Србије. Влада је указом, без одобрења Скупштине, омогућила гласање новим поданицим октобра 1878. године за нову скупштинску периоду. Тиме, је извршено политичко сједињење нових предела, док је до административног и правног долазило је постепено. Децембра 1878. донет је *Закон о подели новоослобођених територија* којим је простор, попут остатка Кнежевине, подељен на округе и срезове. Тако су настала нова четири округа: Топлички, Врањски, Нишки и Пиротски. Поред тога, постојао је низ крупних питања које је тек требало решити, попут аграрних односа, питања насељавања поменутих подручја, те и она безбедоносна проузрокована природном потребом да утврђењем границе, и учесталим упадима Албанаца на територију нове јужне границе Србије. На простору ослобођених предела српска власт затекла је чифлукче аграрне односе. Поред низа имовинско-правних компликованих односа око поседа, питање је било решено *Законом о уређењу аграрних одношаја* од 15. фебруара 1880. године. Њиме су укинута феудални односи на том простору. Није се улазило у питање правне ваљаности својине над непокретностима, што је привлачило и пажњу великих сила.¹⁰⁹⁰

Муслиманско становништво, које је живело на простору потоња четири округа која су припојена Србији, се током Велике источне кризе повукло пред српском војском. Демопулацијом поменутих предела поставило се питање његовог попуњавања. Новоослобођене територије и напуштена земља и имања биле су примамљиве за српско становништво са простора оних округа коју су највише пострадали током Првог српско-турског рата. Ништа мање заинтересовани за његово насељавање није било српски живаљ са постора Османског царства и из Црне Горе. Први талас био је неорганизован и стихијски. Да би питање постало регулисано државни врх је, вођен економским и војно-стратешким мотивима, донео Закон и насељавању 15. јануара 1880. године.¹⁰⁹¹

Када је реч о војно-стратешким мотивима, ненасељена предели и недовољно утврђена нова јужна граница Србије постала је погодна мета за упаде албанских чета. Повлачењем нове административне линије они Албанци који су напустили простор нових крајева који су припали Србији, постали су мухацири. Упади су дешавали одмах након завршетка Берлинског конгреса, а најчешћа мета био је простор Топличког и Врањског округа. Ови упади су добрим делом били мотивисани оснивањем Призренске лиге 1878. године. Пљачке и nanoшење материјалне штете

¹⁰⁸⁸ О успостављању црквене управе у новим крајевима Србије опширније: Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 303–325.

¹⁰⁸⁹ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије II*, 274–286; М. Војводић, *Како је српска црква добила независност 1879. године*, у: *Изазови српске спољне политике*, 73–82; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 117–124.

¹⁰⁹⁰ Опширније: М. Јагодић, *Међународни аспект аграрног питања у Србији (1880–1882)*, у: *Пирот – од турске касаве до модерног града*, 85–95.

¹⁰⁹¹ Опширније: М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд, 2004, 79–90, 131–144.

од стране Албанаца посебно се интензивирало пролећа и лета 1879. године. Априла месеца чета од око хиљаду Албанаца опљачкала је Куршумлију. Српска влада је реаговала тако што је послала ноту Порти у којој се од османских власти тражи да се обрачуна и стане на пут даљим упадицама. У супротном, како је истакнуто у ноти, Србија би била принуђена да иде са гоњењем починилаца све до оне тачке где је „сила“ не заустави. Јасно је да је ова нота, била празна претња ратом. Ристић, као њен аутор, настојао је да њом да истакне да иза упада Албанаца стоји званични Цариград. Посредан циљ је био да се тако утиче на рад међународне комисије за разграничење да би дошло до ревидирање границе, где би неке важне стратешке тачке припале Србији.¹⁰⁹² Један, наизглед баналан, дипломатски корак од стране Ристића, када је од Порте тражио одштету за напад на Куршумлију, алармирао је велике силе. Питање је тако од билатералног прерасло у нешто више. Британски посланик у Београду, Гулд, је и пре Ристићевог корака инсистирао на повратку (репатријацији) Албанаца, који су напустили нове крајеве Србије, током Другог српско-турског рата. Са друге стране, Ристићев захтев за надокнадом штете искористиле су турске власти, које су пре тога биле потпуно амбивалентне према целом проблему, те су затражиле исто. Подршку турском захтеву пружиле су све велике силе, изузев Русије. Српска влада није имала куда. Прихваћен је повратак Албанаца али под одређеним условима. Са тим захтевом начелно се сложио и кнез Милан. Ристић је успео да одлуком задовољи тежње великих сила, које више нису покретале то питање. Ипак, и поред таквог решења до повратка Албанаца није дошло. Разлог највероватније лежи у чињеници да ни српске власти нису желеле да на својој територији имају потенцијално проблематично становништво, нити су Албанци пристајали да буду део друге државе и да живе под српским законима. Репатријација није одговарала ни османским властима. То се уочава на основу тога што су мухацири плански насељавани уз границу са Србијом, правећи тако етнички бедем између Кнежевине и српског народа који је остао да живи на простору Старе Србије.¹⁰⁹³ Ристић је у писму Христићу, за то што је читав проблем, од билатералног прерастао у спољнополитичко питање, кривио британског посланика Гулда.¹⁰⁹⁴

Финансијско стање земље након ратова било је веома лоше. Унутрашњи и спољни дуг, након ратова, био је огроман. Током ратова потрошена је сва државна готовина и приватни депозити. На крају 1878. године, мањак у буџету износио је преко три милиона динара, које није било могуће покрити из резервне касе која је била празна. Притом, треба имати у виду да су и трошкови које је изискивао нови међународни положај Србије и уређење нових крајева, додатно оптерећивали државну касу. При свему томе, требало је отплаћивати и ратни дуг. На влади је било да пронађе ванредне изворе прихода. Један од начина било је увођење ванредног пореза на радње, који је назван „патентарином“. Овај порез, чији је идејни творац Владимир Јовановић, највише је погађао трговце и занатлије. Међутим, ова нова дација остала је на снази од јануара до новембара 1879. године. Наилазила је на сувише јак отпор у Скупштини. Заједно са одбацивањем патентарине, са места министра финансија смењен је Владимир Јовановић. Влада је била приморана да се окрене старом решењу. Уместо увођења нових само су повећани стари порези, као процентуални прирез који се плаћао кроз грађански данак. То је урађено кроз *Закон о одужењу државног дуга* од 27. јануара 1880. године. Значајна олакшица у плаћању ратног

¹⁰⁹² Ово се посебно односи на настојање да се ревидира граница јужно од Врања, те да се избори што бољи стратешки положај код Препољца. *Посланство Краљевине Србије у Петрограду, том I, 1879–1888*, прир. А. Тимофејев и Г. Милорадовић, Београд, 2018, 32–33; Опширније: М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије*, 144–163.

¹⁰⁹³ У. Шешум, *Утицај сеобе мухацира на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије (1878–1910)*, Српске студије 5 (2014), 79–135.

¹⁰⁹⁴ М. Јагодић, *Упади Албанаца у Србију 1879. године*, Историјски часопис (2004), 87–107; А. Раствовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд, 2015, 59–63, 81–86. *Писма Јована Ристића Филиту Христићу*, 263, 268.

дуга представљало је то да је део дуга „руским држављанима“ од 1876–1880. године, платио руски цар Александар II, као поклон Србији.¹⁰⁹⁵

Велика источна криза у огромној мери поништила је рад просветно-политичке делатности Кнежевине Србије на простору Старе Србије. Почетком осамдесетих година 19. века на том простору било је далеко мање школа него пре 1876. године. Опет, након завршетка српско-турских ратова, тај предео није занемариван што се види по издвајању из државног буџета. Положај српског живља на простору Косовског вилајета, постајао је све тежи и опаснији након 1878. године. Томе је допринело осветничко понашање Албанаца окупљених око Призренске лиге (1878–1881). Званични Београд, није био у прилици да учини конкретне кораке да одбрани српско становништво на простору Косовског вилајета. Порта није желела да смири смири акције Призренске лиге. Штавише, Албанци, окупљени и подстицани од Лиге, угрожавали су упадима и нападима не само српску границу, већ и продирали на њену територију. Организовани прелазак српских чета био је изричито забрањен од стране Јована Ристића надлежним органима Министарсва унутрашњих дела. За тако нешто постојало је неколико разлога. Материјална исцрпљеност као и сређивање унутрашњих прилика након 1878, утицали су на такав став. Такође, свој удео имале су и спољне околности. Решавање црквеног питања, те потписивање конзуларне конвенције са Османским царством, наметало је потребу да се додатно не кваре већ ионако лоши односи са Цариградом. Ристић је имао намеру да пред Цариградом поново покрене питање српских епископа на простору који је раније потпадао под духовну јурисдикцију Пећке патријаршије. Међутим, како је примарно било изборити независност српске цркве у Кнежевини, од тог захтева, који би у олакшао положај Срба на простору Старе Србије, се одустало. Такође, веровало се да ће отварање српских конзулата у Старој Србији и Македонији моћи да утиче на побољшање положаја српског живља у Османском царству. Стога је покренуто питање конзуларне јурисдикције, али се оно није успешно завршило током Ристићевог мандата. Године 1880. почели су да се појављују озбиљни гласови да постоји могућност уједињења две Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Тек тада, услед измењених околности на терену, и страха да не дође до пораста утицаја бугарске пропаганде на простору Старе Србије и Македоније, српски председник Министарског савета је прихватио оснивање новог одбора, који је имао сличан задатак попут Одбора за школе и учитеље који је основан 1868. године.¹⁰⁹⁶

Терет независности

Како је Ристић нагласио на Скупштини децембра 1878. године унутрашња консолидација земље била је приоритет, те је национална политика морала на извесно време да остане по страни. Одлукама Берлинског конгреса једини могући правац ширења Кнежевине био је на југу, ка Старој Србији и Македонији. Питање односа Србије према Босни и Херцеговини након

¹⁰⁹⁵ D. Gnjatović, *нав. дело*, 22–23; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 248–253; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 113.

¹⁰⁹⁶ М. Јагодић, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)*, *Историјски часопис LX* (2011), 436–443; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876. и 1877.–1878. године, и његове последице (1878–1882)*, Београд, 1908, 9–10; М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)*, у: *Изазови српске спољне политике*, 112–114.

званичне одлуке интересовао је силе, а, понајвише, Двојну монархију. Како у Кнежевини тако и међу српским народом ван граница Србије није се крила разочараност одлуком да територије западно од Дрине припадну Аустро–Угарској. Генерацијски сан о уједињењу Србије са Босном и Херцеговином није се остварио, а разочараност међу српским народом постепено је доводила до летаргије и апатичности у Србији. Беч је одмах након завршетка рада Конгреса намеравао да мандат за окупацију Босне и Херцеговине спроведе у дело. Иако је Андраши очекивао да ће ствари око окупације тећи глатко и уз помоћ Порте, на терену су односи стајали другачије. Још пре почетка процеса окупације дошло је до организовања отпора том чину међу муслиманском становништвом. Иако је Андраши избегавао да окупацији да „карактер похода“, упад аустроугарске војске и сукоб са 90.000, махом муслиманских, устаника, који је трајао готово три месеца, био је заправо такав.¹⁰⁹⁷ Још и пре почетка операција војске Монархије (29. јула 1878. у Херцеговини и 1. августа исте године у Босни), у аустроугарској штампи су могле да се прочитају оптужбе уперене против Србије и њене владе да потпомажу устанике. Ристић, који је тек пристигао из Берлина, морао је да уверава Беч да је српска влада дуж своје западне границе поставила кордон, као и најстрожи надзор да би био спречен сваки додир са устаницима, те било каква агитација. Ристић је Цукићу писао: „У вези с окупацијом Босне не мислимо да је Царска и Краљевска влада очекивала да будемо задовољни оним што нисмо кадри да одобримо али је Ви можете уверити да с наше стране може очекивати потпуно коректан став.“¹⁰⁹⁸ У духу последње реченице било је оцртано и Ристићево понашање наспрам Босне и Херцеговине до 1880. године. Председник Министарског савета, услед нових околности, уверавао је аустроугарску страну у мирно држање Србије наспрам Босне. Међутим, није се превише трудио да разувери Беч да је Београд незадовољан одлуком Берлинског конгреса. У престоници Двојне монархије таквим уверавањима не би ни било поклоњено веће поверење.

Оптужбе које су стизале на рачун Ристића и владе у Београду по питању роварења у Босни и Херцеговини и Рашкој области биле су учестале и у периоду 1878–1880. године. Бечки и пештански листови често су писали да иза тога стоје и славнофилски кругови, као и митрополит Михаило.¹⁰⁹⁹ Ништа мање подозрења званичног Беча није изазивало писање *Истока* против окупације, те примењивања јединствене царинске тарифе на Босну и Херцеговину од стране суседне Монархије. Ристић се, на жалбе које му је аустроугарски конзул Херберт преносио из Беча, правдао слободом штампе у Србији, те је обећао да ће утицати на редакцију *Истока*. Притисак, који је по том питању долазио из престонице Аустро–Угарске, био је већи приликом преговора око склапања Железничке конвенције. Ристић је једном приликом, уверавајући Херберта у коректан однос наспрам суседне Монархије, био принуђен да изјави, да чак и у случају да цела Босна „буде у пламену“, да ниједан Србин не би прешао границу на Дрини. Алојз фон Ерентал, који је 1887. године био службеник у Министарству спољних послова Двојне монархије, у једном меморандуму закључио је, да Беч према Србији у погледу њеног држања према Босни од 1878. до 1880. године, није имао ниједан разлог за рекламацију. Потпуно другачији став Ристић је, мада као опозиционар у Србији, заузео приликом устанка у Херцеговини 1882. године.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁷ В. Чубриловић, *Босански устанак*, 299–313; I. Dioszegi, *Bismarck und Andrassy*, 415–422; E. Palotas, *Machtspolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878–1895*, Budapest, 1995, 29–32; S. W. Lackey, *нав. дело*, 77–82.

¹⁰⁹⁸ *Дипломатско представништво Србије у Бечу, том II, 1878–1891*, прир. М. Перишић и др, Београд, 2019, 110–114. Коста Цукић је веома брзо оболео, и преминуо је у Бечу, наредне, 1879. године.

¹⁰⁹⁹ *Светозар Милетић и Народна странка III (1876 – 1885)*, приредо Никола Петровић, Нови Сад, 1985, 703, 731, 789, 801.

¹¹⁰⁰ *Влада Јована Ристића 1878–1880: један меморандум Алојза фон Ерентала из 1887. године*, прир. Д. Радовић, Српске студије 7 (2016), 345–357.

Ристић и влада су насупрам суседне Монархије преузели одређене обавезе које су договали подршци на конгресу у Берлину. Оне су наведене у Конвенцији од 8. јула 1878. године коју су потписали Ристић и Андраши. Поједине дужности Србије проистичале су и из самог Берлинског уговора. Два најкрупнија питања која су морала бити регулисана била су железничко и трговинско. Иако су она по својој природи економска, свакако да је иза њих стајало и политичко обележје. Сходно томе, приоритети српске спољне политике у првим годинама независности тицали су се регулисања билатералних односа са Аустро–Угарском. Један од првих корака наишао је на потпуно одобравање у Бечу. Радило се о уздизању српског посланства у престоници Двојне монархије на виши ранг. Новембра 1878. године српски посланик постао је министар–резидент. На обострано задовољство, у Бечу је своју мисију наставио да обавља Коста Цукић.¹¹⁰¹

Заузетост у Бечу непланираним дуготрајним спровођењем окупације Босне и Херцеговине, водило је ка томе да Андраши, на извесно време остави по страни почетак преговора са Београдом око склапања уговора који су се тицали трговине, железнице и конзуларне јурисдикције. Са извршењем се није журило ни Ристићу, посебно у погледу уговора о грађењу железнице. То се може уочити на основу ноте из 5. новембра 1878. године, у којој је тражио да се продужи рок од три године који је Конвенцијом предвиђен за изградњу пруге, обзиром да ни Бугарска ни Османско царство нису били спремни да изврше предвиђене обавезе. Да преговори око ових важних питања неће бити нимало једноставни показала је забрана од 1. новембра 1878. године на увоз рогате марве из Србије на простор Двојне монархије. У Бечу је једнострано донета и значајно подигнута нова царинска тарифа на свиње, која је почела да важи од 1. јануара 1879. године. Тиме је такса на главни извозни производ Србије са 1,05 форинти у сребру скочила на 2 форинта у злату. Заправо, радило се о уобичајеним притисцима на Србију од стране Хабзбуршке монархије током 19. и почетком 20. века.¹¹⁰²

Ристићева намера је била да се пре железничког, отпочну преговори о склапању трговинског уговора. Разлог за тако нешто лежао је томе, како је предвиђено на Берлинском конгресу, да за Србију важе затечени трговински односи све до склапања нових уговора са силама. Ристић је преко Цукића проследио ноту у Бечу 29. јануара 1879. године, са питањем када може да се очекује почетак преговора. Швигел је неодређено одговорио „што пре“, али да са њиховим закључењем не треба претерано журити. Аустроугарска страна је имала на уму другачији редослед. Инсистирало се да се две државе прво договоре око грађења железнице, па тек онда трговинског уговора. Тржило се да Србија пошаље стручно лице за почетак преговора. Швигел није пропустио да у разговору са секретаром српског дипломатског представништва у Бечу, Петром Стеићем, поново покрене идеју о склапању царинског свеза, иако је аустроугарска страна била обавештена да је таква могућност била одбачена на српској Скупштини септембра 1878. године.¹¹⁰³

Одговор Швигела, иако донекле очекиван, није био по Ристићевој вољи. Сматрао је да у Бечу након нове увозне тарифе, свесно иду ка томе да пролонгирају преговоре око регулисања трговинских односа. Србији, према Ристићевим речима, није било до даљег чекања. Преговори, о трговини, железници и конзуларној јурисдикцији, по његовом закључку, могли су да се воде паралелно. Што се тиче захтева да Србија пошаље стручно лице ради преговора о железници, Ристић се томе није противио. У президијалу је Цукићу истакао да је Србија вољна да изађе томе у сусрет, али да је Беч тај који треба да позове представнике све четири државе у једну комисију, која би се бавила железничким питањем. Ристићев захтев је проистичао из Конвенције, који су он и Андраши потписали у Берлину. У њој је предвиђено сазивање комисије

¹¹⁰¹ *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 151.

¹¹⁰² М. Samardžić, *Roads to Europe*, 60–61.

¹¹⁰³ *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 186–188.

у којој би се поред представника Двојне монархије и Србије, нашли и делегати Турске и Бугарске. У Бечу су се, да се пре састанка делегата све четири државе регулишу односи само са Београдом, позивали на Берлински уговор, који такву једну комисију није предвиђао. Тиме се настојало да се заобиђе Конвенција потписана од стране Ристића и Андрашија. Био је то главни камен спотицања током преговора око потписивања железничког уговора. Беч је пошто-пото настојао да преговоре води на билатералној основи. Тако је, између осталог, могао да се врши притисак да Србија не добије зајам са стране, што је повратно требало да значи да ће Београд бити принуђен да грађење пруге повери некој странијој компанији, по могућству аустријској. Са друге стране, Ристић је инсистирао да никаквих договора неће бити пре састанка четворне комисије, јер је желео једновремено грађење пруге у све три земље. Разлог за тако нешто је био оправдан. Постојала је бојазан, да се Београд договори са Бечом, а да остане без железничке везе са Бугарском и Турском. Тако је пруга у Србији могла да постане „слепи пут“. У том случају држава не би могла да живи трговине и да убира приходе, што би довело до банкротства. Стога Ристић није имао намеру да отпочиње преговоре о железници пре састанка четворне комисије, за коју је поуздано знао да се неће брзо састати обзиром на преокупираност Софије и Цариграда другим пословима. На претње које су стизале из Беча новим мерама и економским репресалијама на граници, Ристић је одговорио да нема ништа више „да се забрани“. Став председника владе подржао је и кнез Милан. Српски владар је поручио да Србија не може „пасти на милост и немилост“ суседној Монархији, те да је максимум уступака који Београд тренутно може да учини тај да се означи лице које би водило преговоре.¹¹⁰⁴

Са пролећа 1879. односи Београда и Беча су се додатно искомпликовали. Једно од средстава притиска у намери да наговори Андрашија на почетак преговора о трговини, било је склапање трговинских уговора са другим државама. Цукићу је поручивао да ако Беч жели да Србија са Двојном монархијом склопи уговор пре него са осталим силама, да „то само до ње [Аустро–Угарске прим. Д. Р.] стоји“. Србија је 13. марта 1879. упутила званичан позив свим заинтересованим земљама за регулисање трговинских односа, што је проистицало из Берлинског уговора. Прва је на позив позитивно одговорила Велика Британија, те је четири дана касније са њом потписана привремена трговинска конвенција.¹¹⁰⁵ Између осталог, уговор је садржао ставку о међусобном највишем повлашћењу. У мају су идентичне конвенције потписане са Италијом и Русијом, а потом са Белгијом и Швајцарском. Обзиром на скроман трговински промет између Кнежевине и поменутих држава, привремени трговински уговори нису имали већу практичну корист за Србију. Требало је да послуже као модел за регулисање односа са Аустро–Угарском. Тиме је Ристић настојао да и формално утврди право Србије на самосталну трговинску политику. Беч је био незадовољан овим поступком Ристићеве владе. Сматрано је да је Србија „прејудуцирала“ уговор са суседном Монархијом.¹¹⁰⁶

Ствари су кад-тад морале бити померене са мртве тачке. Српски председник владе је наставио да се првенствено залаже за регулисање трговинских односа. Није ни код Ристића ни у Београду владало уверење да треба по сваку цену нарушити односе који су са суседном Монархијом успостављени пре и током Берлинског конгреса. Требало је водити рачуна о српским интересима, али са друге стране и не заобилазити обавезе које су преузете. Притисци из Беча да се пошаље лице које би водило преговоре о железници били су учестали. Према Ристићевим речима, као показатељ „добре воље“ и намере Србије да према суседној Монархији одржи пријатељске односе, влада је јуна месеца 1879. именовала Ранка Алимпића, министра грађевина, да крене у Беч, где би преговарао о железничком питању. Министар грађевина се у

¹¹⁰⁴ Прилози за проучавање питања империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију – Од Берлинског конгреса до закључења трговинског уговора (1881), прир. М. Ж. Живановић, Мешовита грађа I (1956), 135–141.

¹¹⁰⁵ Опширније: А. Растовић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд, 2000, 153–156.

¹¹⁰⁶ *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 209; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 109–110.

престоници Хабзбуршке монархије нашао почетком јула 1879. године. Међутим, Алимпић, иако опуномоћен да води преговоре, није послат са пуномоћјем за потписивање било каквог уговора, већ у циљу да се упозна са жељама и намерама аустроугарске стране. Ристић је и даље остајао на становишту да никакви завршни преговори нису могли бити вођени без присуства делегата Турске и Бугарске, те да је обавеза Аустро–Угарске да сазове комисију а quatre. Намера Беча је била да пре се пре сазивања четворне комисије, споразумеју две стране између себе. Током преговора између 8. до 12. јула 1879. године у Бечу, аустроугарски делегати су поднели студију пројекта конвенције, те предлог протокола. Српска страна није могла да се сложи са изнетим пројектом уговора, те је имала многобројне примедбе. Чињеница да Алимпић није послат са пуномоћјем да закључи конвенцију, нимало се није свидела аустроугарским представницима. Међутим, у Бечу су могли да буду задовољни што су пројекти који су изнети прихваћени као основа за даље преговоре. То није било по вољи Ристићу, који је такво обавезивање настојао да избегне, обзиром да нису могла да се очекују велика одступања од поднетих пројеката.¹¹⁰⁷

Из Беча су тражили да се што пре пошаље лице које би било овлашћено да потпише железнички уговор. Међутим, у неколико месеци након тога дошло је до застоја преговора. Ристић је покушавао да добије на времену, али се у Београду свакако није планирало да се избегну уговорне обавезе. Циљ владе је између осталог био да се издејствује одговарајући зајам са стране, те да држава о свом трошку гради пругу. Обзиром на лоше финансијско стање Кнежевине, те чињенице да је тек постала независна, није било превише изгледа за тако нешто. Стога је опција била да се грађење железнице повери некој од иностраних компанија. Као најозбиљнији кандидат појавио се одмах након конгреса Штатсбан. Радило се о железничком друштву, аустро-француске провинијенције, чије је седиште било у Бечу, и које је већ изградило железничку мрежу у Угарској. Ова компанија, као могући избор за грађење пруге није наилазила на симпатије Пеште. У седишту Угарске, на њу се гледало као на инструмент Беча. Сходно томе, и унутар Двојне монархије је по железничком питању постојао читав низ проблема које је требало превазићи.¹¹⁰⁸

Питање ко би градио пругу у Србији имало је јасну спољнополитичку компоненту. Руски дипломатски представник Персијани, био је доста ангажован у смеру да се грађење пруге повери некоме из Русије. Ристић је већ крајем 1878. године покренуо извесне иницијативе у Петрограду, када је поверио мисију Алимпију Васиљевићу. Поред других обавеза, Васиљевић је имао задатак да пронађе приватна лица, компаније, који би евентуално уз подршку руске владе биле спремне да граде „гвоздени пут“ у Србији. Васиљевић је имао помоћ генерала Ростислава Фадејева и славенофилских кругова. Исти су упозоравали Гирса да би економска превласт Аустрије у Србији брзо прерасла у политичку. Гирс, који је био вршилац дужности министра спољних послова уместо болесног Горчакова, нагласио је да руска влада не може да узме званичног учешћа у подухвату грађења железнице, те да не може да одговарајуће гаранције. Међутим, дозволио је Фадејеву да нађе заинтересована приватна лица. Васиљевић се током свог боравка сусрео и са руским императором Александром II и генералом Миљутином. Цар је посебно био заинтересован да се изградња повери неком руском друштву, те је изјавио да ће се за то лично побринути. Према његовим речима, Србија је требало да објави да ће сама градити пругу, потом да се молбом обрати руској влади, која би по царевом налогу послала људе да је саграде по условима најповољнијим за Србију. Додао је да читава ствар треба да остане тајна, у коју би са српске стране били упућени само кнез и Ристић.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁷ Прилози за проучавање питања империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију, 142–145: Ј. Мишковић, *Дневник*, у рукопису; М. Samardžić, *Roads to Europe*, 66.

¹¹⁰⁸ E. Palotas, *нав. дело*, 82–84.

¹¹⁰⁹ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 86–89; М. Samardžić, *Roads to Europe*, 59–62.

Од почетка 1879. године у Београду су постепено пристизали представници руских компанија. Најозбиљнија су била друштва Мамонтова, Баранова и Пољанова. Међутим, договори и конкретни кораци су изостали. Ни руски приватници нису били спремни да уђу у ризик око грађења пруге, уколико иза њих не стоји званични Петроград. Као могућност помињала се опција да се српска влада обавезе да гради пругу, коју би потом предала руском приватнику. Иако је добио позитивна уверавања од стране Васиљевића након мисије потоњег, Ристић је настојао да разоткрије праве интенције руске владе. И по овом питању је морао да направи разлику између обећања славенофилских кругова и онога иза чега је званични Петроград стварно био намеран да стане. Марта 1879. тражио је посредством Персијанија од Горчакова мишљење, да ли је руска влада спрема да подржи и помогне давање концесије за изградњу неком руском приватном лицу. Добио је „околишећи одговор“. То је довело и до сукоба у кабинету и оставке Васиљевића. Ристић је свом колеги одговорио да не може да се ослони искључиво и само на његову реч, већ да му је потребна валидна потврда из Петрограда. Иако су и даље чињени кораци да се у Русији нађе лице које је спремно да на себе преузме грађење железнице, озбиљнији покушаји су изостали. Тиме је Ристићев маневарски простор сужен, и преговарачка позиција наспрам Аустро–Угарске ослабљена.¹¹¹⁰

Ристићеви покушаји са Русијом нимало се нису свиђали Бечу. Стизале су оптужбе да након што је Србија окористила подршком Аустро–Угарске на Конгресу, да намерава да избегне обавезе које је тада преузела. У Бечу, али и у Берлину, страховало се од поновног приближавања Србије Русији, и поновном порасту утицаја Петрограда у Србији. Ширили су се гласови да је потписана извесна школска конвенција, на основу које се Београд обавезао да ће увести руски језик у школе. Ристић је такве гласове морао да демантује. Бизмарк је преко Бреја тражио извештаје да ли се отпор Србије у преговорима у железници могу приписати утицају Петрограда и панславистичкој политици. Бреј је то негирао. Немачки посланик је нагласио да отпор највише лежи у Ристићевој личности и његовим намерама. Бизмарк није био до краја задовољан Брејевом оценом о панславизму у Србији, иако је, по његовим речима, добио умирујућа уверавања из Београда. Гласови о руском утицају посебно су постали учестали након што се у престоници Србије нашао генерал Черњајев, као представник фирме Пољкова. Ристић је морао да разуверава аустроугарског представника, али и дипломате од осталих сила, да је боравак генерала искључиво железничке природе, те да нема дубљи политички значај. Како до договора није дошло, Ристић је могао да изјави немачком посланику Бреју, да је Србија већ имала једног „ратног“, те да јој није потребан и „железнички“ Черњајев.¹¹¹¹

Динамични односи Ристића и Русије након Берлинског конгреса ушли су у нову фазу. Емоције у Београду и Петрограду су након резултата кризе биле помешане. Као што је Ристић још у првој половини 1878. нагласио и поред жеље многих, међусобни односи нису били нарушени. Интересантно је да је Ристићево именовање за председника владе 1878. године, по први пут до тада прошло без већих негодовања од стране Петрограда. Чини се да су и у Русији Ристићево министровање сматрали природним решењем. Српско дипломатско представништво у Петрограду отпочело је са радом 1879. године, а као логичан избор за министра-резидента постављен је Милосав Протић. Преко њега, те митрополита Михаила, рађено је да се отклоне постојећи неспоразуми. Ристић је, након подизања државе и њених дипломатских

¹¹¹⁰ А. Васиљевић, *нав. дело*, 131–135, 138–139, 198–202; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 90–93; Васиљевићева оставка није тешко пала ни владару. Том приликом писао је Ристићу да у „Алимпију не губимо нит великог државника нит великог реформатора“. АСАНУ, ЈР, XXVII–21, бр. 637.

¹¹¹¹ *Немачка дипломатија и питање панславизма у Србији: преписка Бизмарка и Бреја из 1880. године*, прир. Д. Радовић, Српске студије 10 (2019), 184–212.

представништава на више ранг, био у прилици да успостави нешто непосреднији однос са званичним Петроградом.

Како су на дневни ред долазила питања извршења обавеза Србије наспрам Двојне монархије, Ристића је занимало на колики степен подршке Русије може рачунати у предстојећим преговорима са Бечом. Требало је да се стекне јасна представа колико је Русија била спремна да пусти ширење утицаја конкурентске силе на Балкану. Већ новембра 1878. године у Петроград је био упућен један меморандум који се тицао жеље аустроугарских дипломата да се склопи царински савез са Србијом. У документу је истицана опасност од „туђинске превласти“ и „аустро-угарске напасти“. Ако би дошло до потписивања царинског савеза, како је наглашено у меморандуму, Беч би добио неоспорно тржиште у Србији. У циљу да се створи што јачи утисак у Петрограду наглашено да су сличан корак направиле мале немачке државе са Пруском, што је касније омогућило уједињење Немачке. Истакнута је бојазан да би економска доминација Беча, донела и потписивање „политичког савеза“. Стога је изражена жеља да се прво са Русијом потпише трговински уговор, који би послужио као образац за друге уговоре. Гирс је по том питању, изјавио Васиљевићу током мисије да је на по питању трговинског уговора Србије и Русије разматрано у Петрограду, те да ништа не стоји уговору на путу. До потписивања привремене трговинске конвенције између Србије и Русије дошло је тек 31. маја 1879. године.¹¹¹²

У односу према захтевима Двојне монархије у погледу железничког уговора, из Петрограда су саветовали „опрез и умереност“, те да се Србија држи онога што је договорено у Берлину. У случају да Аустро–Угарска „забаса“ са својим захтевима, Гирсов заменик Жомини је изјавио да у том случају Србија треба да апелује на представнике осталих сила, те да је Русија спремна да потпомогне Београд у таквом сценарију. Међутим, иако је Гирс, преко Убрија априла 1880. године, изразио Хајмерлеу да се Аустро–Угарска према Србији понаша као „према земљи вазалној“, Беч је био у прилици да неметне своју вољу Београду. Након потписивања Железничке конвенције, вршилац дужности руског канцелара је био става да се Србија „карактерно“ борила, те да је урадила добар посао. Да су захтеви Двојне монархије према Србији били неправедни и у погледу трговинског уговора, и то је било јасно Петрограду. Иако је обећано потпомагање Ристићу у отпору Двојној монархији, Русија ништа конкретно није могла да уради да олакша положај српског председника владе. Лишена савезника након Берлинског конгреса, и Русији су у спољној политици биле везане руке. Исто је у знатној мери отежавало Ристићев отпор према захтевима који су константно пристизали из Беча. Дискретна подршка у преговорима око железничког и трговинског уговора је постојала. Међутим, због намере Петрограда да се поново склопи савез са Немачком и Аустро–Угарском, она није могла бити јавна и снажна.¹¹¹³

¹¹¹² В. Јовановић, *Моје успомене*, 441–446; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 104.

¹¹¹³ *Посланство Краљевине Србије у Петрограду, том I*, 39–41, 61–64, 83; Е. Palotas, *нав. дело*, 118; Савезом Немачке и Аустро–Угарске из октобра 1879. године било је онемогућено чвршће повезивање Русије са Француском, што се након Велике источне кризе чинило извесним. Петроград није имао превише избора него да поново иде ка савезу три цара. За то је постојало неколико разлога. Сигурност граница на западу, али и могућност да се Русија више посвети политици у централној Азији, где је био могућ сукоб са Енглеском. Са друге стране, у тројецарском савезу Петроград је видео могућност за ограничавање експанзије Двојне монархије на Балкану. Мада такав задатак није био нимало лак. У Петрограду су могли још током Велике источне кризе да се увере да је Бизмарк спреман да држи страну Бечу. У том смислу се односи нису превише променили ни након 1878. године. Како је немачки канцелар писао посланику у Београду Бреју један од главних интереса Немачке је био да Аустрију одржи у великој и моћној позицији, те да се дипломатским утицајем супростави панславистичким тенденцијама упереним против ње. Три силе су поново ушле у тројецарски савез 18. јуна 1881, који је потписан на три године. Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Београд, 2019, 309–316; *Немачка дипломатија и питање панславизма у Србији*, 200–201.

У претходним поглављима, у неколико наврата, назначен је и анализиран став званичног Петрограда према Јовану Ристићу у периоду 1868–1878. године. Руски цар, канцелар Горчаков, поједини амбасадори, као ни руска штампа, нису пропуштали да искажу своје незадовољство Ристићевим политичким деловањем. Једном речју, у Петрограду му се није веровало, што се рефлектовало и на међудржавне односе.¹¹¹⁴ Опет, треба имати на уму да се противљење Русије према Ристићу на челу владе у периоду 1868–1878, не може поредити са негативним односом који је Петроград заузимао према напредњачким првацима и краљу Милану осамдесетих година 19. века. Ни Беч Ристићу није био наклоњен. Ипак, он је постајао у одређеним околностима прихватљива опција за Двојну монархију, иако му није указивано искрено поверење. У престоници Аустро–Угарске, ако се изузме незадовољство Андрашија и Калаја због пута кнеза Милана у Ливадију 1871. године и Ристићевим путем у Русију 1885. године, сматрало се да српски председник владе није склон авантуристичкој политици, која је подразумевала нагле спољнополитичке заокрете.¹¹¹⁵ Није занемарљива ни чињеница да је Ристићев пад са власти 1873. године, као и седам година касније, десио након што су Петроград, Беч и Берлин ступали у савез. Помало иронично, ако се узме у обзир наведена динамика Ристићевих односа са Петроградом, посебно у периоду Велике источне кризе, Ристић је први избор руске политике постао тек након 1878. године. Разлог за промену става Петрограда био је крајње логичан. Русији је био потребан неко ко је умео на што бољи начин да се супростави покушају аустроугарске економске и политичке супремације у Србији. Исто указује да су се Ристић и Горчаков пре 1878. године разилазили у својим политикама онолико колико су се разилазили интереси Србије и Русије на Балкану. Ако Русија, због своје новонастале позиције, није могла да се активно ангажује у пружању отпора Двојној монархији, Ристићу је у том смеру, мада дискретно, пружана подршка. То се одразило и на унутрашње прилике. Из Петрограда више није вршен притисак да кнез неке из опозиције повери државно кормило.¹¹¹⁶

Чедомиљ Мијатовић је Ристића у својим успоменама означио као „највећег русофила“ у Србији.¹¹¹⁷ Ристић се, као у унутрашњем уређењу државе, истим прагматичним принципом водио и у спољној политици. Примаран му је био интерес Србије у датом тренутку. Неоспорно је да је у домаћој и страниј литератури окарактерисан као русофил, те да за тако нешто постоје ваљани разлози. Велика источна криза, и поред свих проблема са Петроградом, показала је да Ристић првенствено од Русије очекује помоћ у борби за уједињење и ослобођење српског народа. Јавно је истицао приврженост српског народа великој словенској и православној земљи. Исто, мада у увијеној форми, је назначено и у програму Народно-либералне странке, на чијем се челу налазио.¹¹¹⁸ Међутим, када је реч о Ристићевом русофилству треба имати у виду то, да је током његовог боравка на власти Србија често политички ближе стајала Аустро–Угарској, него Русији. Томе су свакако допринеле објективне околности, као што је близина Двојне монархије, те подршка других сила Бечу у њеној политици наспрам Београда. То опет не подразумева, да се тек тако могу искључити из опција фактори, у овом случају интереси Србије, да се води политика која је подразумевала добросуседске и политички блиске односе са суседом. Ристић, током своје државничке каријере, није имао дилему да ли да успостави добре односе са Бечом, па и по цену да поквари односе са Русијом. У својој спољнополитичкој делатности није се водио

¹¹¹⁴ Л. В. Кузьмичева, *Јован Ристич о проблемах државног грађевинарства у Србији*, 191.

¹¹¹⁵ *Влада Јована Ристића 1878–1880: Један меморандум Алојза фон Ерентала из 1887. године*, 355.

¹¹¹⁶ Мада је Ђура Хорватовић јављао 1881. године из Петрограда да тамо Ристића сматрају руским „привржеником“ само када се налази ван власти. *Посланство Краљевине Србије у Петрограду, том I*, 273.

¹¹¹⁷ Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, 36.

¹¹¹⁸ У једном разговору са Гавром Вуковићем Ристић је нагласио да треба правити разлику између руске дипломатије и руског народа. Од прве је Србија добила мало, од других много. Стога је један од главних задатака Београда, како је Ристић дефинисао, било то да се отме од „безусловне потчињености“ руске дипломатије. Г. Вуковић, *Мемоари II*, 250–251.

емоцијама, већ практичним потребама државе. Као што, након 1866. године, није ни сумњао какве Аустро–Угарска има амбиције према Босни, тако није имао дилеме о њеном будућем деловању и плановима према Србији, што је показао његов пад, те писмо кнезу Милану од 21. октобра 1880. године. Стога је приближавање Бечу углавном имало мотивацију да отклони или смањи непријатељство које се осећало од државе која се граничила са Србијом на Сави и Дунаву, од 1878. године и Дрини, и која је стационарала гарнизоне у четири места на простору који је раздвајао Србију и Црну Гору.¹¹¹⁹ Посебно је мир на границама био потребан, кад је земља изискивала унутрашњу консолидацију, као што је био случај након 1868, 1878. или 1889. године. Ристић је настојао да се из таквог приближавања, које је често било пропраћено тешким одлукама, остваре извесне погодности, што најбоље показује Берлински конгрес. Стога, иако је задатак историчара да дефинише догађаје, појаве, политике, идеје, сматрамо да је Ристића непрецизно описати једним придевом који би означавао његов спољнополитички правац, осим ако исти није прагматизам. У супротном, Ристић делује као аустрофоб који активно сарађује са Бечом и русофил који не води проруску политику, и који не ужива поверење Петрограда.¹¹²⁰

Иницијатива за наставак преговора око потписивања железничког уговора стизале су из Беча с краја 1879. године. Андрашија је на месту заједничног министра спољних послова октобра исте године заменио Хајнрих фон Хајмерле. Исти није пропустио да преко, отправника послова у Бечу, Петра Стеића поручи Ристићу да Аустро–Угарска није од стране Србије наишла на „поверење и оне предусретљивости“ које због свог држања на Берлинском конгресу заслужује.¹¹²¹ Хајмерле још од Конгреса био добро упућен у преговоре око железнице и трговинских односа са Србијом. Његов став је био далеко оштрији него Андрашијев. На то је свакако додатно утицала и чињеница да је Аустро–Угарска потписала 7. октобра 1879. године савез са Немачком, чиме је додатно обезбеђена подршка Берлина. Један од разлога зашто је српска страна била у могућности да пружа отпор лежао је у томе да представници осталих сила нису превише притискали Ристића. Живља дипломатска активност Беча, уз помоћ Берлина, довела је до тога, да и британски посланик Гулд, на изричита упутства из Лондона, напусти „опозиционо држање“ према аустроугарским захтевима у Београду.¹¹²²

Ристић није био задовољан са аустроугарским пројектом који је понуђен током мисије Ранка Алимпића. Сматрао је да га неовлашћени пристанак министра грађевина на протокол из јула 1879. године ни на који начин не обавезује. И даље је инсистирао да се састане четворна комисија. Међутим, почетком 1880. био је принуђен да попусти. Састављена је инструкција у форми контра-пројекта, која је требало да послужи као водиља српском опуномоћенику

¹¹¹⁹ Р. Стојановић, *нав. дело*, 104–105; М. Војводић, *Место и улога ратова Србије и Црне Горе*, 41.

¹¹²⁰ Кнез Милан саопштио је 1891. године Тодору Стефановићу Виловском интересантан опис Ристићевог положаја између Русије и Аустро–Угарске: „Био је то за мене тежак посао, јер сам се, право да кажем, нерадо растављао са Ристићем, који ме је добро послужо у Берлину, и так[о] рећи инаогурисао нову политику. Ристић није био као што се мислило слепо одан Русији и нарочито је мотрио на интриге и махинације Игњатијевићеве у Цариграду, чије је бугарофилство нама наносило велику штету. Ристић је био, ма колико да ме се пребацује ово и оно, скроз српски државник и добар патријота. Али шта ћете, кад је у Српству важио као русофил и као такав био идол Милетићев и пречанских Срба, који су вазда били већи пријатељи Руса но смо икада били ми Срби из Србије. А то је Ристићу опет шкодило у Аустро–Угарској, у којој је јавно мњење било против њега и назвало га – наравно сасвим неоправдано – учеником и поклоником Игњатијева. Које због тога, које зато, што је тада важио као представник реакције у земљи и што је због тога била општа повика на њега и његовог пашенога Радивоја Милојковића, министра унутрашњих дела, ја сам га морао отпустити и довео сам на владу његове противнике конзервативце и радикале за које сам знао да ће се у спољној политици или повести се замном или ће барем бити ладни према деспотској Русији, који су ови негдашњи Марковићевци и Бакуњиновци мрзели из дубине своје душе.“ *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, прир. В. Крстић, Нови Сад, 2010, 40–41.

¹¹²¹ *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 245.

¹¹²² *Немачка дипломатија и питање панславизма у Србији*, 200.

Манојлу Марићу током преговора у Бечу. Инструкције су садржале оно што је за Србију било спорно у аустроугарском пројекту конвенције. Важна су била питања тарифа, правца одакле ће се кренути са грађењем железнице, временског периода предвиђеног за изградњу, те питање кракова ка Софији и Солуну. Главни задатак био је померање рока за изградњу пруге, те да се он учини зависним од конекције са бугарском и османском железницом, односно њиховом изградњом. Значајно је било и питање везе са угарском пругом, где је циљ био да до ње дође на више локација у Угарској, да Србија не би искључиво зависила од Пеште. Споран је и био захтев мађарских власти да се прво гради крак ка Пироту, тачније ка граници са Бугарском. Ристићу и српској страни је било у интересу да се крак према Врању што пре заврши. За то је постојало два разлога. Први је лежао у томе, што је османска пруга од Солуна до Митровице већ била завршена, те је мање времена требало за изградњу осталог дела. Други, свакако важнији разлог, био је тај што би се том линијом Београд што пре повезао са Солуном, одакле је могао да иде извоз српске робе на страна тржишта.¹¹²³

Ристић је нотом од 18. јануара најавио долазак српског делегата у Беч. Манојло Марић је у престоницу Двојне монархије пристигао крајем јануара, те су преговори почели последњег дана истог месеца. Марићеви преговори са представницима суседне Монархије, обављали су се у неколико рунди, обзиром да две стране дуго нису попуштале у својим захтевима. Српски опуномоћеник се средином фебруара вратио у Београд, реферисао Ристићу постигнуто, те се у Беч вратио почетком марта. Преговори су након тога поново прекинути и настављени на самом крају марта. Конвенција је потписана тек 9. априла 1880. године.

Хајмерле је још на самом почетку преговора саопштио да они представљају тест како Србија схвата своје обавезе, те да ће све по томе јасно видети какво је њено расположење и поверење насрам Аустро–Угарске. Најспорнија тачка тичала се времена изградње пруге. Лето 1881. које је проистицало као обавеза на основу Берлинског уговора, било је одбачено као рок од обе стране. Српска влада се у начелу сложила да време за изградњу железнице буде три године. Међутим, строго се инсистирало да се то не односи и на крак ка бугарској граници, обзиром на огромне финансијске недаће које су могле да проистекну из тога. Средином марта све друге спорне тачке биле су решене, попут питања тарифа и прецизно одређене железничке руте за линију Будимпешта–Земун.¹¹²⁴ Ипак, ствари нису биле решене до краја. Хајмерле је преко Филипа Христића, новог српског представника у Бечу, поручивао да српска страна не држи дату реч. Напетост је карактерисала и разговор између Ристића и аустроугарском посланика Херберта.¹¹²⁵ Међутим, председник владе остао је неумољив по питању крака ка бугарској граници. Преко српског посланства у Бечу је поручивао да Марић никако не попушта по том питању, јер ће у супротном бити „дезауриран“.¹¹²⁶ Ристић је свој чврст став Херберту објашњавао неизвесношћу успостављања линије са Бугарском и потенцијалним недаћама које би настале уколико Софија не би свој део железнице изградила у предвиђено време. Сматрао је да би се исто рефлектовало на унутрашње стање у Србији. Аустроугарском дипломати је као доказ тога показао странице *Видела*, где су жестоко критиковани преговори о железници и нападана српска влада. Ристић је тиме указивао на јавно мњење, те да у таквим околностима није у стању да Железничку конвенцију изведе пред Народну скупштину у оном облику у којој

¹¹²³ Прилози за проучавање питања империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију, 145–146; Ј. Мишковић, *Дневник*, у рукопису; М. Samardžić, *Roads to Europe*, 86–89.

¹¹²⁴ Опширније о питању тарифа: Исто, 90.

¹¹²⁵ ННStA, PA XIX, Кт. 14, Херберт Хајмерлеу, Београд, 23. фебруар 1880; Исто, 29. фебруар 1880; Председник Министарског савета је у једном тренутку поручио аустроугарском посланику: „Па шта можете? Можете да окупирате Србију! То би била за нас политичка несрећа, али, ако потпишемо једну клаузулу која ће узроковати нашу фанансијску пропаст, ми ћемо навући на земљу још већу економску несрећу.“ Цит. према С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 259.

¹¹²⁶ АСАНУ, ЈР, XV–5, бр. 80.

је нуди Беч. Херберт је, како се чини, уважио Ристићеве разлоге. Указивао је својој влади да је непотребно нападати Ристића и постављао питање да ли би нека друга влада у Кнежевини била спремна да прихвати понуђено. Такође, нагласио је да на Ристића у његовом отпору, није у стању да утиче ни кнез Милан, који се постепено све више враћао у политику. Ристић је касније бранећи Конвенцију пред народним посланицима изјавио да је под претњом оставке Аустро–Угарска учинила неке концесије више него што је „хтела и мислила да учини“¹¹²⁷

Финални преговори почели су 30. марта 1880. године. И Беч је био спреман на извесне компромисе. Чак је и Швигел, вођа аустроугарског преговарачког тима, који је највише инсистирао на изградњи крака ка Пироту за три године, почео да попушта. Понуда Беча је била таква да је предложено да Србија у року од једне године „учини све“ да се договори са Софијом око везе, те да се онда крак ка бугарској граници изгради у року од две године од постизања споразума. У случају да до тога не дође у року од годину дана, обавеза Србије била је да изгради пругу у року од три године након што би био постигнут споразум са Софијом. Српска страна се обавезала да ће учинити све у својој моћи да се кракови који воде из Ниша ка бугарској и османској граници саграде у приближно исто време.¹¹²⁸

Велики изазов за Ристићеву владу представљала је обавеза да Железничка конвенција буде прихваћена у народном представништву. У том циљу сазвана је ванредна Народна скупштина за 23. мај 1880. године. Основан је посебан скупштински одбор, који је имао задатак да оцени уговор, чији је рад свакако био контролисан од стране Ристића. Одбор је изнео предлог да се Конвенција усвоји. Опозиција, коју је у Скупштини предводио радикал и зајечарски посланик Никола Пашић, била је посебно гласна у отпору за прихватање Конвенције. Опозиција је на почетку рада скупштине предложила акт у којем се истиче да је за усвајање железничког уговора надлежна Велика народна скупштина, што није усвојено. Паралелно са скупштинском опозицијом тих дана је против усвајања Железничке конвенције агитовало *Видело*, орган младоконзервативаца, где су посебно били активни Милан Пироћанац, Милан Кујунџић Абердар, Милутин Гарашанин, Чедомиљ Мијатовић. Ристић је знао да су поједини аргументи које је износила опозиција како парламентарна, тако и ванпарламентарна, на месту. Дobar део оптужби који је стизао на рачун Конвенције биле су заправо примедбе које је сам Ристић током 1879. и 1880. године упућивао Бечу. Примера ради *Видело* је крак од Ниша ка Врању назвао „гвозден ћор-сокак“, обзиром да није договорена веза са Турском. Такође, скупштинској опозицији је трн у оку била надлежност аустроугарских железничких власти од моста на Сави до београдске железничке станице, што је посматрано као нарушавања суверенитета Србије.¹¹²⁹

Није било једноставно тек тако прогурати Конвенцију кроз народно представништво, те је Ристић био принуђен да брани њено усвајање својом беседничком вештином. Дебате су почеле 2. јуна и трајале су четири дана. Од народних посланика није крио да су преговори били мукотрпни, те да је било великих притисака од стране Аустро–Угарске. Нагласио је да су односи са Бечом дошли до те тачке или да се „дође до закључка“ или до прекида односа, што је по речима председника Министарског савета, носило огромне ризике. Ипак, Ристић је саопштио да је нетачно да је железница продукт туђих а не и српских интереса. Да се радило о потреби која је имала корена у самој Србији, показују ранији покушаји да се железница сагради. Сматрао је да је железница средство које води до еманципације трговине и развијања економских односа са суседима. Ристић је нагласио да није никаква тајна да се земља налази у економској потчињености у односу на суседну Монархију. Додао је да Србија има само „једну капију“, која је економски води у „пространи свет“, али да „сусед, који ту капију држи, затвара је и отвара

¹¹²⁷ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 326; М. Samardžić, *Roads to Europe*, 89–92.

¹¹²⁸ Исто, 92–94. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 86.

¹¹²⁹ Н. П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Л. Перовић и А. Шемјакин, Београд, 1995, 63–74; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 293.

кад хоће“. Стога је земљи био потреба други излаз, а он се по речима председника владе, налазио на мору, ка Солуну. Сходно томе, Ристић је поручивао народним представницима да пругу гледају из правца Београда ка Врању, а не обрнуто.¹¹³⁰

На крају свог говора, Ристић је скрену пажњу, да је уверен да је влада учинила све што се могло учинити. Након тога се приступило гласању. За усвајање Железничке конвенције гласало је 122 посланика, 40 је било против, док су тројица била уздржана. Ако се узме у обзир да је на почетку заседања скупштине опозициони кандидат за председника имао седамдесет и један глас, јасно је да је Ристић својим деловањем успео да бројчано смањи опозицију и да „прогура“ уговор кроз народно представништво. Тога су били свесни и у Бечу. Аустроугарска дипломатија је, неколико година након тих догађаја, била става да се искључиво Ристићевом прегнућу може захвалити што је Конвенција без већих проблема примљена у Народној скупштини. Хајмереле је Христићу о Ристићу тим поводом само саопштио: „Када хоће, онда може“.¹¹³¹

Посао око железнице за Ристићеву владу није био завршен. Сходно уговору, обавеза Србије је била да се са градњом пруге отпочне у року од шест месеци од тренутка усвајања. Било је важно питање да ли ће држава на себе преузети тај подухват или ће га препустити некој страни компанији. Постојао је покушај да се до зајма дође код банкара из куће Ротшилд. Након што је бечки огранак породице усмерио Ристића на Париз, први министар је крајем јуна 1880. године наложио српском посланику у Паризу да испита могућност да Србија дође до зајма. Алфонс Ротшилд је према Јовану Мариновићу био крајње отворен. Српском посланику је ставио да знања да је питање зајма питање политике, да Србија као мала држава није у стању да извршава своје обавезе, јер ће бити увучена у сферу интереса неке велике силе. Ротшилдов предлог је гласио да је једини начин да Србија дође до зајма улазак у „закриље“ Двојне монархије, чиме би иста гарантовала за испуњење услова зајма. Сходно томе, требало је расписати тендер за изградњу пруге. До тога је дошло тек октобра 1880. године, када је српска влада објавила „услове конвенције за грађење пруге“. Међутим веома брзо је дошло до пада Ристићеве владе.¹¹³²

Задовољство Беча Ристићем зато што су се послови око железнице повољно завршили није било трајно. У Србији је након прихватања Железничке конвенције од стране Народне скупштине дошло до реконструкција у Министарском савету. Своје ресоре задржали су само Ристић и министар војни, Јован Мишковић. На раније положаје вратили су се Радивој Милојковић, Владимир Јовановић и Алимпије Васиљевић. Ново лице у влади био је Јован Авакумовић.¹¹³³ Ристић је на тај начин настојао да додатно ојача владу пред одлучујуће преговоре о трговини са Бечом. Председник владе је након завршетка преговора о железничком уговору био става да је завршио са „попуштањем“, те да у супротном „немам куд, него да оставим [Јован Ристић прим. Д. Р.] овај посао“.¹¹³⁴ Иако је по речима Јована Мишковића влада очекивала попустљивији став Двојне монархије након Железничке конвенције, такав став није имао прави ослонац у стварности.¹¹³⁵ Односи су и даље били оптерећени преговорима око железнице, у којима је аустроугарској дипломатији било потребно две године да скрши Ристићев отпор. То су у Бечу свакако имали на уму пред наставак даљих решавања

¹¹³⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 81–93; Исти, *Србија у ратовима*, 242; Ч. Попов, *Немирне године и везивање за Аустро–Угарску, Историја српског народа VI–I*, Београд, 1983, 55–56.

¹¹³¹ *Влада Јована Ристића 1878–1880: један меморандум Алојза фон Ерентала из 1887. године*, 355; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 355.

¹¹³² *Прилози за проучавање империјалистичког продирања Аустро–угарске у Србију*, 147; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 102.

¹¹³³ *Владе Србије*, 143.

¹¹³⁴ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 276.

¹¹³⁵ Ј. Мишковић, *Дневник*, у рукопису.

билатералних питања са Србијом. Додатно је наставак преговора отежавало и то што је Србија јануара 1880. године потписала први стални трговински уговор са Великом Британијом. Поред међусобно признатог права највећег повлашћења, уговором се Лондон одрекао капитулација, тачније повлашћеног положаја странаца у Србији, чиме је било регулисано питање конзуларне јурисдикције.¹¹³⁶

Аустро–Угарска је почетак преговора о трговинским односима условљавала повољним исходом железничког питања по њу. Председник српске владе, остајао је при ставу да регулисање трговинских односа треба обавити „што пре“. Забрана увоза и даље је постојала, као и једнострана примена царинске тарифе. Хајмерле је јуна месеца преко Херберта обавестио Ристића да више „не стоји никаква препрека“ да отпочну разговори, те је затражио да Београд пошаље лица на преговоре у Беч. У једној од тих нота, стајала је констатација да Беч очекује да му се призна право „најповлашћеније нације“ на основу ранијих трговинских уговора са Османским царством. Тачније, и на основу уговора из 1862. године, који је био односан и на Србију, а којима је било предвиђено да Двојна монархија може да стави високе царине на увезену робу, а да на њен извоз не може да се оцарини више од 3% од стварне вредности. Беч је у преговорима циљао на право највећег повлашћења без узајамности. То су Филипу Христићу јасно саопштили аустроугарски службеници Калај и Фолкенштајн.¹¹³⁷ Ристић је у одговору пристао на слање делегата. Нагласио је да као основу за преговоре подразумева Берлински уговор из 1878. године, а не раније уговоре које је Хабзбуршка монархија склапала са Османским царством. Према тумачењим, председника Министарског савета, Србија као независна држава није могла да пристане на уговоре које је њен некадашњи сизерен потписивао у своје име. Додао је, да је којим случајем, Берлинским уговор имао на уму такву ставку, да би то било уметнуто у завршни текст као посебна клаузула. Ристић је право Србије на самостално одређивање царинске тарифе извлачио на основу 1856. године и конференције у Паризу.¹¹³⁸

Српска делегација на челу са државним саветником, Пантом Јовановићем, боравила је у Бечу, јула и августа 1880. година. Преговори нису донели никакве резултате. Хајмерле је остајао при свом ставу и инсистирао на тумачењима Двојне монархије, на право најповлашћеније нације, још на основу уговора са Османским царством из 1718. године. Заједнички министар спољних послова подсетио је да је Србија заслугом Беча добила независност, те да не може пристати да се одрекне права, која је „вековима“ уживала. У свом ставу није попустио ни Ристић. Никаква позивања на уговоре које је Беч склапао са Османским царством није признавао. То је правдао новим државно-правним положајем Србије. Како је писао кнезу Милану, аустроугарска страна је имала прилику да бира између српско-енглеског уговора из 1880. године или тадашње српске царинске тарифе. Тачније, Ристић је пристајао на уговор који би био на равноправним основама, на међусобно право најповлашћеније нације.¹¹³⁹

Далеко важније питање од тога шта се дешавало на заседањима комисије за регулисање трговинских односа, био је став кнеза Милана, који је отпутовао у аустријску бању Ишл. Српски владар се почетком 1880. године активније укључио у политичка дешавања. Ристићеви деликатни односи са Двојном монархијом, отварали су простор да Обреновић постепено изађе из сенке свог првог министра. Став Хајмерлеа о Ристићу бивао је све непријатељскији.

¹¹³⁶ *Balkanski ugovorni odnosi I*, 157–159; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 266; А. Раствојић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, 157–163.

¹¹³⁷ *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 306, 309.

¹¹³⁸ Важно је нагласити да је Србији још од конференције у Паризу 1856. године било признато право да самостално уређује царине. Године 1864. она је установила самосталну тарифу, али је она тада, у циљу да се не дође у сукоб са Аустријом остављена на 3%. У том тренутку, њено озакоњење прошло је без протеста Беча. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 268; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 102–103.

¹¹³⁹ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 275; *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 307; Е. Palotas, *нав. дело*, 88–90.

Преговори су доведени у ћорсокак, те се осетила потреба да српски владар покуша да поправи односе. У Бечу су изразили жељу да Ристић прати кнеза, што је председник владе одбио. Правдао се да би у супротном, кнежев пут би имао званичан карактер. Непрестанком председника владе, путовање је добило „прости свој карактер куртоазни“. Како је Ристић писао Протићу „Аустрија није заслужила ништа више“.¹¹⁴⁰ У преписци између владара и председника владе у јулу и августу 1880. године били су изложени погледи једног и другог на најважнија тадашња, али и потоња, питања о односима са Аустро–Угарском. Треба нагласити, да су 1880. године постали све гласнији гласови о уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Да је такав сценарио био изванредан, показало се само неколико година доцније. За Београд то свакако није била добра вест: Тиме се доводило у питање будућност српског народа јужно од граница Србије, али и будућност Кнежевине у новој констелацији снага на Балкану. Под утиском да се једино уз помоћ Двојне монархије може стати на путу таквом сценарију, Обреновић је отпутовао из Београда.¹¹⁴¹

Кнез је Бечу срдачно дочекан. Писао је Ристићу да у престоници Хабзбурга влада „јака и тврда воља“, да се у трговинском питању не попусти.¹¹⁴² Кнез Милан је био става да односе са Аустро–Угарском не треба кварити, те да се „не хита“ са категоричним одбијањем ноте коју је Хајмерле упутио српској влади након прекида преговора. Упозоравао је свог првог министра да не треба „ломити копља“ са Двојном монархијом, када је Османско царство у процесу дезинтеграције, јер Беч може Србију потпомоћи у остваривању „дела народних тежњи“ у погледу ширења на рачун султанових територија. Ристићев став у одговору владару није био ништа мање категоричан. Нагласио је да по питању трговинских односа пристаје само на међусобно право највећег повлашћења. Изговарао се односом према старим турским уговорима, који за Србију као независну државу нису имали важност. Први министар је додао, да би у случају да се стави параф на уговор са једностраним повлашћењем, то везало руке Србији у закључивању уговора са осталим државама. У супротном, Беч би профитирао „о нашем зноју“. Из тог разлога је, како је писао, све наде у економско осамостаљивање ставио на пругу за Солун. На претње репресалијама уколико се не пристане на захтеве Хабзбурга, Ристић је одговарао да ако Беч затвори границе, да ће то исто учинити и Београд. Српски председник Министарског савета је деловао одлучно у намери да прихвати царински рат.¹¹⁴³

Милан Обреновић је позвао свог првог министра да дође у Беч, под изговором посете некој од бања, да би несугласице биле решене на лицу места. Ристић је такву могућност одбио. Нагласио је да је „средњи пут“ или компромисно решење кнез већ изложио у разговору са Хајмерлеом, те да исти неће имати велики проблем да одбије министра, након што је већ то исто учинио владару. Стога одлазак у Аустро–Угарску, према Ристићевом схватању, не би донео никакве резултате. Свакако да је постојао и страх да га не сачека свршен чин, у коме би још био потребан његов потпис. „Не можемо ми ићи у Беч као вазали аустријски“, писао је нешто касније Христићу. Ристић је додао да је Двојна монархија већ задовољна царинском стопом, те да преговоре води само форме ради. Један од главних извора проблема Ристић је видео у Хајмерлеу. По речима српског првог министра, Београд је са Андрашијем већ и некако могао да се договори. То није био случај са новим заједничким министром спољних послова Двојне монархије који је, по Ристићу, био „човек без значења, самосталности, па и куражи.“ У

¹¹⁴⁰ АС, Заоставштина Милосава Протића, кутија 8, Ристић Протићу, Београд, 6/18. јун 1880.

¹¹⁴¹ М. Samardžić, *Roads to Europe*, 113.

¹¹⁴² У погледу железнице Ристић је одбијао да пошаље свог представника на заседање четворне комисије. Председник владе је без успеха покушао да се договори независно са Турском и Бугарском. У Београду су се још увек гајиле наде да је могуће изборити зајам. До одбијања Ротшилда дошло је крајем августа 1880. године. Ристићева намера да не шаље представнике на састанке четворне комисије, била је мотивисана и застојем у преговорима око трговине. Исто, 113–115.

¹¹⁴³ *Прилози за проучавање питања империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију*, 149–156.

карактеру Хајмерлеа видео је немогућност даљих договора, те искључивост у виду прихватања или отпора коју је Беч ставио пред Београд. Сасвим је сигурно да су у престоници Хабзбурга, након двогодишњег отпора у погледу железнице, настојали да до краја демистификују Ристићево држање. Не само у погледу трговинских преговора, него и будућих политичких потеза. Ипак, српски председник владе је и даље остајао непоколебљив у свом становишту. Кнезу је писао да ће односи остати у status quo-у, све док Србија не сагради пругу ка Солуну, те да се они могу само временом поправити. Сматрао је да је Беч „месецима“ удаљен од тога да примени крајње мере ка Србији. Зато је одбио поновни кнежев позив да дође у Бечу. Српском владару је саветовао да замоли цара Франца Јозефа за посредовање. Тврдио је да је тако било могуће избећи царински рат, јер у Србији не постоји влада која би прихватила трговински уговор какав нуди Беч.¹¹⁴⁴

Почетком септембра дошло је до привременог затишја, које је трајало неколико недеља. Између осталог чекао се и кнежев повратак из европских бања. То се чекало како у Београду тако и у Бечу. Бенјамин Калај, који је активно био укључен у разговоре, поручивао је да је Двојна монархија решена да затвори границе, те да су је у томе спречила очекивања да ће кнез постићи договор са владом након повратка у Србију. У Бечу је већ увелико било спремна нота ултимативног карактера, у случају да српска влада не пристане на захтеве Аустро–Угарске. Ради усаглашавања о даљим политичким потезима у Београд је позван и Филип Христић. Српски посланик се слагао са виђењем Министарског савета, насупрот гледиштима кнеза да се пристане на услове Аустро–Угарске. Влада и даље није пристајала на право највећег повлашћења без узајамности. Ристић је, као последњи покушај, показао извесну спремност да се до некаквог договора дође, те је уважио Христићев предлог о промени форме уговора. У суштини радило се о покушају потписивања привремених конвенција, попут оних које је Србија склопила 1879. године, по обостраном праву највећег повлашћења. Тако би се додатно добило на времену и избегао царински рат. Српски посланик је у Бечу предложио Хајмерлеу као „прву алтернативу“ издавање привременог наређења, у коме би Србија признала Двојној монархији најповлашћеније право, али да Беч уради то исто у односу на Србију. Како то практично није мењало ништа Хајмерле је „дошао у ватру“ и хтео да прекине даље разговоре са Христићем. Ипак, био је нешто заинтересованији за други предлог. Српски посланик је предложио да се из Беча у Београд пошаље нота, у којој би било константовано право најповлашћеније нације за Двојну монархију, али без позивања на раније уговоре које је Аустрија имала са Портом. Хајмерлеа је потом заинтригирало да ли би Ристић потврдио пријем такве ноте. На Христићев одговор да би то било излишно, аустроугарски министар спољних послова одбио је и такву могућност, сматрајући да је то био начин да се „изигра“ Беч. Хајмерле је дао своје контрапредлоге да се избегне слање већ готове ултимативне ноте. Први је био у духу последњег Христићевог предлога, али са Ристићевом потврдио о пријему, у којој би било речено да „намера српске владе није била вређати интересе аустро-угарске“. Друга могућност била је да Христић, као овлашћено лице од своје владе, да писану изјаву да ће Србија наставити да „респектује“ право најповлашћеније нације Двојној монархији, као што је то био случај и пре тога.¹¹⁴⁵

Ристићеви предлози и Хајмерлеови контрапредлози, односни на промену форме нису мењали суштину проблема. Ристић и српска влада нису пристали на нешто другачије формулисане предлоге министра спољних послова Двојне монархије. Српски први министар је одбијао сваку алтернативу. Суштински, преговори око трговинског уговора нису ни започели, јер су све време били стајали у месту по питању форме и признавања формалног права

¹¹⁴⁴ В Јовановић, *Успомене*, 449; *Прилози за проучавање питања империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију*, 153–160.

¹¹⁴⁵ Ј. Мишковић, *Дневник, у рукопису; Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 314–316.

најповлашћенијег положаја Монархије, који је од раније уживала, од стране Србије.¹¹⁴⁶ Као резултат тога у Београд је, 17. октобра 1880. године, пристигла Хајмерлеова нота. У њој се тврдило да о новом прихватању преговора о закључењу трговинског уговора не може бити речи, као ни о преговорима о закључивању конзуларне јурисдикције и ветеринарске конвенције, док се не закључи уговор који признаје право Двојној монархији по принципу најповлашћеније трговачке нације у Србији. У наставку је наглашено да суседна Монархија себи задржава право да, уколико у што краће време не добије позитиван одговор, примени „даље такве мере, које она буде сматрала као целисходе за поуздану одбрану својих интереса“. Поседња ставка подразумевала је затварање граница и царински рат.¹¹⁴⁷

Четири дана након пристизања ноте, након седнице Министарског савета, Ристић је кнезу Милану дао дефинитиван одговор. У меморандуму владару, поновљено је да влада само на Берлински уговор гледа као на правну основу за независтан положај Србије. Аустро–Угарске претензије, како стоји у документу, за привилегованим и искључивим положајем, кроз признавање права највећег повлашћења без узајамности, те позивања на османско-хабзбуршке уговоре, представљају „тежак удар младој независности“ Србије, поткопавају њене материјалне интересе, те обесмишљавају раније потписане трговинске уговоре. У наставку је назначено да би пристанак Србије у погледу трговине, са собом носио читав низ концесија према суседу у погледу других питања. Ристић је додао да апетити Двојне монархије према Балкану расту, те да Београд ничим није у стању да задобије пријатељство Беча. Закључио је да је боље одмах пружити отпор суседној Монархији, него након што Србији буду везане руке потписивањем уговора, и на крају додао: „Недајмо се, бранимо се!“ Први министар је био става да ако Беч и нађе за сходно да Србију потпомогне у њеним националним аспирацијама, да би ту подршку Београд скупо платио, вероватно кроз царинску или војну унију.¹¹⁴⁸ Влада је била спремна на оставку у случају да кнез не прихвати њене назоре. Кнез Милан је позвао Ристића на разговор. Први министар је предлагао да се читаво питање изнесе пред Народну скупштину, што је владар одлучно одбио. Како до договора није дошло, Министарски савет понудио је своју оставку владару 27. октобра 1880. године. Пет дана након тога формиран је нови кабинет. Нову владу, на чијем се челу налазио Милан Пироћанац, формирали су младоконзервативци.¹¹⁴⁹

Ристић је, нема сумње, још током кнежевог пута у Ишл, добро разумео да одбијањем да уђе у даље преговоре око трговинског уговора са Аустро–Угарском, најблаже речено, угрожава опстанак његове владе на државном кормилу. Стога је веома важно разумети положај председника владе пред одлуку да одбије Хајмерлеову ноту. Иако је јасно да је фигурирао као најзначајнији политички актер, који се одлучно бори како са унутрашњим, тако и са спољним недаћама, политичка ситуација и објективне околности нису нимало ишле у прилог првом министру. Летаргично расположење у земљи након ратова, празна државна каса, те непопуларне мере, између осталог довеле су до тога да влада не ужива популарност у земљи, иако је номинално имала већину у Скупштини. Ристић није крио да је у случају неуспеха Железничке конвенције пред посланицима био спреман да поднесе оставку. Успех у томе што је прогуро Конвенцију кроз народно представништво имао је другу страну. То је је ставило на коцку сав његов ауторитет, и повратно додатно уздрмало његов положај. Можда најбоља илустрација колико је морао да води рачуна о расположењу народа, те да гласачко тело не изгуби стрпљење за његову политику, показује молба Филипу Христићу да у његово име одбије орден, у случају да су му га у Бечу наменили након Железничке конвенције. Како су временом ствари са Двојном

¹¹⁴⁶ Исто, 316–318.

¹¹⁴⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 107–108.

¹¹⁴⁸ Прилози за проучавање питања империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију, 163–165.

¹¹⁴⁹ Ј. Мишковић, *Дневник*, у рукопису.

монархијом погоршавале, обруч око Ристића се стезао. Опозиција, и с лева и с десна, је постепено почела да јача и ишла ка заједничком споразумевању. Томе треба додати и расположење кнеза да се односи са Бечом што пре регулишу, и да се пошто-пото избегне економски рат. Чак је и руска дипломатија пред пад владе, упозоравала да не треба мешати економско и политичко питање, те да примарни циљ Србије треба да буде да повећање државних прихода а не „свађа“ са Бечом.¹¹⁵⁰ Ристић је подршку за своју политику имао у Министарском савету. Такође, могао је очекивати ослонац у народном представништву, у ондашњем саставу, које је и даље био у прилици да контролише. Међутим, било је отворено питање колико би нови избори испали повољно по Ристића и либерале. Иако су његове присталице духовито примећивале да царински рат може да нашкоди Србији тек толико да варошани почну носити сукно као и људи са села, расположење народа како се испоставило није ишло у прилог влади. Како је Ристић писао свом пашеногу у Бечу: „Послови опет почињу многи и разнородни. Не знам хоћу ли испод ових нових терета изаћи читав. Натраг не могу, а напред морам па ма и сви ђаволи из пакла устали против мене.“¹¹⁵¹

Према речима Јована Мишковића, на једној бучној седници Министарског савета, Ристић је био изричит у томе да на челу владе мора да „издржи још једну периоду“.¹¹⁵² Радило се о потреби да процес који је започео 1878. у Берлину, доведе до краја. То се пре свега односило на билатералне послове са Двојном монархијом, у којима је био посвећен да Србија прође што повољније. У опису положаја српског првог министра 1880. године Бреј је закључио да пред Ристићем стоји дилема да ли да прихвати уговор који би га међу народом учинило непопуларним или да падне са власти са ореолом политичког мученика и као неко ко се успротивио доминацији суседне Монархије. Сличан став изнео је и Ерентал у свом меморандуму.¹¹⁵³ Један део тих извештаја отпор председника Министарског савета приписује његовој личној сујети. Слободан Јовановић је трговински уговор и спор са Бечом око питања највећег повлашћења посматрао као формално-правно питање лишено практичног значаја. Исти је писао да је Ристићу често замерано да је трговински уговор схватио као политичко, а не економско питање, али да му је као такво и било наметнуто. Ристић је пред Народном скупштином отворено говорио да се Србија налази у положају економске зависности од Аустрије. Међутим, Ристић у том тренутку никако није помишљао да пристане на ултимативне захтеве Хајмерлеа, око формалног питања, који су га стављали пред свршен чин.¹¹⁵⁴

Беч је и наметнутим царинским стопама могао да буде задовољан, тако да са склапањем уговора није морао ни да жури. Ако је Беч могао да буде задовољан истим, то је значило да је Србији у финансијском интересу било да отпочне са преговорима. Ристић је био тај који је од 1878. године инсистирао да се трговински уговор склопи „што пре“. Став је променио лета 1880. и након потписивања Железничке конвенције. Отворено је питање да ли је Србија 1880, у очајној финансијској ситуацији и без алтернативних путева за извоз робе, могла да издржи царински рат и колико је Ристић предвиђао да би исти трајао, те колико је у претњи царинским ратом први министар био искрен или се радило о политичком маневру. Иако је говорио да мора да „издржи још једну периоду“ на власти, несумњиво је да је Ристић сматрао да је већ довољно од свог тадашњег и потоњег угледа жртвовао кроз потписивање Железничке конвенције. Није немогуће да је жртвовао своје властољубље зарад свог славољубља, те да је завршетак истих послова које је договорио у Берлину 1878. оставио другим политичким актерима да се

¹¹⁵⁰ *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 323.

¹¹⁵¹ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 274, 276.

¹¹⁵² Ј. Мишковић, *Бележнице I*, (I–IV, VI–XV), приредио Александар М. Савић, у рукопису.

¹¹⁵³ *Немачка дипломатија и питање панславизма у Србији*, 194, 197; *Влада Јована Ристића 1878–1880: један меморандум Алојза фон Ерентала из 1887. године*, 355.

¹¹⁵⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 273–277.

компромитују истим. Да ствар буде интересантна Трговински уговор који је између Србије и Аустро–Угарске био потписан 6. маја 1881. садржао је клаузулу о узајамном праву највећег повлашћења.¹¹⁵⁵ Треба додати да је Монархија такав уступак учинила због једног другог политичког уговора који се тада спремао. Делује да је Ристић, након више од деценије политичке доминације, осетио прави тренутак када треба да сиђе са власти. И поред тога што је као први министар упозоравао кнеза пред пад владе о опасности од Двојне монархије у будућности, ако јој се учини концесија у погледу трговинских уговора, осамдесете и деведесете године су показале да је Ристић и даље био спреман на активну сарадњу са Бечом. Његов повратак на чело владе 1887. године, избор за намесника 1889. године, као и изостанак реакције продужетак Трговинског уговора 1892. године, показали су да на дефинитивно кидање односа са суседном Монархијом Ристић није мислио ни 1880. године. Председник владе је 1878. године када је изборена државна независност и територијално проширење радо прихватио све заслуге које су му несумњиво припадале. Међутим, плаћање цене за исте могло је да иде само на уштрб његовог политичког угледа у земљи. Може бити и важније, пристајањем да доведе до краја процес који је започео са Андрашијем у Бечу и Берлину 1878, поткопавано је његово место „историјског мужа“ и кваро је позитивну слику коју је себи изборио одлукама Конгреса 1878. године.

Ристић је био спреман на одступање, јер је сматрао да ће се нова влада веома брзо компромитовати, те да ће се расположење у земљи, и владара, слично као 1875. године поново окренути у његову корист. Христићу је још средином 1880. године писао да у случају његовог пада, опозиција треба да „вади земљу из блата у које би је бацила“.¹¹⁵⁶ Да је Ристић очекивао да неће да остане дуго ван власти, на основу разговора са Миланом Обреновићем, утисак је стекао и Тодор Стефановић Виловски.¹¹⁵⁷ За тако нешто га је оптуживао и Пашић, који је писао да је Ристић у својој „охолости уобразио да нема ко да га замени“.¹¹⁵⁸ Ристић је слично као 1873. године, очекивао да потоње владе неће бити способне да изађу на крај са захтевима који су се налазили пред Србијом, како споља, тако ни унутра. Међутим, ствари се нису одвијале по његовом плану. За разлику од пада 1873. године, спољни и унутрашњи актери који му нису били наклоњени, били су спремнији на такву могућност. Привремен савез напредњака и радикала био је одржаван извесно време искључиво због страха од Ристићевог поновног повратка на власт. Далеко важније, кнез Милан је био тај који је од 1880. године дефинитивно изашао из Ристићеве сенке. Ако се седамдесете године поистовећују са Ристићевом превлашћу у државним пословима, осамдесетих година је апсолутни господар у доношењу најважнијих државних одлука био кнез Милан Обреновић.

¹¹⁵⁵ *Уговори и конвенције Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887)*, Београд, 1887, 26.

¹¹⁵⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 274.

¹¹⁵⁷ *Мемоари Тодора Стефановића Виловског*, 40.

¹¹⁵⁸ Н. П. Пашић, *Писма, чланци и говори*, 93.

(Не)разумевање новог доба

На изборима који су крајем октобра 1878. одржани за скупштинску периоду 1878–1880, опозиција је имала више представника него што је то био случај у претходним сазивима. Број опозиционих посланика у једном тренутку је нарастао до четрдесет, од 172 укупно.¹¹⁵⁹ Лоше стање у којем се земља наша након ратова, празна државна каса, те неродна 1879. година, довели су до тога да радикали као најборбенији критичари власти добију значајну подршку незадовољног становништва. Ипак, Скупштина одржана крајем 1878. године у ослобођеном Нишу протекла је без већих проблема за Ристићеву владу. Иако су се чули гласови негодовања опозиционих представника, они још увек нису били довољно организовани да пољуљају владајућу већину.¹¹⁶⁰

Годину дана касније на Скупштини, која је почела са радом почетком новембра 1879, ситуација је била нешто другачија. Ристић због болести није могао да присуствује раду, што је опозиција настојала да максимално искористи. Владимир Јовановић, министар финансија, изнео је предлог о увођењу новог пореза – патентарине, о чему је напред било речи. Његова намера наишла је на одлучно одбијање опозиционих посланика којима су се придружили трговци, које је овај порез највише погађао. Опозиција је почела да делује организованије, а на том пољу се посебно истакао радикал Никола Пашић.¹¹⁶¹ Ристић, који се у том тренутку налазио у Београду, добијао је упозоравајуће гласове од кнеза Милана и министра унутрашњих дела, Јакова Туцаковића. Према њиховим извештајима ситуација је доведена до те мере да је Владимир Јовановић понудио своју оставку, те да је кабинет озбиљно уздрман.¹¹⁶² „Опозиције у скупштини било је свагда, али мене ставити на равну ногу са Мин. финансија, ту сте савршено преварени“, гласио је одговор председника Министарског савета.¹¹⁶³ Кестење из ватре морао је да вади Ристић лично. Убрзо се нашао у Нишу. Успео је да у потпуности одржи под контролом Скупштину. Ипак морао је да одустане од патентарине.

Ристићеви наступи на такозваним „Нишким скупштинама“ нису остали неопажени од савременика.¹¹⁶⁴ „По познавању државних послова и по јачини политичког умовања, он је стајао изнад свих посланика; они су то осећали, и ућутали би се као ђаци, када би он устао да говори“, био је закључак Слободана Јовановића.¹¹⁶⁵ Парламентарно говорништво Ристића достигло је

¹¹⁵⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 282; Јован Милићевић који је проучавао деловање опозиције у овом периоду показао је да је она 1878. године бројала двадесет посланика, те да се тај број дуплирао тек 1880. године, услед све већег незадовољства, *Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878–1881)*, Историјски гласник, бр. 2, Београд, 1969, 9.

¹¹⁶⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 284–285.

¹¹⁶¹ Исто, 282; Ј. Милићевић, *Опозиција у Србији*, 12.

¹¹⁶² АСАНУ, ЈР, III–10, бр. 233, 234.

¹¹⁶³ Исто, III–10, бр. 241; Ристић је инсистирао на томе, да кнез Милан не прими оставку Владимира Јовановића док он не дође у Ниш. „Дошавши у Ниш Ристић је брзо схватио тежину и тежиште ситуације. Уочио је да је Владимир немогућ и да га мора жртвовати. Но, по својој тактици, није хтео одмах да уклони Владимира, већ је оставио овоме да сам увиди да мора да одступи“, *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 12.

¹¹⁶⁴ Исто.

¹¹⁶⁵ Јовановић је додао: „Напротив, његов успех објашњава се у првом реду његовом парламентарном вештином. Познат као књижевник, Ристић је много мање познат као говорник. Међутим, и поред слаба гласа и хладна тона, он је био изврстан говорник. Добро је проучио свако питање о коме је хтео да говори, - и знао је да га просто и јасно изложи. Говорио је одмерено, старао се да буде објективан, - и том озбиљношћу и мирноћом натеривао је

зенил управо у периоду 1878–1880. Своје полемичке способности и беседнички потенцијал пред народним представништвом Ристић је имао прилику да искаже тек овом периоду. Ту се видело колико је својом појавом и аргументима у стању да исконтролише, тачније да „води“ Скупштину у жељеном правцу, да „разоружа“ опозицију и поврати повремене дисиденте међу народним посланицима натраг у своје редове. Интересантно је да Ристић никада није сео у посланичку клупу као народни посланик. Има у тој чињеници пуно симболике. Као што је Живановић приметио, углавном је Ристић био тај који је бирао друге, а никада није био у прилици да бирају њега.¹¹⁶⁶ Како је Ристић једном приликом одбрусио једном крушевачком радикалу: „када дође такво време да скупштине заповедају владама, онда ћу ја бити скупштинар а ви у влади.“¹¹⁶⁷

Једна од најзначајнијих полемика коју је Ристић имао са опозицијом била је о слободи штампе. Све чешће се у народном представништву тражило враћање на снагу либералног закона о штампи из времена Каљевићеве владе. Ристић је инсистирао да је тај закон било неопходно укинути, јер би се у Србији ушло „у међусобне борбе“, а не у борбу за ослобођење и уједињење. Понављао је старе ставове о слободама са мером, тачније „у складу са приликама и потребама земље“. Постављао је питање да ли је „паметно да идемо путем којим неки називају путем слободе, па макар и залутали?“ Нагласио је да се такве грешке скупо плаћају. На крају је у свом стилу додао, да реакција неће наступити од „умерености, него од наглости и непоступности.“ У том смислу додао је да ће идеје социјализма и комунизма, које су по његовом мишљењу баштинили одређени опозиционари, у њему имати одлучног противника. И Јован Мишковић је закључио да је Ристић себе више волео да назове конзервативцем него радикалцем.¹¹⁶⁸

Поред скупштинске опозиције убрзо се појавила и нова коју је чинила млађа група интелектуалаца. Крајем новембра 1879. године у кући Стојана Новаковића дошло је до састанка коме су присуствовали Милан Пироћанац, Милан Кујунџић Абердар и Милан Ђ. Милићевић. Окупљени су решили да своје опозиционо деловање пренесу на поље штампе, те да покрену лист *Видело*. Група се убрзо проширила, а након покретања листа 13. јануара 1880. године њој су се придружили Милутин Гарашанин и Чедомиљ Мијатовић.¹¹⁶⁹ Лист је одмах кренуо у оштре нападе на Ристићеву политику. Председник владе посматран је као „самовољник који своју самовољу отворено намеће“.¹¹⁷⁰ *Видело* је активно подржавало скупштинску опозицију. Никола Пашић је повремено писао у том листу. Окупљањем око *Видела* млада интелигенција је по први пут почела да делује као јединствена целина. Иако су често од *Истока* нападани да су „назадњаци“, они су себе представљали као „прогресисте, напредњаци и либерале“. Јована Ристића као „чувара“ Устава из 1869. представљали су као конзервативца.¹¹⁷¹ Ову групи људи је у исти табор сврстао негативан однос према Ристићевој политици, не нужно и осталих либерала, које су настојали да привуку. Између њих, иако не драстичне, постојале су начелне разлике. Примера ради, Кујунџић и Пироћанац су били либералније крило, док су Гарашанин и

Скупштину на слушање. На личне нападе, иако их је дубоко осећао, одговарао је ретко, - али кад би одговарао, то је било на хладно презрив начин којим би ућуткао и најдрскијег противника.“ *Влада Милана Обреновића II*, 286–287.

¹¹⁶⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 162–166.

¹¹⁶⁷ Н. Јовановић, *нав. дело*, 33.

¹¹⁶⁸ Ј. Ристић, *О слободама и слободној штампи у Србији, говорио у седници српске народне скупштине у Нишу на дан 13. децембра 1878. год*, Београд, 1879. Ј. Мишковић, *Дневник*, у рукопису.

¹¹⁶⁹ Милан Пироћанац је придружење Гарашанина и Мијатовића поменутој групи, због његових каснијих сукоба са овом двојицом, тумачио као велику грешку, *За моју децу*, 145.

¹¹⁷⁰ *Видело*, бр. 11, 20. јануар/1. фебруар 1880.

¹¹⁷¹ *Исто*, бр. 72, 15/27. јун 1880; Стојан Новаковић је једном Ристићевом пријатељу, Стојану Марковићу, говорио да очекује скори пад са владе Јована Ристића и либерала. „Но њихова политика је већ изветрила, још само један чамчић, па ће се њиховом господарству крај учинити“. АСАНУ, ЈР, III–7, бр. 126.

Милићевић нагињали конзервативизму.¹¹⁷² Јован Мариновић, стари конзервативац, иако је сврстан у исти табор са „виделовцима“, није прихватио њихов програм.¹¹⁷³

Нема сумње да је Ристићевом паду са власти у значајној мери кумовала ојачала опозиција, те енергичан наступ Двојне монархије по питању Трговинског уговора и Железничке конвенције. Опозиција је у Скупштини бројала четрдесетак посланика, што је представљало више у односу на претходне сазиве. Иако у пракси то и даље није било довољно да се угрози већина владе, чињеница је да је Ристић у том периоду морао далеко више снаге да уложи у убеђивање народног представништва него у годинама које су претходиле Великој источној кризи. Међутим, да ли узроке пада Ристића и осталих либерала са власти треба тражити искључиво у овим факторима? Година 1878. била је за либерале и њихову политичку генерацију круна једног процеса који су са пуно ентузијазма започели још 1848. године. Када је дошло време да валоризују постигнуте резултате, њихов пад био је брз. На власти их је готово две и по године након Берлинског конгреса одржавала искључиво Ристићева енергичност. Да ли управо у томе треба тражити, поред наведених, главне узроке силаска једне целе политичке генерације са власти? Однос Ристић и либерали, или боље речено, Ристић и најближи сарадници даје могуће одговоре на претходно питање.

Резултате Берлинског конгреса најбоље је искористио Ристић. Иако је сумњиво тумачење кнегиње Наталије да се Ристић окружио „неспособним“ људима да би једини „блистао“, остаје чињеница да се председник Министарског савета од 1878. године наметнуо као апсолутни господар ситуације у земљи.¹¹⁷⁴ Није било важнијег државног питања или проблема који је могао бити решен или узет у расправљање без сагласности тадашњег првог министра. Опет, паралелно са порастом Ристићевог личног утицаја, међу либералима владала је велика несагласност. Томе у прилог говоре честе промене ресорних министара. Ристићев положај није довођен у питање, али зато нико од министара, како се показало, није имао ту сигурност. Такође, степен дисхармоније показала је скупштина у Нишу из 1879. године, када су поједини владини представници, или либерали дисиденти, наступали заједно са опозицијом против тадашњег министра финансија Владимира Јовановића, што је резултирало његовом оставком. Јован Мишковић је забележио да су 1879. године Алимпије Васиљевић и Јаков Туцаковић али и Радивој Милојковић напустили владу искључиво због неслагања са председником. Ристић је након оставке Јовановића обрисио својим колегама следеће: „Ви сви одсупајте како хоћете, ја ћу наћи друге иако вам неће бити по вољи, али ћу их наћи јер ја морам још једну периоду да издржим.“¹¹⁷⁵

Ристићево ауторитарно држање изазивало је све више незадовољства и стварало му је противнике међу политичким сарадницима. Компромис који су Стевча Михаиловић и Јеврем Грујић направили са Ристићем током периода Велике источне кризе, више их није обавезивао. Њих двојица су током седамдесетих година деловали заједнички. За њих није било места у Ристићевом министарству. По свему судећи то нису ни желели, те су постали опозиционари. Михаиловић је 1880. године Ристића и његову политику нападао у *Виделу*. Његове успомене, писане осамдесетих година, одају изузетан антиристићевски тон. Михаиловић је у *Виделу* јавним писмом упућеном Тодору Туцаковићу, крагујевачком посланику, истицао своје задовољство што овај није гласао за Железничку конвенцију која је „убитачна по српске интересе“.¹¹⁷⁶ Писмо је изазвало велику полемику у јавности, што су користили Ристићеви

¹¹⁷² Ј. Милићевић, *Опозиција у Србији*, 16.

¹¹⁷³ АС, МК, л. 260.

¹¹⁷⁴ Краљица Н. Обреновић, *нав. дело*, 95.

¹¹⁷⁵ Ј. Мишковић, *Бележнице I*, у рукопису; А. Васиљевић, *нав. дело*, 138.

¹¹⁷⁶ *Видело*, бр. 62, 21. мај/2. јун 1880; У антиристићевском духу писани су и последњи делови успомена Михаиловића. Истицао је да је Ристића обузела једна „болест која га непрестано дави“. Према Михаиловићу то је:

опоненти да поново истакну разлике између светоандрејаца и либерала од 1868. године.¹¹⁷⁷ Како се на дневном реду поставило питање јединства либерала, Радивоје Милојковић, Владимир Јовановић и Алимпије Васиљевић оградиле су се од Михаиловићевог писања, са циљем да оповргну такве гласине.¹¹⁷⁸ Ристић се „виделовцима“ осветио тако што је у јавност изнео писмо у којем конзервативац, Јован Мариновић одобрава Железничку конвенцију.¹¹⁷⁹

За разлику од Михаиловића, Јеврем Грујић није јавно истицао своје незадовољство. Он је почетком 1880. године поново постављен на место дипломатског представника у Цариграду. Грујић се помињао као један од кандидата да састави нову владу након пада Јована Ристића. „Али ја не знам како ће он да састави кабинет од 6 министара а да у њему не влада Јово“, писао је Љубомир Каљевић Милану Кујунџићу, о опцији да се Грујић нађе на челу владе.¹¹⁸⁰ Ово је још један од показатеља да је странка светоандрејаца, или либерала од 1858. године коју су Грујић и Михаиловић посматрали одвојено од Ристићевих либерала, спала заправо само на њих двојицу. То је показало и потоње оснивање Дружине за потпомагање српске књижевности, претече Либералне странке, међу којима се није нашло име Јеврема Грујића, за разлику од осталих светоандрејаца.¹¹⁸¹ Да је потом Милан Пироћанац настојао да добије подршку Михаиловића за нову владу говори и постављање Јеврема Гудовића, Михаиловићевог зета, на место министра грађевина.¹¹⁸²

Незадовољство Ристићевом апсолутном доминацијом у државним пословима осећало се и међу његовим најближим сарадницима. О томе говори сукоб са Радивојем Милојковићем. Након оставке на место министра унутрашњих дела средином јула 1879, услед породичне трагедије, Милојковић је враћен у Државни савет. Ристић је био свестан да Министарство његовим повлачењем губи „и по способност и по познавању људи и по ауторитету“.¹¹⁸³ Није нам познат тачан разлог појави неповерења између Ристића и Милојковића. Међутим, сукоб је настао оног тренутка када је Ристић инсистирао да Милојковић до краја 1879. године замени Филипа Христића на месту српског дипломатског представника у Цариграду. Милојковић није био задовољан овим Ристићевим захтевом и сматрао га је као изразом жеље председника владе да га држи подаље из унутрашње политике земље.¹¹⁸⁴ Њихови односи су се погоршали до те

„Велика и луда гордост, себичност прекомерена и властољубље доводи човека до лудила.“ Ипак, није могао да не истакне да је Ристић поседовао „леп дар говора“, да се способан, уман, увиђаван, вредан и досетљив. *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића (1861–1878)*, 36.

¹¹⁷⁷ „Ово га са правом и у нашим очима и у очима целог српског народа ставља изнад сваког упоређења са г. Ристићем, који до сада нити је умео да прошири своја прса нити је био кадар да отупи акутно сујету личну“, писало је *Видело*, настојећи да тиме направи раздор између светоандрејаца и Ристића, бр. 63, 23. мај/ 4. јун 1880.

¹¹⁷⁸ АСАНУ, ЈР, III–7, бр. 1.341.

¹¹⁷⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 293.

¹¹⁸⁰ АС, МК, 259.

¹¹⁸¹ АСАНУ, ЈР, VIII–2, бр. 39.

¹¹⁸² Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 204.

¹¹⁸³ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњковића 14.556/ 502.

¹¹⁸⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 268; Милојковић је у једном писму Јовану Ристићу нагласио да му је он „најближи политички друг“, те да је неопходно да они између себе разјасне њихов ондашњи однос. „Када би разлика у начелним посматрањима, или велика каква повреда права, или истинитих интереса човек би могао бити склон, да и то, или правда, или извини или најпосле да разуме, али је на жалост у већини случајева, у односима између наших политичких људи уопште, ухватио корена неки дух – неznam како човек да га назове, или опште, неки дух ситничарства, личне сујете, и некога, у свакој прилици, и при сваком додиру вечнога мерења једног са другим, и вечнога зактевања од других, да у сваком обзиру, стоје по неколико метара иза нас, и испод нас, као да историја неће и одсад имати посла, и оцењивати и дела и раденике на политичком, или на другом јавном плану, и као да раденици на њеној садржини нису довољно испунили своју дужност, када су јој у у својим делима, дали материјала, а њој, као судији, да оставе оцену и себе и својих дела, па према томе и означење заслуженога места“, критиковао је Милојковић Ристића. АСАНУ, ЈР, III–7, бр. 1.326.

мере да је страсти морао да смирује њихов шурак Никола Хаџитомић.¹¹⁸⁵ До Милојковићевог поновног уласка у владу је дошло средином 1880. године, посредством кнеза Милана. Милојковић је био један од најагилнијих либерала који је настојао да кроз оснивање политичке странке ограничи Ристићев утицај.¹¹⁸⁶ Нема сумње да је као и 1873. године била присутна Милојковићева жеља да изађе из сенке свог пашенога. У томе није успео. Њихов тихи рат учинио је Ристићев положај рањивијим, што је био додатни сигнал за политичке опоненте.

Ништа мање пољуљани односи нису били између Ристића и Филипа Христића. Начелне разлике постале су очигледне између њих након 1868. године, а временом, иако се Ристић доста ослањао на Христића, постале су још драстичније. Након 1878. њихово удаљавање било је неминовно. Године 1880. Христић је стао на страну напредњака, што се није свидело млађем „паши“. Своју одлуку правдао је жељом да буде спона између две стране. Ипак, Ристићу се то није свидело, а да Христић није само желео да буде медијатор, већ и да је постао део напредњака, показује писмо Чедомиљу Мијатовићу где је истакао да кнез није могао „коректније и праведније поступити“, него што је позвао Пироћанца и Мијатовића да саставе нову владу.¹¹⁸⁷ Некада два блиска сарадника временом су се потпуно удаљила, а контакти између њих сасвим су ишчезли. Христић се 1881. жалио Мијатовићу да Ристић не жели „ни имена мога да чује“.¹¹⁸⁸ Нема сумње да је разлазу и пољуљаним односима међу пашенозима добрим делом допринело то што су 1879. године преминуле Даница Христић и Милева Милојковић. Исто указује да је улога сестара Хаџитомић, као супруга, у породичним, личним односима и међусобном политичком повезивању била огромна.

За рефлексију односа са осталим либералима поново је индикативан пример Владимира Јовановића. Ристић је истог још у периоду Другог намесништва настојао да држи на сигурној дистанци. То се није много променило ни у периоду након Велике источне кризе. Када је пропала једна од „комбинација“ да постане државни саветник, Јовановић је писао Ристићу: „Барем ми једном кажите да немам шта од вас очекивати, па да знам једном за свагда на чему сам.“¹¹⁸⁹

Осипање редова међу либералима је било уочљиво. Љубомир Каљевић је још почетком 1878. године покушавао да наговори Јеврема Грујића да заједно са Мариновићем формирају нову владу.¹¹⁹⁰ Такво деловање није промакло Ристићу и Милојковићу. Посебно зато, јер се дешавало у периоду када је дошло до хапшења Јеврема Марковића и Аћима Чумића због Тополске буне. У страху да му се не припишу „антидинастичке сплетке“, Каљевић је био принуђен да емигрира у Земун.¹¹⁹¹ Овакав епилог сукоба са Каљевићем била је велика несмотреност са Ристићеве стране. Како је Слободан Јовановић приметио, Љубомир Каљевић је у политичком деловању седамдесетих година представљао важну „чивију“ која је одлучивала која ће политичка опција превагнути.¹¹⁹² Након доласка Милана Пироћанца на чело владе Каљевић се вратио у Србију и придружио Напредној странци. Године 1878. најгласнији опоненти влади у Скупштини, иако изабрани као вирилни посланици, били су Геришић и Кујунџић. Потоњи, који је током Другог намесништва често био принуђен да уверава Ристића у оданост, почео је да се помиње као најнепомирљивији Ристићев противник. Заједно са

¹¹⁸⁵ АСАНУ, ЈР, III–7, бр. 1.328.

¹¹⁸⁶ А. Васиљевић, *нав. дело*, 138–139; Вукашин Петровић поред Милојковића помиње и Јакова Туцаковића као либерале које су највише настојали да кроз политичку партију онемогуће Ристићев утицај, *нав. дело*, 10.

¹¹⁸⁷ АСАНУ, ИЗ, 9.953/4.

¹¹⁸⁸ Ј. Пауновић, *Филип Христић*, 241–242.

¹¹⁸⁹ АСАНУ, ЈР, XXXII–6, бр. 199.

¹¹⁹⁰ Н. Крстић, *Јавни живот III*, 86.

¹¹⁹¹ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 37–38.

¹¹⁹² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 455.

Пироћанцем један је од писаца програма *Видела*.¹¹⁹³ Напредњацима се касније придружио и Вукашин Петровић, који је сматран за једног од најоданијих Ристићевих присталица.¹¹⁹⁴ Глигорије Гига Геришић је био активан у опозицији око *Видела*, али се за разлику од поменутих касније придружио радикалима.

Љубомир Каљевић, Милан Кујунџић и Гига Геришић припадали су истој генерацији, рођеној почетком четрдесетих година 19. века, као и Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић и Милутин Гарашанин. Они су чинили окосницу Напредне странке.¹¹⁹⁵ Био је то један аспект који је Ристић временом у потпуности занемарио. Он се и даље одлучивао на сарадњу са истим људима на које је рачунао у периоду Другог намесништва. Оне који су генерацијски постали зрели да на себе преузму најважније државне послове у потпуности је држао по страни и није им поклањао поверење. „Са вама се још није споразумео него му је стало да одврати старце од *Видела*“, писао је у чуђењу Каљевић Кујунџићу, додајући да је Ристић за њега „једна велика загонетка“.¹¹⁹⁶ Била је то и једна од главних критика коју је Никола Јовановић Американац, члан Либералне странке, упутио 1883. Јовану Ристићу. „Погледајте како се подмлади кајмакамија, па се руга нашој будућности“, писао је тада Јовановић.¹¹⁹⁷ Један од разлога силаска либерала са власти лежи у томе што није дошло до природне смене генерације у њиховим редова. Ако се изузме Авакумовић, политички најспособнији актери на политичкој сцени, који су рођени четрдесетих година 19. века, приступили су махом напредњацима.

Оваква политика Јована Ристића имала је још једну последицу. Ристић је од 1868. велики акценат у практичној политици стављао на то да постане центар окупљања интелигенције, као и да се она не дели због ограничених интелектуалних капацитета Србија тог доба. Епилог је на крају овог периода био сасвим другачији. Интелигенција 1880. није била само подељена, већ су и наредни догађаји показали да је било каква сарадња између ње немогућа. Напредна и Либерална странка, које су поносно истицале да су партије учених људи, у потоњим временима чешће су се опредељивале на сарадњу са радикалима, него да се упусте у покушаје постизања међусобних компромиса. Иако су начелне разлике између њих нису биле велике на путу сарадње стајали су лични анимозитети који су настајали у периоду седамдесетих година 19. века.¹¹⁹⁸

Ако је интелигенцију губио од напредњака, скупштину је постепено губио од радикала. Услед тога што је омогућио „продор маса“, Устав из 1869. се полако окретао против Ристића. Јаки полицијски и притисци локалних власти, као и вирилни посланици и даље су били довољни влади да обезбеди већину. Међутим, праве популарности Ристића међу обичним светом, ако се изузму новоослобођени предели, није било. То су јасно показала времена након његовог пада са власти. Народна скупштина и „продор маса“ у политику, постале су окосница снаге једне друге политичке партије – радикалне.

Колико год да је Ристић држао државне узде у рукама, његов ауторитет је постепено опадао. Земља материјално и психички уморна од ратова више није имала разумевања за његове дугорочне политичке планове, који су прављени иза „затворених врата“. Идеолошки кишобран који је власт нудила остајао је онај исти као и десет година раније. То се може уочити и по мањку фраза које је Ристић избацивао, јер су оне и даље остајале исте. Савременици су били у прилици да виде искључиво један технократски режим, добро обезбеђен од стране полицијских

¹¹⁹³ Светозар Милетић и Народна странка III, 813.

¹¹⁹⁴ Милан Пироћанац навео је 1878. да је Петровић један од највећих присталица Јована Ристића, и да му је одан „и душом и срцем“, *Белешке*, 7.

¹¹⁹⁵ А. Столић, *Странацка генерација 1878–1903, Српске политичке генерације (1788–1918)*, 109.

¹¹⁹⁶ АС, МК, 259.

¹¹⁹⁷ Н. Јовановић, *Либерали и либерализам*, 44; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 10.

¹¹⁹⁸ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, 856.

органа и „курцона“. Број политичких емиграната био је све већи. Каљевић, Пера Тодоровић, Ђура Хорватовић само су нека од имена која су „спас“ морала да потраже преко Саве и Дунава.¹¹⁹⁹ Угледу владе додатно је нарушио епилог Тополске буне. То се посебно односило на осуде остарелог Илије Милосављевића Коларца и Аћима Чумића. Коларац је преминуо убрзо након што је пуштен из затвора, када је било јасно да није у стању да одслужи казну од две године. Чумић је био осуђен без доказане кривице. Сматрало се да иза тога стоје лично Ристић и Милојковић. Било је јасно да се Чумић неће наћи на слободи док је Ристић на власти.¹²⁰⁰ Иако је влада на папиру уживала подршку, правог поверења није било. Ново доба након ратова захтевало је нешто другачију политичку праксу, а не затвореност. Неприлагодљивост захтевима новог доба довело је до тога да се председник владе посматра као „оличење бирократизма и полицијске државе“.¹²⁰¹

Није само Милојковић пребацио Ристићу да превише води рачуна како ће бити запамћен у историји. Један потоњи савременик приметио је за Ристића: „тај мора да се непрестано пита, шта ће историја казати о тој и тој изговореној речи, о том и том обученом оделу, о тој и тој учињеној шетњи, о тим и тим поједеним ручковима. Он зна реч коју ће рећи већ секунду пре него што почне да излаже.“¹²⁰² Најбољи показатељ такве тврдње су пре свега његова књижевна дела, где је са посебном пажњом мерио сваку реч. Такав став је био присутан након 1878, када је постало јасно да је обезбедио своје име у српској историји. Флоскуле о „историјском мужу“ и „малом Бизмарку на Истоку“, које је прво служила за уздизање а потом коришћене поспрдно од стране опонената, настале су у том периоду.¹²⁰³ Да је Ристић своје место у „историји“ тражио, то није ни крио. За скупштинском говорницом саопштио је самоуверено: „Човек који је провео скоро 25 година у највишим пословима државним освртаће се више на то шта ће историја рећи о њему, него шта ће рећи дневни суд...“¹²⁰⁴ Читава прича о „историјском мужу“ није нужно реч о Ристићевој личној сујети. Радило се о потреби да се нагласи исправност онога што се оставља у наслеђе. У том смислу, савремене оцене биле су предмет дневнополитичког интересовања у оној мери колико су могле да штете његовом имиџу. Више је водио рачуна како ће потоње генерације, са историјске дистанце, гледати на његову политичку и државничку заоставштину.

Уочљив пример јачања личног ауторитета представља и јубилеј – двадесет и пет година државне службе Јована Ристића 1879. године. Из готово свих округа стизале су честитке том приликом. Министар војни је забележио да их је било близу педесет, те да је десет вароши именовало Ристића за почасног грађанина.¹²⁰⁵ Примера ради из Неготина, од тамошњих наставника, у част „српском Кавуру“ написани су посебан марш и песме.¹²⁰⁶ Кнез Милан није присуствовао централној прослави на којој је било око 150 гостију. Из Ниша је послао телеграм којим је председнику владе честитао јубилеј. Није нам познато да је још неко од нововековних српских државника и политичара овакве јубилеје прослављао са толиком пажњом јавности. То је приметио један од говорника на прослави тог јубилеја, Јован Бошковић.¹²⁰⁷ Има доста

¹¹⁹⁹ Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, Београд, 1988, 509.

¹²⁰⁰ Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 197, 200–202.

¹²⁰¹ М. Јовановић–Стојимировић, *нав. дело*, 301; О таквој атмосфери у друштву сведочи и роман Јанка Веселиновића *Борци*.

¹²⁰² А. Мале, *нав. дело*, 72.

¹²⁰³ Ж. Рошуљ, *нав. дело*, 201, 208; М. Пироћанац, *Белешке*, 5; Н. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Л. Перовић и А. Шемјакин, Београд, 1995, 93.

¹²⁰⁴ Ј. Ристић, *О слободама и слободној штампи у Србији*, 14.

¹²⁰⁵ Ј. Мишковић, *Бележнице I*, у рукопису.

¹²⁰⁶ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, несрећена грађа, кутија 15.025; Исто, ЈР, II–1.

¹²⁰⁷ Јован Бошковић је на банкету одржао најдужи говор. Истакао је да је на Ристићево формирање утицали „српска историја и европска наука“, те да иако је рођен у Крагујевцу, никада није био „провинцијални патриота“. Присутне је подсетио на Ристићеве заслуге приликом позитивног исхода градског питања, доношења Устава из 1869. године, те резултата Берлинског конгреса. Посебно се задржао на односе Ристића и осталих либерала. „Али како он није

символике за Ристићеву личности што је управо „државна служба“ узета као важан догађај за обележавање у његовој политичкој каријери.

Стварање такве слике није служило искључиво зарад самоодржања на власти, по сваку цену. Сматрамо да је Ристићево властољубље, кога је несумњиво било, у том облику пренаглашено од стране савременика и науке. Тежња да заврши ствари са Аустро–Угарском, на прихватљив начин за једну државу која је тек постала независна, захтевала је, према њему, строго држање државних узди у рукама. Оптужбе о опортунизму, или о човеку који нема идеале, падају у воду управо у том периоду. Како је средином осамдесетих година 19. века у једном писму нагласио Милану Обреновићу, он је могао да се прилагоди новим тенденцијама и пракси у политици, али није желео јер их је сматрао погрешним.¹²⁰⁸

Преговори са Аустро–Угарском и „Нишке скупштине“ дају слику о Ристићу као човеку који је сам способан да се носи са спољним и унутрашњим недаћама владе. Остали министри, који су се константно током тог периода ротирали, нису имали спретности да изађу на крај са тим проблемима. Ристић је својим деловањем постао централна политичка личност у Србији од 1868. до 1880. године.¹²⁰⁹ Након Берлинског конгреса у својој политичкој каријери готово никада није имао толику фактичку моћ у рукама. Интересантно је да што је његов утицај на државне послове био већи, сразмерно је подршка међу најближим сарадницима и међу народом била све мања. *Ристић је у Србији сам*, гласи један памфлет који је Драгиша Станојевић, потоњи радикал, тада написао.¹²¹⁰ Дистанца на којој је држао остале актере у политичком животу Србије произвела је такав утисак. Чињеница је да је Ристићевим уздицањем снага либерала сразмерно опадала. Они су 1880. почели да личе на једну „истрошену генерацију“.¹²¹¹ Колико год да је то Ристићу омогућило да наметне своју политику толико је то био мач са две оштрице. За оно што је намеравао да спроведе споља, више није имао јако земљиште унутра. Иако је готово сам успевао да се бори са опонентима, у својим редовима више није имао личност која је имала довољно политичког ауторитета на коју је могао да се ослони. Притом, паралишући политички утицај осталих либерала Ристић је онемогућио кнезу Милану да неке од њих повери састав нове владе, те је решење морао да нађе међу политичким опонентима. Био је то још један од важних узрока Ристићевог пада и силаска либерала са политичке позорнице.

човек бурне, плахе нарави, то ни његов либерализам није био титанске природе: он није јуришао на небо, да после одврати лице од свога пређашњег рада. Њему је лебдела пред очим историјска истина: да је народу једном лакше извојевати слободу, него је очувати и разумно уживати.“ *Исток*, 19/31. септембар 1879, бр. 111; Иначе, Бошковић је написао једну Ристићеву биографију која се наслањала на Ристићеве аутобиографије. Такође, био му је и лични пријатељ, АС, ПО, к. 59, л. 1.301–1.307.

¹²⁰⁸ АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 1.371.

¹²⁰⁹ Р. Љушић, *Државно-друштвена и генерацијска периодизација нововековне Србије (1804–1918)*, у: Србија 19. века 2, изабрани радови, Београд, 1998, 28–31.

¹²¹⁰ АС, СН, л. 2.912.

¹²¹¹ Р. Самарцић, *нав. дело*, 544. А. Столић, *Странацка генерација*, 109.

„Елементи реда“

На челу политичке странке

„Да на олтар овога непрекидног прогреса принесемо свој део сурадње, ми смо прошле године, изабрали пут подесан својој нарави и својој прошлости, пут хладнога разлагања и обавештавања. Радили смо али нисмо могли силазити у арену демагошке агитације. Не само државе и појединци, но и странке и дружине не смеју бити равнодушне за питања достојанства. Није тешко заталасати народ, али је тешко стишати га; није тешко сејати ветрове по земљи, али треба бити спреман и на жетву. Ако ко и може наћи задовољства да жање олују, то не може бити наш посао. Ми смо елеменат реда. *Ми хоћемо плодне реформе, које, као ђурђевска киша, из тија а сигурно земљу потапају; ми тежимо да се исправе неправде, где их год има; ми желимо, да не буде самовоље и обести партијске – а не очајавамо, да се све то може постићи редовним и правилним путем.*“¹²¹²

Пад Јована Ристића са владе 1880. године означио је крај „либералне ере“ у Србији која је започела његовим избором за намесника кнезу Милану 1868. године. Никола Крстић је забележио како се одједном читаво јавно мњење окренуло против Ристића. Опозиција је падом либерала са власти била у прилици да гласније напада дојучерашњег првог министра.¹²¹³ Гласови да се некадашњем намеснику треба судити због његових политичких одлука све чешће су се чули у јавности.¹²¹⁴ Међутим, напредњаци и радикали били су свесни да обарање Ристића са владе неће много вредети ако се пређашњем председнику Министарског савета не одузму полуге које су га одржавале на власти.

Искуство конзервативних и младоконзервативних влада у периоду 1873–1875, показало је да је Ристић свој доминантан положај једним делом темељио на „послушној“ скупштини. Стога је први корак нове владе на челу са Пироћанцем било распуштање Народне скупштине и организовање нових избора. Нови министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин, је строго

¹²¹² Из говора Јована Ристића који је одржао на скупу „Дружине за потпомагање српске књижевности“, 29. октобра 1882. године. *Програм Народно-либералне странке*, Београд, 1882, 25–26.

¹²¹³ Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот III, 3. јануар 1877–21. децембар 1887*, прир. М. Јагодић, Београд, 2007, 100; Године 1881. Ристићева кућа је обијена. Том приликом украдене су многе вредне ствари, између осталог и медаља са брилијантинима коју је добио од кнеза Милана 1878. године. Како је писао свом пријатељу Николи Јовановићу Американцу случај је „коров“ тадашње политичке ситуације, где су починиоци увидели да могу без „суда“ ударити на њега. На крају је додао: „Но издржћемо и то. Невољама се човек прекаљује.“ РОНБС, 640/II/90; *Живети у Београду 1879–1889, Документа управе града Београда, књига 5*, прир. М. Ристовић и др., Београд, 2007, 484.

¹²¹⁴ Са колико ентузијазма су радикали и напредњаци наступили у намери да дотуку Ристића на изборима и тиме да га дефинитивно оборе са власти сведочи и једно писмо које је радикал Раша Милошевић упутио Стојану Новаковићу. Он је истакао да је дао оставку у државној служби са циљем да у Пироту буде биран за посланика, те да на тај начин „што више интеллигентне снаге“ уђе у Скупштину. У наставку говори да ако буду добро радили да ће Ристић „добити оно што заслужује“. Под тиме је подразумевано његово извођење пред суд и осуда за све „незаконитости“ које је починио. АС, СН, л. 1.818.

забранио свако мешање полиције у изборни процес. На изборе 11. децембра 1880, младоконзервативци и радикали су изашли удружени и потпуно су потукли либерале. Према сведочењу Јована Мишковића вече пред изборе Ристић није очекивао победу, али јесте пристојну мањину. Резултат избора непријатно је изненадио либералске вође. Избарано је свега седам њихових посланика. Победа опонената била је потпуна, те је показала степен незадовољства Ристићевом владом.¹²¹⁵

Изборни тријумф представљао је тек почетак обрачуна са системом који је Ристић успоставио 1868. године. Једна од првих мера новог кабинета била је општа амнестија за политичке кривце. Државна администрација, тачније нелојално чиновништво, било је други горући проблем напредњачке владе у обрачуну са старим режимом. Пироћанац у судству, те Гарашанин у полицији, постепено су доводили своје људе, а истеривали „креатуре“ Ристића и Милојковића. То је чињено и у осталим секторима државне администрације. У периоду Пироћанчеве владе, било је пензионисно шездесет и пет чиновника, док је осам отпуштено.¹²¹⁶ Либерали су и даље имали упоришта у државној структури. Готово читав официрски кор се сматрао привржеником те политичке опције.¹²¹⁷ Командни кадар, ако се изузме пензионисање Јована Белимарковића, није претрпео промене, добрим делом и због поверења који је владар имао у своје офицере.

Изван превирања није остала ни црква. Отварање „црквеног питања“ углавном се посматра из спољнополитичког контекста. Прецизније, кроз политику приближавања Србије Двојној монархији, у којој је жртвован митрополит Михаило као велики присталице Русије, те је свргнут са чела цркве у Кнежевини Србији.¹²¹⁸ Ипак, сукоб на релацији митрополит влада имала је и унутрашње наличје. Поред покушаја српске верзије културкамфа, коју је предводила напредњачка влада и министар просвете и црквених послова Стојан Новаковић, један од посредних циљева био је да црква престане да буде један од инструмената супарничке политичке опције новој власти. Митрополит Михаило био је осведочени пријатељ Јована Ристића и осталих либерала. У вишем свештенству постојала је апсолутна подршка и оданост према људима који су 1880. пали са владе. Свештенство је током седамдесетих и почетком осамдесетих година 19. века било склоно да врши агитацију у корист Ристића и либерала. Да су виши црквени кругови сматрали себе делом либерала, показује и списак акционара Друштва за потпомагање српске књижевности.¹²¹⁹ Након што црквени поглавар у Србији није прихватио нови Закон о таксама влада је 30. октобра 1881. издала указ о смени митрополита Михаила. Тим чином је заобиђен Архијерејски сабор који је био надлежан да расправља о променама на челу цркве. Владин корак је наишао на озбиљне осуде од стране либерала и њихових гласила. Изузимајући подршку епископа, митрополит је једино могао да рачуна на подршку либерала. Добрим делом захваљујући бодрењу либерала свештенство је ступило у штрајк. Радикали су се у сукобу држали са стране. Године 1883. митрополит Михаило је напустио Србију. На његово место дошао је Теодосије Мраовић, кога је рукоположио карловачки патријарх Герман Анђелић. Црквено питање је осамдесетих година било једно од горућих унутрашњем питања у Србији, али и камен спотицања у односима између кнеза Милана и Русије.¹²²⁰

¹²¹⁵ Ј. Мишковић, *Бележнице I*, у рукопису.

¹²¹⁶ ННStA, PA I, kt. 456, Кевенхилер Калнокију, Београд, 16. април. 1882; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 407.

¹²¹⁷ ННStA, PA XIX, kt. 16, Шисл Калнокију, Београд, 30. септембар 1882.

¹²¹⁸ Опширније: Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 159–173.

¹²¹⁹ Један од доушника Милутина Гарашанина је говорио о присталицама „клерикално-либералне“ партије. Д. Јанковић, *нав. дело*, 212.

¹²²⁰ ННStA, PA XIX, Kt. 17, Кевенхилер Калнокију, Београд, 19. април 1883; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 410–419; Ристић је анонимно објавио текст *Настај на српску цркву, српски устав и јавно поштење*,

Младоконзервативци и радикали су заједничким снагама срушили Ристића и либерале. И поред почетног ентузијазма приликом кога је хваљено слободоумље *Видела* и од радикала поздрављене реформе које је влада пред народним представништвом прокламовала, начелне разлике између њих биле су велике. У ново доба на српској политичкој сцени радикали су ушли знатно припремљенији и организованији. Штавише, они су били ти који су својим деловањем најавили нове начине политичке борбе и страначког организовања. Такав вид деловања веома брзо је наишао на неразумевање напредњака, и што је важније владара. У *Самоуправи*, почетком 1881. објавили су свој програм, који је потписао седамдесет и један народни посланик. Био је то први камен спотицања између младоконзервативаца и радикала. Пироћанац је претио оставком уколико влада не буде имала већину у скупштини. *Видела* је брзо изнело свој програм. Њега су потписали и поједини посланици који су ставили параф и на радикалски програм. Тако је влада сачувала већину у народном представништву. У скупштинским клупама седело је четрдесет радикала и тек седам либерала.¹²²¹

Други озбиљан разлог за сукоб били су железнички уговори које је влада склопила са Бонтуом и Генералном унијом. У скупштини је том приликом долазило до оштре полемике. Посебно су радикалски прваци Ранко Тајсић и Светомир Николајевић доводили у питање поштење министара и њихов патриотизам. Ствари су се ипак некако стишале, те је Бонтуов уговор прошао кроз народно представништво са педесет и седам гласова против и деведесет и седам за.¹²²² Не мање жестоку полемику изазвао је Трговински уговор који је априла 1881. потписан између Беча и Београда. Штавише, кнез Милан је младоконзервативцима његово закључивање поставио као услов за формирање кабинета. Трговински уговор се нашао пред Скупштином. Пашић и радикали нису били сагласни са њим. Критиковали су га на оним основама на којима је Ристић својевремено темељио свој отпор. Радикали су и потом наставили да осуђују блиске односе владе са Бечом. Ипак, и овај уговор влада је прогурала кроз Скупштину. Недостатак већег отпора радикала, био је тада скопчан са чињеницом да је Пироћанчева влада кренула путем реформи, што је резултирало доношењем слободоумних Закона о штампи, те Закона о зборовима и удружењима. Било је јасно да се разлаз радикала и напредњака ближио. Њих је у периоду 1880–1881. у сарадњи, између осталог, одржавао страх од Ристићевог повратка на власт. Пироћанац је плашио радикале доласком Ристића на власт уколико влада у Скупштини не буде имала већину. Ни радикали нису бежали од тога да напредњаке упозоравају да се либерали могу вратити на власт уколико изостане њихова сарадња. Ту је своју улогу играо и српски владар. На његову личну иницијативу, министар војни у Пироћанчевој влади је био Милојко Лешјанин, Ристићев лични пријатељ. Сматрало је да је тако Обреновић настојао да одржи везе са шефом либерала.¹²²³

О Ристићевом брзом повратку на власт, како се показало, није могло бити речи. Разлог је лежао у измењеним политичким захтевима које су поставиле осамдесете године, а којима Ристић није успевао, по свој прилици, ни намеравао да се прилагоди. За разлику од радикала и напредњака страначко организовање либерала ишло је доста споро, такорећи стидљиво и несигурно. Јасно је било да су се светоандрејци временом, ако се изузму Јеврем Грујић и Милован Јанковић, постепено стопили са Ристићевим либералима. Никаква „партија“ у том правцу није била правно организована. Како се очекивало да једна од наредних потреба на

Београд, 1882. У њему је оштро осуђен министар просвете и црквених послова. Нарушавање и заобилажење канонских, али световних закона Ристић је означио као „седам смртних грехова Стојана Новаковића“.

¹²²¹ Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије*, 233–236.

¹²²² Опширније о Бонтуовој концесији: М. Samardžić, *Roads to Europe*, 121–141.

¹²²³ АС, ПО, к. 100, л. 33; М. Пироћанац, *Белешке*, 40; П. Тодоровић, *Крвава година*, приредила Л. Перовић, Београд, 1991, 85; Н. П. Пашић, *Писма, чланци и говори*, 129. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 308. 320–333, 407.

унутрашњем плану буде организовање политичких странака, још средином 1880. Ристићев кабинет је на једном од неформалних састанака одржаних у његовој кући покренуо питање политичке странке. Ристић је тада предложио оснивање удружења, које би носило назив „Коло“, а чији би задатак био да „гаји књижевност и лепу вештину“. Иако је покренуо ту идеју, није био превише озбиљан да је реализује. Његова намера ишла је тек до границе окупљања либерале око једног гласила. Биле су му јасне тенденције најближих сарадника, који су, између осталог, кроз оснивање странке имали намеру да ограниче његов утицај. Милојковић је био посебно агилан у том правцу. Владимир Јовановић је био заинтересован да се странка и формално организује, да донесе програм и статуте. Његов син је писао да му је отац заједно са Стојаном Бошковићем настојао да оживи странку светоандрејаца. Савремени извори показују и Алимпија Васиљевића, Јована Белимарковића и Јакова Туцаковића као појединце који су кроз оснивање странке настојали да ограниче утицај некадашњег намесника.¹²²⁴ Сви покушаји да се Ристић некако изгура са позиције првог човека либерала нису уродили плодом. Међу либералима утицајем, стеченом славом и угледом међу присталицама, више нико није могао да се мери са њим.

Иако је одмах након пада владе донет договор да се оснује странка, до тога није дошло брзо. Заправо, остварена је Ристићева првобитна замисао о оснивању друштва које би се бавило издаваштвом и књижевношћу, али и које би послужило као параван за политичку странку. Удружење се ипак, није звало „Коло“, већ „Дружина за потпомагање српске књижевности“ и основано је 29. септембра 1881. на скупу у Београдској читаоници.¹²²⁵ „Пут књиге“, према Ристићевим речима, био је најподеснији „нарави“ либерала. На тај начин је Ристић, који је корене странке видео у једном „идеалном покрету“ из 1848, желео да окупи саборце у једну времешнију верзију Дружине младежи српске. Иако је донет Закон о удружењима, који је омогућио оснивање политичких партија, код либерала је првобитно донета одлука да се крене другачијим путем. Дружина је функционисала по прописима трговачког закона. Ристићево званично образложење је било да Закон о удружењима, због присуства полицијског комесара на страначким зборовима, не даје довољно јемства за слободно деловање. Прави разлог овакве одлуке је имао нешто другачије мотиве. Ристић је сматрао да је политичка сцена изузетно нестабилна и да је очекују скоро искушења и заплети. Подвођење под трговински закон давало јаче гаранције за опстанак удружења услед променљивости политичких прилика.¹²²⁶ Ипак и поред тога у прва два броја *Српске независности* отворено се говорило о Народно-либералној странци, иако она правно није била регистрована.¹²²⁷ Списак од 9. децембра 1881. показује да је у том тренутку било 190 акционара Дружине. Тај број се октобра наредне године повећао на 447. Највећи број, од двадесет акција, узели су Јован Ристић, митрополит Михаило, те трговци Јован Крсмановић, Ђорђе Вајферт и Ристо Паранос.¹²²⁸ Највише акционара је било из Београда, али велики број био је и из новијих крајева Србије. Ристић и либерали су посебно били

¹²²⁴ Ј. Мишковић, *Бележнице I*, у рукопису; А. Васиљевић, *нав. дело*, 138–139; В. Петровић, *нав. дело*, 10; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, Београд, 1934, 14.

¹²²⁵ Д. Јанковић, *нав. дело*, 210–211; П. Терзић, *Слобода у сенци круне. Србија између народне суверености и политичког елитизма*, Београд, 2018, 83; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд, 1947, 445–446.

¹²²⁶ Дружина која је једно време функционисала паралелно са Народно-либералном странком, престала је са радом почетком децембра 1884. године. АСАНУ, ЈР, VIII–3, бр. 47

¹²²⁷ *Српска независност*, 1/13. октобар 1881, бр. 1; 3/15. октобар, бр. 2.

¹²²⁸ С. Рајић, „*Српска независност*“, 32–34; Међу акционарима, поред оних који су чинили министре у Ристићевим владама и који су убрајани у либералске великаше, вреди поменути и имена Стојана Вељковића, Владислава Вујовића, епископа Јеронима и Мојсеја, потоњег епископа Никанора Ружичића, те Панте Срећковића, Милоша Милојевића, Живана Живановића, Милосава Протића, Вукашина Петровића, Николе Јовановића Американца, Лазе Костића, Јована Бошковића, Драгутина Жабарца. АСАНУ, ЈР, VIII–3, бр. 38.

популарни у тим пределима, што је и разумљиво, обзиром да су били на власти када су припојени Србији. Они су Ниш и Врање, називали „либералном Вандејом“.¹²²⁹

Правила Дружине за потпомагање српске књижевности изашла су у првом броју *Српске независности*, 13. октобра 1881. године. Радило се о новинама које су постале орган либерала. Паралелно са правилима удружења у уводнику истог броја изашао је, како се потом испоставило, и први програм Народно-либералне странке. Он није био класичан страначки писани програм, попут оног који су имали радикали и напредњаци. Алимпие Васиљевић је на збору Дружине 1882. нагласио да је програм либерала њихов претходни двадесетогодишњи рад. Сличног става био је и Ристић. Сматрао је да су програми без претходног и познатог јавног рада само празне речи. Јемство за деловање странке у будућности била је њена прошлост.¹²³⁰ Зато је у уводнику првог броја *Српске независности* писано о већ постигнутим резултатима. У самом тексту наводи се да су Светоандрејска скупштина, добијање градова 1867. и доношење Намесничког устава, као заслуге либерала, дале чврсто земљиште да Србија „намешта своју државну зграду изнутра“. То је поставило основе да се ступи у рат за ослобођење и уједињење, што је као епилог имало стицање државне независности и проширење територије. Како је писало у тексту, као што ни српска држава није пропала у једном налету, тако се ни ослобођење не може извршити одједном. Текст се дотакао пада либерала са власти и атмосфери у друштву. Наглашено је да је код свих народа природна појава „клонулоост, тренутни застој, природна жеља за одмором и прибирањем нове моралне и материјалне снаге.“ Ипак, у истом сегменту је упозоравано на опасност уколико се са главног правца у државном развоју крене погрешним смером.

Као један од циљева за који се залажу либерали било је уједињење „раскомаданих делова земље“ у етнографским границама, како на политичком тако и на црквеном пољу. Радило се, како је Ристић у говору годину дана касније саопштио, о „Српској државној заједници“. Творевином која би имала да живи у „конфедерацији“, тачније савезу, са источним народима који „имају исту судбину и интересе“. Заједница чији је циљ, по Ристићевим речима, да у будућности обитава у миру са својом комшијама, између осталих и са Османлијама, под чијом се влашћу српски народ дуго налазио. У спољнополитичкој оријентацији наглашен је ослонац на Русију. Мада је то формулисано у нешто увијеној форми, као и дужност за очувањем симпатија свих „великих и просвећених“ сила. Што се унутрашње политике тиче, конкретних предлога није било, осим констатације да се народно представништво појача по питању независности и стручности. Како су примећивале присталице либерала, озбиљна мањкавост програма била је у томе да није било речи о економији. Насупрот томе, изражена је тежња за даљом еволуцијом слободоумних установа, које су произилазиле из прегнућа либерала 1858. и 1868. године. У тексту је наглашено да се никад није ни сматрало да су успостављене установе савршене, већ да оне треба даље се развијају и прилагођавају историјском развоју и напретку времена. Ристићевски, то је требало да се ради „измерено“, доследно и непрекидно, те стрпљиво и без демагошких побуда и крајности. Како је Ристић наглашавао либерали су увек стајали на „средини чврсто и непоколебљиво“.¹²³¹ Били су смештени између конзервативаца и

¹²²⁹ АС, Лични фонд Јована Авакумовића, бр. 14; Н. Станаревић, *нав. дело*, 11. Д. Јанковић, *нав. дело*, 244; Б. Петровић, *нав. дело*, 150.

¹²³⁰ „И да у народно-либералне странке није те прошлости тога познатог историјског рада, да јој није програм, што га је у првом броју листа објавила, уједно и скоро претежно – да узмемо ту грчку реч – *метаграм*, т. ј. не само *пропис* будућег, него и *попис* прошлога рада, који је јемство будућем. – тога програма не би ни било, странка га не би износила пред српске читаоце. *Српска независност*, 3/15. октобар 1881, бр. 2.

¹²³¹ *Програми и статуту српских политичких странака*, 121–126; С. Рајић, „*Српска независност*“, 37–39; М. Екмечић, *Стварање Југославије 2*, 388–389.

прогресиста, како је описивао напредњаке и радикале, где је главни задатак либерала био да „оживљавајући“ једну крајност паралелно са тим „стишава“ другу.¹²³²

Ристићев говор пред Дружином за потпомагање српске књижевности 29. октобра 1882. штампан је заједно са Програмом либерала из првог броја *Српске независности*. У говору је дојучерашњи први министар као пример крајности и као носиоце нарушавања партијских равнотежа обележио напредњаке. По његовим речима они су кренули путем радикализма па реакције. Младоконзервативци су изашли „на поље лицитације“ у вођењу државом па су се као конзервативци повратили реакције или „под старе бедеме своје“. Ристићеве оптужбе имале су основа. Односи радикала и напредњака били су озбиљно нарушени. Црквено питање је било само један од аспеката које је утицало на лошу атмосферу у друштву. Кнез Милан и влада успостављали су све тешњије односе са Аустро–Угарском, што је епилог имало у потписивању Тајног уговора¹²³³ од 28. јуна 1881. године. Последње је неумитно водило ка кварењу односа са Русијом, што је наилазило на незадовољство у земљи. Отварање црквеног питања такође је додатно уморало ствари у спољнополитичким односима Петрограда и Београда. Колико су односи радикала и напредњака били заоштрени показало се на отварању Скупштине 1882. године. До њиховог разлаза 30. јануара дошло је на скупштинској Адреси, који су радикали одбили да потпишу, након што влада није прихватила њихову. Већи ударац влади представљао је пад Генералне уније и хапшење Ежена Бонтуа због преваре. Министарски савет и српски владар били су деморалисани том информацијом, која је Србији стварала огромне финансијске недаће и доводила је у питање политички кредибилитет Пироћанчевог кабинета. Општа атмосфера у земљи поправљена је уздицањем Србије на ранг краљевине. То је учињено уз помоћ Беча, који је подршком отклонио дипломатске препреке за тај корак. Србија је постала Краљевина 6. марта 1882. године.¹²³⁴ Ипак, то је тек привремено примирило духове. Радикали су због незадовољства политиком владе напустили посланичке клупе. Тек два поновљена избора, уз огромне неправилности, била су довољна влади да створи кворум за рад у Скупштини. Убрзо је дошло и до поштравања законских мера. Пошавши од слободоумног правца, влада је од 1882. године променила смере. У атмосфери опште раздражености између радикала, који су ужавали велику подршку народа, и напредњака који су имали подршку владара, ушло се у јесен 1882. године. Онда је 23. октобра у Саборној цркви у Београду на краља Милана покушан атентат, од стране Илке, удовице Јеврема Марковића.¹²³⁵

До сусрета између Ристића и краља Милана дошло је почетком марта 1882. приликом одласка честитања шефа либерала српском владару на уздицању државе на виши ранг. Аустроугарски представник у Београду, Роби Кевенхилер, средином године све више је слушао гласове о помирењу владара и Ристића. Вођа либерала изјављивао је Обреновићу да ако његова странка стоји у опозицији влади, да династија и држава у њему никад неће имати политичког

¹²³² У тексту у *Српској независности*, чије је аутор највероватније Ристић, постоје три сталне странке: конзервативна, либерална и прогресивна. Као прве је означио напредњаке, а као последње радикале у Србији, за које је тврдио да је „радикална“ само по имену. *Српска независност*, 6/18. октобар, бр. 4; 8/20. октобар, бр. 5.

¹²³³ У српској историографији је одомаћен назив Тајна конвенција. Српска страна је инсистирала да се документ назове „тајним уговором“ (traité secret) а не „тајном конвенцијом“ (convention secret), јер је прва реч више одговара духу споразума које су обе стране постигле. ННStA, PA I, Kt. 456, Херберт Хајмерлеу 29. јун 1881. И код Прибрама који је први објавио документ стоји „traité secret“. А. F. Pribram, *Die Politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914, nach en Akten des Wiener Staatsarchivs*, Wien, 1920, 18, 21.

¹²³⁴ Бонтуова афера убрзала је већ планирно уздицање Србије на ранг краљевине. ННStA, PA I, Kt. 456, Кевенхилер Калнокију, Београд, 19. јануар 1882; Исто, Кевенхилер Калнокију, Београд, 28. фебруар 1882. године; Опширније о проглашењу Србије за Краљевину: С. Рајић, *О новим аспектима прогласа Србије краљевином поводом стотридесетогодишњице (1882–2012)*, Српске студије 3 (2012), 371–391.

¹²³⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 28–73.

противника. Либерали су поздравили проглашење Србије за Краљевину. Нагласили су да тиме испунио „један вековни златни сан српски“, али да нису били у потпуности сагласни са начинима на који је тај чин изведен.¹²³⁶ Четири дана након Илкиног атента Обреновић је писмом на двор позвао Ристића и Милојковића. Краљ Милан, који је већ увелико био у лошим односима са радикалима, настојао је да склопи владу од „елемената реда и законитости“, тачније либерала и напредњака. Његова намера је била да састављање кабинета повери Милојковићу, а не Ристићу. Од поменуте комбинације није било ништа. Између напредњака и либерала стајао је непремостиви јаз неповерења, личних сујета, и прошлости која је била испуњена политичким борбама. Штавише, либерали су се још тада показивали спремнијим на сарадњу са радикалима, што им је краљ пребацивао. Поред тога, јасно је да се ни Ристићу није свиђало да испред себе стави Милојковића. Пироћанчев кабинет је остао на власти, услед чињенице да краљ Милан није успео да изнађе боља решења.¹²³⁷

Иако су Ристићева предвиђања о нестабилности политичке ситуације била апсолутно тачна; иако је по много чему изгледало да су Илкин атентат и Бонтуова афера прилике за поновни повратак на власт, до тога није дошло. Један од разлога лежи у томе да су либерали, у том тренутку постали најслабија политичка опција. Напредњаци су држали владу и Скупштину, а радикали су имали знатно више присталица у народу него што се сматрало. Са друге стране, либерали су тек крајем 1882. почели озбиљније да раде на стварању страначке организације. Ристић и његови саборци ослањали су се на имућне варошке трговце и такозване, сеоске домаћине, који су, поред интелигенције чинили основу странке.¹²³⁸ Ни једни ни други нису имали довољно окретности ни спретности да врше агитацију за либерале међу обичним светом, као што су то чинили агенти радикала. Флексибилност према новој политичкој пракси недостајала је елитистички настојеном вођству либерала. Чињеница је и да је Ристићу мањкао страначки инстинкт. Вођа либерала је политичке партије гледао као на нешто погрешно и као преурањено за друштво које још увек није било спремно да разазна разлике између чињеница и демагогије. Агитације попут оних који су међу сеоским и варошким становништвом вршили радикалски прваци Никола Пашић или Пера Тодоровић видео је као неприличне и опасне, као завођење масе, коју касније није било могуће исконтролисати. Притом треба имати у виду да су либерале постепено сустизале године. На партијском врху опстајала су она лица која су била присутна на политичкој сцени од 1868, па и дуже. У нижем чиновништву и нижем клеру, такође су постепено губили земљиште. Пироћанац је приметио да су либерали били сведени на: „старе чиновнике, пензионере и старе пријатеље у народу овде-онде, који уместо да се множе из дана у дан по природи ствари, умањују се и даље.“¹²³⁹

Судећи по Ристићевом писму Николи Јовановићу средином 1882, бивши председник владе био је задовољан напретком рада на страначкој организацији. Нагласио је да се Дружина шири и напредује, те да предвиђа добру будућност. Посебно је био задовољан страначким

¹²³⁶ ННStA, PA XIX, Kt. 16, Кевенхилер Калнокију, Београд 14. март 1882; Исто, Кевенхилер Калнокију, Београд, 15. јули 1882; *Српска независност*, 23. фебруар/7. март 1882, бр. 32.

¹²³⁷ АСАНУ, ЈР, VIII-3, бр. 41; М. Пироћанац, *Белешке*, 41-42, 45-46; Јован Мишковић помиње да је тих дана код Радивоја Милојковића долазио Никола Пашић, који је истицао да су радикали спремни да подрже либералску владу, уколико би се обавезали да поштују стари, раде на доношењу новог устава, те одржавању постојећих закона о штампи и зборовима и удружењима. *Бележнице II, (XVI – XXXI)*, приредио Александар М. Савић, у рукопису. Према извештају Персијанија, Ристић је такође, имао услове за радикале, у погледу балканске политике и враћање пређашњег стања у цркви. Радикали су пристали на прво, док су по другом питању били резервисани. Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 201-202.

¹²³⁸ Д. Јанковић, *нав. дело*, 242-243; П. Терзић, *нав. дело*, 97.

¹²³⁹ М. Пироћанац, *Белешке*, 123; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 313-315; „Што се тиче либерала, она изрека, која се често извђе у потсмех, да су либерали партија домаћина и пензионера – није без свог значаја. Њено језгро доиста састављају људи имућнијег стања и већих чиновничких положаја.“ П. Тодоровић, *Дневник*, прир. Л. Петровић, Београд, 1990, 100.

гласилом и поносно истакао да је у њему „тон озбиљан, полемика пристојна“.¹²⁴⁰ Ипак, такав оптимизам нису делиле његове присталице. Многи који су га подржавали могли су да виде како радикалске агитације освајају све више земљишта у народу. Отпор либералских првака политици владе многимима је чинио сувише благим. Марко Вујичић, либерал из Смедеревске Паланке упозоравао је да странка лоше стоји у народу зато што бежи од јавне борбе, те зато што нема јасан програм.¹²⁴¹ Само неколико дана након Илкиног атентата, тачније 29. октобра 1882. дошло је до састанка Друштва за потпомагање српске књижевности, а нешто касније истог дана и до збора Народно-либералне странке. Састанак либерала одржан је са са циљем да се странка „на пољу усменога обавештавања организује као и на пољу писменога“. Конкретно, да се страначка организација допуни и формално устроји као политичка партија. То је подразумевало израду статута, са чим су се усагласили сви присутни. Изабран је привремени главни одбор који је имао за задатак да их изради. Ристићев утицај у њиховој изради био је огроман. Статути су били подвргнути његовој коначној редакцији. Они су прихваћени од стране Министарства унутрашњих дела 15. марта 1883, а недељу дана касније и од стране Управе вароши Београда, чиме су либерали по први пут де јуре били организовани у политичку партију.¹²⁴²

Доношење статута довело је до јасније организације странке. Она је сходно карактеру и политичким назорима оних који су их писали, остала строго централизована.¹²⁴³ Практично, доношење статута у односима унутар странке није ништа драстичније мењало. Либерали су остали патријархална странка, која је имала препознатљивог лидера. Конституисањем странке Ристић је изабран за њеног председника и по први пут званично проглашен за „вођу“ или „шефа“ либерала. Многи су примећивали да је странком владао деспотски, те да није било довољно јаке личности која је могла да му парира у политичком утицају. Многим либералима је сметао Ристићев егоцентризам, уображеност, деспотско држање у странци. Ипак иако га нису сви у партији волели, сви су га слушали, признавали му ауторитет и способност. Формално устројство странке, такође, није много допринело порасту њене популарности. Никола Јовановић Американцац је разлог видео у томе што је странка „бирокупатска“, „пензионерска“, „млитавна и мртва“. Главни кривци за такво стање били су либералски прваци на челу са Ристићем. Јовановић је јавно у спису *Либерали и либерализам*, позвао Ристића да узме „либерални барјак“, те да оде у народ и врати се у скупштину као вођа, било мањине или већине. Закључио је да кад „може либерална Србија да долази Ристићу на ноге у Београд, може и он ићи њој на ноге унутра“.¹²⁴⁴

И поред све чешћих гласова да страначко вођство промени начин деловања то за Ристића није било замисливо. Избори у септембру 1883. то су потврдили. Непосредно пред изборе био је одржан збор либерала. На њему је истицана потреба штедње и контроле у државним трошковима, јаче гаранције за личну безбедност и изборну слободу.¹²⁴⁵ Либерали су тада освојили свега једанаест посланичких места. Главна изборна борба том приликом водила се између непредњака и радикала. Први су освојили тридесет и четири мандата, а радикали већину од шездесет и једног посланика. Постало је јасно да и са вирилним посланицима Пироћанчева влада тек може да рачуна на јаку мањину, те је поднела оставку. Потпомогнути од либерала радикали су изабрали председника Скупштине. Краљ је нову владу поверио искусном Николи

¹²⁴⁰ Ристић се у писму дотакао и Јовановићевог песимизма у погледу народне будућности. Том приликом је констатовао: „Нема српскоме племену спасења без великих европских заплета, па и то у више етапа. Стрпљење мој Американче!“ РОНБС, Р 640/II/92.

¹²⁴¹ АСАНУ, ЈР, VIII–6, бр. 219.

¹²⁴² С. Рајић, „Српска независност“, 34–35.

¹²⁴³ О статутима Народно-либералне странке опширније: *Програми и статуту српских политичких партија*, 139–50.

¹²⁴⁴ Н. Јовановић, *нав. дело*, 35–37, 50–52.

¹²⁴⁵ *Српска независност*, 30. август/11. септембар 1883, бр. 88.

Христићу, који ју је једним указом затворио. Као епилог свега тога крајем октобра дошло је до избијања Тимочке буне, услед одбијања народа у Црноречком и Књажевачком округу да преда оружје на основу новог Закона о стајаћој војсци. Буна је била инспирисана и организована од стране радикала. Војска је побуну већ до средине новембра 1883. године угушила. На Краљевици, недалеко од Књажевца, је стрељано двадесеторица вођа побуне. Лидери радикала Пера Тодоровић, Раша Милошевић, Паја Михаиловић и Коста Таушановић су се нашли у затвору, док су Пашић и Аца Станојевић спас потражили у емиграцији.¹²⁴⁶

Између ратујућих страна

Прве године девете деценије 19. века представљале су озбиљан удар на Ристићеву политичку позицију у Србији. Он и либерали губили су упоришта у власти, чиновништву, цркви и међу народом. У страначком животу који је букнуо од 1881. где су се партије понашале, према оцени Пере Тодоровић као религиозне секте, либерали су се најслабије снашли. Велика одговорност за то лежи у њиховом вођи, који је одбијао да пристане на нова правила политичке игре. Добрим делом зато што иста није сматрао дуготрајним. Као што је, десет година након Тимочке буне писао „деспотизам масе без одговорности“ за епилог има завођење реакције и води у апсолутизам.¹²⁴⁷ Заправо, то су биле већ поменуте Ристићеве флоскуле по којима једна крајност води у другу. Према речима Мишковића Ристић и Милојковић настојали су да одврате краља од изрицања смртних пресуда београдским радикалима, јер је то могло да остави дубоке последице на политичкој сцени. Са друге стране, вођа либерала је кривио радикалско вођство за неодговорно понашање које је одвело њихове чланове на Краљевицу и у казамате.¹²⁴⁸

Краљ Милан се након Тимочке буне и дефинитивно показао као најмоћнији политички чинилац у земљи. Као владар у правном смислу је то свакако био, али је фактички седамдесете године провео у сенци свог некадашњег намесника. Почетком осамдесетих Обреновић је био тај који је изван сваке сумње водио спољну политику земље. Нешто пре Тимочке буне његов примат се осетио и у унутрашњој политици. Почетком 1884. били су расписани нови избори на којима је опозиција имала свега тридесет посланика у народном представништву. Дошло је до поштравања постојећих закона о штампи и удружењима, као и доношења Закона о жандармерији, што је био резултат рада нове владе на челу са Милутином Гарашанином. Стега је била заведена. Радикали у земљи били су обесхрабрани и уплашени, а њихове вође налазиле су се или у затвору или у емиграцији.¹²⁴⁹

Поларизација која се појавила на политичкој позорници почетком осамдесетих година, при којој су са једне стране стајали радикали, а са друге владар и напредњаци, Тимочком буном није добила свој епилог, већ тачку са које није било повратака. И једна и друга страна су све више у својим позицијама ишле у крајност, а подршку за своје деловање тражиле на страни. Обреновић је био суочен са претњаом уједињења Бугарске, женидбом претендента Петра Карађорђевића са ћерком књаза Николе Петровића посредством Русије, те подршком који су славонофилски кругови давали Николи Пашићу и митрополиту Михаилу у емиграцији, у циљу

¹²⁴⁶ Р. Љушић, *Српска државност*, 227–228.

¹²⁴⁷ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића: „Дворска завера у Београду 1. април 1893“*, прир. М. Ж. Живановић, Мешовита грађа V (1977), 197.

¹²⁴⁸ Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису; АСАНУ, ЈР, XXXII–23, бр. 243.

¹²⁴⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 164–165, 183; С. Рајић, *Милан Обреновић, краљ–политичар*, Зборник Матице српске за историју, 79–80 (2009), 45–49.

дизања буне и преврату у Србији. Све то га је све више, некритички и безрезервно, усмеравало да подршку за своје и одржање династије тражи искључиво у Бечу. Ако је стање у земљи било привидно мирно, изгледало је да опасност долази са бугарске границе. Краљ је био убеђен да је у Тимочкој буни Русија умешала своје прсте. Са друге стране, ништа мање дискутабилно није било Пашићево држање у емиграцији, посебно 1885. године, које је више ишло на руку бугарским него српским интересима.¹²⁵⁰

Иако је Ристићу номинално одговарало пооштравање појединих закона, што је подразумевало пасивизирање политичких партија, те поновно враћање у први план појединачних решења, и даље су за њега била затворена врата владе. Тимочка буна и њене политичке последице нису у погледу позиције либерала мењали много. Ристић и његови саборци, бројчано слаби, нашли су се између две крајности, владара и владе који су били све ближи Двојној монархији, и радикала који су од 1883. настојали да постану прва опција руске политике у Србији. Осим тога, Ристићевим речником, његова странка налазила се између „реакције“ владе и „демократске тираније“ радикала.

Иако сумњичен од стране јавног мњења Двојне монархије да је вођа русофилске опције, Ристић је константно уверавао краља у своју и оданост својих сарадника династији и држави. Међутим, шеф либерала је у периоду 1880–1882. за Беч био немогућа опција. Из престонице Монархије су након пада владе 1880. све више стизали гласови о Ристићевим везама са пансловенским круговима, те да су вођа либерала и митрополит Михаило експоненти славенофилске политике која подстиче антиаустријско расположење у Босни и Херцеговини. Да је у томе било неке истине показао је устанак у Херцеговини који је избио крајем 1881. године, а чији је окидач било доношење Војног закона у поменути провинцијама. *Српска независност* је од марта 1882. константно брујала о политици Двојне монархије у Босни и Херцеговини противној Берлинском уговору и штетној за српски народ. Ристић је јавно говорио да ће одступити са места председника странке ако се под његовим вођством крене у озбиљан сукоб са Двојном монархијом који би ставио на коцку будућност Србије. У Бечу томе нису придавали значај, јер су извештаји Кевенхилера и повереника давали знатно другачију слику. Према истим, Ристићева кућа је била један од центара где су се окупљали његови саборци и политички агитатори. Постојао је и „Тајни комитет за ослобођење Босне и Херцеговине“, на чијем се челу налазио Мићо Љубибратић, а чији су чланови били Васа Пелагић и Ристић. Њихов циљ је био потпомагање устаника. Природа комитета, који је Ристић наводно по наговору Матановића окупио, крајње је упитна. Стварне намере, снага и циљеви нису до краја познати, као ни тачна Ристићева улога. Ипак, несумњиво је да је Ристић био једна од личности посредством које су потпомагани устаници. Најчешће кроз прикупљање прилога и материјалну помоћ, што је добрим делом рађено преко српског Црвеног крста, на чијем се челу налазио митрополит Михаило. У опозицији Ристића према суседној Монархији више нису обавезивали они исти узуси којих се држао док је био на власти.¹²⁵¹

Пироћанац је у свом дневнику бележио да је Ристић још од 1882. константно покушавао да поправи односе са Аустро–Угарском. То је радио преко својих веза у неким аустроугарским гласилима, али и личним контактима. Не треба занемарити да је краљ Милан био тај који је Кевенхилера уверавао да Ристић није „пријатељ Руса“. Вођа либерала није српском краљу тајио да има везу са Петроградом. Гирсу је писао да руска политика греша уколико игра на карту

¹²⁵⁰ Р. Љушић, *Никола Пашић и Обреновићи (борба за опстанак)* у: *Никола Пашић. Живот и дело, зборник радова са научноног скупа у Српској академији наук и уметности Београд, 16. и 17. октобар 1995*, Београд, 1997, 90–93; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008, 213, 223.

¹²⁵¹ Х. Капичић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево, 1973, 255–257, 260; М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Херцеговини 1882. године*, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине у XIX веку*, Београд, 1997, 297; *Исти, Стварање Југославије 2*, 373–374.

Петровића и Карађорђевића, које нико од релевантних фактора у Србији не жели, те да то може само да изазове веће приближавање Србије Бечу. Барем је тако уверавао Обреновића.¹²⁵² Док је краљу саопштио да је за приближавање Бечу крива политика Русије, у разговору са Персијанијем је одговорност за проаустријски курс Србије приписивао искључио краљу Милану.¹²⁵³ Савременицима је упало у очи када се 1883. Кевенхилер представио Ристићу на једном пријему у двору, те инсистирање престолонаследника Рудолфа да се упозна са лидером либерала.¹²⁵⁴ Деловало је да непомирљивост аустроугарске дипломатије према Ристићу постепено јењава. Разлог за тако нешто није лежао у некаквим симпатијама према вођи либерала, већ у чињеници да је влада напредњака била суочена са огромним проблемима са којима је тешко излазила на крај. Недуго након Тимочке буне Ристић се нашао на двору. Питање новог министарства није било решено. Кевенхилера је занимало да ли долазак шефа либерала код краља подразумева да ће њему поверити састав владе. Додао је да би то у јавном мњењу Монархије изазвало велико негодовање и протесте, али исто тако, да влада Аустро–Угарске не мора да дели страховања свог јавног мишљења уколико је то нужно. Ипак, Обреновић се одлучио за Гарашанина, чиме су у Бечу били задовољнији.¹²⁵⁵

Иако је Ристић истицао владару да су добри односи са суседном Монархијом нужни, није се до краја слагао са његовом изразито проаустријском политиком, која је водила у кидане свих веза са Русијом. Вођа либерала није потцењивао ни позиције оних који су били супростављени српском владару. Симпатије за радикале су међу народом и даље биле велике. Са друге стране, обруч око Обреновића и Србије се све више стезао. Између славенофила, митрополита Михаила и Пашића, успостављена је веза. Иако митрополит није био сагласан са променом династије на србијанском престолу, Пашић, као један од вођа емиграната, је имао контакте са књазом Николом и Петром Карађорђевићем. У таквој констелацији, када је Либерална странка ван власти, и када није било изгледа да се краљ изнебуха одлучи за Ристића на челу владе, лидер либерала је, у циљу да остане релевантан фактор био принуђен да нађе позицију на политичкој сцени која би му то омогућила.

Ако је коалиција окупљена у циљу детронизације краља Милана планирала да нешто направи у Србији, изгледа да је рачунала да им без Ристић подухват неће успети. То је тек један показатеља позиције некадашњег намесника у Србији. Пашић је на предлог митрополита пристао да у читав план око подизања устанка буде укључен шеф либерала. Међутим, посредник који је био задужен да Ристићу однесе писмо отишао је директно краљу Милану.¹²⁵⁶ Ако је преко митрополита имао неког ко би се залагао у његово име код једног дела оних који су планирали детронизацију Милана Обреновића, преко свог шурака Николе Хаџитомића је имао везу са претендентом Петром Карађорђевићем. Постајали су покушаји контакта 1881, а до

¹²⁵² М. Пироћанац, *Белешке*, 65, 98, 103, 124.

¹²⁵³ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 207.

¹²⁵⁴ М. Пироћанац, *Белешке*, 220–221; Мишковић је 1883. године забележио и разговор са Ристићем након што се овај упознао са престолонаследником Рудолфом: „Ерцхерцог Рудолф и принцеза мало су више разговарали с Ристићем, но са осталима, и кад је Ристић у разговору с Кевенхилером изјавио своју захвалност на таквој пажњи, овај је рекао: „То није случајност, него је нарочито тако учињено“. Још кад сам ја био у Бечу пред долазак Њихових Царских Височанства, престолонаследник упитао ме је (Кевинхелера): „Да ли нећу ја имати што против тога, да г. Ристићу обратим нарочито пажњу“. Ја сам (Кевенхилер) одговорио: „Не само да немам ништа против тога, него то ће још бити од користи“. И отуд је такав пријем био наваличан, а не случајан. Говорећи Кевенхелер с Ристићем о нашој унутрашњој политици, изразио се, да он нема ништа против тога, да његова Либерална партија дође на владу, јер је уверен, да и: Ристић разуме потребу пријатељства с Аустријом и интересе отуда произлазеће. Поред тога изјавио је сумњу у успех владе у претстојећој Скупштини, док је Ристић противно налазио.“ *Бележнице II*, у рукопису.

¹²⁵⁵ ННStA, PA I, Kt. 456, Кевенхилер Калнокију, Београд, 21. децембар 1883.

¹²⁵⁶ А. Ивић, *Никола Пашић у емиграцији 1884. године, по документима државне архиве у Бечу*, у: *Споменица Николе П. Пашића 1845–1925*, Београд, 1925, 78–80; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 177–178.

сусрета Ристића и Карађорђевића, на основу сазнања Милутина Гарашанина, дошло је лета 1883. у Маријенбаду.¹²⁵⁷

Као могућа веза између оних који су планирали побуну у Србији и Ристића појавио се Гавро Вуковић. Црногорски политичар је дошао у Београд. Према сведочењу црногорског војводе вођа либерала одбио је учешће у буни. Ристић је изјавио да ће у сукобу бити неутралан, те је тражио да буде обавештен о развоју ситуације да био знао како да се постави у њеним менама. Исте године, како Вуковић тврди, поново су се састали на Ристићеву иницијативу, и то у Бечу. Епилог је био исти. Ристић није пристао да узме учешће у било каквој акцији. Симо Поповић тврди да је некадашњи србијански намесник том приликом изразио оданост дому Обреновића, те да никад не би узео учешћа у међубратском крвопролићу. Штавише, изразио је чуђење подршци књаза Николе претензијама Петра Карађорђевића, не могавши да схвати какав је у томе интерес имао црногорски владар. Ристић је инсистирао на томе да Карађорђевић све време добија погрешне информацији, те да народно расположење у Србији није окренуто на његову страну. Интересантна је и опаска вође либерала, да ко седне на трон окупан крвљу неће бити „ни срећан ни дуговечан“.¹²⁵⁸

За историчара је увек најтеже да реконструише онај конспиративни део политичких игара, о којима не постоји много писаних трагова. Ристићево састајање са Вуковићем, и поред тога што није веровао у успех побуне и обећавао пасивно држање, у великој мери доводи у питање његову оданост владару и династији. Према Вуковићевим речима, краљ Милан је тек након четири године сазнао за ове састанке и том приликом Ристића, рекло би се, сасвим оправдано назвао издајником. Ипак остаје као непобитна чињеница да је Пашићев агент лично краљу однео писмо које је било намењено вођи либерала. Самим тим, владару, ако не пре, онда је од тог тренутка било јасно да они који желе да га свргну са престола у том подухвату рачунају и на Ристића. Сам Вуковић сведочи какав је страх код Ристићеве супруге изазвао његов долазак у Београд. Јасно је да посета није могла да промакне ни србијанским властима, које су, уз свесрдну помоћ Беча биле детаљно обавештене о припремама устанка. Тешко да је и Милутин Гарашанин пропустио прилику да владару саопшти сазнање о састанку Ристића и Карађорђевића. Симо Поповић тврди да чак и ако краљ Милан није сазнао за Вуковићев и Ристићев састанак у Бечу, да му је онда свакако вођа либерала то пренео. Да је владар нешто о томе сазнао, али не од Ристића лично, види се на основу писма вође либерала краљу из Рајхенауа, насталог септембра 1886. године. Ристић се том приликом љутио на Обреновића што га је овај пред Скупштином оптужио да ради против престола у савезништву са књазом Николом, иако за тако нешто, према његовим речима, није било доказа. Контекст писма показује да владар ипак није до танчина био обавештен о резултатима Ристићевог и Вуковићевог разговора. Бивши намесник је свакако оповргао оптужбе, уз речи да се уставна права свакако не могу обезбедити и проширити „под заштитом црногорских јатагана“.¹²⁵⁹ Стога је тврдња да је кнез након четири године сазнао за „издајничко“ понашање крајње неодржива. Очигледно да је извесне информације о томе имао и пре тога. Са друге стране, да Обреновић то није видео као део завреничке већ интригантске игре, показује то што му је након тога поверио место регента свом сину. Године 1891. Ристић је осетио потребу да саопшти Вуковићу: „Ја сам заклето постојани обреновићевац, од чега ме ништа поколебати неће, до моје смрти. Кад би случај нанио да он [Петар Карађорђевић – подв. Д. Р] и сједне на престо, па то било са границом мира анђeosког, не би ни једног часа часио у Србији већ би животарио на страни, до суђеног часа, и

¹²⁵⁷ Д. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић. Живот и дело. У изгнанству 1844–1903*, Београд, 1988, 274.

¹²⁵⁸ Г. Вуковић, *Мемоари II*, Цетиње, 1985, 171–174; С. Поповић, *нав. дело*, 344; Р. Љушић, *Добри брат и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима (Мемоари, Цетиње, 1996)*, у: Србија 19. века (3), изабрани радови, Београд, 2005, 177–178.

¹²⁵⁹ АСАНУ, ЈР, III–9. бр. 1.371; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 321.

то не од страха, већ из чистог убијеђења. Ја сам за Обреновиће много учинио, а и они за мене, стог моју судбу са њима скопчавам до издисаја.¹²⁶⁰

Треба узети у обзир да је наведене речи Ристић Вуковићу саопштио као намесник краља Александра Обреновића, те да се у том тренутку и није очекивало да нешто друго каже. У сваком случају, догађаји који су следили јасно указују да вођа либерала средином девете деценије 19. века није био без своје рачунице. Ристић је поред Вуковића о покрету у емиграцији могао да сазна и преко свог сарадника Лазе Костића, који је, највероватније, био спона између Пашића и Петра Карађорђевића.¹²⁶¹ Шта и колико је о Ристићевој активности краљ Милан Обреновић знао, може се само нагађати. Ипак, јавних корака уперених против либерала и њиховог вође није било, иако је напредњачка влада пошто-пото тражила разлог да се обрачуна са Ристићем. Према једном извештају Кевенхилера Ристић је на самом крају 1884. говорио краљу да жели да се повуче са чела либерала, јер му млађи чланови праве велику опозицију, а и политичка ситуација је таква да није у прилици да оствари своје замисли. Ни Обреновић ни аустроугарски посланик нису ове Ристићеве речи схватили озбиљно. Четири године након пада са власти деловало је да су либерали у потпуности маргинализовани.¹²⁶²

Само неколико месеци након тога један Ристићев корак узбуркао је јавност, како у Србији тако и на страни. Вођа либерала је прихватио позив генерала Дурновоа и Петроградског словенског друштва да присуствује скупу у славу хиљадугодишњице Светих Кирила и Методија. Посредник је био Персијани, који је шефу либерала саопштио да ће наићи на добар пријем у Русији. Пироћанац у својим *Белешкама* погрешно тврди да краљ тај пут није одобрио. Ристић је пре одласка отишао лично краљу Милану и саопштио му је да је добио позив из Русије. Према сазнањима Кевенхилера, Обреновић није био одушевљен, јер је у томе одмах видео демонстрацију појединих руских кругова против његове политике. Одлуку је, како тврди аустроугарски посланик, оставио Ристићевој вољи.¹²⁶³

Вођа либерала је на путу ван земље боравио месец дана. Његово бављење и деловање у Русији било је итекако запажено. Ристићево присуство централној свечаности обележавања хиљадугодишњице од смрт светог Методија, која је отпочела службом у Исакијевском храму у Петрограду, одмах је запало за око аустроугарској и немачкој дипломатији.¹²⁶⁴ На скупу који је након тога одржан, имао је част да говори први након уводне речи генерала Дурновоа, председника славенског удружења. У говору, који је према речима аустроугарског дипломате одржао на српском, истакао је симпатије за руски народ, те захвалио руском цару на подршци које је Русија пружила Србији.¹²⁶⁵ На свечаности су, поред највиших црквених

¹²⁶⁰ Г. Вуковић, *Мемоари II*, 259; С. Поповић, *нав. дело*, 345.

¹²⁶¹ М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 216.

¹²⁶² ННStA, PA XIX, Kt. 18, Кевенхилер Калнокију, Београд, 23. децембар 1884.

¹²⁶³ ННStA, PA XIX, Kt. 19, Кевенхилер Калнокију, 11. април 1885; М. Пироћанац, *Белешке*, 166.

¹²⁶⁴ ННStA, PA X, Kt. 85; Фолкенштајн Калнокију, Петроград, 22. април 1885; *Denkwürdigkeiten des Botschaftlers General von Schweinitz II*, Berlin, 1927, 302.

¹²⁶⁵ „Ако би имао на што да жалим у овоме свечаноме тренутку, то би било једино то, што нисам у стању да искажем моја чувства прекрасним руским говором, који би сви овде разумели. Но услед указане мени братске предусретљивости, ја сам се решио да искажем на своме матерњем језику, колико сам ја захвалан словенском општеству, што је оно мене почастовало позивом на учешће у овом великом словенском празновању, које има значај, веозаконске, народне и културне свечаности. Ја сам сретан, што сам добио прилику, да боље упознам величину Русије, јер ово дана увидео сам то, што би иначе, ја бадава тражио. Обично се држи, да је Русија велика само за то што у њој сунце не заилази. Но тако могу мислити они, који нису имали прилике да виде и оцене дубоки ентузијазам (одушевљење), који је овладао срцем и умом великога народа руског. С једне стране одушевљење к вери и народности, а с друге одушевљење к Цару. У томе по моме мишљењу, крије се тајне величине рускога народа и све дотле, докле то дубоко одушевљење остане у свој сили својој, оно ће бити велики братски нам народ руски источником непобедиве силе, источником славе и поноса, а нама, словенским народима на балканском

великодостојника, били присутни и највиши државни чиновници - Гирс, Жомини и Влангали.¹²⁶⁶ Српски посланик у Русији, Хорватовић, запазио је да је Ристић у Русији говорио у име целог српског народа, иако је отишао као приватно лице. Некадашњи намесник је у Русији дочекан и испраћен са пажњом која њему лично никада раније није била указана. Цар Александар III га је примио у свечану аудијенцију у Гачини. Штавише, ставио му је на располагање дворски воз који га је до Гачине довезао из Петрограда. Ристић је имао прилику и да се, поред наведених, сусретне и са низом значајаних личности, почев од Побједоносцева, Зиновјева, па до старих познаника попут Игњатијева и Черњајева.¹²⁶⁷

Срдчан пријем Ристића у Петрограду изазвао је велику буру у јавности, како у српској тако и у аустроугарској штампи. Краљ је пријем лидера либерала схватио као рукавицу бачену му у лице.¹²⁶⁸ Позив славенофилског удружења представљало је само параван иза кога је стајала званична политика Русије, која је тиме настојала да покаже да има јаке позиције у Србији. У Београду је након тога било потребно показати јавности да Ристић не ужива поверење владара у Србији. Начин је нађен у пензионисању. Да иронија буде већа указ о пензији је као свој први министарски акт имао да потпише Вукашин Петровић, који је именован за новог министра финансија. То је требало да представља двоструку победу владе. Ристићево пензионисање од стране његовог дојучерашњег блиског сарадника онемогућавало је њихову даљу сарадњу, док је нови министар финансија тим чином требало да исказе своју верност напредњацима и кабинету. Важан удео у том чину играо је Кевенхилер и аустроугарска дипломатија, која је пријем видела као демонстрацију руског утицаја. Као главни разлог пензионисања страним дипломатама су предочавани говори које је држао у Петрограду и Варшави, који су, како се тврди, били против владара и политике владе.¹²⁶⁹ Ристићево пензионисање изазвало је велику буру у јавности. Гарашанин, који је владару стално дошаптавао како је лидер либерала ништа друго него перфидна и продужена рука славенофилске политике, писао је Обреновићу: „Кажу да је то просто и чисто дело Аустрије и плету му [Ристићу – прим. Д. Р.] мученички венац од најбољег трња, које им је иза митрополита Михаила преостало. Изгледа да су се са хиљадугодишњицом Руси потпуно и без повратка предали прошлости и Св. Кирила и Св. Методија. Сад почињу спремати шта треба па да и удаљено потпомство могне славити једну хиљадугодишњицу за спомен нових словенских апостола митрополита Михаила и Јована Ристића. Двадесетпетогодишњице, које су ова два господина прославили, то су већ капаре, кое би се могле после 975 година лепо изравнати.“¹²⁷⁰

Према конфидентским извештајима, који су потврдили Влангали и Дурново, вођа либерала је током свог боравка пристао на детронизацију Милана Обреновића и довођење на власт Александра Обреновића, у чије име би се у регенству нашли митрополит Михаило, краљица Наталија и Ристић.¹²⁷¹ Несумњиво је да је разговора о томе било. То свакако није значило да је Ристић преузео званичну обавезу да ради у том правцу. У сваком случају, његово

полуострву, она ће бити храна за нашу безбедност и наше наде. Живио Цар, живела велика Русија.“, преносила је *Уставност* Ристићев говор на основу руског листа „Новја времја“ – *Уставност*, бр. 44, 16/28. април 1885.

¹²⁶⁶ ННStA, PA X, kt. 85; Фолкенштајн Калнокију, Петроград, 22. април 1885

¹²⁶⁷ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 272; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 185–186; Ристић је пред крај живота у одговору на писмо једног пријатеља, присетио позитивних утисака који је на њега имао пут „од колибе до царске палате“ у Русији 1885. године. АСАНУ, ЈР, XXXII–28, бр. 1.393.

¹²⁶⁸ Да се у Петрограду није радило о превеликом поверењу у Ристићево русофилство, показује и изјава цар Александра III који је за Ристића рекао да је „лажни руски партизан“. Л. В. Кузьмичева, *Фальшивый партизан русский. Йован Ристич и обретенне Сербией независимости*, 74.

¹²⁶⁹ Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 247; О тим говорима видети: *Уставност*, бр. 49, 28. април/ 10. мај 1885; Исто, бр. 51, 2/14 мај. 1885. Исто, бр. 55, 12/24. мај. 1885; Исто, бр. 56, 16/28. мај 1885.

¹²⁷⁰ АС, Заоставштина Милутина Гарашанина (даље: МГ), 844.

¹²⁷¹ М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 177, 221; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 272.

пензионисање изазвало је велику буру у српској јавности.¹²⁷² Како је Филип Христић приметио Чедомиљу Мијатовићу, Ристићево понашање у Русији, у тренутку у коме се сматрало да Петроград ради на томе да обори Обреновиће и доведе Карађорђевиће или Петровиће на србијански престо, наносило је велику штету Србији. Додао је да је његов некадашњи близак пријатељ спреман да верно служи и Петра Карађорђевића на власти, иако га је „немилосрдно прогонио“.¹²⁷³

Интересантно је да су и у Бечу и у Петрограду након евентуалне детронизације Милана Обреновића на власти видели Јована Ристића. Иако су радикали као борбенији елемент против краља и напредњака настојали да добију подршку званичне Русије, ипак би у евентуалном намесништву, Ристић као најiskusнији политички играч имао најважнију улогу. У случају да краљ Милан буде принуђен да напусти престо, Калноки је упозоравао да би на власт дошао Ристић са својим „русофилским миљеницима“.¹²⁷⁴ Аустроугарски министар спољних послова је то поновоио након уједињења Бугарске и Источне Румелије. Тада је тврдио да уколико се Обреновић не стави на чело српског националног покрета и избори надокнаду у Старој Србији, да би на власт онда дошао „Ристић са Карађорђевићем или ма којим другим пустоловом.“¹²⁷⁵ Лидер либерала је у том тренутку био ван власти нешто мање од пет година, те је многе полуге које су давале на значају његовом положају седамдесетих година изгубио. Ипак, опстајало је његово име и значај, који се огледао у државничком искуству. У готово свакој варијанти која је са собом доносила пад Милана Обреновића Ристић је виђен од стране две најзаинтересованије велике силе на Балкану, као и од оних унутрашњих фактора, као најлогичније и незаобилазно решење. Као искусан политички актер некадашњи намесник је настојао да држи све опције отвореним. Ни према коме се није обавезивао, а сви су опет невољно морали преко њега да раде да би остварили своје намере. Такође, ако је настојао да у опозицији буде схваћен озбиљно, морао је да покаже зубе. Како је Слободан Јовановић закључио, Ристић јесте био интригант, али не и завереник. Сматрао је да ће до краљеве оставке доћи услед тока догађаја, те није желио да има везане руке.¹²⁷⁶ Очигледно да је Ристићев статус у друштву и на европским дворовима и даље био довољно јак.

Проницљиви посматрач, Никола Крстић, запитао се да ли је Ристић отишао у Русију по специјалној мисији српског краља. Било је то питање које је копкало и Беч. Калноки је задужио аустроугарског дипломатског представника у Петрограду Фолкенштајна, готово месец дана након Ристићевог повратка у Србију, да се код Гирса распита о бављењу шефа либерала у Русији. Канцелар је изашао у сусрет аустроугарском дипломати, те му је саопштио резултате разговора. Нагласио је да се није радило ни о каквој званичној мисији, те да Ристић није преносио ставове своје владе, већ личне. Некадашњи председник српске владе је истицао да је

¹²⁷² ННStA, PA XIX, Kt. 19, Кевенхилер Калнокију, 18. мај 1885; М. Пироћанац, *Белешке*, 167; Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису; *Мемоари Вукашина Петровића*, 28–29; „По нашим законима, кад министри буду отпуштени (промена министарства), или кад из службеног узрока даду оставку, долазе на старо место с ког су узети, или на равно по плати. Ко таквих места не би било, ставаљају се на расположење с пуном платом, а имају право да траже пензију. Овако наређује члан 37. Закона о чиновницима. Да је барем овај законски пропис наведен приликом пензионисања Ристићева! Али не, он се ставља у пензију у интересу државне службе!! И ко да потпише указ о пензији? Вукашин, ког је Ристић од ништа направио човеком. Дал је 1869, 1870. и 1871. године могао ко и помислити да ће се овако поступати са онда премоћним чланом Намесништва? Шта више, да чи је и 1876. и 1877. и 1878 могло коме доћи на памет да ће у интересу државне службе стављен бити у пензију силни за онда министар, који је зурео н се да објави рат Турској и који је био глава министарству под којим Србија доби независност и проширење!“ Н. Крстић, *Јавни живот III*, 174–175.

¹²⁷³ Д. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић*, 289.

¹²⁷⁴ Цитирано према Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 259.

¹²⁷⁵ Цитирано према В. Вучковић, *Дипломатска историја Српско-бугарског рата (1885–1886)*, Београд, 1956, 20.

¹²⁷⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 326.

након састанка три цара у Скијерневици септембра 1884 одржање status quo-a у Европи и на Балкану у примарном интересу Србије. Изразио је бојазан од избијања руско-енглеског рата, који би захватио и Балкан, те да би то упутило Беч у продор ка Солуну.¹²⁷⁷ Нагласио је да многи у Србији, међу којима и сам краљ Милан, рат и компликацију стања просто прижељкују. Гирс је саопштио Фолкештајну да је Ристића „умирио“ речима да до рата највероватније неће доћи, а и у случају да се то деси, да неће захватити Балкан. Пре и после Скијерневице је назначено да о продору Аустро–Угарске ка Солуну не може бити речи, те да Србија не мора да брине. Поред тога, Ристић је, како сам тврди, по задужењу краља Милана, питао руског канцелара да ли је могуће доћи до договора у црквеном питању и судбини митрополита Михаила. Руски канцелар је одговорио да се ради о веома осетљивом проблему. Ристић је на крају разговора саопштио Гирсу да му се у истом духу изразио и цар Александар III.

Сасвим је сигурно да Гирс Фолкештајну није саопштио до танчина разговор са Ристићем, али не треба сумњати у тачност одређених информација. Упада у очи то да је шеф либерала настојао да упозори у Петрограду да је краљ Милан тај који жељно очекује европски заплет, али, такође, да је српски владар Ристићу дао одређени задатак у Русији. Ако су до Обреновића дошли гласови који су били у духу првог дела разговора са Гирсом, онда је јасно зашто је кроз пензионисање владар тражио отклон од деловања свог некадашњег првог министра, како у земљи, тако у очима Беча и Петрограда. Гирс је на крају навео, да не може да преузме на себе одговорност за оно што је Ристић вероватно пренео својим страначким саборцима, те да не може да каже да вођа либерала није „преварант“. Иако је таква квалификација сразмерна оним који је Ристић добијао од руског државног врха седамдесетих година, треба имати на уму да је она, том приликом, саопштена аустроугарском дипломати, што је вероватно имало за циљ и да умањи утисак произведен борављењем некадашњег српског намесника у Русији. Остаје чињеница да су и руски цар и канцелар примили Ристића, у својству лидера опозиционе странке, те да су са њим говорили о спољној политици.¹²⁷⁸

Ристићеви страхови о спољнополитичким заплетима 1885. нису били без основа. Заоштравање британско-руских односа довело је до „Авганистанске кризе“ у Средњој Азији. Ситуација ништа мање није била компликована на Балкану. Иако је само три године раније писао Николи Јовановићу Американцу да нема решавања српског питања без европског заплета, судећи по разговору са Гирсом, сматрао је да је исти 1885. по Србију дошао прерано. Ристић је веома добро учовао да спољнополитички показатељи прете да наруше стање које је успостављено у Берлину 1878. године. Стога није немогуће да је Ристићева претња у Петрограду амбицијом краља Милана да се упусти у решавање балканских питања уз помоћ Беча, који намерава поход ка Солуну, посредно имало за циљ да упозори Петроград да не чини исхитрене кораке у Бугарској.

Тројецарски савез, из 1881. предвиђао је анексију Босне и Херцеговине од стране Двојне монархије, кад год она то нађе за потребно. Такође, у истом документу стајало је да се силе неће противити уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије када то питање буде дошло „силом прилика“ на дневни ред, што је требало да иде у прилог интересима Русије.¹²⁷⁹ Потписивање Тројног сюза био један од мотива да српски владар пристане на потписивање Тајног уговора 1881. са Бечом. Са Аустро–Угарском у Босни, те Русијом која стоји иза Бугарске, доводио се у питање будући опстанак Србије. Националне аспирације су зато биле окренуте превасходно према Старој Србији. Како је 1878. Русија Повардарје намењивала Бугарима, краљ Милан је сматрао да се до њега може доћи само уз помоћ Беча. Кевенхилер је запазио да се код

¹²⁷⁷ Бојазан од договора царева у Скијерневици могао је да се прочита и на страницама *Уставности*, бр. 29, 10/22. март 1885; *Исто*, бр. 30, 12/24. март 1885; *Исто*, бр. 35, 24. март/7. април 1885.

¹²⁷⁸ ННStA, PA X, kt. 85, Фолкештајн Калнокију, 18. јун 1885. и 19. јун 1885.

¹²⁷⁹ *Balkanski ugovorni odnosi I*, 175–177.

српског владара посебна бојазан за српско национално питање појавило након састанка трију царева у Скијерневици, јер је сматрао да су се Двојна монархија и Русија споразумели око Босне и Херцеговине и Бугара.¹²⁸⁰ Судаћи по разговору са Гирсом, ни Ристић се ништа мање није плашио одлука са наведеног састанка. Уједињење Бугарске било је само питање тренутка, и оно се константно назирало још од 1880. године. До њега је дошло „Пловдивским превратом“ 6. септембра 1885. године.

Унификацијом Бугарске озбиљно је нарушавана равнотежа у корист других која је између Београда и Софије успостављена у Берлину 1878. године. Бугарска је са знатно већом територијом и са више становника била у прилици да се домогне Старе Србије и Македоније, тачније оних предела који су још увек чинили део Османског царства, а били насељени и српским живљем. Притом треба имати у виду, да су односи Београда и Софије и пре „Пловдивског преврата“ били оптерећени емигрантским и питањем Брегова. Нарушавање равнотеже на Балкану и кршење Берлинског уговора кроз уједињење Бугарске, из визуре званичног Београда захтевало је одговор. Краљ Милан је јасно увидео да су српски интереси угрожени, те је дошло до мобилизације и сазива Народне скупштине. На истој је тражено да се врати пређашње стање у сагласности са Берлинским уговором или да се Србији доделе територијалне компензације. До тога није дошло. Српска војска прешла је границу са Бугарском 14. новембра 1885. године. Ратне операције вођене су лоше. Кључни тренутак представљала је Сливничка битка (17–19. новембра), која се завршила поразом српске војске и њеним повлачењем. Бугари су веома брзо заузели Пирот, а на примирје је бугарска страна пристала тек након претњи аустроугарске дипломатије.¹²⁸¹

Ристић је у *Новој уставности*, гласилу либерала, одмах након Пловдивског преврата објавио текст, који се узима као његов став о даљим спољнополитичким корацима Београда. „Опијени лаким ослобођењем, Бугари не знају за слободу, која се добива када се у крваву реку заплива; они су видели крв, али то је била крв руска и српска; своју слободу нису својом крвљу запечтили. Ако би још успели и до сједињења свога да дођу олако, они се на своме заносу не би умели зауставити: њихов би пут водио одмах у Македонију“, писао је Ристић. Јасно је било некадашњем првом министру да уједињење Бугарске и Источне Румелије итекако нарушава равнотежу снага на Балкану, те да то неминовно води до будућих проблема у Источном питању. Одговорност за такво стање пребацивао је на велике силе. Иако, како тврди, балкански хришћани немају начелно ништа против уједињења Бугарске и Источне Румелије, отварање тог питања вуче са собом отварање и босанског. То повратно изазива потребу да се Србији додели надакада у Старој Србији и Македонији, а Грчкој у Епиру и Тесалији, те Црној Гори у Арбанији. Сматрало се да у том случају ни Румунија неће бити неми посматрач ситуације. „Све и да не би ове балканске државе устале да се обезбеђују од претежност бугарског елемента, овај би их сам изазвао“, стајало је у тексту. Сматрао је да су унификацијом Бугарске не само угрожене српске претензије у Старој Србији, већ и њена територија кроз „до Мораве“. „Паралисање“ уједињења била је обавеза Турске. Уколико би ова то одбила да учини, онда је Србија дужна да избори надакаду. Из тога је извучено да је Ристићева замисао да би у рат требало ићи на Турску. Са истим циљем, да се дође да компензације за Србију, је краљ Милан кренуо на Бугарску. И Ристић, поред тога што са резервом треба прихватити став који је изнет у штампи, је разумео да Берлински уговор није био нарушен у Цариграду него од стране званичне Софије.¹²⁸² Званични орган либерала је приликом прогласа о рату истакао жаљење што није дошло до мирног

¹²⁸⁰ ННStA, PA I, Kt. 456, Кевенхилеров мемморандум 4. јун 1885; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 203–218.

¹²⁸¹ О Српско-бугарском рату из 1885. године, опширније: М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 253–313.

¹²⁸² АСАНУ, ЈР, XXXII–26, бр. 1.313; *Уставност*, бр. 104, 10/22. септембар 1885; В. Вучковић, *Дипломатска историја Српско-бугарског рата*, 23; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 277–278.

разређења кризе, али је поздравио и дао подршку кораку српског владара.¹²⁸³ Штавише, у Бечу су сматрали да је гледиште краља Милана на Бугарску усађено од стране Ристића, који је 1879. године истицао да Србија никако не би смела да допусти уједињење Бугарске и Источне Румелије.¹²⁸⁴

Понижавајући резултат ратног сукоба осетио се у земљи. Незадовољство је било огромно. Обесхрабрен, краљ Милан је био спреман на абдикацију, али су га у том чину, спречили Гарашанин, краљица Наталија и Беч.¹²⁸⁵ Поставило се питање шта и како даље. Примирје је и даље стајало на снази. Још увек је питање односа са Бугарском било отворено, као и држање великих сила према истом. Стога су припреме за нови рат са старим противником обављане у тајности. Поред тога, владару је било важно да за будући скори сукоб придобије што ширу подршку, обзиром да је његов престо био додатно пољуљан након ратних операција. Требало је сазнати гледишта либерала и напредњака који нису били у влади. Стога је краљици и Гарашанину наложио да иста испитају. Обично се у историографији узима да је до зближавања Ристића и Пироћанца дошло њиховом међусобном иницијативом, што није тачно. Заправо, краљица Наталија је на основу претходно наведеног захтева краља наговестила Пироћанцу да ће лидери напредњака и либерала бити позвани на двор.¹²⁸⁶ Испитивањем њиховог држања краљ је намеравао или да ојача владу Милутина Гарашанина, Ристићем и Пироћанцем, Новаковићем и Милојковићем, или да обезбеди њихову сагласност за даље политичке кораке.¹²⁸⁷

До првог састанка, пређашњих великих опонената, Ристића и Пироћанца, дошло је у кући архимандрита Нићифора Дучића. Двојица страначких лидера договорили су се да треба учинити све да се спречи анархија, те да се онемогући страно мешање. Усагласили су се да је рат значајно умањио престиж Србије, али да би га „понижавајући мир“ докосурио. Неколико дана потом, 25. децембра 1885. на позив краљице поменута двојица, уз Стојана Новаковића и Радивоја Милојковића, нашли су се у двору. Краљ се налазио у Нишу. Председник владе, Милутин Гарашанин саопштио је присутнима стање ствари. Од њих је тражено да одговоре на три питања. Прво се тичало даљег правца Србије у балканској кризи, друго правца за превазилажење унутрашње кризе, док се последње односило на питање о краљевој оставци. Требало је одговоре дати написмено у форми меморандума. У наредних неколико дана Ристић, Пироћанац, Милојковић и Новаковић су се два пута састали. Прво у Ристићевој, потом и Пироћанчевој кући. Ристић и Новаковић направили су два концепта одговора, која су потом усаглашена и дата напредњаку на коначну редакцију. Одлучено је да се на последње питање, које је било везано за краљеву абдикацију не даје одговор. Милојковић, као искусни полицајац, није желео да потпише писани документ, који би као „тапија од главе“ у доцнијим временима и околностима могао бити злоупотребљен. Са таквим гледиштем, сложили су се и остали, те је решено да се краљу усмено саопшти одговор на то питање.¹²⁸⁸

¹²⁸³ „Нама би милије било да браћа Бугари нису ове заплете ни изазвали, а када су их већ по несрећи и лакоумности својој изазвали, наме би за цело било још милије, да је улога одпора коме другом суседу у део запала. Али кад је судбина тако хтеле, да морамо ми овај немιο затадак извршити, онда га ми морамо извршити начином, који ће нашој суседној браћи улили респекта и навикнути их на *дужности правога братства и доброга суседства*.“ Уставност, бр. 126, 7/19. новембар 1885.

¹²⁸⁴ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926. Књига прва*, Београд, 1990, 472.

¹²⁸⁵ Опширније о намери краља Милана да абдицира и стању у којем се налазио тих дана, види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 315–322.

¹²⁸⁶ Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 177; Пироћанац и Новаковић су и 1884. разматрали могућност да на своју страну покушају да привуку Ристића. Како је писао први, за лидера либерала су се везивале све комбинације о промени кабинета, а исти има ауторитет да држи скупштину мирном. АС, МГ, 806.

¹²⁸⁷ М. Пироћанац, *Белешке*, 188; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 304; В. Вучковић, *Дипломатска историја Српско-бугарског рата*, 73.

¹²⁸⁸ М. Пироћанац, *Белешке*, 188, 193, 207, 208–209; С. Новковић, *Радови мемоарског карактера*, прир. М. Војводић, Београд, 2007, 178–182.

У ед-мемоару назначена је потреба да Србија закључи „частан мир“ који не би носио никакве даље материјалне жртве. Била је опасна илузија, како је стајало у документу, да се продужава примирје у ишчекивању некаквих европских заплета. Потреба за ратом нестала је оног тренутка кад је бугарска војска напустила Пирот и границе Србије. Иако је као могућност остављено да се поведе војни сукоб да би се „повратили углед своме оружју“, одмах је назначено да такав корак не би наишао на одобравање сила. Саветовано је поправљање односа са оним државама са којима су они били нарушени, што је била алузија на Русију. У унутрашњој политици, као решење сматрано је „предати историји прелазни устав од 1869“, и доношење новог.¹²⁸⁹

Четворица политичара нашла су се на састанку код краља 6. јануара 1886. године. Краљ Милан је изложио тадашњу замршену спољнополитичку ситуацију. Истакао је да бугарска страна није спремна да се поново упуштају у ратна дејства, што је Србији, како је саопштено, оставило простор да мало поправи свој престиж приликом мировних преговора. Обреновић је након тога прешао на унутрашње стање. Настојао је да покаже да између либерала и напредњака постоје разлике у назорима, посебно у погледу Устава из 1869. и захтева напредњака да се уведу два парламентарна дома, са чим се либерали нису слагали раније. Међутим, присутни, по Пироћанчевима речима, су се држали сложено. У сваком случају, краљ није рекао ни да пристаје, нити да не пристаје на њихова гледишта. Последњи део аудијенције тицао се краљеве абдикације. И Ристић и Пироћанац су знали да је краљ одустао од тог корака још раније, те су сматрали да их владар на тај начин тестира. Краљу је одговорено да је то његово лично питање. Додали су да је рат оставио доста огорчења у народу, али да преко својих министара може да сазна какво је расположење у земљи, те да ли је абдикација нужан корак. Додали су да су у интересу одржања континуитета на престолу „предложили нови пут у владавини“, што се односило на уставну реформу.¹²⁹⁰

Персијани је саопштио Ристићу да је његово споразумевање са Пироћанцем оставило „тужан утисак“ у Русији. Лидер либерала је одговорио да када су у питању државни послови не треба бежати ни од вештачких коалиција. Споразумевање лидера странака није довело до савеза либерала и напредњака. Иако су договорно радили, неповерење је итекако било присутно.¹²⁹¹ Пироћанац је веровао да је Ристић био искрен у својим намерама, али се са тим није у потпуности слагао Новаковић. Такође, иако је номинално Пироћанац био председник странке, напредњаци су заправо ишли за Гарашанином, што се показало на партијском састанку неколико дана након пријема код краља. Са друге стране, Ристић је Персијанију говорио да је којим случајем био позван да са Пироћанцем састави владу, да на то не би пристао, па ни да прими остале напредњаке као министре.¹²⁹² Новаковић је, касније, дао оцену која се може узети као оправдана: „Ако узмемо да упоредимо рачун М. С. Пироћанца и Ј. Ристића, могло се напред знати да ће М. С. Пироћанац остати изолован, а Ј. Ристићу да неће у овоме послу следовати Либерална Странка. Чак се могло помислити да јој он неће ни сам искрено саветовати да га следује. Али је Ј. Ристић из ове акције опет имао једну чисту добит. Он је искакао на више као човек којег траже и најжећи његови политички противници и без којег се у државним тежбама не може. У оно време њему ништа друго није ни требало, и то је он врло добро учинио.“¹²⁹³

¹²⁸⁹ АСАНУ, ЈР, XXXII–22, бр. 1.198; М. Пироћанац, *Белешке*, 214–217; С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 182–186.

¹²⁹⁰ М. Пироћанац, *Белешке*, 221–225.

¹²⁹¹ Вероватно један од најрепрезентативнијих примера сујете међу тадашњом политичком елитом представља сукоб Пироћанца и Милојковића у чијој ће се кући обавити други састанак. Милојковић није пристао да дође код Пироћанца и своје незадовољство и разлоге саопштио је у писму. Исто, 210–211.

¹²⁹² Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 304–305.

¹²⁹³ С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 189.

Контакти и међусобна обавештавања Ристића и Пироћанца потрајали су још током фебруара и почетком марта 1886. године. Међутим, после неког времена показало се да та сарадња неће уродити плодом. Краљ је имао и резервни план. На самом почетку 1886. дошло је до помиловања радикалских првака, који су због Тимочке буне били у затвору. На слободи су се нашли Пера Тодоровића, Паја Михаиловић, Раша Милошевић и Коста Таушановић. Помиловање се није односило на оне радикале који су се налазили у емиграцији. Краљ је настојао да кроз договор са Тодоровићем приволи радикале на сарадњу са Гарашаниновом владом. Међутим, и поред Тодоровићевог залагања такав предлог био је одбијен на страначком скупу фебруара 1886. у Нишу. Једини резултат краљеве иницијативе било је то да је поменути радикалски првак био искомпромитован у очима чланова странке. У међувремену, дошло је до потписивања мира између Србије и Бугарске 3. марта 1886. у Букурешту.¹²⁹⁴

Са потписивањем мира којим је окончан неуспешан рат са Бугарском, притом без успеха у придобијању дела радикала предвођених Тодоровићем на своју страну, влада Милутина Гарашанина је стајала на стакленим ногама те је понудила оставку. Краљ Милан није имао превише опција на располагању. Преостало му је да се обрати Ристићу и либералима да саставе владу, што је учинио 31. марта. Деловало је да је шеф либерала „човек тренутка“ и „господар ситуације“.¹²⁹⁵ Међутим, то није ишло тако једноставно. Тродневни преговори између владара и либерала били су мукотрпни. Већ приликом позива либерали су изашли са листом министара. Место првог министра и реосор спољних послова био је намењен Ристићу. Милојковић је предвиђен за министра унутрашњих дела, Авакумовић правде, Владимир Јовановић финансија, Васиљевић просвете, Димитрије Стојановић грађевина, док је Стојан Бошковић предвиђен за министра привреде.¹²⁹⁶ Највећи проблем у преговорима представљао је избор министра војног. Краљ није желео Саву Грујића, обзиром да је исти почео да нагиње радикалима, а још мање је пристајао на Белимарковића. Владар и Ристић сложили су се да министар војни буде Јован Мишковић.¹²⁹⁷ Либерали су инсистирали да се уведу мере штедње. Са друге стране, краљеви услови били су да наименовања у војсци буду резултат договора њега и министра војног и да не буду претресана на Министарском савету, те да влада унапред обећа да ће за војни буџет ставити на располагање четрнаест милиона динара, о чему се претходно договорио са Мишковићем. Последње никако није било Ристићу по вољи. На састанку је речено да влада не може „дати реч“, већ да ће се на томе радити „по могућству“.¹²⁹⁸ Краљу се није свиђало ни што је у преговорим једно од питања које је покретано и повратак збаченог митрополита Михаила. Након што су се тродневни преговори завршили већ наредног дана изашао је указ да је нову, реконструисану владу, саставио Милутин Гарашанин. Народна скупштина је поново распуштена, а нови избори били су заказани за 8. мај 1886. године.¹²⁹⁹

Радило се о маневру краља Милана. Он је и даље настојао да приволи Гарашанина да остане на челу владе, коме није импоновала могућност да Ристић састави нови кабинет. Са друге стране, либерали самостално нису у земљи били ништа јачи него напредњаци. Такође, Обреновић је овим поступком одвојио Ристића од Пироћанца и Новаковића и онемогућио њихову даљу сарадњу.¹³⁰⁰ Пироћанац је забележио да је у читавој ситуацији Ристић испео

¹²⁹⁴ Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд, 1983, 129–131; *Balkanski ugovorni odnosi I*, 198–199.

¹²⁹⁵ С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 192; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 187

¹²⁹⁶ Ј. Мишковић, *Дневник*, у рукопису; Стојан Бошковић и Владимир Јовановић пристали су на уђу у владу, али су пре тога инсистирали да буду постављени за државне саветнике. Према писму Милојковића Ристићу, Бошковић је одабран, да би се олакшао додир са радикалима. АСАНУ, ЈР, XXXII–22, бр. 1.202.

¹²⁹⁷ Исто, бр. 1.203; РОНБС, П/510/1, *Успомене Саве Грујића*; Ј. Мишковић, *Дневник*, у рукопису.

¹²⁹⁸ Исто.

¹²⁹⁹ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 225; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 292–294.

¹³⁰⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 335–336.

„политички необразован“ и да је преценио себе.¹³⁰¹ Опет, читава прича о могућем повратку либерала и Ристића на власт усталасала је духове у земљи и иностранству. У јавности је владало уверење да је само лидер либерала спреман да пред владаром изађе са својим условима и карактерно. Крстић је приметио да је за разлику од других политичара којима је Обреновић састављао кабинете, некадашњи намесник „једини који сам подноси краљу листу својих колега“.¹³⁰² За разлику од Петрограда, у Бечу још увек нису били спремни да пристану на либерале. Персијани је саопштио Ристићу да је руска влада сагласна да он формира владу. Ристић се захвалио на подршци. Чак је и српски краљ истицао да је позивање лидера либерала начин да се одобровољи званични Петроград. Ипак, да није било потпуног поверења показује и то што је на маргинама Персијанијевог извештаја цар забележио за Ристића: „Посматрајте како он оправдава то поверење.“¹³⁰³ У сваком случају, преговори око састављања владе са краљем марта 1886. вођу либерала су поново избацили у први план. Како је немачки посланик Бреј писао Берлину, деловало је да је „куцнуо час“ да се Ристић поново врати на чело владе. Бреј је додао је да то није противно интересима Немачке, јер шеф либерала нуди унутра ред и стабилност, а споља мир.¹³⁰⁴ Ристић је поново, као нешто више од деценије раније, постојао неко, како је Калај тада писао, ко је могао да „спречи анархију“.

Ипак, ствари између Ристића и српског владара 1886. нису ишле у најбољем смеру. Ристићевој таштини свакако није годио начин на који га је владар „изиграо“ приликом састављања кабинета. Краљ Милан је био задовољан својим политичким маневром. Вођи либерала је искуство из марта показало да не може у потпуности да се ослони на круну. Лишени веће подршке у земљи, либерали су били инфериорни у односу на владара. Стога је Ристић, приступио политичком кораку који је његов положај додатно ојачао. Одмах након неуспеха у формирању владе упустио се у преговоре са радикалима. Веома брзо, тачније на Цвети, 18. априла 1886, либерали и радикали су потписали споразум.

У потписаном савезу није било речи само о изборном споразуму, већ се радило и о заједничком изборном програму. Стране су се обавезале да ће радити у сагласности, те да неће улазити у владу једна без друге. Како је наглашено у *Новој уставности*, у чланку који је бранио потписано, споразум између поменутих странака се до две-три године пре тога чинио као „невероватан, а раније још и немогућан“. Наглашено је да је до зближења две странке у „једној општој народној струји“ дошло услед тока догађаја. Мислило се на неуспешни Српско-бугарски рат, али и на одбијање краља да прихвати ед-мемоар из децембра 1885. године. Наглашено је да се не ради ни о каквом „претапању“ једне странке у другу, савезу или фузији. Циљ је био да се стане на пут оној политици која је довела до Сливнице. Документ је предвиђао поправљање спољних односа тамо где су нарушени, тачније са Русијом, те уставну реформу, чему је посвећено највише пажње. Због својих присталица, страначке вође које су потписале савез, по седамнаесторица са обе стране, морале су да воде рачуна о програмима својих странака. У документу је стајало да су се стране обавезале да раде на томе да се остваре оне идеје које су „једнаке или сличне, остављајући за доцније извршење оно у чему би се оне разликовале“.¹³⁰⁵

И поред тога што се тежило налажењу међусобних заједничких програмских тачака, либерали и радикали су били спремни на извесне компромисе. Чини се да су радикали били склонији попуштањима. Они ради савеза са либералима пристајали су на оне исте ставке које су

¹³⁰¹ М. Пироћанац, *Белешке*, 276–277.

¹³⁰² Н. Крстић, *Јавни живот III*, 317.

¹³⁰³ Цитат према Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 310.

¹³⁰⁴ АСАНУ, ИЗ, бр. 7.939, Исписи из берлинског Министарства спољних послова, Бреј Бизмарку, Београд, 14. април, 1886. године.

¹³⁰⁵ Један либерал, *Савез између либерала и радикала (Прештампано из Нове Уставности)*, Београд, 1886; *Програми и статуту*, 153.

одбили када је Пера Годоровић нудио договор са напредњацима.¹³⁰⁶ Ристић је начелно пристајао на уставну реформу и њу истицао као нужну. Споразум се дотицао права законодавне иницијативе, која су додељена владару и Скупштини, министарске одговорности, слободе избора, независности судства и грађанских слобода. У неким тачкама остављан је простор за накнадна тумачења. Примера ради, Ристић је истицао тежњу да се уставном реформом у народном представништву нађе више „умне и моралне снаге“ него раније. То је унето и у споразум, на шта су радикали пристајали иако нису јасно дефинисани начини како би се до тога дошло. Слично је било и са општинском самоуправом, тачком која је чинила један од камена темељаца радикалског програма. Она је прихваћена у начелу, али је наведено да ће иста стајати „под извесном државном контролом“.¹³⁰⁷

Мотиве који су Ристића и остале либерале определили на споразум са радикалима након неуспешних преговора са владаром није тешко утврдити. Персијани, је истицао да је савез настао највише захваљујући иницијативи и прегнућу лидера либерала. Исти је нагласио да је Ристић имао намеру да се руководи Радикалном странком као својом.¹³⁰⁸ Овим договором Ристић је постао не само шеф либерала, већ је виђен и као „вођа опозиције“. Важно је питање колико су радикали искрено приступили споразуму. Договор пре свега дело београдских радикала. Чини се њихове присталице у унутрашњости нису искрено прихватиле савез. Пашић је из емиграције подржао споразум. Радикали су увидели да краљ Милан неће пристати да им повери да самостално саставе кабинет. Либерали, као и напредњаци, су у радикалима и даље гледали „букаче“ који нису били способни да управљају државом. Ако је Ристић настојао да се ојача радикалима, исти су настојали да њега искористе као одскочну даску, те да покушају да придобију поверење владара и уопште да покажу да су способни за државну управу, како народу тако и страном дипломатији.

Брзина којом је постигнут договор са радикалима показује да је Ристић много очекивао од избора у мају 1886. године. Ипак, они нису прошли како је очекивао. Да ствар буде компликованија, нису прошли ни по вољи владе. Напредњаци су добили четрдесет и два посланика, радикали два мање, а либерали тридесет и четири. Владар је искористио своје уставно право и за вирилне посланике поставио људе који су били уз владу. На тај начин је кабинет Милутина Гарашанина имао незнатну већину.¹³⁰⁹ Танка већина режима у народном представништву није гарантовала стабилну политичку ситуацију у земљи. Ристић се још није предавао и није одустајао од састаљања владе. Међутим, текст о споразуму са радикалима у *Новој уставности* краљ је искористио да оптужи Ристића за индискрецију у погледу ед-мемоара са Пироћанцем, те претњу да ће објавити писмо у коме стоји Ристићева сагласност да се Штатсбану преда градња железнице.¹³¹⁰ Управом, у том периоду, како је већ наведено, од краља су потекле гласине да Ристић шурује са Црногорцима и ради на довођењу Петровића на србијански престо. Те године је заиста постојао план о упаду црногорских чета у Србију.¹³¹¹ Шеф либерала и Милојковић покушали су да добију аудијенцију код краља. Српски владар је то одбио. Преко маршала Двора, Стевана Пантовића, поручио му је немогуће примити их све док му исти не пруже јасне и необориве доказе да неко од њих двојице није писао текст у *Новој*

¹³⁰⁶ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 277–278.

¹³⁰⁷ *Програми и статуту*, 153–155.

¹³⁰⁸ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 313.

¹³⁰⁹ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 278

¹³¹⁰ *Нова уставност*, бр. 20, 1/13. јун 1886; М. Пироћанац, *Белешке*, 290–291, 293, 298.

¹³¹¹ Пашић је био крајње резервисан када је у питању Ристићево држање у случају успеха. Радикали у Србији су га уверавали да је само Белимарковић вољан да ради у том смеру од оних који су убрајани у либерале. Пашић је сматрао је да Персијани у Русији даје Ристићу више на значају него како ствари стоје у реалности. Н. П. Пашић, *Писма, чланци и говори*. 230, 265.

уставности.¹³¹² Истовремено је изашла вест у *Виделу* да је одбијена аудијенција Ристића и Милојковића од стране краља. То је имало и посредан циљ да посеје још веће неповерење између либерала и радикала. Пироћанац је поводом тога приметио: „Са изјавом краљевом и са одбијеном молбом за аудијенцију Ристић је стављен у положај њему незгодан, да не може једним око да намигује – на опозицију да што јаче напада, а другим да чкиљи на двор и пази да ли је већ довољно урађено да се краљ импресионише, те да Ристића као избавиоца себи позове.“¹³¹³

Влада Милутина Гарашанина је прегурала још једну кризу, али је и даље била на стакленим ногама. Лето 1886, Ристић је типично за њега провео у једној од европских бања. Те године одлучио се за Рајхенау. Почетком септембра на пут је пошао и Обреновић. Његова дестинација био је Глајхенберг. Некадашњи намесник упитио је српском краљу писмо у коме се пожалио на третман који је последњих година уживао код њега. Текст овог писма, као репрезентативног за однос Обреновића и Ристића, истакли су још Живановић и Мекензи. Већ на самом почетку Ристић је нагласио да се владару никада пре тога није обратио због личних разлога, али да је у том тренутку то потребно јер „не постоје свуда правилни погледи на мене и мој правац“. Настојао је да објасни начелне погледе, те средства са којима се служио да иста оствари. Ристић се пожалио како краљ у последње време све чешће устаје против њега, да је два пута од како је Обреновић постао пунолетан стављен у пензију, те да му је влада узела све оно „што ми је у границама свог права, одузети могла“. Тврдио је да индискреције није било, јер је уставна реформа која се помињала у ед-мемоару већ била јавна ствар. Да није индискретан, већ да ужива углед „сигурна човека“, Ристић је Обреновића подсетио да га је овај марта 1886. упутио у „важне преговоре, које сте тада водили са једном великом силом; посветили сте ме у своје личне, па и у породичне прилике и одношаје, за које сте ми извесне услуге тражили“. Додао је у писму да му је Обреновић том приликом саопштио: „Ја се не обраћам ни на државника, ни на шефа партије, него на Ристића, који је дошао у Париз и довео ме је као дете на престо.“ Ништа, од тога, како Ристић саопштава, није доспело у јавност. Нагласио је да се осећа увећеним, али да страсти никада њиме нису надвладавале. На крају је закључио да је он као „грађанин“ од свих државника најчешће добијао ударце од краља, али да их је подносио са „необичним стрпљењем“. Лидер либерала је у истом писму истакао да му није у интересу да се мења династија, још мање да „ломи копља“ са српским владаром, али да не може против својих убеђења.¹³¹⁴

Коалициона влада са радикалима

Влада Милутина Гарашанина опстајала је на власти још годину дана након избора из 1886. године. Незадовољство у земљи, додатно појачано након пораза у рату, није ишло у прилог кабинету, као ни владару, који није напуштао мисао о абдикацији. Да ствари постану компликованије, ни Двор више није био јединствен. Краљица Наталија средином осамдесетих година је све јасније означавана као активан политички актер, док ју је супруг све више сумњичио да жели да се окористи његовом оставком. То је неминовно водило у сукоб међу

¹³¹² АСАНУ, XXXII–22, бр. 1.204.

¹³¹³ М. Пироћанац, *Белешке*, 298.

¹³¹⁴ АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 1.371; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*,

краљевским брачним паром. Абдикација краља Милана Обреновића 1887. постајала је све очекиванија, а краљичине амбиције за местом у Намесништву њиховог сина Александру, све очигледније. Почетком те године односи између краља и краљице нагло су се погоршали. Краљ Милан је предложио раздвојен живот, уз то да се њихов син школује у иностранству. То је био део њиховог потписаног споазума 18. априла 1887, након чега је краљица Наталија отпутовала у Русију, на Крим. Председник Министарског савета је постепено у спору све више почео да нагиње краљичиној страни. Био је то један од главних разлога Гарашаниновог пада почетком јуна 1887. године са власти.¹³¹⁵

На основу савета аустроугарског посланика Ладислауса Хенгелмилера краљ Милан се прво обратио Николи Христићу за састављање нове владе. Међутим, такав кабинет не би био у бољој позицији од претходног. Владар није имао куда. Није више било маневарског простора да се заобиђе Ристић, те је исти био једини логичан и могући избор. Решен на абдикацију, краљ је представнику Двојне монархије објашњавао да је позивање Ристића једини начин да обезбеди круну свом сину. До састанка краља и вође либерала дошло је средином маја у кући руског посланика Персијанија. Како је Хенгелмилер обавештавао Калнокија, договарање је почело у десет часова увече а било је завршено у два ујутру.¹³¹⁶ Краљ је Ристићу понудио да састави нови кабинет само од либерала. Некадашњи намесник је такву понуду одбио.¹³¹⁷ Није желео да понови грешку коју је починио годину дана пре тога, те је саопштио да је нови кабинет могући само уз радикале. Обреновић га је замолио да барем у нови кабинет не уводи дојучерашње „робијаше“. Потом је краљ изложио своје услове. Инсистирао је да буде начисто да ли је Ристић спреман да гарантује испуњење оних основа који су наведени у споразуму краља и краљице 18. априла. 1887. године. Лидер либерала је истакао да престолонаследик треба превасходно да се образује у Србији, а по потреби и на страни. Сходно томе, прихватио је тек делимично краљев предлог. У погледу наведеног споразума дао је своју сагласност, али и истакао да се на краљицу може утицати „уверавањем“, а не „силом“.¹³¹⁸ Као и двадесет година пре тога Ристић је изашао у први план јер је у брачном спору држао страну владара, за разлику од старијег и млађег Гарашанина. Ристић је од брачног спора имао чист политички профит. Ако до помирења није могло да дође, сврставање уз владара био је оправдан и исправан политички потез.

Потом је Ристић изложио свој програм од неколико тачака. Први се тичао поправљања односа са Русијом, што је са собом повлачило питање митрополита Михаила. Краљ се у начелу са тим сложио, с тим што је инсистирао да се рашавање питања судбине митрополита одложи до августа те године. Ристић је истицао нужност очувања добрих односа са Двојном монархијом, као и са осталим суседима, Турском, Бугарском и Румунијом, са којима би требало закључити трговинске уговоре. Предвиђено је пуштање у оптицај пруге Ниш–Солун, те јачање државних финансија, али без даљег задуживања. Важна тачка била је сазивање Велике народне скупштине ради доношења новог устава. Нови највиши законодавни акт требало је донети у циљу обезбеђивања већег учешћа народне скупштине у власти и осигуравања вишег степена личне и имовинске сигурности. Према Ристићевим речима, уставне промене је требало извршити у духу умерености и без нарушавања владарских прерогатива. Девиза програма коју је Ристић поднео гласила је: „Мир с поља, мир унутра, мир у цркви“.¹³¹⁹

¹³¹⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 362–380; Г. Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, 164.

¹³¹⁶ ННStA, PA XIX, Kt. 21, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 15. мај 1887.

¹³¹⁷ Н. П. Пашић, *Писма, чланци и говори*, 265; Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 227.

¹³¹⁸ Преузето од Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 323.

¹³¹⁹ АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 202.

Нова влада ступила је на дужност 13. јуна 1887. године. Ристић је поред шефа кабинета природно заузео и ресор спољних послова. Од либерала Радивој Милојковић је именован за министра унутрашњих послова, Алимпије Васиљевић је добио ресор просвете и црквених послова, док је Јован Авакумовић постављен на место министра правде. Од радикала у владу су ушли Михаило Вујић као министар финансија, Петар Велимировић као министар грађевина и Светозар Милосављевић, коме је припао портфељ народне привреде. Министар војни постао је Сава Грујић, који се до 1886. сматрао блиским либералима, да би након те године био посматран је као радикал. Он је требало да представља спону међу коалиционим партнерима. Најважније портфеље себи су узели либерали, док су радикали добили она министарства која су им њихови партнери радо препустили као „врућ кромпир“. Тако је била састављена прва коалициона влада у новијој српској историји.¹³²⁰

Русија је била задовољна новим кабинетом. Гирс је то саопштио и српском посланику у Петрограду и тек именованом министру војном, Сави Грујићу. Руски канцелар саветовао је новој влади да се држи самостално и независно, да остане у добрим односима са Бечом и Цариградом, те да не потпадне под преовлађујући утицај страних фактора. Истом приликом изразио је наду да упркос уласка у владу људи од „акције“ неће бити исхитрених потеза према Турској.¹³²¹ Ако је у Петрограду и даље постојао страх од покрета на Балкану, зато је нови председник кабинета припада „акцијској партији“, сасвим супротни ставови постојали су у Берлину и Бечу. Напротив, тамо су сматрали да лидер либерала није склон „авантуризму“. Са Ристићевим доласком на државно кормило био је сагласан и немачки посланик Бреј. Како је извештавао своју владу, долазак шефа либерала на чело владе није представљао опасност, јер Беч више страхује од радикалне промене ситуације. Иако је долазак новог кабинета значио поправљање односа са Петроградом, Бреј је сматрао да нема разлога за бојазан од победе руског утицаја у Србији, пошто се Ристић у својој политичкој прошлости борио против сваког мешања Русије у унутрашње ствари земље. Додао је да нови председник Министарског савета неће жртвовати погодности које доносе добри односи са Бечом.¹³²²

Договори око састава нове владе одржавали су се у Персијанијевој кући. Ипак важније питање, обзиром на спољнополитичке околности осамдесетих година 19. века, било је какав ће став према промени кабинета заузети Беч. Аустроугарска дипломатија је већ 1886. са сигурношћу могла да очекује повратак на власт личности, која је као председник владе, представљала тврд орах за Беч у периоду 1878–1880. године. Калноки који није претерано симпатисао Ристића, преко Богићевића поручивао је краљу Милану да је лидер либерала решење уколико Гарашанин не успе да се одржи на власти.¹³²³ Колико су у престоници Двојне монархије озбиљно схватили долазак некадашњег намесника на чело владе показује и то што је барон Алојз фон Ерентал, тада чиновник аустроугарског Министарства спољних послова, добио задатак да проучи Ристићев однос према суседној Монархији у периоду 1878–1880. године, те да исто у форми меморандума поднесе надређенима.¹³²⁴

Дан након састављања владе Хенгелмилер је у извештају аустроугарском министру иностраних дела описао свој разговор са Ристићем. Српски државник у разговору са њим је истакао да је у очима Аустро–Угарске неправедно представљен као њен непријатељ. Нагласио је

¹³²⁰ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 283–284; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 324.

¹³²¹ АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 204; РОНБС, П/510/II, *Успомене Саве Грујића*; Исхитрених потеза се плашила и британска дипломатија. А. Растовић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, 140.

¹³²² АСАНУ, ИЗ, Исписи из берлинског министарства спољних послова, бр. 7.939, Бреј Бизмарку, Београд, 6. мај 1887.

¹³²³ АС, Заоставштина Војислава Јовановића Марамбоа, ф. 76, Милан Богићевић краљу Милану, Беч, 12/24. мај 1886. године; Хенгелмилер је поручивао краљу да уколико је Ристић спреман на пријатељску политику да би у Бечу био прихваћен. ННStA, РА XIX, Кт. 21, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 7. мај 1887.

¹³²⁴ *Влада Јована Ристића 1878–1880: један меморандум Алојза фон Ерентала из 1887. године*, 345–357.

да разлике између њега и Гарашанина нису у односу према Двојној монархији, већ према Русији, са којом је настојао да изглади односе. О потреби поправљања односа са Русијом сложио се и сам аустроугарски представник, који је додао да тако нешто не може бити супротно интересима Беча. Ристић се такође обавезао на коректно држање према Босни и Херцеговини, иако, како је истакао, није преболео њихову окупацију.¹³²⁵ Исте ставове у погледу вођења спољне политике шеф либерала је преко српског заступника у Бечу Богићевића поновио и Калнокију након ступања на место председника Министарском савета.¹³²⁶ Ипак, како се чини, некакве гаранције у писаној форми биле се нужне. Ристић је убрзо након преузимања државног кормила још једном пружио писмено признање о вођењу добросуседске спољне политике и поштовања већ постојећих међународних уговора преко циркуларног писма које је преко српског посланика у Бечу проследио Калнокију.¹³²⁷

Долазак нове владе поздрављен је са великим одушевљењем у народу. Никола Крстић је забележио у свом дневнику да се на улицама престонице тог дана узвикивало у част Ристића и Русије.¹³²⁸ У народу се долазак либерала и радикала на власт везивао са могућношћу промене спољнополитичког курса. Међутим, одушевљење новим властима, која су за себе својатали име народне струје, веома брзо се окренуло против представника и симпатизера Напредне странке. „Величанствени народни одисај“ усталио се као назив за догађаје који су уследили након наименовања новог кабинета, који су подразумевали народне свечаности и долазак депутација из унутрашњости у Београд, да поздраве нови кабинет. Ствари су брзо измакле контроли и претвориле су се у линч и хајку на напредњаке. Нападнута је кућа напредњачких првака Милутина Гарашанина и Милана Пироћанца. Први је био принуђен да употреби и пиштољ у циљу одбране. У унутрашњости, посебно у мањим местима, ситуација је била још драстичнија. Према тврђењу *Видела*, током „народног одисаја“ живот је изгубило 140 људи а исти број је претрпео различита злостављања. И у наредном периоду спровођен је прогон напредњака, те се сматра да је до 1896, када је та странка званично распуштена, живот изгубило око 400 њихових чланова или присталица.¹³²⁹

Кривица за такав епилог „Народног одисаја“ приписивана је радикалима, обзиром да су исти и у потоњим временима наставили прогон напредњака. Многи симпатизери Народне радикалне странке посматрали су те догађаје као освету за Краљевицу и прогоне због Тимочке буне. О побољшању односа између радикала и напредњака суштински више није могло бити речи. Њихова међусобна трвења и немогућност сарадње након 1883. ишло је у прилог либералима. Не треба изгубити из вида да је на место министра унутрашњих дела у савезној влади постављен прекаљени и искусни полицајац Радивој Милојковић. Нема сумње да је и поред чињенице да је неколико година био ван власти, ипак владао механизмима путем којих је могао да спречи, у најмању руку да умњи насиље над напредњацима. Либерали нису подстицали насиље. Међутим, стајали су са стране и нису се превише потрудили да га спрече. Компромитовање радикала у „Народном одисају“, послужило је Ристићу да се потврди као предводник странке која је „елеменат реда“. Маргинализација напредњака на политичкој сцени одговарала је либералима и у односу према владару. Требало је показати да напредњаци не уживају никакву подршку у народу, и на тај начин их, барем јавно, делигитимисати у будућим

¹³²⁵ ННStA, PA XIX, Kt. 21, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 2. јун 1887; АСАНУ, Исписи из бечких архива, бр. 7.940, редни бр. дела. 11.080, док. 41 (1887).

¹³²⁶ АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 205.

¹³²⁷ Ради се о два циркуларна писма која је Јован Ристић упутио српском посланику у Софији, Ристи Данићу. Након тога иста је проследио Богићевићу у Бечу. ННStA, PA XIX, Kt. 22, Circular des Herrn Ristits 13. Juni 1887; АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 207, 208.

¹³²⁸ Н. Крстић, *Јавни живот III*, 314.

¹³²⁹ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 284–286; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 391–395.

политичким комбинацијама. Сходно томе, ни владар није могао исте да позове на владу а да не изазове подозрење у земљи. У случају да у будућности краљ не буде задовољан радикалима и њиховим политичким амбицијама, либерали су му остајали као једини политички фактор коме је могао да се обрати.

Слично напредњачком режиму након 1880, либерали и радикали су по доласку на државно кормило настојали да направе отклон у односу на претходну власт. Скупштина је распуштена, те су избори заказани тек за септембар 1887. године. Радивој Милојковић је отворено говорио о потреби да се „чупају напредњачке клице“.¹³³⁰ Сходно томе, уследиле су промене у државној администрацији. Како се показало био је то први камен спотицања међу коалиционим партнерима, чији је савез од самог почетка био на лабавим основама. Нове власти су места међу чиновништвом, посебно у полицији, настојале да попуне искључиво присталицама либерала.¹³³¹

Неколико дана након формирања владе краљ Милан Обреновић се нашао у Бечу. Владар је напустио мисао о абдикацији. Хенгелмилер је извештавао надређене средином јула 1887. да су односи између Ристића и краља зачуђујуће добри. Обреновић је то потврдио и Чедомиљу Мијатовићу, коме је хвалио велику Ристићеву умереност наспрам Беча.¹³³² Аустроугарски посланик је саопштио српском првом министру да га је Беч „лојално“ примио, те да има намеру да са њим сарађује. За лоше гласове у јавном мњењу у суседној Монархији, казао је да је српски председник владе сам за то крив, посебно због пута у Русију 1885. године. Ипак, односи владара и председника Министарског савета само су привидно били добри. Обреновић је отворено саопштавао Хенгелмилеру да покушава да завади радикале и либерале. Првима је сметало што владар искључиво на саветовање позива само Ристића и Милојковића. Пукотине које су се појављивале у међу коалиционим партнерима настојао је да премости руски посланик Персијани.¹³³³

Најважнији камен спотицања било је питање митрополита Михаила. Збачене црквени великодостојник је очекивао да ће доласком Ристића на власт он и остали политички емигранти бити у прилици да се врате у земљу.¹³³⁴ Ипак, када је његово питање крајем јула дошло на дневни ред, до договора Ристића и Обреновића није дошло. Краљ се потом упутио у иностранство, тачније на одмор на Карпате, а даљи разговор на ту тему препустио је Хенгелмилеру. Посланик је саопштио да би повратак ексмитрополита на чело српске цркве представљао лични ударац за краља Милана. Додао је да и у случају да дође до митрополитовог повратка као „концесија“ Русији, да ни то не би наишло на симпатије Двојне монархије. Суштински, за краља Милана је било незамисливо да се дозволи повратак митрополита и осталих политичких емиграната, посебно Пашића, док год се он налазио на српском трону.¹³³⁵

Уставно питање осамдесетих било је са становишта унутрашње политике једно од најважнијих. Оно је било готово увек присутно, али званично није покретано. Разлог за тако нешто лежао је у дијаметрално супротним виђењима уставног преображаја, на коме су иначе инститирали напредњаци и радикали. Први су настојали да увођењем Горњег дома ојачају присуство интелектуалне елите у доношењу најважнијих државних одлука. Ипак, радикали, који су имали већину народа уз себе, хтели су реформу у складу са својим програмским начелима. Устав се није могао променити без Велике народне скупштине, а напредњачке власти, иако су

¹³³⁰ Исто, 395.

¹³³¹ ННStA, PA XIX, Kt. 21, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 17. јул 1887; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 326.

¹³³² АС, МГ, 1.143.

¹³³³ ННStA, PA XIX, Kt. 21, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 13. јул 1887; Исто, 6. август 1887.

¹³³⁴ *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка (1884–1888)*, прир. А. Шемјакин, Београд, 2004, 178.

¹³³⁵ ННStA, PA XIX, Kt. 21, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 31. јул 1887.

желеле промену Устава од 1869, нису званично покренуле то питање, из страха да им не уставно питање и власт не исклизу из руку.

Иако се нису толико ангажовано, као остале две странке, залагали за промену Устава, и либерали су такав политички корак схватили као нужност. То је установљено у програму још приликом оснивања Либералне странке. Сматрало се да је „прелазни“ Устав од 1869. испунио своју дужност, те да је време за нови законодавни акт који би био сагласан са измењеним политичким околностима у Србији. У либералском програму је истицана неопходност да се у скупштини нађе више места за „умне и моралне снаге“, да се дају веће гаранције за личну и имовинску безбедност, као и да се онемогући мешање у слободу избора.¹³³⁶ Последње ставке биле су главне замерке које су политички опоненти управо везивали за претходне Ристићеве режиме. Промена Устава била је договорена и приликом преговара са Пироћанцем и Гарашанином, те приликом потписивања савеза са радикалима на Цвети 1886. године. Међутим, владар посебно, али ни поједини политички опоненти нису превише веровали у искреност либерала да се промени највиши законодавни акт. Сумњичење је било оправдано. Устав од 1869. био је Ристићево и дело његових најближих сарадника, који је дефинисао одређена правила игре која су омогућавала њихову политичку доминацију седамдесетих година 19. века. Политички живот девете деценије истог века та иста политичка правила окренуо је против либерала. Напредњаци су држали државне узде, утицали на изборе, иако су радикали имали већину у народу. Владар и влада нису осећали потребу да ни за вирилне посланике поставе неког од либерала. Либерали су се невољно помирили са новим стањем ствари, те су у њему тражили моделе који су одговарали њиховој политици.

Коалициони споразум између либерала и радикала имао је тачке су се односиле на уставну промену. Поред општих места, и усаглашавања онога што је у програмима било заједничко, савезни споразум је садржао тврдње о правцу реформе које нису биле довољно разјшњене. Министарски савет био је одлучан у ставу да је неопходно извршити уставни преображај. Влада је 30. јула на министарској седници одлучила да се уставно питање и званично покрене. Требало је извршити ревизију у складу са културним напретком. Она је требало да омогући веће учешће народног представништва у доношењу државних одлука, чвршћу контролу над земаљском управом, те јаче гаранције за имовинску и личну безбедност. У том циљу састављен је посебан Уставотворни одбор који је бројао шеснаест чланова, а у коме су своја места нашли представници све три политичке опције – радикали, либерали и напредњаци. Рад Одбора имала је да претреса влада. Уставни пројекат би потом би био подвргнут оцени владара. Одбор је отпочео са радом 21. септембра 1887. године. Уводну реч том приликом одржао је Ристић као председник Министарског савета. Истакао је да су три главна питања реформе положај владара, положај народног представништва и питање права које уживају грађани. Уставна ревизија, сходно томе, треба да зајамчи очување постојећих прерогатива Круне, у складу са уставима „свију напредних држава“. Ристић је потом скренуо пажњу на скоро двадесетогодишњи учинак Устава из 1869. године, његове добре и лоше и стране. Сматрао је да је исти испунио главни задатак, ојачао престо и династију, те довео до државне независности. Ипак, није негирао да је тадашња реформа била „непотпуна и несавршена“. Посебно да у погледу народних права Скупштина није увек била огледало народних жеља.¹³³⁷

¹³³⁶ АСАНУ, ЈР, VIII–3, бр 44.

¹³³⁷ „За скоро двадесет година свога бића, наша законодавна скупштина кретала се, са малим изузетцима, у самим крајностима, прелазећи из бурних узбуђења у положај, у коме је изгледало, као да се одрекла своје воље и својих уставних права и дужности. И своје право контроле над земаљском управом ил ије вршила бујно и тренутно, или се предавала неограниченом поверењу према управи, те је администација земаљска тека без њене критике. Права грађанска бецу често остављена вољи и увиђавности нижих административних органа, док најпосле уставне гаранције за личну грађанску безбедност скоро са свим не ослабише.“

Наравно, Ристић није поменуо да је у непотпуностима и несавршеностима било и његове одговорности. Како је у наставку говора истакао, требало је исправити „погрешку“ и омогућити улазак државним чиновницима у народно преставништво, обзиром да је, по Ристићевим речима, народ био 1869. противан уласку истих у представништво, а да је двадесет година касније променио свој став.¹³³⁸

Током лета 1887. године, ако се изузме неповерење око постављања чиновника, није било већих изазова који су могли да поремете коалициону владу. Ипак, прави испит за савез представљали су скупштински избори који су одржани 29. септембра 1887. године. Напредњаци нису узели учешћа. Предизборне коалиције либерали и радикали су направили само у Београду и Крагујевцу. На појединим местима било је полицијских притисака на бираче у корист либерала, али притајеног, јер се министар унутрашњих дела Милојковић бојао да би отворено притискање довело у питање савез са радикалима. Резултати нису испали онако како су прижељкивали либерали. Они су добили свега 59 посланичких места, а радикали 87.¹³³⁹ Сходно томе, уколико либерали не би добили већину кроз вирилне посланике, тас на ваги који је до тог тренутка нагињао на страну либерала, лако је могао равнотежу да наруши у корист радикала.

Чекао се потез владара. Либерали су могли да имају већину, те да у савезу задрже примат тек ако краљ Милан за посланике изабере искључиво људе из њихових редова. Обреновић се током избора налазио ван земље. Ристићу је писао да је изборни резултат либерала сјајан, јер се није ни могло очекивати више него да либерали „преполове“ изборни резултат радикала. У истом писму говорио је против других, да се ни њихови министри нису нашли способни за владу, те је позвао Ристића да се стави на чело Радикалне странке. Председник владе је краљеву понуду одлучно одбио. Прво зато што није веровао у њену изводљивост, јер радикали и њихове присталице не би прихватили такав сценарио. Вођа либерала је одговорио Обреновићу да је закључио савез са радикалима „не у том смеру да они мене [Ристића – прим Д. Р] воде, него да ја водим њих [радикале – прим. Д. Р] – у духу напретка, али и у духу реда, умерености и стабилности одношаја земаљских“. Додао је да би читав „смер“ пропао, ако би се лишио подршке либерала, те да жели да одржи савез, али не и да жртвује своја убеђења и самосталност.¹³⁴⁰ Заправо, изборни резултат је одговарао краљу. Њему се указала прилика да посеје неповерење у влади, које је већ увелико било присутно. Коалициони партнери излазили су пред владара са својим предлозима о броју вирилних посланика. Ристић је пристајао да радикалима буде уступљено тек дванаест од 52 вирилна места, док ови нису пристајали на мање од двадесет. Краљ је разрешио сукоб тако што је либералима дао 36, а радикалима 16 посланика. Тиме су радикали имали 103 места у скупштини, а либерали 93.¹³⁴¹ Иако су се усмено обавезали на заједничку радњу у народном представништву, већ у октобру је било јасно да ће се савез тешко одржати.

Почетком новембра Ристић је поново покушао да покрене питање митрополита Михаила, али је владар остао непопустљив. У Указу који је изашао 13. новембра збаченом митрополиту и владикама је одређена пензија. Краљ је тиме митрополитово питање сматрао завршеним. Ристић је то одмах јавио некадашњем пријатељу из гимназијских дана, који се већ четврту годину налазио у прогонству ван земље. Написао је да је толико било могуће учинити у том тренутку, да не сумња у његову „добру вољу“, те да је пут повратака на архијерејску столицу краћи из такве позиције, него чак из Москве. Касније је додао, да је идеја о пензији потекла од Саве Грујића, те да је подржана од стране збаченог епископа Јеронима. Митрополит Михаило није

¹³³⁸ Српске новине, бр. 194, 8/20. септембар 1887; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 330–333.

¹³³⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 396.

¹³⁴⁰ АСАНУ, ЈР, XVII–16, бр. 517; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 335.

¹³⁴¹ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 330.

био задовољан таквим епилогом. Постављао је питање да ли је и „народна влада“ преузела оно што је „штетно и срамотно“ од напредњака? Ристић је такође нагласио да ће даљи развој питања зависити и од будућег митрополитовог понашања.¹³⁴²

Прихватање Ристића од стране Петрограда, Беча и Берлина имало је свој рок трајања. У престоници Русије били су незадовољни владаревим одлукама везаним за митрополита Михаила, што је утицало и на однос Петрограда према Ристићу, иако је последњи обећао да ће наставити да делује у правцу решавања митрополитског питања у складу с жељама северне силе.¹³⁴³ Председник владе је преко српског посланика поручивао у Петрограду да је задовољан што су се односи са Русијом поправљени. Са друге стране, истицао је да је било потребно „многo такта и коректног“ понашања да Беч престане да гледа на нове власти у Србији као на „опасне елементе“, те да Београд преко Саве и Дунава сада налази довољно јемства за даље унапређење својих интереса.¹³⁴⁴ Међутим, у престоници Двојне монархије су све чешће постављали питање везано за даљи Ристићев боравак на челу владе. Томе је допринела криза у Бугарској и подршка Беча новом бугарском кнезу Фердинанду Кобургу, што нимало није било по вољи Петрограда. Русији је претило да сав труд у Бугарској испусти једним актом. Јесен 1887. године у односима Петрограда и Беча је била веома турбулентна. И Аустро–Угарска и Русија сматрале су да постоји могућност избијања међусобног рата. Стога је Калноки наложио Хенгелмилеру да елаборира евентуално Ристићево држање у случају рата. Како је исти саопштавао, краљ Милан га је увравао да председник владе нема никакав аранжман са Русијом. Међутим, није могао да тврди да Ристић не би пристао на политичку комбинацију са Петроградом, ако би му са те стране стигла понуда за тако нешто. Аустроугарски посланик је закључио да шеф либерала води политику која му омогућава да има одрешене руке, те да искористи сваку прилику да се обезбеди на рачун Беча. Додао је да таква политика није у њиховом интересу у случају рата са Петроградом. Ристић је отворено саопштио краљу да ако Србија мисли да води политику малих добитака, онда се Србија треба држати Беча. Међутим, ако рачуна да једног дана испуни националну тежњу припајања Босне и Херцеговине, онда се треба држати Русије.¹³⁴⁵ У европским дипломатским круговима владало је уверење да су страни дворови прихватили Ристићев кабинет из 1887. прихватили у тежњи да купе време.

Крајем новембра дошло је до отварања Скупштине. Радикали и либерали су били организовани у засебне клубове, али су имали и један заједнички. Ни на самом почетку, ствари нису кренуле у првом смеру. До владара су стигли гласови да ће се у Адреси наћи захтев за повратак митрополита и политичких емиграната, те осуда рата са Бугарском. Након одлучне краљеве интервенције Адреса је била прекројена према његовој жељи. Већ то је био довољан показатељ да заједничко наступање либерала и радикала није било довољно сложно. То се веома видело и на скупштинским заседањима. Радикали су посебно иступали против Милојковића. На мести где су одржани поновљени избори, притисак полиције је био велики. Ристић и страначки саборци јесу настојали да одрже савез, али очигледно не и да препусте да радикали у њему воде главну реч. Притисак на Ристића да се одрекне министра унутрашњих послова био је све већи. Владар је успешно играо на карту несугласица. Скори пад владе био је изванредно већ у децембру. Обреновић је прво понудио либералима састављање новог кабинета, што је председник владе одбио. Док је либерале краљ позивао да самостално саставе кабинет, радикалима је исто

¹³⁴² АСАНУ, ЈР, III–26, бр. 1.273, 1.274, 1.276; Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису; *Митрополит Михаил и Никола Пашић. Емигрантска преписка*. 187.

¹³⁴³ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 334.

¹³⁴⁴ АСАНУ, ЈР, XVII–1, бр. 38.

¹³⁴⁵ ННStA, РА XIX, Kt. 22, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 17. децембар 1887; АСАНУ, Исписи из берлинског Министарства спољних послова, бр. 7.939, Бреј Бизмарку, 10. децембар 1887; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија*, 331–332.

поручивао преко *Раденика*, листа који је водио Пера Тодоровић. Ристић је 28. децембра у циљу да сачува савез са радикалима попустио и жртвовао Милојковића. Међутим, већ наредног дана, пошто није било сагласности у влади, кабинет је понудио оставку. Краљ ју је прихватио. Оно на шта Ристић није пристао јесу радикали, који су на челу са Савом Грујићем формирали нови кабинет. Тако је прва савезна влада била на челу државе свега шест месеци, без да је испуњена иједна тачка заједничког програма.¹³⁴⁶

У писму митрополиту Михаилу од 20. марта 1888. године, Ристић је навео да су главни разлози пада коалиционе владе: неповерење краља Милана, који је сматрао да је савез уперен против њега; жеља радикала да се домогну власти; руска политика, која је преносила поруке о наступању времена када „коректно“ држање владе у Београду неће бити довољно. Писмо је имало за циљ да оповргне натписе које су се против лидера либерала појављивали у руским новинама. „Жао ми је што ми се чине толике неправде у Русији, где ни мало немају узрока да се љуте на моју српску и словенску политику. Осим ако немају намеру да ме криве што на истоку нисам завршио оно што ни они сами нису могли.“ Тако су гласиле две реченице у концепту писма. Њих је на крају Ристић прецртао. Вођа либерала се правдао митрополиту да њега нико није „изиграо“, те да су либерали одбили да сами образују владу, јер би се иста брзо сломила због финансијских проблема. Желео је да радикалима остави „власт и последице“. „Треба знати чекати, стрпљењем ћемо ми победити“, гласио је оптимистичан Ристићев закључак.¹³⁴⁷

Владар и „грађанин“

Савременици су имали велика очекивања од Ристићевог повратка на власт 1887. године. Сматрало се да је да је једини способан да утиче на политичке одлуке краља Милана. Међутим, пад савезне владе, је у јавном мњењу донео уверење да вођа либерала није поседовао политичку снагу као седамдесетих, када је наспрам себе имао младог владара. Пироћанац је у својим *Белешкама* постављао отворено питање да ли је Ристићева снага и раније била само пројекција, те да ли је имала правог утемељења у реалном стању ствари. Никола Крстић је у својим дневничким забелешкама записао о Ристићу почетком 1888. године: „За њега се држало да је једини који може краљу да каже истину и да му не попусти, али и та је вера после последњег министровања потресена.“¹³⁴⁸

Либерали су након пада са власти морали да одлуче какав ће став заузети према новој влади и какав вид опозиционог деловања према њој усмерити. Скупштина је поново распуштена, те су за 5. март 1888. заказани нови избори. То је био сигнал да либерална странка треба брзо да консолидује своје редове. Поново је покренут лист *Српска независност*, у чијем је првом обновљеном броју изашао нови партијски програм. У њему је за разлику од претходног програма било више речи о унутрашњој политици. Истакнута је потреба за привредним развојем земље зарад њене економске самосталности у односу на утицаје друге државе, те осигурање грађанских, личних и политичких права народа. Наглашен је значај и потреба за реформом народне просвете. У програму је истакнута намера да се изврши уставни преображај, те неке од

¹³⁴⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 403–407; Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 288.

¹³⁴⁷ АСАНУ, ЈР, III–26, бр. 1.276.

¹³⁴⁸ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот IV*, 14. јануар 1888– 20. август 1896, прир. М. Јагодић, Београд, 2007, 35; М. Пироћанац, *Белешке*, 413.

основа на којима би то било учињено.¹³⁴⁹ На збору Народно-либералне странке у Београду, који је претходио доношењу програма, Ристић је нагласио: „Господо, народна идеја, народна православна црква, потпуна уставност и мудро, савесно државно кућење, – то су четири стуба наше народно-либералне зграде, која влада свима другим потребама“.¹³⁵⁰ Избори су поново били поражавајући за либерале. На готово свим изборним местима изабрани су радикали. Краљ Милан је имао да се бори са чисто радикалском скупштином.

Радикали су веома добро искористили чињеницу да је њихов умеренији део ушао у владу са либералима. Да је њихов прорачун био добар показало је то што је нова влада Саве Грујића била прва самостална радикалска влада. Пред крај 1887. Ристић је био једини који је настојао да очува коалицију са радикалима. Међутим, иако су се последњи нашли на власти, кабинет Саве Грујића потрајао је тек до априла 1888. године. Између краља и радикала постојао је и даље непремостиви јаз и обострано неповерење. Нову владу саставио је Никола Христић. Иако је тада био седамдесетогодишњи старац, као веран краљев чиновник, он је од 1884. године јављао као опција за састављање новог кабинета. Било је јасно да владар са њим нема дугорочне планове, већ је припремао терен за развод са краљицом и сопствену абдикацију.

Како се испоставило односи између краљевског брачног пара нису били решени споразумом из априла 1887. године. Он је средином 1888. ушао у нову димензију. Код краља Милана је постојала бојазан да краљица, која је по оцу била Рускиња, не прекрши споразум, те да се школовање престолонаследника Александра, уместо у неком од немачких центара, почне одвијати у Русији. Краљица Наталија и краљевић су се крајем 1887. преко Бадена упутили за Фиренцу. Након тога, чекао се њихов долазак у Србију, али је краљ био решен да до повратка краљице не дође. Своју супругу је обавестио да је 24. јуна 1888. покренуо код црквених власти захтев за развод брака. Сукоб краљевског пара је убрзо добио међународну, али и унутрашњу-политичку димензију. У њега су невољно биле укључене Русија, Немачка и Аустро–Угарска. У земљи ствар је компликовало то што је читав спор доспео у жижу јавности. Црквени закони нису нудили решење у случају развода краљевског пара. Обреновић је крајем јуна краљици Наталији у Висбаден послао министра војног Косту Протића са предлогом од дванаест тачака, на који је краљица требало да пристане у случају да жели избегавање развода. Генерал је добио задатак да доведе краљевића у Србију, што његова мајка није дозволила. У готово двонедељној игри нерава у немачкој бањи, што је прерасло у међународни скандал, ствари је пресекао канцелар Бизмарк. Његова нареба гласила је да се сви протерају. Уз интервенцију немачке полиције Протић и краљевић су се упутили у Србију, а краљица је отишла у Русију. Ни на унутрашњем плану ствари нису биле нимало једноставне Ломила су се копча око тога да ли је за развод краљевског пара био надлежан Архијерејски сабор или духовни суд. Надлежност је неколико месеци пребацивана са једне инстанце на другу. Влада и краљ су имали доста проблема да скрше отпор црквених власти. Решење је на крају нађено у томе, што је митрополит Теодосије 24. октобра 1888. издао указ којим је уважио краљев захтев за разводом и брак

¹³⁴⁹ Централно место припало је односу између Круне и Скупштине. Тражене су јаче гаранције за слободу избора, те проналажење модела по коме би се у Скупштини нашло више „умне и моралне снаге“. У програму је наведено да народно представништво, поред краља, треба да добије право законодавне иницијативе, те да има право контроле буџета, као и да њен сазив буде редован. Краљ би по овом програму имао право да скупштину одложи или распусти, али су се избори имали одржати у тачно наведеном року. Истакнута је потреба за увођењем министарске одговорности, независности и непокретности судија, јачању гаранција грађанских слобода и заштите имовинских права, увођење опште војне обавезе, бесплатне и обавезне наставе, те укидање смртних казни за политичке кривце. *Програми и статуту*, 167–170.

¹³⁵⁰ Цитирано према Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 360.

прогласио непостојећим. Сам начин на који је донета одлука, није био заснован ни на грађанским ни на црквеним законима.¹³⁵¹

Стојан Новаковић помиње у својим мемоарима, да је током лета 1888. постојала иницијатива генерала Хорватовића да се виђенији прваци све три странке окупе и утичу на краља и краљицу у циљу помирења. На истом месту стајало је да је читаву иницијативу осујетио Ристић.¹³⁵² Извори не дају јасну слику шта је мотовисало лидера либерала да не поджи корак. Краљ Милан се са краљевићем у периоду од августа до октобра 1888. налазио у иностранству. Влади Николе Христића је поверио да реши питање брачне парнице, што је ишло веома тешко. Почетком септембра владар је позвао Ристића да се сусретну у Абацији. За састанак се брзо прочуло у јавности.¹³⁵³ Они који су били ближе упућени у брачни спор сматрали су да краљ намерава да позове шефа либерала на чело Министарског савета у циљу решавања поменутног питања. Ристић није хтео да се директно меша у краљев развод, те је предложио да се краљ посаветује са Милојковићем, што је овај и учинио. Краљу је саветовао да се помири са краљицом, те да је и „најгори аранжман (погодба), бољи од најповољнијега развода“. Са друге стране шеф либерала је већ након повратка из иностранства уверавао Пироћанца, који је био краљичин адвокат, да лидери странака треба да се држе заједно и да стану на пут краљевој „незаконитој“ радњи, држећи краљичину страну.¹³⁵⁴ Да у последњем шеф либерала није био искрен испоставило се касније. Није јасно да ли је састанак у Абацији за тему имао искључиво краљичино питање. Разлог за сумњу дају потоњи догађаји. Краљ Милан се већ тада дефинитивно одлучио за абдикацију.¹³⁵⁵

Краљ је митрополитовим указом сматрао питање развода као окончано за разлику од краљице. Владар се упустио у решавање следећег питања које је константно било присутно у политичком животу Србије осамдесетих година, доношење новог Устава. Краљ се раније опирао предлозима напредњака и радикала, изговарајући се да не жели да нови устав буде дело само једне партије. Након отпуштања радикалске владе, скандала у Висбадену, развода са краљицом, уставна реформа имала је за циљ да примири унутрашњу атмосферу у земљи пред чин оставке. Само два дана након развода, у *Српским новинама* је изашла краљева прокламација, у којој је објављена његова жеља да се нови Устав донесе у споразуму свих странака, без њиховог надгласавања.¹³⁵⁶

Дан након издавања прокламације основан је нови уставотворни одбор од представника свих странка. Председништво над њим је краљ задршао за себе, док су његови потпредседници били вође политичких странака - Ристић, Гарашанин и Грујић. Обзиром да се радило о гломазном телу од преко осамдесет посланика, чије је рад претио да буде непрактичан и да се одужи, формиран је ужи одбор, који је бројао дванаесторицу чланова. Управо је уже новоформирано тело, које је радило од почетка новембра до почетка децембра, изнело највећи

¹³⁵¹ С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд, 2003, 53–71; Иста, *Краљица Наталија и Русија – од развода до проверавања*, Српске студије IV (2013), 231–234

¹³⁵² С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 215.

¹³⁵³ М. Пироћанац, *Белешке*, 436; Н. Крстић, *Јавни живот IV*, 40.

¹³⁵⁴ М. Пироћанац, *Белешке*, 441, 443; Пироћанац је дошао до утиска да постоје две струје код либерала. Једну коју води Милојковић, који подржава краљеву страну и Ристићева која подржава краљицу. Поред Пироћанца, краљичину страну подржавали су и напредњачки прваци Гарашанин, Новаковић и Хорватовић, као и радикали на челу са Савом Грујићем, који се све више профилисао као њихов лидер у земљи, у одсуству Пашића. С. Рајић, *Влада Николе Христића*, 75–79.

¹³⁵⁵ Г. Јакшић, *Из новије историје Србије*, 167.

¹³⁵⁶ С. Рајић, *Влада Николе Христића*, 80–95.

терет реформе. Уставотворни одбор и Велика уставотворна скупштина је суштински готово у целости прихватила нацрт који је сачинила дванаесточлани Одбор у договору са краљем.¹³⁵⁷

Либерали су након краљеве прокламације, тачније за 12. новембар, сазвали страначки збор у Крагујевцу, где су говорили о правцу који треба да буде заступљен у новом највишем правном акту. Свакако да је за присутне најважније било шта о томе има да саопшти Ристић, који је већ био именован за потпредседника Уставотворног одбора, и који је већ иза себе имао искуства доношења Устава. У свом говору истакао је да постоји могућност да нови устав потраје и дуже него стари, те да странке имају, сходно томе, одговорност да у њега не буду унета њихова једнострана начела. Заправо истакао је своје слагање са краљевом намером, да Устав буде дело без „партијског печата“.¹³⁵⁸

У ужем Уставотворном одбору од либерала су поред Ристића место нашли Стојан Бошковић, Јован Авакумовић и Радивој Милојковић, кога је убрзо заменио Стојан Рибарац.¹³⁵⁹ И Слободан Јовановић је приметио да је улога Ристића у Одбору била огромна и да је превазилазила снагу његове странке. Тврдње Бранка Петровића да је нови Устав Ристићево дело, претеране су. Ипак, вођа либерала јесте у многим сегментима утицао на његов карактер, али ништа више него што су то учинили краљ Милан и београдски радикали. Било му је јасно да реформа иде ка томе да се успостави парламентарни режим и влада скупштинске већине. Ристић је још од сусрета у Абацији назирао какве су даље намере краља Милана након Устава. Стога му је један од најважнијих циљева био да се најпре са радикалима постигне компромис око кључних тачака. Са напредњацима није било суштинских размимоилажења, што је још један од показатеља да су начелне разлике између њих биле минималне. Ристић и Гарашанин, иако лични непријатељи, често су у Уставотворном одбору држали заједнички фронт насупрот радикала.¹³⁶⁰ Ипак, постојали су одређени радикалски захтеви за које није било разумевања ни код краља ни код представника напредњака. Спону је у таквим ситуацијама представљао Ристић. Као што је и двадесет година раније био свестан да око одређених тачака мора да се погађа и излази у сусрет светоандрејцима, сада је то морао да чини и са радикалима. Слободан Јовановић је приметио да уступке које су радикали учинили, од њих није извукао владар, већ Ристић. Владар је нестрпљиво чекао договор странака. Желео је да Устав буде прихваћен од „корице до корице“. Са друге стране, радикали су били уморни од готово деценијске борбе са Обреновићем. Те факторе је вођа либерала добро уочавао. Таква консталација снага на крају је омогућила да Велика уставотворна скупштина, иако радикали нису били потпуно задовољни, прихвати нови Устав.¹³⁶¹

Ако већ није могао да спречи парламентарни режим, Ристић је могао барем да утиче на то да буде што умеренији. Главна дебата на састаницима Одбора није се водила о односу Круне и Скупштине, што се претпостављало, већ о изборном систему. Ристићевим залагањем унето је сразмерно представништво којим је мањини обезбеђено учешће у скупштинским пословима. Истицао је да већина треба да има власт, а мањина контролу како „државна кола“ не би кренула низбрдо. Поред тога, уз помоћ напредњака успео је да се избори за квалификоване посланике, те да интелигенцији омогући улазак у народно представништво. Ствари су по овом питању тешко функционисале. Ристић је прво предлагао да четвртину представништва чине вирилни

¹³⁵⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 375–376.

¹³⁵⁸ Исто, 379; *Српска независност*, бр. 109, 13. новембар 1888.

¹³⁵⁹ Радивој Милојковић није могао због болести да узме учешћа у раду Одбора. Преминуо је у ноћи између 27. и 28. децембра 1888. године.

¹³⁶⁰ АС, ПО, к. 102, л. 15.

¹³⁶¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 464–465.

посланици, што су радикали а priori одбијали. На крају је нађено решење да се у сваком округу бирају по два квалификована, поред обичних посланика.¹³⁶²

Избори за Велику уставотворну скупштину показали су снагу радикала, који су освојили осамдесет процената посланичких места. Краљева изричита жеља је била да се Устав прихвати у целости. Иако је постојала извесна доза страха да једна таква скупштина не крене у супротном правцу, 3. јануара 1889. Устав је усвојен великом већином.¹³⁶³ Сходно новом Уставу, између осталог, Народна скупштина је добила пуну законодавну власт, што је укључивало и право законодавне иницијативе. Ипак, ту власт делила је са краљем, који је потврђивао и проглашавао законе. Извршну власт краљ је вршио преко министара које поставља. Уведена је и политичка и кривична министарска одговорност. Знатно су проширена грађанска права. Уведена је потпуна слобода штампе. Иако је и даље постојао бирачки цензус, он је био минималан. Устав из 1889. донет је без икаквих спољашњих ограничења и сматран је за један од напреднијих у ондашњој Европи.¹³⁶⁴

Краљев углед је након обнародовања новог Устава у земљи знатно поправљен. Страним Дворовима чинило се да је Обреновић уставном реформом успео да реши унутрашњу кризу, те да тиме створи предуслове за опстанак на власти. Међутим, владар је имао другачије планове. Са њима је упознао прво Беч а потом и Берлин. Иако су га у неколико наврата у престоници Двојне монархије одвраћали са оставке владарског положаја у Србији, што је био случај и на крају 1888. и почетком 1889, Обреновић је дефинитивно одлучио да абдицира у корист свог малолетног сина. Физички и психички уморан од унутрашњих и спољашњих борби које је као владар Србије водио, како су описивали савремени страни дипломатски представници, краљ Милан више није имао снаге да се носи са владарском одговорношћу. Тога су све више били свесни у Бечу. Калноки и Хенгелмилер, који на самом почетку нису озбиљно узели краљеву намеру, успели су тек толико да одложе оставку, до које је уместо у децембру, како је Обреновић планирао, дошло почетком марта 1889. године.¹³⁶⁵

Абдикација није могла бити изведена одједном. Краљ Милан је требало да остави престо свом сину у сигурним рукама. Зато је важан корак представљао избор Намесништва, што је нови Устав омогућавао владару да изведе без Велике народне скупштине. Није јасно када је тачно Обреновић поверио Ристићу своје планове о абдикацији и идеју да лидер либерала буде на челу Регенства краљевићу. Краљ Милан тврди да је до тога дошло октобра, а Ристић децембра 1888. године.¹³⁶⁶ У сваком случају, то не мења много. Лидеру либерала су ако не пре, тенденције краља да абдицира биле уочљиве још 1887, приликом именовања за председника владе.

Питање абдикације и избор намесника није био важан само због унутрашње политике. Обзиром на политичку доминацију коју је Беч имао у Србији осамдесетих година, утемељеној на Тајном уговору из 1881, јасно је зашто је избор регената било важно питање за Аустро–Угарску. Обреновић је саопштавао Калнокију да је њему лично драже да се у Намесништву нађу Никола Христић, Коста Протић и Драгутин Франасовић, али да исти, обзиром да не уживају велику популарност у народу, не би били у стању да на адекватан начин заштите престо. И у Бечу су били става да би евентуално обарање Намесништва, за које се сматра од стране савременика да је постављено вољом Двојне монархије, са собом донело и престанак његовог утицаја у Србији. Стога, по мишљењу Хенгелмилера, сврсисходније је било да се као регенти изаберу лица која би омогућила да у земљи завлада ред и мир, те да не буде

¹³⁶² АСАНУ, ЈР, V–1; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 381–382.

¹³⁶³ Устав је усвојен 21. децембра 1888. по старом календару пред Народном скупштином, те се често назива Уставом од 1888. године. У наставку рада ћемо користити назив Устав из 1889. године.

¹³⁶⁴ Р. Љушић, *Српска државност*, 229–233.

¹³⁶⁵ Г. Јакшић, *Из новије историје Србије*, 172–173, 176; С. Рајић, *Милан Обреновић – краљ политичар*, 56.

¹³⁶⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 493.

наглих политичких обрта. Идеја је била да се направи споразум са намесницима, који би омогућио Аустро–Угарској да на исти начин настави спровођење своје политике према Србији.¹³⁶⁷

Ствари око доношења новог Устава нису биле готове, а Хангелмилеру је био јасно да краљ Милан фаворизује Ристића као намесника, те као личност која је спремна да се држи договореног. И Калноки и аустроугарски посланик су поручивали краљу да против шефа либерала немају ништа против, што је показало и његово министарство 1887. године. Међутим, како су у Бечу нагласили, обавеза краља је била да Ристића преведе у њихов табор. Обреновић је вођу либерала упознао са Тајним уговором крајем децембра 1888. године. Бранко Петровић погрешно тврди да Ристић није знао за његово постојање, док Живановић говори о томе како је први намесник за њу знао и писмено се обавезао да ће је поштовати.¹³⁶⁸ Лидер либерала је аустроугарској страни саопштио да нема ништа против уговора, да је исти правно обавезан и практички користан. Штавише, истакао је да би исти да је био јаван допринео порасту популарности Двојне монархије у Србији. Како је уговор истицао 1891. године, а Беч и краљ Милан су настојали да се додатно обезбеде, одлучено је да се важење документа продужи до пунолетства краља Александра. Ристићу су средином децембра од стране Хенгелмилера остављене две недеље да размисли шта би могао да тражи заузврат за Србију од аустроугарске стране.¹³⁶⁹ И у Бечу су добро знали да са Ристићем могу да се договоре, иако му претерано не верују. Калноки је тражио да се од шефа либерала добију што „јаче гаранције“. Решено је да се пристанак будућег насмесника на уговор обезбеди писменом изјавом. Такође, на константно брујање Ристићевих гласила о политици Аустро–Угарске у Босни, Калноки му је пренео да је Петроград дао Бечу право на анексију окупираних територија. Требало је јасно ставити до знања потоњем намеснику да не може да очекује ослонац у другој сили за евентуалне политичке кораке преко Дрине.¹³⁷⁰

Иако Бечу није било по вољи да Србији чини одређене уступке, и краљ и Ристић су продужење Тајног уговора видели као прилику да ублаже неке његове ставке или да их прецизније дефинишу у прилог српским интересима. Почетком јануара 1889. кренуло се са конкретним преговорима.¹³⁷¹ Како извештава Хенгелмилер, Ристић је био свестан да од Беча не може тражити уступање одређених територија Двојне монархије Србији, или обећање територија треће стране. Прецизније, разумео је да не може да тражи никакве крупне измене

¹³⁶⁷ ННStA, PA I, Kt. 456, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 24. новембар 1888; Исто, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 22. 12. 1888; Г. Јакшић, *Из новије историје Србије*, 173–176.

¹³⁶⁸ За Ристићево продужавање Тајног уговора није било разумевања међу његовим најближим сарадницима, Бранка Петровића и Живана Живановића, који су настојали да минимализују или нађу оправдање за Ристићев потпис. Петровић је тврдио да је његовом надређеном је документ остао као *fait accompli*. Преносио је наводне Ристићеве речи упућене краљу Милану: „Како сте Величанство могли и смели потписати онакву конвенцију?“ Исти аутор сведочи да му је тада први намесник одмах открио постојање „најфаталнијег дела“ краља Милана, те док он као регент гарантује да она „неће видети бела дана“. Даље тврди да је Ристић приликом предаје документа 1893. године наводно саопштио Докићу: „Ви мени спремисте први април а ја Вама предајем конвенцију са Аустро–Угарском, и сад смо квит.“ Живановић негира да је бивши намесник новом председнику Владе ишта саопштио. Б. Петровић, *нав. дело*, 79–82; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књига трећа. Краљевско Намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра I, 1889–1897*, Београд, 1924, 21–23, 211–212.

¹³⁶⁹ ННStA, PA I, Kt. 456, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 15. децембар 1888; Исто, 10. јануар 1889; Г. Јакшић, *Из новије српске историје*, 182–183.

¹³⁷⁰ ННStA, PA I, Kt. 456, Калноки Хенгелмилеру, Беч, 23. децембар 1888.

¹³⁷¹ Притом је дошло до чудне ситуације. Свој потпис на продужење уговора требало је поново да стави Чедомил Мијатовић, који је тада био министар спољних послова. Њега је владар упутио у преговоре. Хенгелмилер се паралелно састајао са Ристићем. Од Мијатовића се крило да је вођа либерала био упућен у постојање Тајног уговора и да је водио преговоре са аустроугарском страном. ННStA, PA I, Kt. 456. Хенгелмилер Калнокију, Београд, 10. јануар 1889.

уговора. Јасно је да су потраживања српске стране настала у договору краља и лидера либерала. Ристић је изразио жељу да се члану 2. уговора ствар уреди тако да Аустро–Угарска на себе преузима обавезу да спречава упаде црногорских и карађорђевских чета са окупираних на територију Србије, да исте по потреби и оружаном спречава, те да владу у Београду обавештава о постојању интрига које су долазиле из тог правца. Радило се о потреби да се трон заштити споља. Формулација и начин на који је Ристић образложио читаву ствар у великој мери подсећа на правдање за добре односе са Пештом, када је то изнео у писму грофици Блудовој са почетка 1869. године.¹³⁷² Предлог, како је саопштен, није био превише по укусу Беча. Како је речено, Двојна монархија није у прилици да врши послове државно–полицијске природе. Калноки је наглашавао да Беч може да брани престо младог Обреновића од спољних, не и од унутрашњих непријатеља. Ипак, Двојна монархија се обавезала да ће и оружаном спречити сваки непријатељски упад који би са окупираних територија Босне и Херцеговине били управљени против краљевске династије.¹³⁷³

Следећи по реду је био члан 6 Тајног уговора. Ристића је бринуло да евентуална војна кооперација, која се у том члану помињала, не подразумева ангажовање српских трупа у случају рата Русије са Двојном монархијом. У том погледу, постигнуто је да тај члан ступа на снагу само уколико су околности у складу са Уставом из 1889. године. То је подразумевало да би у случају рата Аустро–Угарске и Русије одобрење за учешће Србије на страни Беча било потребно од Скупштине. Ристић је веома добро знао да ниједна Скупштина не би пристала да се Србија војно ангажује против Петрограда. Са друге стране, Калноки, који није био творац Тајног уговора, већ Хајмерле и Калај, сматрао је да ова тачка свеједно нема практичан значај, јер би опет све зависило од воље Србије. Противљење Ристићевом предлогу само је могло да изазове додатну сумњу у Београду.¹³⁷⁴

Највише полемике изазвао је члан 7 уговора. Требало је прецизирати о којој територији јужно од српских граница се ради. Хенгелмилер је сматрао да је то идеја краља Милана, те да исти није желео у патриотизму да каска за својим поданицима. Обреновић је заправо тражио да се Двојна монархија обавезе да неће признати евентуалне претензије Грчке и Бугарске на Македонију. Аустроугарски посланик одбијао је сваку ставку која је би могла да буде протумачена као нерасположење према наведеним државама. Читава ствар је на крају уређена тако да се Двојна монархија обавезала, уколико се Београд буде држао уговора, да призна и потпомаже проширење Србије „у правцу Вардарске долине“. Ристић је такође тражио да се покрене питање извесних трговинских олакшица у циљу економске и финансијске консолидације земље. У „допунском акту“ оне нису јасно наведене, те је могућност преговора о томе остављена за касније.¹³⁷⁵

Калноки је озбиљно проучио српски предлог, те је послао пројекат „допунског акта“ на Тајни уговор из 1881. године Хенгелмилеру са поруком да се исти прими као дефинитиван. Министар иностраних дела Чедомил Мијатовић потписао је протокол 9. фебруара. 1889. године. Требало је изнаћи форму према којој би се добио и Ристићев писмени пристанак. Одлучено је да то буде кроз писмо које би будући први намесник упутио краљу Милану, у коме се обавезује да ће поштовати Тајни уговор и „допунски акт“, који су били на снази до 13. јануара 1895. године. Ристић је у писмо владару, датираним 12. фебруара 1889. године, истакао да су поменути документи легални и да потпуно одговарају сувереним правима владара сходно уставима из 1869. и 1889. године. Он се обавезао да ће као „први намесник скрупулозно извршавати

¹³⁷² Види потпоглавље *Између Петрограда и Беча*.

¹³⁷³ ННStA, PA I, Kt. 456, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 7. јануар 1889; Исто, 10. јануар 1889; Г. Јакшић, *Из новије историје Србије*, 126, 128, 185.

¹³⁷⁴ Исто, 122, 128.

¹³⁷⁵ Исто, 122–124, 127, 128, 187–188, 190.

међународне обавезе“, које су проистикале из тих уговора. Краљ Милан је писмо преко Хенгелмилера упутио у Беч. У продужетку је својом руком додао да је уверен да ће Ристић на челу Намесништва стајати у „потпуној хармонији“ са владом Двојне монархије.¹³⁷⁶

На основу краљевог понашања и преговора са Бечом било је апсолутно јасно да је Ристићево место првог намесника чврсто загарантовано. Оно није имало само формални значај, јер како је Калноки приметио, Обреновић директно Ристићу у руке ставља судбину свог сина и династије. За њега је владар дао своју реч Бечу, где су и даље сматрали да у одређеним политичким околностима вођа либерала може да открије поједине тачке Тајног уговора Атине, Цариграду или Петрограду. Преговори са Двојном монархијом су завршени, а питање Ристићевих колега још увек није било решено. У фебруару је дошло на дневни ред и карактер абдикације краља, као привремен или сталан чин. Ристић је сматрао да абдикација треба да буде коначна, јер само тако може да се постигне унутрашња стабилност земље.¹³⁷⁷ Било је очекивано да ће један од намесника бити генерал Коста Протић. Радило се о не толико политички умешном човеку, али о некоме ко је био личност од поверења краља Милана, те се у Намесништву потом сматрао његовом продуженом руком. Само неколико дана пред краљеву оставку, да прихвати место трећег намесника придобијен је генерал Јован Белимарковић.¹³⁷⁸ Исти је сматран либералом, али и неупитним присталицом династије. Од тројице намесника, двојица су била војна лица, а једино Ристић политичар. Очекивало се да ће управо он одређивати политички правац.¹³⁷⁹ Постојала је и опција да се у Намесништву нађе генерал Сава Грујић, јер би тиме тело добило на популарности, што је био Протићев предлог. Преовладала је идеја да Регенство треба да хомогено и да га држе либерали, обзиром да ће неминовно владе бити радикалске, које је Ристић требало да држи мирним. Слободан Јовановић тврди да је Обреновић Ристића окружио двојицом генерала, да први намесник не би евентуално постао близак са радикалима.¹³⁸⁰ И Хенгелмилер је преносио да се Грујић није нашао у Намесништву због страха од његовог доброг односа са Ристићем, те због тога што би хетерогено тело само створило додатне проблеме.¹³⁸¹ У сваком случају краљ Милан јесте поклатио огромно поверење Ристићу, али се потрудио и да му не остави потпуно слободу деловања.

До краљеве абдикације дошло је на годишњицу проглашења краљевине, 6. марта 1889. године. Био је то догађај који је очекивао свега мали број људи, а друге савременике затекао потпуно изненађене. Након тог чина у Новом двору, Обреновић се први заклатио на верност свом сину краљу Александру У јавном писму које је било адресирано директно на Ристића, Милан Обреновић је именовано тројицу поменутих намесника на основу њиховог патриотизма, оданости династији, те државног искуства које их је препоручивало да управљају државом у име малолетног краља.¹³⁸² Колико је први намесник имао посебан положај показује и то да су он и

¹³⁷⁶ ННStA, PA I, Kt. 456, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 10. фебруар 1889; Исто, 12. фебруар 1889; Исто, Ристић краљу Милану, 12. фебруар 1889; Г. Јакшић, *Из новије историје Србије*, 129–131.

¹³⁷⁷ ННStA, PA I, Kt. 456, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 27. фебруар 1889; Исто, 28. фебруар 1889; Исто, 1. март 1889.

¹³⁷⁸ Исто, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 4. март 1889.

¹³⁷⁹ Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије*, 254.

¹³⁸⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 487.

¹³⁸¹ Г. Јакшић, *Из новије историје Србије*, 200–201.

¹³⁸² Ж. Живановић, *Политичка историја Србије II*, 398–399; „Затим се краљ обратио официрима, и пошто им прочита наредбу на војску управљену, постављајући краљевића за пуковника, позва официре да се заједно новом краљу Александру I. Заставник са заставом, а прота са крстом и јеванђелијем приступише, а сви официри дигоше д[есну] руку прописно; прота је читао, а сви официри гласно повтарали заклетву. После овога краљ се окрете Намесницима и позва „г. Јоване Ристићу!“; коме прочита писмо о постављању Намесника. Кад сва три Намесника изађоше, позва их да положе заклетву написану (број 42 *Српских Новина*). Ристић је читао, а Протић и Белимарковић повтарали су. По свршетку заклетве прекрстише се, пољубише крст и еванђеље, а после сва

екскраљ, тек вече након абдикације упознали осталу двојицу регената са Тајним уговором и допунским актом. Они су дали усмену сагласност, а Ристић се обавезао да ће тајну чувати и да неће стићи до владе на чијем се челу нашао Сава Грујић. Намесништво је дало и писмену потврду у виду ноте да ће се држати уговора. Нота је потписана 19. марта 1889. године.¹³⁸³

У историографији се обично узима да је Ристић приликом пада са власти 1880. почео да игра другоразредну улогу у политичком животу Србије. Међутим, током читаве деценије он је у свакој политичкој кризи, којих је било на претек, искрсавао као најозбиљнији кандидат за место новог шефа владе. Осамдесете године 19. века су показале да се и раније Ристићева власт није темељила искључивао на добро организованој полицији, контроли јавног живота и лојалном чиновништву, већ да је иза тога стајао огроман обим државничке и политичке умешности и харизме. Ипак, владар се пре одлучивао да поверење укаже напредњачким првацима Пироћанцу и Гарашанину. Притом, напредњаци у народу нису уживали већу подршку него либерали. Опет, у том погледу незаобилазан је спољни фактор. Тачније, Аустро–Угарска. Мада, Ристић је и 1887, а и раније, показивао да је спреман да се договара са Бечом. Колико је далеко био спреман у том правцу да иде уочава се на основу преговора крајем 1888. и почетком 1889. године. На Ристићевом путу повратка на власт највећу препреку представљала је слабост странке коју је водио, која је успевала да освоји тек седам до десет мандата у Скупштини. Поред тога, односи са владаром били су други камен спотицања у Ристићевом доласку на чело владе. Стога је важно питање зашто се лидеру либерали кога је упорно одбијао да врати на државно кормило, поверио у руку судбину сина и династије?

Личност и политичка делатност Милана Обреновића неодвојива је од Ристићеве.¹³⁸⁴ Потоњи је био први српски политичар са којим се, тада као малолетни владар, сусрео на путу из Париза до Београда. Оправдано је тврдити да је Ристић био политички ментор Обреновића. Примера ради, Чедомил Мијатовић сматра да је лидер либерала развио краљеве оштроумне политичке идеје.¹³⁸⁵ И краљ Милан је, додуше у свом цинизму то признавао. Пред Скупштином у децембру 1887. је изјавио: „Ја сам тако криво сам и таквог ме је васпитао г. Ристић у кога ви имате пуно поверење. Сад било вам право или криво, све једно.“¹³⁸⁶ Док је стасавао и политички сазревао Обреновић је поред себе као пример имао Ристићеву политичку праксу. Његов некадашњи намесник му је попут хало-ефекта оставио форму, тачније политички оквир, у коме се Обреновић потом кретао. Политичка пракса је опстала и поред тога што се код владара убрзо почела јављати суревњивост према Ристићу. Владар је некадашњем намеснику замерао доношење Устава из 1869, који је, по његовом схватању знатно ограничавао власт Круне.¹³⁸⁷ Најживописнији пример краљевог односа према некадашњем намеснику оставио је Љубомир Каљевић: „Он му је признавао и памет и способност, али му није могао опростити 'надувеност' 'уображеност' и византијску препреденост, као што га је он квалификовао. 'Кад је тај човек

троица потписаше заклетву. Краљ изговори неколико речи захвалности Ристићу и пољуби се с њима и са оба намесника, а они њега у руку.“ Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису.

¹³⁸³ ННStA, PA I, Kt. 456.

¹³⁸⁴ То је приметила и руска историчарка Људмила Кузмичева, када је говорила о ставу званичног Петрограда и руског народа наспрам Ристића и кнеза Милана, до 1880. године. Да су их и у Русији гледали као неодвојиве једно од другог навела је и пример из романа Лава Николајевича Толстоја *Ана Караџеина*. Л. В. Кузмичева, *Фальшивый партизан русский. Йован Ристич и обретенне Сербией независимости*, 70.

¹³⁸⁵ Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, 89.

¹³⁸⁶ М. Пироћанац, *Белешке*, 405.

¹³⁸⁷ Ч. Попов. *Кнез / краљ Милан и Јован Ристић*, Зборник Матице српске за историју, 75/76 (2005), 158.

покрај мене, ја сам у неком чудном расположењу. Његова хладноћа и очигледно старање да ми импонује и држањем и говором, мене толико надражи, да ми дође воља да га ухватим за бакенбарте добро протресем и подвикнем му: 'Еј море, ти зборављаш да сам ја господар, а ти државни слуга'.¹³⁸⁸ Иако се ради о занимљивој анегдоти, Каљевићево сведочанство је само део мозаика Ристићевог и Обреновићевог односа. Да у томе има истине, показује и Ристићево писмо из Рајхенуа лета 1886. године. У истом, Ристић себе не види као владаревог „поданика“ или „државног слугу“, већ као „грађанина“, који тежи да се стави у исту раван са владаром. Лидер либерала је са свог становишта сматрао да на то има право, јер је Обреновићу очувао престо у периоду 1868–1872. године.

Односи између „господара“ и „слуге“ су ескалирале 1880. године. Кнез Милан је сматрао да је Ристић својим одбијањем да пристане на повлашћени статус Аустро–Угарске у Србији, оставио њему политику коју је сам као министар спољних послова „инаогурисао“ 1878. године.¹³⁸⁹ Тумачио је да Ристић настоји да се дистанцира у односу на оно на шта је пристао на Берлинском конгресу. Ристић као „грађанин“ имао је могућност да се провуче и повуче са места председника владе ако се не слаже са оним што му је било наметано споља. Владар, по природи свог положаја, такав луксуз није имао. Он је морао да остане на свом месту и изнађе решења која су по њему била у најбољем интересу земље. Да политика Ристића и краља Милана није била опречна показује и Ристићево потоње пристајање на аранжмане које је Обреновић потписао са Бечом. Ипак, разлика се делимично састојала у тумачењу исте политике, која је произилазила, поред различитих државних положаја, из различитих личних карактеристика. Ристић, који је на Берлинском конгресу успоставио пут за даље договоре са Бечом, никада у том односу није ишао у крајност. Он је сматрао да Србија мора да лавира међу силама, те да се себи не везује руке тиме што би се у потпуности приклонила Русији или Аустро–Угарској. Обреновић, који је ту исту политику прво одобрио, а потом и примио, није имао Ристићеву сталоженост и стрпљење да у том односу иде „корак по корак“. Нису му ни околности ишле у прилог у том смеру. Његово приближавање Бечу наишло је на оштро противљење Петрограда. Код владара је постојала разочараност у Русију након одлука у Сан Стефану. Међутим, она није била непоправљива све до Цетињске свадбе августа 1883. и брака претендента Петра Карађорђевића и кћери књаза Николе Петровића, Зорке. Кум младенцима био је руски цар Александар III, што је краљ Милан тумачио као јасан знак става руске политике према њему и његовој династији. Извесне разлике су видљиве и током Велике источне кризе. Кнез није испрва није желео да се упусти у рат без припремљеног дипломатског терена, док је потом постао највећи заговорник рата. Ристић, иако је потпаљивао ратно расположење, није настојао да се упусти у војни сукоб док не исцрпи дипломатска решења пред Портом. Након неуспешног првог рата са Турском, када је завладала општа разочараност и монотонија, он је био тај који је упркос таквом општем расположењу увео земљу у други рат, који се показао успешним.¹³⁹⁰ Ристић је политички сазревао и своју државну каријеру градио паралелно како је српска држава сазрела и расла. И поред незавидног геополитичког положаја осамдесетих година 19. века, он није губио оптимизам или „непоколебљиву веру у народну будућност“.¹³⁹¹ Владар није делио ту исту веру у сопствени народ и скоро решавање његове судбине. Страх од договореног у Скијерневици, савеза Петрограда и Беча са благословом Берлина, који није остављао велике изгледе Србији, те неуспешан рат са Бугарском, пољуљао је његова политичка уверења.¹³⁹²

¹³⁸⁸ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 27.

¹³⁸⁹ *Мемоари Тодора Стефановића Виловског*, 40.

¹³⁹⁰ Р. Стојановић, *нав. дело*, 103; Види поглавље *Велика источна криза*.

¹³⁹¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 22.

¹³⁹² Г. Јакшић, *Из новије историје Србије*, 192.

Превише наде полагао је у Беч, што није довело до задовољавајућих и видљивих геостратешких резултата.

Осамдесете године су однос Ристића и владара увеле у нову фазу. Владар је имао прилику да се у потпуности еманципује од свог политичког ментора. Везе нису биле покидане. Са једне стране Ристић је био у праву када је владару пребацио да је према њему као политичком актеру и „грађанину“, био посебно неправедан.¹³⁹³ Мада том приликом није желео да за узајаман однос са владаром преузме и свој део одговорности. Ристићев карактерни склоп и превелика поноситост нису му дозвољавали да буде претерано „гибак“ према двору. Он се није додворавао народим масама, али ни последњим Обреновићима.¹³⁹⁴ Краљ је лидеру либерала замерао више и дубље него другим политичарима. Владар је могао да отпусти друге ministre, али да већ после неколико дана без притиска са њима ступи у контакт. Са Ристићем је то ишло теже. Обреновић је могао да Ристића прихвати као политичког ментора, али не и татора, како је лидер либерала желео да се постави. Краљ Милан од свог некадашњег намесника није тражио „додворавање“, већ признавање примата у државним пословима које му је припадало по истом оном Уставу из 1869. године, који је Ристићевим прегнућем донет.

Све политичке акције које је Ристић осамдесетих година предузимао биле су усмерене на то да себе у очима Круне представи као једино решење за излазак из кризе. То се односило како на унутрашњу политику, где је тежио да се представи као спона са радикалима, као и на спољну, где је својим деловањем, првенствено путем из 1885. у Петроград, поручивао да се односи са Русијом могу само преко њега поправити. Међутим, владар је све до 1887. то одбијао, иако су и у Бечу још од 1883. пристајали на Ристића као могућност. То се види на основу наведеног Кевенхилеровог извештаја те године. Аустро–Угарска која није желела радикале на власти, у Ристићу је видела алтернативу уколико напредњаци не би имали способност да изађу на крај са унуташњом кризом. Делује да је код краља Милана поновно позивање Ристића на власт било показатељ слабости, признање да не може да изађе на крај са ситуацијом без помоћи политичког ментора. Стога чини се да је однос Ристића и краља био прожет и дозом ирационалног. Треба имати на уму, да је Ристић био далеко више славољубив него властољубив. Тачније, Ристићева властољубивост је била у служби његове славољубивости. Да је само долазак на власт био проблем, лидер либерала је могао да пристане на компромис са владаром 1883. и 1886. године. Међутим, Ристић је слично као крајем 1867, у његовој поменутој неславној епизоди са кнезом Михаилом, осамдесетих са још више куражи износио своје услове за формирање владе краљу. Тиме је настојао да јавно покаже како он нуди решења, а да је владар тај који их одбија. Сваки Ристићев долазак на власт подразумевао је јавно признање, демонстрацију његових способности и доприноса држави. То је почело још од тренутка када га је кнез Михаило назвао „десном руком“. То се могло уочити и 1887. приликом састављања савезне владе, при народним депутацијама, када су његове присталице јавно славиле улицама престонице, узвикујући његове име.¹³⁹⁵

Године 1890. вођа либерала је одговарао на оптужбе краљице Наталије да је краљ Милан Обреновић, у току дванаест година, износио негативне оцене о Ристићу: „Ви мислите да ме раздражите противу Краља Милана, кад ми пишете како Вам је он о мени за пуних 12 година све једнако писао и говорио. Ово Ваше саопштење није за мене никакава новост. Ви знате шта је бивало за 12 година, а ја знам шта се догађа за 20 година. То баш доказује, да мојој каријери није служила за основ дворска протекција, него потребе земаљске. И то је мој понос.“¹³⁹⁶ Када је одлука о абдикацији коначно пала, и њом на коцку стављено питање престолонаследика и

¹³⁹³ АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 1.371.

¹³⁹⁴ Р. Љушић, *Јован Ристић*, 195.

¹³⁹⁵ Н. Крстић, *Јавни живот III*, 314.

¹³⁹⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 73–77.

династије, краљ је једино по њему исправно и логично решење нашао у Ристићу. На крају крајева, иако се владар често жалио да су намесници Устав из 1869. донели против његове воље, разумео је да је лидер либерала њему и династији оставио „неокрњен“ престо. Зато се краљ Милан у чину из 1889. окренуо ка нечему познатом, што је могло да гарантује даљи опстанак Обреновића на српском трону. Како је приликом чина абдикације приметио Слободан Јовановић, тада увелико као савременик: „Осим краљ Милана, једини је још Ристић привлачио пажњу на себе. Он је био намесник када је Милан ступио на престо, а био је намесник када је Милан силазио са престола. Изгледало је да се у овој земљи све мења, осим њега и његове увек исте физиономије, која се већ претварала у образину“.¹³⁹⁷ Ипак, ако је Обреновић Ристићу указао поверење да води главну реч у Намесништву, није му оставио потпуну слободу. Свој утицај на Намесништво екс краљ је индиректно покушао да задржи преко генерала Протића. Такође, слободоумни устав који је дао, по резону владара, требало је да покаже да земља за тако конципиран највиши правни акт није спремна, те да ће он у многим сегментима бити камен спотицања радикалских влада и либералских намесника. Сматрао је да ће то временом довести до компромитовања и једних и других и њему омогућити да се врати у земљу и преузме потпуну контролу по сопственим правилима.¹³⁹⁸ Такве намере показали су и потоњи догађаји. Нема сумње да је Ристић као искусан политички актер разумео да абдикација није последња реч екс краља Милана у државним пословима. Био је то тек увод у нову фазу комплексних међусобних односа „господара“ и „грађанина“.

¹³⁹⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 495.

¹³⁹⁸ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 296.

Намесник поново

Династичке заврзламе

Ристић се по други пут у својој политичкој каријери нашао на месту намесника малолетном владару. У српској историји једини је коме је два пута пошло за руком да као регент обавља дужност у име Круне. И поред тога што је Слободан Јовановић закључио да се на политичкој сцени Србије током трајања владавине краља Милана много тога променило осим Ристића, важно је колико је први намесник био способан да се прилагоди новим условима и правилима који су владали у политичком животу Србије крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 19. века. У писму Јосипу Јурају Штросмајеру, Ристић је настојао да дефинише положај и упореди поновно „бреме“ намесника са ситуацијом од двадесет година пре тога: „Први пут могао сам га носити лакше, јер сам био млађи, а сада и ако имам више искуства имам и теже, много теже прилике. Али је воља иста, несаломљена, да га носим поштено, патриотски, са пуним осећањем дужности, и према земљи и према младом краљу, који нам је у аманет предат.“¹³⁹⁹

Намесништво је, слично као двадесет година раније, настојало да се позиционира изнад политичких странака. Барем је то чињено на јавном плану. Ристић је приликом избора за првог намесника, поднео оставку на место председника у Либералној странци, и из ње иступио. Како је у јавном писму члановима нагласио, дошао је на положај који „искључује сваку могућност предубеђења“, те је „привремени“ растанак нужност.¹⁴⁰⁰ Први намесник је разумео да као неко ко обавља функцију у име Круне, барем декларативно нема право да стоји на становишту или да фаворизује одређену политичку опцију. Доказ тога требало је да представља и именовање радикалске владе на челу са Савом Грујићем. Да ли се Ристић налазио изнад страначких боја, било је нешто што је занимало аустроугарско дипломатско представништво. Одатле је Калнокију наглашено да је први намесник у јавности виђен као шеф партије која не ужива велику подршку у народу.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁹ Ј. М. Поповић, *Неимари Југославије*, Београд, 1934, 136; D. Mekenzi, *нав. дело*, 375; Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 262–263.

¹⁴⁰⁰ *Српска независност*, бр. 27, 7/19. март 1889.

¹⁴⁰¹ ННStA, PA XIX, Kt. 24, Палавичини Калнокију, Београд, 18. јул 1889; Ладислава Хенгелмилера је занимао Ристићев однос према новом програму либерала. Иако је први намесник тврдио да више нема додирних тачака са оним што се догађа у странци, питање новог програма било је званично покренуто на збору странке док је још увек Ристић био на њеном челу. Аустроугарска штампа нападала је програм либерала због тврдње о потреби за уједињењем свих Срба на Балкану. Први намесник је одговорио Хенгелмилеру да он нема право да се меша у програм док је на уставном земљишту, али и да тврдња о уједињењу Срба у етнографским границама није нова, и да се налазила у ранијим програмима либерала, али и осталих странака. ННStA, PA I, Kt. 456, Хенгелмилер Калнокију, Београд, 19. јун 1889; *Програми и статуту српских политичких странака*, 171–181; О националној политици у политичким програмима србијанских политичких странака види: Р. Љушић, *Национално у програмима српских политичких странака (до 1918)*, у: Србија 19. века, изабрани радови, 387–390.

Ристић је требало да даје политичку ноту Намесништву. Друга двојица регената били су, пре свега, војници. Ако је било неминовно да се радикалима препушти државна управа, војска је требало да остане чврсто у рукама Намесништва. То је била намера и екскраља Милана. Ристић је био свестан тога да је други намесник, Протић, продужена рука Обреновића. Иако се сматрало да је Белимарковић, као присталица либерала, требало да буде близак првом намеснику, Ристић га је означио као колебљивог.¹⁴⁰² Штавише, Белимарковић је изабран као компромис Ристића и Милана Обреновића, након што први намесник није успео да место регента обезбеди свом пашеногу, генералу Антонију Богићевићу. Без обзира што Ристић ни у Регенству није имао скроз чисто поље деловања, успевао је да снагом аргументације и политичком вештином наметне своју политичку вољу као званичан став Намесништва. Временом су остала двојица намесника „жмурећи“ потписивала акта на којима се већ налазио Ристићев потпис.

Ново стање након абдикације подразумевало је сређивање унутрашњих и спољних прилика. У Петрограду су били задовољни избором регената, и новоформираним радикалским кабинетом. Природно, оставка Милана Обреновића отварао је питање митрополита Михаила и Николе Пашића. Ствари око радикалског вође решене су тако што је екскраљ послао писмо намесницима, где „моли“ да се Пашић помилује. Обреновић акт о помиловању није желео лично да потпише, него је читаву ствар препустио Намесништву.¹⁴⁰³ У Петрограду се сматрало да са повратком митрополита не треба претерано журити. Чекао се одлазак екскраља из земље.¹⁴⁰⁴ Обреновић се након абдикације као приватно лице нашао на путу за Цариград и Јерусалим. Гирс је саветовао митрополиту да приликом повратка у Србију не чини никакве „демонстрације“, те да не изазива додатно Беч, који није са наклоношћу гледао на његов повратак. Стога је дочек био „приватан“, те без претеране помпе.¹⁴⁰⁵ Митрополит Михаило и епископ Јероним реинсталирани су на своје некадашње положаје, док је митрополит Теодосије Мраовић стављен у пензију. Ристић је са задовољством, приликом отварања ванредне Скупштине у октобру 1889. године, могао да тврди да је „мир у цркви“ повраћен и канонска хијерархија постављена тамо где припада.¹⁴⁰⁶ Такође, повратком митрополита и Пашића отклоњен је велики разлог неспоразума између Београда и Петрограда, чиме су се односи побошљали. Природно, то је значило да су односи са Бечом постали нешто лошији него раније. Митрополитов повратак протекао је уз протесте аустроугарског дипломатског представника, али се даље од тога није ишло.¹⁴⁰⁷

Углед династије био је у великој мери пољуљан неуспешним ратом са Бугарском, брачним спором у Краљевском дому, те услед напуштања престола од стране краља Милана. Краљ Александар Обреновић имао је приликом абдикације његовог оца дванаест година.¹⁴⁰⁸ Било је неопходно ојачати ауторитет владајуће династије. Прилика за тако нешто указала се

¹⁴⁰² Слободан Јовановић сматра да је Белимарковић именован на место регента, као жеља краља Милана Обреновића. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 487; Б. Петровић, *нав. дело*, 76; С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 199.

¹⁴⁰³ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 298.

¹⁴⁰⁴ АСАНУ, ЈР, XVI–4, бр. 442; АСАНУ, Заоставштина Нићифора Дучића, 15004/273; АС, Заоставштина Ђорђа Симића, кутија 1, Акта 1; *Посланство Краљевине Србије у Петрограду 1889–1897, том II*, прир. А. Тимофејев и Г. Милорадовић, Београд, 2018, 55, 65.

¹⁴⁰⁵ АС, Заоставштина Ђорђа Симића, кутија 1, Акта 1; Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису; П. Пузовић, *Никола Пашић и митрополит Михаило (1883–1898)*, у: Никола Пашић – живот и дело, 249; У престоници Двојне монархије су били задовољни што је чин абдикације и примопредаја власти прошла мирно, те што ново стање није наишло н отпоре споља. *Auß dem Naachlaß Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreich-ungarischen Innen und Außenpolitik. In 2 Teilen. Erster Teil*, Hrg. S. Wank, Gratz, 1994, 34–35.

¹⁴⁰⁶ АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 261.

¹⁴⁰⁷ S. Rajić, *Država i crkva u Kraljevini Srbiji za vreme poslednjeg Obrenovića*, у: *Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikata*, Niš, 2013, 783–785.

¹⁴⁰⁸ Краљ Александар рођен је 14. августа 1876. године.

поводом јубилеја 500 година од Косовске битке.¹⁴⁰⁹ Стојан Новаковић, истиче да је Ристићева идеја била да се прослава искористи и за миропомазање краља.¹⁴¹⁰ Након централне свечаности на Видовдан, 27. јуна 1889. године, у Крушевцу, где је положио темељ споменику косовски јунацима, краљ су упутио у манастир Жичу, где је извршен чин миропомазања. Тај догађај имао је за циљ да додатно ојача легитимитет младог краља и династије. Ристићев секретар, који је Новаковићеву тврдњу схватио као критику, истиче да то није била идеја првог намесника. Штавише, Ристић није присуствовао поменути догађајима. Разлог је било његово здравствено стање. Услед реуме, због које је једва тих дана био у могућности да се креће, од краја јуна до средине августа налазио се у Врањској бањи. Тај одмор знатно је поправио његово здравље. И наредна два лета Ристић је провео на истом месту на лечењу.¹⁴¹¹

Састављање радикалске владе, поменути јубилеј и миропомазање, те повратак митрополита и Пашића требало је да представљају кораке чији је основни циљ био консолидација унутрашњег стања. Међутим, ствари нису ишле глатко. Два месеца након абдикације, слично као и 1887. године, дошло је до немира који су били уперени против напредњака. Поново се на удару нашла кућа Милутина Гарашанина. Вођа напредњака био је принуђен да апелује на Ристића. Први намесник је тражио од министра унутрашњих дела, Косте Таушановића, да полиција одговорније обавља свој задатак, те да заштити напредњаке од демонстраната.¹⁴¹² Напредњаци су у новом стању били потпуно маргинализовани.

Како се убрзо испоставило један од највећих проблема за нове власти било је питање краљице Наталије. У тренутку абдикације, она се налазила у Јалти, на Криму. Екскраљ је за намеснике поставио људе на које је могао да рачуна у евентуалном сукобу са бившом супругом и краљицом. Свој однос са Намесништвом дефинисао је посебним актом, који је потписан 7. марта 1889. године. У документу, који је бројао осам тачака, наведено је, између осталог, да се екскраљ неће мешати у унутрашње односе у држави, док му је остављено право да из ње одлази и долази по потреби. У земљи би му били указиване све краљевске почести, док би се у бављењу на страни, потписивао и етикетирао као „гроф од Такова“. Најважније питање које је третирано у потписаном документу тицало се васпитавања краља Александра. Екскраљ је експлицитно нагласио да је, сходно члану 72 Устава, његова дужност да се о томе стара. Противио се да о васпитању младог краља води рачуна његова мајка. Сходно документу, краљ је имао право да своју матеру, краљицу Наталију, обиђе једном годишње у иностранству, у месту које ће екскраљ одредити у договору са Намесништвом.¹⁴¹³ За разлику од Милана Обреновића, Наталија Обреновић није имала дефинисан однос са регентима, који се тицао ње и њеног сина. Ристић ју је, у писму од 12. марта 1889. године, обавестио о одлуци која се тицала васпитања њеног сина која је произилазила из члана 72 Устава.¹⁴¹⁴

Наталија Обреновић није желела да пристане на аранжман да сина виђа једном годишње у неком од страних летовалишта. Посебно није намеравала да попусти јер је захтеве поставио њен накадашњи супруг. На савете канцелара Гирса и руског цара, који су настојали да се не

¹⁴⁰⁹ Опширније: М. Војводић, *Међународне димензије прославе петстогодишњице Косовске битке у Србији 1889. године*, у: *Путеви српске дипломатије*, 36–50; Љ. П. Ристић, *Србија у британској политици (1889–1903)*, Београд, 2014, 57–61.

¹⁴¹⁰ С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 200.

¹⁴¹¹ Б. Петровић, *нав. дело*, 84–94, 147–162; Обзиром да није био у прилици да присуствује чину миропомазања, Ристић се младом краљу обратио писмом. Између осталог, осврнуо се на сопствени задатак као првог регента: „Са том чврстом вољом и с поуздањем у заштиту Промисла небескога, која ме ни у ком патриотском покушају није оставио, ја сам ушао поново у тешки задатак намеснички, да још и ову последњу службу одслужим отаџбини, која ме је свеколиким поверењем обасула“. Цит. према: Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 32.

¹⁴¹² Б. Петровић, *нав. дело*, 103–104.

¹⁴¹³ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 86–87.

¹⁴¹⁴ Б. Петровић, *нав. дело*, 121–124.

ремети ново стање након абдикације, она је одустала од повратка у Србију. У разговору са Алимпијем Васиљевићем, у првом тренутку, је пристала на поштовање члана 72. Устава. Међутим, у писму председнику владе, Сави Грујићу, тражила је регулисање њеног положаја, те да буде прихваћена као „краљица-мати“. Како је Ристић извештавао Милана Обреновића, ни Намесништво ни Влада нису били спремни да јој у томе изађу у сусрет, обзиром да Устав тако нешто није предвиђао. Поред тога краљица је тражила да се пре краја јула те године види са сином или у Јалти или у Београду, што је наишло на противљење краља Милана.¹⁴¹⁵

Августа месеца Наталија Обреновић је постајала све нестрпљивија. Ристић је молио Гирса да утиче на њу да одложи намеравани пут у Србију, док се Намесништво и Влада не договоре са Миланом Обреновићем око аранжмана. Јасно је било Ристићу и Сави Грујићу да одређени договор са краљицом-мајком, треба да буде постигнут. Како је први намесник писао Милану Обреновићу, влада нема право да забрани једној мајци да види свог сина, јер то повлачи „гнев образоване Европе“, и ствара додатне проблеме у земљи и иностранству. Упозоравао је да ће краљица на своју руку доћи у Београд. То је претило да се претвори у „фијаско“, слично оном из Висбадена годину дана пре тога. Краљ и даље није давао дозволу да се екскраљица види са сином. Одбијено је Ристићево компромисно решење да до сусрета мајке и сина дође на некадашњем добру кнеза Михаила у Иванки.¹⁴¹⁶

Милан Обреновић је попустио и пристао на споразум, који је формулисао Сава Грујић и проследио Наталији Обреновић. Према предлогу, краљица је имала право да долази у Србију једном до два пута годишње, те да борави две до три недеље у двору, са свим почастима које доликују једној краљици-мајци.¹⁴¹⁷ Наталија Обреновић је, међутим, одбила предлог, који се у датој ситуацији чинио као разуман, те је, упркос саветима из Београда и Петрограда, крајем августа кренула у Србију. Како је Ристић писао екскраљу, краљица је изгубила стрпљење и следује само сопствене инструкције. Разумео је да ће краљичин долазак неповољно утицати на политичку атмосферу у Србији. Обреновићу је писао да дочек неће бити званичан, јер пред краљицу неће изаћи ни намесници, ни Влада, ни митрополит. То је предочено и краљици Наталији. Ристић је истицао да влада није у стању да забрани овације, те да мора трпети и „демонстрације“ које би из тога проишле. Поново је молио некадашњег владара да дозволи сину да види мајку, те да на тај начин олакша посао Намесништву и влади. Међутим, екскрљадар није био намеран одмах да попусти. Услед „ненајављеног“ доласка краљице Наталије, 29. септембра 1889. године, капије двора биле су затворене.¹⁴¹⁸

Долазак краљице-мајке у земљу знатно је утицао на политичку климу. Испоставило се да питања која су била везана за Краљевски дом још увек нису била решена, те су представљала додатни терет за Намесништво и Владу. Краљица Наталија је крајем 1889. године провела прави рат против намесника. Оптуживала их је да јој, као мајци, ускраћују право да види сина, те да у потпуности подилазе екскраљу Милану. Краљ-отац није дозвољавао пречесто краљу Александру да виђа мајку. За четрнаест месеци колико је краљица Наталија остала у Србији,

¹⁴¹⁵ АС, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, ф. 76, Ристић Милану Обреновићу, Београд, 18/30. мај 1889; АСАНУ, ЈР, XXVII–15, бр. 468, 477; Према речима Саве Грујића, Ристић је саветовао радикалском кабинету да се не ангажује превише око краљице. *Успомене Саве Грујића*, РОНБС, 510/1/124.

¹⁴¹⁶ АСАНУ, ЈР, XXVII–15, бр. 532; Ј. П. Ристић, *нав. дело* 81; О кнежевом добру у Иванки опширније: Д. Леовац, *Иванка при Дунаву и некадашње имање кнеза Михаила*, Српске студије 10 (2019), 60–79.

¹⁴¹⁷ Екскрљадар је настојао да предлогом који је Грујић упутио добије пристанак Наталије Обреновић на развод брака. Тражио је да у документу стоји „разведена супруга бившег краља Милана“, влада је на крају прихватила формулацију „раздвојено живећа“. С. Рајић, *Краљица Наталија и Русија*, 237.

¹⁴¹⁸ АСАНУ, ЈР, XXVII–15, бр. 539, 539, 547; *Писма краљице Наталије Обреновић*, прир. И. Хаџи Поповић, Београд, 1996, 56–57; *Посланство краљевине Србије у Петрограду II*, 87–88; С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова. Сукобљени светови*, Београд, 2011, 49; А. Столић, *Ђорђе Симић, последњи српски дипломата XIX века*, Београд, 2003, 129–130.

сина је видела свега седам пута. Са друге стране, око бивше владарке се постепено окупљао круг људи, који се није слагао са новим стањем. То се пре свега односи на напредњачке прваке, али и на део либерала. Краљица је својим јавним понашањем често исказивала амбиције да буде третирана као, и даље актуелна, краљица-владарка.¹⁴¹⁹

На њеном удару посеба мета је био први намесник. Она је у једном писму Ристића окарактерисала као „тиквана надувеног од таштине“.¹⁴²⁰ Ствари између првог намесника и краљице-мајке ескалирале су почетком 1890. године. Наталија Обреновић се жалила Намесништву да је њен син лоше васпитаван, те да је у лошем окружењу. Тиме је алудирала и на васпитање њеног некадашњег супруга, у чиме се упирало на Ристића. Намесник је у одговору исказао да његов задатак није да буде „педагог“, већ регент, те да краљ у Лазару Докићу, лекару и члану радикала, има доброг учитеља. Колико „наука утиче на људскост“, пише први регент, отворено је питање, јер је учитељ римског цара Нерона био велики филозоф Сенека. Ристић је пребацио краљици превелике амбиције које иду до тога да она тежи за „положајем краљице владарке и у цркви и у држави“. Нагласио је да је положај „владарке“ престао са абдикацијом њеног некадашњег супруга, те да даљи раздор краљевих родитеља може да има „фаталне“ последице на краљево сазревање. Краљица није била задовољна Ристићевим одговором. Написала је да је он „отворено“ њен противник, те да се вара ако сматра да је за Србију добро, ако краљ Александар постане владар са карактерним цртама као његов отац.¹⁴²¹ Први намесник је чекао готово годину дана да одговори краљици-матери. Многе ствари су се на том плану издешавале. У писму од 27. децембра 1890. године, Ристић је нагласио да то што ће га краљица оквалификовати као „непријатеља“ неће имати утицаја на његове политичке одлуке. Писмо је, нетипично, било лишено уобичајеног Ристићевог такта. Оно је носило доста тога лично, може се рећи чак и недоличног. Упркос чињеница да је краљица-мати активно ушла у политичку борбу, она је и даље била мајка српског владара у чије име је Ристић управљао државом. Деловало је први намесник чекао повољну прилику да краљици Наталији искаже незадовољство њеном политиком, притом је нимало не штедећи. Критика се сводила на то да краљица, иако и даље не признаје развод, износи негативне оцене на рачун некадашњег супруга, те да не узима у обзир како такве квалификације утичу на њеног сина. „Тако се не би смела понашати према једноме Обреновићу кћи спахије Кешко коју је Обреновић попео уза се на српски Краљевски престо“, писао је Ристић. Његова критика сводила се на то да се Наталија Обреновић својом борбом претворила у лошу супругу и мајку, али и лошу краљицу, зато што жели да се Србија „жртвује“ за њу, а не обратно.¹⁴²² Писмо је краљица Наталија предала јавности, што је изазвало огромну полемику. Први намесник је утисак покушао да поправи тиме, што је у званичним *Српским новинама*, дао у штампу писма између њега и краља Милана из 1888. године, у којима је се залагао да до развода између краљевског пара не дође.¹⁴²³

¹⁴¹⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 237–238; С. Рајић, *Краљица Наталија и Русија*, 241.

¹⁴²⁰ *Писма краљице Наталије Обреновић*, 59.

¹⁴²¹ АС, МГ, 1.031; ННStA, РА XIX, Кт. 25, Палавичини Калнокију, Београд, 3. фебруар 1890.

¹⁴²² Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 73–77.

¹⁴²³ *Српске новине*, бр. 284, 25. децембар 1890/ 6. јануар 1891; Ни краљица Наталија није штедела Ристића. Крстић је у свом дневнику забележио: „У писму каже она хоће да се усели у двор. Писмо је написано тако да је Ристић побледео прочитавши га. Он је краљици поручио: 'Кажи краљици да сам писмо примио и да ме [је] краљица врло увредила, а у своје време одговорићу јој'. Ово писмо ће имати даљих последица. Да, краљица је и то Ристићу поручила да ће се осветити и Ристићу и деци његовој и дечијој деци. Госпођа Ристићка плакала је, чувши такву поруку. Види се одсвуд да краљица има извесне цели, да је рада да заузме место које јој по њеноме мишљењу припада као краљици матери. Ако она заиста има ове смерове, то може дати повода разним сукобима, којима су последице недогледне. Сви незадовољници купиће се око ње, па могу и покушати да насилно или бар да неправилним путем промене стање које сада фактички и правно постоји.“ Н. Крстић, *Јавни живот IV*, 99–100.

Наталија Обреновић није одустајала од борбе. Са друге стране, њен некадашњи супруг се након абдикације углавном налазио у иностранству. Маја месеца 1890, вратио се у Србију и тражио од намесника да рашчисте односе са краљицом. Ствари су доведене до тога да је краљица поново покренула питање развода пред Архијерејским сабором. То је разбеснело екс краља који је краљу Александру од тог тренутка и дефинитивно забранио да виђа мајку. Сабор је донео одлуку да акт о разводу сматра незаконитим, што је додатно разгневило Милана Обреновића. И Ристић је био пренеражен таквом одлуком Архијерејског сабора. Митрополит се првом намеснику правдао да поступак развода јесте био незаконит. Додао је и да намесници нису пристајали на редакције црквених власти, које су могле да успокоје екс краља, те су били принуђени да суде по слову закона. Први намесник је приликом реинсталације митрополита Михаила, истом изричито саопштио да земаљски интереси захтевају да се питање развода не покреће током владе Намесништва. Како је писао митрополиту, земља је и пре тога због истог питања била у константним трзавицама, а примарни задатак је да се млади краљ заштити од „немилих сцена“. Ристићевим притиском, уз помоћ Персијанија, митрополит и Сабор издали су друго саопштење, потпуно контрадикторно првом, где је наглашено да се питање развода сматра као свршен чин, те да неће бити даље разматрано. Митрополит је захтевао да екс краљ решење не предаје јавности, јер, како је нагласио, „доста је било бруке“.¹⁴²⁴

Како се испоставило, поред краљице Наталије, додатни терет за унутрашње стање ствари био је боравак екс краља у Србији од маја 1890. године. Поред сукоба са својом ранијом супругом, Обреновић се све више упуштао у борбу са радикалима. Радикалска штампа га је и пре тога често нападала, али им ни бивши краљ изјавама у јавности није остајао нимало дужан. Ствари су се нагло заостриле. Милан Обреновић је након прве одлуке Сабора тражио од Ристића да му преда власт „било у једној било у другој форми“, да би се обрачунао са тадашњим стањем. Иако су односи између намесника и радикала већ тада били лоши, Ристић је строго формално одговорио да Намесништво може да власт само пред Великом скупштином. Екс краљу се такав одговор није свидео.¹⁴²⁵ Први намесник је касније ову жељу Обреновића као покушај „преврата“, који је заустављен чврстом вољом Намесништва и Владе.¹⁴²⁶ Радикали су још увек били изузетно јаки у земљи да би било какав покушај њиховог обарања са власти био безуспешан. Да је бављење Милана Обреновића у Србији, постајало контрапродуктивно по унутрашње стање, закључили су поред Петрограда, и у Бечу. У престоници Двојне монархије нису желели непредвиђене догађаје у суседству. Штавише, сматрали су да поступци екс краља више погодују него што штете радикалима, те да је неопходно да на извесно време буде удаљен из земље.¹⁴²⁷

Краљица-мајка је била упорна да се избори за права која је сматрала да јој припадају. Након што ствари по њу нису испале повољне пред Архијерејским сабором, она је у спор Краљевског дома укључила Народно скупштину. То је било противно Уставу. Тиме је борба између краљевског пара и званично пренета на земљиште политике. Почетком децембра поднела је Скупштини меморандум, који је садржао преписку са намесницима и Владом, где се жалила да су њена права као мајке угрожена. Ристић је, кроз писмо младог краља мајци, покушао да спречи да се меморандум нађе пред Скупштином. За њега је такав чин био „антимонархијски, антидинастијски и револуционаран“. Намесништво се, невољно нашло у рату између бивших супружника, али је у том сукобу највише страдао малолетни краљ. Након

¹⁴²⁴ АСАНУ, ЈР, XXVII–4, бр, 158, 159; Н. Крстић, *Јавни живот IV*, 122; Б. Петровић, *нав. дело*, 128–137; С. Рајић, *Александар Обреновић*, 50; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 86.

¹⁴²⁵ Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 260; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 244–249

¹⁴²⁶ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 174.

¹⁴²⁷ ННStA, РА XIX, Кт. 25, Палавичини Калнокију, 26. септембар 1889; *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 569–569.

предаје краљичиног меморандума, он је требало да изабере страну. Одлучио се за оца, вероватно сугерисан у том правцу од стране Ристића. Први намесник му је саопштио да је правилно изабрао, обзиром да су Обреновићи били ти који су крварили за слободу Србије, а не породица Кешко.¹⁴²⁸

Ситуација је све више измицала контроли. Једна неправилност у сукобу у Краљевском дому неминовно је водила у другу. Беч је све мање имао стрпљења за бављење екс краља у земљи, док ни Гирс није имао разумевања за деловање краљице, која се оглушила о савете Петрограда, те је изашла из улоге „жртве“, па је непрестано „демонстрирала“ и правила „револуцију“.¹⁴²⁹ Ни Ристић, ни председник Владе Сава Грујић, нису имали довољно снаге или тактичности да изађу из целе ситуације. Као флексибилнији и одлучнији преговарач показао се Никола Пашић, који је од 23. фебруара 1891. године постао нови председник Владе. Он је био става да краљеви родитељи треба да буду удаљени из земље законодавним путем, јер њихово понашање штети новом режиму и угледу престола.¹⁴³⁰

Главни циљ бившег краља био је да краљица Наталија напусти земљу, те да нема директног утицаја на малолетног сина. У писму које је послао Ристићу из Париза два дана пре састављања Пашићеве владе, нагласио је да му је жао што Намесништво посматра његово присуство у земљи као „штетно“, док његова некадашња супруга борави у Београду и ствара „трзавице“. Нагласио је да би у Београд дошао тек на кратко, те да више не би долазио до краљевог пунолетства. Иницијативу за договор покренуо је Обреновић.¹⁴³¹ Одмах су уследили преговори екс краља са намесницима и Пашићем. Као епилог договора, Милан Обреновић је упутио 11. априла 1891. године писмо адресирано на намеснике, где је назначено да се неће враћати у земљу до пунолетства свог сина. Ова „декларација“ Милана Обреновића била је тек први корак. Екс краљ је за свој пристанак да напусти земљу, тражио да се из ње протера његова некадашња супруга. Поред тога, уз усмено обећање да ће се одрећи уставних права и српског држављанства, захтевао је да му се, на основу цивил-листе, унапред уплати милион динара. То је урађено посебним указом Намесништва већ наредног дана. Тог, 12. априла 1891. године, у складу са договором, Скупштина је посебним законом овластила владу да уклони краљицу Наталију из земље.¹⁴³²

То није било једноставно. Краљица-мајка одбијала је да напусти земљу, те да се врати тек након пунолетства краља Александра. Преговори краљице са Пашићем о мирном напуштању Србије нису уродили плодом, као ни молба њеног сина да то учини. На крају, краљица Наталија је, 18. маја. 1891. године, уз присуство полиције спроведена до железничке станице, те је посебним вагоном упућена за Земун. Чин одвођења краљице био је праћен уз огромне демонстрације. Јавност је за тај догађај и немиле сцене највише, поред министра полиције Јована Ђаје, кривила првог намесника. Разлог зашто је мњење упирало прстом прво у Ристића, најпре лежи у чињеници да је преписка, самим тим и природа сукоба, првог намесника и краљице-мајке, била објављена и стајала пред очима јавности. Слободан Јовановић тврди да се управо тим чином о Ристићу највише укоренила квалификација, која је кружила у јавности као о

¹⁴²⁸ С. Рајић, *Влада Александра Обреновића*, 50–51; Иста, *Краљица Наталија и Русија*, 242; Генерал Јован Мишковић, који је био гувернадур младог краља, забележио је једном приликом да се владар снебивао да ли да се види са мајком на Ускрс 1891. године, обзиром да није имао одобрење оца за тај сусрет. Ристић је краљу саопштио да је сусрет на његову одговорност, те је до виђења сина и мајке ипак дошло. Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису. Сличну сцену, где краљ без одобрења оца, и поред одобрења првог намесника, није желео да ступи у контакт са мајком Ристић је препричао Пироћанцу, *Белешке*, 486.

¹⁴²⁹ АСАНУ, ЈР, XVI–4, бр. 452.

¹⁴³⁰ С. Рајић, *Краљица Наталија и Русија*, 242.

¹⁴³¹ АСАНУ, ЈР, XXVII–18, бр. 591; *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 174.

¹⁴³² Г. Јакшић, *Из новије српске историје*, 225–226; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 89–97.

„охолом и бездушном властољупцу“. Био је то догађај, којим су гласине добијале утемељење, иако главни креатор метода и начин протеривања краљице није био Ристић, већ Пашић.¹⁴³³

Углед династије био је значајно пољуљан дугогодишњом борбом краљевих родитеља, и њиховим протеривањем из земље. Штавише, протеривање краљевих родитеља пољуљало је углед Намесиштва и владе. Ристић је, након немиких сцена са краљицом Наталијом из маја 1891. године, настојао да подигне углед престола. Сматрао је да је краљ Александар са својих петнаест година спреман за прве званичне посете европским дворovima. Поставило се и питање редоследа посета. Намесништво је преломило да се прво иде у Русију, а потом у Аустро–Угарску. Питање је имало и важну спољнополитичку конотацију. Ристић је пред очима имао ефекат пута кнеза Милана у Ливадију, двадесет година пре тога, и реакције Беча и Пеште на исти. Зато је план пута из јула и августа 1891. године брижљиво испланирао. Младог краља је пратио заједно са председником Владе, Пашићем, и краљевим гувернадуром, Мишковићем. Приједи у Кијеву, Москви и Петрограду, од стране руског цара и државног врха били су крајње срдачни. Није било превише говора о политици. Међутим, морална корист посете и свечаног пријема за династију, Намесништво и Владу је била велика. Нову „Ливадију“, Ристић је настојао да предупреди тако што се из Русије директно путовало за Беч и Ишл. У аустријској бањи млади краљ је био дочекан од стране цара Франца Јозефа. За разлику од Русије, пријем је био мање срдачан и више службен.¹⁴³⁴ Након тога, краљ се са својим ађутантом и гувернером запутио ка Луцерну, где га је сачекао отац. Након тога су се Обреновићи упутили за Париз.¹⁴³⁵

Како се испоставило писмо екс краља Милана из априла, где каже да напушта земљу до краљевог пунолетства, те протеривање Наталије Обреновић, месец дана касније, нису били последњи чин драме око Краљевског дома током периода владавине Трећег намесништва. Изгледа да је Милану Обреновићу и српској влади било потребно реосигурање за оно што је договорено почетком априла месеца. Код радикала и Пашића је и даље постојао велики страх од изненадног доласка њиховог најжећег противника из осамдесетих година 19. века у Србију. Русија је, такође, желела да коначно види леђа Милану Обреновићу. Са друге стране, бивши краљ је запао у проблеме финансијске природе. Читава ствар је била уређена тако да се Обреновић, за два милиона динара зајма код руске Волго-Камске банке, одрекао припадништва Краљевском дому, права која су му припала по Уставу, те српског држављанства. То је нагласио у писменој изјави коју је адресирао на намеснике, 12. октобра 1891. године из Париза. То је за извесно време држано као тајна. Без валидне правне основе, 26. марта 1892. изјава је озакоњена од стране Народне скупштине.¹⁴³⁶

Мотиви радикала да писмена изјава добије законски оквир у Народној скупштини су јасни. Милан Обреновић је и даље рачунао на избегавање кризе, те да његова изјава намесницима неће бити од веће важности. Међутим, ни намесници нису били без свог политичког циља.¹⁴³⁷ Штавише, писмена изјава је до Скупштине дошла преко Указа намесника од 11. марта 1892. године. Народно представништво је на основу тога, учинило накнадну стилизацију, што је

¹⁴³³ АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 295; А. Мале, *нав. дело*, 72; М. Гарашанин, *Два намесништва*, 87–88; С. Рајић, *Краљица Наталија и Русија*, 243–244; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 270–281.

¹⁴³⁴ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 61–67.

¹⁴³⁵ Ристић је био против тог корака. Сматрао је да краљ не треба да одсуствује дуго из земље. Том приликом дошло је до несугласица између првог намесника и краља-оца. Ристић је истакао жал зато што екс краљ није уважио његово мишљење, и додао: „Ја сам у својим оценама спор и тежак, али, по правилу, сигуран“. АСАНУ, ЈР, XXVII–18, бр. 603.

¹⁴³⁶ Г. Јакшић, *Из новије српске историје*, 226–227; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 117–126; С. Рајић, *Александар Обреновић*, 51.

¹⁴³⁷ Живановић, као савременик тих догађаја, сведочи да се намесник Белимарковић опирао да да пристанак да се писмена изјава Милана Обреновића нађе пред Скупштином, што указује да регенти нису били јединствени у том погледу. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 120.

претворено у Закон о прогонству краља Милана. Намесништво је имало уставно право да такав закон не потврди. Међутим, Ристић то није учинио. Сматрао је да би то неминовно изазвало кризу у односу Намесништва и кабинета, распуштања Скупштине и нових избора, што би значило да народ да коначну реч, те да се тако репрезентује његова воља о династичком питању. По његовим речима није било потребе стварати кризу по „тугаљивом“ питању.¹⁴³⁸

Чињеница је да су Милан и Наталија Обреновић својом политиком и понашањем нанели много штете угледу престола и династије. Од стране оба супружника било је учињено доста незаконитости. Постепено су у тај сукоб биле увучене црквене и државне институције. За то велика одговорност пре свега лежи на екскраљевском пару. Међутим, ни црквене власти, са две контрадикторне одлуке, те ни државне, оличене у Намесништву, Влади и Скупштини нису, у првим годинама последње деценије 19. века одлукама остале на законитом путу и на висини свог задатка. Закони о прогонству краљевих родитеља, пре свега онај из априла 1891. године, газили су члан 14. Устава, где се јасно каже да ниједан српски грађанин није могао бити прогнан из земље. Такође, ти закони су вређали права малолетног краља Александра Обреновића. Намесници, по Уставу нису били овлашћени да законским путем решавају питања који се непосредно тичу малолетног владара. Краљ Александар након што би постао пунолетан није био у обавези да те исте законе поштује. Тачније могао је ако то жели да родитеље позове у Србију. Његови регенти нису у наведеном примеру били на висини свог задатка и његови представници у читавој ситуацији. Ако је Ристић био става да је чин краљице Наталије, када се меморандумом обратила Скупштини, „антимонархијски, антдинастијски и револуционаран“, онда је свакако имао у виду и да се закони о удаљавању краљевих родитеља из земље могу квалификовати на исти начин.¹⁴³⁹

У наредном потпоглављу биће више речи о Ристићевом положају и његовој реалној снази током Трећег намесништва. Чињеница је да су његове позиције биле далеко слабије него двадесетак година раније. Његов „фронт“ против радикала је одласком Милана Обреновића био слабији. Опет, то му је барем на извесно време остављало одрешене руке када је политика Намесништва била у питању јер је постала ослобођена директног утицаја екскраља. Тим чином, није било више „мача“ краља Милана, који је стајао „над главама Краљевских Намесника, над главом целог стања, новим Уставом засновано“.¹⁴⁴⁰ Сукоб краљевих родитеља био је велики терет за намеснике. Још од самог почетка њихове власти, посебно услед деловања краљице Наталије, у јавности се озбиљно шпекулисало да регенти имају „тајни уговор“ са бившим краљем. Управо, да би предупредио гласине да се ради о нечему тајном, мада тек када је било јасно да некакав договор постоји, Ристић је дао да се споразум од 7. марта 1889. године, штампа у званичним новинама.¹⁴⁴¹ Наталија Обреновић је сматрала да је један од разлога зашто намесници и Влада имају непријатељско држање према њој, тај што преко ње могу најлакше да се „ослободе“ и њеног супруга.¹⁴⁴² Сава Грујић је у својим мемоарима писао да је прогонством краља Милана посебно било задовољно Намесништво. Разлог за тако нешто лежао је у томе да су једну незакониту погодбу заменили новом, у коју су укључили и Владу и Скупштину.¹⁴⁴³ Тврдња је сасвим оправдана. Иако по речима Мишковића, намесници нису преговарали са

¹⁴³⁸ Исто, 126; Ј. П. Ристић, *нав. дело*, 103.

¹⁴³⁹ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 50, 53; Како је Милутин Гарашанин писао, краљ Александар приликом ступања на дужност, треба да се закуне на Устав који је затечен, а не на „Устав истумачен, изигран, погажен и крвљу поливен“. М. Гарашанин, *Два намесништва*, 112.

¹⁴⁴⁰ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 174.

¹⁴⁴¹ Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 4.

¹⁴⁴² *Писма краљице Наталије*, 57; То је, донекле, Ристић потврдио и у разговору са Пироћанцем, када је констатовао да је деловање краљице Наталије, омогућавало краљу Милану да се све више меша у унутрашњу политику. М. Пироћанац, *Белешке*, 485.

¹⁴⁴³ РОНБС, 510/П/140, 143, *Успомене Саве Грујића*.

бившим краљем него је то чинила Пашићева влада, Ристић је настојао да одговорност за нерегуларне одлуке скине са Намесништва и пребаци их на Скупштину или на народну вољу.¹⁴⁴⁴

Намесник и радикали

Ингеренције Намесништва по Уставу биле су велике. Како су намесници именовани на положаје да управљају земљом током малолетства краља, у име Круне имали су велике компетенције у сфери законодавне и извршне власти. Намесништво је законодавну власт делило са Скупштином. Регенти су имали искључиво право потврђивања и проглашавања закона, што је подразумевало да ниједан законодавни акт, који донесе Скупштина, не може ступити на снагу док га Намесништво не прогласи. Што се тиче извршне власти регенти су је вршили преко владе, која је подједнако била одговорна њима и Скупштини. Такође, по Уставу регенти су имали право да врше размештај државних чиновника.¹⁴⁴⁵

Ристић је већ имао искуства рада са радикалима из времена заједничке владе 1887. године. Ситуација је две године касније била знатно измењена. Ристићев положај је номинално био јачи, јер је био намесник, а не председник владе. Са друге стране, то је био и положај радикала. Снагу им је давао нови Устав. Иако истим нису били у потпуности задовољни, у Скупштини су имали апсолутну већину. Ристић је током Другог¹⁴⁴⁶ намесништва могао да влада преко Устава који је његовом положају давао шира овлашћења у односу на период Трећег. За разлику од првог обављања дужности намесника, преко пута није имао светоандрејце и конзервативце, које је вешто успео да придобије, примири или маргинализује, већ Народну радикалну странку. Као политичка партија која је уживала огромну подршку у земљи, радикали су за Ристића били далеко озбиљнији унутрашњи изазов. Не треба изгубити из вида и то да је Ристић у периоду Трећег намесништва био лишен подршке, најспособнијег саборца Радивоја Милојковића, који је преминуо на самом крају 1888. године.¹⁴⁴⁷

Равнотежа која је 1887. године постојала у влади са радикалима, и која је све до избора те године била на страни либерала, по Ристићевом схватању ствари требало је да постоји између Намесништва и Скупштине након абдикације краља Милана. Томе у прилог говоре: Прокламација намесника, од 6. марта 1889. године; Ристићево писмо честитке краљу Александру поводом крунисања од 2. јула исте године; Престона беседа Намесништва пред ванредном Скупштином од 20. октобра 1889. године.¹⁴⁴⁸ Ристић је увидео да нови Устав представља клизав терен, те да уколико једна страна приграби веће ингеренције него што јој припадају, може веома лако да дође до политичких сукоба и криза. Први намесник је истицао да

¹⁴⁴⁴ Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 126.

¹⁴⁴⁵ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, Београдски историјски гласник I (2010), 141.

¹⁴⁴⁶ Односи се на период 1868–1872. Напомена је нужна јер Ристић и његови биографи под Другим Намесништвом често подразумевају његово друго обављање дужности регента, тачније оно што се у стручној литератури назива Трећим.

¹⁴⁴⁷ Види потпоглавље *Прагматичар*

¹⁴⁴⁸ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 12–13, 32–33, 37–39.

је првенствена дужност да се сложи „ред са слободом“.¹⁴⁴⁹ Три наведена документа истичу тежак задатак који се налазио пред новим стањем, те о потреби сарадње и сагласности међу свим чиниоцима у власти да се нови Устав уведе у политички живот, те да се тако омогући правилан државни и друштвени развој. Како је Ристић у писму краљу истакао: „Нове државне установе које су подигнуте, или су на прагу да се подигну, на темељу једнога, од најслободоумнијих Устава светских, ишту брижљиву негу и веома смотрен развој, слободан од сваке игре страсти и од сваке пренагљености. Ту су и незнатне грешке довољне да баце државни брод било о гробен анархије, било о стену рекације. Само и једино строга примена законитости и у држави и у општини и на биралишту, може државној управи дати у руке онај думен, који ће превести државни брод а да нигде не удари ни о Сцилу ни о Харибду.“¹⁴⁵⁰

Иако је истицао нужност хармоничког политичког односа, стање на терену није Ристићу и осталој двојници намесника ишло у прилог. На изборима за ванредну Скупштину, 26. септембра 1889. године, радикали су од 117 посланичких места добили 102, док је остатак припао либералима. Како се испоставило, Народно представништво сачињено без опозиције, од стране посланика, који су осамдесетих година углавном били заступници опозиционе политике, противнике је нашло међу краљевским намесницима на челу са Ристићем. Стање је почело да личи на једнопартијски систем, коме је на путу стајало једино либералско Намесништво. У радикалском органу, *Одјек*, још почетком владе Трећег намесништва је тражено да намесници положе заклетву и пред Скупштином, иако то није предвиђено Уставом.¹⁴⁵¹ У истом листу је истицано да је Влада кључни чувар уставности и парламентаризма. Стога треба тежити томе да посланици траже рачун од ње, која је „одговорна“, а не од Намесништва, које је по уставним правима „неодговорно“.¹⁴⁵² Тиме су, већ на самом почетку, од стране појединих радикалских кругова довођени у питање прерогативи Намесништва, што није указивало на позитивну кохабитацију Круне и Народног представништва у новом уставном уређењу Краљевине Србије.

Радикали су током Трећег намесништва кроз две владе Саве Грујића (1889–1891) и две Николе Пашића (1891–1892), тачније током периода од три године и седам месеци, активно радили на спровођењу страначког програма. Из тога је проистекла плодна законодавна делатност. Донет је низ, најпре органских, а потом и других, значајних закона. Њихов циљ је био да се изврши децентрализација државне управе, омогући превласт законодавне у односу над управном влашћу, те да се страначки живот ослободи од деловања полиције. Радило се о следећим законима: Закон о избору народних посланика; Закон о пословном реду у Народној скупштини; Закон о министарској одговорности; Закон о Државном савету; Закон о Главној контроли. Законима о општинама, те уређењу округа и срезова била је регулисана локална самоуправа, као једна од најважнијих тачака радикалског програма. Политичка и грађанска права била су либерализована законима о штампи, те јавном зборовима и удружењима. Поред тога вреди поменути и Закон о црквеним властима, те Закон о војсци.¹⁴⁵³

Како се испоставило, Намесништво није било у прилици да наметне своју вољу и избори се за уставна овлашћења. Тек у појединим законским решењима, Ристић је успео да ублажи одлуке Скупштине и прилагоди их сопственом виђењу. То се, примера ради, десило код Закона о војсци, којим је повраћена, поред стајаће, и народна војска. Намесници нису били спремни да попуштају када је војска била у питању, јер је то једина сфера у којој су имали доминантан

¹⁴⁴⁹ АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 261.

¹⁴⁵⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 33.

¹⁴⁵¹ АСАНУ, ЈР, X–11, бр. 454.

¹⁴⁵² С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији*, 142.

¹⁴⁵³ Опширније: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 1–114; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 235–237; Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 314, 320; М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)*, у: Никола Пашић – живот и дело, 110–114.

положај. Добрим делом и зато што су старији официри били наклоњени либералима. Први намесник је успео да се избори да припадници оба позива Народне војске немају права задржавања оружја. Тиме, Народна војска није обновљена, већ тек формално уведена. Намесници су сматрали да би се она од народне претворила у војску радикала.¹⁴⁵⁴ Такве амбиције су биле присутне.¹⁴⁵⁵

Из београдског аустроугарског дипломатског представништва у Беч су пристизале информације да Ристић не ужива престиж у земљи који је пре њега имао краљ Милан, те да регенти немају довољно ауторитета да изађу на крај са ситуацијом. Први намесник је могао да утиче једино снагом аргументације. Како се радило о искусном државнику, она није била за потцењивање. Међутим, радикалске скупштине нису задавале проблем само Намесништву. Кабинети Саве Грујића, често нису били у стању да изађу на крај са захтевима који су стизали из скупштинских клубова. Штавише, била је уобичајена појава да дође до договора између намесника и министара, али да он пропадне услед одбијања скупштинског Клуба радикала. Како је време протичало, стицао се утисак да је господар ситуације у земљи Главни одбор Радикалне странке а не радикалска влада. Народни посланици су се често жалили како влада не ради дословно и довољно на испуњењу радикалског програма. То је често и министре стављало у незавидну ситуацију, да ли да повлађују захтевима Скупштине, па и по цену да су супростављени интересима државе. Надмоћ партије условила је и слабост владе.¹⁴⁵⁶

Долазак радикала на владу, те примат у Скупштини, одразио се на то да њихови чланови постепено у потпуности попуне државну управу. Најпре је то урађено у полицији, под командом министра Косте Таушановића, а онда је ухватила замајац у осталим сферама државне управе. Заправо, показало се да „чиновникоманија“, пензионисање политички неподобних кадрова, каријеризам, непотизам нису биле својствене карактеристике само либералима и напредњацима током њихових владавина, већ да је то једна општа слика која је обележавала другу половину 19. века у Србији. Штавише, савременицима, па чак из редова радикала, попут Паје Михаиловића, је деловало да је владајућа странка у томе била бескрупулознија, него што су то раније били либерали и напредњаци. Намесништво, иако је имало уставна овлашћења да учествује у распореду чиновника, те да стане на пут именовањима неквалификованих кадрова, који су на места долазили по партијској линији, није имало довољно политичке снаге да у томе успе. Главна контрола, те Касација биле су попуњене радикалима. Ристић је успео тек толико да председник Апелационог суда буде либерал, иако су и у тој установи већину имали радикали. Главна борба водила се око избора чланова за Државни савет¹⁴⁵⁷. Према Уставу, Круна је требало да изабере осам чланова тог тела са скупштинске листе, као и Скупштина са, у датом случају, намесничке. Била је то прва озбиљна криза између либералског Намесништва, и радикала, која се одиграла марта 1890. године. Влада је инсистирала да се на краљевској листи нађу двојица радикала, чиме би њихов број у Државном савету био десет. Самим тим, имали би већину. Ристић се правдао да Државни савет не треба да постане партијско тело, због овлашћења које је имао. Међутим, притиснут са свих страна од радикала, са недовољно јаком политичком алтернативом, Ристић је био принуђен да попусти. Либерали нису били довољно снажни да замене радикале. Први намесник се обратио Авакумовићу око састављања новог

¹⁴⁵⁴ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији*, 147–148.

¹⁴⁵⁵ То показује Ристићева жалба Сави Грујићу, од 28. августа 1890. године, због намера да се збаци један командир који није радикал. Поручио је председнику владе да предузме одговарајуће кораке војска сачува од страначких агитација. АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 390.

¹⁴⁵⁶ ННStA, РА XIX, Кт. 24, Палавичини Калнокију, Београд, 18. јул 1889; Исто, Темел Калнокију, Београд, 14. август 1889; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији*, 145.

¹⁴⁵⁷ Државни савет је сходно Уставу из 1889. године претворен у Управни суд, те је имао важна административна овлашћења. Саветник је на то место биран доживотно, и није, без његове претходне сагласности, могао бити уклоњен или премештен.

кабинета, да би натерао радикале на попуштање, у чему није успео. Место саветника добило је десет чланова владајуће странке, пет либерала и један напредњак. Тиме су радикали и дефинитивно однели одлучујућу победу у борби за власт над државном администрацијом. Од именовних радикала, чак шесторица су били чланови Владе.¹⁴⁵⁸

Сукоб радикала и либерала испољио се и на црквеном питању. Реинсталацијом канонске јерархије укинута је црквени закон из 1882. године који је донела тадашња напредњачка влада. Иако је нацрт Закона о цркви, из 1890. године, рађен под надзором митрополита Михаила, проблем се јавио по питању избора чланова за духовне судове. Док је митрополит настојао да у томе задржи примат епархијских епископа, скупштинска одлука гласила је да је избор треба да врши збор епархијског свештенства. Сукоб већих размера био је спречен посредством руске дипломатије, те је нађено компромисно решење да при првим изборима за чланове духовних судова треба да претходи договор између епископа и владе.¹⁴⁵⁹ Калнокију је из Београда средином 1891. године јављано да сукоб митрополита Михаила и радикала, представља наставак културкамфа, који је започет деценију раније.¹⁴⁶⁰ Том приликом је дошло до сукоба између министра просвете Андре Николића и србијанског митрополита. Црквени поглавар није желео да потврди за пароха попа кога је министар предложио. Митрополит Михаило се након тога жалио Ристићу да влада жели „насилно да се црква радикалише“. Скретао је пажњу на читаву хајку која се потом у радикалским органима подигла, те на тенденције да попови „суде своје архијереје“. Претило је да „мир у цркви“, за који је Ристић са поносом истицао да је успостављен, поново буде поремећен. Србијански црквени поглавар је подсећао првог намесника да му је овај дао обећање, да неће поново долазити до ломова у цркви као што је био случај за време напредњака. Изразио је и бојазан да ће радикалски министри и скупштина принудити Ристића да донесе одлуку која је могла да доведе до поновних промена у врху цркве. Иако су односи митрополита и првог намесника били поремећени због одлуке о поништавању развода ексвладара, Ристић је био принуђен да реагује. У писму председнику владе, Пашићу, истицао је да ако нешто треба да остане „конзервативно“, онда је то црква. Саветовао је да се то питање не отвара даље, те да се не спушта на поље партијске политике. Ристићево посредство, али и чињеница да је митрополит Михаило иза себе имао осведочену подршку Русије, довело је до тога да председник владе Пашић нађе заједнички језик између митрополита и радикала. Ристић и либерали су и даље наставили да уживају подршку вишег клера, док су радикали наставили да имају апсолутну подршку у нижем свештенству.¹⁴⁶¹

Ситуација за намеснике је била све компликованија. Ауторитет власти је у земљи, као и споља, све више довођен у питање. Полиција, на чијем су се челу налазили Таушановић, потом и радикалски првак Јован Ђаја, није радила посао на адекватном нивоу. Како Слободан Јовановић истиче, знатно је умањена „правна сигурност“, те лична и имовинска безбедност. Према његовој оцени, дошло је до „опште распуштености“ у народу.¹⁴⁶² Ристић сведочи да је у градовима на сцени било присутно „кићење“ политичких неистомишљеника, док је по мањим местима је владао „тероризам руље“. Све то се рефлектовало на стање у друштву, које је све више почело да личи на „демагошку државу“. Како је истицао први намесник, међу онима којима је запало да нови Устав уведу у живот није било „свести уставне“, јер су радикали настојали да највиши законодавни акт прилагоде вољи странке, не и државним потребама.

¹⁴⁵⁸ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 254, 259; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 192, 223–229; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 45–47; Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 311.

¹⁴⁵⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 60–65.

¹⁴⁶⁰ ННStA, PA XIX, Kt. 26, Палавичини Калнокију, Београд, 22. јул 1891.

¹⁴⁶¹ АСАНУ, ЈР, III–9, бр. 1.378; Исто, XXVI–13, бр. 950, 951; П. Пузовић, *нав. дело*, 251; S. Rajić, *Država i crkva u Kraljevini Srbiji za vreme poslednjeg Obrenovića*, 786–790.

¹⁴⁶² Опширније: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 210–223.

Ристић помиње да су се чешће и гласније него раније почеле појављивати антимонархијске тенденције. Први намесник је забележио да је и против Пашића из одређених страначких кругова постојала повика због путовања краља Александра у Русију, које је имало за циљ да династија и млади краљ добију на угледу.¹⁴⁶³ Нису само на тапету биле повикле које су могле да угрозе династију, већ је било идеја које су ишле на урушавање државног поретка. Најрепрезентативнији пример представља скупштински предлог Драгише Станојевића, о оснивању Одбора народног спаса, који би имао прерогативе краљевске власти. Радикали су санкционисали Станојевића, тиме што су га искључили из странке, одузели посланички имунитет и ухапсили.¹⁴⁶⁴ Међутим, отворено је питање да ли се радило о изолованом случају.

Постојање таквих намера, поред политике краљице Наталије, нагнале су бившег владара Милана Обреновића да се од средине 1890. постепено укључи у политичку борбу, те да тражи од Ристића да му преда део власти или да збаци радикале са владе. Жалио се првом намеснику да је велики проблем „равнодушност“ владе, која не предузима одговарајуће кораке да предупреди појаве које су ишле на штету династије и државе. Ристић је одговорио ексвладару: „Ја никада нисам био партизан оволиких слобода, али их сада морам акцептирати као прђију устава. Ништа ту више не остаје него да се бранимо од експреса, а то ћемо чинити и чинимо“.¹⁴⁶⁵

Ристић није био далеко од става краља Милана, јер је и сам истицао да је са радикалима немогуће радити.¹⁴⁶⁶ Међутим, радикали су били превише јаки да би обарање са власти било контрапродуктивно. Таквим чином се ризиковало отворено незадовољство у земљи. Стога је једина могућа политика била да намесници нађу заједнички језик са владом. Либерали су били превише слаби да преузму државну управу у своје руке. До расцепа међу радикалима, иако се то назирало, није могло да дође преко ноћи. Сава Грујић и Ристић су још од периода Велике источне кризе могли да сарађују. Грујић је за првог намесника вероватно био најприхватљивији радикалски првак за место председника кабинета, јер је важио за вођу умерене струје у тој странци. Међутим, постало је јасно да није поседовао довољно ауторитета да на узди држи „крајње“ страначке елементе. Од повратка у Србију, Пашић је повратио примат страначког вође. Изабран је за председника Главног одбора, потом и за председника Скупштине 1890. године. Јасно је било да ужива поверење Русије, што се потврдило током његове мисије исте године.¹⁴⁶⁷ Пашић је посетио Ристића 1889. године, док се намесник налазио на лечењу у Врањској бањи. Пашићево држање и ставови позитивно су изненадили Ристића, који је дошао до закључка да се са њим може радити. Поред тога, Пашић се налазио између две струје у партији, на чијем су челу били Грујић и Таушановић, иако се чинило да је номинално био ближи умеренијој. То је и Ристића и ексвладара уверавало да ће Пашић бити у прилици да се успешније избори са „крајностима“ у странци, те да је држи под контролом. То је био један од основних мотива који су довели до пада Грујића и доласка Пашића на чело владе 23. фебруара 1891. године.¹⁴⁶⁸ Са таквим кораком и виђењем ствари били су сагласни у Петрограду, али и у Бечу, где су истицали да је „јака влада“, која може да држи под контролом Скупштину у њиховом примарном интересу.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶³ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 171–172, 176; Сличну оцену ситуације износи и Милутин Гарашанин, који главну кривицу за такво понашање радикала пребацује на Намесништво које је „ћутало“ и исказивало „равнодушност“. М. Гарашанин, *Два намесништва*, 68–78.

¹⁴⁶⁴ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 317.

¹⁴⁶⁵ АСАНУ, ЈР, XXVII–18, бр. 570.

¹⁴⁶⁶ Б. Петровић, *нав. дело*, 157.

¹⁴⁶⁷ О Пашићевој мисији: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 137–140.

¹⁴⁶⁸ ННStA, РА XIX, Кт. 24, Палавичини Калноки, Београд, 26. септембар 1890; *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 174–175; Б. Петровић, *нав. дело*, 158.

¹⁴⁶⁹ *Дипломатско представништво Србије у Бечу II*, 593–594, 597.

И поред тога да је Ристићев „привремени“ растанак са либералима на јавном пољу прошао без тразавица, било је доста оних који су били незадовољни његовим иступањем из странке. Либералима није импоновало ни то што су намесници владу поверили Сави Грујићу и радикалима, а да се притом нису ни посаветовали са њима. Јован Авакумовић, који је посао нови шеф Народно-либералне странке, тврди да је било оних који су кривили Ристића и Белимарковића, јер су постали намесници на њихов „рачун“, те да су се након тога одрекли странке. То што намесници нису дали либералима поверење да саставе кабинет, слало је и јавну поруку да чак и они који су проистекли из Либералне странке, сматрају да она није дорасла да изађе на крај са ситуацијом. Чињеница је да Ристићево именовање за намесника либерале стављало у необичан положај. Могли су да буду у опозицији влади и у Скупштини, али не у тој мери и Намесништву, на чијем челу се налазио њихов дотадашњи вођа. Авакумовић је у *Мемоарима* констатовао да му се није свидело што се на влади налазе радикали, али да није у страначком интересу да се прекидају односи са Намесништвом.¹⁴⁷⁰

Ристић је био свестан да је његов корак изазвао незадовољство код либерала, те да је у очима појединих страначких колега изгледао као неко ко води рачуна само о сопственим потребама и комбинацијама. То му ни раније није представљало проблем. И даље је остајао на становиштву да је ауторитет, важнији од популарности. Наведена тумачења јесу добрим делом оправдана, јер је његов корак неминовно штетио интересима странке. Стога је упорно уверавао либерале да су државне потребе изнад страначког партизанства. Иако се не пориче његова властољубивост или славољубивост, у том смислу је Јовановићева констатација, да је Ристић био далеко бољи на челу државе него на челу политичке партије, потпуно оправдана.¹⁴⁷¹ Није ни у потоњим временима у новијој српској историји било много примера политичара који су били спремни да страначке интересе жртвују на уштрб државних. Први намесник, ни пре 1889. године није био присталица странака, већ је, као што је речено, исте прихватио као нужност и неминовност. Корак да иступи из политичке партије, иако је био њен пређашњи председник, за многе био неуобичајен и неочекиван. Интереси државе и династије, искључивале су страначко партизанство и обојеност. Барем на јавном плану. Иза кулиса се и даље осећао Ристићев утицај међу либералима. Ипак, многи су једва дочекали његов силазак са места дугогодишњег шефа. Постојање два центра утицаја, једног у странци око Авакумовића, а другог изван, око Ристића, доводило је до првих озбиљних пукотина у јединству код либерала. Касније је то резултовало да су се у странци издвојиле „адвокатска“ струја, на челу са Авакумовићем и Стојаном Рибарцем, и „неадвокатска“, где је најгласнији био Димитрије Стојановић, а иза које је стајао Ристић. Странка је са Авакумовићем настојала да се угледа на радикале, посебно у погледу политичке агитације. Разилажења су постала очигледна приликом прогонства краљице Наталије, где је део либерала, уз напредњаке, држао краљичину страну.¹⁴⁷² Међутим, и поред пукотина, и либералима је било јасно да им треба Ристић, јер су се само преко њега могли докопати власти. Први намесник је разумео да су му потребни либерали. Сматрао је да ће радикали да „истроше демагогију“, те да брзо након тога падну са власти.¹⁴⁷³

¹⁴⁷⁰ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 241, 252–254, 259, 267, 283; А. Васиљевић, *нав. дело*, 154.

¹⁴⁷¹ Цинично, Пера Тодоровић је приметно: „Када би повесница збиља имала своју благотворну казну, Ристић би заслужио да га обеси његова рођена странка.“ *Дневник*, 143.

¹⁴⁷² У Ристићевој несређеној грађи сачуван је његов концепт *О либералима*, који је настао након протеривања краљице Наталије. У истом се осврнуо на очекивања појединих либерала да ће искористити тадашњу атмосферу и да дођу на власт. У тексту је стајало „неможемо ми [намесници – подв. Д. Р] у ползу либерала изазивати кризе“. АСАНУ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

¹⁴⁷³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 201–205; *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 173; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 140.

Радикалске владе имале су задатак да изађу на крај са лошом финансијском ситуацијом у којој се земља налазила. Требало је наћи нове изворе прихода. У духу радикалског програма извршена је пореска реформа која је више оптерећивала чиновнике и трговце, а скидала терет са сељака. Поред тога, држава је од страних друштава одузела експлоатацију железнице и управу монопола соли. То је доводило до сређивања финансија, и повећања државних прихода, који су опет послужили за исплату државних зајмова. Ипак, одузимање монопола од страних друштава, и начин на који је то урађено, није био по вољи страним силама.¹⁴⁷⁴ Одуступањем монопола соли, као и закон о трошарини доводио је до спора са Двојном монархијом, и оптерећивао предстојеће преговоре о продужењу Трговинског уговора из 1881. године. Ипак, ствари су биле изглађене, јер ни Бечу ни Београду није одговарало отварање сукоба по том питању. Трговински уговор је продужен јула 1892. године.¹⁴⁷⁵ Потписивање је прошло без отпора радикала, који су се 1881. године противили његовом садржају. За тему овог рада важније, прошао је без отпора првог намесника, који је 1880. године дао оставку на место председника владе зато што није пристао на потписивање готово истоветног уговора.

И у домену спољне политике Ристићев положај је био слабији у односу на његово прво регенство, када је суверено владао тим тереном. Мада, у периоду Трећег намесништва, није то јасно видљиво, обзиром да је ситуација споља прошла без крупних догађаја и изазова. Велике силе су највише обраћале пажњу на питања око Милана и Наталије Обреновић, те на држање радикала на власти. У Петрограду је првенствени циљ био да се одржи сагласност Намесништва и владе.¹⁴⁷⁶ Иако је Милан Обреновић приликом абдикације веровао да ће Русија преко намесника и радикала покушати „да прави неке пакости Аустрији у Босни“, сматрао је да би такве комбинације биле сузбијене од стране Ристића, као штетне по интересе Србије.¹⁴⁷⁷ Са друге стране, у Бечу, су се жалили на повремена писања *Одјека* и слабости радикалских влада у обрачуна са „крајњим елементима“, те су пратили развој унутрашње ситуације у Србији. Били су задовољнији политиком намесника него владе, а и Грујићеви и Пашићеви кабинети су им били прихватљивији од понашања Скупштине и антиаустријског расположења у народу. Калноки је је 1890. године истакао да су односи покварени, док су из Пеште претили затварањем границе на извоз свиња, уколико само једно грло буде заражено. Постојећи неспоразуми су били поправљени током посете краља Александра цару Францу Јозефу у Ишлу.¹⁴⁷⁸

У престоници Двојне монархије нису имали превише разлога за рекламацију у Београду по питању спољне и националне политике. Постојао је страх да митрополит Михаило и пансловенски кругови не врше агитацију у Босни, што је било противно Допунском акту на који је Ристић пристао 1889. године. Ипак, ни митрополит ни радикали, иако нису знали за Тајни уговор, нису правили превише деловали у том правцу. Земља је била окренута решавању унутрашњих проблема, слично као на почетку владавине Другог намесништва 1868. године. Није ни било могућности вођења активне спољне политике, која би наишла на приговоре од стране Аустро–Угарске. По намеснике је то била срећна околност, јер Тајни уговор и допунски акт, барем што се тиче обавеза Србије нису озбиљно стављани на пробу. Ристић је тврдио да је „конвенција стављала опасне препреке народној политици, што „није смело бити“. То је изрекао накнадно, када је Тајни уговор постао готово јавна ствар, те када је било потребно опрати руке

¹⁴⁷⁴ Што се железнице тиче, влада је морала да закључи зајам за откуп државних железница који је био исплаћен друштву. Опширније о финансијској политици: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 100–120.

¹⁴⁷⁵ О преговорима види: *Дипломатско представништво Србије II*, 611–619, 627, 658–660, 663–665, 668–672; *Дипломатско представништво Србије у Бечу, том III, 1892–1902*, прир. М. Перишић и др, Београд, 2019, 24–26.

¹⁴⁷⁶ *Посланство Краљевине Србије у Петрограду II*, 72–73.

¹⁴⁷⁷ Преузето од: В. Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд, 2002, 77.

¹⁴⁷⁸ АС, Заоставштина Ђорђа Симића, к. 1, Акта 1; АСАНУ, ЈР, X–1, бр. 8, 18; Исто, XVI–4, бр. 446; *Дипломатско представништво Србије II*, 558, 597, 647–647, 680. А. Столић, *Ђорђе Симић*, 137.

од његове садржине.¹⁴⁷⁹ У тренутку важења документа показала се оправданост његовог продужавања до пунолетства владара. Ристић је увидео да ће пажња у Србији бити усмерена на унутрашњу политику, а кроз допунски акт је од Беча добио гаранције и обавезе за очување династије од спољних непријатеља.

На пољу националне политике, лоши односи који су постојали са Црном Гором осамдесетих година били су тек нешто мало поправљени мисијом Гавра Вуковића у Београду 1890. године. Тада је Ристића затражио да Цетиње престане са агитацијом у корист Карађорђевића.¹⁴⁸⁰ У односу са Бугарском проблем је представљао „емигрантско питање“, тачније то што су на српској територији деловала бугарска политичка емиграција, која је припремала атентат на бугарског премијера Стамболова.¹⁴⁸¹ Међутим, ништа мањи проблем у односима Београда и Софије није представљала ни бугарска пропаганда на простору Старе Србије и Македоније. Године 1890. дошло је до постављања бугарских владика у Скопљу и Охриду. Јачање бугарске пропаганде усмеравало је Србију на ближу сарадњу с Грчком и поделу интересних сфера у Македонији. То је била иницијатива српског цариградског посланика, Стојана Новаковића, што је подржано од стране Ристића.¹⁴⁸² Међутим, Новаковићеви преговори са грчким послаником у Цариграду, Маврокордатом, 1890–1891. године, као и мисија Владана Ђорђевића у Атини, 1891–1893. године, нису дали конкретне резултате на пољу договора Београда и Атине.¹⁴⁸³

„Дворска завера“

Прве године Трећег намесништва показале су да Устав из 1889. године и абдикација краља Милана, не само да нису довели до смиривања унутрашњег стања, већ су добрим делом били узрочници даљих неспоразума и нетрпељивости између најзначајнијих политичких актера у Србији. Питање краљевих родитеља, које је претворено у велику унутрашњу кризу, као епилог је имало њихово прогонство из земље. У том чину, главни терет су преузели Скупштина и влада, иако ни Намесништво није имало чисте руке. „Борба“ са екс краљем приближавала је Ристића и радикале. Са друге стране, намесници су постали последња линија одбране против једнопартијског система.¹⁴⁸⁴ И Ристић, и краљеви родитељи и радикали су имали даље планове, те политичке потезе које је тек требало да повуку. Њих је убрзала изненадна смрт другог краљевског намесника, Косте Протића. До тога је дошло 16. јуна 1892. године. Подсећања ради, само три месеца раније у Скупштини је донет Закон о прогонству краља Милана.

У случају смрти једног намесника Устав је био потпуно јасан. Према члану 71 друга двојица намесника вршили су власт до сазива прве Скупштине. Након њеног састанка, то тело је имало да бира трећег регента. Протићева смрт, увела је земљу у најозбиљнију политичку кризу након абдикације краља Милана. Ристић је био добро упознат са стањем на терену и

¹⁴⁷⁹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 212–213.

¹⁴⁸⁰ Г. Вуковић, *Мемоари II*, 184.

¹⁴⁸¹ Опширније: В. Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, 109–114, 116–123.

¹⁴⁸² АСАНУ, ЈР, III–22, бр. 1.204.

¹⁴⁸³ О српско-грчким преговорима током периода трајања Трећег намесништва опширније: С. Терзић, *Србија и Грчка*, 298–306, 326–338; М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд, 2012, 36–38.

¹⁴⁸⁴ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирње и еволуција (1868–1891)*, Београд, 2008, 353.

атмосфером у земљи. Како је саопштио Живановићу ситуација би постала још незгоднија ако би се радикалима узео „залогај испред уста“.¹⁴⁸⁵ Тиме је алудирано на њихове амбиције за место у Намесништву. Политички терен, оптерећен нерешеним политичким питањима, био је доста клизав. Погрешним потезом или политичким прорачуном могло је да се изгуби више него што би се добило.

Намесници нису имали разлога да претерано журе са избором колеге, обзиром да им је Устав омогућавао да питање одлажу до 1. новембра те године, када се одржавао редовни сазив Скупштине. Најозбиљнији кандидат да употпуни упражњено место у Намесништву, био је председник кабинета, Никола Пашић. Потоњи своју кандидатуру никада није истакао јавно, али се сматрало да ужива највећу подршку међу радикалима, тиме и да има највише шанси да буде изабран за регента. На састанку између председника владе и првог намесника, Ристић је саопштио да тројица чланова Намесништва представљају „једну уставну вољу“. Сходно томе потребно је да у телу које је вршило дужност у име краља, владају хармонични односи. То је поразумевало да „друг“ у Намесништву буде неко са ким би остала двојица могли да сарађују. Ристићев предлог је био да сазна „круг личности“ који су долазили у оптицај да постану намесници. У преводу, то је значило да радикали саставе листу личности о којима би се Скупштина изјаснила. Ристић је своју намеру правдао страхом да на Скупштини за намесника не буде изабран неко из круга „крајњих“ елемената, попут Таушановића или Ђаје. Настојало се да то буде неко од „умерених“ попут Пашића, Саве Грујића, Пере Велимировића или Лазара Докића. Први намесник није пропустио да покрене питање сопствених кандидата, попут генерала Антонија Богичевића, али је такав предлог наишао на оштро противљење радикала.¹⁴⁸⁶ Пашић је Ристићев предлог о листи одбио, јер како је истицао, намесници немају по Уставу право да Скупштини намећу кандидате.¹⁴⁸⁷

Иако је тврдња председника владе валидна, треба имати на уму да се радило се о политичкој игри између два вешта политичка играча, Ристића и Пашића. Крајње је упитно колико је први намесник већ тада био спреман да прихвати радикалског кандидата за колегу. Белимарковић је након Протићеве смрти активно почео да испољава антирадикалске ставове, те је истицао да не жели да прихвати неког из владајуће странке за намесника. Нема сумње да је и Ристић сматрао да је Намесништво већ довољно попустило радикалима у погледу државних положаја. Ни он, како преноси Живановић, није био спреман да их радикали даље „мрцваре“.¹⁴⁸⁸ Уласком неког од радикала у Регенство, по његовом схватању, додатно је нарушавало, већ увелико нарушено, равнотежу. Још већи проблем за првог намесника представљао би избор неког снажног политичког играча, попут Пашића. Имајући иза себе подршку странке, то је могло да угрози Ристићев положај. Међутим, није властољубивост једини разлог. У Намесништву није било надгласавања. Стога неко попут Пашића могао је веома лако и да даје политичку ноту Регенству. „Растројство и анархију“, међу онима који су представљали Круну, Ристић није желео да дозволи. Иако Пашић никада јавно није истакао своју кандидатуру за намесника, Ристић је уочио његову намеру да се кандидује за тај положај. Сава Грујић истиче

¹⁴⁸⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 129.

¹⁴⁸⁶ Либерали су изашли са својом листом кандидата на којој су се, између осталих, налазила имена Јеврема Грујића, Алимпија Васиљевића, Јована Авакумовића, Живојина Величковића и других. Ристић је протежирање Богичевића правдао чињеницом да се радило о личности која је одана династији, те генералу, чиме би се ојачао војни елемент у Намесништву. Такође, исти је био ожењен четвртом Хаџи Томином ћерком. Самим тим био је у родбинским везама са првим намесником што су радикали наводили као разлог за добијање. Б. Петровић, *нав. дело*, 180; В. Маријан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд, 1996, 10.

¹⁴⁸⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 133; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 299–300; С. Рајић, *Александар Обреновић*, 71.

¹⁴⁸⁸ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 130.

да је Пашић желео да буде једини кандидат радикала.¹⁴⁸⁹ Ристић је листом са именима кандидата настојао да додатно изазове радикале, јер је сматрао да у њиховим редовима постоји још оних који су се намерачили на место регента. Ту је био у праву, јер је Грујић имао такве аспирације.¹⁴⁹⁰ Подршку одређених кругова уживао је и Таушановић, мада ни он није истицао своју кандидатуру јавно. Није немогуће да је Ристић избором за намесника настојао да убрза расцеп међу радикалима. То је постигао тако што је независно позивао поједине истакнуте радикале, те се са њима непосредно преговарао.¹⁴⁹¹

По питању избора регента, било је важно мишљење и Милана Обреновића. Као што ни Пашић није јавно истицао своје аспирације, тако ни Ристић није демантовао да не жели лидера радикала за колегу. Раша Милошевић, примера ради, сматра да је први намесник „протежирао“ Пашића зато што је знао да би Милан Обреновић био апсолутно противан тој кандидатури.¹⁴⁹² Тако да је и са те стране Ристић настојао да се обезбеди. И екскраљ је у писму приметио да се Ристић доста „хармони“ са Пашићем, али није пропустио да подсети на прошлост лидера радикала, која није указивала да је реч о династији беспрекорно оданој личности каква се тражила за положај намесника. Изразио је и сумњу, да ли би Пашић, попут првог намесника, иступио из странке и водио страначки непристрасну политику. Намесници су били склонији Сави Грујићу, али Обреновић је био одсудно против. Додао је, ако се иде ка томе да избор падне на неког попут Таушановића или Ђаје, да онда ни од „најодсудније борбе не треба презати“. Од радикала њему је најпогоднији био Лазар Докић, ранији гувернадур краља Александра.¹⁴⁹³

Пуна два месеца протекла су у преговорима Намесништва и владе. Ристић је предлогом да се састави листа кандидата први повукао потез. Радило се о великом ризику јер је председник Владе, понуду могао да одбије, те да на Скупштини заиста буде изабран неко ко не би био погодан за осталу двојицу намесника. Неслагање око услова избора било је очигледно. Чекао се Пашићев корак. Влада је инсистирала на превременом сазивању Скупштине, што је било мимо Устава. Као разлог кабинет је навео ратификацију Трговинског уговора са Аустро–Угарском, те, уз то, и избор за трећег регента. Намесништво је сматрало да ни прва ни друга ставка не захтевају ванредан сазив, те је предлог владе одбило. Пашићев кабинет је због одбијања поднео оставку 21. августа 1892. године. Ристић је на условљавање радикала одговорио нови кабинетом који су формирали либерали на челу са Јованом Авакумовићем. У игри нерава, која је трајала од средине јуна до средине августа 1892. године, радикали и Пашић су сматрали да Ристић неће смети да затеже до самог пуцања.¹⁴⁹⁴

У првом тренутку је деловало да је Ристић однео превагу над Пашићем. Међутим, са кабинетом који је уживао малу подршку у народу, било је отворено питање како ту предност, одржати у политичкој кризи око избора за трећег намесника. Иако се приликом оставке Пашићеве владе у земљи осећао изванредан замор од радикалских влада, што је либералима дало простора да се устоличе на власти, то је тек било привремено. Нема сумње да је први намесник веома добро разумео снагу његове некадашње партије у народу. Није немогуће да је на уцењивање радикала настојао да покаже да се без њих у власти и даље могу обављати државни послови. Отвореног сукоба још није било. Штавише, радикалска штампа није директно нападала

¹⁴⁸⁹ РОНБС, 510/II/160, *Успомене Саве Грујића*,; С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 243; А. Васиљевић, *нав. дело*, 154; *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 178; Б. Петровић, *нав. дело*, 180; Р. Љушић, *Никола Пашић и Обреновићи (Борба за опстанак)*, 94.

¹⁴⁹⁰ Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 334.

¹⁴⁹¹ Б. Петровић, *нав. дело*, 181; В. Маријан, *нав. дело*, 11.

¹⁴⁹² Р. Милошевић, *нав. дело*, 11.

¹⁴⁹³ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 192; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 138.

¹⁴⁹⁴ АСАНУ, ЈР, III–28, бр. 1.299; С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 241–243; *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 179; Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 334; Б. Петровић, *нав. дело*, 186; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 301–302; В. Маријан, *нав. дело*, 13–14.

Ристића. Истицало се да прихватање оставке кабинета није противустанан чин, како су то јавно говорили неки чланови странке. Вођство радикала је сматрало Авакумовићеву владу, као тек нешто привремено, те да ће намесници морати убрзо њима да препусте власт. Пашићу је пре тога било неопходно да се изврши консолидација странке. Међу радикалима било је оних који су били незадовољни његовим одлукама, те је озбиљно радило на његовој смени из одређених страначких кругова. Неколико недеља након пада радикала са власти, показало се да је „растројство“ и евентуални расцеп нису празне приче. Међутим, на страначком скупу у Алексинцу, 4. септембра 1892. године, Пашић је остао на челу странке, и добио једногласну подршку за чин оставке владе. Како се убрзо испоставило, долазак либерала на власт зауставио је процес цепања радикала.¹⁴⁹⁵

У Авакумовићевом кабинету нашли су се нови, млађи људи, из редова либерала.¹⁴⁹⁶ Осим председника кабинета, нико од његових колега није пре тога имао искуство рада у Влади. Није било више оних имена на која се Ристић пре тога ослањао, што је указивало да је постепено губио позиције у странци, те да се више није налазила под његовом потпуном контролом. То показује и Авакумовићево снебивање да прихвати мандат, након што је Ристић предложио да либерали саставе кабинет у циљу да помогну Намесништву да се изабере трећи члана тог тела.¹⁴⁹⁷ Ристић је касније тврдио да је Главни одбор Радикалне странке стао иза Пашићеве одлуке, те да није било сврхе да некоме од радикала да понуди састављање новог кабинета.¹⁴⁹⁸ То што је Намесништво, у том тренутку, предало либералима владу није било супротно Уставу, барем до првог сазива Скупштине или избора. Потез регената био је одобрен и од екс краља Милана, а није наишао ни на противљење малолетног краља. Том приликом бивши владар је писао Ристићу: „Предвиђам мучних и тешких дана борбе, и једино што ми је жао, што нема у редовима бораца и мене.“¹⁴⁹⁹

Пад радикала са власти био је добро примљен у Бечу. Тамо су чин оставке Пашићевог кабинета назвали „фијаском“ Радикалне странке. Истицано је да немају илузије у симпатије либерала према Русији, али да сматрају да су исти спремнији да доведу своје личне симпатије у склад са интересима земље. Иако су радикали инсистирали да се Трговински уговор због односа са Аустро–Угарском ратификује што пре, у Бечу су изашли у сусрет новој влади, те је потврду уговора било могуће одложити до краја јула 1893. године.¹⁵⁰⁰

Сукоб Ристића и радикала далеко је више забринуо Петроград. Алимпије Васиљевић добио је задатак да међу руским круговима оправда разлаз са радикалима. Из руске престонице преносио је следеће утиске: „Ристића сматрамо за веома даровита и заслужна државника; али он се према нама понаша неповерљиво; изгледа као да још није начисто на коју ће страну“. То је био главни разлог, како је Васиљевићу саопштено, зашто је нова влада прихваћена „ладно“. Наглашено му је да је Пашић задобио симатије у Русији „простојом свога понашања и искреношћу свога разговора“, али да сматрају да није „дорастао“ да руководи политиком

¹⁴⁹⁵ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 182; Ј. Милановић, *Апостоли радикализма*, 335–336; В. Маријан, *нав. дело*, 155.

¹⁴⁹⁶ На челу новог кабинета нашао се председник Либералне странке Јован Авакумовић. Друштво у влади правили су му Стојан Рибарац, као министар унутрашњих дела, Јован Бошковић, као министар просвете. Антоније Богићевић, који постављен за министра војног, Димитрије Стојановић је био задужен за финансије, Живојин Величковић је добио ресор правде, док је Коста Алковић постао министар грађевина, а Светозар Гроздић министар народне привреде. *Владе Србије*, 171.

¹⁴⁹⁷ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 285, 289–290; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 304; В. Маријан, *нав. дело*, 13.

¹⁴⁹⁸ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 182; Б. Петровић, *нав. дело*, 185–188; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 135–136.

¹⁴⁹⁹ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 191.

¹⁵⁰⁰ *Дипломатско представништво Србије у Бечу III*, 26, 44.

Србије, те „још мање да се мери са једним Ристићем“¹⁵⁰¹. Незванични кругови више су замерали то што су либерали покушали да ступе у сарадњу са напредњацима, што је Васиљевић демантовао.¹⁵⁰² У сваком случају симпатије руске стране, биле су више окренуте ка радикалима. Сматрало се да они репрезентују већинску вољу народа у Србији, који је русофилски расположен. Почетком 1893. године преко представника у Бечу, Ђорђа Симића, до Ристића је стигла информација да је су руски панслависти за потребе радикалске пропаганде у Србији пред изборе, упутили извесну суму новца. Први намесник наложио је Васиљевићу да испита истинитост информација. Васиљевић није могао да да тачан одговор, али је изразио крајњу сумњу у тако нешто.¹⁵⁰³

Авакумовићев кабинет је приликом ступања на дужност објавио програм либералне владе.¹⁵⁰⁴ Основни задатак је био да се припреми терен за нове изборе, и за Скупштину у којој би либерали имали већину, те да тако изабере за немесника пожељна политичка личност. Са тим циљем је, Скупштина која је требало да отпочне са радом почетком новембра, одложена за крај децембра. Почетком јануара 1893. је распуштена, те су нови избори заказани за 9. март исте године. Тако су Ристић и либерали настојали да добију на времену и што боље припреме терен за изборну победу. Одлагање па распуштање Скупштине озбиљно је довело у питање легитимитет „крњег“ Намесништва у вршењу дужности.¹⁵⁰⁵

Како се испоставило распуштање народног представништва био је само почетни корак либералске владе у покушајима да обезбеди већину. Јасно је било да су радикали уживали велику подршку у народу. Сходно извештајима Ристићевих повереника из 1890. године, либерали су у односу на радикале били дупло или тродупло слабији у појединим окрузима. Изузетак су чинили Нишки, Пиротски, Топлички, Подрињски, Крајински, и делимично Врањски округ.¹⁵⁰⁶ Зато је Авакумовићева влада у „чиновникоманији“ наставила тамо где су стале радикалске. Централна личност постао је министар полиције, Стојан Рибарац. Прво су у његовом ресору, извршене чистке политички неподобних кадрова. Слобода штампе није дирана. Међутим, на посебном удару били учитељи, који су чинили кичму радикалске агитације у народу, те је за време Авакумовићеве владе извршено чак 774 премештаја учитеља. Потом су либерали кренули у „освајање општина“. Иако је у појединим местима, било разлога за смену општинских радикалских власти, јер су постојале бројне злоупотребе, влада у томе није заостајала. Напротив, у неколико наврата је на злоупотребе Владе морао да реагује Државни савет. Међутим, како су се одлуке Савета извршавале преко полиције, Рибарац их је просто игнорисао. Вероватно најтрагичнији пример борбе око општинске власти, представља сукоб у Горачићу, општини Драгачево, неколико дана пред одржавање избора у марту 1893. године. После сукоба са војском погинуло је дванаесторица, а рањено седморица радикала. Чисткама у државној и локалној администрацији, Авакумовићева влада није завршила посао. Рибарчева идеја је била да се оним људима који нису платили порез не издају бирачке карте, самим тим да немају право гласа. Сматрало се да је највећи део оних који нису плаћали порез нагињао радикалима.¹⁵⁰⁷

¹⁵⁰¹ Ристић је ову констатацију посебно подвукао. АСАНУ, ЈР, X–7, бр. 215.

¹⁵⁰² Исто, X–7, бр. 218; *Посланство Србије у Петрограду II*, 241–244.

¹⁵⁰³ АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 352, 354.

¹⁵⁰⁴ О програму опширније: *Програми и статуту српских политичких странака*, 197–200; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 293–296.

¹⁵⁰⁵ Р. Милошевић, *нав. дело*, 7; Осим Раше Милошевића, у првом тренутку радикалска штампа није оспоравала право намесницима да распушта Скупштину. Устав није садржао довољно јасан пропис по том питању. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 380.

¹⁵⁰⁶ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији*, 144.

¹⁵⁰⁷ Опширније: В. Маријан, *нав. дело*, 19–84; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 304–325; АС, Вариа, 1855, *Успомене Владана Ђорђевића*; Р. Милошевић, *нав. дело*, 15–20.

Живан Живановић, тада као савременик и активни учесник у политичком животу, у својим делима покушавао је да дистанцира Ристића од осталих либерала, настојећи да тако оправда првог намесника. Чињеница је да Намесништво није извршавало чистке, да се није директно мешало у изборни процес, те да није имало уплива у оно што се десило у Горачићу. Међутим, на све неправилности остало је немо, те, у крајњој линији, није превише радило на стишавању ситуације. Радикалске жалбе биле су током тог периода учестале, али намесници на њих нису одговарали. Либерали су незаконите радње касније правдали државним и интересима династије. У Ристићевом спису који је настао одмах након пада Трећег намесништва, није оптуживао либерале, те се није оградао од онога што је учињено. Негирао је да је било повреде Устава, и да је земља стајала пред побуном, што се не може узети као тачно. Он је читав изборни сукоб, која је трајао готово седам месеци, назвао борбом „државе и самоуправе“. Кривицу за то пребацио је на радикале. Према његовом схватању то је био једини начин, да се стане на пут анархији и „деспотизму гомиле без одговорности“. То што је Намесништво остало немо на жалбе Државног савета, Ристић је правдао тиме да је то тело, где су већини чинили радикали, подстрекивало општине на непослушност Влади. Први намесник је настојао да покаже да су нерегуларности Авакумовићеве владе резултат политике радикалских влада.¹⁵⁰⁸

У почетку је радикалска штампа штедела првог намесника. Касније је довођена у питање његова неутралност. Нису радикали то радили зато што су имали више поверења у Ристића него у владу, већ зато што је вршио краљевску власт. Самим тим био је заштићен законом од личних напада. Са друге стране, у јавности нису толико штедели Белимарковића, али ни он њих.¹⁵⁰⁹ Политичка борба распламсала се до те мере, да је постојао страх о сценарију сличном Тимочкој буни 1883. године. Ситуација је већ након београдских избора у децембру претила да измакне контроли. Као посредник између Ристића и Пашића у циљу да се примири ситуација појавио се Персијани. Први намесник и лидер радикала су поруке један другоме преносили преко руског дипломатског представника. Преговори су остали без конкретног резултата. Пашић се жалио на држање полиције, те на тенденције да се суспендује Државни савет. Ристић је последње оповргао. Нагласио је да „свако у свом кругу“ може много да учини да избори буду поштени, те да ће се Намесништво држати неутрално. Први намесник је саопштио Персијанију да радикали планирају дизање буне у унутрашњости, те да иза тога стоји Главни одбор странке. Пашић је то негирао. Председник радикала је предложио, као најбољу гаранцију за мир у земљи, да се смени Рибарац. Обавезао се да ће до избора „одржати странку на путу законитости“, те да у *Одјеку* неће бити писања да је Намесништво солидарно са владом. Ристић је преко Персијанија поновио да намесници неће преузимати никакве ванредне мере, а у погледу Рибарца саопштио је да нема право да утиче на то питање, као ни опозиција. Покушај примиривања ситуације није дао жељене резултате.¹⁵¹⁰

Изборни дан, 7. март 1893. године, као и потврђивање посланичких мандата такође је прошао уз бројне нерегуларности. У почетку се није знало ко је добио колико мандата. Свако је износио своју верзију. Коначан број се није знао ни до прве седнице Народне скупштине почетком априла 1893. године. На крају, либералска влада је уз бројне неправилности, успела да „измајсторише“ да у Скупштини има тесну већину. Тачније, 69 посланика од 134, колико је укупно бројао тадашњи сазив. Радикали и напредњаци напустили су Скупштину, а либерали

¹⁵⁰⁸ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића, 182–187.*

¹⁵⁰⁹ Белимарковић је претио да ће Теразије претворити у касапницу „радикалског меса“, а радикали су му одговарали да ће га „упљескати напред улице“. Цвета Дробњак, кћи Јована Белимарковића, забележила је да су радикали спремали атентат на њеног оца, али да је влада за то сазнала. Белимарковић је том приликом изјавио да „добро пуцају, јер ће их сурово казнити ако остане жив“. ИАБ, ОЗ, К–2/ V, 54. У периоду након формирана либералске владе, било је пуцано на Пашића. Није јасно да ли се радило о атентату. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 321–322.

¹⁵¹⁰ АСАНУ, ЈР, III–22, бр. 1.210, 1.211; П. Тодоровић, *Дневник*, 141–142.

иако нису имали кворум, наставили су са радом. Неправилности владе су биле више него очигледне, оне нису могле ни да се „изадвокатишу“ од стране Авакумовића и Рибарца, нити да се на било који начин оправдају. У суштини, избори су показали да либерали и поред свих неправилности, нису могли да обезбеде већину у односу на радикале. Изборна „победа“ Авакумовићеве владе, заправо је показала дубину пораза либерала, према оцени Јовановића.¹⁵¹¹

Радикали, иако су били љути на епилог догађаја, настојали су да нађу какав-такав заједнички језик са намесницима. Међутим, њихова депутација, коју су чинили Пашић и Грујић, није била примљена од „свемоћног“ Ристића.¹⁵¹² Први регент настојао је да питање трећег намесника буде завршено повољно по њега. Нема сумње да је разумео опасност ситуације, те да ће наићи на оптужбе да влада диктаторски. Планове му је знатно пореметило помирење краљевих родитеља на самом почетку 1893. године. Војска је нагињала пре бившем владару него намесницима, а део либерала је био наклоњен краљици.¹⁵¹³ Такође, неочекивано, у одабиру погодног колеге брзо је наишао на отпор код либерала. Ристић је желео Антонија Богићевића, а влада му је прво нудила Алимпија Васиљевића, па Јована Авакумовића. Ако је Богићевић био у родбинским везама са Ристићем, последња двојица били су као део Бабадудића у сродству са Белимарковићем. Иако су се две породице још од 1868. године на јавном плану држале заједно, очигледно да је између њих била присутна велика суревњивост. Тиме је јасно да је положај првог намесника рањивији него што се мислило, што показује његова тежња да Живановић пошто-пото буде постављен за председника Скупштине. Ристић је настојао да након повољног епилога избора за трећег намесника, пусти ствари да крену нормалним током. Разумео је да снага радикала у земљи не сме да буде у толикој мери игнорисана. Међутим, такву политику осујетили су у његовој околини. Авакумовић и Белимарковић заузимали су далеко ратоборнији став према радикалима. Ако је настојао да осујети Пашићев или избор неког другог радикала, зарад хармоније у Намесништву, испоставило се да много повољнији резултат не би добио ни са представником који је долазио из странке, на чијем је челу био раније. Ако је Пашићева амбиција да постане намесник кумовала кризи, онда ни Ристићево одбијање да по сваку цену не пристане на то, није довело да њеног решења. Простор првог намесника и међу либералима се сужавао. Разлике у виђењу државних послова и интереса у странци биле је очигледне, а испољиле су се и деведесетих година, као и након Ристићеве смрти. Стремљење првог намесника да снагом аргументације утиче на радикале током Трећег намесништва, те да буде коректив у њиховој политици, није му полазило за руком. Оправдана је тврдња да је виши државни интерес захтевао сложено Регенство, које би у име владара владало без трзавица у својој унутрашњој динамици. Међутим, у интересу државе и династије свакако није било незаконито понашање либералске владе. Радикали и Пашић били су става да не треба да попуштају тамо где не морају. Тиме првом намеснику нису оставили излаз из ситуације, и принудили га да донесе одлуке које је донео. Од тог тренутка могао је да се ослони искључиво на своју некадашњу странку, где су били незадовољни ранијим попуштањима Намесништва пред радикалима, и у томе видели слабост првог намесника. Ристић је у прве три године Трећег намесништва више био спреман да излази у сусрет радикалима него што је то некада чинио пред краљем Миланом. „Ћутање“ на либералске незаконитости, Ристића је као намесника, који је јавно истицао да је изнад странака, учинило њиховим саучесником. Тога су и либерали били свесни. Живановић, додуше у циљу апологије првог намесника стављајући на прво место неслогу међу либералима, рекао је тиме велику истину - да је Ристићев положај био слаб као никада пре тога, иако је

¹⁵¹¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 325–333.

¹⁵¹² РОНБС, 510/II/164, *Успомене Саве Грујића*.

¹⁵¹³ Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 125, 134–135.

номинално представљао Круну. Са друге стране, такав статус намесника био је тек увод у будући положај владара према Уставу од 1889. године, и најављивао је потоње неспоразуме.¹⁵¹⁴

Ако је Ристић, незакониту борбу либерала и радикала правдао кроз интересе династије и државе, онда је у потпуности занемарио жеље оних који су били краљевска династија. Краљ Александар се крајем 1892. и почетком 1893. године, све више занимао за политичка питања, и постепено настојао да се укључи у политички живот. Почетком године изразио је жељу да се пониште закони о прогонству његових родитеља. Авакумовић је дао обећање да ће то бити међу првим тачкама новог скупштинског заседања. Ристић је у одговору краљу био опрезнији. Први намесник је сматрао да унутрашња ситуације није довољно стабилна за такав корак. Краљ није био задовољан Ристићевим одговором. Штавише, почео је према њему да гаји оне исте антипатије које су биле присутне и код Милана Обреновића према некадашњем намеснику. Краљ Александар је дошао до закључка да ће до циља најпре доћи преко радикала, чему је кумовало и понашање либералске владе. Ступио је контакт са својим некадашњим гувернадуром Докићем. Истом је писао о намесницима и либералима: „Они су земљу довели до јавног растројства, погазили су устав на све могуће начине, они немају већину у народу а хоће да владају силом.“¹⁵¹⁵ Већ тада се код шеснаестогодишњег краља јавила мисао о збацивању Намесништва и преузимању власти. Радикали су били незадовољни понашањем регената и владе, и није их требало посебно мотивисати да нађу заједнички језик са краљем посредством Докића. У читав план убрзо је био уведен и Милутин Гарашанин.¹⁵¹⁶

У својој намери краљ је наишао подршку оца и мајке. Милан и Наталија Обреновић помирили су се почетком 1893. године, а развод брака био је званично поништен 3. марта 1893. од стране митрополита Михаила. Притом су и односи првог намесника и бившег краља били лоши.¹⁵¹⁷ Милан Обреновић је кривио намеснике за Закон о прогонству који је прошао кроз Скупштину.¹⁵¹⁸ Такође, бивши краљ је поново дошао у неповољну финансијску ситуацију, а новац његовог сина који је био заложен код Ротшилда, није имао право да подигне пре пунолетства сина. Ристић је касније за преврат кривио највише краља Милана. Међутим, иако је бивши краљ имао улогу, она је од стране првог намесника, а у историографији пренаглашена. Докић је код ексвладара дошао са идејом краља Александра да 13. априла 1893. године, да владар уз, подршку војске, прочита прокламацију о преузимање власти пред Народном скупштином. Старији Обреновић, који је боље познавао намеснике, сматрао је да је најсигурнији начин да се државни удар успешно изврши да се похапсе министри и намесници. Тиме је краљ Милан имао тек посредну улогу у ономе што је следило.¹⁵¹⁹

Краљ је тринаестог априла позвао намеснике и министре на вечеру у двор, са поруком да жели да разговара о закону о прогонству његових родитеља. Вечера је почела у двадесет часова. Од позваних једино Рибарац због болести није могао да присуствује. Део војске, који је ангажован у подухвату, био је стационаран у двору, док је остатак опколио куће намесника,

¹⁵¹⁴ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 333–336; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 162–180.

¹⁵¹⁵ АС, ПО, к. 140, бр. 67.

¹⁵¹⁶ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 72–79.

¹⁵¹⁷ Ристић је 24. марта 1893. године писао екс краљу који се налазио у Паризу: „Кад узимам слободу да вам пошаљем ове документе, немам друге намере, но да вам докажем, да сам ја у стању бити коректан спрема вас, кад ви заузimate према Краљ. Намесништву положај мало благонаклон, а да не говорим о положају који сте заузели према мом сину у Паризу. Допустите ми да се користим овом приликом, да вас подсетим, да ми нисте у октобру 1888. г. саопштили улогу, коју сте ми били наменили као намеснику, но да је то било 4/16 Декем. 1888., кад ми је један страни посланик наговестио ту улогу, премда тако неодређено да га ја нисам ни разумео; тек после неколико дана следовало је ваше лично саопштење. О правом датуму имам и докуменат у рукама.“ АСАНУ, ЈР, XXXII–36, бр. 1.778.

¹⁵¹⁸ АС, Вариа, 1855, *Успомене Владана Ђорђевића*; С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 244.

¹⁵¹⁹ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 76–77.

заузео Министарства иностраних и унутрашњих дела, Управу града, те телеграф. Четрдесет и пет минута након почетка вечере одиграо се кључни догађај. Војска је ушла у салу, краљ је устао, захвалио се присутнима на дотадашњем старању за државу и династију. Нагласио је да преузима краљевску власт и да очекује оставке Владе и Намесништва. Присутни су се нашли у потпуном чуду. Ристић је успео само да изусти, да је ствар веома озбиљна. Стигао је да се позове на Устав, али је владар већ напустио просторију. Регенти и министри су остали у тој сали до два часа после поноћи, након чега су пребачени у Нови двор, где су остали до једанаест часова ујутру. Након тога, су у пратњи одведени кућама. Неколико пута је било покушаја да намесници и влада потпишу оставке. Ристић није пристајао. Саопштио је мајору Ћирићу, који је био задужен за преговоре, да ако је краљ узео власт у своје руке силом да онда оставке нису ни потребне. У супротном, Намесништво може да абдицира само пред Великом народном скупштином и њој преда власт. Први намесник није желео да својим потписом да легитимитет државном удару. Нагласио је да потпис не би био ни био схваћен као акт слободне воље, већ као принуда. Нови владу саставили су радикали на челу са Лазаром Докићем. Државни удар и превремено проглашење краља Александра пунолетним било је пропраћено огромним одушевљењем у престоници и земљи, што је био још један од показатеља непопуларности које су Намесништво и влада уживали у народу.¹⁵²⁰

„Сицилијанска вечера“¹⁵²¹, како је Ристић назвао државни удар од 13. априла 1893. године, оставила је велики утисак и савременике. Стојан Новаковић је писао Владану Ђорђевићу: „Ја не могу да се начудим како се Ристић није надао, нарочито од 1. јануара ове године. Ми смо овде сви знали да су од тог времена промењена расположења краља Милана према њему.“¹⁵²² Иако се Ристић држао са доста такта и достојанствено током те вечери, његов углед био је доведен у питање. Игњатијев је у Петрограду питао Алимпија Васиљевића како је дошло до тога да малолетни краљ „тако изигра старог и искусног државника, као што је Ристић!“¹⁵²³ Чињеница да је збацивање Намесништва и владе Јована Авакумовића, те проглашење пунолетства краља Александра прошло без икаквих потешкоћа, што јасно показује да први намесник није био спреман за такав сценарио, те да је читава акција за њега дошла изненада. Фокусираност на борбу са радикалима, под велом заштите династије, довело је до тога да Ристић из видика испусти Обреновиће. Управо због тога је у свом спису догађај назвао „дворском завером“. Сматрао је да се бори да очува прерагатије Круне и династије, а да су му Обреновићи то вратили издајом. Штавише, делује да први намесник није веровао у сценарио сличан 1887. године приликом пада његове владе, када су се радикали договорили са Круном на уштрб либерала. Сматрао је да су се новим Уставом околности промениле, те да је краљу, али и његовом оцу, у интересу да подржи Намесништво у томе да положај који обавља не буде само титулитаран. Са друге стране, након свих сукоба на релацији Милан Обреновић и радикали током осамдесетих година 19. века, али и током Трећег намесништва, није веровао да поново може доћи до њихове сарадње. Радикали су и даље зазирали од евентуалног повратка бившег краља у земљу. Међутим, они су средином априла 1893. године поздравили државни удар. Краља су у штампи назвали Александром „Великим“, настојећи да у њему добију свог „радикалског“ владара. Екскраљ је из Париза поздравио ново стање и формирање радикалског кабинета.¹⁵²⁴

¹⁵²⁰ Исто, 78–80; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 339–345; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 315–320.

¹⁵²¹ Догађај из 1282. године, који означава побуну у Краљевству Сицилији, која је довела до збацивање династије Анжујаца и доласка династије Арагон на чело Сицилије. Државни удар од 13. априла се назива и „првоаприлским“, обзиром да се по старом календару догађај одиграо 1. априла 1893. године.

¹⁵²² АС, Вариа – 1855, *Успомене Владана Ђорђевића*.

¹⁵²³ А. Васиљевић, *нав. дело*, 161.

¹⁵²⁴ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 190; С. Рајић, *Александар Обреновић*, 84–85.

На незаконитости либерала одговорено је исто незаконитим путем. Ако Ристић није очекивао договор радикала и Обреновића, још мање је очекивао чин, који, је по његовом схватању, остављао далекосежне последице. Сматрао је да ће будуће стање ствари прећи из анархије у апсолутизам, јер Народна скупштина увелико почиње да личи на Конвент, „који показује вољу да гони и протерује“. Тиме је најављивано оно што и је следило у односима између Круне и Народног представништва деведесетих година 19. века. И неколико година касније је у разговору са краљем истицао да је постојала могућност да ствари буду другачије изведене.¹⁵²⁵ У свом спису о државном удару од 13. априла, се жалио да су сви актери решење за стање у земљи нашли у томе што су бацили „анатему“ на Намесништво и на либерале.¹⁵²⁶ Ако је Ристићев положај током Другог намесништва био ојачан Уставом из 1869. године, у периоду Трећег нови устав му је онемогућавао да дође до изражаја и очува прерогативе Круне на одговарајући начин. Као „први намесник“ и неко са богатом политичком прошлошћу Ристић је био истурен, те је у очима јавности било једноставно њему приписати највећу одговорност за целокупно стање. Није Ристић у том смислу имао потпуно чисте руке, али ништа мању одговорност за парализу државног и политичког система, до које је дошло током и након Трећег намесништва, немају краљеви родитељи, радикали, те касније, краљ Александар. Како је Никола Крстић описао понашање актера у политичком животу: „Ова Србија је чудна земља, а ми Срби још смо чудноватији народ у њој. На сва уста сви вичемо слобода, уставност, законитост! А међутим, кад се понекад повреде закони на најочигледнији начин, ако нам иде то у прилог, ко отуд имамо ма и моменталне користи, ма се за најкраће време мењала ситуација која нам је годила, и не само трпимо гажење закона, но се још радујемо и хвалама уздижемо оног који нам је учинио оно што је нама по вољи, па ма да је тиме на начин неоправдан повређен закон.“¹⁵²⁷

¹⁵²⁵ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 370; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 213.

¹⁵²⁶ *О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића*, 195, 197.

¹⁵²⁷ Н. Крстић, *Јавни живот IV*, 165.

У политичкој пензији

Понижен и увређен

Хармонија Круне и радикала након државног удара 1893. године трајала је кратко. Најважнији заједнички интерес краља и странке, да дођу на власт, био је остварен поменутиим чином. Прву владу формирао је краљев лекар и умерени радикал Лазар Докић. Он је био принуђен да због здравствених разлога напусти државно кормило, те га је на положају председника Владе после само два месеца заменио Сава Грујић. Скупштински избори су прошли веома добро за радикале, који су освојили 126 мандата. Насупрот њих било је десет напредњака, док од либерала није изабран нико. Владајућа странка је успела да поврати положаје својим члановима у државној администрацији. Радикали су настојали да се реванширају либералима за почињене незаконитости. По Закону о министарској одговорности, Скупштина је јула 1893. подигла оптужницу против чланова Авакумовићеве владе. Пред Скупштином је једино Милутин Гарашанин истицао да за гажење закона треба да се суди намесницима, а не члановима Владе, У тој оцени лидер напредњака је остао усамљен.¹⁵²⁸

Краљ Александар није био у прилици да се супростави тенденцијама радикала. Често се жалио да га министри гледају као дете, а не као пуноправног владара. Брзо се испоставило да су његови уставни прерогативи у пракси сведени на један глас. Са становишта Круне и Скупштине, то је подразумевало повратак на онај исти однос који су раније намесници имали наспрам радикала. Стога се владар све више окретао опцији да окупи конзервативне снаге, или „елементе реда“, који би чинили противтежу владајућој странци. Таква иницијатива појавила се и у преговорима Пироћанца и Авакумовића, где је тема била стапање напредњака и либерала у једну конзервативну партију. Идеја сарадње са либералима није се допала Гарашанину и Новаковићу. Није било искрености ни код либерала у том смеру. Постојао је и покушај да се оснује и „ројалистичка“ странка, у коју би ушли умерени радикали на челу са Андром Николићем. Сви ови покушаји остали су без резултата.¹⁵²⁹ У односу краља Александра и радикала на делу је био сукоб два државна концепта. Са једне стране Обреновић је желео уставну монархију и централистичку државу у којој би владар играо најзначајнију улогу. Радикали, као представници демократских идеја, били су за парламентарну монархију и децентралистичку државу у којој би улога Круне била сведена на минимум. Као што је Ристић након државног удара правилно приметио, такав однос снага, где није било средине, водио је краља и радикале у крајности сопствених идеала.

¹⁵²⁸ О оптужници либерала пред Скупштином опширније: Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 337–350; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 378–395.

¹⁵²⁹ М. Пироћанац, *Белешке*, 491; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији*, 151–157; Иста, *Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)*, Српске студије I (2010), 130.

Ситуација је знатно измењена повратком Милана Обреновића у земљу крајем јануара 1894. године. Његов долазак по природи ствари је значао заостравање односа са радикалима. Краљ је у осамнаест захтева влади, између осталог, тражио да се повуку закони о прогонству његових родитеља, те да се заустави суђење либералима пред Скупштином. Грујићев кабинет није пристао на то и поднео је оставку. Након што су либерали и напредњаци поново одбили заједничку сарадњу, нови кабинет је формирао Ђорђе Симић. Нова влада је била састављена од „нестраначких“ личности који су нагињали напредњацима или либералима. Прекинут је процес либералима пред Скупштином. Краљ је амнестирао све оптужене. Симићева влада опстала је свега два месеца, а реконструисани кабинет саставио је Светомир Николајевић.

Ситуација у земљи била је крајње критична. Поново се распламсала борба између радикала и њиховог старог противника Милана Обреновића. Први су истицали да је долазак бившег владара неуставан чин, те да може да има штетне последице по земљу. Ствари су се заостриле када је краљ указом, на Васкрс 29. априла 1894, суспендовао законе о прогонству његових родитеља. То је био противуставан чин. Указ није могао да буде старији од одлуке Скупштине. То је довело до сукоба између Владе и Државног савета, у коме су радикали имали већину. Државни систем запао је у стање озбиљне кризе. Два политичка убиства, у Горачићу и Баточини, те Чебинчева афера, у којој је откривена завера против краља и везе са Петром Карађорђевићем, само су биле одраз тадашњег стања у држави. Као епилог политичке нестабилности у борби Обреновића и радикала у владању државом 21. маја 1894. дошло је до суспензије Устава из 1889. и враћања на снагу Устава из 1869. године.¹⁵³⁰

Либерали су након пада са владе 1893. говорили да одлазе „са једном пресудом мање и једним искуством више“.¹⁵³¹ То се односило на династију Обреновић. Након „првоаприлског“ државног удара Ристић се са породицом налазио четири месеца ван земље. Његова љутња на Обреновиће била је огромна. Збацивање са власти државним ударом сматрао је као личну увреду и понижење. По његовој перцепцији издала га је лично династија чији је престо два пута очувао. То је саопштио и краљу Александру 1896, када је приупитан да ли је очекивао пад Намесништва. „То се могло догодити стога што се ја нисам могао надати мучком нападу са оне стране, за чију сам сигурност бдио на стражи.“, саопштио је Ристић владару.¹⁵³² Сматрао је да су његови политички потези као намесника били усмерени да сачувају династију од спољних и унутрашњих недаћа. Зато је продужио Тајни уговор, и поверио владу Авакумовићу. По његовом уверењу због династије се компромитовао а она му је вратила издајом. Ни у разговору са пријатељима није крио да је увређен. Црногорском министру спољних послова војводи Гавру Вуковићу је тврдио да ће Александар бити „грђи од злогласног краља Милана“. Посебно се на његовој мети налазила краљица Наталија, или „жена са улице“, како је окарактерисао.¹⁵³³ Одмах након државног удара написао је *Дворска завера у Београду 1. април 1893*, и у свом тестаменту назначио је да се рукопис штампа тек по његовој смрти. Треба имати на уму да је последњу верзију тестаментa Ристић сачинио 1898. године.¹⁵³⁴ То је показивало колико је дубока била емотивна рана која му је нанета „првоаприлским“ државним ударом. Штавише, колали су и гласови да Ристић ради на томе да доведе ванбрачног сина кнеза Михаила Велимира Теодоровића на српски престо, или да шурује са Карађорђевићем.¹⁵³⁵

¹⁵³⁰ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији*, 157–163; Иста, *Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)*, Српске студије I (2010), 131–137.

¹⁵³¹ С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 248–249.

¹⁵³² Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 266.

¹⁵³³ Г. Вуковић, *Мемоари II*, 403.

¹⁵³⁴ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, кутија 15.025, несређена грађа.

¹⁵³⁵ АС, Заоставштина Војислава Јовановића, Марамбоа, ф. 90, Косумовић Берку, Земун, 10. јун 1894; Исто, ф. 91, Косумовић Херману, Сарајево, јул 1894.

Ристић се заклињао да док је жив неће крочити на Двор. Јован Мишковић је приметио да краљ Александар након доласка на власт „виче на Ристића као отац његов“. Ипак, краљ је крајем новембра 1893. године први начинио потез. Преко румунског посланика позвао је некадашњег намесника на састанак. За Ристића такав корак није био довољан. Сматрао је да не треба да тражи аудијенцију, већ да краљ први треба да пружи „руку измирења“. Ствари су остале на тој основи све до краја 1895. године, када се Ристић вратио у политички живот као шеф либерала. Пре тога није помишљао на помирење, што указује колико је неспоразум са Обреновићима био базиран и на личној основи, поред политичке. Као личност могао је да буде љут. Као вођа политичке странке, која треба да сарађује са Круном, на то није имао право. Краљ је крајем новембра 1895. поручивао да не може један владар да зове једног шефа странке, већ да Ристић треба да тражи аудијенцију, те да ће бити радо примљен. Посредник у читавом „церемонијалу“ измирења краља Александра и његовог некадашњег намесника био је либералски првак Јеврем Андоновић. До аудијенције је дошло 16. марта 1896. године.¹⁵³⁶

Ристић се до тог тренутка није појављивао на скуповима које је двор организовао, нити се превише експонирао у јавности. Ситуација се након тога изменила. Својом појавом је и даље остављао утисак на савременике. Животописан опис једног догађаја дао је Слободан Јовановић: „Долазак кнеза Николе дао је Ристићу згодну прилику да се после неколико година поново јави на једној дворској свечаности. Он је то извео са својом познатом мајсторијом. Позват на гала-представу у част црногорског кнеза, он је тражио да му се, као бившем намеснику, да засебна ложа, и дошао је тек онда када је цела сала била пуна. Није довео са собом никога, чак ни своју жену, – и док је у свима осталим ложама било згурано њих неколико, он се, сам самцат у својој ложи, издвајао од остале публике као у нарочитом оквиру. Он је имао своје старо држање, круто, напето, уштрикано. Његово је лице било непомично као образаина, бледо као намазано кредом, са бакенбартима старачки танким и белим као залепљеним. Његови противници, који се ничега нису више бојали него његова повратка у политички живот, били су поражени кад су га видели ускрсла, и то у позоришном осветљењу, са свима орденима, охола и свечана као што је увек био. Тога вечера о њему се говорило много више него о кнезу Николи.“¹⁵³⁷

Поправљање односа са екс краљем Обреновићем ишло је доста теже. У рукопису о „првоаприлском“ државном удару, Ристић је као главног кривца означио Милана Обреновића. Ристић је дао интервју за *Новости* почетком фебруара 1894. године. Ту је назначио да су његови односи са бившим краљем завршени 13. априла 1893. када је на основу разговора са Докићем сазнао да је држави удар извршен на основу једног писма краља Милана. У истом је наговестио да су постојале „неке државне хартије, које су стајале под мојим кључем“. То се односило на Тајни уговор са Аустро–Угарском из 1881. године. Ристић није видео даљу потребу да се са бившим краљем измири. Додао је да ће боља ситуација у Србији наступити када Милан Обреновић напусти земљу. Тиме му је и Ристић одрицао правну основу повратка у државу. До измирења дошло је тек 1898. године.¹⁵³⁸

Ристићев пад није доводио у питање само његову политику током Трећег намесништва, већ његову целокупну државничку каријеру. То што су га са власти оборили Обреновићи, тачније они које је требало да чува и у чију верност се заклињао, имало је и више него симболичан значај. Рањивост новог Ристићевог положаја доводило је у питање његове државничке квалитете и капацитете. Они који су га прецењивали након тога почели су да га потцењују. Под утицај такве атмосфере потпао је и Никола Крстић, који иако није гајио превелике личне симпатије, имао је високо мишљење о Ристићу. Након пада Трећег

¹⁵³⁶ АСАНУ, ЈР, XXXII–13, бр. 1.865; Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису.

¹⁵³⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, Београд, 1935, 147–148.

¹⁵³⁸ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 256.

намесништва у свој *Дневник* је записао: „Па ипак, налазим да се Ристићу приписује више државничкога дара, но што га он у истини има.“¹⁵³⁹ Са друге стране, Авакумовић је саветовао краља да не враћа на снагу Устав од 1869. године, јер би то Ристићу подигло углед. Некадашњи намесник је ипак био става да је стари устав у новим приликама „дело реакције“ и „анахронизам“.¹⁵⁴⁰

Већ је наглашено да је Ристић и раније приликом силаска са власти интензивно радио на томе да своју политику брани и оправда као што је био случај након 1873. и 1880. године. Примера ради, дело *Једно намесништво* завршио је 13. маја 1893, тачно месец дана након државног удара. У времену након Трећег намесништва на испит су дошла многобројна отворена питања његове политичке делатности након 1868. године. Два државна удара, општа ситуација у земљи, уставне и политичке кризе, распуштање Скупштина и учестали избори, нестабилне владе, све то је отварало многобројна питања око доношења унутрашњих и спољашњих политичких одлука. Суштински, полемике које су вођене требало је да дају одговор на питање ко је крив за такво стање, и како се дошло до ситуације из прве половине последње деценије 19. века у Србији. Како је Ристић играо прворазредну улогу у политичком животу, тако су и његове државничке одлуке дошле под лупу оних који му нису били наклоњени. Полемике које су се развиле деведесетих година имале су свој пролог, у оним из седамдесетих, те у осамдесетим кроз штампање прва два тома Ристићевих *Спољашњих одношаја* и делова које су чинили те две књиге.¹⁵⁴¹ У последњој деценији полемика је вођења посебном жестином, и у многим ситуацијама чак је и Ристић испадао из њему својственог такта. Некадашњи лидер либерала се прво упустио у борбу са два напредњачка првака, Гарашанином и Пироћанцем, крајем века и са радикалима. Историчари често узимају те полемике као релевантан извор за тумачење унутрашњих и спољнополитичких одлука, те су и многи научни радови написани на искључиво на основу њих. Оне су свакако значајне због онога што је у њима написано и због докумената који су објављени. Треба има на уму да је често важније оно што је прећутано, прилагођено, намерно другачије тумачено, те оно где је унето превише субјективног а изостало објективно. Не треба губити из вида да се ради о списима која су имала непосредан практични политички циљ. Тачније, да се изврши апологија сопствених политичких одлука, направи отклон од лоших дешавања, те да се кривица за стање у држави пребаци на другог.

Полемике деведесетих година одвијале су се у два таласа. Први је отпочео Гарашаниновим списом *Два намесништва*, који је написан на самом крају 1892. године. У њему су учествовали поред Ристића¹⁵⁴² и Гарашанина¹⁵⁴³, Милан Пироћанац¹⁵⁴⁴, Антоније Орешковић, архимандрит Нићифор Дучић и пуковник Александар Протић.¹⁵⁴⁵ Други талас отпочео је након изласка првог тома Ристићеве *Дипломатске историје*, у њу је поново био укључен Пироћанац¹⁵⁴⁶, потом и радикалски прваци¹⁵⁴⁷.

¹⁵³⁹ Н. Крстић, *Јавни живот IV*, 260.

¹⁵⁴⁰ АСАНУ, I–14; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 375; Б. Николајевић, *Из минулих дана. Сећања и документи*, прир. С. Б. Николајевић, Београд, 1986, 293–294.

¹⁵⁴¹ Р. Самарцић, *нав. дело*, 555.

¹⁵⁴² *Једно намесништво*; Исти, *Да кажемо још коју*, Београд, 1894; Исти, *Последња година спољне политике кнеза Михаила*; Исти, *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића*; Исти, *Пироћанчева „Историска размисљања“*, Београд, 1897.

¹⁵⁴³ *Два намесништва*, Београд, 1893; Исти, *Једно намесниковање*, Београд, 1894.

¹⁵⁴⁴ *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Исти, *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*; Исти, *Историска размисљања*, Београд, 1897.

¹⁵⁴⁵ Поповић–Петковић Радмила, *Библиографија радова Јована Ристића и радови о њему*, *Архивист*, XII, 2, 1962, 230–231.

¹⁵⁴⁶ *Белешке поводом једне „Дипломатске историје“*, Београд, 1896.

¹⁵⁴⁷ М. Ђ. Миловановић, *нав. дело*; [Н. Пашић], *Доктори Владан и Јован Ристић у српској спољној политици*, Београд, 1898; Ристић је на исте одговорио кроз *Још мало светлости о нашим последњим ратовима за ослобођење*

И Гарашанинова *Два намесништва*, као и потоње Пироћанчево дело о спољној политици кнеза Михаила, имају заједничку тачку да је највећи део надаћа за Србију кренуо 1868. године након кнежевог убиства. Тадашњи намесници су, према оцени двојице напредњака, били ти који су из личних побуда издали кнежеву „свету мисао“ и дали земљи Устав који „нико није тражио“ и „нико није очекивао“. Тиме је намеснички режим енергију која је постојала у народу, уместо на ослобођење и уједињење, скренуо ка унутра и одвео ју је у „демократизам, социјализам и анархију“. Оба аутора тврде да је земља, са Скупштином која није имала довољно механизма да контролише Владу ушла у погубне ратове 1876–1878. године, и тиме компромитовала народну будућност. То је довело до тога да земља постане „заморена и смалаксала“, да се Устав од 1869. истроши, као и владалац који је управљао државом под истим.¹⁵⁴⁸ Критикована је и Ристићева личност, где је један од главних доказа био Мариновићев мемоар.¹⁵⁴⁹

Ристићева одбрана спољне и унутрашње политике од ових оптужби већ је обрађена и поменута у поглављима која су за тему имали седамдесете године 19. века. Ристић је са правом тврдио да су одређене критике одраз накнадне памети. Настојао је да оповргне оптужбе, али се у полемици није држао само дефанзивно. Гарашанину је одговарао да је овај „искусио“ да не морају сви ратови да буду успешни. Тиме је алудирао на 1885. годину. Ристић је прстом упиро у напредњачке прваке инсистирајући да није Устав крив, већ његова злоупотреба, која је уводила „двогласце“ у Скупштину. Уопштено, тврдио је да немају легитимитет да га критикују они који држави нису били у стању да „привреде ниједно село, ниједан заселак“ а који су својом политиком довели до Сливнице. На крају је поручио: „Ја бар за себе не примам ову разрешницу; на против, ја примам на себе целу целату одговорност за сва моја дела. Нема ни једнога званичног акта, који је мени Круна могла наметнути. Има и Крунине иницијативе у мојој службеној радњи, али она није никада дошла до дела противу моје воље. Што сам мислио, да могу усвојити, за то сам примао одговорност, а за што нисам могао мислити, да могу примити одговорност, то нисам ни усвајао. Такав је случај изазвао и оставку Либералнога Кабинета од 1880.“¹⁵⁵⁰

Слично као Гарашанин и Пироћанац, Милован Миловановић је сматрао да су ратови Србије током Велике источне кризе били неуспешни, те да је то довело до тога да Босна и Херцеговина падну у руке Аустро–Угарској. Ристић се чак и краљу Милану пожалио на Миловановићево писање. За радикала је употребио израз „деран“, који се усудио да ратове 1876–1878. назове „злочином и издајом“.¹⁵⁵¹ Ристић је у свом одговору под псеудонимом Љубић према радикалима био далеко оштрији него што је то случај са напредњачким првацима. Отворено их је називао „неваспитаном дечурлијом“, које треба упутити на „буквар“, и који су у својој политичкој пракси од дела народа створили „изгреднике и хајдуке“. Није пропуштао да подсети на Пашићеву прошлост: „Баја Николче готов да буде пре Рус и Бугарин но Србин“.¹⁵⁵² Полемике вођење са радикалима имале су оштрију ноту, јер су биле део актуелних дневнополитичких борби са самог краја 19. века.

и независност од 1875–1878, Београд, 1898, као и у спису под псеудонимом Љубић, *Радикали и наши дипломатски успеси*, Београд, 1898; Томе треба додати и спис Саве Грујића, *Како је постала бугарска егзархија* као и Ристићев одговор на исти.

¹⁵⁴⁸ М. Гарашанин, *Два намесништва*, 18–21, 32–35, 51–56, 129; М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 3, 6–8, 50.

¹⁵⁴⁹ Ни Пироћанац није био одушевљен оним што је стајало у Мариновићевом мемоару, јер је исти давао доста Ристићу на значењу. АС, МГ, 1.753.

¹⁵⁵⁰ Ј. Ристић, *Једно намесништво*, 19, 45–46, 47–49, 68; Исти, *Последња година спољне политике кнеза Михаила*, 19, 64–68; *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића*, 46–49

¹⁵⁵¹ АСАНУ, ЈР, XXXII–36, бр. 1.786.

¹⁵⁵² *Радикали и наши дипломатски успеси*, 3, 5, 14, 32–33, 43–44, 71.

Последњи политички кораци

Унутрашња ситуација након суспензије Устава није била нимало повољна. Државна каса је била празна, а земља пред банкротством. Политичка криза је поред партизанских тенденција у чиновништву била проузрокована и деловањем Милана Обреновића на државне послове. Све то је у великој мери нарушавало ауторитет младог краља. Сукоб старијег Обреновића и Николајевића довео је до пада Владе. Нови „неутрални“ кабинет је крајем октобра 1894. формирао искусни Никола Христић, који је готово увек долазио на власт када је држава стајала у кризним ситуацијама. Милан Обреновић је почетком децембра напустио земљу. То је његовом сину дало могућност да самостално наступа. Избори за Народну скупштину априла 1895. испали су повољно за нови кабинет. Међутим, покољ над Јерменима, јуна те године, као и отварање македонског питања у Османском царству, што је повратно изаивало отварање Источног питања, захтевало је јачу владу.¹⁵⁵³ У то време се и краљица Наталија вратила у Србију. Како је успела да се договори са радикалима, очекивао се њихов повратак на власт. Међутим, нову владу формирао је Стојан Новаковић.¹⁵⁵⁴

На челу либерала након државног удара и даље је стајао Јован Авакумовић. Подвојеност која се у странци осећала током Трећег намесништва све више је долазила до изражаја. Ристић је већ дуже време апстинирао од политичког живота посвећен писању радова и ангажован у полемикама. У оној групи која му је била наклоњена на челу са трговцем Димитријем Стојановићем, крајем 1894. појавио се захтев за његовим повратком на чело Народно-либералне странке. Ристић још увек није желео да се враћа на стари положај.¹⁵⁵⁵ Ситуација унутар странке је била хаотична. Авакумовић није уживао ауторитет као његов претходник. То су показали избори из априла 1895. године. Либерали из Нишког округа нису подржавали намеру Главног одбора да се предстојећи избори бојкотују. Пошто се ни Авакумовић није сложио са таквом одлуком централног органа странке поднео је оставку. Ситуација је ескалирала јуна 1895. године. Главни одбор затражио је од либералских посланика у Скупштини да положи оставке. Када су ови то одбили, били су искључени из странке, те су наставили да делују као самостални посланички клуб. На челу те фракције налазили су се Јеврем Андоновић и Светозар Гвоздић. Након оставке Авакумовића, главну реч у централном органу партије водили су Стојан Рибарац и Живојин Величковић. Нико није имао довољно храбрости да преузме одговорност вођења целе странке.¹⁵⁵⁶

Такво стање међу либералима широм је отварао врата за Ристићев повратак. Сматрао се у делу странке да само искусни државник поседује способности да поведе странку напред и извуче је из унутрашње кризе. Појединима, попут Авакумовића, таква опција никако се није допадала. Исти су били уверени да је Ристић у годинама, те да нове прилике захтевају нове људе и борбенији став. До Збора либерала дошло је 15. септембра 1895. године. На њему је једногласно одлучено да се тржи Ристићев повратак на кормило. Именована је депутација која би отишла некадашњем вођи са тим захтевом. Ристић је пристао на понуду. Сам није желео да

¹⁵⁵³ Опширније о политици балканских држава према Македонији 1895. године: М. Војводић, *Македонија у политици балканских држава 1895. године*, у: *Путеви српске дипломатије*, 90–106.

¹⁵⁵⁴ С. Рајић, *Неутралне владе у Краљевини Србији*, 137–140.

¹⁵⁵⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 280–281.

¹⁵⁵⁶ Исто, 288–292; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, 65–66, 146.

агитује за себе, па је то препустио другима. Захтев странке га није дочео неспремног, јер је већ имао спремљен говор за ту прилику. Нагласио је да се међу саборце враћа „старији, али не и хладнији за државне задатке“. Понављао је старе флоскуле о сопственим и историјским заслугама странке, демагогији, реакцији, крајностима и елементима реда. Истицао је да је реч о партији која не зна ни за „Краљевицу“ ни за „казамате“, те да треба да се иде већ утабаним путем. „Оштрији правац“, по њему, није доводио на власт него у „тамницу“. Тиме је Ристић у свом говору из септембра 1895. године циљао на другачије тенденције у странци. Авакумовић није био задовољан епилогом Збора, те је иступио из партије. Иако своју групу није повео са собом, јединство странке је било знатно уздрмано.¹⁵⁵⁷

Сматрало се да ће повратак Ристића зауставити осипање либерала. У том циљу страначко вођство на челу са остарелим шефом је одржало зборове у Крагујевцу и Нишу априла 1896. године. Ипак, до помирења и поред Ристићеве жеље није долазило. Авакумовић се није враћао, а покушај повратка Андоновићеве групе пропао је априла 1897. године.¹⁵⁵⁸ Дисхармонија је била чита а једна од главних тачака по којој је дошло до поделе унутар странке 1895. било је питање односа према династији. Либерали који су потицали из оних крајева који су били ослобођени у рату 1878, поред наклоности странци, гајили су и велику захвалност према Обреновићима. Много тога се променило у Народно-либералној странци од Ристићевог одласка. Либерале су већ осамдесетих сустигле године, што је тек било очигледно наредне деценије. Социјална структура се такође драстично мењала. Либерали, као ни напредњаци, нису могли и даље да држе лиценцу да су партије које окупљају интелигенцију. Млађи нараштаји који су школовани на страним универзитетима, прилазили су готово искључиво радикалима, те је та странка по броју „фркова и цилиндара“ престигла своје конкуренте. Либерали су се по оцени Јовановића, претворили у „паланачку странку“, где су главну реч водили трговци и адвокати који су највећи део времена проводили у међусобним свађама и „адвокатисањима“. То политиканство Ристић није разумевао. То је замерао странци и док је био намесник. За њега је политика и даље имала другачија правила.¹⁵⁵⁹ Ристић није давао наређења за политичку борбу, већ савете и „паметне изреке“. То су појединци у странци осећали. Многи су сматрали да њихов нови/стари шеф стоји „као надгробни споменик странке“.¹⁵⁶⁰ Посебно се такав однос учачао између Ристића и Рибарца. Потоњи је страначког вођу рекао да је „један мрзовољан, костобољан и излапели старац“. Ристић је пожаревачког либерала говорио да је „разуздани брбљивац“.¹⁵⁶¹ Ништа бољи односи нису били између са Авакумовићем.¹⁵⁶² Ипак, Ристић је и даље имао довољно угледа и државничког капитала да управља једном политичком странком. „Ристић се претварао у страначку древности и икону, али не само његови пријатељи, него ни његови непријатељи нису то увиђали; ови последњи стрепили су и даље од њега као од врло искусног и препреденог политичара, које се може из небуха, неким подземним путевима, опет обрести на влади.“, тврдио је Слободан Јовановић.¹⁵⁶³ Може се рећи да је Ристић требало да управља странком коју више није разумео, нити која је разумела њега. Делује да њему лично то није било ни толико важно. То што је био на њеном челу дало му је легитимитет да на што ефикаснији начин утиче

¹⁵⁵⁷ АСАНУ, ЈР, VIII–2, бр, 29, 33; Исто, VIII–5, бр. 122–124. Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 387.

¹⁵⁵⁸ АСАНУ, ИЗ, 14.336/22; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 315–335, 384–393; М. Ковић, *Либерализам*, 184.

¹⁵⁵⁹ У смислу схватања политике занимљиве су Ристићеве речи Живановићу 1883. године: „Политика, политика, њоме се може и човек од науке бавити и треба да се бави; али она не треба да му је главно и једино занимање и да га прогута цела. Сваки човек од науке треба да има своју струку, у којој је јак и признат, па тиме и свој одређени положај у друштву.“ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 175.

¹⁵⁶⁰ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 397.

¹⁵⁶¹ Н. Станаревић, *нав. дело*, 159.

¹⁵⁶² П. Михаиловић, *нав. дело*, 178, 247–248.

¹⁵⁶³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, 148–149.

на државне послове. Ван политичких токова и партија, то није могао да ради, а питања која су последње године 19. века постављала унутра и споља по Србију тумачио је као судбоносна, те није желео да остане без утицаја на њих.

Стојан Новаковић сматрао је да се Ристић вратио на чело странке због ревизије Устава.¹⁵⁶⁴ Краљ је у престоној беседи од 27. новембра 1895. најавио да ће Новковићев кабинет радити на правилном решењу уставног питања. Жеља владара је била увођење дводомног скупштинског система, те да Круна и Скупштина у законодавству имају равноправан положај. Инсистирао је и на томе да владару буду остављене извесне резерве за деловање у случају да виши државни интерес то буде захтевао.¹⁵⁶⁵ Владар је најавио оснивање Уставотворног одбора у који би ушла по четири представника сваке странке. Ристић је на састанку са владарем инсистирао да свака партија учествује са по пет чланова. Краљ је то прихватио. Сматрао је да ако придобије либерале, да ће тиме и радикале лакше наговорити на сарадњу. Међутим, потоњи никако нису пристајали на дводомни систем. Пашић и Ристић су постигли споразум, јер је и лидеру либерала то била страна идеја. Између њих је договорено и да уставну реформу изврши коалициони кабинет у који би ушли представници све три политичке странке. Праве искрености између Ристића и Пашића није било. Лидер либерала је у разговору са краљем пристао да реформу изврши и пословна влада, што је Пашићу послужило као оправдање да је договор изигран. Радикали су први одустали од преговора са Круном, потом и либерали. Делује да су и једни и други желели да што пре дођу до власти, те да у том смеру нису имали довољно стрпљења.¹⁵⁶⁶

Краљ није могао да приушти луксуз да радикали толико дуго буду у опозицији, те је настојао да са њима нађе заједнички језик. На јесен се упустио преговоре са Пашићем око формирања „полурадикалског“ кабинета. Крајем године у ту комбинацију је упао и Ристић. Радикали су постепено попуштали. Пристали су да се у новом кабинету нађу четворица њихових министара који је требало да буду потпомогнути од Главног одбора Радикалне странке. Завршна рунда преговора требало је да се 26. децембра 1896. одржи са либералима. Збор странке је сматрао да се може ући у нови кабинет само као равноправан чинилац. Сматрало се да ако странка испусти дату прилику да уђе у владу, да ће партија запасти у још веће унутрашње проблеме. Недоумица је испала око одабира личности. На краљево инсистирање у кабинет је требало да уђу генерал Јован Мишковић и Ђорђе Симић. Међутим, поменути двојицу ни либерали ни радикали нису својатали. Ристић је потом био спреман да пристане и на двојицу из својих редова, али да добију ресоре унутрашњих и иностраних дела, што није било прихваћено. Тиме је пропао још један од покушаја да се створи стабилна влада. Нови „неутрални“ кабинет, који је нагињао радикалима, формирао је Ђорђе Симић, 29. децембра 1897. године. Либерали су остали у опозицији.¹⁵⁶⁷

Стање у Османском царству значајно се компликовало у последњој деценији 19. века. Упади бугарских комита на простор Македоније, буна на Криту, те покољ над Јерменима из новембра 1894. године, алармирали су велике силе. Поновно отварање Источног питања одражавало се и на положај Србије. Није било довољно новца, нити наоружања, да би се кренуло у активну политику у погледу ослобођења српског становништва на простору Турске. Србија је била принуђена да води мирнодопску политику и договара се са Цетињем, Атином и

¹⁵⁶⁴ С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 302.

¹⁵⁶⁵ С. Рајић, *Неутралне владе у Краљевини Србији*, 140–141.

¹⁵⁶⁶ С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, 304–305; Н. Пашић, *Моја политичка исповест*, Београд, 2006, 15–16.

¹⁵⁶⁷ АСАНУ, ЈР, VIII–4, бр. 63; АС, Заоставштина Ђорђа Симића, *Мемоари 1896–1897*, 7; Ј. Мишковић, *Бележнице II*, у рукопису; П. Михаиловић, *нав. дело*, 87.

Софијом, те да покуша да утиче на Порту да конкретним мерама олакша положај српског становништва на простору Османског царства.¹⁵⁶⁸

Ристић је приликом повратка на чело странке у свом говору највише упозоравао на то да се на Балкану дешавају процеси који „наговештавају експлозију“, те да Србија „с пушком о рамену“ треба да буде спремна. Посебно је истицао значај питања Старе Србије и Македоније, те да се по сваку цену треба спречити да простори настањени српским живљем припадну Бугарској.¹⁵⁶⁹ Годину 1897. обележио је рат Грчке и Турске око Крита. Ристић је у говору који је у његово име прочитан на партијском збору априла 1897. године, истицао да Србија треба да искористи ситуацију, те да пред Портом покрене питања која би олакшала положај Срба. То је истакао и у посебном мемоару који је упутио краљу Александру. Краљу је навео да су велике силе у том тренутку решене да очувају целовитост Турске, али да то неће чинити заувек. Стога, предложио је да се покрену она питања која не би вређала интегритет Порте. Прецизније, питања признавања народности и самосталне црквене управе. Сматрао је да обнова Пећке патријаршије највише годила народним осећањима. Упозоравао је да би такав корак наишао на противљење сила јер епархије које би ушле у обновљену Пећку патријаршију поред Србије и Старе Србије, захватале су и простор Босне и Херцеговине. Зато је његов предлог био да се по страни остави историјска основа те да се учини корак за Егзархат српски на простору Турске по угледу на Бугаре. Ристић је даље правилно ценио међународне околности и потребе Србије. И поред тога што физички није био у стању да ревносно обавља државне и страначке задатке, и даље га је красила свежа памет која му је омогућавала прецизне политичке опсервације.

Оно што је било највеће изненађење у мемоару, био је предлог да мисију прими Милан Обреновић. Ристић је истицао да би на тај начин било више шанси за успех, јер би султан био „поласкан да прими једног краља као изванредног амбасадора“. Додао је: „Знам да министрима неће бити пријатан овај предлог, али кад сам ја прогутао првоаприлску пилулу, могу и они ово. Ситни и међусобни рачуни треба да ћуте кад је реч о народним интересима.“ Истицање Милана Обреновића у први план јесте изазвало подозрење чланова владе. Сматрало се да на тај начин лидер либерала настоји да придобије бившег краља за либерале, насупротив подршке коју су радикали уживали код краљице Наталије. Колебање владе, баш око питања Патријаршије или Егзархата довело је до тога да не буде учињен званичан корак. Рат је пролећа 1897. године био решен у корист Турске. Ристић је пребацивао влади да је водила „недопуштену шалу са предлозима“, те да је пропуштена велика прилика за поправљање положаја српског становништва.¹⁵⁷⁰

Симићевим кабинетом краљ је остао сам наспрам радикала. Либерали и напредњаци стајали су у опозицији. То је дало радикалима прилику да додатно условљавају владара. Краљ Александар је због тога поново решио да се врати идеји у неутралној влади. Нови кабинет крајем октобра 1897. формирао је Владан Ђорђевић. У њему су се нашла двојица либерала – Сима Лозанић и Јеврем Андоновић, који је именован за министра унутрашњих дела. Нова неутрална влада наговештавала је поновни обрачун са странкама. Радикали су одмах истакли своје опозиционо држање. Односи између њих и Круне додатно су се заострили и због повратка Милана Обреновића у Србију те године и постављања истог на место команданта Активне војске.

¹⁵⁶⁸ Опширније: С. Рајић, *Александар Обреновић*, 197–224.

¹⁵⁶⁹ У разговору са новинаром грчког листа *Акрополис*, Ристић је истицао да опстанак Србије није у опасности у датој ситуацији, али да њена будућност јесте. Изјавио је како се залаже за савез балканских хришћанских држава, али је имао огромне примедбе на држање Бугарске, којој не одриче „нешто“ од Македоније, али да су апетити Софије толики да је хоће целу. АСАНУ, ЈР, XXXII–20, бр. 687; С. Терзић, *Јован Ристић и Грци*, 172.

¹⁵⁷⁰ АСАНУ, ЈР, VIII–1, бр. 282; Исто, XXV–7, бр. 204; АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Нићифора Дучића, 15.004/65; АС, Заоставштина Ђорђа Симића, *Мемоари 1896–1897*, 42–43; В. Петровић, *нав. дело*, 152; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије III*, 380–384, 388; А. Столић, *Ђорђе Симић*, 223–224.

Питање односа друге две странке наспрам владе и даље било крајње отворено. Посебно се међу либералима осећала дисхармонија по том питању. „Адвокатска“ група у странци била је за одлучну опозицију. Очекивао се потез остарелог шефа странке, који се првих неколико месеци нове владе држао неодређено. На почетку 1898. дошло је до помирења Ристића и Милана Обреновића, што је имало утицаја на држање председника либерала према кабинету Владана Ђорђевића. Ристић је дао подршку у погледу потпомагања Ђорђевићевог кабинета. Тиме је настојао да ојача спону са Андоновићем и његовом групом. Међутим, подршка није била гласна. Савременици су настојали да открију да ли у тој игри Обреновићи настоје да изиграју Ристића и тако добију подршку либерала, или да ли Ристић настоји да кроз подршку влади обезбеди већину у Скупштини кроз изборе јуна 1898. године.¹⁵⁷¹ На изборима су либерали добили већину. Томе је кумовало што добар део радикала није изашао на изборе. Међутим, изабрана су махом лица која нису имала чврсту везу са странком, већ су нагињали Двору. Колика је била подвојеност међу либералима показује и то да нису успели да се организују у посебан скупштински клуб. Била је то скупштина какву је краљ Александар желео.¹⁵⁷²

Ристићево држање наспрам новог кабинета наилазило је на све оштрија супростављања у странци. Слободан Јовановић сматра да је подршка лидера либерала пре свега била управљења ка династији, а не према Ђорђевићевом кабинету. Група коју је предводио Рибарац је све више нагињала ка радикалима. У реферату који је у његово име прочитан на Збору странке, Ристић је децембра 1897. позивао на стрпљење, јер су либерали долазили на власт „кад је најтеже“. „Ванпрограмски путеви не могу бити наши путови, бар не моји. Њих може бирати ко хоће, али ван партије, а на своју личну одговорност“, поручено је од стране шефа странке том приликом.¹⁵⁷³ Ипак, стрпљења је било све мање. Либерали су имали све мање разумевања за политику краља Александра. Алимпије Васиљевић је тих месеци молио Ристића да одступи са чела странке, али је вођа либерала то одбио. Притисци на Ристића трајали су готово током целе 1898. године.¹⁵⁷⁴

Ствари унутар политичких партија као и у самој земљи биле су додатно отежане након што је Скупштина поштрила постојеће законе о штампи и удружењима средином 1898. године. То је либерале приморало да готово обуставе страначке активности. Чак је и Ристић после тога на једној од седница ужег Главног одбора пристао на опозиционо деловање, иако невољно.¹⁵⁷⁵ Лични режим краља Александра, који је успостављен 1897, довео је до тога да странке буду гоњене и у потпуном расулу. У узаврелој атмосфери, на Ивањдан 6. јула 1899. године покушан је атентат на Милана Обреновића, који је том приликом лакше рањен. Суда су се допали радикалски прваци Никола Пашић и Коста Таушановић.¹⁵⁷⁶ Ристића су вести о атентату на команданта Активне војске дочекали готово на самртничкој постељи. Преко Живановића је тражио да се пренесу изрази његових саосећања старијем и млађем Обреновићу. Краља Александра и његовог оца је занимало Ристићево мишљење како треба поступити према вођама радикала, за чије учешће су постојали докази. Ристић је кратко и немилосрдно саветовао „највећу строгост“.¹⁵⁷⁷

Ристић је преминуо два месеца након Ивањданског атентата. Две године потом преминуо је краљ Милан. У Мајском преврату, убиством краља Александра и краљице Драге, угашена је

¹⁵⁷¹ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 397; В. Петровић, *нав. дело*, 152–153; П. Михаиловић, *нав. дело*, 153.

¹⁵⁷² С. Рајић, *Неутралне владе у Краљевини Србији*, 143–148; Иста, *Владан Ђорђевић*, 174.

¹⁵⁷³ АСАНУ, ЈР, VIII–4, бр. 288; *Програми и статуту српских политичких странака*, 315.

¹⁵⁷⁴ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, 260–268; „Сујетан је, вели Кундовић, неће тај лако да одсупи и ако је једном ногом у гробу.“, записао је Михаиловић у својим *Дневницима*, 247–248, 258–259.

¹⁵⁷⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 84.

¹⁵⁷⁶ О суђењу поводом Ивањданског атентата опширније: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, 406–467.

¹⁵⁷⁷ Исто, 420–421.

династија Обреновић. Целати династије били су, нико други, него либерали. Управо они који су се у оданост Обреновићима заклињали још од 1848. и 1858. године. Они су задали завршни ударац јер су тако могли да се препоруче новом стању, те да раскрсте са сопственом прошлошћу.¹⁵⁷⁸ Део либерала није могао краљу да опрости државни удар из 1893. године.¹⁵⁷⁹ Међу онима који су били у контакту са убицама краљевског пара били су Ристићев близак сарадник и његов биограф Живан Живановић, као и његов шурак Никола Хаџитомић.¹⁵⁸⁰ У својим делима Живановић је о Ристићу говорио као „монархисти“, не и династичару, често пренаглашавајући нетрпељивост и неправде које су последњи Обреновићи почели њиховом некадашњем намеснику. Чињеница је да у Ристићевом тестаменту стоји да се спис *Дворска завера* штампа након његове смрти, јер се у њему налази осуда краља Милана и краља Александра за „првоаприлски“ државни удар. Ипак, последње године Ристићевог живота показују да љутња која је постојала према Обреновићима због тог догађаја, никада није прерасла у антидинастичност. Физички слабашни шеф либерала је настојао да одржи странку на старом курсу потпоре владајућој династији, иако му објективне околности и старост нису ишле у прилог. Ристић је био неко чије је име постало неодвојиво од последњих Обреновића на српском престолу. Позиције династије биле су све теже како је Ристић бивао све старији, јер Обреновићи више нису „у рукаву“ поседовали јаку политичку фигуру на коју су могли у потпуности да се поуздају. Радош Љушић је са правом закључио да су Обреновићи имали оданије појединце, али не и кориснијег од Ристића.¹⁵⁸¹ „Ово ми дође згодно те се сетих да напоменем како је једном млади краљ рекао Пашићу да је Ристић увек био готов да пружи руку и помогне свако зло стање у Србији, па је и данас готов да томе послужи само да се сутра то захтева од њега.“, записао је Михиловић речи краља Александра у *Дневницима*.¹⁵⁸²

Као и Живановић, који је у својим делима настојао да оправда своју улогу, тако су и либерали након Ристићеве смрти настојали да се дистанцирају од његове политике. Рибарац је већ 1901. испред Скупштинске говорнице тврдио да су либерали „пригрлили демократију“, уз сликовиту констатацију да би се Ристић и Милојековић одмах вратили у гроб, ако би из истог устали и видели којим путем је странка кренула.¹⁵⁸³ Једна од првих одлука Скупштине након Мајског преврата, била је да се удовицама Јована Ристића и Милутина Гарашанина одузму пензије.¹⁵⁸⁴ Био је то још један симболичан отклон у односу на прошлост и препорука новом стању и новој династији Карађорђевић на српском престолу. Део либерала концентрисан око Рибарца променио је 1904. године име странке у Народно-националну и донео нови програм чији је део о спољној политици написао Владимир Јовановић. Ако су либерали мислили да ће профитирати сменом династије, био је то погрешан политички прорачун. Новим стањем и Уставом од 1903. највише су се окористили радикали. Осипање некадашње Либералне странке се наставило. Позиције националиста у односу на радикале у првој деценији 20. века нису биле ништа другачије него у последње две деценије 19. столећа. У изменама програма 1910. године

¹⁵⁷⁸ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 438–439.

¹⁵⁷⁹ Ристић је одмах после државног удара саопштио Кости Јездичићу: „Ја не могу и нећу против Обреновића улазити ни у какву акцију, а ви, млади људи, радите како вас Бог учи“. Н. Станаревић, *нав. дело*, 51.

¹⁵⁸⁰ Извори и о Ђорђу Генчићу, главном заверенику дају слику као изузетно блиском Ристићевом сараднику. Живановић и Генчић ушли су у владу Владана Ђорђевића након Ивањданског атентата. М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду девесто седамнаесте. Прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918*, Београд, 1955, 666–667.

¹⁵⁸¹ Р. Љушић, *Јован Ристић*, 189.

¹⁵⁸² П. Михаиловић, *нав. дело*, 146.

¹⁵⁸³ Преузето од С. Рајић, *Краљевина Србија између сопствених и европских противуречности: политички и културни узорци (1882–1903)*, Београдски историјски гласник III (2012), 211.

¹⁵⁸⁴ Л. Перовић, *Пера Тодоровић – више од личне судбине*, у: П. Тодоровић, *Писма, личности и личност*, прир. Л. Перовић, Београд, 2000, 75.

истицано је да Устав из 1903, који је био тек мало измењен у односу на онај из 1889, доноси нередовност, истичне надомоћност партија а смањује државну снагу. Исто оно на чему су последњи Обреновићи и Ристић својевремено инсистирали. Странка је наставила да се осипа, и била је у потпуности инфериорна у односу на радикале и самосталце. Наколико месеци пред Први светски рат, Одбор пријатеља Народне странке је констатовао: „или да се странка растури, те да се наши људи ослободе свих неприлика и незгода, којима су чланови њени, стално изложени од својих политичких противника; или да искрено и без снбивања потражимо, сви заједнички, узроке злу, које нас дави, па да лечимо нашу странку и да је спасимо од коначне пропасти.“¹⁵⁸⁵

Личност и породица

Јован Ристић изабран је за члана Српске краљевске академије 18. јануара 1890. године. Приступна беседа носила је назив *Леополд Ранке и ослобођење Србије*, у којој се присетио некадашњег учитеља и направио осврт на његово дело. Најважније неслагање у Ристићевој анализи Ранкеовог дела о Србији односило се на тврдњу да се Србија ослободила турског ропства оног тренутка када је приграбила „дух Запада“. Ристић је истакао: „Није ли много ближе позитивним чињеницама мислити, да оно што побеђује, није геније Запада, но *геније Православља*? Под овим знамењем задало је словенско оружје тешке ударе владавини ислама и сломило је њену моћ – у потпуноме одусудству западнога генија; шта више, ми ћемо рећи, да је моћ ислама у Европи сломљена уз пркос заштити, коју јој је указивао геније Запада.“¹⁵⁸⁶ Тврдња у великој мери подсећа на оно што је Ристић већ писао у својим првим списима током студија у немачким државама. Четрдесет година касније кроз стечено државничко искуство, Ристићеви искази променили су форму, не и суштину. Девет година након уласка у Академију тачније 23. јануара 1899, био је изабран за њеног председника. Било је то још једно признање његовог научног, али и политичког и државничког положаја у српском друштву.¹⁵⁸⁷ Ипак, у поодмаклим годинама, и болешљив није био у прилици да на тај положај обавља дуго.¹⁵⁸⁸

Да је Ристић на самрти савременици су били обавештени већ средином 1899. године; да је био тешко болестан и немоћан указују и његове књижице кућевних рачуна које је средином маја престао да води, а у које је пре тога до танчина уписивао сваки трошак.¹⁵⁸⁹ Смрт је наступила 4. септембра 1899. године у седамнаест часова. На вести о смрти српског државника, удовици Софији Ристић и породици стигли су телеграми краља Александра и екс краља Милана Обреновића. Први је у телеграму изражавао саучешће и истицао Ристићеве заслуге, који је два пута очувао круну дому Обреновића. Телеграм Милана Обреновића био је далеко приснији: „Са осећајима дубоке туге примио сам вест о смрти нашег мужа. Будите уверени, са децом о моме најживљем учешћу. Казати шта осећам, то је у овим тужним тренутцима немогуће. Требало би написати историју Србије из раног детињства мога, па до данашњих времена, историју, где

¹⁵⁸⁵ *Програми и статуту српских политичких странака*, 439–443.

¹⁵⁸⁶ Ј. Ристић, *Леополд фон Ранке и ослобођење Србије*, 26–27; Р. Самарцић, *нав. дело*, 549.

¹⁵⁸⁷ Јован Јовановић Пижон је у свом дневнику цинично приметио: „Јов.[ан] Ристић изабран за председника Академије. Да није закон за њ прављен“. Ј. М. Јовановић Пижон, *нав. дело*, 34.

¹⁵⁸⁸ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 174–175.

¹⁵⁸⁹ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, несређена грађа, кутија 15.025; Ј. М. Јовановић Пижон, *нав. дело*, 72.

светли име великог покојника. Слава вечита врлом пријатељу и родољубу! Слава Јовану Ристићу!¹⁵⁹⁰

Погреб је обављен два дана касније. Сахрана Јована Ристића обављена је о државном трошку. Било је то још једно признање изузетних заслуга и државничког положаја. Догађај је остао урезан у памћењима савременика. Тог дана школе и државна администрација нису радиле. Чиновници су били у обавези да носе црни реденгот и цилиндар а војници парадно одело. У свим црквама у Београду и Крагујевцу огласила су се звона. Спровод од Ристићеве куће до Саборне цркве где се држало опело, био је пажљиво планиран. Тиме је додатно требало истаћи Ристићев значај за Србију. Службу у Саборној цркви су водили митрополит Инокентије и епископ жички Сава. Из Ниша су дошли чланови владе и Милан Обреновић. Краљ Александар није био у прилици да присуствује погребу. Пред Саборном црквом говор је одржао председник владе Владан Ђорђевић, док је на Новом гробљу, где је Ристић сахрањен, говорио покојников близак пријатељ Живан Живановић.¹⁵⁹¹

Одјек смрти Јована Ристића био је велики и у земљи и у иностранству. Написано је много некролога.¹⁵⁹² У свима су истицане Ристићеве заслуге за државу и хваљена је његова каријера. Два некролога су карактеристична. Један од њих настао је из пера Пере Тодоровића у *Малим новинама*. Некадашњи радикалски првак за живота није био приврженик Ристићеве политике. Ипак, у новинама чији је био власник писало је: „За живота створио је многа дела, за то га данас по смрти убрајамо у велике српске људе. Покојни Јован Ристић оставља за собом дуг низ плодних дела, на које је утрошио више од 40 година неуморног рада.“¹⁵⁹³ Други, живописнији, потиче из пера књижевника Јована Дучића у *Босанској вили*, и завршава се речима: „Расута одличја, смотана лента, политички мач спуштен за навјек у корице и сломљено перо – то су сликовити знаци урезани у подножју каменог споменика на коме свјетле златна слова: *Јован Ристић*.“¹⁵⁹⁴

Постоји неколико карактеристичних књижевних портрета Јована Ристића. Први потиче од Милана Ђ. Милићевића: „Ристић је био човек средњег раста, црне масти, пуне косе и браде, које су му обе до смрти остале верне; браду је разбријавао у два дуга власа, који су му чак на прси падали. Редовно је носио црно одело, капут на струк, обично закопчан, и на глави цилиндар. Говорио је тихо складно, проучено; а писао је марљиво правилно, угледајући се на Французе. Рукопис му је био доста читак.“¹⁵⁹⁵ Није се опис Слободана Јовановића много разликовао: „Он је направио себи једну дипломатску главу, са зуловима и увоштеним брковима

¹⁵⁹⁰ В. Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије, до 11 октобра 1897 до 8 јула 1900, књига друга 1898–1899*, Београд, 1905, 550; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 141.

¹⁵⁹¹ Исто, 142–143. ННStA, РА XIX, Кт. 35, Шисл Голуховском, Београд, 8. септембар 1899. У говору пред Саборном црквом Владан Ђорђевић је између осталог рекао:

„Када би у нашој отаџбини могло бити човека, који не би знао, ко је био Јован Ристић, па би погледао овај величанствени збор, само он или какав странац, који би се овде случајно десио, могао би упитати:

Ко је тај покојник, што га до вечите куће испраћају представници целе Србије? Какве су то заслуге да хоће још једном да их поздраве и Краљевски Дом и Краљева Влада и представници свију европских држава у Србији и великодостојници цркве и државе и цела војска, цело чиновништво и све грађанство? Зашто, на сам глас о смрти тога човека, хитају из најудаљенијих крајева Србије депутације да положи и своје венце захвалности на његов гроб?

На та питања одговорено је безбројем биографија, чланака, депеша и књига. О заслугама Јована Ристића за Краља и Отаџбину писаће историја српскога народа и далеко лепше и много објективније него што то могу његови савременици, јер су ови учествовали у његовим великим борбама било као његови једномишљеници било као његови противници.“ *Крај једне династије II*, 553–554.

¹⁵⁹² *Библиографија српских некролога*, прир. М. Бујас, М. Клеут, Г. Раичевић, Нови Сад, 1998.

¹⁵⁹³ Преузето: Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 140.

¹⁵⁹⁴ Ј. Дучић, *Јован Ристић*, Зора, бр. 10, 1/13. октобар 1899.

¹⁵⁹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику*, 147.

по моди Другог царства, и са великим растресеним 'бакенбартима', какве су носили цареви немачки и аустријски, и који су му, као угљен црни, падали чак и на рамена. Навек једнако обучен, рендгот и цилиндар, он пред свет није излазио друкчије него у тој свечаној црини. Не врло висок и прилично здепаст, он је ипак зато својом огромном главом и широким попрсјем, са својим испрсавањем и напетостићу, изгледао висок и стасит. Црте лица имао је крупне и тврде, израз суморан и надувен, поглед хладан и непомичан. У понашању је био студен, говорећи лагано, реч по реч, гласом без звука, налик на шапат. Наклобучен и неприродан, он је имао више званичности него отмености, и није чинио утисак великога господина него великога чиновника.¹⁵⁹⁶ Због црног фрака и рендгота, по којима је Ристић постао карактеристичан, у периоду Другог намесништва, шаљиви листови су такву „моду“ у облачењу називали „регентоманијом“.¹⁵⁹⁷

¹⁵⁹⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 30–31; Пера Тодоровић у једном свом роману објављеном у *Малим новинама* описао га је на следећи начин: „Бистре је памети... неуморан мислилац, који може и по недељу дана да мисли о истоме предмету; предвидљив је на далеко, јасно зна шта хоће (и чиме), не прихвата се онога што не може да оствари, све ради са рачуном; осећања никад нису имала владу над њим – његова душа нема потребу за пријатељством; неузбудљив је и затворен, гледа на људе као фигуре у шаху, уме да отрпи понижења, али кад му непријатељ дође под секиру, он одрубљује главу без милости...“, преузето: М. Јовановић–Стојимировић, *нав. дело*, 302; Бранко Петровић оставио је детаљнији опис Ристићеве личности: „Ристић је био господин човек од главе до пете. Његова отмена и мушка појава уливала је респект свима, који су с њиме долазили у додир. Људима који нису имали прилике, да га изближе познају, изгледао је он горд и неприступан. Многи су, нарочито противници његови, гледали у њему човека без душе. Његово маркантно лице, његове суморне и ледене црте, његово хладно и одмерено понашање одавали су човека строга и неумитна. И доиста је Ристић кад и кад био такав. Али је по том гвозденом маском куцало срце болећиво и племенито, а у жилама његовим текла бујна и врела крв. Он је имао темперамента и осећања, јер је умео и да се загреје и да друге одушеви. У животу његову било је, као и код свих смртних људи, и радости и недаћа. И једно и друго делио је са својима, па је тако исто искрено учешће показивао према пријатељима. Али је Ристић умео силно владати собом. Ретки су људи, који су се знали савлађивати као он. По читаве часове проводио је у ћутању и размишљању, само да не би рекао нешто, што се није казивало. Није била реткост, да је некога пријатеља примио и после пола сахата испратио, не проговорив, осим обичне две три фразе, ни једне једине речи. Немо би се у таквим приликама дигао са места, пружио руку госту и опростио се с њиме. Колико сам пута ручавао за његовим столом, а из његових уста није се чула ни једна реч. Тада би се, по свршеноме ручку, дигао од стола и отишао у своју собу. То су били моменти јаке узбуђености, моменти бригае или дубока размишљања о крупним стварима, што су биле на дневном реду. Околина његова беше се навикла на те особености; нико није ни помишљао, да га узнемирује.

Друга једна јака особина Ристићева била је у томе, што је, као мало ко, умео да распореди време. Он је у томе погледу био недостижан. Никад пренагљеност, ни у најситнијим пословима и питањима, али је ипак све на време морало бити свршено. Као министар захтевао је тачност и исправност од свију потчињених. Васпитан у срећно старо доба, кад се још државна служба сматрала као светиња; кад се знало ко је старији, а ко млађи; кад се само савесним радом, тачним вршењем дужности и преданошћу у служби текле препоруке – Ристић је строго водио рачуна, да је сваки чиновник на своме месту и да са савесно ради на одређеном послу. Како је у њему било необично развијено осећање дужности, то је ту врлину тражио од млађих. Вредне и исправне чиновнике је волео, нерадне је мрзео и гонио. Једном стечено мишљење о људима ретко је мењао. Ни један акт није потписао као министар, док га не прочитао или он, или онај који му је реферисао. Обично би при потписивању прегледао концепте и питао за чиновника, који их је израдио. Често је падао и у ситнице. Тако би по некад запитао: 'ко овако мурдарски пише?' – 'Зар није секретара Н. срамота, да овакав акт излази из његових руку?' – Или би пала са његове стране примедба: 'добро је написано, али до зла бога нечитко.' Прошаране концепте мрзео је страшно. По неки пут је те своје примедбе непосредно исказивао онима, којих су се тикале... И самим је преписима поклањао пажњу. Кад би наишао на леп и разговетан рукопис, прочитао би акт са великим задовољством, па би преписивача, ако га није лично познавао, одмах дозвоа. Тада би таког новајлију оштро премерио од главе до пете и онда би га до ситница испитао о спреми и праватним односима његовим и његове породице. Прецизне тачне одговоре је много волео и по њима судио о човеку. За фразе и развучен говор није марио. Ја мислим, да су многи запамтили и да се још и данас сећају свога првог сусрета са Јованом Ристићем. Још нешто. Примао је радо умесне примедбе и разлоге, чак је у извесним приликама желео, да чује туђе мишљење.“ Б. Петровић, *нав. дело*, 163–165.

¹⁵⁹⁷ Ж. Рошуљ, *нав. дело*, 182–183.

Интересантан извор података за Ристићеву личност представља његов тестамент, који је сачињен 30. новембра 1898. године. На основу овог документа посебно се уочава природа односа са супругом Софијом. Њу је овластио да ужива покретно и непокретно имање, те је именована за старатеља и татора деци. Софија Ристић је од супруга добила дозволу да „удаљи из куће“ синове Михаила и Милана уколико је ови не би поштовали. „То исто власна је она учинити, ако би се Михаило или Милан недостојно владали и одали се раскалашном и неуредном животу“, стоји у тестаменту. Сока, како је Ристић називао супругу, је имала право да у „заштиту“ узме и најстаријег сина Николу, али тек ако би овај то „заслуживао“. Нема сумње да је Ристићев брак са Софијом Хацитомић настао из интереса. Ипак, временом се претворио у саживот пун љубави, међусобног уважавања, тачније у један складан брак. Делује да у Ристићевом односу према супрузи није било оне хладноће или „дипломатске закопчаности“ по којој је био препознатљив у односу према другим људима на политичкој сцени. Из преписке са Филипом Христићем се уочава да је реч о брижном супругу.¹⁵⁹⁸ Софија се бринула о супругу када је овај „био у болести“. Примера ради, Ристићев пашеног Антоније Богићевић јавио му је 1878. године, у једном писму, да се Софија опоравља од прехладе, али да „највише пати од једне болести – болести за мужем“.¹⁵⁹⁹ Стиче се утисак да је за Јована Ристића била идеалан животни сапутник. Надживела га је готово три деценије. Умрла је 1928. године у 92-ој години живота. Познато је да су на њеном погребу били Живан Живановић, Јован Жујовић, Ђока Јовановић и Милан Грол. Означена је као изузетно интелигентна и разборита жена коју је до краја живота красила свежа меморија. Не знамо тачно како је проводила живот након смрти супруга. Током Првог светског рата добила је дозволу да заједно са породицом Павловић отпутује из Београда, те да извесно време проведе у Бечу, потом у Женеви. Дозволу је добила захваљујући ургирању Франца Шисла, некадашњег аустроугарског конзула у Београду.¹⁶⁰⁰

У тренутку смрти, поред супруге, међу ожалашћенима налазила су се имена синова Николе, Михаила и Милана, снаха Жозефине, Маре и Олге, те унучади Јелене, Софије и Јована. Ристић је имао четири сина, али је старији Михаило, други син по реду, умро у доби од три године. Никола Ристић, постао је гардијски потпоручник и школовао се у Паризу и Берлину. Михаило и Милан били су правници. Први је у једном тренутку постао председник Апелације, док је други био судија војног суда. Јасно је да су други и трећи син своја имена добили по тада актуелним владарима из династије Обреновић. Син Михаила Ристића, био је Марко Ристић, познати песник и надреалиста.

Ристић је, колико су обавезе дозвољавале, строго водио рачуна о образовању и васпитању деце. Један од несуђених учитеља требало је да буде књижевник Стеван Сремац.¹⁶⁰¹ Никола Крстић означио је Ристића као „доброг оца“. Тог мишљења није био Албер Мале, који је преко различитих гласина сазнао да су сва три сина „мангупи“.¹⁶⁰² Једна од најозбиљнијих оптужби која је колала по сатиричним листовима била је да је Никола Ристић као отправник послова српског посланства у Паризу, украо извесан новац из касе посланства. Оптужба никада није доказана.¹⁶⁰³ Да Ристић није имао превише поверења у своје синове, говори и право које је

¹⁵⁹⁸ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 62, 68.

¹⁵⁹⁹ АСАНУ, ЈР, XXXII–33, бр. 1.535.

¹⁶⁰⁰ Као разлог за молбу за одлазак из Београда Софија Ристић навела је проблеме са нервима, те да одговарајући мир и негу не може да добије у окупираном Београду. Шисл је њеној молби изашао у сусрет. ННStA, Nachlass Franz Schiessl von Perstorff, Софија Ристић Шислу, Београд, 18. децембар 1915; Исто, Беч, 29. децембар 1915.

¹⁶⁰¹ АС, ПО, к. 59, л. 1.302; Б. Ковачек, *нав. дело*, 306–307.

¹⁶⁰² А. Мале, *нав. дело*, 72.

¹⁶⁰³ Ж. Рошуљ, *нав. дело*, 213–214. Пироћанац је писао да је Никола Ристић „крадљивац и најневаљао“. Ристићев најстарији син се правдао да му је тада бившег краљ Милан Обреновић потурио да је украо 1.200 динара из српског

њихова мајка добила у тестаменту. У истом документу се сазнаје да је Никола већ био намирен по свом праву наследства. Он је био ожењен Жозефином, која је била Белгијанка, коју је упознао током своје дипломатске службе.¹⁶⁰⁴ Куће у Београду и плац у Крагујевцу оставио је Михаилу и Милану, уз обавезу да их „не смеју ни продати ни задужити, нити на који други начин отуђити.“ Двојици млађих синова Ристић је поверио своју архиву. Такође, у тестаменту Ристић је својим синовима оставио један завет – да ако у јавном животу буду заузимали било какав важнији положај да „никада не иду у крајност“.¹⁶⁰⁵ Савет који је у потпуности у Ристићевом маниру „умереног корачања“. То јасно показује да за њега то није била само пука фраза, већ мисао водиља, како у јавном тако и у приватном животу.

Ристић је био један од најбогатијих људи у ондашњој Србији. Како је нагласио Милићевић порекло његовог новца тачно је познато. Углавном је истицана Ристићева штедљивост, која је често прерасла у тврдичлук.¹⁶⁰⁶ Иако је штедљивост утицала да се породични новац не расипа то није био главни извор Ристићевог материјалног положаја. Озбиљна породична залеђина и мираз дали су му солидан финансијски темељ. Године обављања најодговорнијих државних положаја утицало је да Ристић за ондашње прилике важи за једног од најимућнијих људи у Србији. Иако је денунциран у опозиционим гласилима, ниједна афера се није могла везати за његово име. На оптужбе је често одговарао: „Ко у мојој кући позна једну своју циглу, нека носи целу кућу.“¹⁶⁰⁷ Никола Крстић је о томе прибележио: „Он је уз то, у Цариграду живећи штедљиво и згодно употребљујући прилике, прибрао лепо имање и кад је позван у Београд, по паду Гарашаниновом, да образује министарство, он је био богат човек. Слушао сам говорити да је од неке Гркиње, помогавши јој да се маса њеног мужа пренесе из Цариграда у Београдски суд, добио 10.000 дуката. То је причала сама та Гркиња, гђ-а Стерио. Међутим, за Ристића се иначе не зна, нити се говорило да је нечистих руку. Док је био на нижим местима у државној служби, био је раден и вредан чиновник; као министар био је велики господин“.¹⁶⁰⁸

Ристић је најдуже живео у такозваној „Малој кући“, која се налазила на Крагујевачком друму. Њу је 1868. године купио од Косте Цукића. Она је представљала дом за његову породицу од 1868. до 1891, када се преселио у „Велику кућу“. Нови породични дом представљао је једну од најлепших зграда у тадашњем Београду. Албер Мале ју је називао „палатом“. Зграду је пројектовао дворски архитекта Јован Илкић. Од 1909. Велику кућу је под кирију узело Министарство иностраних дела. Према речима Косте Христића, одабир Ристићеве куће, за поменуто Министарство имало је симболичан значај. Иако је Ристић у тестаменту назначио да се зграда не сме „продати, ни задужити, нити на ма који други начин отуђити“, потомци нису послушали његову последњу вољу. И Мала и Велика кућа продате су Трговачком заводу

посланства у Паризу. Ристић се директно жалио краљу Милану, на његово понашање према сину. М. Пироћанац, *Белешке*, 492; АСАНУ, ЈР, XXXII–36, бр. 1.778.

¹⁶⁰⁴ Ристић је супругу за најстаријег сина покушао да нађе у Русији. Међутим, Ника, је по речима митрополита Михаила одбијао да упозна девојку која је разматрана као пожељна супруга. АСАНУ, ЈР, III–26, бр. 1.275; Исто, XXVI–13, бр. 1.133.

¹⁶⁰⁵ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, несрећена грађа, кутија 15.025.

¹⁶⁰⁶ Живановић је забележио Ристићеве речи: „Дакле, у овој земљи, говорио је себи Ристић: ти можеш, код твога доктората, савесности и преданости раду, остати без хлеба. И онда је почео да штеди. То се продужило у Цариграду, где је вели, увек ишао на Порту пешке, а гаваз је носио торбу са актима 'док је она влашка и грчка фукара пролетала мимо мене с колима'. Тај систем строге штедње одржан је на свим положајима, чега је једино резултат оно, што је имао и оставио.“ *Политичка историја Србије IV*, 182.

¹⁶⁰⁷ Н. Станаревић, *нав. дело*, 20, 61; М. Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику*, 144–146; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 182–183.

¹⁶⁰⁸ Н. Крстић, *Јавни живот IV*, 260.

Хипотекарне банке 1938. године, која их је порушила и подигла модерну вишеспратницу.¹⁶⁰⁹ Интересантан опис једног дела куће дао је новинар грчког листа *Акропол* кога је Ристић примио 1897. године. Остао је задивљен Ристићевим радним простором: „Та назвата канцеларија је сала краљевски намештена; има богату библиотеку, диване, седишта, столове и слике од велике важности.“¹⁶¹⁰

Бележнице са кућевним рачунама дају занимљив увид у Ристићеву свакодневицу. Пажљиво је бележио сваки расход, па и онај најситнији. Неизоставне ставке биле су „кујна“, тачније потрепштине за кухињу, те штампа. Новац је одлазио, између осталог, на набавку дрва, сена, снајдера, обућу, одећу и различите кућне набавке. Важна ставка биле су и плате куварици Еми, служавки Марији, момку Милану, кочијашима Ђоки и Јовану. Плата је одлазила и на учитеље који су подучавали синове Михаила, или Лалу, како су га родитељи од милоште звали, те Милана. Из бележница се види да је Ристић помагао своју мајку Марију и сестру Анђу. Готово сваки месец Ристић је давао прилоге за најсиромашније, било да се радило о просјацима или сиромашним ученицама Више женске школе. Кућевни рачуни такође откривају да је Ристић летње месеце, најчешће јул и август проводио по европским бањама. Најчешћа дестинација био је Рајхенау, након тога Маријенбад.¹⁶¹¹

Живан Живановић, као близак пријатељ оставио је у својим делима карактерни приказ Јована Ристића. Као најважније личне особине навео је умереност, сталност и истрајност. Опрезан у корачању, Ристићу ни приватно нису одговарали људи који су „летели напред“. Једна од омиљених изрека му је била: „Нестрпљење губи сваку парницу“. Волео је да се дружи са људима на које је могао да се ослони. Иако не негира Ристићев крут став и хладно држање у политичком животу, Живановић демантује да је такав био приватно. Напротив, волео је да се шали и обожавао је духовите досетке. Ни у позним годинама, као „костоболни старац“, Ристић није седео беспослен. Живановић тврди да је и тада готово увек нешто писао или сређивао у канцеларији. Свакодневицу су чиниле и две шетње. Једна ујутру, друга предвече, обично у друштву неког од блиских сарадника или познаника.¹⁶¹² Шетање ради очувања здравља је била једна од десет заповести коју је себи задао још док је био државни питомац у Берлину. Ристић је био човек позоришта. Имао је закупљену ложу у Народном позоришту. У кафане, осим ако није било у сврху страначког окупљања, никада није залазио. По речима Живановића, није уживао у таквој атмосфери. Свестан положаја и угледа Ристић се увек у јавности држао „дискретно“, или „закопчано“, како је то Слободан Јовановић назвао. По многим то је ишло чак и до театарности. Ристић је свесно одабрао такав образац понашања. За многе то је био одраз скоројевићког менталитета, а за друге господственог држања.¹⁶¹³

Описи да је Ристић био у стању да сатима, понекад и данима размишља о одређеној теми те да су на то били навикнути његови најближи сарадници, указује да је реч о интровертној особи. Његова свака реч у јавном животу, пре него што је изговорена, или стављена на извештај меморандум или писмо била је унапред измерена и одмерена. То се може уочити и у документима у његовој личној заоставштини. Сваки јавни акт или писмо пратио је концепт, или неколико концепата, који су били пажљиво преписивани са намером да се ништа не испусти, да речи добију за њега задовољавајући ефекат, да се каже суштина, а не открије све. Као што је јула 1886. из Рајхенауа писао Милану Обреновићу, Ристић је константно настојао да прикаже како „страсти“ никад не владају њиме, већ да је он тај који има контролу над својим емоцијама.

¹⁶⁰⁹ Опширније: Д. Замоло-Ђурић, *Мала и Велика кућа Јована Ристића*, 53–61.

¹⁶¹⁰ АСАНУ, ЈР, XXXII–20, бр. 687.

¹⁶¹¹ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића, несређена грађа, кутија 15.025.

¹⁶¹² Да је Ристић уживао у шетњама запазио је и Шисл током свок службовања у Београду, како је записао у својим мемоарима. ННStA, Nachlass Franz Schiessl von Perstorff.

¹⁶¹³ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије IV*, 177–184.

Такво држање често је наилазило на неразумевање савременика, који су у томе налазили гордост. Наравно, било је ситуација када је Ристић излазио из њему својственог такта и када његова писма нису постизала жељени ефекат. То се посебно могло видети у писму краљици Наталији крајем 1890. или у полемикама које је водио деведесетих година, када је требало да брани своју државничку заоставштину.

Делује да као и у јавном животу, тако ни приватно није гађао „популаритет“, већ „аукторитет“. Није имао широк круг људи са којима се дружио, што је у јавности стварало слику о једном крутом, хладном, крајње резервисном и недружељубивом човеку. Оно мало сачуване личне преписке и докумената указују да је реч о брижном супругу, оцу, сину и пријатељу. Тежња да Ристић своју приватност сачува од валидације јавности, довело је до тога да савременици не стекну такав дојам о њему, осим оних који су му заиста били блиски. То је био тежак задатак услед јавних положаја које је обављао где су оцене „чаршије“ биле неминовне, а где су симпатије или антипатије према његовој личности и приватности често биле резултат тумачења његове политике од стране савременика. Ристић је својим јавним држањем настојао да не даје повода да се његове приватне ствари мешају са јавним пословима. Да то није испоштовао у односу према другима показује ситуација из 1867. са кнезом Михаилом, те читав брачни спор краља Милана и краљице Наталије. Опет, јавно није крио свој положај у друштву. То је Јовановић правилно уочио у његовом држању, где је увек са „цилиндром“ и „црним реденготом“ на јавним скуповима. Његова кућа јесте за ондашње стандарде Београда била велелепна, а свој статус и првенство јавно је настојао да искаже и закупуљивањем најучљивијег месту у посебној ложи у Народном позоришту.

Ристић је у друштвеном и јавном животу био принуђен да се пробија из крајње немаштине. То га је научило да више цени свој труд и квалитете које поседује, да буде одговоран, вредан, истрајан, промишљен, ментално и духовно стабилан, те да непрестано ради на себи, да буде штедљив, да на крају живота, иако болешљив и физички изнемогао, искористи свежу меморију, која га је још увек карактерисала, и да пред крај живота напише нека од својих најзначајних дела. Опет, тај животни пут је са собом носио и огромну сујету, осетљивост на признање сопствених заслуга, славољубивост, гордост, поноситост и егоцентризам. Један од најобјективнијих приказа о Ристићу оставио је Никола Крстић. Приликом Ристићевог другог избора за намесника записао је: „Ристићу нема мане са погледа на његов приватан живот. Он је човек моралан, добар муж, добар отац. На њему нема никакве мрље. Он је и у јавном животу личност важна. Био би много знатнији, имао би много више присталица и пријатеља да је мање надувен и мање властољубив. Али, тим својим манама он није много наудио општој ствари. Последица је његових мана да је можда понеког присталицу сувише уздигао, као на пример Милосава Протића, а опет да је понеког непристалицу свог или противника исувише губио из вида. Али, ово се догађало до сада код шефова свију политичких партаја. Шта је Ристић намесник, има оправдања и у прошлости његовој и у личним својствима његовим. Ристић је, нема сумње, један од најзнатнијих српских државника, а можда и прво место њему припада.“¹⁶¹⁴

¹⁶¹⁴ Н. Крстић, *Јавни живот IV*, 63.

Закључак

„Што је више протичало времена од смрти Јована Ристића, његово дело је добијало све више на значају“, гласио је закључак Николе Станаревића.¹⁶¹⁵ Таква констатација је крајње упитна. То показује српски двадесети век. Претходно столеће обележили су дисконтинуитети у које је запала српска нација. Није било „умереног корачања“, често ни праве „мере“ у доношењу најважнијих државних одлука. Опет, није се радило само о субјективним одлукама управљачких елита у Краљевини Србији, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевини Југославији или Титовој Југославији, па све до данашњих дана (2020. године). Неке од тих одлука, биле су наметнуте силом прилика, објективним околностима. У веку који је донео два светска рата, изродио леву и десну крајност, није било ни једноставно говорити о континуираном и поступном развоју државе која је изникла из револуције 1804. године.

Ристић је у једном добром делу, пред историографијом, поделио судбину последњих Обреновића. Они наклоњени радикалима нису имали претерано разлога да га бране, као ни карађорђевићевци. Социјалистичка историографија још мање. У првим деценијама двадесетог века бранили су га његови најближи сарадници Живановић и Петровић. Мада су исти својим списима, који су на изврстан начин представљали панегирике, добрим делом утицали да слика о Ристићу остане неуравнотежена. Многи савременици су са правом примећивали субјективност њихових исказа. Некако најреалистичнију слику оставио је Слободан Јовановић, која опет у оном делу где се оцењивала личност, није била лишена утицаја његовог оца, који је био велики Ристићев конкурент у либералном покрету у Србији. Ситуација је донекле постала избалансирана последњих деценија 20. века, али су се и та дела добрим делом ослањала на већ утемељене оцене до којих су Живановић и Јовановић дошли, што је посебно евидентно у Мекензијевој књизи. Не може се рећи ни да је српско друштво дало одговорајуће признање државнику. У месту где је рођен, 2004. године откривен је његов споменик који је дело крагујевачког вајара Зорана Илића. У Крагујевцу као и у Нишу, једна од главних улица носи његово име. Ипак, у престоници, Београду, мала улица која носи његово име није сразмерна његовом доприносу.¹⁶¹⁶ Примера ради, Пашић је, заслужено, добио споменик и трг који гледа право на Народну скупштину Републике Србије. Ристић није добио привилегију да постхумно из прикрајка мотри на Владу или Министарство иностраних послова.

Ристић је, као дете из изузетно сиромашне породице, рођен у ондашњој престоници Србије која је бројала тек нешто више од две хиљаде житеља. На изврстан начин растао је и развијао се заједно са том аутономном државом која је још увек била део Османског царства. Школовање у Србији затекло га је када су доношени први школски закони. Потом је као благодетељ био један од првих који се отиснуо у иностранство, са циљем да се врати у земљу и допринесе њеном даљем напретку. Вредан, амбициозан, стрпљив али уједно и сујетан и славољубив, по повратку у Србију постепено је својим залагањем избијао у први план. Томе је знатно допринела женидба са Софијом, ћерком богатог београдског трговца Хаџи Томе. Младог Ристића приметио је прво Илија Гарашанин. Потом и кнез Михаило, чији је долазак на власт 1860. године означио активнији правац у погледу националног ослобођења и уједињења. Као део признања способности Ристић је био именован на један одговоран положај. Постао је српски

¹⁶¹⁵ Н. Станаревић, *нав. дело*, 20.

¹⁶¹⁶ *Улице и тргови Београда 1*, Београд, 2004, 333–334.

дипломатски представник пред сизеренском Портом. Није без значаја чињеница да је једини српски дипломата у 19. веку који је своју мисију у Цариграду завршио успешно. Године 1867. дао је огроман допринос да се из шест утврђених градова иселе турски гарнизони. Био је то чин који је Србији дао основу да се упусти у даље потезе у циљу утврђења државне независности, те ослобођења српског становништва који се и даље налазио под непосредном турском влашћу. Тај процес претрпео је велики ударац убиством кнеза Михаила 1868. године.

Ристић је искочио у први план као један од намесника малолетном наследнику престола Милану Обреновићу. Својом појавом и деловањем обележио је крај седме и целу осму деценију 19. века на политичкој сцени Србије. Сматрао је да се у дело националног ослобођења не може кренути ако Србија и даље „остане пашалук“. То је била основна мотивација за доношење новог Устава 1869. године. Био је то корак који је након убиства владара примирио унутрашње стање и ојачао аутономни положај Београда у односу на Порту. Ситуација у Османском царству и положај српског становништва, све је више јачало жељу за конкретним корацима у погледу „ослобођења и уједињења“. Требало је одабрати прави тренутак за акцију а време и међународне околности су се кретале у правцу који није био у интересима Србије. Притом је и Беч, већ дуго, пажљиво мотрио сваки исхитрени корак Србије, те да се докопа Босне и Херцеговине. „Невесињска пушка“ и отварање Источно питања 1875. године, биле су схваћене као једна од последњих прилика да се учини нешто више у том правцу, да Србија задржи епитет *Пијемонта*, да не дође до унутрашњих неприлика, те да се уз помоћ Русије остваре резултати који би омогућили добру основу за будући развој. Први рат са Турском завршио се без успеха. Ристић није очајавао. Својим прегнућем увео је земљу након мукотрпних преговора са Русијом у други рат, чији је епилог био далеко повољнији.

Разочарење договореним у Сан Стефану, те међународни положај Русије, нагнао је Ристића да подршку за српске интересе потражи у суседној, Двојној монархији. Био је то правилан потез јер је Србији донео дуго очекивану државну независност, и важно територијално проширење. Тиме је завршен процес који је отпочео 1804. Српском револуцијом. Деца аутономне Србије, како је Слободан Јовановић називао либерале, довеле су државу до њене независности. Разочарење је постојало одлукама конгреса, посебно због тога што је Аустро–Угарској дат мандат да окупира Босну и Херцеговину. Ипак, независност и проширење давали су Ристићу оптимизам у погледу народне будућности. Подршка Беча није била бесплатна. Одређене обавезе су преузете у договору са Андрашијем. Није се радило о Ристићевом стратешком опредељењу, већ о жељи да се на што ефикаснији начин минимализује непријатељство Двојне монархије. И у Бечу су тога били свесни те су настојали да оголе Ристићеву спољну политику кроз Трговински уговор. Председник владе није имао куда. Без довољно подршке унутра и споља морао је да сиђе са власти.

По мишљењу историчара осамдесете године су Ристића бациле у други план. Међутим, свака криза и политичка комбинација показивале су да се без њега није могло и да се на њега морало озбиљно рачунати. На том путу стајао је краљ Милан. Ристић је успео тек на шест месеци да одржи владу у коалицији са радикалима. До промене је дошло након абдикације Обреновића. Ристић је постављен на место првог намесника, што је указивало на поверење династије према њему. Много тога се променило у односу на седамдесете године када је Ристић суверено владао. Нови Устав из 1889. давао је велику снагу радикалима, којој намесници нису могли да стану на пут. Земља је увелико била у кризи. Ишло се у две крајности. У жељи да утичне на унутрашње процесе Ристић је прво покушао да се ослободи краљевих родитеља, потом и радикала. То је довело до државног удара 1893. године и пада Намесништва. Последњих шест година остарели државник више није могао да игра важну политичку улогу. Вратио се на чело политичке странке која није пратила њега, нити он њу. Пажњу је махом посвећивао писању историјско-мемоарских дела и одбрани свог државничког доприноса.

„Државник не ради о себи лично па да сме, као приватан човек своја приватна осећања уздићи над својим интересима; земљски интереси у свију влада морају имати први корак“, било је Ристићево виђење епитета „државник“.¹⁶¹⁷ Неко ко је два пута био намесник владара, дугогодишњи председник владе и министар иностраних дела, капућехаја у Цариграду и вођа политичке странке, и неко ко је држави дао резултате, који су презентовани на претходним странама, несумњиво се може оквалификовати као државник. Ристић је на томе захваљивао „Промислу Божијем“. Притом, Ристић је дуго опстајао на власти иако није уживао „протекцију“ двора, нити се додворавао масама. Такође, није уживао подршку ни Петрограда, још мање Беча, па је опет успео да доведе државу до независности. Лишен политичке залеђине и потпоре успео је да изгради дуготрајну и плодносну државничку каријеру. За неког ко је потицао из изузетно сиромашне породице, своју каријеру довео је до тога да два пута обавља дужност у име Круне. За неког ко није био члан династије, био је то максималан досег.

¹⁶¹⁷ Преузето од: Р. Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, 100.

Списак извора и литературе

Извори

Необјављени извори:

Домаћи архиви и библиотеке

Архив Србије

Збирка Војислава Јовановића Марамбоа

Лични фонд Ђорђа Симића

Лични фонд Илије Гарашанина

Лични фонд Јована Авакумовића

Лични фонд Милана Кујунџића Абердара

Лични фонд Милисава Протића

Лични фонд Милутина Гарашанина

Лични фонд Стојана Новаковића

Министарство иностраних дела

Министарство просвете

Министарство унутрашњих дела

Министарство финансија

Поклони и откупи

Varia

Архив Српске академије наука и уметности

(Историјска збирка)

Заоставштина Гргура Јакшића

Заоставштина Драгослава Страњаковића

Заоставшина Нићифора Дучића

Заоставштина Чедомиља Мијатовића

Исписи из берлинског министарства иностраних дела

Исписи из бечких архива

Фонд Јована Ристића

Фонд Матије Бана

Архивска збирка Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“

сигн. 2357.

Историјски архив Београда

Збирка црквених и матичних књига

Рукописно одељење Народне библиотеке Србије

Заоставштина Гргура Јакшића

Заоставштина Драгослава Страњаковића

Заоставштина Јеврема Грујића

Заоставштина Саве Грујића

Инострани архиви

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin (GstA PK)

III. HA Ministerium der Auswärtigen Angelegenheiten

I. HA Rep 81 Gesandtschaft Konstantinopel nach 1807

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (OESTA)

Haus- Hof- und Staatsarchiv

PA I: Allgemeines und Österreich-Ungarn (1848-1918)

PA X: Russland (1848-1918)

PA XII: Türkei (1848-1918)

PA XIX: Serbien (1879-1914)

PA XXXVIII: Konsulate (1848-1918)

Nachlass Franz Schiessl von Perstorff

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (PA AA)

Auswärtiges Amt des Deutschen Reiches

Türkei

R 12075 – R 12093 Acta betreffend die Angelegenheiten Serbiens

Universitätsarchiv Heidelberg

UAH H-IV-102/48

Universitätsarchiv Humboldt-Universität zu Berlin

R/S, AZ 324a

Објављени извори

1. Грађа

Auß dem Naachlaß Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreich-ungarischen Innen und Außenpolitik. In 2 Teilen. Erster Teil, Hrg. S. Wank, Gratz, 1994.

Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској, прир. В. Ђ. Крестић, Нови Сад, 2015.

Aus eigenen Lebensgeschichte von Leopold von Ranke, Hg. Alfred Dove, Leipzig, 1890.

Аћим Чумић о узроцима пропасти Мариновићевог кабинета, прир. Ј. Милановић, Мешовита грађа, књ. XXXIII (2012), 315–334.

Балкански уговорни односи 1876-1918 I, приредио М. Стојковић, Београд, 1998.

Влада Јована Ристића 1878–1880: један меморандум Алојза фон Ерентала из 1887. године, прир. Д. Радовић, Српске студије 7 (2016), 345–357.

Георг Розен о ситуацији у Србији 1867–1869 године, прир. Д. Радовић, Мешовита грађа XXXVIII (2017), 87–110.

Die Auswärtige Politik Preussens 1858-1871, Bd. IX, Mai 1867-April 1868, Bearbeitet von Herbert Michaels, Oldenburg, 1936.

Die Auswärtige Politik Preussens 1858-1871, Bd. X, April 1868- Februar 1869, Bearbeitet von Herbert Michaels, Oldenburg, 1939.

Дипломатско представништво Србије у Бечу, том II (1878–1891) – том III (1892–1902), прир. М. Перишић и др, Београд, 2019.

Дипломатско представништво Србије у Цариграду, том II 1859–1868, прир. М. Перишић, А. Марковић и С. Рајак, Београд, 2015.

Друштво српске словесности 1841-1864, приредио. Бранко Перуничкић, Београд, 1973.

Живети у Београду 1879-1889, документа управе града Београда, прир. М. Ристовић и др., Београд, 2007.

Записници седница Друштва српске словесности 1842-1863, приредили Миле Станић и Василије Крестић, Београд, 2011.

Записници седница министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије (1862–1898), приредио Н. Шкеровић, Београд, 1952.

Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918, прир. Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад, 2007.

Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848-1849, серија 1, књига 1 (март–јуни 1848), уредник Радослав Перовић, Београд, 1952.

[Грујић Сава], *Како је постала Бугарска егзархија. Посвећено српско-бугарском споразуму*, Београд, 1897.

Из преписке Фрање Заха, прир. В. Ђоровић, Српски књижевни гласник XXXVI (1932), 28–35.

Лицеј 1838–1863, зборник докумената, приредио Радош Љушић, Београд, 1988.

Милетић Светозар, *Сабрани списи, II–III*, приредили Ч. Попов и Д. Микавица, Београд, 1999–2002.

Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка (1884–1888), прир. А. Шемјакин, Београд, 2004.

Немачка дипломатија и питање панславизма у Србији: преписка Бизмарка и Бреја из 1880. године, прир. Д. Радовић, Српске студије 10 (2019), 184–212.

О убиству кнеза Михаила Обреновића, прир. П. В. Крестић, Мешовита грађа 29 (2008), 97–126.

О политици грофа Андрашија према нашем народу пре источне кризе, прир. Вукчевић Мило, Гласник Историског друштва у Новом Саду, бр. 6 (1933), 390–393.

О последњем необјављеном рукопису Јована Ристића: Дворска завера у Београду 1. Априла 1893, прир. М. Ж. Живановић, Мешовита грађа, књ. V (1977), 161–199.

Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804–1903, прир. П. Поповић, Београд, 1987.

Пашић П. Никола, *Писма, чланци и говори (1872-1891)*, приредила Л. Перовић, Београд 1995.

Писма Илије Гарашићина Јовану Мариновићу, I-II, приредио С. Ловчевић, Београд, 1931.

Писма Јована Ристића Филипу Христићу, приредио Д. Страњаковић, Београд, 1931.

Писма краљице Наталије Обреновић, прир. И. Хаџи Поповић, Београд, 1996.

Писма митрополита Михаила грофици А.Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских доноса (1871-1874), прир. Блажић Јована, Ивановна Јекатерина Владимировна, Мешовита грађа, књ. XXXV (2014), 121–138.

Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880), приредио Г. Јакшић, Београд, 1953.

Pribram A. F., *Die Politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914, nach en Akten des Wiener Staatsarchivs*, Wien, 1920.

Прилози за проучавање питања империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију: од Берлинског конгреса (1878) до закључења трговинског уговора (1881), прир. М. Ж. Живановић, Мешовита грађа I (1956), 121–166.

Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године, приредио, увод и коментаре написао Ч. Попов, Београд, 1997.

Посланство Краљевине Србије у Петрограду, том I (1879–1888) – том II, прир. А. Тимофејев и Г. Милорадовић, Београд, 2018, 2019.

Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861 - 1867, Београд, 1897.

Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године, прир. Блажић Јована, Ивановна Јекатерина Владимировна, Мешовита грађа, књ. XXXIV (2013), 193–218.

Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1858 – 1874, приредио Војислав Ј. Вучковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Књига XXVII, Београд, 1956.

Поповић А. Љубодраг, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд, 1999.

Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године, приредили В. Крестић и Р. Љушић, Београд, 1991.

Радевић Милорад, *Грађа за историју Дружине младежи србске (1847–1851)*, Настава и васпитање XVIII (1969), 458–477.

Русија и босанско-херцеговачки устанак св. 1–3, 1875–1878, прир. Б. Павићевић, Титоград, 1985–1988.

Русские о Сербии и сербах I, прир. А.Л. Шемякин, Санкт Петербург, 2006.

Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 14. Рапорты Главнокомандующего Великого Князя Николая Николаевича Государю Императору, Санкт Петербург, 1898.

Светоандрејска скупштина, приредио А. Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, СХИИ, Нова серија 15, Београд, 1964.

Светозар Милетић и Народна странка, грађа 1860–1885, I–III, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци, 1968–1985.

Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњоци рођења (1854–2004), прир. Д. М. Ковачевић и М. Самарцић, Нови Сад, 2005.

Станојчић Илија, *Два непозната писма Светозара Марковића*, Огледи, зборник радова, Београд, 1953.

Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878), I, прир. Василије Крестић и Радош Љушић, Београд, 1983.

Србија 1878, Документи, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић и др, Београд, 1978.

Стање Србије (за прошле четири године) разложено Намесништво књажеског достојанства Његовој светлости књазу српском Милану М. Обреновићу IV. приликом ступања његовог на владу 10. августа 1872. године, Београд, 1872.

Стефановић Карацић Вук, *Преписка X, 1853-1854*, приредио Г. Добрашиновић, Београд, 1996.

Исти, *Преписка XI, 1855-1858*, приредио Г. Добрашиновић, Београд, 1996.

Исти, *Преписка XII, 1859-1862*, приредио Г. Добрашиновић, Београд, 1998.

Терзић Славенко, *Рат против Турске или револуција у земљи, Aide – memoire Јована Ристића из 1876*, Мешовита грађа, 17–18 (1988), 179–183.

Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити, књ. 1 (Топчидерска катастрофа), књ. 2 (Неколико првака либералних и завера), прикупио Илија Н. Ђукановић, Београд, 1990.

Уговори и конвенције Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887), Београд, 1887.

Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875. Грађа из совјетских архива, прир. В. Н. Кондраћева, Нови Сад 1977.

Friduhlem von Ranke, *Vierzig ungedruckte Briefe Leopold von Rankes (schluss)*, Deutsche Revue, Eine Monatschrift, Hg. Richard Flesicher, Einunddreissegster Jahrgang, Erster Band, Januar bis März, 1906, 327–336.

2. Мемоари, дневници, аутобиографије, путописи

Авакумовић Јован, *Мемоари*, приредио С. Тулаков, Сремски Карловци, 2008.

Аутобиографија Димитрија Матића, приредио Василије Крстић, Споменик СХХП, Одељење историјских наука 1, Београд, 1981, 193–214.

Аутобиографија Јована Ристића, прир. Р. Петковић-Поповић, Архивски преглед 1–2, 1967, 194–221.

Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschaftlers Joseph Marina von Radowitz I-II, Нг. Хајо Holborn, Berlin, Leipzig, 1925.

Ђ. И. Бобриков, *У Србији: из успомена у рату 1877–1878 год*, Београд, 1892.

Васиљевић Алимпије, *Моје успомене*, приредио Р. Љушић, Београд, 1990.

Вуковић Гавро, *Мемоари I-II*, приредио Слободан Томовић, Цетиње, 1985.

Вулетић Александра, Трговчевић Љубинка, *Аутобиографске белешке Радивоја Милојковића*, Мешовита грађа, књ. XXI (2003),

[Грујић Јеврем], *Записи Јеврема Грујића, I-III*, Београд, 1923.

Denkwürdigkeiten des Botschaftlers General v. Schweinitz I- II, Berlin, 1927.

Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875), приредио А. Раденић, Београд, 2002.

Епистоларни дневник Франтисека Заха: 1860-1878, приредио Вацлав Жачек, Нови Сад, 1987.

Живот и рад генерала Ранка Алимпића: у свези са догађајима из новије српске историје, прир. Алимпић Милева, Београд, 1892.

Животопис Јеврема Грујића, приредила З. Петровић, Аранђеловац, 2009.

Иванић Делфа, *Успомене*, приредила Ј. Милановић, Београд, 2012.

Јовановић Владимир, *Успомене*, прир. В. Крстић, Београд, 1988.

Јовановић Јован М, *Дневник (1896-1920)*, прир. Радош Љушић и Миладин Милошевић, Београд, 2015.

Јовановић–Стојимировић Милан, *Силуете старог Београда*, избор и предговор Б. Ковачевић, Београд, 2008.

Каљевић Љубомир, *Моје успомене*, приредио С. Турлаков, Ужице, 2006.

Карцов В. С, *Иза кулиса дипломатије*, Дело, бр. 60 (1911),

Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, прир. Љ. Трговчевић, Београд, 1999.

Крстић Никола, *Дневник, јавни живот I, 9.април 1864.-18- децембар 1867*, приредио М. Јагодић, Београд, 2005.

- Исти, *Дневник, јавни живот II, 1. јануар 1868– 31. децембар 1876*, приредио М. Јагодић, Београд, 2006.
- Исти, *Дневник, Јавни живот III, 3. јануар 1877–21. децембар 1887*, приредио М. Јагодић, Београд, 2007.
- Исти, *Дневник. јавни живот IV, 14. август 1888–20. август 1896*, приредио М: Јагодић, Београд, 2007.
- Исти, *Дневник, проватни живот I, 9. април 1864–31. децембар 1866*, приредила А. Вулетић, Београд, 2005.
- Исти, *Дневник, приватни живот II, 3. јануар 1867–6. децембар 1874*, приредила А. Вулетић, Београд, 2007.
- Исти, *Дневник, приватни и јавни живот I, 31. децембар 1859–31. децембар 1862*, приредили М. Јагодић и А. Вулетић, Београд, 2005.
- Исти, *Дневник, приватни и јавни живот II, 8. јануар 1863–8. април 1864*, приредили М. Јагодић и А. Вулетић, Београд, 2005.
- Мале Албер, *Дневник са српског двора: 1892–1894*, прир. Љ. Мирковић, Београд, 1999.
- Матић Димитрије, *Ђачки дневник 1845–1848*, приредили Љ. Дурковић Јакшић и др, Београд, 1974.
- Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, приредио С. Турлаков, Споменик САНУ, Одељење историјских наука СХЛШ, 16, Београд, 2009.
- Мемоари Стефана–Стевче Михаиловића*, приредио Ж. Живановић, Београд, 1928.
- Мемоари Стефана Стевче Михаиловића (1861–1878)*, приредио В. Крестић, Споменик САНУ, СХХХП, 8, Београд, 1999.
- Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, прир. В. Крестић, Нови Сад, 2010.
- Мијатовић Чедомил, *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд, 2008.
- Милићевић Милан Ђ., *Дневник I (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, приредио Петар В. Крестић, Београд, 2011.
- Исти, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. П. Крестић, Београд, 2015.
- Исти, *Успомене 1831–1855*, прир. Б. Ковачевић, Београд, 1952.
- Михаиловић Павле, *Дневници*, приредила Ј. Милановић, Београд, 2010.
- Мишковић Јован, *Бележнице I, (I–IV, VI–XV)*, приредио Александар М. Савић, у рукопису.
- Исти, *Дневник мога министарског и гувернерског рада и ванредне мисије и дата. Од 1. октобра 1878. до 19. октобра 1880. године. 1886–1890/[18]93–1896. и [18]99. година*, прир. А. М. Савић, у рукопису.

- Новаковић Стојан, *Радови мемоарског карактера*, приредио М. Војводић, Београд, 2007.
- Пашић Никола, *Моја политичка исповест*, Београд, 2006.
- Пироћанац Милан, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004.
- Исти, *За моју децу, Београд 1895*, прир. С. Рајић, Мешовита грађа, књ. XXI (2003), 121–147.
- Полит-Десанчић Михаило, *Како је то било у нас Срба у буни године 1848.*, прир. С. Гавриловић, Нови Сад, 1996.
- Исти, *Успомене*, прир. С. Дамјанов, Нови Сад, 2006.
- Поповић Симо, *Мемоари*, Цетиње, 1995.
- Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*, Београд, 1950.
- Стефановић Виловски Тодор, *Моје успомене (1867–1881)*, Београд, 1988.
- Ranke Leopold von, *Tagebücher*, Hg. Walter Peter Fuchs, München, Wien, 1964.
- Rau Karl Heinrich, *Die vierzig Tage in Heidelberg, Erinnerungen an den badischen Aufstand im Sommer 1849*, Bearbeiter von Gerd Wippermann und an., Heidelberg, 1999.
- Ровински Аполонович Павел, *Записи о Србији 1868–1869 (из путникових бележака)*, предговор Л. Перовић, Нови Сад, 1994.
- Schwegel Josef, *Na cesarjev Ukas, spomini politika in diplomata*, Ljubljana, 2004.
- Тодоровић Пера, *Дневник*, прир. Л. Перовић, Београд, 1990.
- Исти, *Крвава година*, приредила Л. Перовић, Београд, 1991.
- Узун-Мирковић Љубомир, *У свити кнеза Михаила*, Београд, 1899.
- Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, приредио Д. Страњаковић, Београд, 1939.
- Христић Никола, *Мемоари 1840–1862*, приредио В. Христић, Београд, 2006.
- Христић Филип, *Успомене*, приредила Јелена Пауновић Штерменски, Београд, 2015.

Литература

Монографије и студије

- Anderson Matthew S., *The Eastern Question 1774–1923*, New York, 1966
- Armour Ian D., *Apple of Discord. The Hungarian Factor in Austro-Serbian Relations 1867–1881*, West Laffayette, Indiana, 2014.

- Auch eine Geschichte der Universität Heidelberg*, Hg. Karin Buselmeier und an., Mannheim, 1985.
- Берић Душан, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878*, Београд, 2000.
- Bertsch Daniel, *Anton Prokesh von Osten (1795-1876), ein Dipolomat Oesterreichs in Athen und an der Hohen Pforte*, München, 2005.
- Бешлин Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад, Сремски Карловци, 2005.
- Библиографија српских некролога*, прир. М. Бујас, М. Клеут, Г. Раичевић, Нови Сад, 1998.
- Бошковић Јован, *Јов. Ристић, животописне белешке*, Београд, 1898.
- Васин Горан, *Сабори раскола. Српски црквено–народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд, 2015.
- Вебер Макс, *Духовни рад као позив*, Сремски Карловци, 1998.
- Владе Србије 1805–2005*, уредник Р. Љушић, Београд, 2005.
- Веселиновић Јанко, *Борци- раман из сеоског живота*, Београд, 1889.
- Војводић Васо, *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено српство 1868–1876*, Београд, 1994.
- Војводић Михаило, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд, 2012.
- Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002.
- Вучковић Војислав, *Дипломатска историја Српско–бугарског рата (1885–1886)*, Београд, 1956.
- Вучо Никола, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981.
- Гавриловић Андрија, *Знаменити Срби 19. века III*, Загреб, 1904.
- Galantai Jozsef, *Der Österreich-ungarische Dualismus 1867–1918*, Wien, 1990.
- Гарашанин Милутин, *Два намесништва*, Београд, 1892.
- Исти, *Једно намесниковање*, Београд, 1984.
- Gelehrte in der Revolution, Heidelberger Abgeordnete in der deutschen Nationalversammlung 1848/1849*, Hg. Frank Engehausen und Armin Kohnle, Ubstadt-Weiher, 1998.
- Gnjatović Dragana, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije, 1862-1941*, Београд, 1991.
- Грујић Сава, *Други прилог за историју српско–турског рата 1876. Наш ратни план 1876 г. и мишљења о њему*, Београд, 1897.
- Деспотовић Љубиша, *Српска политичка модерна. Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Нови Сад, 2003.

Die Universität zwischen Revolution und Restauration. Ereignisse und Akteure 1848/49, Hg. P. Nellen, Ubstadt-Weither, 1998.

Dioszegi Istvan, *Bismarck und Andrassy. Ungarn in der deutschen Machtpolitik in der 2 Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Oldenburg, 1999.

Исти, *Die Außenpolitik der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1871–1877*, Budapest, 1985.

Drews Peter, *Herder und die Slaven, Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, München, 1990.

Ђорђевић Владан, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије, до 11 октобра 1897 до 8 јула 1900, књига друга 1898–1899*, Београд, 1905.

Исти, *Србија на Берлинском конгресу*, Београд, 1890.

Ђорђевић Димитрије, *Историја модерне Србије 1800–1918*, прир. Д. Батаковић, Београд, 2017.

Исти, *Милован Миловановић*, Београд, 1962.

Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2007.

Исти, *Национална политика Србије према БиХ и аграрно питање (1844–1875), Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд, 1997.

Исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине 19. века*, Београд 1997.

Исти, *Стварање Југославије 1790–1918, други том*, Београд, 1989.

Исти, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд, 1996.

Живановић Живан, *Јован Ристић, кнежевски и краљевски намесник и многогодишњи министар иностраних дела*, Београд, 1929.

Исти, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, I – IV*, Београд, 1923, 1924.

Исти, *Србија у ратовима*, Београд, 1958.

Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду девесто седамнаесте. Прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918*, Београд, 1955.

Живојиновић Драгољуб, *Петар I Карађорђевић. Живот и дело. У изганству 1844–1903*, Београд, 1988.

Живковић Драгиша, *Почеци српске књижевне критике (1817–1860)*, Београд, 1957.

Зрнић Лука, *Српске ђачке дружине*, Београд, 1912.

Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд, 2004.

Исти, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016.

- Јакшић Гргур, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953.
- Јакшић Гргур, Вучковић Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд, 1963.
- Јанковић Драгослав, *Рађање парламентарне демократије, Политичке странке у Србији XIX века*, Београд, 1997.
- Јанковић Зорица, *Пут у Цариград. Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд, 2006.
- Jarausch Konrad, *Deutsche Studenten 1800–1970*, Frankfurt, 1984
- Јовановић Владимир, *За слободу и народ*, Нови Сад, 1868.
- Исти, *Србски народ и источно питање*, Нови Сад, 1863.
- Јовановић Владимир, Вулетић Александра, Самарцић Момир, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд, 2017.
- Јовановић Владимир, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд, 2002.
- Исти, *Тајна полиција у Кнежевини Србији, политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века*, Београд, 2012.
- Јовановић Добривоје, *Јеврем Марковић, Испред свог времена*, Јагодина, 2009.
- Јовановић Никола Американац, *Либерали и либерализам*, Београд, 1883.
- Јовановић Радоман, *Политички односи Србије и Црне Горе 1860-1878*, Цетиње, 1972.
- Јовановић Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1990.
- Исти, *Влада Александра Обреновића I-II*, Београд, 1935.
- Исти, *Влада Милана Обреновића I- III*, Београд, 1934.
- Исти, *Влада Уставобранитеља*, Београд, 1990.
- Исти, *Портрети*, Београд, 2005.
- Казимировић Васа, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926. Књига прва*, Београд, 1990.
- Капичић Хамдија, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево, 1973.
- Ковачевић Душко М, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Београд, 2019.
- Исти, *Светозар Милетић, живот и политика (1826–1901)*, Београд, 2009.
- Исти, *Србија и Русија 1878–1889, Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд, 2003.
- Ковић Милош, *Дизраели и Источно питање*, Београд, 2007.

- Костић Миливоје С., *Успон Београда 2. Послови и дани трговаца привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд, 2000.
- Крестић Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 2010.
- Исти, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад, 2013.
- Lackey Scott W, *The Rebirth of the Habsburg Army. Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*, London, 1995.
- Langewieche Dieter, *Liberalism in Germany*, Princeton, 2000.
- Леовац Данко, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860-1868)*, Београд, 2015.
- Љушић Радосав, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд, 2004.
- Исти, *Српска државност 19. века*, Београд, 2007.
- Маријан Владо, *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем 19. века*, Београд, 1996.
- Мајданац Боро, *Народна скупштина Србије; од обичајне установе до савременог парламента: 1804–2004*, Београд, 2004.
- Марковић Радосав, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд, 1928.
- Марковић Слободан Г., *Гроф Чедомил Мијатовић. Викторијанац међу Србима*, Београд, 2006.
- Mekenzi Dejvid, *Jovan Ristić – evropski državnik*, Beograd, 2004.
- Микавица Дејан, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад, 2006.
- Милановић Јасмина, *Апостоли радикализма: живот и дело Павла Паје Михаиловића (1845-1915)*, Београд, 2013.
- Иста, *Аћим Чумић (1836–1901)*, Београд, 2007.
- Милићевић Јован, *Јеврем Грујић, Историјат светоандрејског либерализма*, Београд, 1964.
- Милићевић Милан Ђ., *Додатак Поменику од 1888: знаменити људи у српскога народа који су преминули до краја 1900. г.*, Београд, 1901.
- Милошевић Раша, *Државни удар озго, Први април 1893, Свргнуће крњег краљевског Намесништва*, Београд, 1936.
- Невен слоге*, Београд, 1849.
- Николајевић Божидар, *Из минулих дана. Сећања и документи*, Прир. С. Б. Николајевић, Београд, 1986.
- Николић Милен, *Крагујевачка гимназија, 1833–1933*, Крагујевац, 1934.

Palotas Emil, *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878–1895*, Budapest, 1995.

Пауновић Јелена, *Филип Христић, државник, дипломата и први српски англофил 1819–1905*, Београд, 2015.

[Пашић Никола], *Доктори Владан и Јован Ристић у српској спољној политици*, Београд, 1898.

Перић Живојин, *Политичке студије*, Београд, 1908.

Петровић Бранко, *Јован Ристић: биографске и мемоарске забелешке*, Београд, 1912.

Пироћанац Милан, *Белешке поводом једне „Дипломатске историје“*, Београд, 1896.

Исти, *Историска размишљања*, Београд, 1897.

Исти, *Кнез Михаило и заједничка политика балканских народа*, Београд, 1895.

Исти, *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд, 1896.

Роров Џедомир, *Грађанска Европа (1770–1871) I, Osnovi evropske istorije XIX veka*, Novi Sad.

Исти, *Грађанска Европа (1770–1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, Београд, 2010.

Исти, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд, 2008.

Исти, *О историји и историчарима*, Сремски Карловци, Нови Сад, 1999.

Исти, *Srbija na putu oslobodjenja: borba za politički preobražaj i društvenu nezavisnost: 1868–1878*, Beograd, 1980.

Исти, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд, 1974.

Роровић Богдан Лј, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd, 2005.

Поповић Душан Ј, *О Цинцарима*, Београд, 1937.

Исти, *Прилози о питању настанка нашег грађанског друштва*, Београд, 2008.

Роровић Василиј, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmalijske carevine u Levantu i na Balkanu, drugo izdanje*, Sarajevo, 1965.

Поповић Јован М, *Неумари Југославије*, Београд, 1934

Поповић Миодраг, *Историја српске књижевности, Романтизам II*, Београд, 1972.

Поповић Радомир Ј, Вулетић Александра, Илић Предраг, *Престони Крагујевац*, Крагујевац, 2019.

Поповић Радомир Ј, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд, 2012.

Прва београдска гимназија 'Моша Пијаде' 1839–1989, Београд, 1989.

Продановић Јаша, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд, 1947.

- Радосављевић Јелена, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду, Београд, 2019.
- Рајић Сузана, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова. Сукобљени светови*, Београд, 2011.
- Иста, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевица*, Београд, 2007.
- Иста, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд, 2003.
- Иста, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868-1878*, Београд, 2015.
- Ракочевевић Новица Б, *Ратни планови Србије против Турске (од војда Карађорђа до краља Петра)*, Београд, 1933.
- Ранке Леополд, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд, 1892.
- Растовић Александар, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд, 2015.
- Исти, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд, 2000.
- Reiswitz Johann Alberch von, *Berlin- Belgrad, Belgrad-Berlin 1866-1871*, München, 1936.
- Ристић Јован, *Бомбардовање Београда (1862. године)*, Београд, 1872.
- Исти, *Глас из Србије по питању народности у Угарској*, Београд, 1865.
- Исти, *Да кажемо још коју*, Београд, 1894.
- Исти, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, I–II*, 1896, 1898.
- Исти, *Законитост*, Београд, 1860.
- Исти, *Историски списи I*, Београд, 1940.
- Исти, *Јаван рачун*, Београд, 1882.
- Исти, *Једно намесништво (1868–1872)*, Београд, 1894.
- Исти, *Још мало светлости: о нашим последњим ратовима за ослобођење и независност од 1875-1878 г. (поводим једног реферата)*, Београд, 1898.
- Исти, *Kurze Charakteristik des geistlichen und sittlichen Zustands von Serbien*, Heidelberg, 1850.
- [Исти], *Насртај на српску цркву, српски устав и јавно поштење*, Београд, 1882.
- Исти, *Новија књижевност у Срба*, Књижевна историја, 1-4 (1969).
- Исти, *Пироћанчева „историска размислиња“*, Београд, 1897.
- [Исти], *Поводом брошуре: „Како је постала Бугарска егзархија“*, из „Српске заставе“, Београд, 1897.
- Исти, *Последња година спољне политике кнеза Михаила*, Београд, 1985.

- [Исти], *Радикали и наши дипломатски успеси*, Београд, 1898.
- Исти, *Распра између пређашње владе и друштва српске словесности*, Београд, 1859.
- Исти, *Реформе у Србији*, Београд, 1860.
- Исти, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, I - III, Београд, 1887, 1901.
- Исти, *Србија и Porta после бомбардовања Београда 1862-1867*, Београд, 1881.
- Исти, *Србија и српски покрет у Угарској: 1848 до 1849*, Београд, 1884.
- Ристић П. Љубодраг, *Србија у британској политици (1889–1903)*, Београд, 2014.
- Рошуљ Жарко, *Час описа часописа 5: краљеви и политичари у српској шаливој периодци (1868-1918)*, Нови Сад, 2011.
- Самарцић Момир, *Европа и обележавање граница Србије 1878-1879*, Нови Сад, 2006.
- Исти, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008.
- Исти, *Roads to Europe. Serbian politics and the Railway issue: 1878-1881*, Pisa, 2010.
- Скерлић Јован, *Омладина и њена књижевност (1848-1871), изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд, 1966.
- Исти, *Светозар Марковић, Његов живот, рад и идеје*, Београд, 1966.
- Слијепчевић Ђоко, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен, 1980.
- Sperber Jonathan, *The European Revolutions 1848–1851*, Cambridge, 2005.
- Станаревић Никола, *Двадесет година Либералне (Националне) странке: (1902-1922)*, Београд, 2012.
- Steinberg Jonathan, *Bismarck, Magier der Macht*, Berlin, 2012.
- Стојковић Андрија, *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*, Београд, 1972.
- Stokes Gale, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle, London, 1975.
- Стојанчевић Владимир, *Срби и Бугари 1804–1878, чланци и расправе*, Нови Сад, 1995.
- Столић Ана, *Ђорђе Симић, последњи српски дипломата XIX века*, Београд, 2003.
- Страњаковић Драгослав, *Илија Гарашанин*, Крагујевац, 2005.
- Sundhaussen Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914: mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989.
- Терзић Предраг, *Слобода у сенци круне. Србија између народне суверености и политичког елитизма*, Београд, 2018.
- Терзић Славенко и Драгојевић Нада, *Прва београдска гимназија 1839-1999*, Београд, 1999.

Терзић Славенко, *Србија и Грчка (1856–1903) – борба за Балкан*, Београд 1992.

Тешић Владета, *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*, Београд, 1974.

Трговчевић Љубинка, *Планирана елита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.

Улице и тргови Београда 1, Београд, 2004

Хаџи-Васиљевић Јован, *Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876. и 1877.–1878. године, и његове последице (1878–1882)*, Београд, 1908.

Хердер Јохан Готфрид, *Идеје за филозофију повести човечанства*, Сремски Карловци, Нови Сад, 2012.

Чубриловић Васо, *Босански устанак 1875–1878, друго издање*, Београд, 1996.

Шемјакин Андреј, *Идеологија Николе Пашића. Формирње и еволуција (1868–1891)*, Београд, 2008.

Чланци и расправе

Алексић-Пејковић Љиљана, *Јован Ристић и Илија Гарашанин (1861–1871. године)*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 133–148.

Антић Чедомир, *Историја једног доушника, Прилог Томе Павловића историји Србије 70-тих и 80-тих година XIX века*, Годишњак за друштвену историју VI/3 (1999), 247–269.

Антонић Слободан, *Демократија*, у: *Срби 1903–1914. Историја идеја*, ур. М. Ковић, Београд, 2015, 27–142.

Bataković Dušan, *Jevrem Grujić: obzori slobode, Liberalna misao u Srbiji, prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XIX veka*, ур. J. Trkulja i D. Popović, Beograd, 2001, 109–131.

Бешлин Бранко, *Српски либерализам у 19. веку – генеза, идеје, страначке поделе*, Зборник Матице српске за историју 67–68 (2003), 59–104.

Бјелица Михило, *Однос Јована Ристића према штампи и јавном мњењу*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 215–222.

Васић Драгиша, *Јован Ристић*, Алманах просвете за 1939, 111–115.

Војводић Васо, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини (1868–1873)*, Историјски гласник 1–2 (1960), 3–50

Војводић Михаило, *Како је српска црква добила независност 1879. године*, у: *Изазови српске спољне политике (1791–1918), огледи и расправе*, Београд, 2007, 73–82.

Исти, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)*, у: *Изазови српске спољне политике (1791–1918), огледи и расправе*, Београд, 2007, 111–142.

Исти, *Место и улога ратова Србије и Црне Горе 1876-1878. године у решавању Источног питања*, у: *Изазови српске спољне политике (1791–1918), огледи и расправе*, Београд, 2007, 33–49.

Исти, *Међународне димензије прославе петстогодишњице Косовске битке у Србији 1889. године*, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, 36–50.

Исти, *Међународни положај Србије у време ослободилачких ратова од 1876. до 1878. године*, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, 8–18.

Исти, *Митрополит Михаило и Стојан Новаковић*, *Историјски записи*, LXXIII, 2000/ 1–2, 153–164.

Исти, *Пирот на Берлинском конгресу 1878. године*, у: *Изазови српске спољне политике (1791–1918), огледи и расправе*, Београд, 2007, 51–57.

Исти, *Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)*, у: *Никола Пашић. Живот и дело, зборник радова са научноног скупа у Српској академији наук и уметности Београд, 16. и 17. октобар 1995*, Београд, 1997, 109–130.

Исти, *Рукопис „Дипломатске тајне“ Чедомиља Мијатовића*, *Споменица академику Чедомиру Попову*, Нови Сад, 2017, 179–198.

Вулетић Александра, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима*, *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, Београд, 1999, 163–172.

Вулићевић Небојша, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, оснивање, организација и циљеви (1868–1876)*, *Српске студије* 4 (2013), 209–229.

Vučković Vojislav, Ristić, *Strossmayer i Wagnerova afera (1870)*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 1, Beograd, 1955, 24–48.

Грујић Владимир, *Више образовање у Србији за првих седам деценија XIX века*, *Годишњак града Београда XIV* (1967), 203–221.

Исти, *Гимназијско образовање у Београду за време Уставобранитељског режима*, *Годишњак града Београда XXIV* (1977), 77–105.

Добрашиновић Голуб, *Јован Ристић и Вук*, у: *Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године*, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 227–237.

Дробњаковић Боривоје, *Крагујевац*, *Гласник географског друштва*, 12 (1926), 44–64.

Дучић Јован, *Јован Ристић*, *Зора IV* (1899), 317–319.

Ђорђевић Живота, *Јован Ристић према политици кнеза Михаила и владе Србије у кризи 1862. године*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржавног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 181–190.

Ђурић–Замоло Дивна, *Мала и велика кућа Јована Ристића*, Годишњак града Београда, XXXIII (1986), 53–62.

Живановић Живан, *Јован Ристић- поводом његове стогодишњице од рођења*, Политика 13–19. фебруар 1931.

Живојиновић Драгољуб, *Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу 1878. године*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржавног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 81–98.

Ивић Алекса, *Никола Пашић у емиграцији 1884. године, по документима државне архиве у Бечу*, у: *Споменица Николе П. Пашића 1845–1925*, Београд, 1925, 78–80.

Јагодић Милош, *Међународни аспект аграрног питања у Србији (1880–1882)*, у: *Пирот – од турске касаве до модерног града, преко Берлина и Версаја*. Зборник радова, ур. М. Јагодић, Пирот, 2018, 85–95.

Исти, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији 1878–1885*, Историјски часопис 60 (2011), 435–460.

Исти, *Српски студенти у Паризу шездесетих година XIX века*, Зборник Матице српске за историју 79–80 (2009), 175–182.

Исти, *Упади Албанаца у Србију 1879. године*, Историјски часопис 51 (2004), 87–107.

Јанковић Драгутин, *Јован Ристић*, Политика, 14. фебруар 1931.

Јакшић Гргур, *Живот Јована Ристића*, Политика, 13. фебруар 1931.

Исти, *Завера против кнеза Михаила, Питање Владимира Јовановића*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 9, Нови Сад, 1954, 106–112.

Јовановић Слободан, *Лаза Костић као сарадник „Брке“*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1938, XVIII, св. 1–2, стр. 225–226.

Јовичић Миодраг, *Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина*, у: Илија Гарашанин (1812–1874), зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, уред. В. Стојанчевић, Београд, 1991, 89–100.

Ковић Милош, *Либерализам, Срби 1903–1914: историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд, 2015, 153–201.

Krings Marsel, `Donnerwetter, wie haben wir uns blammiert!`, *Scheffels Hegelstudien und die Badische Revolution*, in: *Von der Spätaufklärung zur Badischen Revolution. Literarisches Leben in Baden zwischen 1800 und 1850*, Hg. A. Aurnhammer, Freiburg, Berlin, Wien, 2010, 683–703.

Kreutz Wilhelm, *Georg Gottfried Gervinus und Ludwig Häusser, Politische Professoren in Heidelberg*, in: *Literarisches Leben in Baden zwischen 1800 und 1850*, Hg. A. Aurnhammer, Freiburg, Berlin, Wien, 2010, 111–126.

Кузьмичева Людмила Васильевна. *Достижение Сербией независимости в 1878 г. Иллюзии и реальность*, у: Славяне и Россия:Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира. XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность), Москва, 2019, 271–289.

Иста, *Їован Ристич о проблемах государственного строительства в Сербии*, у: Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.), Санкт Петербург, 2006, 187–199.

Иста, *Русија и припреме Србије и Црне Горе за рат са Турском у пролеће 1876. Околности доласка у Србију М. Г. Черњајева у: Делиград од устанка ка независности 1806–1876*, Београд, 2007, 247–262.

Иста, *Фальшивый партизан русский. Їован Ристич и обретеніе Сербией независимости*, Родина, 10, 2003, 70–75.

Кулаузов Маша, *Уставни нацрт Радивоја Милојковића од 1868. година*, Истраживања бр.17 (2006), 63–77.

Леовац Данко, *Иванка при Дунаву и некадашње имање кнеза Михаила*, Српске студије 10 (2019), 60–79.

Исти, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858-1869) – Начела и Пракса*, Српске студије I (2010), 217–239.

Љушић Радош, *Добри брат и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима (Мемоари, Цетиње, 1996)*, у: Србија 19. века (3), изабрани радови, Београд, 2005, 173–194.

Исти, *Државно–друштвена и генерацијска периодизација нововековне Србије (1804–1918)*, Србија 19. века, II, Београд, 1998, 9–33.

Исти, *Јован Ристић*, у: Србија 19. века, изабрани радови, Београд, 1994, 189–195.

Исти, *Јован Ристић и уставно питање 1869. године*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 191–213.

Исти, *Национално у програмима српских политичких странака (до 1918)*, у: Србија 19. века, изабрани радови, 387–390.

Исти, *Никола Пашић и Обреновићи (борба за опасанак)* у: *Никола Пашић. Живот и дело, зборник радова са научног скупа у Српској академији наука и уметности Београд, 16. и 17. октобар 1995*, Београд, 1997, 87–108.

Исти, *Од Велике школе до Лицеја (1808–1838)*, у: Зборник радова Универзитет у Београду 1838–1988, Београд, 1988, 3–17.

Исти, *Српска историографија о Берлинском конресу*, Српске студије 2 (2011), 261–276.

Исти, *Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији*, у: Србија 19. века 2, изабрани радови, Београд, 1998, 72–85.

- Исти, *У кнежевини и краљевини Србији (1833-1918), Споменица гимназије у Крагујевцу 1833-1983*, Крагујевац, 1989, 17–54.
- Милановић Јасмина, *Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001), 45–73.
- Миловановић Ђ. Милован, *Јов. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослободђење и независност 1875–1878. Прва књига. Први рат, Београд, 1896*, Дело, лист за књижевност, науку и друштвени живот, 10 (1896), 296–306.
- Milincević Vaso, *Die Würdigung der Verdienste Therese von Jakobs durch serbische Studenten in Berlin 1852 und "Die neuere Literatur der Serben" von Jovan Ristić*, Zeitschrift für Slawistik, Bd. 28, N. 4 (1983), 541–546.
- Милић Даница, *Економска политика либерала*, Историјски часопис XXIX–XXX (1982–1983), 359–368.
- Милићевић Јован, *О политичким схватањима конзервативаца и либерала 1859. године*, Зборник Историјског музеја Србије, 10 (1973), 31–39.
- Исти, *Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878-1881)*, Историјски гласник, бр. 2, Београд, 1969, 9–26.
- Исти, *Прва група србијанских студената државних питомаца школованих у иностранству (1839–1842)*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Р. Љушић, Београд, 2002, 30–46.
- Исти, *Рани књижевни радови Јована Ристића*, у: *Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења*. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 239–248.
- Милутиновић Сава, *Рад Јована Ристића на књижевности*, Прилози КЈИФ, XVIII (1938), 205–214.
- Недељковић Славиша, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1869. до 1876.* Вардарски зборник 8 (2013), 283–306.
- Новаков Александра, *Јован Ристић и оснивање Православне српске богословије у Призрену*, Споменица академику Чедомиру Попову, Нови Сад, 2017, 537–551.
- Павловић Војислав, *Српски студенти у Паризу 1839–1856.* Историјски часопис 33 (1986), 187–202.
- Пауновић Штерменски Јелена, *Филип Христић у друштвеном животу Цариграда*, Зборник Матице српске за историју, бр 89 (2014), 53–72.
- Перовић Латинка, *Пера Тодоровић – више од личне судбине*, у: П. Тодоровић, *Писма, личности и личност*, прир. Л. Перовић, Београд, 2000, 17–81.
- Петровић Никола, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске, Уједињена омладина српска- зборник радова*, Нови Сад, 1968, 9–33.
- Исти, *О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872*, Летопис Матице српске књ. 398, св. 5 (1966), 471–488.

Попов Чедомир и Ковачевић Душко, *Илија Гарашанин и Јован Ристић*, у: Илија Гарашанин (1812–1874), зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, уред. В. Стојанчевић, Београд, 1991, 71–79.

Попов Чедомир, *Јован Ристић и гроф Андраши 1868-1878*, Глас 7 (1990), 43–52.

Исти, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876–1878*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 55–79.

Исти, *Кнез/краљ Милан и Јован Ристић*, Зборник Матице српске за историју, бр.75-76 (2007), 157–166.

Исти, *Немирне године и везивање за Аустро–Угарску, Историја српског народа VI-1*, Београд, 1983, 50–95.

Исти, *Србија 1868–1878*; Историја српског народа V–1, Београд, 1981, 305–425.

Поповић–Петковић Радмила, *Библиографија радова Јована Ристића и радови о њему*, Архивист, XII, 2, 1962, 217–239.

Протић Александар, *Д-р Јован Ристић*, Годишњак српске краљевске академије бр. 13 (1899), 238–242.

Пузовић Предраг, *Никола Пашић и митрополит Михаило (1883–1898)*, у: *Никола Пашић. Живот и дело, зборник радова са научног скупа у Српској академији наук и уметности Београд, 16. и 17. октобар 1995*, Београд, 1997, 245–260.

Радевић Милорад, *Дружина младежи српске 1847-1851*, Историјски часопис XV–XVI (1979), 133–138.

Радовић Данијел, *Јован Ристић и питање уласка Србије у други рат са Турском 1877. године*, у: Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја, зборник радова, прир. М. Јагодић, Пирот, 2018, 75–84.

Исти, *Национални романтизам Јована Ристића у студентским данима (1847–1854)*, Српске студије V (2014), 253–266.

Радевић Милорад, *Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности*, Историјски часопис 16-17 (1970), 133–141.

Исти, *Дружина младежи србске*, Даница год. 4 (1997), 67–74.

Радоњић М. В, *Гамбета и Ристић*, Календар Просвјета (Сарајево), 1912, 57–59.

Рајић Сузана, *Велика Британија и градско питање 1866/67 – борба за Београд*, Београдски историјски гласник IV (2013), 123–139.

Иста, *Država i crkva u Kraljevini Srbiji za vreme poslednjeg Obrenovića*, у: *Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikata*, Niš, 2013, 781–797.

Иста, *Краљевина Србија између сопствених и европских противуречности: политички и културни узорци (1882–1903)*, Београдски историјски гласник III (2012), 197–220.

- Иста, *Краљица Наталија и Русија – од развода до проверавања*, Српске студије IV (2013), 231–252.
- Иста, *Мемоари српских либерала*, *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, Београд, 1999, 81–103.
- Иста, *Милан Обреновић, краљ–политичар*, *Зборник Матице српске за историју*, 79-80 (2009), 43–57.
- Иста, *Мисија генерала Никитина у Србији, 1876/1877*, у: *Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја*, ур. М. Јагодић, Пирот, 2018, 63–74.
- Иста, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, *Историјски часопис* 62 (2013), 331–344.
- Иста, *Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)*, Српске студије I (2010), 128–155.
- Иста, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, *Београдски историјски гласник* I (2010), 137–167.
- Иста, *О новим аспектима прогласа Србије краљевином поводом стотридесетогодишњице (1882–2012)*, Српске студије 3 (2012), 371–391.
- Иста, „Српска независност“ *орган Народно–либералне странке*, *Годишњак града Београда XLV–XLVI* (1998–1999), 24–51.
- Иста, *Стотридесет година од почетка ратова Србије за независност 1876 – 2016. Претње Европе, нећкање Русије и одлучност Србије*, Српске студије VII (2016), 177–202.
- Ристић Јован, *Великодушје лава (с немачког)*, *Подунавка*, бр. 5 (1847), 107.
- Исти, *Журнал де Константинопол и Србија*, *Српске новине*, бр. 15–17, 4–9. фебруар 1861.
- Исти, *Књижевни образи I, Јован Стерија Поповић (1806-1856)*, *Гласник Друштва српске словесности* (1856), 83–100.
- Исти, *Леополд фон Ранке и ослобођење Србије*, *Глас СКА XXXI* (1892), 1–29.
- Исти, *Плодови читања*, *Подунавка* бр. 35 (1847), 139–140.
- Исти, *Српски у царској библиотеци налазећи се рукописи*, *Гласник Друштва српске словесности VI* (1854), 161–179.
- Исти, *О историјској важности успомена старијих путника неких који су кроз Србију прошли, а особито Берtrandона де ла Брокијера*, *Гласник Друштва српске словесности VI* (1854), 209–227.
- Самарцић Момир, Самарцић Сара, *Елаборти барона Швегела, март 1878*, *Мешовита грађа XXXVI* (2015), 251–274.
- Самарцић Радован, *Јован Ристић*, *Писци српске историје*, приредио Н. Самарцић, Београд, 2009, 541–561.

Стојанчевић Владимир, *Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској 1878. године*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржавног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 1–26.

Стојановић Радослав, *Јован Ристић као дипломата*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржавног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 99–118.

Столић Ана, *Странацка генерација 1878–1903, Српске политичке генерације (1788–1918)*, чланци са Округлог стола 28–29. мај 1997, Београд, 1998, 105–113.

Страњаковић Драгослав, *Светозар Милетић и Јеврем Грујић 1848. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14 (1956), 141–148.

Терзић Славенко, *Јован Ристић и Грци (искуство 1876. године)*, у: Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржавног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985, 169–180.

Исти, *Јован Ристић и заветна мисао српска: (1868-1876)*, Историјски часопис, 34 (1987), 271–290.

Tenorth Heinz-Elmar, *Revolution und Reaktion; Universität in der Mitte ihres Jahrhunderts in: Geschichte der Universität Under den Linden 1818-2010: Gründung und Blütezeit der Universität zur Berlin 1810-1918*, Bd. 1, Hg. Tenorth Heinz-Elmar, Berlin, 2012, 381–424

Трговчевић Љубинка, *Српска интелигенција у XIX веку – западни и источни утицаји, Европа и Срби*, међународни научни скуп 13–15 децембар 1995, Београд, Нови Сад, 1996, 261–273.

Ћекић Ђорђе, *Када је рођен Јован Ристић?*, Зборник радова Филозофског факултета 28/29 (1998–1999), 344–347.

Ћоровић Владимир, *Око пада Илије Гарашићина у јесен 1867. године*, Политика 23-26 април 1938, 5.

Haselsteinder Horst, *Zur Haltung der Dounaumonarchie in der Orientalischen Frage*. in: *Der Berliner Kongress von 1878. Die politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, hg. R. Melville und H.-J. Schröder, Wiesbaden, 1982, 227–244,

Чубриловић Васа, *Јован Ристић*, Српски књижевни гласник XXXII (1931), 398–404.

Шешум Урош, *Утицај сеобе мухаџира на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије (1878–1910)*, Српске студије 5 (2014), 79–135.

Периодика

Будућност (1873), *Видело* (1879–1880), *Застава* (1868), *Исток* (1875–1880), *Мале новине* (1894, 1899), *Нова уставност* (1887), *Подунавка* (1847-1848), *Српска независност* (1881-1883, 1888, 1889), *Српске новине* (1852–1861, 1868–1872, 1888–1893) *Уставност* (1885–1886), *Цариградски гласник* (1899), *Шумадинка* (1855).

Биографија аутора

Данијел (Бобан) Радовић рођен је 10. септембра 1989. године у Трстенику. Основну школу завршио је у Почковини. Средњу школу, смер туристички техничар, завршио је у Угоститељско-туристичкој школи у Врњачкој бањи. Године 2008. уписао је историју на Филозофском факултету у Београду. Основне студије завршио је 2012. са просеком 9,33. Тема дипломског рада носила је назив *Пера Тодоровић – судбина једног политичког изгнаника (1887–1907)*. Мастер студије историје завршио је 2013. године на истом факултету са просеком 10,00. Мастер рад носио је назив *Јован Ристић и либерали пре оснивања Народне либералне странке (1858–1881)*, Докторске студије историје уписао је 2013. године. Годину дана касније посто је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја у оквиру пројекта *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси*. Године 2018. ангажован је као истраживач-сарадник на истом пројекту при Филозофском факултету у Београду.

У фебруару и марту 2015. године, као стипендиста Аустријске службе за академску размену (Österreichischer Austauschdienst- OeAD), био је на истраживачком бораваку у Бечу. Исте године у периоду од септембра до децембра, као стипендиста Немачке службе за академску размену у Београду (Deutscher Akademischer Austauschdienst – DAAD), обавио је истраживачки боравак је у Берлину. Сарадник је Матице српске на изради *Српског биографског речника* од 2014. године. Аутор је више радова у домаћим и међународним научним часописима и зборницима. Активно влада немачким и енглеским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Данијел Б. Радовић

Број индекса 5И 13-3

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Јован Ристић: биографија државника

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 1. 9. 2020.

Д Радовић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Данијел Б. Радовић

Број индекса 5И 13-3

Студијски програм историја

Наслов рада Јован Ристић: биографија државника

Ментор проф. др Сузана Рајић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 1. 9. 2020.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Јован Ристић: биографија државника

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

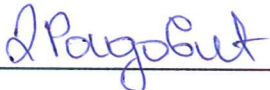
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 1. 9. 2020.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.